

Székely Nemzeti Múzeum
Csíki Székely Múzeum

Muzeul Național Secuiesc
Muzeul Secuiesc al Ciucului

ISSN 973-99073-7-7
ISSN 1224-7901

ACTA – 1998

ACTA 1998

ACTA – 1998
(ALUTA – XXII, ACTA HARGITENSIA V)
A Székely Nemzeti Múzeum és a
Csíki Székely Múzeum Évkönyve

Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda

Felelős szerkesztő KÓNYA Ádám
Szerkesztőbizottsági tagok
SZABÓ András, CSEREY Zoltán,
KOCS Irén, RÁKÓCZY Rozália,
TÜDŐS S. Kinga, ZSIGMOND Győző,
DÉNES István

Szerkesztette és gondozta BOÉR Hunor
Az évkönyvsorozatot grafikailag megtervezte
ÜTŐ Gusztáv

T3 Kiadó – Sepsiszentgyörgy
Felelős kiadó TULIT Ilona

Megjelent
az OKTATÁSI MINISZTERIUM
HATÁRON TÚLI MAGYAROK
TITKÁRSÁGA,
a MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI
MINISZTERIUM
HATÁRON TÚLI MAGYAROK
FŐOSZTÁLYA
(HATÁRON TÚLI MAGYAR KÖNYVKIADÁS)
és a FUNDAȚIA PENTRU O
SOCIETATE DESCHISĂ – ROMÂNIA
támogatásával

© Székely Nemzeti Múzeum,
Csíki Székely Múzeum, 1999

A Nemes Székely Nemzet
borítólapunkon szereplő címere
KEÖPECZI SEBESTYÉN József munkája
(1943)

ISBN-973-99073-7-7
ISSN-1224-7901

ELSŐ KÖTET – VOLUMUL ÎNTÂI

TERMÉSZETTUDOMÁNY – ȘTIINȚELE NATURII

LÁSZLÓ, Attila; DÉNES, István, Date structural-tectonice oferite de imaginea de satelit, pentru zona vulcanilor din Harghita de Sud și a bazinelor limitrofe Baraolt și Ciuc	9
LÁSZLÓ, Attila; DÉNES, István, A LANDSAT ırfelvétel szerkezet-tektonikai kiértékelése a Dél-Harghita, valamint a Baróti- és Csíki-medencék térségére (Kivonat)	15
LÁSZLÓ, Attila; DÉNES, István, The Structural Tectonical Analysis of the Southern Harghita Volcanic Range and of the Baraolt (Baróti-) and Ciuc (Csíki-) Basins, Based upon the LANDSAT Aerial Photo (Abstract)	15
LÁSZLÓ Attila, KOZÁK Miklós, Pliocén–pleisztocén vulkanosediment szintek a Baróti-medence fiatal üledéksorában	19
LÁSZLÓ, Attila; KOZÁK, Miklós, Date asupra nivelurilor vulcano-sedimentare pliocen-pleistocene din cadrul depozitelor sedimentare ale Bazinului Baraolt (Rezumat)	25
LÁSZLÓ, Attila; KOZÁK, Miklós, Pliocene–Pleistocene Volcanic Sediment Levels in the Young Sediment Series of the Baróti (Baraolt) Basin (Abstract)	25
GHIURCA, Virgil, Resurse de interes gemologic din județul Harghita	31
GHIURCA, Virgil, Harghita megye gemológiai tartalékai (Kivonat)	36
GHIURCA, Virgil, Gemological Resources in Harghita County (Abstract)	37
GHIURCA, Virgil, Resurse de interes gemologic din județul Covasna	39
GHIURCA, Virgil, Kovászna megye gemológiai tartalékai (Kivonat)	43
GHIURCA, Virgil, Gemological Resources in Covasna County (Abstract)	44
WANEK Ferenc, Ásványvízkutatás és szénhidrogének a Keleti-Kárpátokban 1908 előtt (Tudománytörténeti áttekintés)	45
WANEK, Ferenc, Cercetarea apelor minerale și ocurențele de hidrocarburi în Carpații Orientali, înainte de 1908 (Scurtă privire istorică) (Rezumat)	56
WANEK, Ferenc, Research Concerning Mineral Waters and of Hydrocarbon Occurrences in the Eastern Carpathians before 1908. A Brief Historical Review (Abstract)	56
RÓTH András Lajos, Adalékok Dr. PÁLFY MÓR 1904. évi borszék–bélbori kutatásaihoz	57
RÓTH, András Lajos, Contribuții la cercetările din 1904 ale lui Dr. Mór PÁLFY, în bazinul Borssec–Bilbor (Despre publicare) ..	67
RÓTH, András Lajos, Contributions to the Research Undertaken in 1904 by Dr. Mór PÁLFY in the Borszék–Bélbor (Borsec–Bilbor) Basin. (About the publication)	67
DÉNES István, A Székelyföld barlangjai	71
DÉNES, István, Peșterile din Secuime (Rezumat)	78
DÉNES, István, The Caves of Székelyföld (Secuime) (Abstract)	78
KOCS Irén, LÁSZLÓ Kálmán (1900–1996) gyűjteménye a Székely Nemzeti Múzeumban I.	89
KOCS, Irén, Colecția lui Kálmán LÁSZLÓ (1900–1996) în Muzeul Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe) I. (Rezumat)	104
KOCS, Irén, The Collection of Kálmán LÁSZLÓ at the Székely National Museum I. (Abstract)	104
PODLUSSÁNY Attila, Két új ormányosbogár faj a Székelyföldről (Coleoptera: Curculionidae)	105
PODLUSSÁNY, Attila, Două specii noi de Curculionide din Secuime (Coleoptera: Curculionidae) (Rezumat)	107
PODLUSSÁNY, Attila, Two New Species of Curculionidae in Székelyföld (Secuime) (Abstract)	107
RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM – ARHEOLOGIE, ISTORIE	
SZÉKELY, Zoltán, Sápături în așezarea neolitică de la Ariușd în anii 1977–1978	115
SZÉKELY Zoltán, Kiegészítések az 1977–1978-as erdősi ásások eredményeihez (Kivonat)	117
SZÉKELY, Zoltán, New Results Concerning the Diggings in Ariușd (Erdősd), Covasna County, in 1977–78 (Abstract)	117
SZABÓ V. Gábor, DÉNES István, A délkelet-erdélyi Vargyas-patak szorosának 1200/9. számú barlangjában talált kora bronzkori depólelet	123
SZABÓ V. Gábor; DÉNES, István, Piese arheologice din epoca bronzului timpuriu, descoperite în Peștera nr. 1200/9 din Cheile Vârghișului (jud. Harghita) (Rezumat)	132
SZABÓ V. Gábor; DÉNES, István, The Archaeological Findings of the Early Bronze Age Discovered in Cave No. 1200/9 in the Vargyas (Vârghiș)-Gorge (Merești, Harghita County) (Abstract)	132

SZÉKELY Zsolt, A bardoci kora bronzkori halomsíros temető	139
SZÉKELY Zsolt, Necropola tumulară din epoca bronzului timpuriu de la Brăduț (jud. Covasna) (Rezumat)	144
SZÉKELY Zsolt, The Early Bronze Age Tumulary Cemetery in Bardoc (Brăduț, Covasna County) (Abstract)	144
SZÉKELY Zoltán, Egy ismeretlen bronzkori erődítmény Kovászna megyéből	157
SZÉKELY Zoltán, O fortificație din epoca bronzului, necunoscută până acum, din jud. Covasna (Rezumat)	159
SZÉKELY Zoltán, An Unknown Bronze Age Fortification in Háromszék (Covasna County) (Abstract)	159
SZÉKELY Zsolt; BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, Așezarea culturii Wietenberg de la Albiș, com. Cernat (jud. Covasna)	161
SZÉKELY Zsolt, BARTÓK Botond, BORDI Zs. Loránd, Az albsi (Kovászna megye) Wietenberg-kultúrárs település (Kivonat)	162
SZÉKELY Zsolt; BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, The Wietenberg-Type Settlement in Albiș (Albis), Covasna County (Abstract)	162
LÁSZLÓ Attila, A gávai kultúra települése Sepsiszentgyörgy határában (Előzetes jelentés az 1998. évi próbaásatásról)	171
LÁSZLÓ Attila, O așezare a culturii Gáva în hotarul municipiului Sf. Gheorghe. Raport preliminar, 1998 (Rezumat)	172
LÁSZLÓ Attila, A Settlement of the Gava Culture on the Outskirts of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe). Preliminary Report, 1998 (Abstract)	172
BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, Cercetări arheologice în așezarea de secol IV p. Chr., de la Chilieni (jud. Covasna) (Campania 1998)	173
BARTÓK Botond, BORDI Zs. Loránd Régészeti kutatások 1998-ban a Kr. u. 4. századi kilyéni (Kovászna megye) településen (Kivonat)	174
BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, Archaeological Research Concerning the 4 th Century A. D. Settlement at Chilieni (Kilyén), Covasna County. The Campaign of 1998 (Abstract)	174
BORDI Zs. Loránd, DÉNES István, Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében	175
BORDI Zs. Loránd; DÉNES István, Sondaje arheologice la complexul de fortificații medievale timpurii din Pădurea Rika, com. Vărghiș, jud. Covasna (Rezumat)	179
BORDI Zs. Loránd; DÉNES István, Archaeological Investigation at the Early Medieval Fortification Complex in the Rika Forest next to Vargyas (Vărghiș, Covasna County) (Abstract)	179
FERENCZI Sándor, Régészeti kutatások Háromszék megye váraiban (Közlő: FERENCZI István)	189
FERENCZI Alexandru, Cercetări arheologice în cetățile din Trei Scaune (Despre publicare)	243
FERENCZI Sándor, Archaeological Researches in the citadels of Háromszék (Trei Scaune) county (About the publication)	244
BARTÓK Botond, BORDI Zs. Loránd, Régészeti kutatások a kézdiabisi református templomban	253
BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, Cercetări arheologice la Biserica Reformată din Albiș, jud. Covasna (Rezumat)	256
BARTÓK Botond; BORDI Zs. Loránd, Archaeological Research at the Protestant Church in Albiș (Albiș, Covasna County) (Abstract)	257
HASZMANN Pál, BORDI Zs. Loránd, A Csernátoni Múzeum középkori sarkantyúi	263
HASZMANN Pál; BORDI Zs. Loránd, Pinteni medievale din Muzeul de la Cernat (Rezumat)	266
HASZMANN Pál; BORDI Zs. Loránd, Spurs from the Middle Ages at the Museum in Csernáton (Cernat, Covasna County) (Abstract)	266
CSEREY Gábor, Barót úrbéri felmérései a 18. század végén és a 19. század elején	271
CSEREY Gábor, Urbaniile din Baraolt de al sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea (Kivonat)	282
CSEREY Gábor, The Censuses in Barót (Baraolt) at the End of the 18 th and the Beginning of the 19 th Century (Abstract)	282
ALBERT Ernő, Székelyek a Délvidéken – 1848	299
ALBERT Ernő, Secui în Voivodina în luptele din 1848 (Rezumat)	309
ALBERT Ernő, Székelys in Délvidék (Voyvodina) during the Battles in 1848 (Abstract)	310
PÁL Judit, Rolul funcției administrative în procesul de urbanizare din scaunele secuiești	311
PÁL Judit, A közigazgatási funkció szerepe a székelyföldi urbanizációban (Kivonat)	322
PÁL Judit, The Role of the Administrative Function in the Urbanisation of the Székely Seats (Abstract)	322

CSEREY Zoltán, A székely és szász székek megszüntetése és a megyerendszer általánosítása Erdélyben 1876-ban	323
CSEREY, Zoltán, Desființarea scaunelor secuiești și săsești și generalizarea organizării pe comitate în Transilvania în 1876 (Rezumat)	328
CSEREY, Zoltán, The Abolishment of the Székely and Saxon Seats and the Generalisation of the System of Counties in 1876 in Transylvania (Abstract)	328
TÓTH Szabolcs, A Magyar Nemzeti Párt megalakítása Háromszéken	329
TÓTH, Szabolcs, Constituirea Partidului Național Maghiar din Trei Scaune (Rezumat)	336
TÓTH, Szabolcs, The Formation of the Hungarian National Party in Trei Scaune (Háromszék) County in 1922 (Abstract)	336
PATAKY Iván, Adalékok Románia távolmaradásának kérdéséhez a Csehszlovákia elleni 1968. évi agresszióból	337
PATAKY, Iván, Date privind problema neparticipării României la agresiunea din 1968 împotriva Cehoslovaciei (Rezumat)	343
PATAKY, Iván, Data Concerning the Problem of Romania's Non-Participation at the Aggression against Czechoslovakia in 1968 (Abstract)	343

MÁSODIK KÖTET – VOLUMUL AL DOILEA

DOKUMENTUM – DOCUMENTE

KRISTÓ Gyula, Despre formarea comitatelor sud-transilvănene	9
KRISTÓ Gyula, A dél-erdélyi vármegyék kialakulásáról (A fordításról)	24
KRISTÓ, Gyula, On the Formation of Counties in Southern Transylvania (About the translation)	24
VOFKORI, László; LENART, Ana, Unități administrative-teritoriale istorice și regiuni etnografice în sudul și estul Transilvaniei	27
VOFKORI László, LÉNÁRT Anna, Tájak és történeti-területi közigazgatási egységek Dél- és Kelet-Erdélyben (A dolgozatról)	35
VOFKORI, László; LÉNÁRT, Anna, Regions and HistoricalAdministrativ-Territorial Units in Southern and Eastern Transylvania (About the paper)	35

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET – ISTORIA CULTURII

VASS Erzsébet, A tordai sókamaraház	39
VASS, Erzsébet, Clădirea Muzeului din Turda (Rezumat)	50
VASS, Erzsébet, The Building of the Museum in Torda (Turda) (Abstract)	50
OLASZ Gabriella, Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete és műemléki jelentőségű területei	59
OLASZ, Gabriella, Structura urbană specifică și siturile istorice ale orașului Târgu Secuiesc (Rezumat)	72
OLASZ, Gabriella, The Specific Urban Structure of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), and Its Protected Areas (Abstract)	72
CSÁKI Árpád, Ferences plébánosok és udvari káplánok Háromszéken a 17–18. században	81
CSÁKI, Árpád, Mistonari franciscani în Trei Scaune în secolele XVII–XVIII (Rezumat)	88
CSÁKI, Árpád, Franciscan Missions in Háromszék during the 17 th –18 th Centuries (Abstract)	89
CS. BOGÁTS Dénes, Boszorkányságok és boszorkánypercek Háromszéken a 17–18. században (Közlő: SZ. GAZDA Enikő)	91
CS. BOGÁTS, Dénes, Procese de vrăjtoare în Trei Scaune, sec. XVII–XVIII (Despre publicare)	99
CS. BOGÁTS, Dénes, Witch-Trials in Háromszék during the 17 th –18 th Centuries (About the publication)	99
RÁKÓCZY Rozália, 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomatványok II.	101
RÁKÓCZY, Rozália, Tipărituri mici din 1848–1849 din Transilvania și din Părți (Țara Ungurească) II. (Despre publicare)	118
RÁKÓCZY, Rozália, Small Printings Referring to the Events of 1848–1849 in Transylvania and Partium II. (About the publication)	118
BENKŐ Levente, Véczer emlékezete – Adalékok 1848–49 erdővidéki eseményeihez és azok utótörténetéhez	119
BENKŐ, Levente, Contribuții la istoria monumentului de la Baraolt, ridicat în amintirea luptelor din 1848 (Rezumat)	124
BENKŐ, Levente, Contributions to the History of the Monument in Barót (Baraolt), Erected in Memory of the Battles Fought in 1848 (Abstract)	124

SZŐCS János, Csíkszéki falupecsétek a Csíki Székely Múzeumban	125
SZŐCS. János. Ștampilele ale comunelor din scaunul Ciuc în Muzeul Secuiesc al Ciucului (Rezumat)	132
SZŐCS. János. The Stamps of the Localities of the Seat Csík in the Székely Museum of Csík (Abstract)	132
JÓZSEF Álmos, Sepsiszentgyörgy postai és cenzúrabélyegzői (1835–1948)	141
JÓZSEF. Álmos. Ștampilele poștale și de cenzură ale orașului Sf. Gheorghe (1835–1948) (Rezumat)	146
JÓZSEF. Álmos. The Post-Stamps and the Postal Censorship-Stamps of the Town of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) until 1948 (Abstract)	146
ROEDIGER Lajos, Emlékirat (Közlő: KÓNYA Ádám)	155
ROEDIGER. Lajos (1854–1941): Memorii (Despre publicare)	200
ROEDIGER. Lajos (1854–1941): Memoirs (About the publication)	200

NÉPRAJZ, MÚZEUM – ETNOGRAFIE, MUZEU

SZ. GAZDA Enikő, ROEDIGER Lajos néprajzi munkássága	205
SZ. GAZDA. Enikő. Activitatea de etnograf al lui Lajos ROEDIGER (Rezumat)	211
SZ. GAZDA. Enikő. The Ethnographic Activity of Lajos ROEDIGER (Abstract)	211
MOLDOVAN. Nicolae, Instalații tehnice țărănești în bazinul Râului-Negru din județul Covasna	213
MOLDOVAN. Nicolae. Népi technikai berendezések a Feketeügy medencéjében (Kivonat)	216
MOLDOVAN. Nicolae. Folk Technical Outfitting in the Basin of the Râu Negru (Feketeügy River), Covasna County (Abstract)	217
OZSVÁTH Gábor Dániel, Malmok, molnárok, őrlők Csermátonban	225
OZSVÁTH. Gábor Dániel. Mori și morari la Cernat, jud. Covasna (Rezumat)	257
OZSVÁTH. Gábor Dániel. Mills and Millers in Csermáton (Cernat, Covasna County) (Abstract)	257
PÁLFALVI Pál, Növények a csíkszentdomokosi ember- és állatgyógyászatban	265
PÁLFALVI. Pál. Plante în medicina umană și veterinară populară din Sândominic, jud. Harghita (Rezumat)	284
PÁLFALVI. Pál. Plants in Human and Veterinary Medicine in Csíkszentdomokos (Sândominic, Harghita County) (Abstract)	284
SZABÓ Judit, Atropa belladonna L. és a hozzá kapcsolódó tudásanyag egy falu növényismeretében	285
SZABÓ. Judit. Atropa belladonna L. și cunoștințele populare legate de ea la Gornești, jud. Mureș (Rezumat)	292
SZABÓ. Judit. Atropa belladonna L., and the Folk Knowledge Connected to It in Gornyeszeg (Gornești, Mureș County) (Abstract)	293
SEBESTYÉN DOBÓ Klára, Kászoni népzene gyűjtés 1952-ből I.	295
SEBESTYÉN DOBÓ. Klára. Culegere de folclor din Cașin din 1952 I. (Despre publicare)	305
SEBESTYÉN DOBÓ. Klára. A Folklore Collection from Kászón (Cașin Basin, Harghita and Covasna Counties), Dated 1952 I. (About the publication)	305
BENEDEK Éva, Egy 17. századi könyv restaurálása	307
BENEDEK. Éva. Restaurarea unei cărți din sec. al XVII-lea (Rezumat)	309
BENEDEK. Éva. The Restoration of a Book from the 17 th Century (Abstract)	309
SZABÓ András, Az özv. KURUCZ Istvánné tulajdonában található NAGY Imre-grafikák katalógusa	315
SZABÓ. András. Catalogul colecției Imre NAGY din Alsógöd (R. Ungară) (Despre catalog)	324
SZABÓ. András. The Catalogue of the Imre NAGY Collection from Alsógöd (Hungary) (About the catalogue)	324
BÁLINTH Gyula, KARDA Zoltán, MAGYAROSI Sándor, SÁNTA István Zsolt, „Kontaktövezet”, 1999. tavasz (Kutatási terv és előmunkálatok)	325
BÁLINTH. Gyula; KARDA. Zoltán; MAGYAROSI. Sándor; SÁNTA. István Zsolt. „Zonă de contact”. 1999 – primăvară (Raport preliminar) (Rezumat)	328
BÁLINTH. Gyula; KARDA. Zoltán; MAGYAROSI. Sándor; SÁNTA. István Zsolt. „Contact Zone”. 1999 – Spring (Preliminary Report) (Abstract)	328

SZERZŐK – AUTORI

D O K U M E N T U M - D O C U M E N T E

ACTA 1998

A túldalon: Napos, holdas, kígyós, csillagos csempe – Csíkszentmihály – Cibrefalva
M: 18,5 x 14 cm, 17. sz. (?), SZÓCS Vince gyűjteménye, most ismeretlen helyen.
(A felvételt SZÓCS János bocsátotta rendelkezésünkre.)

Despre formarea comitatelor sud-transilvănene

(Despre traducere)

Gyula KRISTÓ este unul din cei mai însemnați medievaliști maghiari, profesor al Universității JÓZSEF Attila din Szeged. Între altele, este redactorul șef al ultimei mari lucrări de referință privind istoria medievală maghiară: „Lexiconul de istorie maghiară timpurie” („Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994). Fragmentele s-au tradus din volumul „Formarea comitatelor din Ungaria” („A vármegyék kialakulása Magyarországon”, Magvető, Budapest, 1988). Ne-am limitat la partea specială care ne interesa îndeosebi, formarea comitatului transilvănean Alba și a unităților administrative desprinse din acesta respectiv în perioada Arpadiană, la unele părți generale indispensabile. Din lipsă de spațiu a trebuit să renunțăm însă și aici la numărul captivant de exemple. (Nota trad.)

1. Ce înțelegem prin noțiunea de comitat (vármegye)?¹

[...]

Pentru a defini noțiunea de comitat, se pare că în prealabil trebuie conturată definiția districtului de cetate (**várkerület**). Regele Ștefan (I.) cel Sfânt a înființat în primul rând districte de cetate, structurii administrative și de putere bazate pe cetăți (**várszerkezet**). Conform documentului din 1009 de la Veszprém, regele a subordonat patru cetăți bisericii Sf. Mihail de aici, împreună cu teritoriul lor.² Teritoriul bisericii din Veszprém s-a compus din cele patru districte. Districtul de cetate reprezintă în consecință un teritoriu coerent și delimitat. Cu toate că a cuprins și

domeniul bisericesc respectiv laice private alături de domeniile regale din punct de vedere juridic întregul său teritoriu este subordonat comitelui (**ispán**). În izvoarele latinești districtul de cetate este desemnat cu termenii de **comitatus**, **parochia**, **provincia**, precum și alții, folosiți mai degrabă ocazional. Corespondentul lor maghiar a fost cel de **vármegye** (hotarele cetății, în sensul de 'teritoriu delimitat de hotarele cetății' – termenul **megye** provine din termenul slav **mega**, adică hotar, în sens de 'limită teritorială'). Ulterior, în urma pierderii primului termen, a evoluat în **megye** (în sens de unitate administrativă). De exemplu, **Vasvár megyéje** (hotarele cetății Vas) se transformă mai întâi în **Vas vármegye** (comitatul/districtul de cetate Vas), pentru a evolua în **Vas megye** (unitatea administrativă/județul Vas). La început comitatul constituie instituție teritorială, și are în frunte un comite, reprezentant al regelui în calitatea acestuia de demnitate de drept public. Dacă ne gândim bine, definiția dată se potrivește și comitatului nobiliar (**nemesi vármegye**), cu toate că acesta din urmă diferă în mod caracteristic de comitatul regal (**királyi vármegye**). Prin urmare trebuie să căutăm și alte criterii pentru a face o deosebire clară între comitatul timpuriu și comitatul nobiliar.

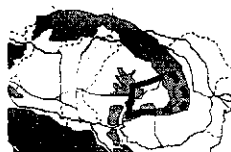
În această privință circumstanța cea mai importantă este că în cadrul fiecărui comitat timpuriu există și un altfel de district de cetate (uneori mai multe), mai restrâns din punct de vedere teritorial, care înglobează numai domeniile regale. Acesta nu formează la rândul lui un teritoriu coerent, dimpotrivă, odată cu trecerea timpului se fragmentează în blocuri tot mai răsfirate. Izvoarele numesc aceste complexe de domenii exclusiv prin termenul **comitatus**. Numele lor maghiar, dacă au avut vreodată un nume diferit de **megye**, nu se cunoaște. Pentru a le deosebi de districtele de cetate, le vom numi domenii de cetate timpurii (**várispánság**, adică domeniul de cetate, controlat de comite). Cele două tipuri de districte se confundă aproape de nedespărțit încă de la început: amândouă au centrul în aceeași cetate, și au același conducător, comitele. Până și teritoriul lor se suprapune în mare parte, mai ales la început. Niciodată nu coincid însă, iar cu tim-

pul, odată cu împărțirea domeniilor regale (de cetate) suprapunerca teritorială se diminuează tot mai mult. Se divizează tot mai mult și autoritatea juridică unitară la început: teritoriul comitatului și populația acestuia ies parțial sau în întregime de sub jurisdicția comitelui, timp ce autoritatea acestuia asupra teritoriului și populației domeniilor de cetate timpurii rămâne neștirbită. Caracteristic pentru relațiile din sec. al XIII-lea, cei scoși de către rege din structura de cetate sunt scutiți totodată și de sub jurisdicția comitelui. Acest comitat nu are corp administrativ propriu, separat, problemele ivite trebuiesc rezolvate de către corpul administrativ al domeniului de cetate. Numai că acesta din urmă s-a înființat inițial în scopuri militare și pentru administrarea unor domenii ale cetății, care constituiau domenii private ale regelui. În consecință societatea nu deține nici un fel de control asupra componentei acestui corp administrativ. Comitele este numit de către suveran, iar corpul administrativ de către comite, trebuind să se adapteze „din mers” pentru a putea face față la rezolvarea unor sarcini administrative privind pături și grupuri mai largi decât cele din domeniul de cetate timpuriu. Timp ce aceste obligații împovăraătoare au avut acoperire în supremația domeniului regal în interiorul comitatului, sistemul a funcționat. Odată cu schimbarea raporturilor de forță din comitat, datorită donațiilor regale făcute în detrimentul domeniului regal, și cu reevaluarea considerentelor militare care au dat naștere la domeniul de cetate timpuriu – cu rearanjarea punctelor de greutate militară –, se ajunge la o situație nouă. Cetatea care și-a pierdut funcția, nu mai prezintă forță coezivă. Din reprezentant de drept privat și de drept public al regelui, comitele se transformă tot mai mult în demnitar de mare putere, în baron. În partea a doua a sec. al XIII-lea domeniul de cetate timpuriu regal se destramă cu mare repeziune, iar corpul administrativ al domeniului de cetate timpuriu (al comitatului) rămâne în vid. Pretenția la formarea unui sistem administrativ nou își face apariția cu o forță elementară.

Comitatul nobiliar nu preia aproape nimic de la comitatul regal. În orice caz, preia teritoriul comitatului abia consolidat și, vrând-

nevrând, modelul conform căruia în fruntea comitatului rămâne în continuare un comite care în principiu îl reprezintă pe rege (mai precis este însărcinat de către rege, dar de multe ori își vede de propriile sale interese). Nu preia în schimb cetatea de pământ în ruine și nu preia corpul administrativ al domeniului de cetate. „Comunitatea” din comitat, adică nobilimea de rând, în teama sa de marii proprietari dorește să edifice un comitat care să-i servească drept bastion. Noul corp administrativ al comitatului, inclusiv vicecomitele (**alispán**) și cei patru (în provincii cei doi) juzi (**szolgabírók**) vor ieși din rândurile ei. Fără îndoială, comitatul se renaște în majoritatea funcțiilor sale, dar păstrează în continuare numele vechi și – greșeală fundamentală – pare aștfel să se fi născut din comitatul regal, deși lucrurile s-au întâmplat cu totul altfel. Comitatul nobiliar se naște din negarea comitatului regal, pe ruinele acestuia. Din punct de vedere social contrastul nu este totuși atât de puternic. Nobilimea de rând se formează în special din doi componenți principali: iobagii de cetate (**várjobbágyok**, în sensul de militarii, suita din cetate) eliberați de sub obligațiile impuse de cadrul militar al cetății, și servienții regali care la rândul lor depind de comitatul regal sub mai multe aspecte. Oricum, cele petrecute în sec. al XIII-lea, ca și transformările esențiale ale societății în general, pot fi caracterizate bine de fenomene superficiale, dar evidente. În locul cetății de pământ distruse sau părăsite – nu în sensul geografic, ci în cel politic – apar cetăți de tip nou, ridicate din piatră, stăpânii lor fiind mari proprietari aleși. În consecință, timp ce instituția comitatului supraviețuiește „democratizându-se”, prin cooptarea nobilimii de rând, apar centre noi de putere, materializate în cetăți de piatră, și care sunt deja independente în toate atât de comitatul regal în agonie, cât și de comitatul nobiliar în naștere. Până atunci aspectele supremației regelui care a avut un rol decisiv în evoluția societății, coincid. Regele a fost reprezentat sub aspectul dreptului public și sub acela al dreptului privat, de aceeași persoană: comitele (comes) a stat în același timp în fruntea cetății comitale și a celor două tipuri de districte de cetate. Noua

structură de putere este de la bun început plurală. În afara curții regale și a comitatului nobiliar cetățile particularilor ajung să devină și ele centre de putere foarte însemnate. Acestea din urmă și-au format propriile domenii, deseori de asemenea răsfirate, și prin intermediul acestora realizează inclusiv supremația față de populația subordonată.

[...]

2. Relația dintre administrația laică și cea ecleziastică³

Nu putem încheia discuția de caracter general referitor la apariția comitatelor ungare fără să dezbatem încă un amănunt important. Formarea administrației laice – al cadrului numit comitat, respectiv al domeniului de cetate timpuriu – s-a desfășurat într-o legătură strânsă cu cea a administrației ecleziastice. Deja literatura din sec. al XIX-lea a atras atenția asupra a două elemente. Pe de o parte s-a observat legătura dintre episcopate și comitatele înființate pe teritoriul acestora. [...] Pe de altă parte s-a observat și corelația teritorială și nominală dintre comitate și arhidiaconate (*főesperesség*).⁴ Rămâne o nesiguranță mult mai mare în privința măsurii acestei corelații. După o părere, arhidiaconatele s-au stabilit funcție de comitate, adică în privința împărțirii administrative cel primordial a fost organul administrativ laic.⁵ Altă părere, dimpotrivă, pledează pentru întâietatea organizării și organismului ecleziastic – acestea servind conform acestei păreri drept model pentru cele laice.⁶ Mulți cercetători se situează pe poziția că administrația laică s-a format paralel, concomitent cu cea ecleziastică.⁷ Părere dominantă, comitatul și arhidiaconatul se găsesc într-o corelație strânsă, numărul și teritoriul lor a coincis inițial, adică fiecărui comitat a corespuns un arhidiaconat și fiecărui arhidiaconat un comitat.⁸ Abia câțiva au făcut încercare pentru alte interpretări, câtuși-cât de diferite de cele enumerate. [...] Literatura nu ajunge la consens nici în privința dacă limitele teritoriale ale instituțiilor în discuție (comitatul și arhidiaconatul) s-au suprapus exact. Părere generală, împărțirea ecleziasti-

că este mai conservativă, mai constantă, și astfel păstrează amintirea unor perioade mai timpurii, inclusiv în privința limitelor teritoriale.⁹ Iată motivul care l-a făcut pe György GYÖRFFY să afirme că „împărțirea diecezelor, cunoscută din listele decimale papale din anii 1332–1337, păstrează în multe locuri limitele comitatelor din sec. al XI-lea”¹⁰ Există însă și câteva păreri contrare. [...]

În ceea ce privește relația dintre dieceză (*egyházmegye*) și comitat, se poate stabili – cel puțin în perioada timpurie – o corelație puternică: diecezele s-au împărțit în mai multe comitate, sau corespund unui singur comitat. Ulterior, odată cu schimbarea limitelor de comitate, această situație de bază simplă s-a complicat și ea: teritoriul comitatelor s-a împărțit între mai multe dieceze și a dispărut suprapunerea hotarelor diecezale cu cele comitale. Situația este și mai confuză în ceea ce privește relația dintre comitat și arhidiaconat. Într-o parte semnificativă a cazurilor funcția administrativă ecleziastică din care s-a format arhidiaconatul și funcția de comite, care întrușchipează autoritatea juridică asupra comitatului (domeniului de cetate), s-au dezvoltat din aceleași rădăcini. Leagănul fiecăreia a fost cetatea comitală. Preotul bisericii botezătoare (*keresztelőegyház*) din cetatea comitală a devenit arhidiacon, partener din administrația ecleziastică, al comitelui, organul laic. Teritoriul subordonat acestora, arhidiaconatul și comitatul au coincis și ele. Această formulă de bază putea să se modifice însă din cauza unor numeroși factori, și mult mai pronunțat decât în cazul relației dintre dieceză și comitat. Pe teritoriul comitatelor de mare întindere s-au înființat arhidiaconate noi, urmând sau preconizând evoluția autonomă a comitatelor. Uneori au căpătat arhidiaconate proprii și unele predii private regale (comițate de pădure, *erdőispánságok*), acestea la rândul lor puteau să dureze sau să-și înceteze activitatea după o existență scurtă. Numărul arhidiaconatelor a fost influențat și de circumstanța că suprapunerea dintre limitele diecezale și cele comitale a dispărut, și astfel au apărut arhidiaconate cu același nume, aparțină-

toare de același comitat, dar de diferite dieceze. În cele precedente am indicat foarte multe exemple și considerente pentru justificarea tezei, conform căreia în secolele XII–XIV, adică în perioada imediat următoare celei mai timpurii, în administrația laică și în cea ecleziastică s-au manifestat tendințe divergente. Acestea asigură o bază suficientă pentru a enunța că – mai ales la mijlocul evului mediu – teza „un comitat egal un arhidiaconat” nu poate fi adevărată. Oricât de divergente ar fi fost însă evoluția administrației laice și ecleziastice după sec. al XI-lea, acest fapt nu poate diminua convergența fundamentală caracteristică dintre comitate, respectiv dieceze și arhidiaconate, relația lor fiind determinată în parte de corelația bazată pe împrejurările similare de la începuturi, în altă parte de numeroasele paralelisme observabile și în evoluția lor ulterioară. [...] Suntem convingși că relația dintre administrația laică și cea ecleziastică este caracterizată tocmai de această evoluție convergentă, de corelații și de paralelisme. Considerăm atât de importantă această circumstanță, încât vom efectua prezentarea comitatelor luate câte unul tocmai în cadrul diecezelor (adică încadrate într-o regiune mai largă). Desigur, datorită lipsei obsedante de izvoare, caracteristică perioadei începuturilor, modul și momentul formării concrete a majorității comitatelor va rămâne și așa nedezlegată, dar înclinația puternică din administrația ecleziastică spre evitarea schimbărilor („conservativismul”) – cu toate inovațiile organice – ne poate da un ajutor serios în definirea condițiilor timpurii din comitate (în special în privința fondului lor teritorial).

[...]

3. (Dieceza transilvană)¹¹

Am lăsat la sfârșitul discuției noastre dieceza transilvană. Literatura acceptă în consens că a fost înființată de Ștefan cel Sfânt,¹² numeroși cercetători sunt de părerea că s-a înființat în a doua parte a domniei sale.¹³ Deși nu se sprijină pe izvoare directe contemporane, înființarea episcopatului Transilvaniei nu poate fi pusă sub semnul întrebării. În orice caz, dieceza transil-

vană este singura ctitorie a lui Ștefan cel Sfânt, care și-a luat numele după un teritoriu, și nu după sediul său. Particularitatea se explică prin antecedentele din timpul lui Gyula (Gyla, Gula, Iula), când în urma efortului organizatoric depus de acesta, în Transilvania a existat încă din anii 950 un episcopat de misiune de rit grec. Episcopatul transilvănean al lui Ștefan a fost desigur unul de rit latin, dar în denumirea sa a păstrat acest nume care face referire la teritoriu.¹⁴ Dacă se verifică datarea izvorului acela apusean, care indică pentru învingerea lui Gyula de către Ștefan anul 1003,¹⁵ respectiv știrea din compoziția de cronică din sec. al XIV-la, conform căreia Ștefan a alipit țara întinsă și îmbelșugată a lui Gyula de Ungaria, propria sa țară,¹⁶ nu putem avea îndoială: Ștefan trebuia să fi înființat în teritoriul lui Gyula episcopatul de rit latin imediat după 1003, și nicidecum după câteva decenii.¹⁷ Acest lucru înseamnă că și comitatul cel mai timpuriu înființat pe teritoriul diecezei transilvane trebuia să se fi format în anii imediat următori anului 1003.

Putem fi siguri că acest prim comitat s-a format pe teritoriul statului tribal al lui Gyula, înfrânt în anul amintit. Unde trebuie să căutăm acesta, literatura prezintă în această privință două puncte de vedere diferite, opuse. Primul, cel tradițional plasează nucleul acestuia în Transilvania de Sud, la Alba Iulia (Gyulafehérvár, ‘cetatea albă a lui Gyula’) și în împrejurimile acesteia.¹⁸ Al doilea situează statul din sec. al XI-lea al lui Gyula mai degrabă în Transilvania de Nord (pe teritoriul comitatelor de mai târziu Dăbâca, Cluj – Doboka, Kolozs), ba chiar pe teritoriul aparținător de episcopatul transilvănean (deși nefăcând parte din Transilvania istorică) al comitatelor Solnoc, Crasna și Satu Mare (Szolnok, Kraszna, Szatmár).¹⁹ Există un raționament care pare să sprijine cu mare forță convingătoare veridicitatea acestui al doilea punct de vedere. Anonymus scrie că Ajtony (Ahtum) a fost ucis în cetatea lui de pe Mureș de către Csanád (Cenad), fiul lui Doboka, rudă a regelui Ștefan cel Sfânt.²⁰ Dacă considerăm că acest lucru a avut loc în jurul anului 1028, atunci cu

exact un sfert de veac mai devreme tocmai tatăl lui, Doboka era de vârsta să-l fi putut ajuta cu armele pe rudele său regal, împotriva unui alt șef de trib răzvrătit. Dat fiind faptul că în Transilvania de Nord un comitat poartă numele de **Doboka** (Dăbâca), există o bănuială mai veche că acesta trebuia să fi luat numele de la primul său comite, Doboka, tatăl lui Csanád.²¹ De aici nu mai avem de făcut decât un singur pas pentru a presupune pe baza analogiei cu cazul lui Csanád: dacă Csanád a devenit primul comite al comitatului regal înființat tocmai pe teritoriul șefului de trib la a cărui învingere a participat (Ajtony), dându-și și numele acestui comitat, atunci Doboka trebuie să fi fost primul comite, dătător de nume, al comitatului format pe teritoriul tribal al lui Gyula învins. Acest lucru ar însemna totodată că centrul lui Gyula s-a situat acolo unde s-a înființat comitatul Dăbâca, adică în Transilvania de Nord. Nici până acum nu au fost puțini cei care au susținut originea din timpul lui Ștefan cel Sfânt al comitatului Dăbâca,²² dar s-au formulat și alte păreri. Cei care sunt pentru formarea mai târzie, spun că teritoriul comitatului Dăbâca a fost desprins ulterior, ori din comitatele Solnoc și Cluj, ori din Alba,²³ iar Bálint HÓMAN datează separarea acestuia de comitatul Solnoc chiar după invazia mongolă.²⁴ Pe baza celor spuse considerăm că Dăbâca nu numai că s-a format în timpul lui Ștefan cel Sfânt, dar este primul comitat organizat pe teritoriul întregului episcopat al Transilvaniei, înființat imediat după 1003.

[...]

După discutarea părții nordice a episcopatului²⁵, vom continua trecerea în revistă a unităților administrative laice din dieceza transilvană cu comitatul Alba care prezintă cheia relațiilor administrative sud-transilvănene. După cum am mai spus, comitatul Alba este considerat de mulți cercetători drept cel mai vechi comitat transilvănian – este vorba desigur de cei care plasează aici teritoriul tribal al lui Gyula, în centru cu Alba Iulia, și care susțin că Alba, acest comitat mult mai extins inițial, a apărut deja în primii ani ai sec. al XI-lea, imediat după învingerea lui Gyu-

la. Literatura accentuează că Alba a cuprins inițial toată Transilvania de Sud, în est și în sud s-a extins până la granițele țării, iar în nord nu numai comitatul Târnavă (**Küküllő**), dar până și Turda (**Torda**) s-a desprins din acest comitat. Teritoriul imens al Albei de odinioară, unitar pe atunci, a fost dezmembrat mai întâi prin așezarea sașilor, apoi prin formarea unităților administrative secuiești. Partea sa estică, numită ulterior Alba Superior s-a fragmentat în numeroase enclave.²⁶ Formarea comitatului Alba este datată pe timpul domniei regelui Ladislau cel Sfânt numai de un singur autor, János KARÁCSONYI.²⁷ Suntem de părerea că acest comitat s-a format după învingerea lui Keán, cunoscut din compoziția de cronică din sec. al XIV-lea,²⁸ probabil în anii 1010. Comitele acestui comitat uriaș a fost considerat succesori al lui Keán, kagan sau voievod care a reprezentat dominația bulgară. De aici rezultă și titulatura lui de voievod.²⁹ În consecință, voievodul a fost inițial comite de Alba totodată,³⁰ iar cele două funcții s-au separat în cele ce au urmat, în măsura în care autoritatea voievodului transilvănian s-a extins și asupra unor teritorii transilvănene mai nordice, în afara comitatului Alba. Se pare că acest lucru s-a definitivat în a doua parte a sec. al XII-lea. „Gallus, comite de Alba Iulia” (**fehervári**, ‘de Cetatea Albă’), prezerat în documentul din 1177, se pare că este identic cu Gallus, comite de Cluj, în jurul anului 1185. Foarte probabil, în jur de 1164 Eustach, comite de Dăbâca este identic cu voievodul transilvănian Leustach, pomenit în timpul regelui Béla III. În 1215 însă apar deja și date directe care atestă dominația voievodului asupra Dăbăcăi.”³¹ Aceste date dovedesc desigur și faptul că nici Dăbâca și nici Clujul nu s-au desprins din comitatul Alba.

Primul comite de Alba atestat documentar apare într-o diplomă din jurul anului 1177,³² iobagii de cetate din Alba Iulia se menționează începând cu 1206.³³ Marea majoritate a datelor referitoare la comitatul, respectiv domeniul de cetate timpuriu Alba însă nu sunt mai vechi de anii 1260, și astfel nu se referă deja la comitatul Alba de mare întindere a perioadei timpurii. În

ultimile decenii ale perioadei arpadiene comitatul este menționat drept **comitatus**,³⁴ la începutul perioadei angevine figurează și ca **provincia**.³⁵ Începând din timpul lui Ștefan cel Sfânt, centrul comitatului și al domeniului de cetate timpuriu era cetatea de la Alba Iulia, care este menționată deja în legătură cu un eveniment petrecut în timpul domniei lui Ștefan cel Sfânt, în legenda mare a lui Ștefan. S-a ridicat probabil pe temelii romane,³⁶ dar fortificația propriu-zisă nu a fost identificată arheologic. Numele ei, în mod analog cu numele Albei (Regia, **Székesfehérvár**) din **Dunántúl** (Panonia), - potrivit uneia dintre posibilitățile de interpretare - face referire la culoarea cetății, și în acest caz se explică probabil prin specificul pietrei utilizate la construcția sa, calcarul alb al fortificației din perioada romană.³⁷ Pământurile aparținătoare cetății Alba Iulia³⁸ se găsesc toate în Transilvania de Sud, fără excepție, majoritatea lor „pe malurile Mureșului și ale Târnavei Mari”. Menționarea toponimului **Kozdfő** [Voldorf, n. trad.] din comitatul (modern) Târnavă Mare arată că Alba s-a extins mult spre est, departe de centru.³⁹

Împărțirea administrativă mai conservativă, ecleziastică reflectă și mai mult mărimea comitatului de odinioară, din sec. XI-XII, decât poziția domeniilor de cetate. Arhidiaconatul de Alba Iulia, atestat din 1219⁴⁰, conform listelor decimale din 1332-1337 se dispune pe două teritorii distincte. Partea vestică cuprinde comitatul medieval micșorat Alba, respectiv unele teritorii limitrofe, porțiuni din comitatul Hunedoara (**Hunyad**) de mai târziu și din partea sibiană a pământului săsesc. Limitele acestui bloc vestic se pot urmări începând cu **Folt** (lângă Cigmău) și **Aurel VLAICU (Bencenc)** din Hunedoara, și a cuprins probabil și decanatul de Orăștie (**Szászváros**), zona imediat învecinată orașului. Pe teritoriul sibian satele aparținătoare marginale erau **Pianu (Szászpian)**, **Petrești (Péterfalva)**, **Râhău (Réhó)**, **Câlnic (Kelnek)**, **Reciu (Récese)**, **Dăbârca (Doborka)**, **Aciliu (Ecelló)**, **Rusciori (Roszcsür)**. De aici mai departe limita arhidiaconatului s-a suprapus de fapt cu limita estică a comitatului Alba medieval, urmărind aliniamentul So-

roștin (**Sorostély**)-Cenade (**Szászesanád**)-Mănărade (**Monora**)-Tiur (**Túr**)-Bucerdea Grânoasă (**Búzásbocsárd**)-Beta (**Magyarbece**)-Herepea (**Magyarherepe**). S-au situat de asemenea la limitele sale sudice și estice decanatul de Sebeș (**sebesi**), care-i era probabil subordonat, și cel de Șpring (**springi**), care-i aparținea cu siguranță. Dincolo de Herepea limita arhidiaconatului a urmărit în continuare direcția nordică, și la Orosia (**Oroszi**) (mai precis la **Mokorytelke** și **Heyud**, dispărute) a atins Mureșul, părăsind cursul acestuia numai la Ciumbrod (**Csombord**), pentru a trece pe malul drept la Aiud (**Nagyenyed**). Limita vestică a arhidiaconatului o constituia aliniamentul Aiud-Geoagiu de Sus (**Felgyógy**)-Cricău (**Krakkó**)-Ighiu (**Magyarigen**)-Alba Iulia.⁴¹ Pe teritoriul situat la vest de această limită al comitatului Alba, în zona Zlatnei (**Zalatna**) și a Abru-dului (**Abrudbánya**) nu figurează parohii pe listele decimale.

Pe baza acestui izvor nu se poate dovedi legătura blocului vestic al arhidiaconatului cu cel estic, printr-un eventual coridor format din zona Biertan (**Berethalom**)-Sighișoara (**Segesvár**)-Rupea (**Kőhalom**), a pământului săsesc. În anumite părți ale acestuia găsim câte o parohie (ex. Apoș, **Apátfalva**) aparținătoare de Alba Iulia, dar datele răsfricate sunt improprii pentru a dovedi continuitatea teritorială. Oricum, această negare nu înseamnă că autoritatea arhidiaconatului și a comitatului Alba nu s-ar fi extins asupra zonei sud-transilvănene, ocupată mai târziu de sași (pământul săsesc), ci arată numai atât că imediat după așezarea sașilor autoritatea ecleziastică de aici s-a preluat prepozitura de Sibiu, care era subordonat direct Sfântului Scaun și ulterior arhiepiscopului de Esztergom.⁴² Blocul estic al arhidiaconatului de Alba Iulia a cuprins scaunul **Sepsi** și o mică porțiune a scaunului **Telegdi** (comitatul modern Odorhei de mai târziu). Limitele lui se pot trasa începând cu Brăduț (**Bardoc**) și Vârghiș (**Vargyas**) - în extremitatea nord-vestică -, și apoi înspre sud, pe cursul Oltului. Dincolo de cotul sudic al Oltului, extremitatea sudică a blocului s-a situat la Budila (**Bodola**), de unde limita a urmărit direcția nord-estică

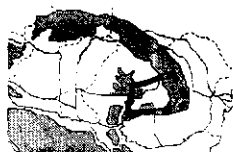

până la Boroşneu Mare (**Nagyborosnyó**), și de acolo direcția nord-vestică (între scaunele Sepsi și **Kézdi**), înspre Pădureni (**Besenyő**), Olteni (**Oltszem**) și Bătanii Mari (**Nagybacon**), spre a ajunge înapoi la Brăduț.⁴³ În listele decimale papale preoții din districtul Sepsi ai arhidiaconatului de Alba Iulia (**sacerdotes de archidyaconatu Albensi de districtu de Gybasy [Sebusy]**),⁴⁴ respectiv parohiile lor arată că, potrivit mărturiei împărțirii ecleziastice conservative, în sec. XI–XII comitatul Alba s-a întins s-ar putea spune până la Carpații Orientali, adică până la marginile estice ale teritoriului populat de maghiari atunci. La începutul sec. al XIV-lea în comitatul Alba, micșorat între timp, pe ruinele domeniului de cetate timpuriu de Alba Iulia și al comitatului regal, s-a format un comitat nobiliar.⁴⁵

Între mijlocul sec. al XII-lea și mijlocul sec. al XIII-lea comitatul Alba, cu întindere imensă, cuprinzând toată Transilvania de Sud, s-a fragmentat în unități administrative laice mai mici. Se pare că și-a pierdut unitatea teritorială de odinioară prima dată cu așezarea sașilor, la mijlocul sec. al XII-lea. Sașii au înfăptuit o guvernare separată, de caracter etnic, în zona Sibiului și mai târziu în zona Brașovului, și și-au câștigat autonomia și din punct de vedere ecleziastic, separându-se de arhidiaconatul de Alba Iulia. Autonomia sașilor din Sibiu a fost întărită și probabil lărgită totodată de **Andreanum**, diploma regelui Endre (Andrei) al II-lea din 1224. **Hospeșii** germani așezați în împrejurimile mai largi ale Sibiului, privilegiați în persoana lor și până atunci, au devenit prin acest act un grup etnic care se bucură de privilegii teritoriale. Conform diplomei, toată populația dintre Orăștie și Baraolt, împreună cu pământul secuilor de Sebeș și cu pământul Daraus trebuie să formeze un singur popor și să fie judecat de un singur jude, iar toate comitatele trebuie să renunțe la autoritatea lor asupra acestui teritoriu, cu excepția celui de Sibiu. Populația „comitatului” Sibiu astfel format intra numai sub autoritatea regelui și a comitelui de Sibiu.⁴⁶ Din text rezultă că în părțile sud-transilvănene intrate sub autoritatea Sibiului au existat deja și alte comitate în afară de

Alba, acestea pierzând de asemenea din drepturile lor de până atunci. În 1224 a existat deja cu siguranță comitatul Târnava, dar Hunedoara încă nu intră sub bănuială. Diploma din 1224 anulează în consecință autoritatea juridică a comitelui de Alba și celui de Târnava asupra pământului sășesc, interzicându-le exercitarea vechilor atribuții. Cu toate că Pământul Săsesc a fost condus de comiți (**comes**),⁴⁷ iar locuitorii săi au fost numiți la fel ca cei din comitate (**provinciales**),⁴⁸ însuși „comitatul” Sibiu figurând până la începutul sec. al XIV-lea ca **districtus, comitatus, provincia**,⁴⁹ unitatea administrativă formată aici, repetăm, nu este un comitat regal, un domeniu de cetate timpuriu și mai târziu comitat nobiliar, ci în mod analog cu Bistrița (**Beszerce**), Rodna (**Radna**), sau **Királyi**, aici s-a primit respectiv s-a înfăptuit de fapt o formă de autogovernare etnică, de către sași.⁵⁰ Din punct de vedere ecleziastic sașii de Sibiu au aparținut de prepozitura de Sibiu, privilegiată.⁵¹

În zona Brașovului, în Țara Bârsei sașii au apărut abia în prima jumătate a sec. al XIII-lea. În 1211, atunci când din voia regelui Endre al II-lea teritoriul acesta a intrat în posesia cavalerilor teutoni, era mai mult nelocuit.⁵² Dintr-o diplomă din 1222 rezultă că, într-un singur deceniu, popularea teritoriului a evoluat mult.⁵³ În 1240 Béla al IV-lea donează cisterciencilor deja patru comunități bisericești ale sașilor. Între timp teritoriul Țării Bârsei trece sub autoritatea ecleziastică a episcopatului cuman de Milcov, înființat la sfârșitul anilor 1220.⁵⁴ Sașii de Brașov – este vorba deja de cei care trăiesc în Țara Bârsei în general și nu numai de cei din localitatea Brașov – sunt atestați prima dată în 1252.⁵⁵ Comitele de Brașov apare prima dată în izvoare în 1249.⁵⁶ Cu toate că Țara Bârsei (**Burcia**) este numită și **comitatus** în 1288,⁵⁷ nici aici nu s-a format un comitat, nici regal și nici nobiliar, ci o autogovernare săsească, pe bază etnică (**districtus de Brassou**), care este atestată astfel prima dată în 1331.⁵⁸ Acest **districtus** făcea parte din Pământul Săsesc sud-transilvănecan. Listele decimale papale din 1332–1337 nu furnizează date cu privire la relațiile bisericești din Pământul Să-

sesc, nici în cazul Sibiului, nici în cazul Braşovului. În ultimile decenii ale perioadei arpadiene apare în schimb în formare, între blocurile de populație și administrație săsească de Sibiu și de Braşov, teritoriul românesc care se va organiza în Tăra Oltului (**Fogarasföld**).⁵⁹

Alături de sași și de români la împărțirea integrală a comitatului Alba de odinioară a contribuit și o altă etnie, secuii, în estul Transilvaniei. Începând cu anii 1270, grupul lor cel mai mare este numit secui de Telegd (**Siculi de Telegd-Tylegd**).⁶⁰ După mărturia unei diplome datate din 1280, demnitari ai acestor secui își exercită atribuțiile în **diocesi Thelegd** ('în județul Telegd').⁶¹ Rezultă că secuii de Telegd au format o unitate administrativă proprie care, desigur, nu era un comitat regal sau nobiliar, ci un organism teritorial înființat pe bază etnică, scaunul de mai târziu. Comitetele secuilor apare în schimb deja în 1235 (**comes et ductor Siculorum**).⁶² Toți secuii vor avea și mai târziu un singur comite.⁶³ Acest lucru nu împiedică însă formarea unităților administrative proprii (ulterior: scaune) ale diferitelor grupuri de secui. Acestea își vor revendica și corespondenții ecleziastici. Arhidiaconatul de Telegd⁶⁴ de exemplu, referitor la care avem date deja din 1235,⁶⁵ era unitatea ecleziastică corespunzătoare teritoriului secuilor de Telegd.⁶⁶ Conform listelor decimale papale din 1332-1337 arhidiaconatul de Telegd a cuprins atât teritoriul **Erdőhát** ('spatele/hinterlandul Pădurii', în mare comitatul modern Odorhei de mai târziu), cât și Ciucul (**Csik**, comitatul modern Ciuc de mai târziu). În vest s-a întins dincolo de Mureș, până la aliniamentul Sântmartinu de Câmpie (**Mezőszentmárton**)-Șincai (**Mezősámsond**)-Oroi (Sékelyurály)-Sântioana de Mureș (**Csittszentiván**). Limita lui a trecut pe partea stângă a Mureșului la Ungheni (**Nyarádtő**). De aici s-a îndreptat spre est, prin Fântânele (**Gyulakuta**) și Sângeorgiu de Pădure (**Erdőszentgyörgy**), trecând și Târnavă Mică. Pe **Erdőhát** a continuat pe aliniamentul Șoimoșu Mare (**Nagysolymos**)-Eliseni (**Szenterzsébet**), iar după trecerea Târnavei Mari eventual pe aliniamentul Vânători (**Héjjasfalva**)-Dârjiu

(**Derzs**)-Doboșeni (**Száldobos**). Mai departe, în direcție estică, spre Ciuc, se ridică munți înalți, în primul rând vf. Cucu (**Kakukhegy**, mții Harghita de Sud) - zona populată se întrerupe. Limita nordică a arhidiaconatului a urmărit aliniamentul Sântmartinu de Câmpie (**Mezőszentmárton**)-Porumbeni (**Galambod**), în continuare, în stânga Mureșului cel de Ernei (**Nagyernye**)-Călușeri (**Kál**), Băra (**Berekeresztúr**)?- Sărăteni (**Sóvárád**), iar pe **Erdőhát**, între cele două Târnavă, cel de Corund (**Korond**)-Zetea (**Zetelaka**), după care a întâlnit în direcția Ciucului Munții Harghita. Limita estică, de pe **Erdőhát** (zona Odorhei) s-a situat pe aliniamentul Zetea (**Zetelaka**)-Lueta (**Lövéte**)-Almaș (**Homoródalmás**)-Doboșeni (**Száldobos**). Parohiile din Ciuc, aparținătoare de arhidiaconatul de Telegd, cu excepția Gheorgheniilor (**Gyergyószentmiklós**) s-au situat în valea Oltului sau la marginile bazinului Ciuc, pe direcție nord-sud(-sud-est), între Tomești (**Csikszenttamás**) respectiv Cozmeni (**Csikkozsmás**) și Cașin (**Kászon**).⁶⁷

Reține atenția că secuii de Telegd au avut propriul lor arhidiaconat deja în anii '30 ai sec. al XIII-lea, timp ce secuii de Sepsî (inițial de Sebeș, **Siculi de Sebus** în 1252)⁶⁸, au aparținut de arhidiaconatul de Alba Iulia până și peste un veac, formând un districtus al acestuia. Secuii de Kézdi (în 1291 **Sycull... de Kyzd**)⁶⁹, au reușit să obțină de asemenea un **archidiaconatus** propriu, la începutul perioadei angevine, arhidiaconat care apare în izvoare începând cu 1308.⁷⁰ Constituirea târzie a arhidiaconatului Kézdi se argumentează cu referirea din listele decimale papale din 1332-1337, conform căreia preoții din această zonă sunt preoți de Sepsî, adică aparținători de arhidiaconatul de Alba Iulia. Putem să spunem că arhidiaconatul Kézdi, de întindere foarte mică, trebuia să se fi format, cu mare probabilitate, de asemenea pe teritoriu aparținător inițial de Alba Iulia.⁷¹ Arhidiaconatul s-a suprapus cu teritoriul foarte mic al scaunului Kézdi, dintre cursul Râului Negru și Munții Bodoc. Satele sale marginale au fost Bita în sud, în est Ojdula (**Ozsdola**), Lemnia (**Lemhény**) și Brețcu (**Bereck**) (în cazul în care Beze îi corespunde acestuia din urmă), în

nord Estelnic (**Esztelnek**) și Petriceni (**Peselnek**), în vest Dálnic (**Dálnok**).⁷²

În afara separării districtelor (scaunelor) sașilor, românilor și secuilor, fragmentarea Albei înseamnă cu siguranță și formarea unor alte comitate, organizate pe teritoriul comitatului după modelul din Ungaria. Este vorba de comitatele Hunedoara, Târnava, Turda. Părerile referitoare la formarea comitatului Hunedoara diferă foarte mult. Mulți au presupus că ar fi fost înființat în timpul lui Ladislau cel Sfânt, la sfârșitul sec. al XI-lea,⁷³ alții consideră că s-a format în sec. al XII-lea.⁷⁴ Numeroși cercetători sunt de părere că s-a format în sec. al XIII-lea (după 1225 sau după invazia mongolă),⁷⁵ dar s-a enunțat și ipoteza conform căreia în perioada arpadiană acest comitat nici nu exista, teritoriul său fiind cuprins în comitatul Alba.⁷⁶ Literatura a ajuns pe de altă parte la consens cu privire la desprinderea Hunedoarei din Alba.⁷⁷ Se cunosc până și date târzii, din 1409–1410, conform cărora cetatea Hunedoara (**Hunyadvár**) se situează în comitatul Alba.⁷⁸ Izvoarele scrise referitoare la Hunedoara dovedesc clar că acest comitat putea să se separe de Alba numai în sec. al XIII-lea. Ne dă de gândit faptul că diploma din 1263 califică trei domenii de pe teritoriul de mai târziu al Hunedoarei drept domenii situate „în părțile Transilvaniei”, și nu în comitatul Hunedoara.⁷⁹ De altfel, comitatul este numit *comitatus* abia în 1276, într-un document emis de capitlul transilvănean,⁸⁰ iar prima mențiune a comiților de Hunedoara apare numai după 1333.⁸¹ În sprijinul formării târzii a Hunedoarei, după invazia mongolă, trebuie amintită și o altă circumstanță: aici nu s-a format comitat regal și nici domeniu timpuriu de cetate (ceea ce explică de ce nu întâlnim în izvoare domeniul de cetate, sau elemente ale structurii organizatorice de cetate din Hunedoara). Spre comparație, în celelalte comitate desprinse din Alba mai devreme (Târnava, Turda) se cunoaște și existența domeniului de cetate timpuriu. Acest lucru stabilește în sine cronologia aproximativă (relativă) a comitatelor în discuție. Numele localității care a dat nume și comitatului este un toponim de origine maghiară, format

dintr-un nume de persoană, conform legilor de adnominare maghiare timpurii.⁸² Dimpotrivă, formarea comitatului Hunedoara a avut loc deja potrivit modelului comitatului nobiliar, atunci când acesta s-a format în toată țara, chiar dacă pe primii juzi hunedoreni i-am întâlnit în 1333.⁸³ Arhidiaconul de Hunedoara este atestat prima dată într-un document din 1265.⁸⁴ În listele decimale papale din 1332–1337 arhidiaconatul de Hunedoara figurează cu un număr total de nouă parohii. Cu excepția Chimindiei (**Kéménd**), acestea se situează în stânga Mureșului și în valea Streiului (**Sztrel**), cuprinzând numai o mică parte⁸⁵ a comitatului de o întindere relativ mare, de mai târziu.⁸⁶

Referitor la Târnava, comitatul și domeniul de cetate timpuriu s-a desprins din Alba în sec. al XII-lea. Menționarea din 1177 a pământului cetății Târnava (**küküllői várföld**),⁸⁷ singurul domeniu de cetate cunoscut în istoria domeniului de cetate timpuriu de aici, face depășite atât părerile conform cărora Târnava ar fi fost numai comitat, nu și domeniu de cetate timpuriu,⁸⁸ cât și teza separării comitatului în sec. al XIII-lea.⁸⁹ Cu toate că nu se poate exclude cu siguranță posibilitatea formării sale la sfârșitul sec. al XI-lea (în timpul lui Ladislau cel Sfânt),⁹⁰ împărțăm părerea acelor care îl datează în sec. al XII-lea.⁹¹ Comitatul Târnava este numit *comitatus* începând cu sfârșitul sec. al XIII-lea,⁹² însă primul comite de Târnava este atestat din 1214,⁹³ ceea ce poate indica iarăși apariția în sec. al XII-lea a comitatului (și a domeniului de cetate timpuriu abia cunoscut). Centrul Târnavei a fost o fortificație cu șanțul ars, ridicată deasupra Târnavei Mici, pe un deal.⁹⁴ Numele cetății și a comitatului (**Küküllő, Târnava**) provine dintr-un termen turcesc ('porumbăriș').⁹⁵ Numele românesc al fortificației (Cetatea de Baltă) se referă la așezarea ei. Arhidiaconatul de Târnava este atestat deja la începutul sec. al XIV-lea,⁹⁶ parohiile sale figurează în listele decimale papale din 1332–1337. Pe baza acestora se poate stabili că arhidiaconatul s-a întins pe partea dreaptă a Târnavei Mari, râul delimitându-l lung, pe tot sectorul sudic, între Crăciunel (**Karácsonyfalva**)

din Alba, în vest și Hoghilag (Holdvilág) în est. Limita lui se poate trasa în continuare la nord de la ultimul, până la Coroisánmárton (Kóródszentmárton), de acolo spre nord-vest, până la Chirilău (Kerelő), unde a atins Mureșul. Între Chirilău și Cipău (Csapó) a urmărit cursul Mureșului, iar de acolo s-a întors în direcția sud-vest, pentru a se întoarce la Crăciunel cu atingerea lui Crăiești (Királyfalva) și Pănade (Pánád).⁹⁷ De fapt s-a suprapus cu teritoriul comitatului medieval al Târnavei⁹⁸. Acesta, neavând oricum un domeniu de cetate timpuriu puternic, în primele decenii ale sec. al XIV-lea s-a transformat în comitat nobiliar.⁹⁹

O parte din literatură susține că Turda s-a desprins de asemenea din Alba. László MAKKAJ datează acest eveniment în sec. al XIII-lea.¹⁰⁰ Alții, care se pare că nu împărtășesc această idee, consideră că s-a format în sec. al XI-lea, în timpul lui Ștefan cel Sfânt¹⁰¹ sau al lui Ladislau cel Sfânt.¹⁰² Oare pe ce bază se poate afirma că Turda s-a desprins din Alba, timp ce comitatul Cluj, învecinat, nu? În sec. al XII-lea, dintre toți conducătorii de unități teritoriale administrative din Transilvania, numai comitele de Dăbâca și cel de Cluj apar ca și „demnitari înalți de curte, egali” cu comitele de Alba Iulia, ceilalți nu.¹⁰³ Rezultă că Dăbâca și Cluj nu au aparținut de comitatul Alba în această perioadă și nici mai devreme, în sec. al XI-lea, timp ce celelalte comitate care (ale căror comiți) apar abia în sec. al XIII-lea, tot ce-i probabil, apar atunci pentru că s-au desprins din Alba abia în ultimele decenii ale sec. al XII-lea, neexistând mai devreme. Am văzut exemplul similar al comitatului Târnavă. Comitatul Turda s-a desprins din Alba la o dată apropiată de desprinderea Târnavei, timp ce Hunedoara s-a format în sec. al XIII-lea. Este adevărat că pământul cetății Turda este amintit deja în 1177, dar în acest document autentic pasajul respectiv constituie un fals introdus în sec. al XIV-lea,¹⁰⁴ în consecință nu are valoare de izvor pentru stabilirea datei formării comitatului Turda. Mai mult, cetatea Turda (castrum, quod vocatur Turda) apare de fapt deja în diploma referitoare la ctitorirea abației de

Garamszentbenedek (Hronský Benadik, Slovacia), din 1075, dar din păcate în partea interpolată a documentului,¹⁰⁵ și astfel nici această informație nu constituie o știre sigură cu privire la existența cetății și comitatului Turda la sfârșitul sec. al XI-lea.¹⁰⁶ Data cea mai veche referitoare la popoarele cetății (populi castrenses) este din 1219.¹⁰⁷ Ceea ce vine în sprijinul afirmației desprinderii concomitente din Alba a Turzii și Târnavei (în ultimele decenii ale sec. al XII-lea), sau a desprinderii puțin întârziate a Turzii față de Târnavă (la cumpăna sec. XII–XIII). Formarea Turzii a avut loc în orice caz înaintea formării Hunedoarei.

Cetatea Turda din evul mediu se referă de fapt la cetatea de la Moldovenești (Várfalva), situată la circa 15 km de Turda de azi, pe lângă râul Arieș.¹⁰⁸ Numele Turzii (Torda) provine dintr-un nume de persoană, conform legilor de adnominare maghiare timpurii, se poate interpreta cu un termen turcesc ('a rămas ridicat, s-a păstrat').¹⁰⁹ În perioada arpadiană comitatul Turda este numit comitatus.¹¹⁰ Comitele de Turda nu este pomenit înainte de sfârșitul perioadei arpadiene, de 1291.¹¹¹ Alături de comitat în Turda s-a înființat și domeniu de cetate timpuriu, se cunosc iobagii săi de cetate și popoarele cetății (castrenses, populi castrenses).¹¹² În cazul Turzii termenul comitatus are și o semnificație de 'totalitatea domeniilor de cetate'.¹¹³ Pământurile cetății (várföldjei)¹¹⁴ s-au întins mai degrabă pe valea râului Arieș, la est de Moldovenești, și nu au depășit limitele comitatului Turda. Arhidiaconatul de Turda, datat începând din 1274,¹¹⁵ trebuia să se fi situat acolo unde s-au găsit și domeniile de cetate, și unde se conturează partea centrală, cel dintâi populată a comitatului și domeniului de cetate timpuriu. Conform listelor decimale papale din 1332–1337, limita vestică a arhidiaconatului a urmărit aliniamentul Micești (Mikes)–Iara (Alsójára)–Rimetea (Torockó)–Colțești (Torockószentgyörgy), zona de munți înalți, situată la vest de acesta era nepopulată, neavând parohii. De la Colțești s-a îndreptat în direcție sudică, atingând Mureșul la Mirislău (Miriszlő) din Alba, de aici a urmărit cursul râu-

lui până la Bogata (Marosbogát), rămânând în partea dreaptă a acestuia. De la Bogata, în direcție nordică, a urmărit aliniamentul PAPIU ILARIAN (Mezőbodon)–Grebenușu de Câmpie (Gerebenes), de unde a revenit în nord la Micești prin atingerea localității Valea Largă (Mezőcikud) și a Mărtineștilor (Pusztaszentmárton).¹¹⁶ Arhidiaconatul a cuprins o parte a comitatului medieval Turda, respectiv scaunul Arieș (Aranyosszék).

Comitatul Turda din evul mediu târziu (sec. al XV-lea) „mult alungit, s-a întins la est de comitatul Bihor, în direcție vest–est-nord-est, până la munții de graniță, deasupra cursului superior al Mureșului”. Cele două scaune secuiești, Arieș și Mureș, înfipte adânc în teritoriul lui, mai ales ultimul, l-au subțiat substanțial.¹¹⁷ Elemér MÁLYUSZ este de părerea că Turda a dobândit acest aspect teritorial specific, lățimea de 15–20 km (în zona scaunului Mureș de numai 2 km chiar) față de lungimea de 200 km, abia după formarea comitatului.¹¹⁸ Numai că Turda respectă aceleași reguli ca majoritatea celorlalte comitate de graniță din Uhorsko (Felvidék) și din Transilvania. Centrele de comitat (de domeniu de cetate timpuriu) care au avut un vorland nepopulat de mare întindere în zona de limes, a prisăcilor (gyepűelve), și-au extins autoritatea cu timpul asupra acestui vorland și au devenit centre ale unor comitate cu formă ciudată, mult alungită înspre graniță, deschisă eventual în formă de evantai. Este o caracteristică comună inclusiv pentru toate comitatele transilvănene cu vorland de graniță (Alba, Dăbâca, Turda, Cluj). Este adevărat că nu aceasta a fost forma inițială a comitatului Turda în timpul înființării lui, la sfârșitul sec. al XII-lea, eventual la începutul sec. al XIII-lea, dar cu siguranță a dobândit această formă în mod organic, prin popularea și integrarea administrativă succesivă a vorlandului în direcție estică. În cazul Turzii dispunem de o informație certă chiar, din 1228, care confirmă că partea estică a comitatului, de la granița rusă, acest teritoriu vast a avut o populație rară.¹¹⁹ S-a considerat zonă de limes și s-a populat mai târziu¹²⁰ – arhidiaconatul de Ózd, format în această zonă este atestat prima dată în 1286.¹²¹ Conform liste-

lor decimale papale din 1332–1337, limita nordică a arhidiaconatului a urmărit aliniamentul Cătina (Katona, com. Cluj)–Viile Tecii (Nagyida)–Șieu (Nagysajó)–Râpa (Répa, la limita comitatelor Turda și Cluj). De aici limita estică se poate trasa prin Vălenii de Mureș (Disznajó, com. Turda), Adrian (Adorján) și Pădureni (Erdősínád). Limita sudică a urmărit aliniamentul Pădureni – Dumbrăvioara (Sáromberke)–Păcureni (Pókakeresztúr), apoi luând-o în direcție nord-nord-vestică, la Fărăgău (Faragó) a revenit pe teritoriul comitatului Cluj și s-a îndreptat iarăși spre vest-sud-vest, atingând localitățile Sânpetru de Câmpie (Uzdiszentpéter) și Tușinu (Tuson). Limita vestică a arhidiaconatului leagă Tușinu de Cătina, dar nu în linie dreaptă, ci face un ocol înspre Silivașu de Câmpie (Mezőszilvás) și Delureni (Mezőújlak). Decanatul de Reghin (Régen), inclusiv Reghinul, a aparținut de asemenea de arhidiaconatul de Ózd, parohiile lui sunt enumerate ca făcând parte din acesta.¹²² Este clar că arhidiaconatul de Ózd a cuprins părțile estice ale comitatelor Turda și Cluj. Situația se explică cel mai probabil prin organizarea ecleziastică mai timpurie față de cea laică în această zonă de vorland. Atunci când în timpul extinderii lor comitatele Cluj și Turda au atins acest ținut, arhidiaconatul de Ózd trebuia să se fi format deja. În sec. al XIV-lea în Turda s-a format un comitat nobiliar.¹²³

[...]

Note

1. KRISTÓ 1988. 193–197. Fragment tradus din capitoul „Mi a vármege?” (Nota trad.)
2. GYÖRFFY 1960. 534.
3. KRISTÓ 1988. 208–210., 233–235. Fragmente din capitoul „A világi és egyházi igazgatás kapcsolata”. (Nota trad.)
4. PESTY 1878. 334.; KARÁCSONYI 1882. 149–150.; KANDRA 1884. 16.; PESTY 1884. 256.; KARÁCSONYI 1887. 115–116.; ORTVAY 1891–1892. 115–117.; MÁRKI 1892. 60.; BOROVSZKY 1896. 22–24.; BALÁSSY 1897. 3.; MVV. Abadűj 479.; MVV. Temes 251.; MVV. Torontál 364.
5. BALÁSSY 1872. 311.; ORTVAY 1891–1892. 115.; MILLEKER 1913–1914. 5.; KNEZSA 1939. 187.; FEKETE NAGY 1941. 5.; GYÖRFFY 1958. 30.; MEZEY 1979. 96. etc.
6. CSÁNKI 1893. 60.; MVV. Heves 445.
7. HÓMAN 1935. 211–212.; BORÓVI 1942. 63.; FÜGEDI 1944–1946. 117.; TIMÁR 1982. 105. V. înca ÉRSZEGI 1978. 14.
8. BALÁSSY 1872. 311.; BALÁSSY 1873a. 154–163.; KARÁCSONYI

1882. 149-150.; ORTVAY 1891-1892. 115-117.; MÁRKI 1892. 60.; KARÁCSONYI 1926. 170.; HOLUB 1929. 341.; HÓMAN 1935. 212.; GLASER 1937. 25.; BALANYI 1938. 355.; KLEIN 1939. 18.; MÁLYUSZ 1943. 271-272.; FÜGEDI 1944-1946. 37-138.; GYÖRFFY 1952-1953. 338.; VÁCZY 1958. 335.; GYÖRFFY 1958. 30-31.; FÜGEDI 1959. 375.; GYÖRFFY 1959. 23-24.; MEZEY 1963. 8-9.; HERMANN 1973. 70.; KOVÁCS 1974. 239.; MESTERHÁZY 1974. 32-33. nota 49.; GYÖRFFY 1977. 186.; ÉRSZEGI 1977. 119.; SZÁNTÓ 1977. 54.; MEZEY 1980. 596.; TIMÁR 1981. 39.; KUBINYI 1983. 50.; KOMJÁTHY 1985. 18.
9. KARÁCSONYI 1882. 150.; ORTVAY 1891-1892. 116-117.; MVV. Heves 445.; HOLUB 1916. 298-299.; GLASER 1937. 27.; BOROVI 1942. 59.; MÁLYUSZ 1943. 271.; FÜGEDI 1944-1946. 117.; FÜGEDI 1959. 390-391.; TIMÁR 1981. 39.
10. GYÖRFFY 1958. 31.
11. KRISTÓ 1988. 482-483. Fragment tradus din capitolul „Kelet-Magyarország”. (Nota trad.)
12. ORTVAY 1891-1892. 613.; PETRI 1901. 498.; ICZKOVITS 1939. 12.; MAKKAI 1939. 509.; BÓNIS 1956. 127.; HERMANN 1973. 29.
13. HÓMAN 1935. 200.; BALANYI 1938. 352.; MESZLÉNYI 1938. 12.; GUTHEIL 1977. 58.
14. KRISTÓ 1984. 70-71.
15. G. 141.
16. SRH. I. 315.
17. KRISTÓ 1979. 110. V. și MARCZALI 1911. 63.; GYÖRFFY 1983. 1105.
18. GYÖRFFY 1983. 1103-1113.
19. KRISTÓ 1979. 103-110.
20. SRH. I. 50.
21. HOLUB 1938. 102.; GYÖRFFY 1958. 43-44.; HECKENAST 1966. 152.; HECKENAST 1968. 148.; GYÖRFFY 1977. 199.; 231.; NÉMETH 1977. 212.
22. KARÁCSONYI 1915. 34.; BELITZKY 1938. 211.; MÁLYUSZ 1943. 268.; GYÖRFFY 1958. 43-44.; HECKENAST 1966. 152.; HECKENAST 1968. 148.; GYÖRFFY 1977. 199.; NÉMETH 1977. 212.; V. încă KARÁCSONYI 1924. 216.
23. TAGÁNYI 1901. 236-237.; BOBA 1983. 278.
24. HÓMAN 1935. 564.
25. KRISTÓ 1988. 497-510. Fragment tradus din capitolul „Kelet-Magyarország”. (Nota trad.)
26. TAGÁNYI 1901. 227-229., 232.; ICZKOVITS 1939. 7., 66-67.; MAKKAI 1939. 509.; SZEGHALMI 1942. 319-320.; MÁLYUSZ 1943. 268-272., 278-279.; MAKKAI 1944. 187-188.; VOGEL 1974. 1106.; GYÖRFFY 1977. 199-200., 209.; SZÉKELY 1979. 194.; BOBA 1983. 278-279.
27. KARÁCSONYI 1915. 34.; KARÁCSONYI 1926. 171.
28. SRH. I. 315-316.
29. KRISTÓ 1979. 110-117.; KRISTÓ 1984. 68.
30. MAKKAI 1944. 187-188.
31. KRISTÓ 1979. 116-117.
32. FORSTER 1900. 344.
33. US. I. 8., 97., 126. etc.
34. Idem. 105.; F. V. 2. 371.; US. I. 142. etc.
35. DI. 29 109.; US. I. 343. etc.
36. SRH. II. 289.; GYÖRFFY 1983. 1103-1104.
37. FNSZ. 256.
38. Ptr. lista lor v. PESTY 1882. 213-215.; ICZKOVITS 1939. 8.
39. ICZKOVITS 1939. 10.
40. Th. I. 21.; HO. VIII. 404., 452-453. etc.
41. VMO. I. I. 91-92., 95., 98-99., 100-101., 106-107., 109-110., 110-111., 121., 124-125., 125-126., 129-130., 136., 137., 140., 142-143. V. ICZKOVITS 1939. 36-37.; MÁLYUSZ 1943. 278.; SZÉKELY 1979. 192.
42. US. I. 1-2.; KRISTÓ, MAKK 1981. 99-100.
43. VMO. I. I. 106., 111-112., 126., 133-134. L. ENDES 1938. 62.; MÁLYUSZ 1943. 278.; BÁLINTH 1978. 215-219.; SZÉKELY 1979. 192.
44. VMO. I. I. 133.
45. F. VIII. I. 604.; US. I. 343. V. WERTNER 1907. 7.
46. US. I. 34.
47. RA. I. 278. (nr. 926.). V. WERTNER 1898. 107-108.
48. US. I. 77.
49. Idem. 77., 190. (=GYÖRFFY 1983. 1124.), 258.
50. HANZÓ 1941. passim; MAKSAI 1941. 95-105.
51. ORTVAY 1891-1892. 625.
52. US. I. 11. V. și VOGEL 1974. 1104-1107.
53. US. I. 19.
54. Idem. 68.; Gy. 824.; KILLYEN 1965. 4-5.
55. US. I. 78.; KILLYEN 1965. 5.
56. Doc. Val. 41. V. încă WERTNER 1907. 2.
57. KARÁCSONYI 1910. 8.
58. F. VIII. 3. 528., Gy. 825.
59. US. I. 78.; GYÖRFFY 1964. 5. nota 20. V. SZÉKELY 1979. 196.
60. US. I. 108., 227.
61. Idem. 141.
62. F. IV. I. 22.
63. LÁZÁR 1881. 1-3.; WERTNER 1898. 108.; JAKAB, SZÁDECZKY 1901. 205.; WERTNER 1907. 63. V. încă BÓZÓDI 1938. 24.
64. ENDES 1938. 62.
65. Th. I. 138.; F. VI. 2. 321.; GYÖRFFY 1983. 1132.
66. V. și GYÖRFFY 1953. 107-108.; SZÉKELY 1979. 189.
67. VMO. I. I. 96-97., 112., 115-116., 131-132., 132-133. 140-141. V. încă JAKAB, SZÁDECZKY 1901. 194-196.; ANTAL 1914. 10-11.; KÖLÖNTE 1914. 77-78.; FERENCZ 1935. 13.; TARISZNYÁS 1976. 337.
68. US. I. 78.
69. MES. II. 280.
70. DI. 29 109.; GYÖRFFY 1983. 1129. etc.
71. ICZKOVITS 1939. 66.
72. VMO. I. I. 105., 114., 116., 126., 130.
73. KARÁCSONYI 1915. 34.; KARÁCSONYI 1926. 182.; MÁLYUSZ 1943. 269.
74. MOLNÁR 1949. 64.
75. HÓMAN 1935. 564.; ICZKOVITS 1939. 7.; MAKKAI 1944. 188.; KILLYEN 1965. 4.
76. SZEGHALMI 1942. 320.
77. TAGÁNYI 1901. 232.; SZEGHALMI 1942. 320.; MAKKAI 1944. 188.
78. CS. V. 3.
79. GYÖRFFY 1964. 7.
80. F. V. 2. 371. L. WERTNER 1900. 58.
81. WERTNER 1900. 59.; WERTNER 1907. 14.
82. FNSZ. 87.
83. WERTNER 1907. 14. Datarca corectă a documentului hunedorean HO. VIII. 350-351. din anul 1295 este 1390. V. WERTNER 1900. 58.;

- 61-63.
 84. HO. VI. 135.
 85. CS. V. 3.
 86. VMO. I. 1. 94-95., 107., 141.
 87. BORSA 1962. 216.
 88. PESTY 1882. 123.
 89. MAKKAI 1944. 188.
 90. KARÁCSONYI 1915. 34.; KARÁCSONYI 1926. 182.; HÓMAN 1935. 302.; MÁLYUSZ 1943. 269.
 91. PAULER 1899. I. 250.; MOLNÁR 1949. 64. V. évf. SZÉKELY 1971. 73.
 92. HO. VI. 376.; US. I. 219., 223. etc.
 93. VR. 189. (nr. 99.). V. évf. US. I. 361.
 94. JANKOVICH, BÉSAN 1978. 95.
 95. FNE SZ. 367.
 96. DF. 255 287.; PATAKI 1944. 17.; US. I. 245.
 97. VMO. I. 1. 95-96., 102-103.
 98. CS. V. 839.
 99. WERTNER 1907. 21.
 100. TAGÁNYI 1901. 232.; MAKKAI 1944. 188.
 101. MÁLYUSZ 1943. 268.; HECKENAST 1966. 152.; HECKENAST 1968. 148. V. évf. SZÉKELY 1979. 185.
 102. KARÁCSONYI 1915. 34.; KARÁCSONYI 1926. 182.
 103. MAKKAI 1944. 187.
 104. BORSA 1962. 217.
 105. M. 57.
 106. V. și X. Y. Z. 1897. 228.
 107. MES. I. 223. V. évf. W. XI. 200.
 108. ENTZ 1976. 438.
 109. FNE SZ. 652.
 110. W. II. 278.; US. I. 137., 142. etc.
 111. US. I. 182.
 112. HO. VII. 111-112.; US. I. 137.; MES. I. 223.; W. XI. 200.
 113. W. XI. 200.
 114. Pír. lista lor v. PESTY 1882. 504-507.
 115. F. V. 605., V. 3. 435.; HO. VIII. 282. etc.
 116. VMO. I. 1. 90-91., 101-102., 110., 127-128., 137.
 117. CS. V. 638.
 118. MÁLYUSZ 1943. 271.
 119. HO. VII. 21-22.
 120. BALÁZS 1939. 19.; MAKKAI 1939. 510.; MÁLYUSZ 1943. 272.
 121. GYÖRFFY 1983. 1124.; US. I. 239., 309. etc.
 122. VMO. I. 1. 92-93., 104-105., 107., 109., 111., 115-116., 130-131., 138.
 123. WERTNER 1907. 171.

Abrevieri

- AAH. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp.
 AÉ. = Archaeologiai Értesítő. Bp.
 Bp. = Budapest
 CS. = CSÁNKI 1890-1913
 DI. = OL. Diplommatikai Levéltár (ASU = Arhivele Statului din Ungaria, Arh. Dipl.). Budapest.
 Doc. Val. = FEKETE NAGY, Antonius; MAKKAI, Ladislau (Édiderunt) 1941
 ÉTTK. = Értekezések a történeti (történelmi) tudományok köréből. Bp.

- F. = FEJÉR, Georgivs (1829-1844): Codex diplomaticvs Hvgariae ecclesiasticvs ac civilis I-XI. Budae.
 FNE SZ. = KISS Lajos (1978): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
 G. = GOMBOS, Albinus Franciscus (1937-1938): Catalogus fontium historiae Hungaricae I-III. Budapestini.
 Gy. = GYÖRFFY György (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A-Cs. Bp.
 HO. = Hazai okmánytár I-VIII. Győr-Bp., 1865-1891.
 LK. = Levéltári Közlemények. Bp.
 M. = MARSINA, Richard (1971): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava.
 MES. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-II. Red. KNAUZ, Ferdinandus. III. Red. DEDEK, Ludovicus Crescens. Strigonii 1874-1924.
 MVV. = Magyarország vármegyéi és városai.
 RA. = SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván (szerk.) (1923-1961): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II. Bp.
 SRH. = SZENTPÉTERY, Emericus (1937-1938): Scriptorum rerum Hungaricarum I-II. Budapestini
 Sz. = Századok. Bp.
 SZIE. = SERÉDI Jusztinián (szerk.) (1938): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I-III. Bp.
 Th. = THEINER, Augustinus (1859-1860): Vetera monumenta historica Hungariae sacrae illustrantia I-II. Romae.
 TSZ. = Történelmi Szemle. Bp.
 TT. = Történelmi Tár. Bp.
 US. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-VI. Hermannstadt-Köln-Wien-Bukarest, 1892-1981.
 VMO. = Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat 1-4. Bp., 1885-1891.
 W. = WENZEL Gusztáv (1860-1874): Árpád-kori új okmánytár I-XII. Pest-Bp.

Bibliografie

1. ANTAL Áron (1914): Csík vármegye története. PÉTER János (szerk.): A Székelyföld és székely nagyjaink I. Kézdivásárhely, 6-18.
2. BALANYI György (1938): Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. SZIE. I. 329-359.
3. BALÁSSY Ferencz (1872): Viszhangul BOTKA Tivadarnak a vármegyéről írt közleményeire. Sz. 1872. 231-237., 306-316., 377-386., 447-454.
4. BALÁSSY 1873a. = BALÁSSY Ferencz (1873a): Viszhang BOTKA Tivadar Tájékoztására a vármegyék alakulása kérdésében. Sz. 1873. 81-99., 153-171.
5. BALÁSSY Ferencz (1897): Heves vármegye története I. Eger.
6. BALÁZS Éva (1939): Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. Bp.
7. BALINTH Gyula (1978): Kovászna megye népessége és népessége a XIV. században. Korunk, 1978/3. 215-219.

8. BELITZKY (1938): Sopron vármegye története I. Bp.
9. BOBA Imre (1983): The Seven Hungarian Counties in Medieval Transylvania. Society in Change. Studies in honor of Béla K. KIRÁLY. Ed. by Steven Bela VARDY and Agnes HUSZAR VARDY. New York. 273–289.
10. BÓNIS György (1956): István király. Bp.
11. BOROVI József (1942): A mai rozsnyói egyházmegye területének középkori kialakulása. Rózsnóy.
12. BOROVSZKY Samu (1896): Csanád vármegye története 1715-ig I. Bp.
- BORSA Iván (1962): III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. LK. 1962. 205–218.
13. BŐZÖDI György (1938): Székely bánja. Bp. é.n. [1938]
14. CSÁNKI Dezső (1890–1913): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában
15. CSÁNKI Dezső (1893): Kőrösmegye a XV-ik században. ÉTTK. XV. 12. Bp.
16. ENDES Miklós (1938): Csfk-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csfk megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp.
17. ENTZ, Géza (1976): Diskussion. Zur Frage der ungarischen Burgen zur Zeit Staatsorganisation. AAH. 1976. 438.
18. ÉRSZEGI, Géza (1977): Die Obere Wart. Red. TRIBER. I. Oberwart. 117–162.
19. ÉRSZEGI Géza (1978): A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. K. BALOG János (szerk.) (1978): Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. H.é.n. [Szekszárd, 1978.] 9–97.
20. FEKETE NAGY Antal (1941): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye. Bp. (Reprint: 1985.)
21. FEKETE NAGY, Antonius; MAKKA, Ladislaus (Ediderunt) (1941): Documenta historiam Valachorum in Hungaria ilustrantia. Etudes sur l'Europe Centre-Orientale 29. Budapestini.
22. FERENCZ Béla (1935): Csfkvármegye monográfiája a legrégibb időkől napjainkig. Miercurea-Ciuc.
23. FORSTER Gyula (szerk.) (1900): III. Béla magyar király emlékezete. Bp.
24. FÜGEDI Erik (1944–1946): Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. 1944–1946. 117–140.
25. FÜGEDI, Erik (1959): Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1959. 363–400.
26. GLASER Lajos (1937): Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Cegléd.
27. GUTHEIL Jenő (1977): Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém.
28. GYÖRFFY György (1952–1953): A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1952. 325–362., 1953. 69–104.
29. GYÖRFFY György (1958): A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Sz. 1958. 12–87., 565–615.
30. GYÖRFFY, György (1959): Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 159. 9–74.
31. GYÖRFFY György (1960): Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196. TSZ. 1960. 525–535.
32. GYÖRFFY György (1964): Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. TSZ. 1964. 1–25., 537–568.
33. GYÖRFFY György (1977): István király és műve. Bp.
34. GYÖRFFY György (1983): Gyulaféhevár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Sz. 1983. 1103–1134.
35. HANZÓ Lajos (1941): Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Értekezések a M. Kir. HORTHY Miklós Tudomány-egyetem Magyar Történelmi Intézetéből I. Szeged.
36. HECKENAST Gusztáv (1966): A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. TSZ. 1966. 135–161.
37. HECKENAST Gusztáv (1968): A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. HECKENAST, NOVÁKI, VASTAGH, ZOLTAY: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (A honfoglalástól a XIII. század közepéig). Bp. 131–171.
38. HERMANN Egyed (1973): A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I. München.
39. HOLUB József (1916): Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban. Földrajzi Közlemények. 1916. 289–307.
40. HOLUB József (1929): Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs.
41. HOLUB József (1938): A királyi vármegyék eredete. SZIE. II. 71–106.
42. HÓMAN Bálint [HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula] (1935): Magyar történet I. Bp. (A vonatkozó rész HÓMAN Bálint munkája.)
43. ICZKOVITS Emma (1939): Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Bp.
44. JAKAB Elek, SZÁDECZKY Lajos (1901): Udvarhely vármegye története a legrégibb időkől 1849-ig. Bp.
45. JANKOVICH-BÉSÁN Dénes (1978): Békés megye kialakulása a történeti és régészeti adatok alapján. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Bp.
46. KANDRA Kabos (1884): Szabolcs vármegye alakulása. ÉTTK. XII. 2. Bp.
47. KARÁCSONYI János (1924): Miért nem hívták a magyarok Erdélyt „hét vár”-nak? Erdélyi Irodalmi Szemle. 1924. 216–218.
48. KARÁCSONYI János (1882): Az orodi főesperesség és Orodmege hajdani határai. Történelmi és Régészeti Értesítő. 1882. 149–171.
49. KARÁCSONYI János (1887): Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp.
50. KARÁCSONYI János (1910): A mérges vipera és az antiomialis. Sz. 1910. 1–24.

51. KARÁCSONYI János (1915): *Erdély és Szent-László*. Erdélyi Múzeum, 1915. 26–36.
52. KARÁCSONYI János (1926): *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095*. Oradea-Nagyvárad.
53. KILLYEN, Francisc (1965): *Formarea și evoluția comitatului Brașovului*. Studii și articole de istorie, 1965, 1–39.
54. KLEIN Gáspár (1939): *Borsod vármegye és népességének története*. CSIKVÁRI Antal (szerk.): *Borsod vármegye (Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék)*. Vármegyei szociográfiák V. Bp. 9–86.
55. KNEZSA István (1939): *Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei*. Sz. 1939. 167–187.
56. KOMJÁTHY Miklós (1985): *István király*. POZSGAY Imre (főszerk.): *Ezer év. Arcképek a magyar történelemből*. Bp. 15–21.
57. KOVÁCS Béla (1974): *A gyöngyöspatai vár ásásai*. AÉ. 1974. 235–243.
58. KÖLÖNTE Béla (1914): *Gyergyó története*. PÉTER János (szerk.): *A Székelyföld és székely nagyjaink I. Kézdivásárhely*. 77–90.
59. KRISTÓ Gyula (1979): *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp.
60. KRISTÓ Gyula (1984): *Magyarország története 895–1301*. Egyetemi jegyzet. Bp.
61. KRISTÓ Gyula (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
62. KRISTÓ, MAKK 1981. = KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc (1981): *III. Béla emlékezete*. Bibliotheca Historica. Bp.
63. KUBINYI András (1983): *A középkori Vác 1526-ig*. SÁPI Vilmos (szerk.): *Vác története I*. Studia Comitatus 13. Szentendre.
64. LÁZÁR Miklós, gróf (1881): *Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig*. Bp.
65. MAKKAI László (1939): *ICZKOVITS Emma, Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. BALÁZS Éva, Kolozs megye kialakulása. Sz. 1939. 508–512
66. MAKKAI László (1944): *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Sz. 1944. 163–191.
67. MAKSAI Ferenc (1941): *A szászság megtelepülése*. MÁLYUSZ Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Bp., 1941. 87–105.
68. MÁLYUSZ Elemér (1943): *A magyarság a középkori Erdélyben*. Hítel, 1943. 267–289.
69. MARCZALI Henrik (1911): *Magyarország története*. A műveltség Könyvtára. Bp., 1911.
70. MÁRKI Sándor (1892): *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története I. A legrégebb időktől a török hódításig*. Arad
71. MESTERHÁZY Károly (1974): *Polgár története a népvándorlás és a honfoglalás korában (Germánok, avarok, honfoglaló magyarok)*. BENCSIK János (szerk.): *Polgár története*. Polgár. 23–40.
72. MESZLÉNYI Antal (1938). *Az egri érsekség felállításá-*
- nak s a kassai és szatmári püspökségek kialakításának a története*. Bp.
73. MEZEY László (1963): *Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–1271)*. Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp. 7–42.
74. MEZEY László (1979): *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp.
75. MEZEY László (1980): *Gellért-problémák*. Vigilia, 1980. 590–598.
76. MILLEKER Bódog (1913–1914): *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár.
77. MOLNÁR Erik (1949): *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*. Bp.
78. MVV. Abauj = ENYICZKEY Béla (1896): *Abauj-Torna vármegye története*. MVV. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 474–352.
79. MVV. Heves. = NAGY Béni (é.n.): *Heves vármegye története*. MVV. Heves vármegye. Bp. 445–592.
80. MVV. Temes = SZENTKLÁRAY Jenő (é.n.): *Temes vármegye története*. MVV. Temes vármegye. Bp., é. n. 225–392.
81. MVV. Torontál = REISZIG Ede (é.n.): *Torontál vármegye története*. MVV. Torontál vármegye. Bp. 331–429.
82. Péter (1977): *A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései*. AÉ. 1977. 209–215.
83. ORTVAY Tivadar (1891–1892): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I–II*. Bp.
84. PATAKI József (1944): *Anjou királyaink és a két román vajdaság*. Kolozsvár.
85. PAULER Gyula (1899): *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II*. Bp. (Reprint: 1984.)
86. PESTY Frigyes (1878): *A szörényi bánság és Szörény vármegye története I*. Bp.
87. PESTY Frigyes (1882): *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Bp.
88. PESTY Frigyes (1884): *Krassó vármegye története II. I*. Bp.
89. PETRI Mór (1901): *Szilágy vármegye monographiája I*. H. n.
90. SZÁNTÓ Imre (1977): *Hévíz története I. Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig*. Szeged.
91. SZEGHALMI Gyula (1942): *Erdélyi vármegyék (A történeti Erdély)*. Bp.
92. SZÉKELY, Gy. (1979): *Sprachgeschichte und Siedlungsgeschichte. Zur Frage der ungarischen Sprachgrenze im 12. Jahrhundert*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando EÖTVÖS nominatae. Sectio Linguistica 1979. 163–201. *Ulterior și în limba maghiară: Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez*. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAI Ferenc (szerk.) (1984): *MÁLYUSZ Elemér Emlékkönyv*. Bp. 311–339.
93. TAGÁNYI Károly (1901): *Szolnok-Dobokavármegye*

területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig. TAGÁNYI Károly, RÉTHY László, POKOLY József: Szolnok-Dobó-kavármegye monographiája I. Dédesen. 227–250.

94. TARISZNYÁS Márton (1976): Gyergyó múltjából. Korunk. 1976/5. 336–342.

95. TIMÁR György (1981): Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. Baranyai Helytörténetírás. 13–56.

96. TIMÁR György (1982): A középkor az írásos források alapján. Sásd. 1982. 101–152.

97. VÁCZY Péter (1958): A korai magyar történet néhány kérdéséről. Sz. 1958. 265–345.

98. VOGEL Sándor (1974): A Barcaság múltjából. Korunk. 1974/10. 1103–1111.

99. WERTNER Mór (1898): Az Árpád-kori megyei tisztviselők. TT. 1898. 105–133.

100. WERTNER Mór (1900): Hunyadmegye legrégebbi tisztikara. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat tizenegyedik évkönyve. Déva. 58–69.

101. WERTNER Mór (1907): Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT. 1907. 1–69., 161–198., 327–354.

102. X. Y. Z. (1897): A honfoglalás és Erdély. Írta Dr. KARÁCSONYI János. Sz. 1897. 225–230

(Traducere de Ana LENART)

A dél-erdélyi vármegyék kialakulásáról

(A fordításról)

A románra fordított részleteket a neves szegedi középkortörténész 1988-ban megjelent könyvéből válogattuk („A vármegyék kialakulása Magyarországon”, Magvető, Budapest). Csak a dél-erdélyi vármegyék (az erdélyi Fehérmegye és a belőle kiváló területi közigazgatási egységek) Árpád-kori kialakulására szorítkoztunk, illetve az ennek felvezetéséhez nélkülözhetetlen általános részekre. Hely hiányában le kellett mondanunk a válogatás általános részéhez tartozó hatalmas példaanyagról is. (A ford.)

On the Formation of Counties in Southern Transylvania

(About the translation)

Gyula KRISTÓ is one of the most important Hungarian specialists in the Middle Ages, professor at Attila JÓZSEF University in Szeged. Besides, he is the editor-in-chief of the last large reference work on medieval Hungarian history: „The Lexicon of Early Hungarian History”. The fragments were translated from the volume „The Formation of the Counties in Hungary”. We limited our aim to the publication of the general indispensable parts, respectively to the special part in which we were most interested, the setting-up of the (Transylvanian) Alba county in the Árpád period and of the administrative units that were detached from it. Because of lack of space we had to give up the large number of examples. (The transl.)

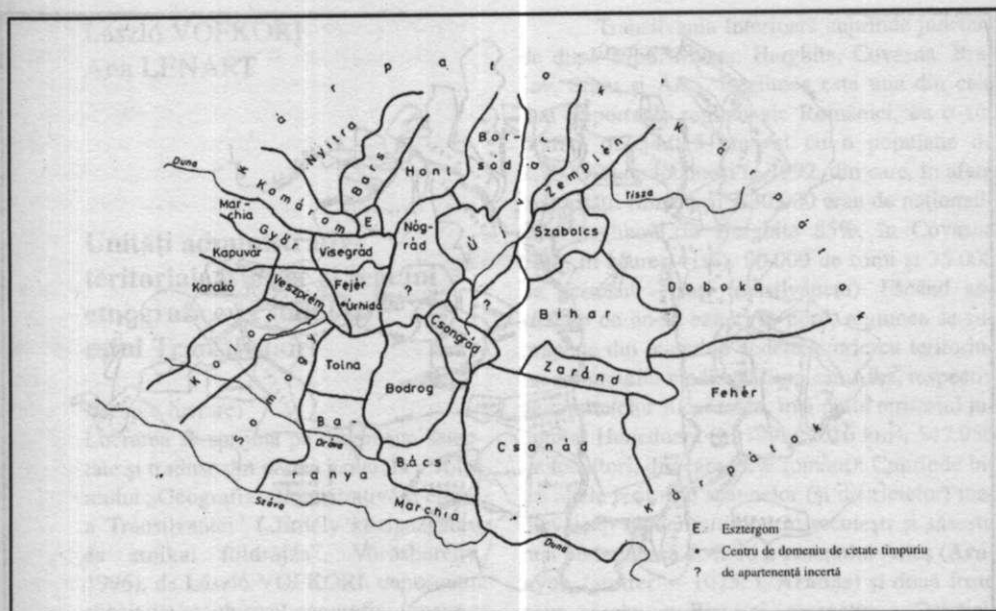

Figura 1. Comitate și domenii de cetate timpurii ungare în timpul domniei lui Ștefan (I.) cel Sfânt

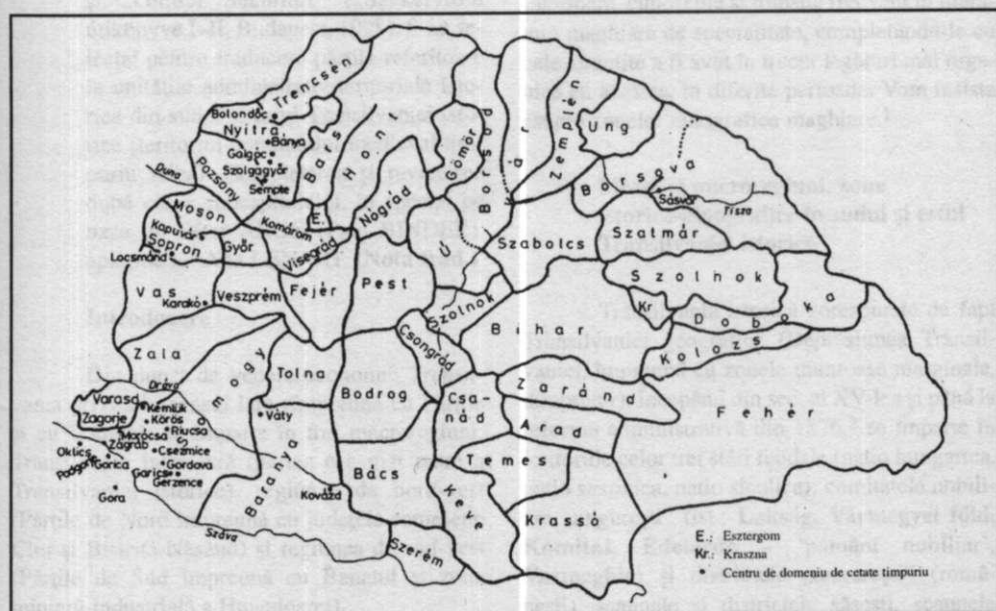

Figura 2. Comitate și domenii de cetate timpurii ungare la mijlocul sec. al XII-lea

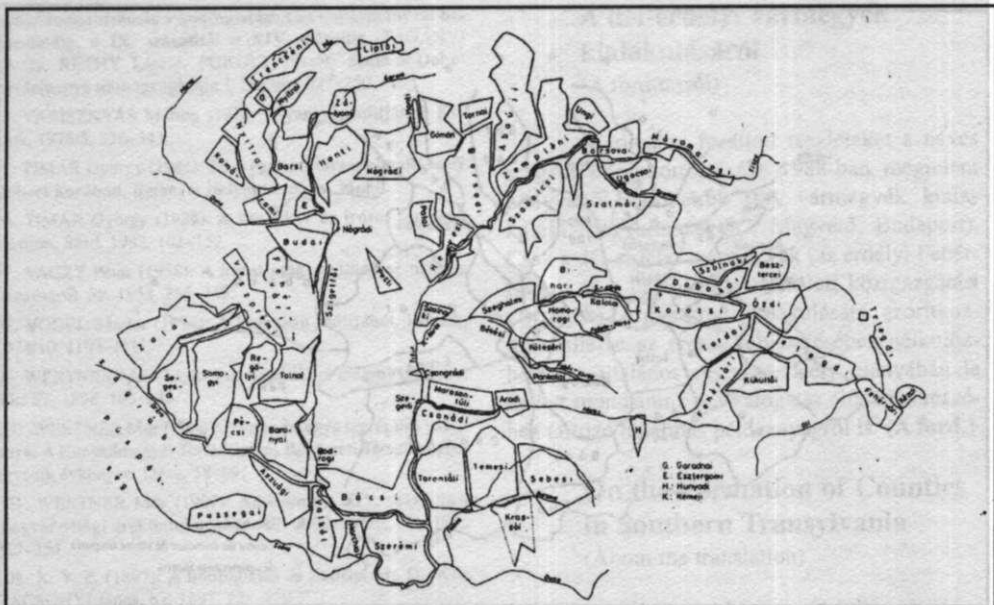

Figura 3. Arhidiakonatele Ungariei (în afara diecezei de Zagreb), pe baza listelor decimale papale din 1332-1337

László VOFKORI
Ana LENART

Unități administrativ-teritoriale istorice și regiuni etnografice în sudul și estul Transilvaniei

(Despre lucrare)

Lucrarea se sprijină pe fragmente selectate și traduse din partea generală a volumului „Geografia administrativă și etnică a Transilvaniei” („Erdély közigazgatási és etnikai földrajza”, Vörösbény, 1996), de László VOFKORI, cunoscutul specialist maghiar al geografiei umane a Transilvaniei, autor între altele al volumelor „Geografia socială și economică a Transilvaniei” („Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza”, Nyíregyháza, 1994) și „Ghidul Secuimii” („Szekelyföld útikönyve I-II, Budapest, 1998). S-au selectat pentru traducere părțile referitoare la unitățile administrativ-teritoriale istorice din sudul și estul Transilvaniei istorice (teritoriul comitatului medieval timpuriu Alba). Completarea și revizuirea după caz a subcapitolelor, în special pe baza lui Péter ÁRON (Paul BINDER), aparține lui Ana LENART. (Nota trad.)

Introducere

Din punct de vedere economic Transilvania privită în sensul larg (împreună cu Părțile și cu Banatul) se împarte în trei macroregiuni: Transilvania Interioară (partea cea mai mare a Transilvaniei istorice), regiunea de nord-vest (Părțile de Nord împreună cu județele someșene Cluj și Bistrița-Năsăud) și regiunea de sud-vest (Părțile de Sud împreună cu Banatul și zona minieră-industrială a Hunedoarei).

Transilvania Interioară cuprinde județele de după 1968: Mureș, Harghita, Covasna, Brașov, Sibiu și Alba. Regiunea este una din cele mai importante regiuni ale României, cu o suprafață de 34.015 km² și cu o populație de 2.700.999 de locuitori în 1992, din care, în afara majorității românești, 830.000 erau de naționalitate maghiară (în Harghita 85%, în Covasna 75%, în Mureș 41%), 90.000 de romi și 35.000 de germani – sași transilvăneni). Făcând abstracție de unele ezitări în nord, regiunea se suprapune din punct de vedere istoric cu teritoriului comitatului medieval timpuriu Alba, respectiv al comitatelor succesoare, mai puțin teritoriul județului Hunedoara (în 1992: 7016 km², 547.950 de locuitori, din care 92% români). Cuprinde între altele teritoriul scaunelor (și districtelor) medievale și moderne timpurii, secuiești și săsești, mai puțin partea de nord a scaunului Arieș (Aranys, ‘aurifer’ – 1075: r. Aranas) și două foste zone săsești, a Bistriței, respectiv a Orăștiei, acestea din urmă făcând parte din județele actuale Cluj, Bistrița-Năsăud, Hunedoara.

În cele ce urmează, mai prezenta pe scurt zonele istorice-etnografice din Transilvania Interioară, cunoscute și folosite frecvent în literatura maghiară de specialitate, completându-le cu cele amintite a fi avut în trecut legături mai organice cu acestea, în diferite perioade. Vom insista asupra zonelor etnografice maghiare.¹

Mezo- și microregiuni, zone istorice-etnografice în sudul și estul Transilvaniei istorice

Transilvania istorică corespunde de fapt Transilvaniei geografice (Depresiunea Transilvaniei, împreună cu zonele muntoase marginale, dimprejur). Începând din sec. al XV-lea și până la reforma administrativă din 1876,² se împarte în teritoriile celor trei stări feudale (natio hungarica, natio saxonica, natio siculica): comitatele nobiliare „ungurești” (ist.: Lakság, Varmegyei föld, Komitat, Edelerde – ‘pământ nobiliar’, Varmeghie) și districtele „ungurești” (românești), scaunele și districtele săsești, scaunele

secuiești.³ Deși numele de „Țara Ardealului” s-a folosit deja în sec. XVI–XVII pentru întreg teritoriul Transilvaniei, românii transilvăneni au înțeles sub denumirea de **Ardeal** numai teritoriile interioare, nu și cele marginale: „țările” Maramureșului, Hațegului, Oltului, Bărsei sau Secuimea (!). Situația este similară și în cazul denumirii germane, **Siebenbürgen**, sașii din districtele Brașov și Bistrița nu se considerau „Siebenbürger”⁴. Între 1876–1918, termenul sinonim utilizat de statistică referitor la Transilvania istorică este **Királyhágóntúl** = ‘dincolo de pasul Piatra Craiului’, inițial un termen de organizare ecleziastică, folosit pentru Dieceza Reformată din Transilvania (istorică), cu reședința la Cluj.

Vom discuta în primul rând scaunele secuiești și unitățile administrative săsești (cu excepția districtului bistrițean), respectiv districtul românesc Făgăraș (**Fogaras**).

1.

Teritoriul comitatelor nobiliare

Spre deosebire de ultimele, comitatele nobiliare (Pământul Unguresc, adică în administrarea nobilimii ungare, termenul istoric „ungar” fiind termen politic și nu etnic) oferă numai o articulare administrativă. Zonarea geografică-etnografică a acestui teritoriu⁵ cere o altfel de abordare. Facem o singură remarcă prealabilă: blocul majoritar (cel puțin relativ, față de ortodocși) greco-catolic din Transilvania, din trecut, cu centrul ecleziastic la Blaj, dispus în formă de triunghi (Carei–Sibiu–Gheorgheni) a acoperit din teritoriul discutat zonele situate la est–nord-est de linia Băișoara–Ocna Sibiului, având alte două exclave mari în Hațeg și în Făgăraș (zone ale regimentelor de graniță).

1.1. Zone centrale

Vom enumera sub acest titlu câteva zone depresionare ale Transilvaniei, de vale, respectiv deluroase, grupate arbitrar, zone care în trecut au aparținut în mare parte de comitatele medievale nobiliare. Le luăm pe rând, din nord spre sud.

a. Câmpia Transilvaniei (Mezőség, Erdélyi-Mezőség, Heide) este zona delimitată de râurile Mureș, Arieș, Someșul Mare și Someșul Mic, din centrul Transilvaniei, zonă deluroasă de 500–600 m altitudine, cu suprafața ondulată, despădurită, la limita județelor Cluj, Mureș și Bistrița-Năsăud. Numai partea sudică aparține de teritoriul discutat de noi – cea de până la limita nordică a fostului comitat Turda.⁶ Cu excepția triunghiului Sântioana de Mureș–Șincai–Voivodeni, populația de aici este majoritar sau exclusiv românească. Românii din satele de la poalele munților Călimani se numesc „mărgineni”, spre deosebire de „câmpenii” din Câmpia propriuzisă, iar înainte de 1944, pe văile Luț și Logig (**Lúc-völgye, Ludvégi-patak**) majoritari erau sașii din **Reener Ländchen** (v. la V. Mureșului).

b. Valea Mureșului (Maros-völgy) se situează în zona centrală a bazinului Transilvaniei, între ieșirea din defileul Toplița–Deda și Câmpia Cugirului (**Kenyérmező, Câmpia Pâinii**).⁷ Valea traversează depresiunea și în trecut a aparținut de comitatele moderne Mureș-Turda, Turda-Arieș și Alba de Jos, azi de județul Mureș, amonte de confluența cu râul Arieș, și de județul Alba, în aval. Poalele estice ale Munților Metaliferi (**Erdélyi-Erchegység**) găzduiesc podgorii vestite (Podgoria Alba Iulia–Aiud, **Erdélyi-Hegyalja**). Maghiarii sunt majoritari în zona municipiului Tg. Mureș (v. și la **Secuime**) și într-o enclavă situată la nord de Reghin. Înainte de 1944, între cele două majoritari erau sașii (**Reener Ländchen**). Acest ‘ținut mic reghinean’ se considera parte a lui **Nösnerland** (ținutul săsesc nord-transilvănean), dar, spre deosebire de districtul Bistrița de aici, înainte de 1876 nu se bucura de privilegii. Între zona Tg. Mureș și zona Aiudului maghiarii reprezintă minoritate semnificativă, în aval de Aiud prezența lor este azi cu totul sporadică, dar centrul diecezei transilvane romano-catolice este și acum Alba Iulia. Ultima parte amintită avea și denumire săsească: **Míreschduel**.

c. **Valea Târnavelor (Küküllök mente, Küküllök tere, „zwischen beyden Kockelwasser“)**, în județele Mureș și Alba.

Amintim „Valea Târnavei Mici” (**Kis-Küküllök mente**) – literatura etnografică maghiară utilizează această denumire pentru porțiunea de vale dintre confluența cu Târnavă Mare și Secuime. Parte considerabilă a văii, cu centrele locale Cetatea de Baltă, Târnaveni, Bălăușeri și cca. 40 de sate cu populație maghiară, poartă denumirea de „Lângă apă” (**Vízmellék**). Sate cu specificul etnografic asemănător se găsesc și între văile Târnavei Mici și a Mureșului (pe teritoriul fostului comitat Alba de Jos), care sunt numite de cei din **Vízmellék: Hegymőge** (‘după deal’ – localitățile cu populație maghiară Ozd, Fărâu etc.).

Altă zonă mai mică, maghiară sau cu minoritate semnificativă maghiară este zona de legătură dintre Valea Târnavei și Valea Mureșului, între Blaj și Aiud.⁸

1.2. Zone muntoase transilvane din Munții Apuseni

În trecut au aparținut de comitatele medievale (Pământul Unguresc). Le vom enumera sumar.

a. **Zona Trăscău (Torockó vidéke)**. Zonă etnografică în Munții Trăscăului (**Torockóihavasok**), enclavă maghiară cu două localități (Rimetea, Colțești – celelalte sate ale bazinului Trăscău fiind românești.). Numele provine din hidronim (1257: **Turucko**). Se întinde la poalele Pietrei Secuilor (**Székelykő**, cu ruinele cetății **Torockó** – cetatea de la Colțești), limita vestică a scaunului secuiesc Arieș. În trecut zona a aparținut de comitatul Turda-Arieș, azi de județul Alba.

b. **Mocänime** (‘munteni’, mai târziu „**Țara Mocanilor**” – **Mokányföld, Havasköz**), care în nord se extinde până la zona etnografică maghiară a Călatei, spre sud pătrunde până la zona Ompoiului, cuprinzând și cursul mijlociu al Arieșului. Partea discutată de noi a aparținut în trecut de comitatul Turda-Arieș, azi de județele Alba și Cluj. Mocanii sunt mai mult agricultori.

c. „**Țara Moților**” (**Mócfold, Mócok földje** – denumiri mai recente; ist.: „**topani**”, „**abrudani**”). Zonă etnografică românească în Munții Apuseni (**Erdélyi Szigethegység**), pe Arieș amonte de Bistra, cu centrul Cămpeni, focar al răscoalei din 1784 și baza rezistenței militare revoluționare de la 1849, condusă de Avram IANCU. Moții s-au ocupat mai degrabă de industrie locale – populația minieră românească a patruleterului aurifer a fost și ea în bună parte de origine din această zonă.

d. **Patruleterul aurifer („Aranynégy-szög”)**. Zonă minieră istorică multimilenară (minereuri neferoase), în zona de izvoare a Crișului Alb și a Ompoiului, în județele Alba și Hunedoara, între Baia de Criș, Săcărâmb, Zlatna, Baia de Arieș, cu localitățile Brad, Abrud, Roșia Montană. Râul Arieș (din aluviunile lui s-a spălat în trecut aur) atinge colțul nord-estic al zonei.

1.3. Zone sud-vestice

Aceste zone au aparținut în trecut în mare parte de comitatele nobiliare. Azi, mai ales din considerente economice, se leagă mai degrabă de regiunea de sud-vest a Transilvaniei în sens larg.

a. **Comitatul Hunedoara** avea poziția cea mai sudică dintre comitatele Transilvaniei istorice. Zona se leagă de Bazinul Transilvaniei prin Culoarul Orăștiei (**Szászvárosi-kapu**). Cuprinde părți „cis- și transmureșene” (foste districte administrative), respectiv **Țara Hațegului**. Cea din urmă (**Hátszegvidék** – 1276/1292: **Hatzak**), unitatea cea mai distinctă, se situează pe valea râului Strei (**Sztrigy**) la sud de Hunedoara, între munții Carpații Meridionali și Poiana Ruscă, centrul său fiind orașul Hațeg. Alături de Hațeg, se obișnuiește să se amintească „pădurenii” (**Erdőhát**) de la poalele munților Poiana Rusca, ținutul Dobra (**Jósfő**), ținutul Ioncașilor (**Lonka vidéke**), zona Căian (**Kaján**). Plasele Hațeg și Pui erau de majoritate greco-catolică.⁹

b. **Valea Jiului (Bányaság, Zsilvölgye)** – Bazinul Petroșani. Cel mai important bazin car-

bonifer al României, între munții Carpaților Meridionali, pe văile Jiului Românesc și celui Unguresc, despărțit de Țara Hațegului prin pasul Merișor. Petroșani, centrul bazinului a fost întemeiat în sec. al XVIII-lea, de locuitorii satului hațegan Petros, alte localități de săteni din Paros, Uric, Livadia.

2.

Secuimea¹⁰

Este o unitate istorică-administrativă-etnografică, care cuprinde munții interiori ai Carpaților Orientali, între Călimani și Giurgeului (**Kelemen- és Gyergyói-havasok**), respectiv Perșanii de Nord și Baraoltului (**Rika-erdő, Baróti-hegység**), împreună cu bazinele intramontane și intracarpatiche, pătrunzând și în centrul bazinului Transilvaniei în zona Tg. Mureș.¹¹

Descendenți ai unei populații colonizate în locurile actuale de regii arpadieni, cu scopul apărării granițelor estice-sud-estice ale regatului medieval timpuriu ungar, secuii, cu organizație autonomă, având comandant militar propriu („comitele secuilor”), au devenit a treia „națiune” feudală (stare) a Transilvaniei, alături de nobilimea ungară și de sași. Secuii sunt o populație maghiară, dar statutul lor de drept public, nobilimea colectivă, a fundamentat o identitate „se-cuiescă” aparte, până în zilele noastre. Scaunele, unități teritoriale ale autonomiei secuiești, au fost desființate în mod definitiv numai în 1876. Cei mai mulți secuii trăiesc și azi în bloc aproape compact, de care se lipsesc sau în care se înglobează mai multe petece de localități cu populația de asemenea majoritar maghiară, aparținătoare în trecut în mare parte de comitatele Turda și Alba de Sus.¹² Jumătatea nord-estică a blocului este de confesie aproape exclusiv romano-catolică (extremitățile de pe Niraj și de lângă Tg. Secuiesc sunt numite „**Szentföld**” – ‘pământ sfânt’), o fâșie sud-vestică, îngroșată considerabil în zona Homoroadelor, unitariană (antitrinitară), iar restul de predominanță reformată.

Scaunele secuiești sunt următoarele: Odorhei (**Udvarhely**), „scaunul-mamă” de care au aparținut și scaunele filiale Brăduț (**Bardócz**)

și Cristur (**Keresztúr**) – centrul scaunului, Odorhei Secuiesc fiind considerat mult timp centrul întregii Secuimi (înseamnă ‘**sediū [de domeniū regal?]**’); Ciuc (**Csikszék**), de care au aparținut atât Giurgeul, cât și Cașinul – avea inițial centrul la Șumuleu (**Csiksomlyó**)¹³; Trei Scaune, format din scaunele Sepsi (‘de Bebeș’, azi jud. Sibiu – zona de unde secuii acestui scaun au fost mutați în teritoriul lor actual), **Orbai-** (‘de Gârbova’, azi jud. Sibiu), **Kézdi** (‘de [Sas]chiz’, azi jud. Mureș) și Micloșoara (**Miklósvárszék**), și al cărui centru s-a stabilit până la urmă la Sf. Gheorghe (**Sepsiszentgyörgy**); scaunul Mureș (**Maros-szék**), cu centrul la Tg. Mureș și cu scaunul filial Miercurea (**Szeredaszék**, pe Niraj)¹⁴; scaunul Arieș (**Aranyosföld** în unele izvoare), exclavă secuiască, la limita actualelor județe Alba și Cluj, întemeiată la sfârșitul sec. al XIII-lea de secuii de **Kézd**, având centrul cel mai mult timp la Unirea (**Felvinc, Vințul de Sus**)¹⁵.

În 1876–77, Secuimea a fost organizată în comitatele moderne Trei Scaune, Ciuc și Odorhei (cu teritoriile aproape identice cu cele ale scaunelor cu același nume, care erau peste 85% maghiare) și Mureș-Turda, de majoritate maghiară, din scaunul Mureș și partea de est a comitatului Turda (zona Reghinului, Gurghiuului și de-fileului Mureșului Superior). Scaunul Arieș a intrat în componența comitatului Turda-Arieș, împreună cu partea de vest a comitatului Turda. În comitatele „cele mai secuiești” s-au înglobat de asemenea petece de comitate vechi, vecine sau încastrate, mai ales în cazul lui Trei Scaune – plasele de Hăghig (**Hidvég**), de Petriceni (**Peselnék**, azi **Kézdikővár**), de Budila (**Bodola**) din Alba de Sus.

În perioada interbelică¹⁶ câteva localități au fost alipite de județe vecine, în sud mai ales foste localități ale Albei de Sus; în nord-est, plasa Tulgheș (**Gyergyótölgyes**), care s-a alipit chiar de județul moldovan Neamț. Localitățile din jurul Întorsurei Buzăului, practic exclusiv românești, au intrat în componența județului Brașov. Ultimele au rămas aici și între 1940–1944, când în urma dictatului (celui de-al doilea partaj) de la Viena Secuimea a revenit Ungariei (fără câteva

sate din sud, respectiv fără scaunul Arieș, dar cu plasa Tulgheș).

Între 1952–1960, după model sovietic, în Secuime se organizează Regiunea Autonomă Maghiară (**Maros Autonóm Tartomány**), cu o populație aproape 80% maghiară, cu centrul la Tg. Mureș. Mai multe comune din Giurgeu și Ciuc se alipesc de regiunea moldoveană (actual aparțin de județele Neamț și Bacău)¹⁷. În 1960, regiunea este reorganizată sub numele de Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară și pierde Trei Scaune (alipit de regiunea Brașov), în schimbul unor porțiuni din Câmpie și din Valea Târnavei, de populație mixtă, procentajul maghiarilor scăzând în regiune la cca. două treimi. În 1968 se ajunge la situația actuală, două județe majoritar „secuiești” (Harghita și Covasna) și a treia, „secuiească” într-o treime.

3.

Zonele săsești¹⁸

Sașii au fost colonizați de regii ungari în evul mediu timpuriu, la început și pentru apărarea granițelor, ulterior tot mai mult din considerente economice. Cel mai mare grup al lor s-a așezat în Transilvania de Sud, între Mureș, Olt și Târnavă Mică (în orașele Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Sebeș și împrejurimile lor), iar grupuri mai mici în Țara Bârsei (la Brașov și în apropierea orașului), respectiv în zona Bistriței și a Reghinului. Secole întregi, marea lor majoritate s-a bucurat de drepturi largi. Cele două grupuri din urmă au fost evacuate de armata germană în retragere, în 1944, sau deportate după război. După 1976, a luat proporții și repatrierea sașilor din Transilvania de Sud – azi practic au părăsit teritoriul României.

Cel mai mare centru săsesc, administrativ și ecleziastic-cultural era Sibiu (**Hermannstadt, Nagyszeben**; 1192–1196: **Cipin[iensis]**; 1199: **Zebyn**). Între 1732–1791 și 1849–1865, pe timpul administrației austriece, Sibiu era capitala (centrul administrativ al) Transilvaniei. Centru al diecezei lutherane germane, este și azi centrul spiritual al sașilor rămași. Scaunele și districtele săsești erau următoarele: scaunele Sibiu, Orăștie (**Broos, Szászváros**), Sebeș (**Mühlbach, Szász-**

sebes), Miercurea (**Reussmarkt, Szerdahely**), Mediaș (**Mediasch, Medgyes**, de fapt **Zwei Stühle, Două Scaune**), Sighișoara (**Schässburg, Segesvár**), Nocrich (**Leschkirch, Újegyháza**), Cincu (**Gross-schenk, Nagysink**) și Rupea (**Reps, Köhalom**), respectiv districtele Brașov și Bistrița (**Bistritz, Beszterce**).¹⁹

Autonomie au obținut prima dată cele șapte scaune săsești dintre Orăștie pe Mureș și Ugra de pe Olt („comitatul de Sibiu”). Drepturile și îndatoririle colonilor sași de aici, privilegiați („drepturile sibiene”), au fost stabilite în diploma regelui Endre al II-lea („Andreanum”, 1224), și refăcute de Carol Robert (în 1317), comunitatea sașilor de aici fiind lărgită mai târziu prin acordarea unei jurisdicții similare scaunului al optelea, Sighișoara, la cumpăna secolelor XIII–XIV și „celor Două Scaune” (Mediaș-Șeica, dar nu tuturor satelor de aici), în 1313–1315. Alte două unități administrative, districtele săsești Brașov și Bistrița obțin aceste privilegii nu peste mult timp, iar Universitas Saxonum unitară se cristalizează la sfârșitul sec. al XV-lea. Aceasta din urmă s-a desființat numai în 1876.

În 1921, conform calculelor lui P. TELEKI, Pământul Săsesc avea populația română, germană și maghiară, în proporție de 53–30–13%.

Vom enumera câteva zone etnografice caracteristice distincte.

a. Mărginimea Sibiului (Szeben-hegy-alja, ist.: Szélföld) este zona etnografică situată la sud și vest de Sibiu, de populație practic exclusiv românească, care cuprinde scaunele filiale Săliște și Tâlmăciu și alte sate din sudul scaunului Sibiu (Rășinari, Poplaca, Gura Râului etc.).

b. Pământul Crăiesc propriu-zis²⁰

Se împarte în scaunele de jos (**Sedes Inferiores, Underste oder Niederste Stühle**), mai apropiate de Mureș, și în scaunele de sus (**Sedes Superiores, Überste Stühle**), de pe Olt, Hârtibaciu și Târnavă. Zona primelor se mai numește **Unterwald (Antesilvana, Land vor dem Wald)** și se referă la scaunele Orăștie, Sebeș, Miercurea. Ultimele cuprind scaunele Rupea și Sighișoara.

zonă relativ mai înaltă (**Oberland**), și **Altland** (scaunele Sibiu, Nocrich, Cincu). Prilej de confuzie, scaunele din Altland se dispun toate în dreapta Oltului (**Alt**), dar semnificația termenului este cel de 'pământul vechi' ('*altes Land*'), fiind vorba de scaunele cele mai vechi. **Weinland** ('ținutul vinului') este zona viticolă Două Scaune, pe Târnava Mare (Mediaș, Șeica).²¹

Pământul Crăiesc propriu-zis împreună cu Burzenland (deci zona săsească din Transilvania de Sud) este numit de sașii bistrițeni **Niederland** ('ținutul de jos'). Au o bogată literatură de specialitate germană.

c. **Țara Bârsei**²², zonă cu populație mixtă (români, germani și maghiari), situată în sud-estul Transilvaniei. Numele provine din hidronimul Bârsa (**Barca**, 1231: **Borza**). Centrul ținutului este Brașov (**Brassó**, **Kronstadt** – 1252, 1494: **Brasau**, din termenul turc, probabil peceneag **bara șu** = 'apă cenușie'). Brașovul se situează la întâlnirea drumurilor comerciale mari, care traversează zona de curbură a Carpaților, și începând din evul mediu este unul din cele mai importante centre de tranzit comercial și economic între Transilvania, Moldova și Țara Românească. Depresiunea Brașovului sau a Bârsei cuprinde de fapt în afara districtului (administrativ, cu autonomie săsească) Brașov zona ceangăilor din Bârsa (v. acolo), cele omogen românești dinspre Țara Oltului (Bran-Zărnești, Vlădeni) și Trei Scaune („**Lunkaschen**”)²³, respectiv satele cu populație mixtă ale enclavei Budila a Albei de Sus. Zona Branului (ist.: **Baránmező**), cu așezări risipite caracteristice, s-a format în sec. XVII–XVIII, odată cu stabilirea populației cu proveniența din satele învecinate, care a folosit pășunile și fânețele zonei, date în arendă de către castelanii Branului deja în sec. al XV-lea.

4.

Zone istorice de graniță militară

Am grupat sub acest titlu câteva zone, care au luat naștere, respectiv și-au dobândit un fel de identitate aparte din motive legate de considerente militare.

4.1. Țara Oltului.²⁴

Numele provine din hidronimul turc, probabil peceneag ***Fagar șu** = 'pârâul cu frașini') se întinde pe cursul mijlociu al Oltului, în sudul Bazinului Transilvaniei. „Țară” în care se pomenește foarte timpuriu locuitorii români (în jurul anului 1200), ținut al românilor și al pecenegilor (în 1224), românii de aici participă la campanii militare sub comanda comitelui de Sibiu, alături de sași, secui și pecenegi. În 1285, pe timpul celei de-a doua năvăliri mongole, se evidențiază îndeosebi, ca militari ai prisăcii. Cei din Țara Oltului fac și astăzi o distincție clară: acest pământ se întinde înafara „Ardealului”. De foarte mult timp zonă cu populație rurală practic omogen românească. Elita de aici și-a păstrat multă vreme libertățile. În evul mediu constituia domeniu regal, apoi principiar²⁵ În 1762, partea care nu a intrat în teritoriul regimentelor de graniță, este ipotecat, intrând în administrarea Universității Săsești, pentru 99 de ani. Centrul zonei este orașul Făgăraș (**Fogaras**, **Fogarasch** – 1291: **Fogros**).

4.2. „Ceangăime” (Csángófold).

Termenul ceangău este folosit mai ales pentru grupuri romano-catolice maghiare sau de origine maghiară, din Moldova. În Transilvania se găsesc două grupuri numite de asemenea ceangăi, în zona etnografică Ghimeș (**Gyimesek**, pe cursul superior al Trotușului, amonte de trecătoarea Ghimeș) și în Țara Bârsei.

a. **Ceangăii din Țara Bârsei** sunt de confesiune evanghelică (lutherană maghiară, cu centrul episcopal la Cluj). Trăiesc în „cele șapte sate” (**Hétfalu** – 1503: **septem vilas**,²⁶ lângă Brașov, respectiv în satele Apața, Crizbav și Satu Nou, în partea nord-vestică a Țării Bârsei. Satele respective au făcut parte din domeniul Bran, „ceangăii” de aici fiind „iobagi ai cetății” (militarii). Se pare că sunt descendenți ai grănicerilor din sud-estul comitatului medieval timpuriu Alba, dinaintea colonizării secuilor și sașilor, mai ales că par să aibă origine comună cu celelalte comunități mici maghiare din Transilvania de

Sud, majoritatea acestora trăind de asemenea în enclavele ale fostului comitat Alba de Sus („szászmagyarok” – „maghiarii-sași”: în zonele vecine Secuimii, în jurul orașului Rupea, la est-sud-est și la sud-vest de municipiul Sighișoara, pe valea Calvei, pe Olt etc.)

b. Ceangăii din Ghimeș se trag din secui și din maghiari moldoveni (aceștia din urmă fiind descendenți ai unor populații de grăniceri colonizate pe linia Siretului probabil de regii ungari angevini, respectiv ai unor comunități maghiare de husiți și ulterior de secui fugiți, ajunse în Moldova înainte de formarea națiunilor moderne și neavând în consecință o identitate națională sigură, ci, în afara celei confesionale, foarte puternice, mai degrabă numai una etnică). Cele trei comune ceangăiești din Ghimeș (Lunca de Sus, Lunca de Jos, Ghimeș-Făget), așezări răsfrigate și risipite, au aparținut de Ciuc. Ghimeș-Făget a fost alipit de județul Bacău, dar aparține și azi de dieceza romano-catolică transilvană. Celelalte două comune sunt localități harghitene.²⁷

4.3. Zona regimentelor de graniță din Transilvania.²⁸

S-a organizat între 1762–1766, de către Maria Tereza, în sudul și estul Transilvaniei, ca un ultim segment al zonei militarizate de graniță, care a luat ființă începând din 1700, după eliberarea Ungariei de sub ocupația otomană, în sudul țării. A cuprins o parte considerabilă a Secuimii, organizarea înfăptuindu-se mai ales în detrimentul drepturilor secuiești (spre deosebire, sașii au fost scutiți intenționat). Secuii s-au împotrivit și, deși această împotrivire a fost cât se poate de pașnică, armata imperială a recurs la forță. După măcelul de la Siculeni (Siculicidiul) un mare număr de secui a fugit în Moldova, bună parte fiind colonizați ulterior în Bucovina – aceștia din urmă au fost repatriați cu timpul în Voivodina, lângă Deva, lângă Luduș etc., iar ultimul val de repatriați, în timpul celui de-al doilea război mondial, a fost așezat în final în județul Tolna (Ungaria).

S-au organizat patru regimente de infanterie, două secuiești și două românești, respectiv

câte un regiment de cavalerie, dintre care însă cel românesc s-a desființat deja în 1770. Pentru români aceste schimbări erau mai mult pozitive, pentru că au creat și cadre autonome într-un fel, teritoriale, de caracter românesc, ajutând dezvoltarea națională. Între altele, în zonele regimentelor de graniță românești, procesul de asimilare a comunităților maghiare de acolo a luat un avânt considerabil pe timpul grăniceriei.

Organizarea nu a afectat limitele teritoriale ale administrației laice, regimentelor le-au fost subordonate uneori localități aparținând de comitate, scaune și districte diferite, nefiind nici măcar vecine, noua administrație militară extinzându-se asupra tuturor comitatelor, în afara Solnocului Interior și Albei de Sus, respectiv asupra tuturor scaunelor secuiești, cu excepția scaunelor Mureș și Odorhei (mai puțin scaunul filial Brăduț, subordonat lui Trei Scaune din punct de vedere militar). În Pământul Crăiesc au fost militarizate numai patru localități din scaunul Sibiu și unul singur din Orăștie, toate fiind românești. Multe localități s-au militarizat numai în parte, rămânând parțial sub jurisdicție civilă.²⁹

Note

1. Majoritatea regiunilor istorice și zonelor etnografice românești sunt larg discutate de ample monografii românești (R. POPA despre Hateg, D. PRODAN despre Tara Oltului; G. MOLDOVAN despre Alba, monografia etnografică din 1963 despre Valea Jiului, cea din 1985 despre Mărginimea Sibiului, cea redactată de N. DUNĂRE despre Tara Bărsiei, etc.). Despre evoluția administrației teritoriale v. V. MERUTIU, *Judetele din Ardeal și din Maramureș până în Banat...*, 1929.

2. Perioadele de excepție sunt 1784–90 și 1850–1860/61, a reformelor absolutiste și neoabsolutiste, ultima cunoscând repetete încercări de reorganizare (1850, 1851, 1852, 1854). Perioada jurisdicției paralele militare a zonei de frontieră (1762–1851), v. acolo. Reforma administrativă modernă din 1876 s-a desfășurat și ea de fapt în doi ani (1876–77), după lungi pregătiri.

3. Jurisdicțiile diferite nu se delimitează todeauna tranșant din punct de vedere teritorial. În localitățile cu mai multe comunități, având statutul social-juridic diferit, se cunosc suprapunerii locale, dar la nivelul unei abordări mai generale putem face abstracție de acest amănunt.

4. *Siebenbürger* se referă inițial la și mai puțin, la „comitatul” medieval timpuriu Sibiu (provine din *Cibinburg* – „cetatea Sibiu”), iar mai târziu în general la comunitatea sașilor privilegiați, cu „drept sibian”.

5. Comitatele nobiliare transilvane discutate (dinainte de 1876) sunt: Hunedoara (*Hunyad*), Alba (de Jos și de Sus, după 1775 – *Alsó- és Felső-Fehér*), Târnava (*Küküllő*), Turda (*Torda*). Între 1876/77–1925/26 succesorii lor sunt comitatele moderne Hunedoara, Alba de Jos, Târnava-Mică (*Kisküküllő*) – cele trei primese teritorii și din scaune săsești: Turda-Arieș și Mureș-Turda (*Tordaaranyos, Marostorda*, prin unirea Turzii cu scaunele Arieș și Mureș).

6. Valea Șar, Comlud, mare parte a cursului Pârâului de Câmpic, Valea Largă, Aiton etc.

7. Din etimologia populară a lui **Brodsdorf**, dar care înseamnă de fapt "satul de la bac", fiind un important loc de trecere istoric al Mureșului.
8. Btlajul însuși, înainte de a deveni marele centru greco-catolic românesc, a fost un sat maghiar, domeniu APAFI.
9. Un amănunt interesant: prezența unor comunități românești de confesie reformată, până în sec. al XVIII-lea, care se explică prin marea pondere a mișii nobilimii „ungare” românești.
10. Pământul Secuilor, Țara Secuiesă, Ținutul Săcuilor, **Székelyföld, terra Seclorum, Seklerland, Szekelland** etc.
11. Zonele mai mici ale regiunii se localizează pe cursul superior al Mureșului și al afluenților acestuia, respectiv porțiunea mijlocie din jurul municipiului Tg. Mureș; în zona izvoarelor și pe cursul superior-suprior-mijlociu al Târnavelor și al Oltului; pe Rîul Negru și pe Homoroade (**Feketeügy, Kis- és Nagy-Homoród**), afluenți ai Oltului; respectiv într-o porțiune restrânsă a Câmpiei Transilvanice („Câmpia Secuiescă”, **Székely Mezőség**). Cuprinde zona Nirajului (**Nyárád mente, Ny. tere**, pe cursul inferior **Murokország** – "țara morcovului"), **Sovatei (Sóvidék** – "zona sării"). Odohrului (**Udvarhely**, cu **Nyikó mente, Havasalja, Erdőhát** – "în spatele pădurii") Giurgului (**Gyergyó**), Ciucului Superior, Mijlociu și Inferior, Cașinului (**Fel-, Közép-, Alsóik, Kászón**). Trei Scaune (**Háromszék**), Bazinului Baraolt (**Erdővidék** – "ținutul păduros"), Homoroadelor (**Homoród mente**).
12. În 1992, acești bloc etnic maghiar număra cca. 790.000 de locuitori, din care 650.000 erau maghiari, iar aproape 100.000 de români din cei 140.000 în total, de aici, trăiesc în trei orașe-reședință de județ.
13. Cel mai mare loc de pelerinaj romano-catolic din țară. La un moment dat, în timpul Reformei, se propunea chiar drept centru al diecezei transilvane.
14. Relația dintre scaune și scaunele lor filiale corespunde în mare relației județ-plasă. Trei Scaune este considerat unitate administrativă din sec. al XV-lea. Cazul scaunului Mureș e mai interesant: până în 1861, formal, centrul scaunului era Miercurea Nirajului. Centrul real era însă de secole Tg. Mureș, care prin ponderea lui economică și culturală a fost numit și „capitula secuiescă”.
15. Scaunul Arieș are azi populație maghiară numai în parte (în satele nordice), iar una majoritar în numai câteva sate, putând fi considerat mai degrabă diasporă. Pe de altă parte însă, are și Secuimea câteva zone cu populație majoritară sau însemnată românească. Astfel în nord, atât la est, cât și la vest de Borsec și de secuii din Giurgeu: zona Bilbor-Tulgheș-Becaș, respectiv zona de intrare în defileul Mureșului superior (culoarul Toplița-Doda), ultima flancată de zone etnografice bine individualizate, ca cea din culoar, cu raporturi etnice similare – 60-80% români – sau cea de la ieșirea din defileu și din bazinul Gurghiu (**Görgény**), aproape omogen românească, ultimele intercalându-se între zona deprimară a Văii Mureșului și Secuimea istorică-administrativă. Altă zonă românească, respectiv multietnică ar fi colțul sudic și fașșile învecinate (zona exclusiv românească a Buzaielor - **Bodzamező**, respectiv poalele munților din Trei Scaune, între Bretcu-Poiana Sărată și Zagon), pe de altă parte numeroase sate în zona marginală sudică și în scaunul Mureș.
16. Reforma administrativă s-a înfăptuit în 1925-26, până atunci în Transilvania s-au menținut comitatele din 1876-77 (numite după 1918 județe). Noile județe au fost grupate în 1938 în ținuturi, până la Dictatul de la Viena (1940).
17. Comunele Bicazu Ardelean, Bicz-Chei, Dămuș, Ghimeș-Făget, împreună cu unele cătune limitrofe aparținătoare până atunci de Gheorgheni, respectiv satele alipite de comunele Agăș și Palanca (Cușnea, Cădărești, Pajiște).
18. „Pământul Săseșc”, **Szászföld; Pământul Sașilor, Terra Saxonum, Szászok Földje; Pământul Crăieșc, Fundus regius, Királyföld, Königsboden**; etc.).
19. Pământul Crăieșc, Királyföld, Königsboden sunt forme traduse ale termenului **Fundus regius** ("domeniu regal", adică teritorii care nu intră sub jurisdicția comitatelor nobilitare) și, deși după un timp se folosesc cu precădere pentru principalele unități administrative autonome ale sașilor, ea și substantiv propriu, nu acoperă de fapt întocmai zonele săsești (iar în sensul cel mai restrâns se referă numai la primele șapte scaune). Același lucru se poate spune și despre Pământul Săseșc, care este folosit uneori (**Szászföld**) și pentru denumirea zonelor săsești din comitate, dar este de

- fapt complementar Pământului Ungureșc și celui Secuiesc (**Magyarok Földje, Székelyek Földje, Szászok Földje**), definind teritoriile Universității Sașilor (marea comunitate săsească, cu jurisdicția comună). Unele dintre aceste teritorii erau însă de mult timp de populație în mare majoritate românească (de ex.: scaunul Oraștie, scaunele filiale Tâlnaciu și Săliștie, v. la Marghineasa Sibiului). O parte a populației săsești trăia pe de altă parte în teritoriile Pământului Ungureșc (comitatele Alba, Târnava, Turda, Dăbâca – zone din podișul Săceșelor, unele enclave din Alba de Sus, între cele două Târnave, zona Reghinului etc.), dar aceste comunități nu s-au bucurat de autonomia administrativă, pe bază etnică la origine, asemenea celor din Pământul Crăieșc, ci numai de una eclesiastică, după Reformă, aparținând lutheran.
20. Pământul Crăieșc dintre Oraștie și Ugra (Șapte Scaune întregite cu scaunul Sighișoara și cu Două Scaune).
21. Alte zone, etnografice, se mai disting: **Haferland** ("țara ovăzului") pe cursul superior al Hârtibacului (**Harbach**) și **Kampestwenkel** ("ținutul varzei") pe Olt (zona Bruia-Torcală).
22. Depresiunea Brașov, **Burzenland, Barcaság, Brassó-vidék** etc.
23. Zona de azi dintre Podu Oltului, Lunca Mărușului și Lunca Ozunului – din punct de vedere administrativ în parte a aparținut/apartine de Trei Scaune/Covasna.
24. Țara Făgărașului, Districtul Făgăraș, **Fogarasföldre** etc.
25. Perioade lungi constituie feud acordat voievozilor Țării Românești (după unele păreri, descălecatul Țării Românești s-a întâmpuit de aici, prima elită a sa fiind de origine făgărașeană).
26. Baciu, Cernat, Satulung și Turchiș au fost unite sub numele de orașul Săcele, celelalte trei fiind Purcăreni, Zizin și Târlungeni.
27. Răușorul acestui grup, cu spor natural ridicat, dar cu pământ puțin și sărac, au format cătune până în munții Ceahlău, Baraoltului, Nemira.
28. **Erdélyi határvéidek, Erdélyi végvidék, Militärgrenze**, 1762-1851. În zonele discutate s-a organizat începând din 1764.
29. Structura zonei de graniță militară din Transilvania era următoarea:
- a. **Primul regiment secuiesc**, având centrul la Miercurea-Ciuc: târgul militar Miercurea-Ciuc și 50 de sate cu administrația mixtă, din scaunul Ciuc
 - b. **Al doilea regiment secuiesc**, având centrul la Târgu Secuiesc: Târgul militar Târgu Secuiesc, târgul mixt Iieni și 99 de sate mixte în Trei Scaune
 - c. **Primul regiment românesc**, având centrul la Oriat: Târgul militar Hătege, 16 sate militare și 65 mixte în Transilvania de Sud
 - d. **Al doilea regiment românesc**, având centrul la Năsăud (singurul care nu intră în perimetrul, pe care l-am propus spre discuție): 44 sate militare în nord-estul Transilvaniei (înființat începând din 1762, după 1851 se organizează în districtul Năsăud)
 - e. **Regimentul de husari**, având centrul la Sfântu Gheorghe: Târgul militar Dobra (com. Hunedoara), Borband, Teiuș, Oiejdă (com. Alba de Jos), Câmpia Turzii și Vișoara (com. Turda), târguri mixte, 162 de sate mixte în diferite părți ale Transilvaniei

(Traducere de Hunor BOÉR)

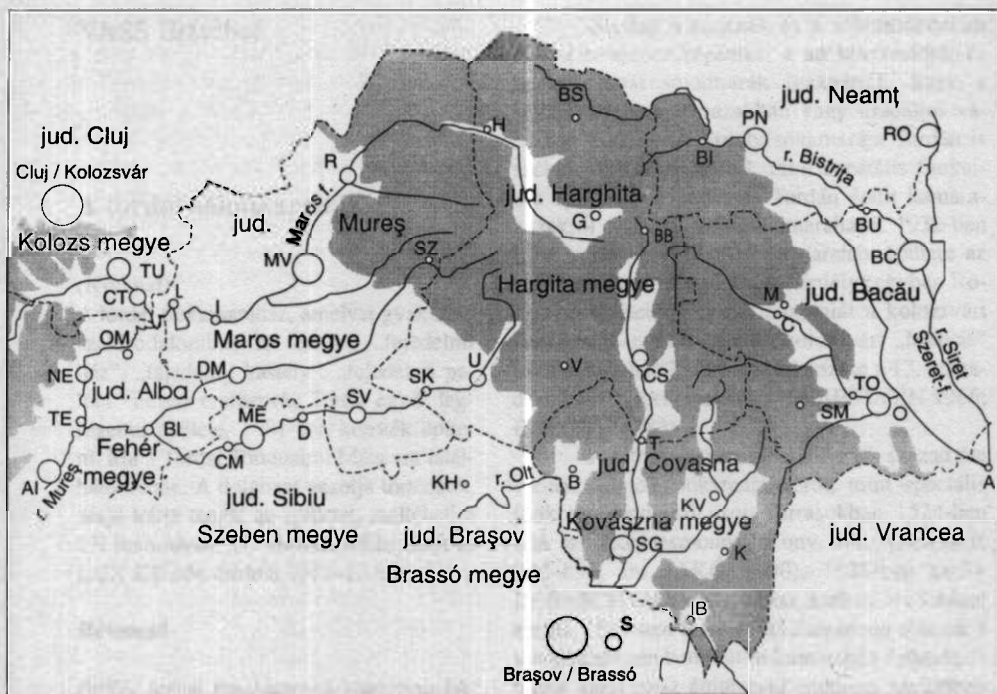
**Tájak és történeti-területi
közigazgatási egységek
Dél- és Kelet-Erdélyben**
(A dolgozatról)

A részleteket az „Erdély közigazgatási és etnikai földrajza” (Vörösberény, 1996) kötetből fordítottuk. VOFKORI László Erdély humánföldrajzának jól ismert képviselője, többek között az „Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza” (Nyíregyháza, 1994) és a „Székelyföld útikönyve” I-II, (Budapest, 1998) szerzője. A fordításhoz Dél- és Kelet-Erdélyre (a kora-középkori erdélyi Fehérvármegye területére) vonatkozó részleteket válogattunk. A gondozás és az elsősorban BINDER Pálra alapozó kiegészítések LÉNÁRT Anna munkája. **(Ford. megj.)**

**Regions and Historical
Administrativ-Territorial
Units in Southern and
Eastern Transylvania**
(About the paper)

The fragments were translated from the general part of the volume „The Administrative and Ethnic Geography of Transylvania”, by László VOFKORI, a well-known Hungarian specialist in the human geography of Transylvania, author of volumes like „The Social and Economic Geography of Transylvania” and „The Guide to Székelyföld” I-II. We have selected for translation the parts referring to the regions and historical territorial-administrative units of the southern and eastern part of historical Transylvania (the territory of Alba county in the early middle ages). The amendments off Anna LÉNÁRT are based especially on the works of Pál BINDER. **(The transl.)**

Harta regiunii noastre, cu specificarea zonelor muntoase / Régióink térképe, a hegyvidékek megkülönböztetésével
 Prescurtările utilizate pentru orașe / A városok nevének rövidítése: A – Adjud, AI – Alba Iulia/Gyulafehérvár, B – Baraolt/Barót, BB – Bălan/Balánbánya, BC – Bacău/Bákó, BI – Bicăz, BL – Blaj/Balázsfalva, BS – Borsec/Borszék, BU – Buhuși, C – Comănești, CS – Miercurea-Ciuc/Csíkșzereda, CM – Copșa Mică/Kaskapus, CT – Câmpia Turzii/Aranyosgyéres, D – Dumbrăveni/Erzsébetváros, DM – Tâmbăveni/Dicsőszentmárton, G – Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O – Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H – Toplița/Maroshévíz, I – Iernut/Radnót, IB – Întorsura Buzăului/Bodzaforduló, K – Covasna/Kovászna, KV – Tg. Secuiesc/Kézdivásárhely, L – Luduș/Marosludas, M – Moinești, ME – Mediaș/Medgyes, MV – Tg. Mureș/Marosvásárhely, NE – Aiud/Nagyenyed, OM – Ocna Mureș/Marosújvár, PN – Piatra Neamț, R – Reghin/Szászrégen (Reen), RO – Roman, S – Săcele/Szecele, SZ – Sovata/Szováta, SG – Sf. Gheorghe /Sepsiszentgyörgy, SK – Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM – Slănic-Moldova, SV – Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T – Tușnad/Tusnádfürdő, TE – Teiuș/Tövis, TO – Tg. Ocna, TU – Turda/Torda, U – Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely, V – Vlăhița/Szentegyháza.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET-ISTORIA CULTURII

ACTA 1998

A tordai sókamaraház

(Kivonat)

A tordai Sókamaraház, amelyet gyakran a szakirodalomban is tévesen „fejedelmi ház”, „fejedelmi kastély”, „fejedelmi palota” néven említenek, Torda egyik legrégebbi épülete, 1581-ben kezdték építeni. Ma a Tordai Történelmi Múzeum található benné. A dolgozat vázolja történetét, majd leírja magát az épületet, mellékeli a két fennmaradt 17. századi leltári listát és LUX Kálmán leírását 1911–13-ból.

Bevezető

Erdély sorsát meghatározó számtalan háború, vita oka a területén lévő sokfajta gazdasági forrás: felszíni- és altalajkincsek, közöttük a só.

Az Érchegység kapujában, az Aranyos folyó bal partján lévő város szerepköre a történelem folyamán gyakran változott, ám bányavárosi szerepe csak a 19. században csökken és a 20. században szűnik meg. Az őskor óta ismert, kitermelt, hasznosított altalajkincs, a só Torda város lakosságát mondhatni megszakítatlanul biztosította. Ezt nem csak az ismert dák és római kori leletek bizonyítják, a város a népvándorlás idején is csak időlegesen néptelenedik el (KŐVÁRI 1866; ORBÁN 1889; BÁRBULESCU 1994). Sóbányászata számottevő, a város határában a „Dörgő”-ben és a „Bányá”-ban található sós tavak a római felszíni sókitermelés eredményei. A sóbányászat a középkorban áttér a mélykitermelésre, külön jogállású sóvágórend jelenik meg a város polgársága mellett (ORBÁN 1889; vö. WOLF, kézirat). A Tordán kitermelt sósüvegeket a Marosig szekereken szállították, Marosújtórtól pedig vízi úton jutott tovább Magyarorszáig.

Jogilag a sóaknák és a sókereskedelem állami tulajdont képeztek, a só kitermelését és hasznosítását sókamarák igazgatták. Ezek a sókamarák kamaraházakban vagy uradalmi várakban működtek. Erdély sókamarája Tordán is székel. Sókamaraházról, mint speciális funkciójú épületről a Désen és Tordán épült kamaraházakról tudunk, a dési kamaraházat 1932-ben lebontották. Így a tordai kamaraház épülete az egyetlen ilyen jellegű épület Erdély (egyben Románia) területén, formai analógiái a kolozsvári Basta házban és a szintén kolozsvári „Mátyás” házban található, míg udvarképzése a 17. századi udvarházakkal rokonítja (SEBESTYÉN 1966; BALOGH 1983).

A tordai sókamarásokról a 15. század óta vannak adatok, sókamaraházról, mint speciális funkciójú épületről írott forrásokban 1524-ben esik szó (Kolozsmonost. Konv. L.T.: Urbaria F. 786–890, in: JAKÓ 1990), 1528-ban pedig DERNSCHWAM mint rossz karban lévő házat említi. 1581-ben BATHORI Zsigmond elkezdte a következőkben bemutatott kamaraház építését. A tordai kamaraház építésével csaknem egyidőben kezdik el a dési kamaraház építését is (BALOGH 1983). A tordai kamaraházban működik az Erdélyi Sókamara egészen az abszolutizmus koráig. Ekkor az Erdélyi Sókamara intézményét áthelyezik Nagyszebenbe. 1850-ben Kolozsvárt állítanak fel egy bányagazgatóságot, végül az erdélyi sóhivatalok felügyelőségét áthelyezik Marosújtóra (ORBÁN 1889).

A sóhivatalnak otthont adó épületegyüttes, mely egyben a kamaraispán lakása is, más, időnként állami funkciókat is ellát, úgymint: fejedelmek és azok küldötteinek szállása, posta-állomás, mészárszék, borkimérés, pálinkafőzés stb. A sóhivatal szerepének csökkenése a 19. században az épületek állapotának erőteljes romlását vonta maga után, mígnem 1902-ben a telket a rajta lévő épületekkel együtt „Torda város közönsége” vette át (Tordai Telekkönyv). A telek piactér felé eső részére az eklektikus stílusú „Posta és Pénzügyi Palota” épült. 1911–13 között a kamaraházat felújították, és a „Magyar Közművelődés Háza”-vá alakították (HARMATH 1913; PETRARU 1922). Az I. világhá-

borút követően is megőrizte közművelődési ház szerepét, így egy múzeumi részleg is működött benne, nagyterme pedig a Román Kaszinó-nak adott helyet (PETRARU 1922). 1943-tól (vö. POP 1945) napjainkig az egész épületben történelmi múzeum működik.

1. A tordai sókamaraház beilleszkedése a városszövetbe

A Tordai Kamaraház és a köré tartozó belső ingatlan (a város határában is sok szántó, kaszáló stb. tartozott a fiskális birtokhoz) a történelmi városmaghoz viszonyítva délnyugatra fekszik, az enyedi út nyugati oldalán. Az udvarházszerű kamaraház főépülete az utcafronthez képest 60–65 m-rel hátrább van, az utcafrontra más melléképületek nyíltak (borkimérés, mézszárszék stb.).

Az ingatlan, melyen áll, nagyobb kiterjedésű egyházi birtok volt (ORBÁN 1889), kolostor állott a helyén, amely a reformációt követő szekularizáció nyomán fiskális birtokba került.

A templomot erősítés (kastély) vette körül (KÓVÁRI 1866; ORBÁN 1889; WOLF 1993), innen a téves „kastély” név, az erősítés körül az ellátó kertek (veteményes és csűrös kertek) húzódtak. A kastély körvonalát régészeti feltárások nem azonosították. A kastély építésének idejét egyesek a 15. század közepére teszik, a mai múzeum délkeleti sarokszobáját, az emeletes torony épületét ennek egyik bástyájának tartják. A kastélyt említő szövegek homályosak, többféleképpen értelmezhetőek: „*Tordán is az kamaraépület mellett, amely egy öreg egyház, a kastélyba levő BASTA György idejebeli romlásban az ott való szegény lakosok beszorulván, az észak felőli oldal lövéssel rájuk ontatván, attól fogva pusztában állott vala annak is I. RÁKOCZI György fejedelem romlását felépítvén, mind tornyostul szépen héjazat alá vette, s tornyába is harangot öntetett*” – írja SZALÁRDI János. A szövegből nem tűnik ki a templomkastély és a kamaraház udvarának elkülönülése.

A 17. században a templomtól délre eső területet megerősítik (ORBÁN 1889; B. NAGY 1973; WOLF 1993), az erősítés maradványai

napjainkban is látszanak. Ennek az erősítésnek az északi oldalát a templom képezi, ám a templom falainak vastagsága nem elegendő védőfal.

A templomtól északra fekvő kamaraház udvarának megerősítéséről nincsenek ebből az időből adataink. Talán az állam és a város közötti ellentét az oka, hogy a város lakosainak tulajdonát képező templomkastélyt erősítik, az állami tulajdont elhanyagolva.

Az ezt követő telekfeldarabolódást már pontosan nyomon követhetjük:

– a 17. század elején a kolostortemplom a tőle délre fekvő erősített területtel az Ótordai Református Eklézsia tulajdonába kerül,

– ugyancsak a Református Egyházhoz kerül a templomtól északra fekvő „gyümölcsös”,

– a Kamaraházról délre fekvő területet fiúiskola építésére adományozza APAFI Mihály, a Református Egyháznak, 1671-ben (Az Ótordai Református Egyház Levéltára: 1833. évi leltári adatok, 1753; A Tordai Református Eklézsia vagyonszeifirása, 1697),

– a Kamaraházról északra levő parcella a WESSELÉNYI-család birtokába került, tudjuk meg a „Sanyarú világ” c. WESSELÉNYI István-öleletrajzból.

A megmaradt parcella 1902-ben a „Torda város közönsége” javára átjegyeztetik (l. Tordai Telekkönyv). Ugyanebben az évben a parcella piacfrontra eső részére felépül a Posta- és Pénzügyi palota. A Kamaraház épületét 1907-ben közművelődési házzá nevezik ki, majd 1911–13 között LUX Kálmán tervei alapján felújítják és restaurálják.

2. A sókamaraház leírása

2.1. A kamaraház épületének története

A több szakaszban épült kamaraház első változatának építési idejére vonatkozó pontos adataink nincsenek. A most folyó helyreállítási munkálatok során sem végeztek még kormeghatározó laboratóriumi vizsgálatokat.

Ha az ingatlan birtokviszonyait vesszük kiinduló pontnak, és a mai református templom (egykori kolostortemplom) köré emelt épületkomplexum tagjaként vizsgáljuk, építésének

kezdetre a 14. század végére, a 15. század közepére tehető (KŐVÁRI 1866; ORBÁN 1889; ENTZ 1996). A kolostorhoz tartozó terület nagyságáról „Torda város és környéke” című munkájában ORBÁN Balázs híj képet ad, idézve 12–15. századi határjárások jegyzőkönyveiből.

A reneszánsz építést megelőző korból nagyon ellentmondásos adatok maradtak fenn. ENTZ Géza az 1526-ban említett Szent Erzsébet ispotályt helyezi ebbe az épületbe, ám forrásként csak az Adattárat említi, a mellette lévő templomot Szent István johannita kolostorként tartja számon.

KŐVÁRI László a johanniták (ispotályosok) rendjének Szent Imre kolostorát a mai városháza terére teszi, amely akkor a város szélét képezte. Bár, mint tudjuk, a johannita szerzeteseknek ispotályalapító és betegápoló szerepköre is van, mégsem valószínű, hogy a Szent Erzsébet ispotály ebben az épületben működött volna.

Egy tény: a több szakaszban épített és bővített épület első alakja középkori, 15. századi torony, amely talán a templomot körülvevő kastély része volt, és melyet az 1580-as évek előtt észak felé bővítettek egyosztagú pincés helyiségekkel. A torony első emeletén LUX Kálmán munkálatai által feltárt gótikus ablakkeretmaradvány igényes kivitelezése az épületnek a kastélyegyüttesében elfoglalt magasabb rangjára enged következtetni (HARMATH 1913). Az épület funkciója ezekben az időkben ismeretlen.

Legnagyszerűbb alakját a BÁTHORI Zsigmond fejedelem idején, 1581–1594 között történt, sókamaraházzá való átépítése során nyerte (BALOGH 1983). Ekkor kolozsvári kőfaragó műhelyek mesterei dolgoztak a kamaraházon: BRASSAY Ambrus (1590), KEOMIES DABO Lőrinc (1590), KUTHY János (1592), talán KÉPÍRÓ Péter – piktor, fundáló mester, az olasz GINGA Simon (H. TAKÁCS 1968; B. NAGY 1970; B. NAGY 1973).

Ezt követően a kamaraházon csak javítások, karbantartások történtek, a 20. század eleji restaurálásig. A történelem viharai során mind-egyre veszített pompájából, talán volumetriája is változik. A sóhivatal funkciójának hanyatlása az épület állagának leromlását vonta maga után, megszűnté pedig funkcióváltást.

Az egykor fontos hivatal épületében kezdetben a hivatal tevékenységéhez kötődő funkciók (a sókitermelés szervezése-ellenőrzése, szállításának számontartása), a kamaraispán lakása, fejedelmek és azok követjeinek elszállásolása, udvarán pedig posta- és átrakodóállomás, borkimérés, mészárszék működött.

A tordai sókamaraház sorsa szerencsésen alakult a dési (vele egy időben épült) kamaraházéhoz viszonyítva, melyet századunk 30-as éveiben lebontottak, mert a sóhivatal megszűnté után a „Tordai Magyar Közmművelődési Ház” kapott benne otthont 1913-tól, az I. világháború után a tordai Kultúrotthon működött benne 1943-ig, amikor is a város történelmi múzeumává alakult át. A szájhagyományban elterjedt különböző elnevezések, mint a „BOCSKAI ház”, „BETHLEN fejedelmilak”, „Fejedelmi ház” (PETRARU 1922; VÁTÁŞIANU 1959; OPRIS 1988), melyekből a román szairodalom is átvette a „Fejedelmi ház” vagy „Fejedelmi palota” elnevezést, az 1907-ben elkezdett, a ház megmentésére irányuló akció részét képezik, mellyel a polgárok és az állam támogatását igyekeztek megnyerni. Az akció eléggé sikeresnek mondható, LUX Kálmán vezetésével valóban sikerült a Kamaraházat megmenteni a pusztulástól. A II. világháborút követően az épületen különböző javításokat végeztek, a legszámottevőbb most van folyamatban.

2.2. A tordai sókamaraház építészet- és művészettörténete

A több korszakot átfogó építkezés első szakaszában a Szent István (vagy Szent Imre) johannita kolostor templomát körülvevő épületkomplexum tagja volt, de az is valószínű, hogy az üresen maradt kolostor udvarának falait építik ki a 15. században kastéllá. A középkori átépítésekről, tulajdonos- és funkciócseréről írott dokumentumok nem maradtak ránk. A johannita vagy „keresztes” szerzetesrend Szent István templomát ENTZ Géza a 13. század végére datálja, és a kerzi műhely munkásságának nyomát viseli magán (ENTZ 1981). Ugyanő a kolostor egyéb épületeit a templom déli oldalára feltételezi. A kolostor udvarát határoló fal körvonaláról

pontos adataink nincsenek, régészeti kutatásokat a terület beépítettségére nem tesz lehetővé.

A templom a 14. században díszes előregyőr gótikus északi és nyugati kaput kapott. Az északi kapu és a tőle északnyugatra, fekvő „kamaraház” (akkor még torony) díszes kiképzése az ott lakók rangjára enged következtetni. Mindezt alátámasztja az itt számos alkalommal megtartott, akár több hétig is elhúzódó országgyűlések sorozata. A torony, a mai épület legrégebbi eleme emeletének keleti homlokzatán fennmaradt, LUX Kálmán által előtárt kőablak keret-törödékek magas művészi szinten faragott pálcái a Torda központjában álló plébániatemplom (épült 1468–1504 között) kőkereteivel mutat analógiát. Ezt a torony (bástya, a mai délkeleti sarokszobák) jellegű épületet, melynek magasságára nincsenek utalások, később kibővítik északi és talán nyugati irányba. Az északi bővítések nyoma követhető a földszint keleti homlokzatán (a vakolat leverése után előtűntek az építkezés szakaszai), a nyugati termék padlószintje alól egy régebbi alapozás maradványait tárták fel. E bővítésekből mára csak két földszinti terem (a mai előcsarnok és az irodák helyisége) és a két dongaboltozatú pince terme maradt fenn. A most folyó régészeti kutatások feltárták a harmadik, többnyire merőlegesen boltozott, beszakadt, a többivel egybenyíló pincehelyiséget is, az épület északi folytatásában.

A torony ma délkeleti sarokszoba, pince nélküli földszintje boltozott volt, ugyancsak boltozatot indító kőkonzolok maradtak meg az északi bővítések földszintjén.

A középkori épületből bejárati ajtó és a déli sarokszobába nyíló ajtó csúcsíves kő keretei maradtak ránc.

1581–1594 között BÁTHORI Zsigmond uralkodása alatt átépítik sókamaraházzá, ekkor nyeri el az épület legteljesebb formáját. A meglevő épületet nyugatra épített két új szobával tette „L” alakúvá, és valószínűleg az egész épületre emeletet húzott. Megtartva a földszint és a pince középkori, gótikus elemeit, csak az újonnan épített részek kaptak reneszánsz jelleget. A piac frontja felé elkészült az udvar galambbúgos kapuja, melyen a BÁTHORIak címere és a

következő felirat állt (BALOGH 1983):

REGNANTE ILLVSTRISSIMO

PRINCIPE DOMINO

DOMINO SIGISMUNDO BATHORI

DE SOMLIO VAIVODA REGNI

TRANSYLVANIAE

MAGNIFICO DOMINO IOANNE GICZY

CAMERARIO... GASPARE

BARTHAKOVIT PORTA LAPIDEA

ERECTA EST

...FACIENTES NEMINEM TIMEMVS

A kamaraházon a következő kétszáz év során végzett munkálatok csak szegényítették az épületet. A sok háborút ez az épület sem vészelte át nyom nélkül. 1658-ban leégett, ám az északi szárny emeletét később vesztette el (WOLF 1993; ORBÁN 1889). Az újjáépítések mind szegényesebbek, a 18. század folyamán elvesztette külső lépcsőit.

A közeli Rákos-patak gyakori áradásai miatt fellazult talaj komoly repedésekkel gyengítette az épületet. 1818-ban egy általános tatarozás során, amikor a falakat támpillérekkel próbálták megerősíteni, a keleti homlokzat oszlopokon nyugvó erkélyét elpusztították, az egész épület külsőjét megszegényítették, belső tereit átrendezték. A földszint két nyugati szobáját félköríves nagy nyílású falakkal felosztották, az emeleti „ebédlő palotát” szintén kettéosztották.

1883-ban lebontották a piacra nyíló BATHORI-címeres kaput, melynek kőfeliratát 1913-ban a restaurált kamaraház főhomlokzatára helyezték (ORBÁN 1889).

1911–1913 között a kamaraház épületét restaurálták és új funkcióval látták el (HARMATH 1913). Ekkor az épület belső tereit is átrendezik, az előcsarnokból kőlépcső vezet az emelet faoszlopokon álló előterére, melyről a nagyterembe, a délkeleti sarokszobába berendezett könyvtárba és az erkélyre vezet ajtó. A lépcső első pihenőjéről fedett tornácra lehet kimeni, amelyet mára a teremőrök szobájává alakítottak, a második pihenőről a padlástérre. A pince lejárata módosul, az eredeti helyszűke miatt lezárták, és az új emeleti lépcső alatt helyezték el a pincelejáratot. Erről a lépcsőfordulóról a Kultúrház udvarára lehet érni. Ugyanekkor új fűtés-

rendszer alkalmaztak, melynek központját a pincebe helyezték.

Az 1913-as helyreállítás, az akkori igényes kivitelezés ma már műemlékszámba megy, teljesen indokolt és optimális megoldása a bizonyolult helyzetnek. Az első világháborút követően számottevő javításokra nem került sor. A későbbi múzeumvá válás sem tett szükségessé szerkezeti változtatásokat.

A II. világháború tatarozásokat tesz szükségessé, ezeknek a szakszerűtlensége a mai problémák forrása (a pinceboltozat tégláinak fugáit cementhabarccsal töltik ki, nem javították ki a csatornákat stb.). Nem minden munkálatot előzött meg tervezés.

1955-ben az 1160/55-ös minisztertanácsi határozat alapján felkerült a romániai műemlékek listájára, 699-es sorszám alatt a tordai Curia „Casa fiscului” – Múzeu („Fiskusház”-Kúria – Múzeum) elnevezéssel, máig megtartotta műemlék státusát.

1964-ben az akkori Néptanács tervezőirodája készített egy feljavítási tervet (Proiect Nr. 27/1964), melyben tetőszerkezetjavításokat, pincefelújítást, cserépcserét, kéményépitést irányoztak elő és valósítottak meg.

1971–72-ben a Constructorul (Kolozavár) cég készített javítási tervet 14/S szám alatt, ugyanezen cég kivitelezésében a délkeleti sarokszoba földszinti és emeleti földemjét vasbeton földemmel cserélik ki, a villanyhálózatot kibővítik, belső és külső falak vakolatának kijavítását, a termék parkettázását, gázfűtésű csempekályhák építését, falak, ajtó- és ablakkeretek, fa szerkezeti elemek (faoszlopok, földémelek, korlátok) lefestését, cserépcserét, csatornaelemek kicserélését valósították meg.

Az épület meghibásodását fokozta az 1970-es évben bekövetkezett árvizek által fel lazított talaj, valamint az épület keleti oldalán történt utcaszintfeltöltés és aszfaltozás.

A LUX Kálmán vezette helyreállítást követően az utcaszintet 3 lépcsőfok magasságig lecsökkentették, de mára visszatöltődött, az utcaszint és a belső szint között csupán 10 cm-es különbség maradt. A Múzeum vezetősége már a '80-as évek eleje óta kérvényezi a javítások el-

végződését, ám csak a '90-es évek elején kezdtek el a helyreállítási tervdokumentáció összeállítását.

A kolozvári S.C. PROIECT S.A. tervezőintézet által az 1991–1996 időszakban elkészített konszolidálási tervet nem alkalmazzák, szerény elképzelése miatt.

Jelenleg a beszercei S.C. CREATIV GROUP S.A. restauráló és konszolidáló tevékenységgel foglalkozó cég végzi a munkálatokat, építőtelepen kiadott rendelkezések alapján.

A terveket még nem véglegesítették a tervezők: Virgil POLIZU építésszermnök a bukaresti Ion MINCU Építészeti Egyetem Műemlékrestaurátor Tanszékének professzora és Dr. Dan IONESCU építőmérnök szintén az említett intézmény Statika Tanszékének professzora.

Az archeológiai kutatásokat Horațiu GROZA muzeográfus végzi. A most feltárt pincékben, az épület belsejében és külső területén az eddigi leletek között edény- és kemence-cserépmaradványok találhatók, állati csontok, pénzérmék. A nyugati szobák járószintje alatt feltártul egy kisebb épületszárny maradványa, mely még akkoriban megrepedt a talaj lazasága miatt, az északi pincét is most tárták fel. A megfogyatkozott területű udvaron már aligha lehet régészeti feltárásokat kezdeményezni, mivel a '90-es évek helyreállításának első fázisa a patak felé eső területek megszilárdítása, a Rákos-patak felé biztosító támfal építése volt.

Jelenleg is folynak helyreállítási munkálatok, melyeket a komoly szerkezeti meghibásodások tettek szükségessé.

2.3. Fő formai jegyek és a LUX-féle restaurálás

A sókamaraház típusát a középkori középületek és reneszánsz udvarházak között kereshetjük.

Tömegalakítása a középkori városi középületeké, míg külsején reneszánsz jegyeket hordoz.

Masszív volumetriáját nem törik meg függőleges vagy vízszintes elemek. A kölabazattól az eresz párkányzataig vakolt kőfalat csak a kőkeretes nyílások törik meg, keleti homlokzatát pedig a bejárati ajtó fölötti kőkerély emeli ki.

Földszintjén szemöldökpárkányok nélküli gótizáló kőablakkeretek, a bejárati ajtó csúcsíves kőkerete és a keleti homlokzat földszintes szárnyának csúcsára állított négyzetes ablak utalnak a középkori épületrészekre.

Emeleti ablakai és nyugati szobáinak földszinti ablakai is reneszánsz kőkeretesek. Reneszánsz stílust viselt magán az a mai körkélyt megelőző, oszlopokon álló erkély, melyre a nyitott lépcső vezetett az emeletre.

Mai külsejét az 1913-ban befejezett helyreállítás után kapta.

A 20. század eleji helyreállításról LUX Kálmán, a helyreállítással megbízott építész jelentése (I. HARMATH 1913) hűséges képet adhat:

„Eredetileg nagyon egyszerű, csak egyetlen sor helyiséget magába foglaló földszintes épület lehetett, melynek egy része, a mai előcsarnok és gondnoki lakás, nemkülönbén a csatlakozó, most lebontott kapualáhajtó alatti rész dongaboltozatos pincével volt ellátva. A pincében még most is látható két félköríves záródású gót ízlésű ajtókeret alakítása valósággal kormeghatározó. De a XV. század elejének ízlését mutatja az előcsarnok földszinti sarokszobaajtó kőkerete is. Az előcsarnok földszinti részében még a múlt század kilencvenes éveiben látható volt eredeti elhelyezésében egy aránylag kis méretű ablakkőkeret, melynek köveit a postaépület építése alkalmával kibontották, hogy helyére egy ideiglenes ajtót létesítsenek. A kövek azonban fennmaradtak, így módomban állott a földszinti rész gót ízlésű ablakait az eredeti alakításnak és tagozatoknak megfelelően elkészíteni. Ugyancsak ezen első építési kor maradványainak tekinthetők a gondnoki lakás szobájában látható csúcsra állított kicsiny négyzetes ablaknyúlás kőkerete és a földszinti sarokszobában és a gondnoki lakásban látható mennyezet-tartó kőkonzolok.

A helyreállító és alakító munkálatok megkezdése alkalmával foganatosított vakolatlevesési és fel-tárási munkák igen érdekes nyomot derítettek fel, melyből következtetni lehet a következő építési idény korára. A főhomlokzat első emeletén a jelenlegi könyvtárhelyi-ség falában ugyanis egy igen szépen faragott pálcaműves háromosztású késő gót ablak kőkeretére bukkan-tunk, mely nyomokat láthatóvá tettem. Az ablak stílusa Mátyás király korának jellemző sajátosságait mutatja, nagy mérete pedig arra enged következtetést, hogy az akkori fogalmak szerint igen előkelő terem világítására szolgált. Nem valószínűtlen a hagyomány azon fel-tesése, hogy Mátyás király tordai tartozkodása alkal-

mával ezen, ugynevezett fejedelmi palotában szállt meg. Sajnos, nem áll módomban az említett könyvtár-helyiséget ezen eredeti ablakkiképzéssel eredeti alakjába visszaállítani. A késő gót kiképzésnek egyéb nyomá-ra nem akadtam.

Annál több műrészlete maradt fenn a XVI. század közepén divó renaissance építkezésnek, midőn az épületet átalakították és kibővítették. Itt különösen megemlíthetők az emeleti helyiségek ajtó- és ablak-kőkeretei. Az említett renaissance ajtó- és ablakkeretek tagozása némileg még a gót stílus rendszerére emlé-keztet, mert a függőleges kőszálakon a profilt nem vezették le a talp-, illetve a küszöbökig, hanem bizonyos magasságban a tagozatot vízszintes irányba térítették. Érdekes a fogsorral ellátott szemöldökpárkány alkal-mazása, melyet az emeleti ablakoknál látunk, a föld-színtieknél a változatosság kedvéért szemöldök-párkányt egyáltalán nem is alkalmaztak. Figyelemre-méltó XVI. századbeli maradvány a két teremből egye-stített előadóterem famennyezete. A két terem fa-mennyezet gerendái azonos rajz szerint készültek, de a megmunkálási módjukban alig észrevehető különbséget lehet megállapítani.

A XIX. század elején az épület gyökeres áta-lakításra menő át. A renaissance ablakok oszlokköveit eltávolították, magukat a keretköveket pedig egysze-rűbbre átfaragták, illetve az akkori ízlésnek megfelelően átalakították. Ezen átfaragás emlékei gyanánt említhetők a könyvtárszoba ablakai, de még figyelemreméltóbbak e tekintetben az előadóterem ablakai, melyeken az eredeti szemöldökpárkányok épen meghagyattak.

Már valószínűleg az előbb említett átalakítás alkalmával pusztították el a faragott kőoszlopokon nyugvó szabadlépcsőt, mely minden valószínűség szerint fából készülhetett és az esővíz behatásai ellen messze kiugró eresszel volt megvédve. Az összes helyi-ségeket választófalakkal megosztották és az egész épü-letet eredeti jellegétől megfosztották.

A XIX. század végén a roskadozó falakat támpillérekkel igyekeztek támogatni. De a támpilléreket sok helyen az épület szerkezetének nem megfelelő ré-szen alkalmazták és olyan felületesen alapozták, hogy azok az épület falaitól csakhamar nyolc-tíz centimé-ternyire elváltak.

Az egész épület a munkák megindításakor egy roskadozó alkotmány szánalmas benyomását keltette, melynek zsindefyfedte tetején mindenütt becsurgott az eső- és hóvíz, a falak össze-vissza repedezve, helyen-kint a behatoló nedvesség által teljesen szétroncsolva, a füstől átitatva, a padlók legnagyobb részei elrothadva.

A helyreállítás művének meglehetősen nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, melyeket még csak fokozott a postaépület közelsége, mely a szabadlépcső

megoldásának lehetőségét egyáltalában kizárta. Költséget okozott a nagyarányú tereprendezés, illetve földeltávolítás, melyet a földbe süllyedt épület kiemelése tett szükségessé. Nehézséget okozott a lépcsőház méltó megoldása, a mellékhelyiségek célszerű elhelyezése, a pincejáró és padlásfeljáró helyes elrendezése, a régi megroppant fedélszék megerősítése. Korlátot szabott a rendelkezésre álló összeg meghatározott volta, melyet túllépni nem volt szabad. Viszont a stílszerűség követelménye megkövetelte, hogy minden ajtó, minden ablak változatos alakításban rajz szerint készíttessék. Az előcsarnok mennyezetei, főlépcső feljáró tölgyfakorlátja, mindenféle építészeti részlet mindmégannyi külön-külön rajz szerint készültek.

Iparosaink igyekeztek feladatukat tőlük telhetőleg jól megoldani. Külön kell kiemelnem KIRÁLY József tor-dai építőmestert, B. BAK Lajos fia-i kolozsvári asztalos, MÁTRAJ Zoltán budapesti, MISKOLCZI tor-dai lakatosmestereket, MAJOROS budapesti üveg-festőt, HEUFFEL Sándor budapesti központi fűtőberendezőt, kiknek közreműködése mellett sikerült a munkálatokat végrehajtanom és a félig-meddig romba heverő épületet új, nemes hivatásának megfelelő módon kar-bahoznom."

A két csúcsíves ajtókereten kívül minden más ajtón az 1913-ban készített keret áll, melyeket egy ajtótorodék rekonstruálásából nyertek. Az ablakkeretek is újak, a kőerkély is. A bejárati ajtó fölé helyezték el az 1883-ban lebontott kapu feliratát:

REGN NILLVSTRIMO PRIN DNO DNO
..VS..VN BATHORI DESOMLIO
VAIVODAO REGNI TRANSYL
MAG..CO DNO IOANNE GICY CAME-
RAR..SPARE BAREI..POVYT PORTA
LAPIDEA ERECTAEST A
FACIEN NEM IL..M TIMEMVS

Az emeleten az erkélyajtó és ablak között belülről ez a szövegtorodék áll:

MANEA F..IOES SPES F..ARITAS TRIA..ET

2.4. A kamaraház épületének jelenlegi állapota

A közölt alaprajzok sajtókezű felmérések eredményei, melyeket 1996–1997-ben végeztem. 1997 decembere óta a munkálatokat vezető építész, Virgil POLIZU, a bukaresti „Ion MINCU” Építészeti Egyetem tanára bizonyos változtatásokat látott szükségesnek, melyeket teljes egészükben nem ismerek, csupán a látható ered-

ményeket közlöm. Lefrásom az 1996-ban még működő Történelmi Múzeumra vonatkozik, mely ma a helyreállítási munkák miatt zárva van.

Földszint:

A bejárás a keleti homlokzat közepén álló gótikus keretű ajtón keresztül történik. Az előcsarnokból a kiállítótermekbe, irodákba, a pincébe, illetve a belső lépcsőkön keresztül az emeletre lehet eljutni. Az előcsarnok a toronytesttől északra épült szárny első terme, melyet a ma irodákra tagolt második terem követ. A harmadik helyisége, az északi szárny lebontott, beomlott és betömődött pincéje most van feltárás alatt.

A kiállítótermekhez az előcsarnokból délre a „torony” földszintjére vezet egy eredeti csúcsíves kőkeretű ajtó, melyből nyugatra két egymásba nyíló szobába érünk – ide az előcsarnokon át nyugatra (a bejárati ajtóval szemben lévő ajtón keresztül) haladva is elérhetünk. A két nyugati terem a 18–19. század során két nagy félköríves nyílással ellátott fallal tagolódott, melyeket a jelenlegi munkálatokat vezető építész eltávolított.

Az előcsarnokból díszes kőlépcső vezet az emeletre, melynek első fordulójából kis tornácra, ma már befalazott mellékhelyiségre nyílik egy ajtó.

A díszes kőlépcső alatt vezet a pincébe egy LUX Kálmán által megoldott lejárát. A tornác alatt található egy az udvarra (a Rákos-patak felé) vezető kapu. A pincék két egymásba nyíló helyisége félkörív kőajtókeretének megismétlődése észak felé a pincék folytatására utal. Az északabbra fekvő terem (az irodák alatt) keletre nyíló fülkéje az eredeti pincelejárátot jelöli. A pince raktárnak használt helyiségei közül az elsőben oldották meg az épület központi fűtését.

Az emelet:

A második lépcsőfordulóból nyílik egy lépcső az északi szárny padlására, melyről elérhető az egész épület padlástere.

A lépcsőről egy oszlopokon álló nyitott galériába érünk, melyből keletre a kőerkélyre, nyugatra a nagyterembe (ez a két nyugati szoba összenyitása folytán jött létre), délre pedig egy

másik kiállítóterembe (utóbbi az egykori toronyban található) juthatunk. A kiállítótermek egymásba nyílnak.

*

Az épülettől nyugatra egy földszintes, vasbeton szerkezetű raktárépület áll.

Az épület jelenlegi javítását megelőző állapotra legjobban Dr. Cornel BIA építőmérnök 1995-ben (***) Proiect Nr. 31/1995) készített szakvéleménye világít rá:

Bár a faanyagot nem érte biológiai károsodás, az épületen komoly meghibásodások észlelhetők:

- általános talajnedvesség, felszivárgás, falnedvesség,

- a pince téglaelemei meghibásodtak az átszellőzést gátló cementhabarccsal kitöltött fugák miatt,

- a nyugati fal kidőlése,

- 4 cm-nél nagyobb repedések a falon,

- ablak- és ajtókeretek szemöldökeinek eltérése,

- repedések a falak találkozásánál,

- a födémek és falak találkozása mentén 40 cm-es elmozdulások is vannak,

- esővízelvezető csatornák hiánya és meghibásodása.

2.5. A tordai sókamaraház történeti belső tereinek leírása

A kamaraház 17. századi enteriőrjének pontos leírását adják az 1660-as (Erd. Kápt. Orsz. L.T.: Lymb XVI/1.) és 1677-es leltári listák (Urbaria F. 786–890, in: JAKÓ 1990), melyeket alább idézek.

Az 1660-as leltári lista:

„Mi DIÓSI Gáspár és PÁVAI János az mi kegyelmes Urunk ő Nagysága nagyobbik cancellariáján lévő hűtös íródeákok recognoscimus per praesentes, hogy ő Nagysága mi nekünk parancsolván, hogy eljövénk ő Nagyságának tordai kamaraházához az ott levő minden bonomokat, kamaraházzal együtt s ahhoz való pertinentiakkal és akármi res mobilisról, hasonlóképpen a tordai aknáit proventusával együtt, inventálnok. Mi annak okáért engedelmesk lévén az ő Nagysága parancsolatjának, die 2 Mensis Aprilis anni

praesentis 1660, ő Nagyságának meghnevezett kamaraházához érkezvén sub sequentibus denotatis diebus azon udvarházban levő pertinentiákat és res mobiliseket, külsöket is, annak felette aknákat és proventusit registraltuk ez inventariumban, mely rendszerent így következik beirtuk.

Belső bolt. Az leghelsőbb boltba vagyon egy asztal, két csiki deszka. Egy gyertyásláda, melyben vagyon 1386 gyertya. Egy tömlőre való vas. Egy ajtó.

Számtartóház. Az számtartóházban az kemence jó. Ajtó. Az bolthajtás rossz, két nyíllal támasztott, két üres ecetes általagh. Egy pohárszék. Egy asztal. Egy ágy, egy almárium. Egy karszék, két pad. Fogas, egy más kicsin, egy üvegablak, két tángyér héja, egy rosta.

Pitvar. Az pitvarban egy gyertyásláda, egy pad, kéményre való ajtóvas, egy-egy fa[...?]. Padlása az pitvarnak igen romladozott állapottal, rajta való ajtók kettő, egyik a kertre a másik az udvarra nyílik.

Az kert felől való puszta ház. Rajta két, jó, bélélt, ajtó, ablakráma, egy felső házra való ajtó. Egy rossz fellábú szék. Padlásnak egy darabja beégett.

A kert felől való második puszta ház. Vagyon benne egy hosszú asztal, két rövid. Egy pohárszék, fogas. Egy ajtó, rajta üvegablak, rossz rajta. Az egyik, másikon nincsen deszkával padimentozat, kemence nincsen az házban, padlásnak egy darabja beégett.

Gabonásház. Vagyon benne egy öregh szu-
szék, grádicscal együtt. Egy ecetes tartószék, két rossz hordó, feneketlen. Egy rossz ajtó, más ajtó is vagyon az ház ajtóján. Egy kéményen való ajtó, egy kéményre való pléh. Egy fűrészeszeka. Egy felső házban való rossz ajtó.

Sütőház. Az sütőházban egy kaloda, rajta való nyakban való lánc. Egy pohárszék. Egy pad, egy ablakráma. Tűzhely benne, kemence letört. Egy ajtó rajta.

Pince felől való tornác. Új zsendelezt, fellyül nincs deszkázása, két, rossz ágy benne, két deszka. Az grádics alatt egy rossz asztalláb, két rossz szék, három istállóra való ablakfa.

Udvara. Az udvaron két rakás fa, egy kút zsen-
delyezésével.

Konyha. Jó, jól megh van csinálva. Azon két tábla ajtó, jó rajta, kapu jó rajta, azon rezesz.

Egy mézsárszék. Az mellett egy darabrész jó fűtökemence. Egy cipőszaggató asztal.

Egy istálló üszögében felszarvazva, negyedrészre fellécezve. Tizenennyolc hajódeszka. Négy sasnak való darab fa. Egy bokor rossz szekéroltal. Két, istállóra való, ajtófél. Egy béres szekérbeli tengely, ágassával együtt. Tíz szarufa.

Felső ház. Az kert felől való ház, hátulsó ház. Az első házban egy romlott kemence. Az ablakon négy darab romladozott üvegablak. Az második házban egy

kemence, egy rossz pad, négy darab romladozott üveghablak.

Udvar felől való első ház. Vagyon benne hat szál deszka, egy vas kéményajtó, egy musikásoknak való rostélyos rossz szék, egynehány rossz kályha, egy kéményre való ajtó. Az második házban tűzhely alá való kövek. Az harmadik házban egynehány kályha, jó tűzhellyel együtt. Az felső házaknak padlások egy csepp sincs, gerendái rosszak és kevesek.

Kert. Rajta egy ajtó, az kertben egy jégheverem, tele jéggel. Benne romladozott lugas, kevés lécs rajta. Élő fák is vannak benne, jó kerttel van bekerítve, az kertben jó szőlőveszdő.

Pincék. Az első pincében négy ászok, ajtó rajta. Az második pincében két ászok, egy szuszék, ajtó rajta. Az gyertyás pincében egy gyertyatartó szuszék, egy kád, kevés káposzta is benne. Az gyertyás pince által van deszkával rekeszve, egy hústartó ráma, két szál deszka a külső pincében.

Pince torok. Benne két jó szuszék, két vaske-rek, két vas heával. Egy eke gerendely szarvastól, egy darab fenyőfa. Egy felől szekéroldal, egy ajtó, rajta pántokkal."

Az 1677-es leltári lista:

„Vagyon Tordán Kamaraház. Só aknák és azokhoz tartozó dolgok. Az Kamaraház udvarára nyílik egy kétféle nyíló hitván deszkás kapu melyek sarkain van csap 2, vaskáva 2, retesz 1, retesző is 1, kis ajtaján is vas sark 2, pánt 2, retesz 1, retesző is 1, lakat kolcstól 1.

Az kamara ház udvarának kerítése dél felől le-száz fővény, az mézsarszék nál is, az istálló véginél egy darab is, az többi köfal. Ebben az udvarban vagyon kamaraház, konyha, mézsarszék, istálló, szekérszín is.

Az kamaraház kőből épített jó sendelyes fedél alatt alsó és felső renden.

Pitvar: Ennek ajtaja bellet párkányos, vagyon rajta sark 2, pánt 2, bevonó 1, vaskilincs 1, kilincstartó 1. Az pitvar felső gerendái padolatlan vadnak.

1. Bolt: Az pitvarból mennek az Boltba melyben az Kamara ispán szokott lakni ennek ajtó melyt éke tölgyfából való, nyíló ajtaja jó bellet párkányos, rajta vas sark 2, pánt 2, jó felszer zár 1, kolcs 1, fordító 1, ütőző 1, bevonó 1, ablaka 1. Ebben vas rúd felnyúlólag 2, keresztül is 1. Üveg ablaka fába foglalva ujonnan csináltatott két öreg kristályüveg benne. Vagyon az boltban új zöldmázas kályhából csinált csipkés pártázatú belül fűtő kemence melynek szájában egy pántvas.

Ugyanitt régi hosszú asztal 1, padszék 1, parasztfogas 1, nyoszolya 1, fejér almáriumocska 1.

2. Bolt: Ebből az boltból más boltba nyílik egy bellet ajtó melyéke deszkával bellet, vassal foglaltatott

az köfalhoz. Ezen vagyon vas sark 2, pánt 2, retesz 1, retesző 1.

Vagyon itt 6 cseber 1, cipótartó pad 1, abrak cipó 250, legumina láda 1, szarvas teknő 1, újkapa 3, ó kapa 2. Új felszerhám 3, vászonsark 3, magyarországi apró singvas 3. Apró darab (...) 11. Lencse egy fazékban 20 ejtel, borsó 1/2 véka. Árpakása egy véka 3 ejtel.

Innen az árnyékszékre szolgál egy ajtó ezen is vas sark 2, pánt 2.

1. Szoba: Az boltból visszatérve az pitvarba és onnan napnyugat felé tartván, az nagy szobára, ennek ajtó melyéke fából vagyon, nyíló ajtaja párkányosan bellet, azon vas sark 2, pánt 2, bevonó 1, kilincs 1, kilincstartó 1, faszegezőjének iszkábája 2, ütőző 1.

Rossz lanuornás ablaka 2. Vagyon benne belöl-fűtő fényes kályhás kemence melynek szájában egy pánt vas. Mellette ismét ugyanafféle kályhából kivülfűtő formára csinált kemencécske, melyet az másiktól szoktak fűteni. Az falon 3 darab fogas egy parasztszettel, két padszék. Vagyon ezen házban egy fenyődeszkából csinált rekesz, azon vagyon egy párkányos fejér ajtó melyen vas sark 2, pánt 2, retesz 1, retesző 1, ütőző 1, fa tolózárdának két iszkábája, paraszti nyoszolya 1, az falon egy tojlo deszka, azon retesző 1.

2. Szoba: Ezen házból nyik más házra egy ajtó, melynek fa melyéke nyíló ajtaja jó bellet párkányos. Azon vassark 2, pánt 2, bevonó 1, retesz 1, retesző 1, lakat kolcstól 1, faszegezőjét tartya 2 iszkába. Ablaka 1, fálkkal berakva. Felső padlása megh vagyon gerendázva, de padlász nélkül vagyon azon 2 szál hajó deszka, apró fűrészesdeszka 1. (...) bőr 1.

Ezen házban vadnak nagy deszkarekeszek melyekben búzát, árpát és holmi leguminát szoktak tartani. Innen is az árnyékszékre nyílik egy fél ajtó, melyen vas sark 2, pánt 2, retesz 1, retesző is 1.

Az felső rendben (...) vagyon 3 palota, kettő pusztá, előtte vagyon 2 lábón álló folyosócska, az ablak a pince toka felett való nyílt tornác deszkás párkánya. Ezekre szolgáló fa grádics is melyik alsó részén egy felszer ajtó ezen vas sark 2, pánt 2, fa kilincse, kilincstartója.

Egy Ebédő Palota felmenve az garádicson fából való ajtó nyílik melyik nyíló ajtó nélkül vagyon fenyőfából vagyon. Ablaka 6 tokok és szemek nélkül az 5 fenyőfa az hatodik egészen kő. Az falban három darab pohár szék helyt.

Ennek a palotának első része, mint az második, az harmadik palotának is fenyő gerendákra fenyő deszkákkal parkányosan megvagyon padolva, csak tapasztás hija, ahol pedig az pitvar felett padolatlan. Vagyon itt hosszú hajó deszka 1, aprófűrészesdeszka is 1.

2. Palota: Ennek ajtajának melléke, küszöbe, szemöldöke egészen faragott kőből vagyon, azon egy

felszer deszka ajtó melyen vas sark 2, pánt 2, retez 1, retezű 1, ablaka 2. Árnyékszékre nyíló ajtó melléke fenyőfa, nyíló ajtó nélkül szék nélkül.

3. Palotának is gyalulatlan fenyő deszkából való nyíló ajtaja felszer azon vas sark 2, pánt 2, retez 1, retezű 1, lakat kulcsostól 1. Kőablaka 2, egyiken régi tok meg vagyon abban ablak szemecske üveg nélkül 2, vassarkocskák rajta az fordító is.

Az ebédlő palotából észak fele menőleg vadnak 2 pusztá palatak, az amelyik felső gerendáit felrakták de padolatlanok az alján pedig sem gerenda sem deszka.

Pince: Az kamara ház előtt vagyon egy kőből rakott pince, külső és belső ajtaja felszer ajtó mellyékei tölgyfából vadnak. Az két ajtón vas sark 4, pánt 4, retez 2, retezű 2, lakat kulcsostól hozzá.

Vagyon üres búzás kas 2. Ebben az pincében egy öreg szuszék az előbbi inventar szerint kellett volna lenni (...).

Vagyon cseber 11, bornak 60, búzának 20, de nem találtattam.

Vagyon átmérő véka 1. Egy hordó káposzta, egy régi tölgyfa kád, egy jó cseber, szapuló cseber is 1. Gyertyás láda 3, ezekben gyertya 3600, jó vászon zsák 9. Targoncának való bikfa deszka 8, fűrészesdeszka 2.

Az **mészárszék** boronából volt, szalmával fedett, ennek leeresztő táblája 1, azon vas sark 2, pánt 2, retez 1, retezű 1, ajtaján is hasonló képpen vas sark 2, pánt 2, retez, retezű rajta.

Az istálló kőből rakott, mellette elől mindvégig tornác szarufákra (...) jó sendelyes fedél alatt húzó gerendának fővény padlása, az tornácnak hasonló képpen. Ezen istállóban 2 rendben jó fővény jászol affelet saroglyák vadnak felkötözve, honnan az lovak az szénát eszik. Felszer paraszt ajtaja 3, azokon vas sark 6, pánt 6. Vagyon itt hosszú hajódeszka 12. Ennek az végiben vagyon egy istálló melynek oldala tapaszos fővény, ezen vagyon egy felszer deszka ajtó, vas sarkos, hevederes hosszú fenyődeszka jaszoly benne. Ennek is az végiben vagyon egy szekér szín, ahol egy faborona, ugyanitt vagyon egy jó szán is rudastól.

Konyha: Az konyha kőből rakott, jó sendelyes fedél alatt. Ennek felszer ajtaján, vas sark 2, pánt 2, ürköző 1, leeresztő tábla kettő azokban vas sark 4, pánt 4, vagyon itt egy hitván rossz asztal amellest padszék 2, más holmi is padszék 2. Egy embernek való padszék 2, fias asztal 1, dagasztó teknő 1, teknőláb 1, szita 2, rossz hitván üst 1, fa (...) 4, kisteknő 2, nagy vas nyárs 1, kissebbis 1, vas serpenyő 1, cseber 1.

Kút: kőből rakott jó gárgyás sendelyes fedél alatt, az kereke végén vas karika 2, egy ostorkötél, az végén vagyon vasabroncs foglalójával együtt. E mellett vagyon egy kő vályú. (...)

Veteményes kert: az udvaron kívül vagyon 2 csüres kert is 1. Az első veteményes kertre az kamara ház pitvarából nyílik egy felszer ajtó melyen vas sark 2, pánt 2, retez 1, fa zárjához reteszű 1, vaskilincse, kilincs tartója.

Ezen kert vagyon az kamara ház mellett nyugat felől egy részén kő fállal nagyobb részén leszás fővényel vagyon bekerítve, néhol nyitott leszásást kíván. Ezen kertbe egy karfás grádicson le menve vagyon rajta egy felszer ajtó vas sarkos pántos. Egy retesz és reteszű. Vagyon ebben holmi vetemény úgymint fokhagyma, moggyoróhagyma, saláta. Egy darabja ezen kertnek szőlővel vagyon beültetve, nem lévén veteménynek való. Az középső mezején is szőlővel ültetve be, lugas formával, vadnak itt holmi gyümölcs fák is úgymint almafák, meggyfák és szilvafák.

Vagyon itt egy jégverem is, egy szalmával fedett, most teli jéggel.

A halásztócska is vagyon egy melyet mivel most tisztították volt a vizet kibocsátották belőle, most nincs viz benne, vagyon itt egy kőasztal is kőlabastól.

Ezen túl vagyon más veteményes kert is körös környül jó támaszos fővényel bekerítve. Ez is mostan holmi tavaszi veteménnyel teli, most jó vetemény benne.

Erről nyílik az csüres kertre egy felszer ajtó melyen vas sark 2, pánt 2.

Csűr: az csüres kertnek nagyobb része jó leszás támaszos fővényel vagyon bekerítve két darab helyen pedig tövissel és holmi ággal vagyon becsinálva és elis vagyon árkolva. Ezen kertnek deszkás kapuja, melyen vas csap 1, vas káva 1, retesz 1, retezű 1. E mellett egy felszer kis ajtó, melyen is vas sark 2, pánt 2.

Vagyon itt egy ágasokra fenyő fákra épített, szalmával jól megfedett csűr, melyik két fővény oldalai tapaszosok.

Ugyanitt vagyon egy ágasokra csinált ökör istálló tizenkét bokor szarufákra lécezett és sassal fedett húzó gerendák tartják melynek az víz felől való oldala egészen meg van fonva, az kert felől való oldalának több fonás kívántatik, három fa sarkon forgó ajtó rajta, 2 fővény jaszoly benne. Ezen istállóban vagyon mintegy két szekér széna, melyet az kolosi széna helyébe kell adni.

Ugyan az Kamara ház udvara felől vagyon, egy marha rekesz, körös-körül jó leszás támaszos kerttel bekerítve melyre nyílik egy felszer ajtó kin vagyon vas sark 2, pánt 2, retesz 1, retezű 1.

Vagyon itt még béres szolga 4. Ezen keze alatt vagyon most béres ökör 6. (Az előbbi inventárhoz 4 deficitis.) Azok amelyek most jelen vadnak mind jó szolgálatra való marhák, nem alább-valók az előbbieknél. Az 4 ökör is dög, min holtanak el közönségesen lévén dögi az marhákknak az országban.

Béres szekér vagyon most 2, mik minden fa és vas eszközökkel mostan jók mások vasáival, foga karikáival, és egyéb eszközökkel, ezek vasas lőcs kávéi 8, Tanter karika 11, csatlóhám 2, Derékszög 4, öreg kötél 2, járom 10 (...) csikolt 8, kerék agyain (...) karika (...) karika 26, Jó kész eke 2, azokhoz laposvas 2. Hosszú vas is 2, faragó fejsze 1.

Fejős tehén vagyon mostan 2. Ezek borjai 2, harmadfü üsző 1, tavalyi ökörborjú 1. (...)

Disznó esztendő 6, tavalyi süldő 12, ezek most mind Kolozson vadnak.

Tyúk vagyon itt 12, kakas 1, lúd 6."

Irodalom

1. BAJUSZ István (1998-ban még kézirat): **Az ótordai református templom története.**
2. BALOGH Jolán (1983): **Kolozsvári kőfaragó műhelyek, Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Kutatócsoportja.**
3. BĂRBULESCU, Mihai (1994): **Potaissa – studiu monografic, Turda.**
4. B. NAGY Margit (1970): **Reneszánsz és barokk Erdélyben, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.**
5. B. NAGY Margit (1973): **Várak, kastélyok, udvarházak, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.**
6. CURINSCHI VORONA, Gheorghe (1981): **Istoria arhitecturii în România, Editura Tehnică.**
7. ENTZ Géza (1996): **Erdély építészete a 14–16. században, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.**
8. HARMATH Domokos (1913): **Emlékkönyv, „Magyar Köz-művelődési Ház”, Torda.**
9. H. TAKÁCS Marianna (1968): **Magyarországi udvarházak és kastélyok, Budapest.**
10. JAKÓ Zsigmond (1990): **A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei, Akadémiai Kiadó, Budapest.**
11. KACS Gyula (1995): **Ismernék meg a bútorstílusokat, Háttér Kiadó, Budapest.**
12. KŐVÁRI László (1866): **Erdély építészeti emlékei, Stein Nyomda, Kolozsvár.**
13. MUREȘAN, Camil (1963): **Monumente istorice din Turda, Editura Meridiane, București.**
14. OPRIȘ, Ioan (1988): **Protejarea mărturiilor culturale artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire, Editura Științifică și Enciclopedică, București.**
15. ORBÁN Balázs (1889): **Torda város és környéke, Budapest. A hivatkozások az 1986-as kiadásra vonatkoznak (Európa Kiadó).**
16. PETRARU, Coriolan, Dr. (1922): **Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș – trecutul, prezentul și administrarea lor, Ed. Cartea Românească.**
17. POP, Dariu (1945): **Spațiul arheologic al Potaissai și Muzeul Turdean, in: Apullum II 1943–1945.**
18. POP, Viorica (1994): **Colecția de mobilier din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei – catalog selectiv, Cluj-Napoca.**
19. SEBESTYÉN Gheorghe (1966): **Arhitectura renașterii în Transilvania, Editura Academiei R.P.R., București**
20. VĂTĂȘIANU, Virgil (1959): **Istoria artei feudale în Țările Române, vol. I., Editura Academiei R.P.R., București.**
21. VOIT Pál (1993): **Régi magyar otthonok, Balassi Kiadó, Budapest.**
22. WOLF Rudolf (1993): **Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.**
23. WOLF Rudolf (kézirat): **Erdélyi sóbányászat a XX. századig, megvédésre előkészített doktori disszertáció.**
24. *** Proiect nr. 27/1964 pentru restaurarea monumentului istoric nr. 699/HCM nr. 1160/55 – Curia „Casa Fiscalului” Muzeu Turda, Ministerul Culturii, Arhiva Inspect. de prot. Monum., București.
25. *** Proiect Nr. 14/S/1971 pentru renovarea și modernizarea Muzeului din Turda, Ministerul Culturii, Arhiva Inspect. de prot. Monum., București.
26. *** Proiect Nr. 30/1995., „Consolidarea palatului Turda”, PROIECT S.A. – Cluj.
27. *** Proiect Nr. 31/1995., „Expertiză tehnică palat voievodal Turda”, Proverex S.R.L.
28. *** Proiect nr. 61/1994 – Stabilirea zonelor protejate cu valoarea deosebită în municipiul Turda, Primăria Turda. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca, Catedra de Arhitectură.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, az idézett szövegeket beleértve, kötet szerkesztési szempontok indokolják. Szerk. megj.)

Clădirea Muzeului din Turda

(Rezumat)

Clădirea Muzeului din Turda este una din cele mai vechi clădiri ale oraşului, s-a construit începând din anul 1581. Până şi în literatura de specialitate, este numit de multe ori „palatul princiar din Turda”, cu toate că este de fapt clădirea fostei Camere a Sării. Lucrarea schiţează istoria acesteia şi realizează o descriere complexă, cuprinzând în anexă inventarele rămase din sec. al XVII-lea şi descrierea lui Kálmán LUX, restauratorul clădirii în 1911-13.

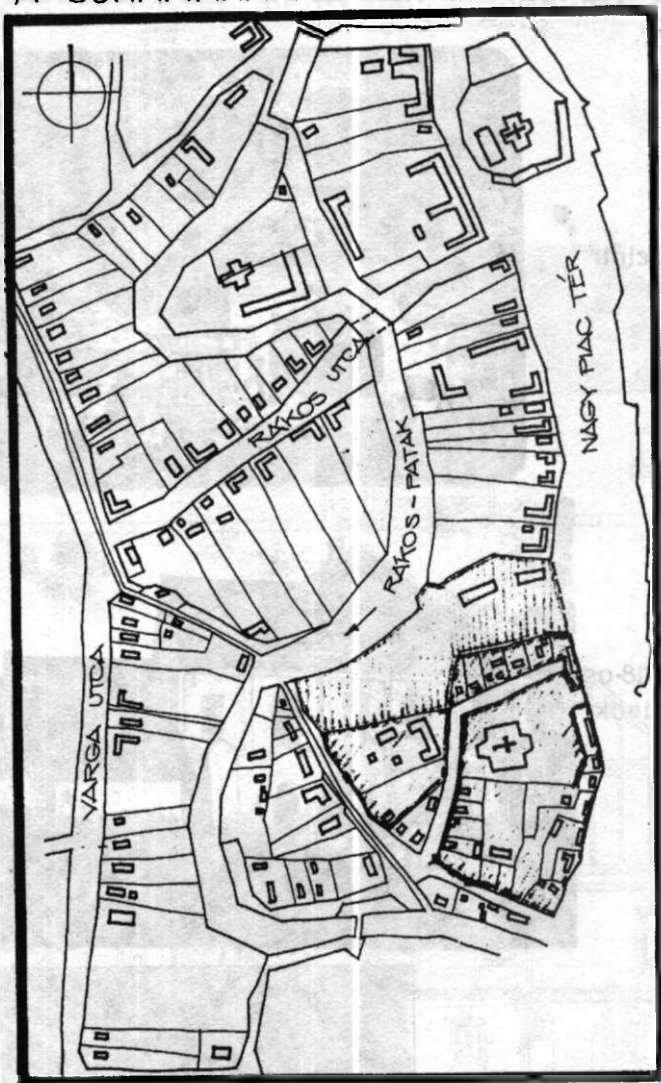
The Building of the Museum in Torda (Turda)

(Abstract)

The building of the museum in Torda (Turda) is one of the oldest ones in the town, its construction started in 1581. The literature often calls it „the princely palace of Torda”, although it is in fact the building of the former Chamber of Salt. The paper presents its history and makes a complex description, in the annexes with the inventories that remained from the 17th century as well as the description of Kálmán LUX, the restorer of the building between 1911-13.

A SÓKAMARAHÁZ KÖRNYÉKE - 1880

JELMAGYARÁZAT:

- fiskális birtok

- a református egyház birtoka

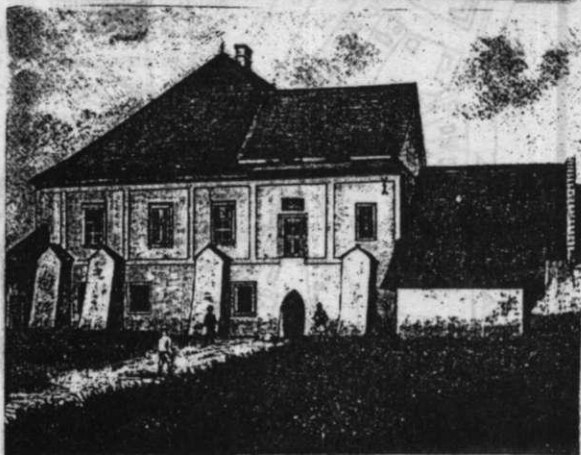

VÁLTOZÁSOK A SÓKAMARAHÁZ KÜLSEJÉN

1818 előtt

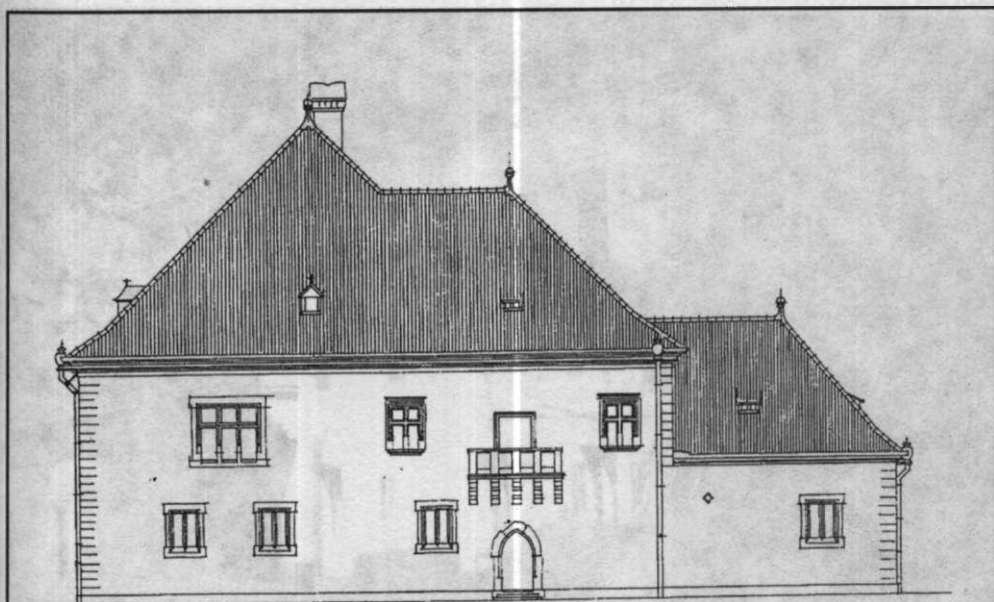

Az 1818-as
javítások
után

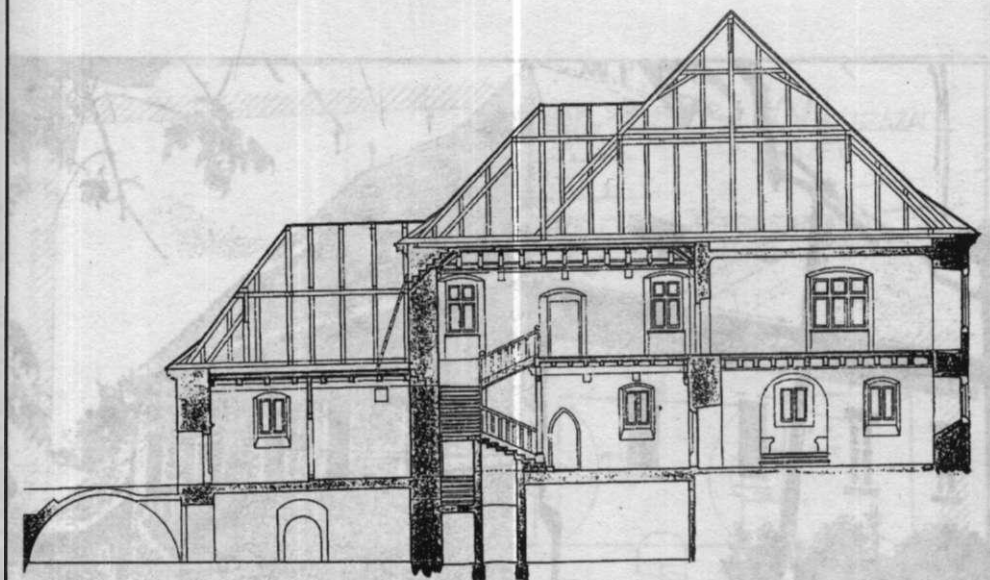

Az 1913-as
felújítás után

Keleti homlokzat

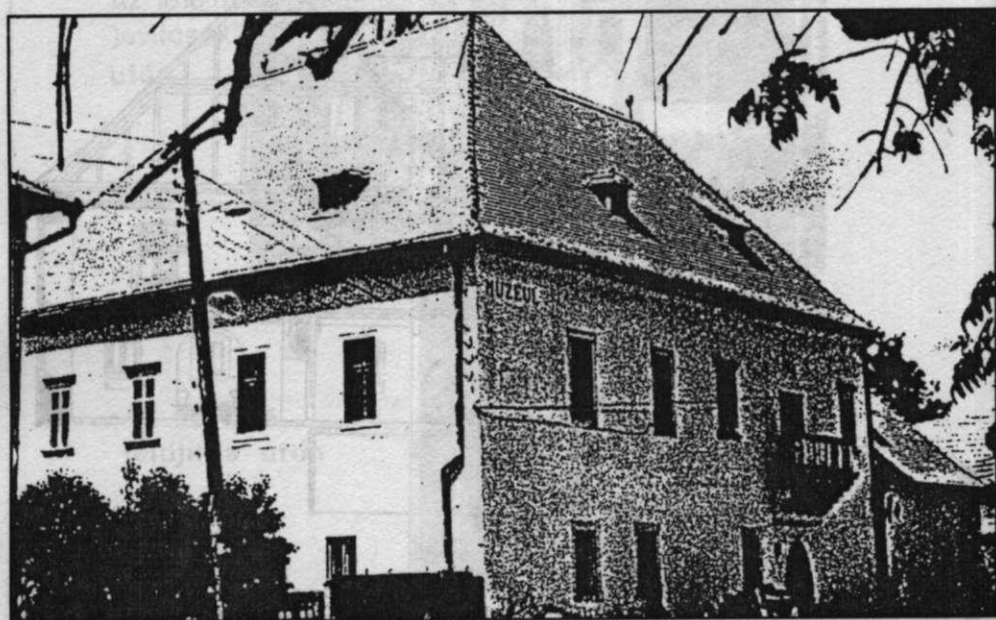

Hosszmetszet

4. ábra A sókamaraház a két világháború között

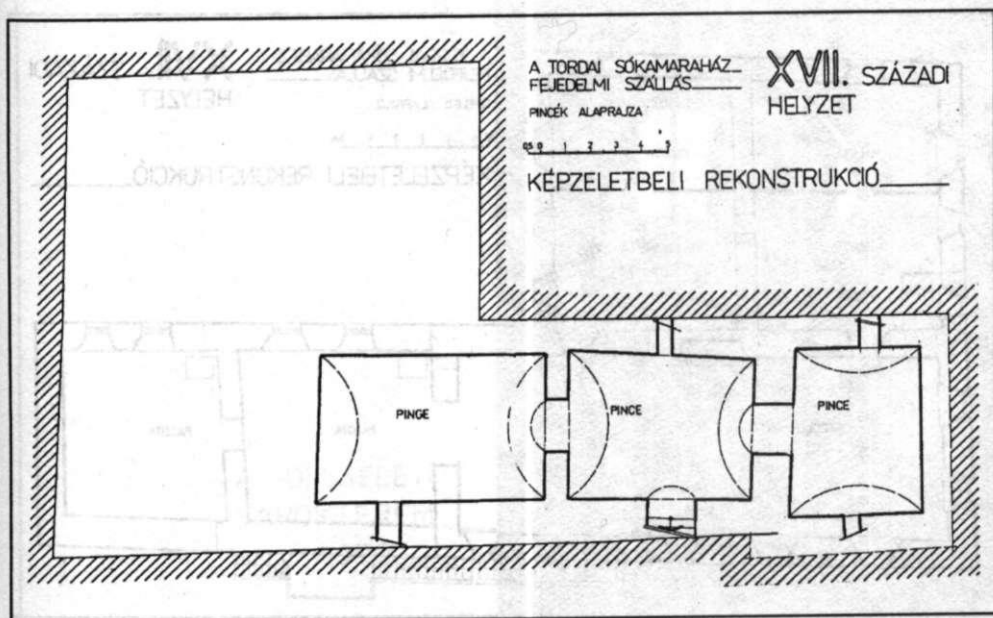

5. ábra A sókamaraház a 60-as években

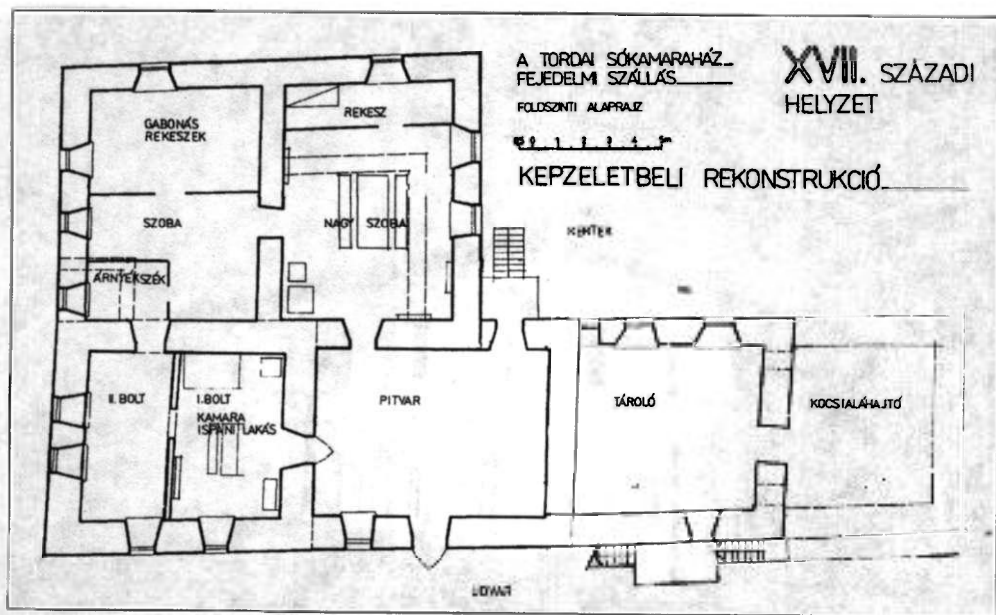

6. ábra A múzeum DK-ről

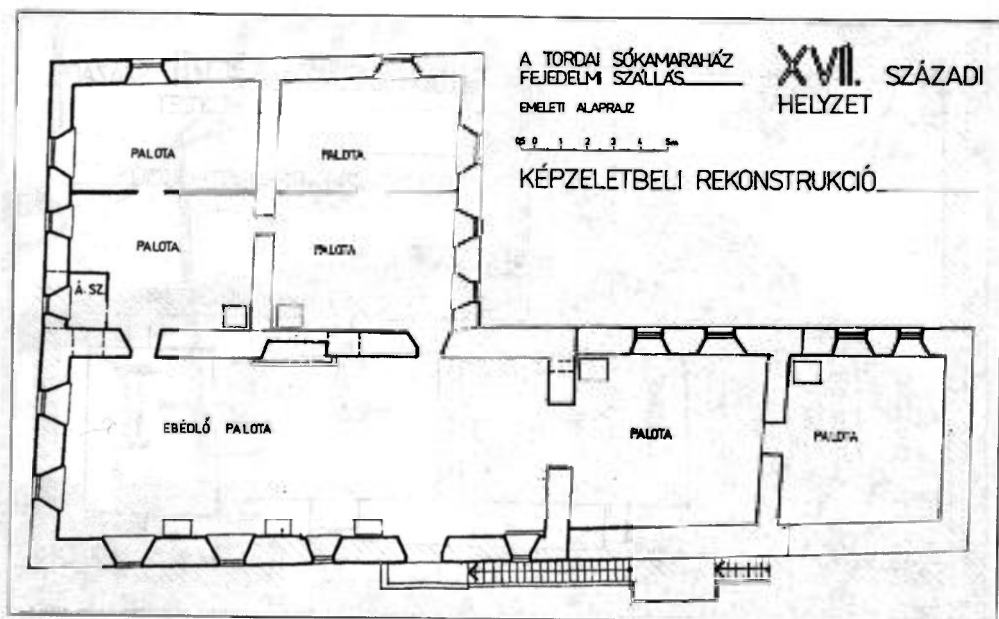

7. ábra

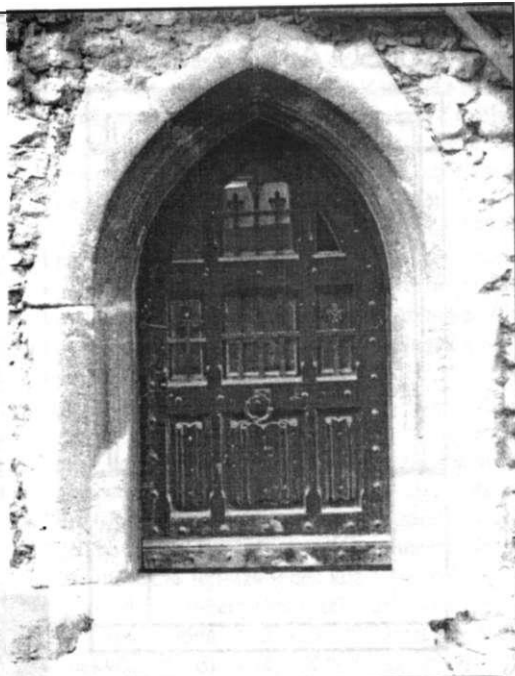
8. ábra

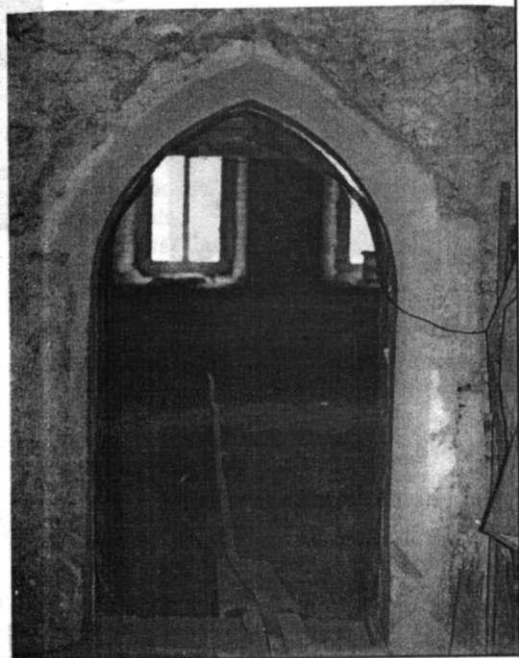
9. ábra

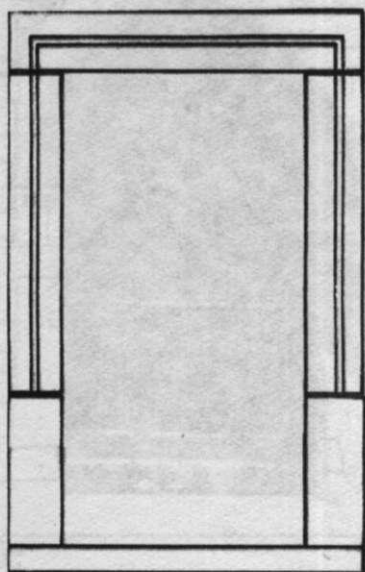
BEJÁRATI
AJTÓ

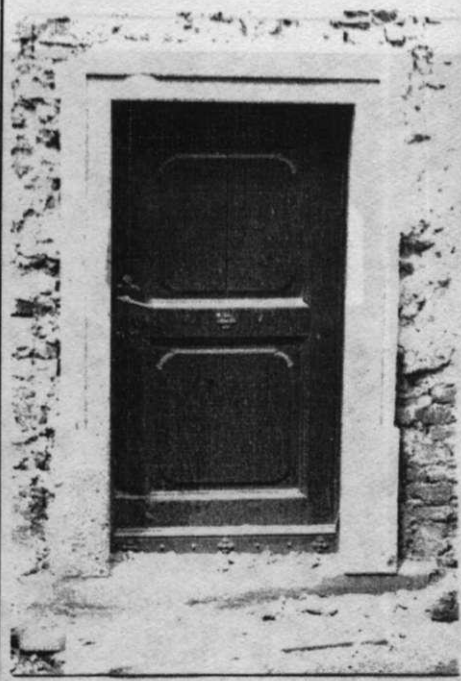
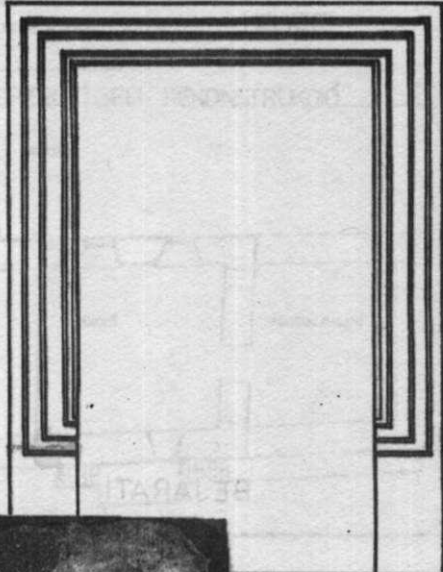
A DÉLKELETI
SAROKTEREM
AJTÓJA

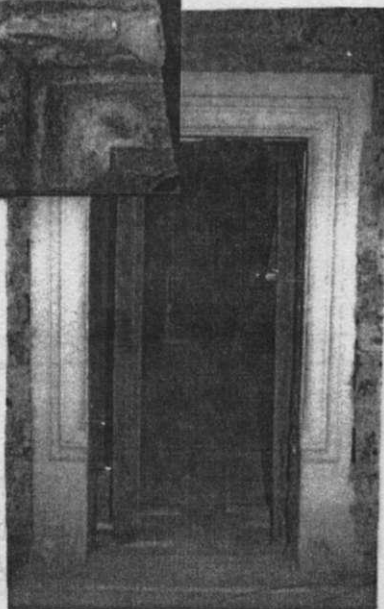
KÜLSŐ AJTÓ

BELSŐ AJTÓ

← eredeti keretkő

Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete és műemléki jelentőségű területei

(Kivonat)

A dolgozat az egyedülálló kézdivásárhelyi településszerkezet kialakulását követi nyomon a korabeli források alapján, majd körülhatárolja a műemléki jelentőségű területeket és közli az építészeti műemlékek listáját, javaslatokat téve a kívánatos rendezési tervre.

Bevezetés

„A város történeti jellegének védendő értékeit az anyagi és szellemi elemek összessége alkotja, kiváltképpen:

a) a telkekből és az utcahálózatokból adódó városszövet,

b) a város különböző területeinek: a beépített, üres és zöldterületeknek kölcsönös viszonya,

c) az épületek külső és belső formája, megjelenése, ahogyan azt a szerkezetek, tömegek, stílusjegyek, formák, anyagok, színek és díszítések kifejezik,

d) a város kölcsönhatása természetes és művi környezetével,

e) a város hivatásának – történelme során szerzett – ismertetőjegyei.

Ezen értékek bármilyen sérelme a történeti városok hitelességét ásná alá.”¹

A Román Akadémia 1955-ben elfogadott műemlékjegyzékén Kézdivásárhelyen még csak két egyedi műemlék szerepel, a kantai római katolikus templom és a minorita kolostor. 1964 után, a Velencei Karta nemzetközileg elfogadott szabályozása értelmében a műemlék fogalma nemcsak egyedi, hanem városi és falusi együttesekre is kiterjed. Ennek következményeként Romániában is már 1965-től megkezdődik a műemlékileg védett együttesek, övezetek és városrészek leltározása. Ebben az időben Segesvár,

Szeben, Medgyes, Beszterce és más városok mellett Kézdivásárhelyre is készült egy tanulmány a védett területek lehatárolására, de ekkor ez még csak a főterre és az ezt körülvevő épületek homlokzataira korlátozódott, nem véve figyelembe a város legnagyobb értékét: sajtósági és egyedi udvarteres településszerkezetét.

A Romániai Műemléki Bizottság 1977-ben történt megszüntetése után a történeti városoktól idegen, sokszor brutális városrendezési tervek születtek. Bár Kézdivásárhelyre is készült egy ilyen terv², szerencsére megvalósítására már nem került sor.

Az 1989-es változások után újraindult a több mint egy évtizede megszakadt műemlékvédelmi tevékenység. Románia is csatlakozott a nemzetközi szabályozásokhoz, így elfogadta a Történeti Városok Védelmének Nemzetközi Kartáját is, amely 1987 óta a világ történeti városi védelmének és fejlesztésének közös irányelve.

Az a műemlékjegyzék, amelyet 1991-ben hagyott jóvá az újjalakult Országos Műemlékvédelmi Bizottság, Kézdivásárhelyre vonatkozóan már 24 műemléket és két műemléki jelentőségű területet (Főtér és Degécia) nyilvánít védetté. Ezt a jegyzéket 1996-ban a helyi javaslatokat is figyelembe véve tovább bővítettük, és a műemlékvédelmi törvény jóváhagyásáig megyei tanácsi határozat alapján alkalmazzuk. Ez a lista már öt műemléki jelentőségű területet tartalmaz, és a városközpont nemzeti szinten védett övezetének a védőzónáját, amely kiterjed az egész udvarteres városszövetre. A további négy övezet helyi védettséggel.

Ezeknek a műemléki jelentőségű területeknek a lehatárolására 1990-ben készítettünk egy tanulmányt.³ A területek meghatározásánál a következő értékelési szempontokat vettük figyelembe: történeti érték, építészeti érték, a városszövet épsége, a tipológia ritkasága, az eredeti elemek aránya.

Ez a tanulmány a védett területek rehabilitációját illetően csak általános javaslatokat tartalmaz. Egy részletesebb terv, amely a város műemléki szabályozását hivatott kidolgozni, a bukaresti Urban Proiect tervezőintézet keretében készül, a Közmunkálati Minisztérium (Ministe-

mul Lucrãrilor Publice) közvetlen megrendelésére. A részletes rendezési tervek és szabályozások kidolgozása viszont évek óta késik az Országos Műemléki Törvény jóváhagyásával együtt.

A dolgozat ezek elkészültéig próbál támpontokat keresni, elemezve a városszerkezetet, felmérve az épületek fizikai állagát és műemléki-városképi értékét, kijelölve a feltétlenül megtartandókat és azokat, amelyeken változtatások eszközölhetők, valamint az értéktelen, kicserélhető, vagy egyenesen zavaró elemeket. Erre azért van szükség mert a város fejlődése, különösen a lakásépítés szabályozások hiányában sem áll meg, és a megoldás legtöbbször az építésre van bízva. A hiány pótlására próbál az alábbi dolgozat átmenetileg útmutatóul és adatbázisként szolgálni. Nem törekszik teljességre, elsősorban helyzetet rögzít és problémákat vet fel, feltárja a gondokat és általános rehabilitációs javaslatokat tartalmaz a város védett övezeteire vonatkozóan.

1. A város történeti, gazdasági, kulturális fejlődése

1.1. A történeti város kialakulása

Kézdivásárhely Kovászna megye (a volt Háromszék vármegye) legrégebb városa, a felsőháromszéki medence központjában, a Brassót Moldvával összekötő fő kereskedelmi útvonal mentén. A mai település helyén hajdan római telep (colonia romana) állott. Már TIMON Sámuel⁴ is említi, hogy a Feketeúgy mentén volt egy Praetoria Augusta nevű római város, és ezt összehasonlító római térképén SCHEL Kézdivásárhely területére helyezi, de csak 1852-ben, az ojtói útvonal készítésekor kerülnek felszínre a település létét bizonyító római eredetű tárgyi emlékek (bélyeges téglák, vízvezetékmaradványok, halottgető kemence, edények, érmék, fegyverek).

Ezt a római települést a népvándorlás hullámai elsodorták, és több évszázadnak kellett elteltnie, ameddig a 14. században „a szomszéd falvak lakói mint központi helyre, vásárookra kezdettek egybegyűlni, mivel akkor Kézdiszékben nem volt város és ott korcsmákat, deszka- és fabódékat építettek”.⁵ Ezekről a faépületekről

ebben az időben Asserculi oppidumnak, azaz deszkavárosnak nevezik. Mivel Torja község (amely az Apor család birtoka volt és már az 1334-es pápai tizedjegyzékben is szerepel) határában épült, előbb a Torjavására (Oppidum Thoryavasar) nevet viseli.⁶ Első okleveles említése NÁDASDI Mihály székely ispánnak 1407. november 24-én kelt levele⁷, „midőn Kézdivásárhely Háromszék főhelye volt, s ott tartott Háromszék közgyűlése is”.

A település a 15. század elején kezd gyorsan fejlődni. LUXEMBURGI Zsigmond király a Földvárról 1427. május 9-én kibocsátott adománylevelében városi rangra emeli, és biztosítja azokat a kiváltságokat, amelyekkel Erdély más városai is rendelkeztek: országos és hetivásárok tartása, önkormányzati jog, adó- és vámmentesség. A következő századok folyamán a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek megerősítik és kibővítik ezeket a jogokat. Így Mátyás király 1462-ben kiadott levelében megerősíti a Zsigmond által adott kiváltságokat, Ulászló 1507-ben minden adókötelességet megszüntet.⁸

A település HONTERUS 1532-es térképén Neumarck néven szerepel. A város mai elnevezése, Kyzdywasarhel alakban JÁNOS Zsigmond egy 1562-ben keltezett levelében jelenik meg először.

A 15–16. századokban a város a mai városmagot képező hosszúkás trapéz alakú piacteret és az első telepesek e köré csoportosuló telkeit foglalja magába. Kézdiszék községeinek és portáinak 1567-es összeírása szerint Kézdivásárhelynek ekkor 60 portája volt. Valószínű, hogy ekkor a mai református templom helyén római katolikus templom és parókia állott. A Kézdi esperesség a közeli Moldvában levő milkói püspökség joghatósága alá tartozott. Kristóf milkói püspök 1447-ben „kyzdywasarheli esperesség” néven említi, 1518-ban Mihály milkói püspök pedig convocatoriájában „Decanatus Kyzdywasariensis”-ről tesz említést. „A templom várszerű fallal volt körülvéve, mint azt részint a HONTERUS-féle térképen való rajzból, részint pedig a bástya elnevezés hátramaradásából lehet következtetni.”⁹

1.2. A város fejlődése a 16. század közepétől a 18. századig

A 16–18. század között a település Erdély egyik fontos kézműves- és kereskedelmi központjává válik. A kézműipar fellendülése a céhek ke-retén belül a város gyors fejlődését vonja maga után. 1572-ben megalakul az első céh, a tímároké. Ezt követi 1638-ban a csizmadiák céhe, 1649-ben pedig a szűcsök és fazekasok céhe. Erdély osztrák uralom alá kerülése 1691-ben megátolja egy időre a város fejlődését és további céhek alakulását, így ezek csak nagy késéssel, a 19. században jöhetnek létre.¹⁰

A 17. században a város céhes alapon szervezett kézműves iparának és kereskedelmének védelmére BETHLEN Gábor, I. RÁKÓCZI György, II. RÁKÓCZI György és APAFI Mihály adtak kiváltságleveleket.

A lakosság egy másik fontos foglalkozása a fuvarozás volt. Oppidum Kézdivásárhely 1740-es pecsétjén és címerpajzsán szekérbe fogott ló hátán kezében ostortartó fuvaros látható, a szekérelőből három búzakalász emelkedik ki. A Brassót Moldvával összekötő fő kereskedelmi út a városon haladt át, így az itteni kézművestermékek egyre nagyobb mértékben kerültek a moldvai piacokra. A 17. század közepén Vasile Lupu és Gheorghe Ștefan moldvai vajdák engedélyekkel segítik elő a kapcsolatok élénkítését, szabad közlekedést biztosítva Moldvában a kézdivásárhelyieknek.¹¹

A város legfontosabb funkciója a kereskedelem volt. A középkorban a település fejlődése általában a többi erdélyi kézműves és kereskedelmi központéhoz hasonló, vásárhely jellege azonban hangsúlyozottabb ezekénél és meghatározó szerepet játszik a város térségi fejlődésében is.

Kézdivásárhely piacára öt irányból érkeztek a környező települések lakói. BÁTHORI Zsigmond 1588-ban megújítja a város vásártartási jogát, a hetivásárokat csütörtökre teszi, és még évente három országos vásártartását engedélyezi – a január 1. után következő vasárnap, Szent György napján és Szent Demeter-napon.

A gazdasági fellendülés következtében a város lakossága is megnövekedett. 1602-ben már 131

kaput írtak össze, 1614-ben a számuk 155-re emelkedett. 1721-ben a családok száma 201 volt.¹²

A művelődési élet is fejlődésnek indult. A reformátusok particula iskolájáról 1637-ből maradtak fenn adatok, Kantafalván pedig a minorita szerzetesek létesítettek rendházat és iskolát. Az 1680-ban Esztelneken alapított iskolát 1696-ban telepítették át Kantafalvára. A 18. században felépültek a minorita rendház, a római katolikus templom és a gimnázium épületei, ugyanekkor a Főtéren a 17. század elejéről való kis fatemplom helyére erődített református templom épült. Ennek egyik bástyájában tartották a város privilégiumait. „Az ev. ref. templom két oldalán van 2 bástya forma. A déli részben levőben van a város levéltára, az északi felében levőben a templomba való bemenet felett van az ekklesia levéltára...”¹³

Az erdélyi fejedelemség másfél évszázados haladást biztosító korszakának 1691-ben az osztrák uralom vetett véget, amely a korábbi szabadságjogokat korlátozta, majd felszámolta. A madéfalvi veszedelem után, 1764-ben megszervezték a három székely határhozrendet, a II. gyalogezred parancsnokságát Kézdivásárhelyre helyezték. Az idegenek elszállásolása a városi lakosságra hárult, így ezután több kaszárnyát és tiszti lakást is építettek itt. Ezek közül a 18. század második felében épült az auditori szállás, a jelenlegi Bíróság épülete.

1.3. A város fejlődése a 19–20. században

A 19. század első felében egy újabb gazdasági fellendülés következett be a város életében. Hét új céh alakult. A század elején, 1807-ben a szíjgyártók, 1809-ben pedig a mészárosok tömörültek céhekbe. 1840 után, amikor az ebben az időszakban kibontakozó ipari forradalom már Európaszerte véget vetett a céhrendszernek, Kézdivásárhelyen még újabb céhek alakulnak: 1841-ben a szabó-, 1844-ben az üstgyártó-, az asztalos- és a puskaműves-kovács-, lakatos-, 1845-ben pedig a kalaposcéh. A legtekintélyesebbek a tímárok, a csizmadiák és a szűcsök céhei voltak.¹⁴

Ugyanekkor a várost több megpróbáltatás is érte. JANCSÓ Mózes krónikai jegyzeteiből idézve:

„1802-ben, október 26-án d.u. 1 órakeretlenes földingás volt, ekkor a föld több helyen meghasadt és kénköves víz jött ki belőle.

1805-ben fölöttébb való drágaság. A franciákkal az oroszok segédelmével had kezdetett.

1809-ben nagy insurrectio.

1812 május 12-én pünkösd vasárnap 8 óraker reggel földingás.

1816-iki nagy éhség miatt sok székely vándorolt Moldvába és Bukovinába.

1817-ben nagy drágaság és éhség volt.

1831-ben cholera pusztított és gabona szüke volt."

A legnagyobb tragédia 1834 nyarán történt, amikor szörnyű tűzvész pusztította el a város háromnegyedét. Az 558 lakóházból 421 elégett, „ritka ékességgel épült, várfallal kerített nagytemploma és tornya, papi, kántori és iskolaházai mind a lángok martalékai levének. Levéltára, pénze és nagybecsű klenódiuai a templom oldalához ragasztott északi bástyában menthetetlenül megégtek, a harangok (három) megégve hullottak alá.”¹⁵

A városnak jelentős szerepe volt az 1848–49-es szabadságharcban. Ekkor „Kézdivásárhely Háromszék Párisa, Háromszék szive volt... az egész város táborra változott át, hol az izmosabb kezek fegyvert forgattak, az egész város egy gyárteleppé alakult át, hol a gyenge nők, aggok és gyermekek is a nemzet napszámosaivá lettek. Ágyúöntőde, fegyver-, lőpor- és gyutacsgyárak mint varázsütésre állottak elő.”¹⁶ Az önvédelem idején Kézdivásárhely valóban a Székelyföld arzenálja volt. Itt öntötték az ágyúk többségét (64 darabot) TÚRÓCZI Mózes rézműves mester műhelyében. Ezenkívül a városban még puskapor-, gyutacsgyártó-, salétromfőző-, ágyúgolyó-öntő-, kovács- és kereskeműhelyek működtek.

Bár a szabadságharc a várost rövid időre újból Erdély egyik központjává tette, a politikai események, amelyek a forradalom leverését követték, leállították a fejlődést. Az 1867-es kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchiában a gazdasági élet egy ideig még normális keretek között folyik. 1872 után, amikor törvénynyel számolják fel a céheket, ezek helyett új szabályzatok alapján működő ipartársulatok alakulnak. Viszont az Osztrák–Magyar Monarchia és

Románia között 1886-tól 1893-ig elhúzódozó vámháború rendkívül káros hatással volt a kézdivásárhelyi és általában a székelyföldi kisipar helyzetére. A vámháború miatt évszázados gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kerültek veszélybe. A kézművesek ezrei hagyták el a Székelyföldet és telepedtek át Romániába.

Kézdivásárhelynek 1869-ben 4752 lakosa volt, 1885-ig ez a szám 5183-ra nőtt. A vámháború miatt 1893-ban a lakosság száma ismét 4700 körül mozgott és a század végéig tovább apadt.¹⁷

A gazdasági és társadalmi élet tovább is pangott, az első világháború végéig. A két világháború közötti időszak egy bizonyos méretű fellendülést hozott a város életébe, de jelentős fejlődés nem következett be. A második világháború újabb visszaesést hozott.

Ebben az időszakban néhány szesz- és sörgyáron kívül nem létesült itt egyetlen jelentősebb ipari vállalat sem. A századfordulón a városban a következő ipari egységek működtek: 11 szeszgyár, három sörgyár, amelyek közül a legismertebb a WELLENREITER Györgyé, három malom, egy ecetgyár, egy posztógyár, egy papírgyár, egy cserép- és téglagyár és egy szappanfőző műhely. Ezekon kívül 1928-ban egy kis fafeldolgozó vállalat is alakult.

1891-ben avatták fel a Brassó–Kovácsna–Kézdivásárhely vasútvonalat.

A múlt század végén a városban a következő intézmények működtek:¹⁸

- tanácsház
- katonai várdaház
- római katolikus parókia templommal a Kantában
- református eklézsia templommal
- görög katolikus eklézsia templommal
- római katolikus gimnázium a Kantában
- iparos tanonciskola
- elemi fiú- és leányiskolák, óvodák
- „Erzsébet” árvaleánynevelő intézet
- „Stephanie” aggmenház
- „Rudolf” kórház és Kézdiszék kórháza
- kaszinó és könyvtár
- könyvnyomda

- takarékpénztár
- gyógyszerárak
- gőz- és kádfürdő
- törvényszék, járásbíróház, adóhivatal, közjegyzőség
- vasúti állomás
- posta és távírdó
- honvéd kaszárnya

Ez utóbbi altisztképző iskolának épült, 1823–49 között itt működött a Székely Katona-nevelde. Mert az iskola tanárai és diákjai részt vettek a szabadságharcban, az osztrák önkényuralom az iskolát felszámolta.

A század elején épült a Vigadó, ahol színelőadásokat is tartottak.

2. A város térbeli fejlődése. A településszerkezet elemzése.

Kézdivásárhely a város magját képező hosszúkás trapéz alakú vásártér körül alakult ki. E köré csoportosultak a 14. századtól az első telepések keskeny, valószínűleg egyforma méretű telkei.

A 16. századra a város sajátos térbeli szerkezetét nagyjából kialakult. 18. század előtti várostérképpel sajnos nem rendelkezünk, a város irattára az 1834-es nagy tűzvészben megsemmisült, sok olyan okmánnyal együtt, amelyek alapján pontosabban körvonalazható lenne a város kialakulása. A település fejlődését a 18. századtól a három katonai felmérés alapján követhetjük nyomon.

Az első katonai felmérés 1768–84 között készült térképe még azt a helyzetet rögzíti, amikor a város telkei még nagyjából osztatlanok voltak. Két párhuzamos udvartér között egy-egy család tulajdonát képező telkek húzódtak. Az udvartér általában ezeknek a nevét is viselte, így volt JANCSÓK, CSISZÁROK, BALOGHOK, SZŐCSÖK, KOVÁCSOK, RÁCZOK, stb. udvartere. Ezeket a telkeket a Fötér felé az iparosok házai zárták le, így vásárokkor az árut egyenesen a műhelyek elé lehetett kirakni. De mert ebben az időben a lakosság még földműveléssel is foglalkozott, a telkeknek volt egy hátulsó kijáratuk is a mezők felé. A telkeket lehatároló, a Fötér két hosszanti oldalával párhuzamos utcákat még

századunk elején is Nyugati-, illetve Keleti Kertmege utcáknak nevezték. Ezek mentén gazdasági épületek sorakoztak.¹⁹

Kézdivásárhely nem volt erődfített város. Központjából öt irányba ágaztak ki utak. Erre a kezdeti radiális úthálózatra épült rá az udvarterek első, majd második gyűrűje. Ennek következtében a város utcahálózata radiális-koncentrikus szerkezetű. A 18. századi térképen látható mind az öt kivezető út és a tér körüli udvartereket lehatároló első közlekedési gyűrű. A beépített terület ekkor a Fötér és az első gyűrű közötti területre korlátozódott, ezenkívül már beépültek a város egyes, a déli és nyugati irányba kivezető utak mentén levő telkei is. Teljesen kialakult az akkor még külön helységeket képező Kantafalva és Oroszfalu településszerkezet is.

A két következő, második és harmadik katonai felmérés térképei, a 19. század első, illetve második feléből már a maival nagyjából megegyező, teljesen kialakult településszerkezetet mutatnak. Ez az udvarteres-udvarutcsás települési rendszer egykor több erdélyi kézműiparos városnak volt a sajátossága, kialakulása a foglalkozással, a kézműiparos polgárság életmódjával és a székely örökösödési törvénnyel függ össze. Bár az oklevelek szerint itt a székelyek mellett német telepések, hospesek is voltak, és a brassói iparosok az úgynevezett „szászok útján” Kézdivásárhelyen keresztül szállították árucikkeiket Moldvába, ezenkívül a szászok jelenlétére sokáig egy Jeszken, Geszken (Gasschen) nevezetű utca is emlékeztetett, ezek alapján mégsem feltételezhető, hogy Kézdivásárhely régi településformája szász eredetű lenne.²⁰ Bizonyos mértékű szász hatás azért lehetséges, hogy közrejátszott a kialakulásában.

Kézdivásárhelyen ennek a város szerkezetnek a létrejöttéhez valószínűleg még hozzájárult a város területének a szűkösége is. A 16. században, amikor a város fejlődése megindult, minden oldalról nemesi birtokok vették körül. Az APOR, BASA, KUN és más főúri családok birtokai egészen a város határáig nyúltak. Ugyanakkor a város egyfolytában perben állott a szomszédos falvakkal a környező területekért. A tele-

pülésnek ez a körbevétele gátolta a térbeli terjeszkedést, amelynek hiányában csak a meglévő telkek oszlottak tovább. Ennek következményeként a sűrűség a város határán belül egyre nőtt. Az Erdélyben használatos osztatlan örökösödési rendtől eltérően a székely örökösödési törvény az összes leszármazott között osztotta fel a birtokot, így az udvarterek között lévő szalagtelkek egyre inkább felaprózódtak az örökösök között. „Mivel K. Vásárhelynek szűk telepedési helye lévén, utóbb mint fegyverrel szolgáló székely katonaság a különben is szűkre mért jószágokat, a jószágról katonáskorú fiak közt kénytelenségből végtelen felaprózván, ez okból elszaporodott háznépeknek többnyire csak 8, legfeljebb 16–20 négyszögölnyi keskeny térre szorított faházaik láncszemnél is szorosabban egybekapcsolódva csaknem egész utcánként egyetlen fődél alatt állottak. A szűk házhelyek miatt külön udvarok nem lévén, hanem csak alig 2 ölnyi széles utcácskák, bejárók.”²¹

1851-től, a törvény megszűntével idegenek is betelepülhettek az udvarterek közösségébe. Ezért a családi nevek helyett számokkal kezdték jelölni az udvartereket.

1960-ban VÁMSZER Géza 71 udvarteret talált, ez a szám máig változatlan maradt.

Az udvarterek 2–4 méter széles, 25–180 méter hosszú, csak az egyik oldalukon beépített sikátorok. Többségük a Főtér körül található, de később kialakult egy külső gyűrfű is, amelyen belül az udvarterek szabálytalanabban helyezkednek el. Ez az udvarteres települési rendszer egyedül Kézdivásárhelyen maradt fenn. Nyomait még megtaláljuk egy pár erdélyi város (pl. Marosvásárhely) úgynevezett „átjáróházaiban” és Udvarhelyen a Szűcs és Mihály utcákban. Magyarországon Sátoraljaújhely képvisel egy hasonló várostípust (erődítés nélküli piacutcs város).

Kézdivásárhelyen ennek a sajátos településszerkezetnek a fennmaradásához több tényező is hozzájárult. Ezek közül az egyiket a város fejlődésének a visszaesése a századfordulón és az ezt követő gazdasági pangás képezte, amely miatt nem kerülhetett sor nagyobb méretű városrendezésre.

Egy másik tényezőt képvisel a város polgárainak erős ragaszkodása a hagyományokhoz. Példa erre az ellenállás, amely az 1834-es nagy tűzvész után a város korszerű újjáépítését javasoló tervet fogadta. Bár az osztrák kormány százezer forint segélyt ígért a városi telkek újraosztásának feltételével, ezt a városi tanács és a polgárok egyaránt elutasították. A leégett házak tulajdonosai inkább önerőből építették újra ezeket, a régiak alapjaira. Sőt, a céhek a piac közepén lévő színt is visszaépítették az árusok számára, bár ezt a városi tanács is ellenezte tűzveszélyes volta miatt. SZENTKATOLNAI BAKK Endre így ír erről: „A Kőköből mellett levő középületek 1834 július 29-iki nagy égés alkalmával elégték. Elégett a piac közepén levő hosszú faszin is, amely ... az áruló mesteremberek számára volt építve. Az égés után az árulóhely ide sátrak alakjára deszkával fedett hosszú sikátor formára állított fel. A tanács és a város lakóinak elfogulatlanabb része, okulva az 1834. év szerencsétlen történetén, amikor az említett szin úgyszólván vezetőkül szolgált a lángoknak a város nyugati sorára való juttatására, elhatározták a színeket onnan elmozdítani, s a tanácsház udvarára áttenni. A határozat ellenállásra talált a céhbelleik részéről, megfellebezvén a királyi fő kormányshoz, de az a tanács határozatát helybenhagyta. Minek folytán a színek 1847 őszén lerontattak, s darabjai az illető céhek által hazahordattak. A hat céh azonban sokáig nem nyugodott, megkészfítette az újonnan építendő színek tervét, s oda hatott hogy az 1848 febr. 9-én a tanács és esküdt közönség vegyes gyűlésén elhatározottat a piac közepére – ahol régente voltak – a céhek árulószíneinek újból való felépítése.”²²

A város sajátos szerkezetének a megmaradásában nagy szerepet játszott még a céhrendszer kései fennmaradása. Bár az 1872-ben hozott törvény a céheket felszámolta, az ezután alakult ipartársulatok a hagyományokat szinte napjainkig megőrizték.

A 19. században a város terjeszkedni kezdett, főként nyugati irányba, a mostani ADY Endre (volt Új) utcáig, ahol tiszti lakóépületeket emeltek. Kelet felé a város területe a volt barom-

piacig terjeszkedett ki, míg a másik két irányba a mostani MOLNÁR Józsiás (délre), illetve BOD Péter (északra) utcáig növekedett, Kanta helységet is magába foglalva. Kézdivásárhely 1849-ben egyesült Kantával, amellyel már akkor szervesen össze volt épülve. A két helységet csupán a Ráczok pataka és az efölött levő, kapuval ellátott híd választotta el. Azelőtt Kantafalva Felső-fehér megyéhez tartozó önálló helység volt.

A 20. század elején a település tovább bővült, leginkább nyugati irányba, ugyanakkor beépültek a Vasút-utca és az Oroszfalu felé vezető út mentén levő telkek is. Ezzel a folyamattal a régi városi területeknek a kialakulása befejeződött.

1956-ban közigazgatásilag Kézdivásárhelyhez csatolták Oroszfalut is, amely déli irányban körülbelül egy kilométerre fekszik a várostól. A 20. század második felében a város néhány ipari- és lakónegyeddél bővült.

3. Építészeti és művészettörténeti vizsgálatok. A városkép harmóniájának összetevői

3.1. Kormeghatározás, építészeti stílusok, műemlékek

Kézdivásárhelyen a ma is álló legrégebb épületek a 18. század elején épültek, barokk és klasszicista stílusban. 1834-ben, amikor a nagy tűzvész a város kétharmadát megsemmisítette, a Főtér házai is nagyrészt elpusztultak. Ezért ez előtti épület esetleg csak részben, az újraépült házakba beépítve ha fennmaradt. A mostani épületek a 19. század második felében és a 20. század elején épültek. Erről az időszakról ugyancsak SZENTKATOLNAI BAKK Endre könyvében találunk leírást. Eszerint a piac keleti részén volt a Kőköböl, amely 3 lábnyi magas állvány volt, kőből. A városi kikiáltó innen kiáltotta ki a vásárokat s több más kihirdetendő nevezetes dolgot. Ennek szomszédságában állottak a kereskedők boltjai és a „tolvajok kalickája”. A piac közepe táján volt egy kút, ennek közelében foglaltak helyet a tanácsház és a katonai várдахáz, ahol folyton katonasor (silbak) állott éjjel-nappal. A kút északi szomszédságában feküdtek a falábra

épített színek, ahol a céhek deszkából épített áru-lóhelyei voltak (13. ábra).

A fennmaradt múlt század végi képeken még elég sok népi formavilágú házat láthatunk. Ezek földszintes vagy emeletes, zsindelemmel borított, külső feljáróval ellátott, fatornácsos épületek voltak (14. ábra).

Ezek közül az emeletesek kőből és téglából épültek, földszintjükön bolt vagy műhely helyezkedett el a térrel közvetlen kapcsolatban, az emeleten voltak az iparosok és kereskedők lakásai. Ezt a háztípust őrzi napjainkig a tér legrégebb háza, amelyet külső festéséről Vörös-háznak neveztek el, valamint egy másik tornácsos ház a keleti oldalon.

A FINTA-házat, amely rögtön a tűzvész utáni évben épült, a 70-es években sajnos teljesen újraépítették. Bár nagyrészt az eredeti alakját kapta vissza, már nem sorolhatjuk a műemlékek közé.

A múlt század végén még kontyolt nyeregretetős, félromfalas, népi barokk elemeket hordozó házak uralták a teret. Lassanként ezeket főleg eklektikus stílusú épületek váltották fel (15. ábra). A századforduló után néhány szecessziós építészeti elem is gazdagította a homlokzatokat.

Bár az udvarterek területe nem tartalmaz műemléki szempontból jelentősebb értékű épületeket, a zóna sajátos hangulata megőrződött. Itt többnyire földszintes, fa- és téglaházak sorakoznak, fából épült színekkel és kerítésekkel váltakozva. Néhány régi, népi jellegű zsindelemes faház is fennmaradt.

*

A későbbi házak többnyire neoklasszicista stílusban épültek. Elvértve az udvarterekben egy-egy emeletes házat is találunk.

A Kovácsszer és a Degécia területein ugyancsak népi jellegű, a 18-19. században épült faházak vannak. A másik két helyi védettséggű övezet neoklasszicista utcafrontokat tartalmaz.

A város műemlékei közül az 1850 előttiek főleg barokk és klasszicista stílusban épültek, a múlt század végén és a századfordulón pedig eklektikus stílusban. Szecessziós elemek

csak részletekben jelentkeznek, egyes homlokzatokon. A műemlékjegyzék sok népi jellegű lakóházat is tartalmaz.

Az egyedüli műemlékeken kívül három védelemre javasolt épületegyüttes is van a város területén. Ezek a következők:

– négy egymás mellett levő épület az Iskola-utcában. Ezek a 18–19. századi házakon a népi vonások a városiakkal keverednek.

– három épület az APAFI Mihály utcában, amelyek a néhai szeszgyár adminisztrációs és lakóépületei voltak.

– a TÚRÓCZI Mózes utca egy szakasza. Népi jellegű és neoklasszicista stílusú lakóházakat tartalmaz.

3.2. Karakterhordozó elemek

A sajtáságos karakterhordozó elemek nem csak az udvarteres részeknek, de a régi város egészének is megszabják a jellegét. Ezek közé az elemek közé tartoznak az udvartereket a főtérrel összekötő átjárók (szárazkapuk), a különböző formákban záródó tűzfalak, a tornácok fa- és az erkélyek kovácsoltvas mellvédei, a homlokzatokat lezáró teljes és fél oromfalak, a sötét színűre pácolt deszkaszínek és -kerítések és egyes népi ihletésű díszítő elemek a homlokzatokon.

Az egyik legjellegzetesebb képet a 42-es udvartér mutatja, amelynek egyik oldalát szinte teljes egészében egy tűzfalakkból és vakolt kőkerítésekből álló tömör, váltakozó magasságú fal képezi.

Ezeknek az elemeknek az összhangjából születik az a sajtáságos helyi szellem, amelyhez ezeken a tárgyi és építészeti összetevőikön kívül hozzáadódnak a hagyományok, a szellemi értékek is.

Egyes karakterhordozó elemek sajnos nagyrészt eltűntek az utóbbi években. Ezek közé tartoznak az azóta felszámolt közös kutak is, amelyek VÁMSZER Géza 1961-ben készült rajzán még láthatók, és amelyek közül még létezik egy a kovácszeri Mézesdombon. Eltűnt a 6-os és a 7-es számú udvartereket összekötő emeleti fahíd is.

4. Az épületek műszaki állapota, közművesítés

A város épületállományának (nem véve figyelembe az 1950 után épült tömbházakat) körülbelül 40%-a van jó állapotban, 35%-nak az állapota közepes, kielégítő, 25%-nak pedig rossz vagy egyenesen közveszélyes. Ezeknek a rossz és nagyon rossz állapotú házaknak a többsége éppen a védett övezetekben van, főleg az udvarteres területen, a Kovácsszerben és a Degéciában. Az utóbbi években sok városképi szempontból értékes népi jellegű faház pusztult el.

A közművesítés kb. a város 70%-ra terjed ki, viszont az előbb említett területeken ez az arány csak 40% körül van (az udvarterekben például hiányzik a csatornázás). Az utcák-udvarterek burkolatai is hiányosak vagy nem megfelelőek.

5. Műemléki jelentőségű területek. A védett övezetek sajtáságos problémái

Az előbbi fejezetekben leírt előzetes vizsgálatok (történeti, építészeti, urbanisztikai stb.) alapján a következő védett övezeteket határoltuk le:

5.1. A történeti városközpont

A legfontosabb, nemzeti szinten védett övezetet a Főtér (GÁBOR Áron tér) alkotja a körülötte elhelyezkedő udvarterekkel együtt. Az első „udvartérgyűrű” a főtér körül szigorúbban védett, az ezen kívül eső udvarteres terület ekörül alkot védőzónát. Ez az övezet két különböző jellegű egységet foglal magába. Az egyiket a tér alkotja, homlokzati frontjaival együtt, míg a másik az udvartereket tartalmazó városszövet. Az egész övezet területe körülbelül 16 hektár.

Ezen a területen a következő műemlék-épületek találhatók :

- Református templom, 1782
- Vörös-ház, 1834 előtti jellegzetes népi jellegű kereskedőház
- TÚRÓCZI-ház, 1843. TÚRÓCZI Mózes rézműves mester lakóháza volt, az 1848–49-es szabadságharc alatt ágyúöntő műhely működött itt

- Székely Katonanevelde, 1819–23, klasszicista

- Kaszinó, könyvtár, az első nyomda épülete, 19. század eleje, klasszicista

- A csizmadia ipartársulat székháza, 19. század eleje, eklektikus

- A mészáros ipartársulat székháza, 1908, eklektikus

- Református parókia, 1906, eklektikus, szecessziós elemekkel

- Református felekezeti iskola, 1906, az előbbivel identikus épület

- DÉSY-ház, 1817 (az APAFI utcában található mézeskalácsos ház)

- DAKÓ-ház, 1827, népi jellegű

- Malom, 1880, eklektikus

- Takarékpénztár és gőzfürdő, 1872, eklektikus

5.1.1. A Főtér

A főtér (ma GÁBOR Áron tér) néhány csekély beavatkozást leszámítva a századfordulón kialakult arculatát őrzi. Az eltérés nem is annyira az épületállományban, mint magának a térnek a kiképzésében nyilvánul meg. A régi kockaköves burkolatot egy időben részben aszfaltra cserélték volt, szerencsére folyamatban van az előbbi visszaállítás. Megoldandó problémát jelent a tér közepén elhelyezkedő fás terület, amelyhez a város lakói ragaszkodnak, pedig zavaróan hat a tér összhangjára.

A tér homlokzati frontjaiban a század elejétől clég kevés beavatkozás történt. 1950 után a volt BOGDÁN-ház helyére a Polgármesteri Hivatal bővítéseként egy jellegtelen, de másként nem zavaró épületet emeltek, a Múzeum mellett pedig egy, a hatvanas évek építészeti jegyeit viselő, oda nem illő szolgáltatási ház épült. A hetvenes években újjáépítették a FINTA-házat.

Ami a főtér homlokzati frontjait illeti, egy mostanában állandóan felmerülő gondot jelent a földszinti lakásokból alakított új üzletek bejáratainak a megnyitása, amely sok esetben rontja a homlokzatok egyensúlyát. Hasonló probléma egyes tetőtéri beépítéseknek az igénye,

amely zavaró padlásablakokat eredményezhet (szerencsére eddig még csak egy esetben).

Az utóbbi időben a területen két esetben folytak nagyobb helyreállítási munkálatok.

A Kereskedelmi Bank helyi kirendeltségének épületén a beavatkozás sajnos csak a homlokzatra volt tekintettel (bár ezen is zavaró, tükröző felületű kirakatokat helyezett el), lerombolva az épület belső értékeit (századfordulón készült falfestés, cserépkályhák stb.).

A másik, a tér északi részéhez közel álló APAFI utcában található népi jellegű műemlékházon (DÉSY-ház) eszközölt helyreállítás viszont megfelelőnek mondható. A régen mézeskalácsos műhelyt is tartalmazó épületet az „M” műemlékhelyreállító tervezőiroda vásárolta meg és újtotta fel, követendő példát szolgáltatva mindenkinek, akinek erre lehetősége adódik.

5.1.2. Az udvarterek területe

Az udvartereket tartalmazó övezet nemzeti szinten védett területét a volt Nyugati- és Keleti Kertmege (ma Iskola és KŐRÖSI CSOMA Sándor) utcák, és az ezeket északi és déli irányban összekötő utcák határolják. Az ezt a zónát körülvevő védőövezet a később kialakult egész udvarteres városszövetet foglalja magába.

Ebben a zónában nagy gondot jelent az épületek rossz műszaki állapota, valamint a közművesítés hiányossága. Ez annál is nagyobb probléma, mivel az udvarterek sajátos világának a fennmaradásához részben az itt lakók szegénysége is hozzájárult. Ameddig az anyagi eszközök hiánya következtében az épületek karbantartása nem megfelelő és pusztulásukhoz vezet, ugyanakkor az anyagi jólét is veszélyeztetheti a kis méretű és korszerűtlen házakat. Különösen nehéz meggyőzni a tulajdonosokat arról, hogy eredeti formájukban őrizzék meg ezeket, vagy hogy legalább az új épület kövesse a régi léptékét és a telken való hagyományos elhelyezési módját.

5.2. A Kovácsszer

A Kovácsszer a főtértől északkeletre fekvő hagyományos kézműiparos terület. Előbb a kovácsok, majd a fazekasok lakták. Utchálózata

néhány zsákutcából áll, amelyek egy közös kúttal is ellátott központi terecskébe torkolnak. Ez a Mézesdomb, ahol régen a mézeskalácsosok laktak.

A népi jellegű, zsindeyes faházak a 18–19. századból származnak. Ezek közül sok elpusztult az utóbbi években, másokat gyökeresen átalakítottak. A később épült jellegtelen épületek is nagyrészt beilleszkednek a terület léptékébe.

Az övezet helyi védettségű, területe a védőövezettel együtt körülbelül egy hektár. Ez a terület az udvarterekével nagyrészt azonos problémákat vet fel. Az épületek előregedése, rossz műszaki állapota mellett a legnagyobb gondot a hagyományos funkciók elvesztése okozza.

5.3. Degécia

A másik, ugyancsak a város északi oldalán fekvő régi kézműiparos zóna a Degécia. Itt a degettes csizmákat készítették a ma már nem létező Ráczok pataka mellett. A terület összesen két udvarteret és néhány, ugyancsak 18–19. századi népi jellegű faházat foglal magába. A helyi védettségű övezet területe 0,6 hektár.

Az előbbi övezet problémái itt még fokozottabban jelentkeznek. Az utóbbi években több ház is elpusztult, az újonnan készült épületek pedig a műemléki szabályozás ellenére is zavaró léptékűek és kiképzésűek.

5.4. A Vasút utca és a PETŐFI Sándor utca védett szakaszai

Mindkét esetben egy-egy utcaszakaszt határoltunk le, amelyek városképi szempontból egységes képet mutatnak, és többnyire századeleji eklektikus polgári lakóházakat tartalmaznak. Mindkét övezetben néhány műemlékké nyilvánított épület is van. Így a Vasút utcai övezetben van a NAGY Jáfet-ház (1829), egy 1902-es neoempire lakóház, valamint egy 1836-ból származó népi jellegű lakóház. Ugyancsak ebben az övezetben van a néhai agmenháznak (ma gyermekkórház) a 19. század második feléből származó műemléképülete. Az ugyancsak itt található másik kórházépületnek történeti értéke van, kapitányi szállás volt, majd a szabadságharc alatt ágyúalkatrészeket gyártottak az udvarán.

Ennek az övezetnek a területe kb. két hektár. A terület helyi védettségű.

A másik hasonló típusú műemléki jelentőségű terület a PETŐFI Sándor utca egyik szakaszát foglalja magába. Itt is a századfordulón épült eklektikus stílusú polgári lakóházak találhatók. A zóna két műemléket tartalmaz, egy neobarokk, ma könyvtár funkciójú lakóházat és egy neoklasszicista lakóházat. Az övezet kb. egy hektárt foglal el és helyi védettségű.

6. Rehabilitációs javaslatok

6.1. Előzetes rehabilitációs tervek

A történeti városközpont rehabilitációjára 1975-ben, 1977-ben és 1982-ben készült három terv és tanulmány, az akkori Bukaresti Városgazdálkodási Intézet (I.S.L.G.C. București), keretében. Ezek a tervek természetesen az akkori időszak irányelvei szerint készültek, és bár nem javasolták a városszerkezet teljes tönkretételét, mégis elfogadhatatlan javaslatokat tartalmaznak. Felmérési munkánk a védett övezetek lehatárolására 1990-ben készült, a Sepsiszentgyörgyi Tervezőintézet munkájaként.²³ Jelenleg a bukaresti Urban Proiect tervezőintézetben készül egy részletes rehabilitációs terv.

6.2. A műemléki jelentőségű területekre vonatkozó rehabilitációs javaslatok

Az általános előírások és javaslatok egy része az összes védett övezetre vonatkozik. Így az összes történeti városrészben szükséges a történeti lépték, az utcarendszer, az utcavonalak, a telekrendszer, a beépítési mód és a jellegzetes településszerkezeti elemek megőrzése. Ugyancsak minden zónában szükséges az épületek folyamatos karbantartása, a közművesítés minden területre való kiterjesztése, a gépkocsiforgalom korlátozása. Ugyanakkor minden övezetnek megvannak a sajátos problémái, így minden területre külön szabályozások kidolgozása szükséges.

6.2.1. Javaslatok a történeti városközpont rehabilitációjához

a) A Főtér hagyományos formájának és funkciójának részleges visszaállítása

A történeti városoknak nemcsak tárgyi, táji és építészeti értékei védendők, hanem a szellemi értékek és a hagyományok is. Kézdivásárhely identitásához például szorosan hozzátartozik a kézműiparos-kereskedelmi tevékenység, valamint a heti és országos vásárok tartásának többévszázados szokása. Az utóbbi időben az országos vásárok tartásának hagyománya újra-éledőben van a téren, de erre mostani formájában és kiképzésében nem alkalmas.

Hogy a tér mostani funkciója mellett a régit is be tudja tölteni, szükséges:

- A tér közepén elhelyezkedő növényzet csökkentése. Indokolt lenne egy olyan megoldást találni, amely egyensúlyt teremt a régi állapot és a növényzet részleges megtartása között. A mostani magas fák helyett alacsonyabb bokrok és virágágyak szigetszerű elhelyezése javasolt. Ez az elrendezés nem zavarná sem a kereskedelmi tevékenységet, sem a homlokzatokra való rálátást.

- A tér régi kőburkolatának a visszaállítás. A most létező, a közlekedési sáv és a parkosított rész közötti szintkülönbség eltüntetése, egységes burkolatú gyalogoszóna létesítése.

- A forgalom részleges kiiktatása a térről. A körforgalom átalakítása, a nagyforgalmi út elterelése. Az autók parkolásának a tér északi és déli részére való korlátozása. Parkolóház létesítése a központhoz közel, de ezen kívül (az ADY Endre és a Torjai út kereszteződésénél).

- Hangulati elemek beiktatása: hagyományos lámpák, kovácsoltvas cégérek, kutak, padok, talán még a vásáros kikiáltó emelvénye is.

b) A főtér homlokzati frontjainak helyreállításához részletes rendezési terv és szabályozások kidolgozása szükséges épületenként. A vezérszíni felmérésen az épületek különböző jelöléseket kaptak történeti-építészeti értékük szerint, ez a meghatározás előzetes információt szolgáltat a tervezőnek a beavatkozás lehetséges mértékét illetően. Bármilyen szintű beavatkozásról is legyen szó, az épület értékétől függetlenül, szükséges a terv műemléki jóváhagyása.

Ezzel egyidőben szabályzatokat kell kidolgozni a lehetséges foghíjbeépítések párkány- és tetőgerinc magasságaira, a megengedett, tilos és nem javasolt anyagokra, a homlokzatok szí-

nezésére. Az új épületek, a Velencei Karta előírásai szerint mindenképpen kortárs szellemben kell, hogy épüljenek, de anélkül, hogy megzavarnák az együttes összhangját.

Javasolt a főleg '60-70-es években vágott nagy kirakatok megszüntetése, a régi típusú ablakok, üzletajtók visszaállítása. Ez lehetséges a fennmaradt régi fényképek alapján. Ugyanakkor javasolt a jellegzetes karakterhordozó elemek (tetőformák, anyagok, tagozottság, erkélyek, kovácsoltvas részletek, kapubejárók, nyílászárók, reklámcégérek stb.) alkalmazása az új épületeken, megtartása vagy visszaállítása a meglévőkn. A karakterhordozó elemek felleltározása egy külön tanulmány tárgyát képezheti.

c) A zavaró funkciók kiiktatása a városközpontból. Az állattartás, szennyező műhelyek, zajos tevékenységek betiltása.

d) Hasznosítási és helyreállítási javaslatok kidolgozása a nem megfelelő funkciójú, vagy használaton kívül álló épületek számára.

Az épületek, amelyek ezt igénylik, a következők:

- Vörös-ház. Jelenleg használatlan. Javasolt kereskedelmi, lakó vagy adminisztratív funkcióval való helyreállítás.

- Székely Katonanevelde. Jelenleg részben használatlan, részben raktár. Javasolt a Céhek és Mesterségek Múzeumának az átköltötése az épületbe, a földszinten és a belső udvarban pedig működő kézműiparos műhelyek kialakítása és a termékek árusítása.

- Múzeum. Visszakapná eredeti funkcióját, az épületet átvinné a Polgármesteri Hivatal.

- A Szülészeti-nőgyógyászati épülete. A kórház egy korszerű épületet igényelne a központon kívül. Más használat (adminisztratív, lakó) javaslata az épület számára.

- A Szálloda és a Múzeum melletti, a '60-as években épült ház teljes átalakítása, az együttesbe való illesztése.

- A Polgármesteri Hivatal visszakapná eredeti funkcióját (bank, takarékpénztár).

e) Az udvartereket magába foglaló terület rehabilitációja csak egységes rendezési terv alapján és közösségi összefogással, állami vagy alapítványi segítséggel lenne megoldható.

Az itt lakóknak nincsenek erre anyagi lehetőségeik.

Megtartandó és szigorú védelem tárgya :

– Az udvarterek utcarendszere. Az udvarterek területe nem képezheti semmiféle tömbösítés tárgyát.

– A telekrendszer, a történeti lépték. Nem elfogadhatók a több telket is elfoglaló, nagyobb léptékű épületek. Az új épületek kövessék a régiek elhelyezési módját a telken és a történeti léptékét.

– A megjelölt műemlék, műemlékjellegű és városképi értékű épületek.

Javasolt:

– A jellegzetes vonások erősítése, a diszsonáns elemek kiküszöbölése.

– A sajtóságos karakterhordozó elemek (anyagok, tetőformák, tűzfalak, függőfolyósók, díszítő elemek stb.) megtartása és használata az új épületeken is.

– Az új épületek párkány- és tetőgerinc magasságának a régiekhez való illesztése. Részletes szabályozások kidolgozása udvarterenként.

– A hagyományos funkciók visszaállítása. A kézműiparos szakmák újraélesztése.

– A gépkocsiforgalom korlátozása (csak az itt lakók számára és az üzletek ellátására).

– Az udvarterek közművesítése, az épületek felújítása

6.2.2. Javaslatok a Kovácsszer és a Degécia védett övezeteire.

Mindkét terület problémái azonosak az udvarterekével, csak itt még fokozottabb a hagyományos funkcióvesztést követő pusztulás. Ezért a még fennmaradt néhány népi jellegű, zsindeles faház már csak úgy lenne megmenthető, ha alapítványi vagy tanácsi erővel megvásárolnák és hagyományos funkciójának megfelelően (kézműiparos műhely) vagy muzeális célra állítanák helyre. Az itt épült új lakóházak, főként a Degéciaiban, zavaró léptékűek és kiképzésűek. Célszerű lenne a még fennmaradt házakat műemlékké nyilvánítani, bár anyagi eszközök hiányában megmentésük így sem biztosított. Az előbbieken kívül a rehabilitációs javaslatok meggyeznek az udvarterek területére vonatkozókkal.

6.2.3. Javaslatok a Vasút és a PETŐFI Sándor utca védett szakaszaira

Ezek a védett övezetek kevesebb problémát vetnek fel, mint az előbbiek. Az épületek műszaki állapota jobb, a közművesítés és az útburkolatok is megfelelőek.

Javasolt :

– Az értékes épületek szigorú védelme, műemléki felügyelete.

– Az új épületek elhelyezése a telken a sajtóságos beépítési módot kövesse.

– Az új épületek párkány- és tetőgerinc magasságai ne haladják meg a régi épületekéit.

– A házak homlokzati kiképzése ne legyen diszsonáns a meglévő épületekkel szemben és vegyen át karakterhordozó elemeket (de nem az épületek korát megtevésztő módon) a meglévőktől.

6.3. Záradék

Az összes védett övezet és épületeggyüttes, az egész régi városszövet megőrzéséhez szükséges lenne egy jól működő műemlékvédelmi törvény életbelépése, valamint helyi előírások, szabályozások és részletes rendezési tervek kidolgozása területenként. Nem utolsósorban szükséges lenne az itt élő tulajdonosok anyagi megsegítése és olyan megfelelő szemlélettel rendelkező befektetők keresés akik a műemléki megszorítások ellenére is hajlandók az épületeket helyreállítani és rendeltetésüknek megfelelően használni. Végül, a Történeti Városok Nemzetközi Kartáját idézve, „a megőrzés csak akkor lehet sikeres, ha az egész város lakossága részt vesz és közreműködik benne, ezért minden eszközzel erre kell ösztönözni, és felkelteni a nemzedékek felelősségtudatát. Soha sem szabad szem elől téveszteni, hogy a történeti városok és városnegyedek megőrzése elsősorban lakóikra tartozik.”

Függelék 1.

Kézdivásárhely műemlékjegyzéke (építészeti műemlékek)

1. Kantai barokk műemlékegyüttes²⁴
- 1a. Római katolikus templom, 1722–1792
- 1b. Minorita rendház, 1740–1828
- 1c. Barokk kapu, 1807
3. Kantai gimnázium, 1751, klasszicista
4. Ortodox templom, 1754, a felekezeti iskola épületével, 1838–1845
5. Árvaház (1873 előtti órnagyi szállás), 19. század eleje, klasszicista
6. TÚRÓCZI-ház, 1843. Az 1848–49-es szabadságharc alatt ágyúöntő műhely működött az épületben
7. Törvényszék, 18. század közepe, klasszicista
8. Székely Katonanevelde, 1819–1823, klasszicista
9. Kaszinó, könyvtár, nyomda, 19. század eleje, klasszicista
10. Állami elemi iskola (jelenleg BOD Péter Líceum), 1896, neoklasszicista
11. Aggmenház (jelenleg gyermekkórház), 1897, eklektikus
12. Takarékpénztár és gőzfürdő, 1872, eklektikus
13. A ciszmadia ipartársulat székháza, 19. század eleje, eklektikus
14. A mészáros ipartársulat székháza, 1908, eklektikus
15. Református parókia, 1906, eklektikus
16. Református felekezeti iskola, 1906, eklektikus
17. Vörös-ház, 1834 előtti
18. DÉSY-ház, 1817
19. DAKÓ-ház, 1827
20. GYÖRGYJAKAB-ház, 1836
21. NAGY Jáfet-ház, 1829
22. WERTÁN-ház, 1902
23. Neoklasszicista lakóház a PETÓFI utcában, 1903
24. Neobarokk lakóház a PETÓFI utcában, 1835
25. Ibid., 19. század
26. TÚRÓCZI-család háza, 19. század eleje, udvarház típusú
27. TÖRÖK sörgyára, 1862
28. Malom, 1880

Függelék 2.

A védett övezetek határai

I. Történeti városközpont

Délnyugat: KOSSUTH Lajos utca 3. sz., Iskola utca 1. sz.
Nyugat: Iskola utca

Észak: Mester utca, Ősz utca 15. és 24. sz., a VÁSÁRHELYI Péter utca 5. sz. és az APAFI Mihály utca 7. számokat összekötő egyenes

Észak: Domb utca

Kelet: KŐRÖSI CSOMA Sándor utca

Dél: A Székely Katonanevelde déli telekhatára, a 32-es Udvarter és a Vasút utca közötti utcafront, KOSSUTH Lajos utca

II. Kovácsszer

Az övezet a Kovácsszer utcát tartalmazza, és a Domb utca egy szakaszát

III. Degécia

Tavaszi-utca egy szakasza, 62-es és 63-as udvarterek

IV. PETÓFI Sándor utca a 4–20. és a 7–17. számok közötti szakasz

V. Vasút utca 14–24. és 19–33. számok közötti szakasz

VI. A műemléki jelentőségű területek védőövezete

Északkelet: a Híd utca és a VÁSÁRHELYI Péter utca kereszteződése, VÁSÁRHELYI Péter utca a Rózsa-palló utcáig, Kanta utca 10–23. számok telkeinek keleti és északi határai

Északnyugat: NAGY Mózes utca 5–8 sz., Tavasz utca, Rácz utca a 16. számig, a Rácz utca kereszteződése az ADY Endre utcával

Nyugat: ADY Endre utca 3–39. sz., ADY Endre utca kereszteződése a DÓZSA György utcával, DÓZSA György utca a 9. számig, PURCZEL utca. PURCZEL utca kereszteződése a Béke utcával, Béke utca 16–38.

Dél: Béke utca 25. sz., a JÓZSIÁS kert déli telekhatára, Vasút utca 30–37.

Délnyugat: BEM József utca 17–37., Nemere utca 3. sz., 31-es Udvarter 5. sz., Függelenség utca 10. sz., BEM József utca 1sz., Tudor VLADIMIRESCU utca 1–14. sz., Tudor VLADIMIRESCU utca 23. sz. a Barompiac utca kereszteződéséig. Barompiac utca 14–18. sz., Híd utca nyugati homlokzati frontja.

Jegyzet

1. A történeti Városok Védelmének Nemzetközi Kartája, 2-es pont, Washington, 1987
2. Studiu de reabilitare zona centrală Tg. Secuiesc, Proiect I.S.L.G.C. București, 1977
3. C.P.J. Cuvassna. Zone istorice Tg. Secuiesc, Pr. nr. 37/1990
4. TIMON 1733, Cap. XV. Epist. 1
5. ORBÁN 1869, 129. old.
6. SZENTKATOLNAI BAKK 1896, 21. old.
7. SZABÓ K., Székely Oklevéltár, I. köt. 102. old.
8. SZENTKATOLNAI BAKK 1896, 24. old.
9. Idem, 42–43 old.
10. INCZE László, Céhek és céhhagyományok Kézdivásárhelyen, in: SYLVESTER, INCZE 1972, o.n.
11. INCZE 1997, 9. old.
12. CSEREY, INCZE, BINDER 1993–94, Kézdivásárhely I. Háromszék, 1993. szept.

13. KÁLLAY Ferenc, Hist. Ért., 1829. 123. old.
14. INCZE László, i.m., o.n.
15. SZ. BAKK Endre id. JANCSÓ Mózes krónikai jegyzeteiből, in: SYLVESTER, INCZE 1972, o.n.
16. ORBÁN 1869. 101. old.
17. CSEREY, INCZE, BINDER 1993-94, Kézdivásárhely V., Háromszék, 1993. okt. 2.
18. SZ. BAKK Endre leírása alapján
19. VÁMSZER Géza 1977,
20. TREIBNER, Gustav, Burzenland, IV. köt., Brassó, 1929. I. rész 9.
21. SZ. BAKK Endre leírása
22. Uo.
23. C.P.J. Covasna, Zone istorice Tg. Secuiesc. 1990
24. Az együtteshez tartozó, Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt, 1740-ben épült kápolnát 1975-ben úrbóvítás miatt lebontották

Irodalom

1. CSEREY Zoltán, INCZE László, BINDER Pál (1993-94): Kézdivásárhely I-VII. Kanta, Kézdiorszfallu, in: Háromszék, 1993-94. évfolyamokban
2. CURINSCHI VORONA, Gheorghe (1968): Restaurarea monumentelor, București
3. CURINSCHI VORONA, Gheorghe (1996): Arhitectura, urbanism, restaurare, București
4. CHOAY, Françoise (1980): La regle et le modele, Seuil, Paris
5. CHOAY, Françoise (1992): L'allégorie du patrimoine, Seuil, Paris
6. DÁVID Ferenc (1992): A védelem tudományos előkészítése, in: Az Egri Nyári Egyetem Előadásai
7. DRÁGUŢ, Vasile (1976): Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească, Bucureşti
8. FABINI, Hermann (1983): Baugeschichtliche Entwicklung von Alt-Hermannstadt, Sibiu
9. GRECEANU, Eugenia (1982): Ansamblul urban medieval Piteşti, Bucureşti
10. INCZE László (1995-96): A régi Kézdivásárhely képekben, műemlékek, in: Háromszék 1995-96. évfolyamai
11. INCZE László (é.n.): Kézdivásárhely, kézirat
12. INCZE László, SZŐCS Géza, SZABÓ Judit, (1997): Kézdivásárhely, Városkönyv.
13. MÁTÉ Zsolt (1995), Fejezetek a történeti települések értékvédelme című tárgykörből, in: Tusnád, 1992-94. T3, Sepsiszentgyörgy
14. MURÁDIN B. Katalin (1983): Identificarea și clasarea elementelor de arhitectură tradițională din județul Covasna, lucrare de doctorat
15. NIEDERMAIER, Paul (é.n.), Tîrgu Secuiesc, dezvoltarea urbanistică a unui târg în secolele XIV-XVII., manuscris
16. ORBÁN Balázs (1869): A Székelyföld leírása..., III. kötet, Pest
17. ROMÁN András (1992): A történeti városok kartájának története és tanítása, Eger

18. ROMÁN András (1992a): Új építészet a történeti városokban, Eger
19. SYLVESTER Lajos, INCZE László (1972): Kézdivásárhely, Kézdivásárhelyi Múzeum kiadványa
20. SZENTKATOLNAI BAKK Endre (1895): Kézdivásárhely és az ottani JANCSÓ családok története, Kézdivásárhely
21. TIMON Sámuel (schmerhoffi) (1733): Imago Antiquae Hungariae, Kassa
22. TÓTH Zoltán (1992): A rehabilitáció rendezési tervei, Eger
23. VÁMSZER Géza (1977): Az udvartér – Kézdivásárhely régi települési formája, in: Életforma és anyagi műveltség, Kriterion, Bukarest
24. VOSAHLIK, Ales (1992): A város különösen védendő értékei, Eger

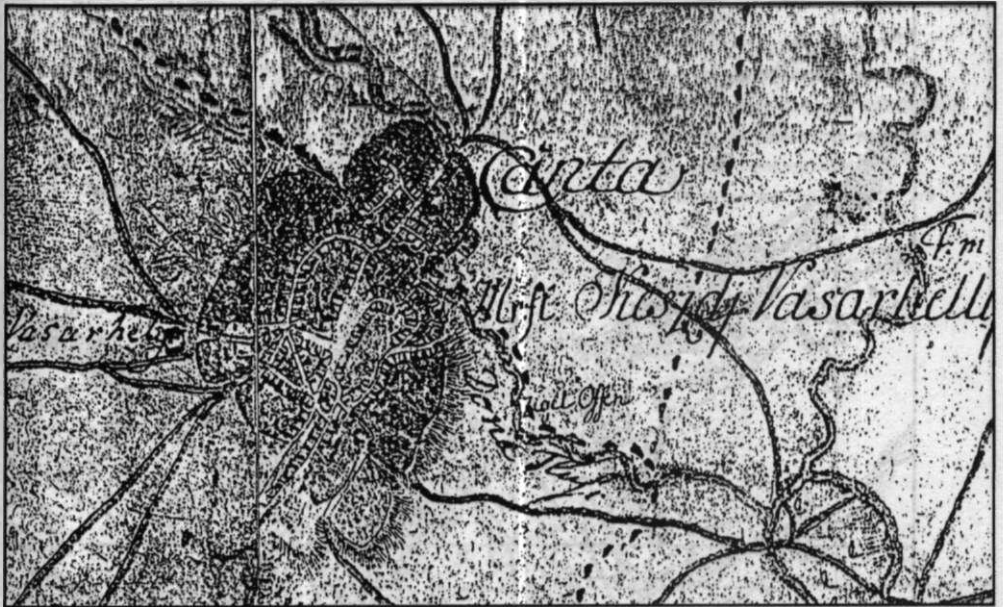
Structura urbană specifică și siturile istorice ale oraşului Târgu Secuiesc (Rezumat)

Lucrarea tratează structura urbană unică a oraşului Târgu Secuiesc, pornind de la formarea acesteia, pe baza izvoarelor istorice. Delimitează zonele de interes patrimonial, publică lista monumentelor arhitecturale și face propuneri pentru reabilitare. Textul prescurtat al lucrării a apărut în volumul TUSNAD 1998 (lucrările simpozionului științific internațional).

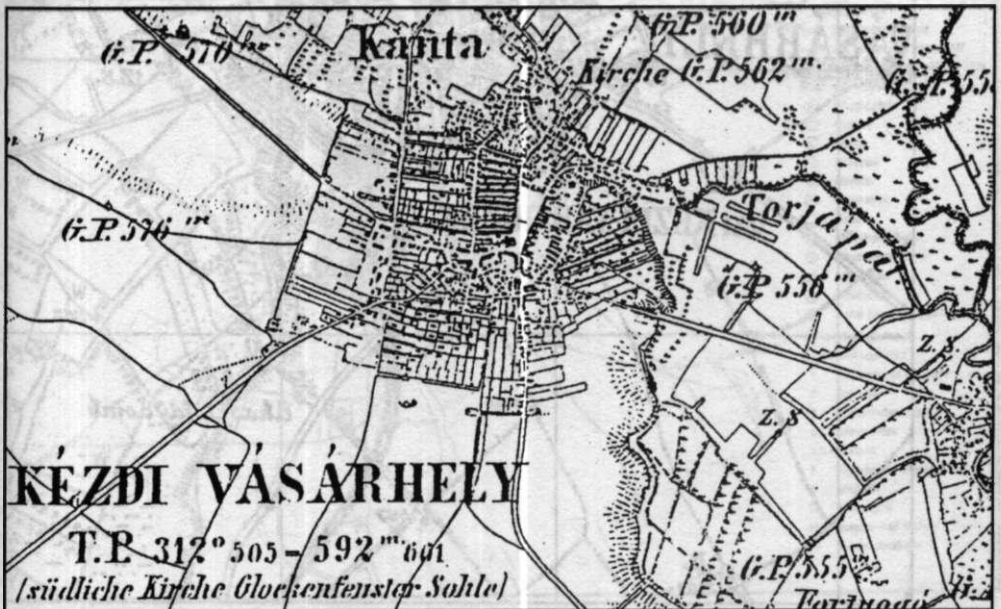
The Specific Urban Structure of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), and Its Protected Areas (Abstract)

Spatially, Kézdivásárhely is configured as a courtyard and court-lane shaped settlement. The paper presents its major elements, delimits the areas of historical interest, presents a list of the architectonic monuments of the town, and proposes solutions for their restoration.

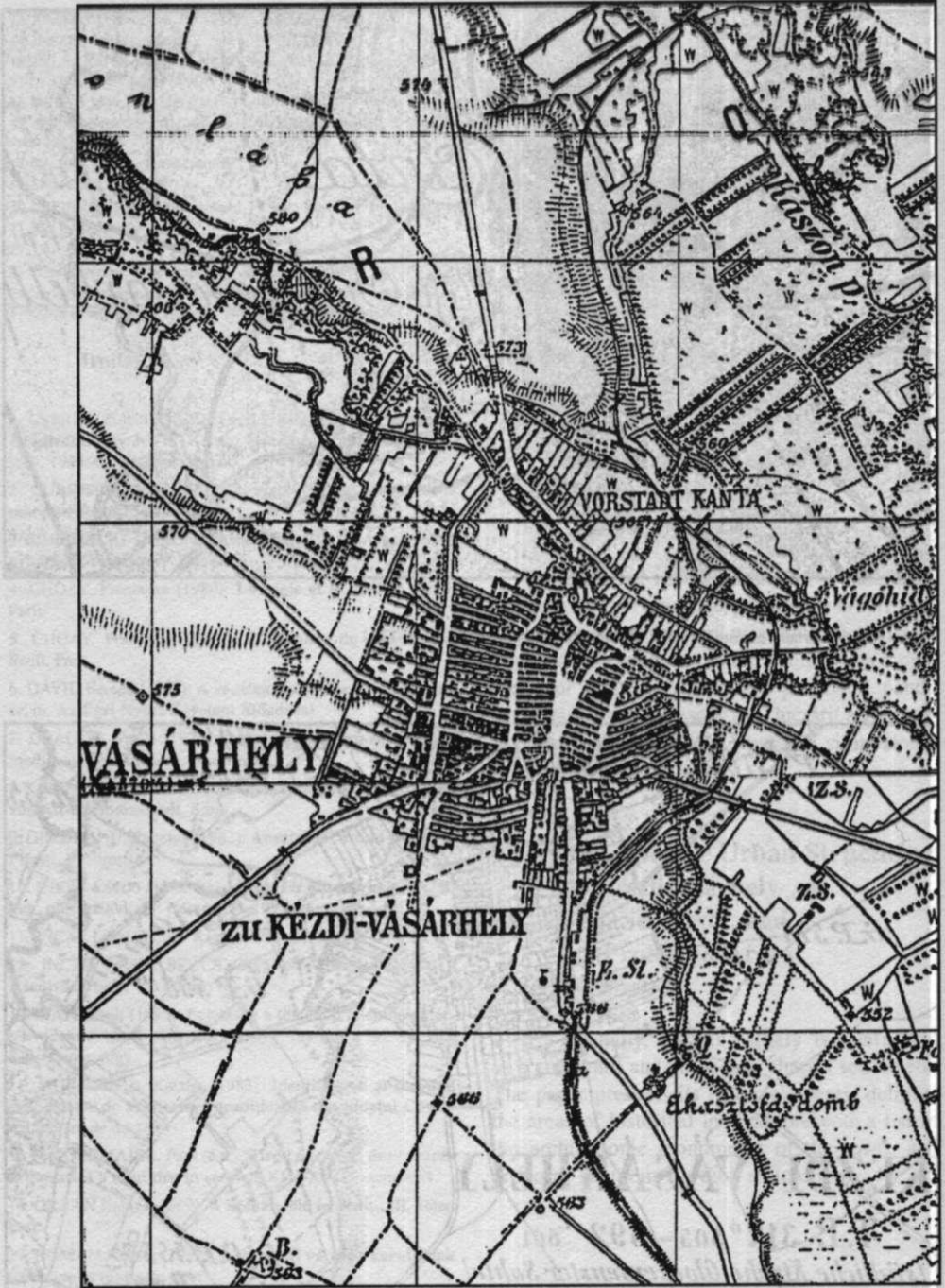

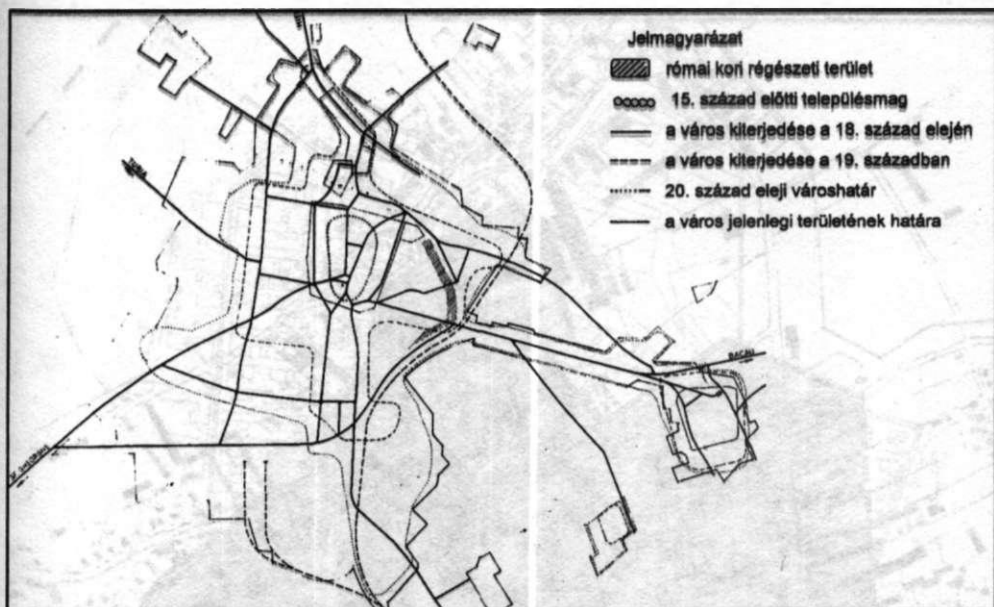
1. ábra Kézdivásárhely és környéke az I. Katonai felmérés térképén, 1764–1784

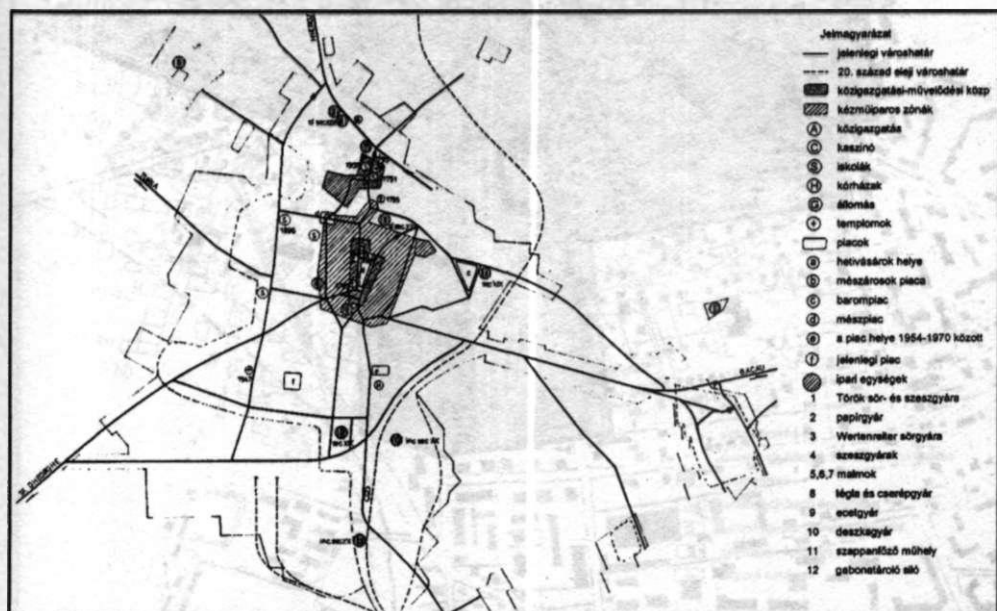
2. ábra Kézdivásárhely és környéke a II. Katonai felmérés térképén, 1806–1860

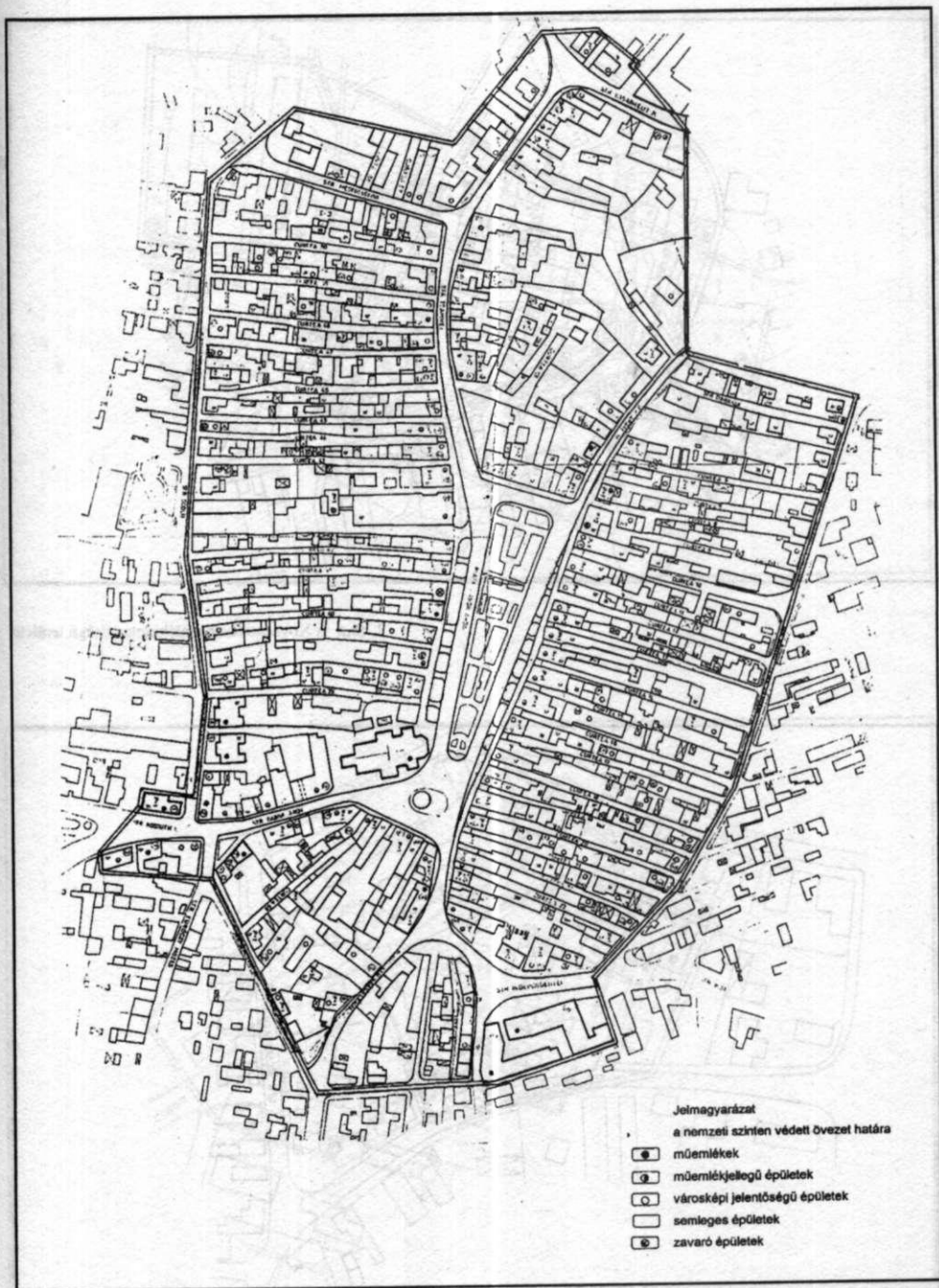
4. ábra Kézdivásárhely történeti fejlődésének a térképe

5. ábra Kézdivásárhely történeti funkcionális zónáinak térképe

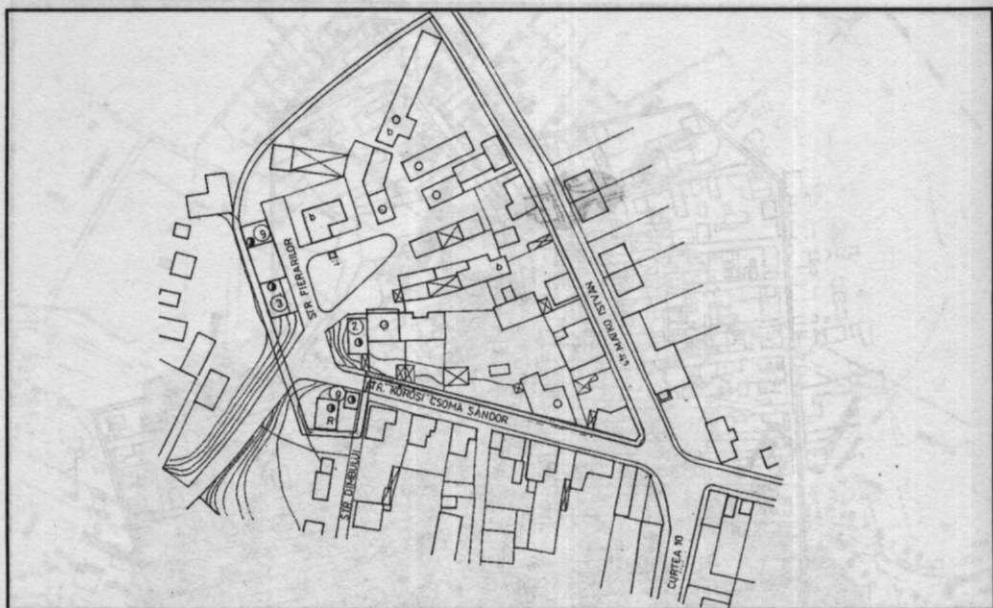

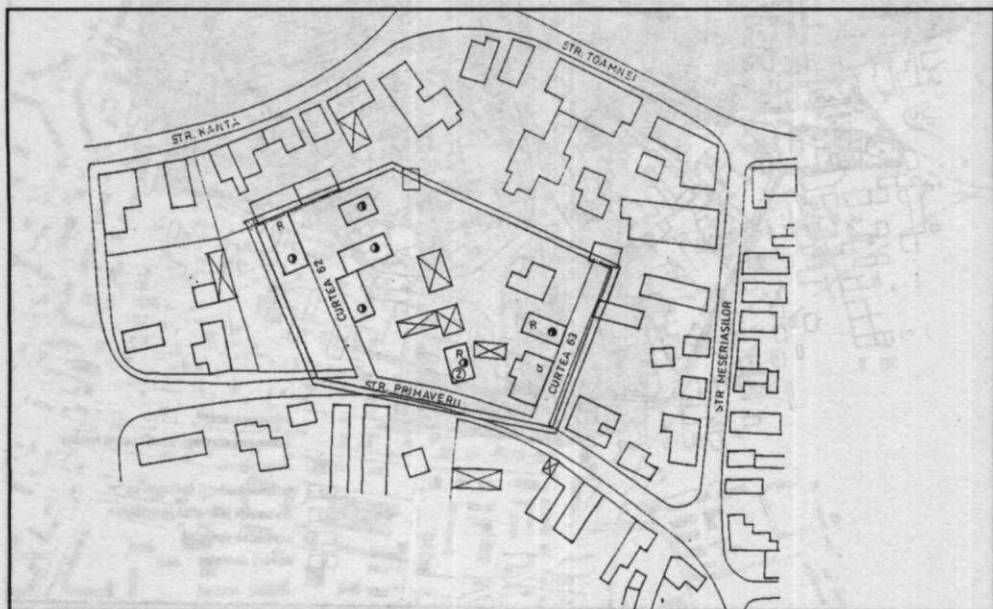

7. ábra A városközpont műemléki jelentőségű területe – az épületek történeti-építészeti érték szerinti csoportosítása.

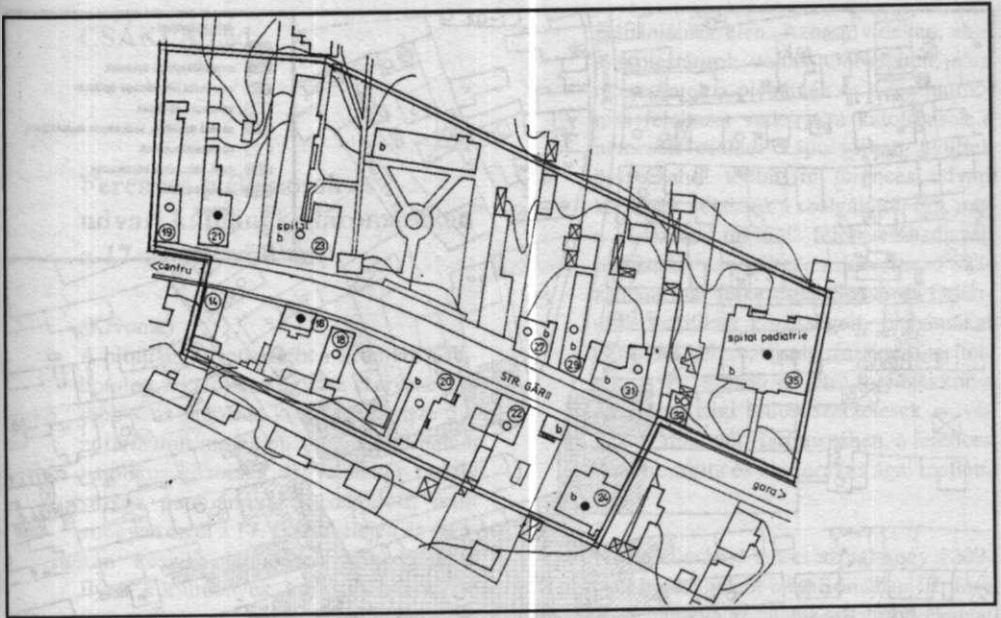

8. ábra A Kovácszer műemléki jelentőségű területe

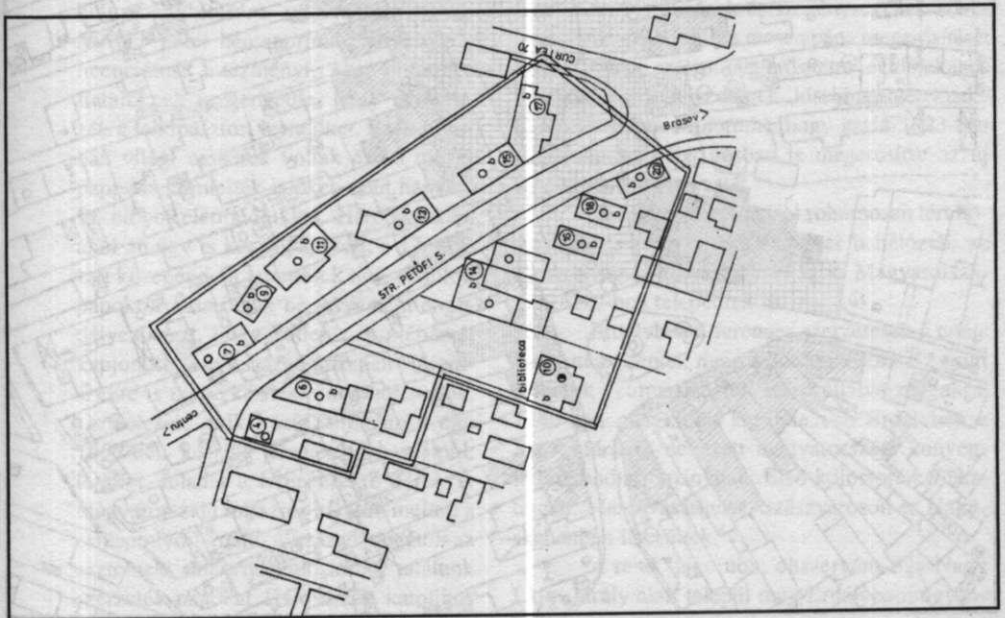

9. ábra A Degécia műemléki jelentőségű területe

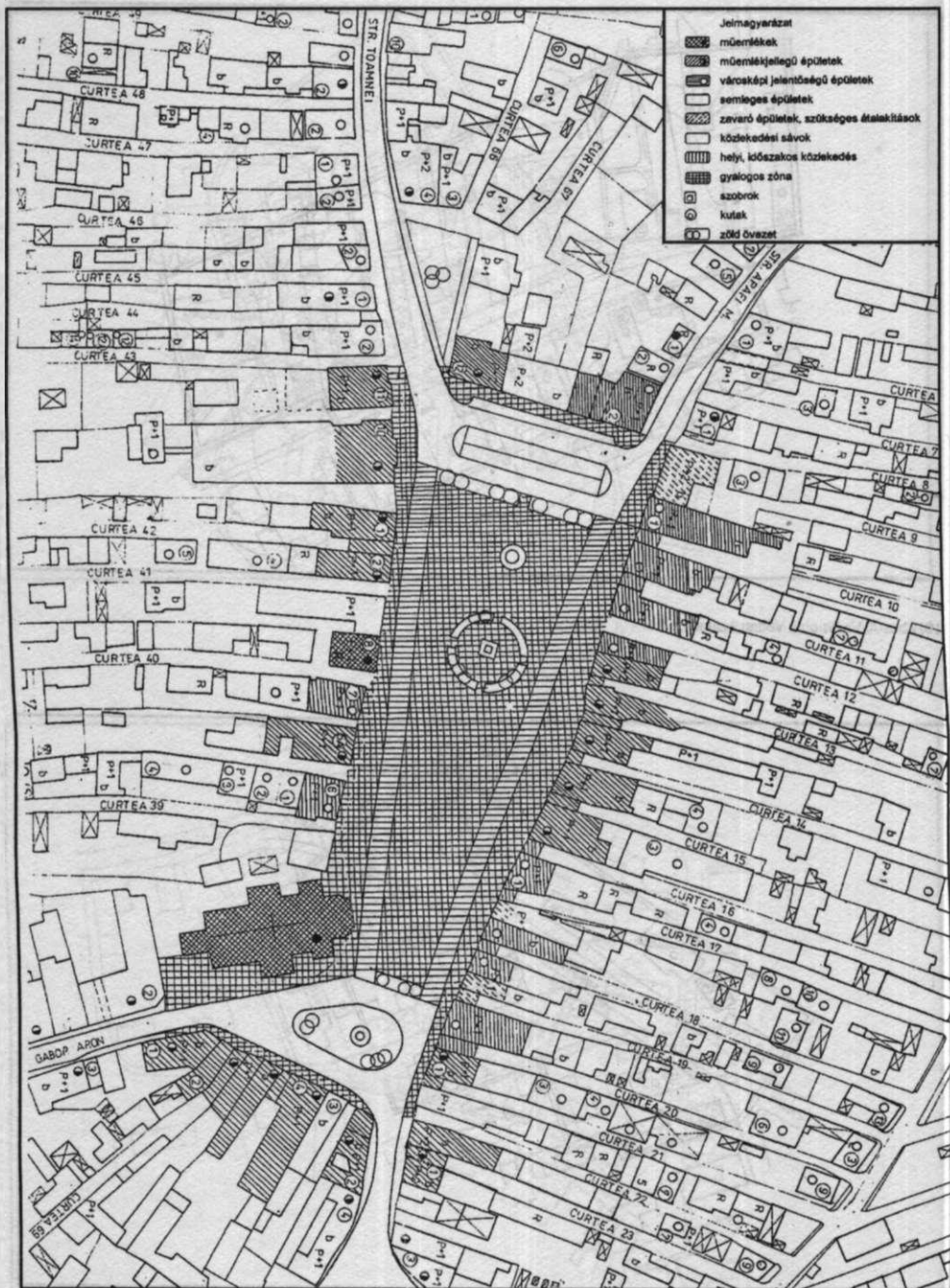

10. ábra A Vasút utca védett szakasza

11. ábra A PETŐFI utca védett szakasza

Ferences plébánosok és udvari káplánok Háromszéken a 17–18. században

(Kivonat)

A hitújítás következtében Erdélyben felbomlott a katolikus egyház szervezete, a több száz plébánia közül mindössze 37-et tarthatott meg a püspök nélkül maradt katolikus közösség. Ugyanakkor Erdély súlyos paphiánnyal küszködött, mint ahogyan erről a 17. század elején és derekán készült jelentések tanúskodnak. Ilyen körülmények közt a Hitterjesztő Szent Kongregáció Erdélyt is missziós területté nyilvánította, és bár több szerzet is felajánlotta szolgálatait a székelyföldi katolikusok lelki gondozására, a misszióra a ferences rendet kérték fel. A paphiány enyhítésére ugyanakkor PÁZMÁNY Péter hercegprímás létrehozta a licenciátusi intézményt, azaz hitbuzgó fiataloknak megengedte, hogy elvégezzék a lelkipásztori teendőket. Ezek azonban világi emberek voltak és ha idővel pappá is szentelték is őket, nem hagytak fel előbbi életmódjukkal. Háromszéken, ahol amúgy is kevés pap volt, a 17. század közepén kelt jelentések nős, elzüllött papokról számolnak be, akik nem engedélyezik azt, hogy nőtlen pap plébániát kapjon itt. A 17. század közepén Háromszékre is megérkeznek a missziós papok, szerzetesek, akik közül, mint arról egy 1657-ben készült jelentés is beszámol, legfőbb feladat a ferencesekre hárul. A magyarországi missziós barátok mellett a csíksomlyói, majd a század végétől az eszternelki minorita kolostorból találunk szerzetes papokat Háromszék katolikus

plébániáinak élén. Azon a vidéken, ahol a protestánsok voltak többségben, ahol megszűntek a plébániák és a templomot más felekezet vette át, a katolikusok a nemesek családi kápolnáiban gyűltek össze, ahol többnyire ferences udvari káplánok végezték a szolgálatot. Így, míg a 17. század második felében Kézdiszék plébániáit szolgálták, a következő században már felkeresték Sepsí- és Orbaiszék katolikus közösségeit, plébániákat állítottak helyre, új plébániákat létesítettek. A 18. század elejétől ugyanakkor a magyarországi pálos szerzetesek is végeztek missziót Háromszéken, a ferences rend minorita és obszerváns ágai mellett.

*

Nyolc évszázad telt el azóta, hogy 1209-ben tizenkét koldus jelent meg Rómában III. Ince pápa előtt, bemutatva az általuk választott életutat és az ezt szabályzó regulájukat. Vezetőjük Assisi Szent Ferenc, jó módú kereskedő fia, aki pár évvel azelőtt szétosztotta vagyonát a szegények közt és kötéllel övezett homokszürke ruhát vett magára. Jézus Krisztus életének és szegénységének követésére szánta el magát és most a pápa megerősítését kérte. III. Ince szóban megerősítette regulájukat és prédikálási engedélyt adott a „kisebb testvéreknek” (Ordo Fratrum Minorum), hogy aztán 1223-ban III. Honorius pápa írásban is megerősítse az új koldulórend szabályzatát.

Szent Ferenc tanításai rohamosan tért hódítottak, és pár évtized alatt már behálózták az egész nyugati keresztény világot. Magyarországon 1229-ben telepedtek le.

Erdélyben a ferences szerzetesek a tatárjárás után jelentek meg, a domonkosokkal együtt a kunok (kumánok) térítését vállalva magukra. 1260-ban már külön kerülete van Erdélyben a Szűz Máriáról nevezett magyarországi konventuális rendtartománynak. Első kolostoraik Besztercén, Marosvásárhelyt, Szászvároson és Nagyszébenben létesültek.¹

A rend szigorúbb, obszerváns ága Nagy Lajos király alatt települ meg Erdélyben, ugyan-

csak térítési missziót vállalva. Itt, Dél-Erdélyben a görögkeleti román és rutén lakosság térítésére törekedtek. A rendnek ez az ága, a cseri barátok a 15. század első felében, a nagy rendi reformátorok: az inkvizitor MARCHIAI Jakab, KAPISZTRÁN János, SZIENAI Szent Benardin tevékenysége révén erősödött meg, több konventuális kolostort átvéve, így a marosvásárhelyit (1444), az újlakit (1451) stb. Nagy pártfogójuk volt HUNYADI János, akinek buzdítására és segítségével telepedtek le Csíksomlyón is 1441-ben.² A kolostor, mely egy kapocs volt a székelyföldi és moldvai rendházak között, a hitújítást követő időszakban a környék katolikus központjává vált. Ehhez kötődnek a mikházai, nyújtódi stb. kolostorok csírái. Ugyanakkor Csíksomlyón 1448-ban felépült a ferencesek temploma.

HUNYADI Jánosnak kiváló volt a kapcsolata KAPISZTRÁN Jánossal. Utóbbi nevéhez fűződik a ferencesek háromszéki meglepedésére tett első kísérlet. Bár Háromszéken soha nem járt, sőt V. László király ismételt meghívásainak (1452, 1453 nyarán, 1453 októberében kétszer is) csak 1455 szeptemberében tett eleget, 1453. március 6-án levélben kéri a királyt, hogy adjon engedélyt az obszerváns ferenceseknek a háromszéki Kilyénben való meglepedésére és e célból küldje oda TARI Lászlót és SZÉKELY Mihályt.³ Az új kolostort az 1444-ben elhunyt és 1450. május 24-én szentté avatott rendtársa, SZIENAI Bernardin tiszteletére szánta. A meglepedés nem sikerült, de a csíksomlyói kolostor révén Háromszék továbbra is kapcsolatban állott a szerzetesekkel. Ugyanakkor Bákóban és Brassóban is voltak ferencesek. Utóbbi városban 1507-ben jelennek meg, de rövid idő múlva távozni kénytelenek⁴. A németajkú lakosság ugyanis melegen fogadta HONTERUS tanításait és a németül prédikáló papokat. Innen terjedt át a hitújítás Háromszékre is.

A hitújítás előtt Sepsiszékbén 37, Kézdiszékbén 33, Orbaiszékbén 17 és Miklósvárszékbén tíz, összesen 97 plébánia működött⁵. A vándorprédikátorok munkája nyomán a tiszta katolikus falvak száma tucatra csappant. Barót plébániáján kívül még Kézdiszékbén maradt fenn ti-

zenegy. A déli határa ennek a katolikus vidéknek Haraly, ahol HARSÁNYI a 16. század első feléből egy domonkosrendi locust jelez⁶.

Egész Erdélyben a katolikus egyházmege 620–630 plébániájából mindössze 37 maradt fenn. A régi egyházból csak itt-ott maradtak szigetek, a Székelyföldön főleg a csíki falvakban. A ferencesek, akárcsak a domonkosok, kénytelenek voltak kolostoraikat elhagyni, egyedül Csíksomlyó tartotta magát és pap hiányában innen gondozták a katolikus településeket. Azonban itt is néhány a hitben és a szerzetesi regulák megtartásában romlott barát élt.

1556. április 28-án a kolozsvári országgyűlés felszámolja az egyházi vezetést. Másfél évszázadon keresztül Erdélyben nincsen püspök, azaz a kinevezett erdélyi katolikus püspök nem tartózkodhat egyházmegyéjében, és nem foglalhatja el székhelyét. Ugyanakkor elkezdődik az egyház szekularizációja, a katolikus püspök és a szerzetesrendek vagyonának lefoglalása⁷. A tor-dai országgyűlés kimondta ugyan, hogy mindenki szabadon követheti hitét, csak a misét ne bántsa, de a katolikus vallás egyre jobban háttérbe szorult. 1566-ban a szerzetesek kiűzését, egyedül a ferencesek maradtak meg Csíksomlyón. Rövid ideig Gyulafehérváron és Kolozsváron jezsuiták is működnek Erdélyben, de BÁTHORI István halála után őket is kiűzték. Az 1588-as országgyűlés a jezsuiták kiűzését kérte a 16 éves utód BÁTHORI Zsigmond trónörökös nagykorúvá nyilvánításának ellenében, és a medgyesi országgyűlés is csak bizonyos korlátokkal engedi meg a fejedelemnek, hogy udvarában papot vagy szerzetest tartson, de nem jezsuitát, és ugyanakkor nem járhatott ki városra szolgálni.

A püspök kitiltásának komoly következményei voltak, hiszen nem volt aki felszentelje a papnövendékeket, és egyre csökkent a katolikus papok száma. A püspök helyettesítésére BÁTHORI Zsigmond, majd BÁTHORI Endre bíbornok fejedelem tett kísérletet. Egy püspöki címmel felruházott szerzetest kért az apostoli széktől, Gyulafehérvár helyett Csíksomlyót ajánlva székhelyül, rámutatva, hogy ez a legkatolikusabb vidék. Bár a pápa lengyelországi feren-

cest ajánl erre a célra, a terv nem valósul meg. A kinevezett püspökök így továbbra is Erdélyen kívül voltak, a trentói zsinat határozataival ellentétben, mely elrendelte, hogy a püspökök kötelesek egyházmegyéjükben tartózkodni. Erdély tehát joggal keltette fel a katolikus missziókat igazgató tanács, a Hitterjesztő Szent Kongregáció figyelmét, mely megalakulása után (1622) rögtön felszólította a kinevezett püspököket, hogy foglalják el egyházmegyéjüket. Az erdélyi fejedelmek azonban nem engedték be, így a püspök Szombathelyen vagy Nagyszombathán tartózkodott.⁸

Ilyen körülmények közt VIII. Orbán pápa kivette az erdélyi ügyek intézését a bécsi udvar fennhatósága alól, és 1626-ban a Hitterjesztő Szent Kongregáció alá helyezte Erdélyt, mint missziós területet. Ekkor már a Bizottság rendszeres tájékoztatást kapott az erdélyi katolikus helyzetéről. 1629-ben NAGYAJTAI DARKÓ János két jelentésében megírta az erdélyi katolikusok 16. századi történetét, illetve a csíksomlyói kolostorét. Az ugyancsak háromszéki származású OSDOLAI KÚN Szerafin, aki a dél-partiumi karánsebesi misszióhoz csatlakozott, több jelentést is írt a Hitterjesztő Szent Kongregáció részére. Ezek a jelentések nagymértetű paphiányról számoltak be.⁹ A missziókat irányító bizottság a Felső-Magyarországon térítő minoritákat kérte fel, hogy végezzenek egyházi szolgálatot a székelyföldi katolikusok számára is. 1634-ben négy minoritát küldtek Erdélybe, de ezek nem maradtak itt, hanem feltehetőleg továbbmentek Moldvába. Ugyanakkor a kapucinus ág is felajánlotta szolgálatait erre a célra 1626-ban, PÁZMÁNY Péter esztergomi érsek viszont a magyarországi szalvatoriánus rendtartományból (Provincia S. Salvatoris) szeretett volna ferences papot juttatni Erdélybe. II. Ferdinánd császár, magyar király a bosnyák ferenceseket kérte fel a dél-magyarországi és erdélyi misszióra, és ezek 1626-ban meg is jelentek a Karánsebes melletti Kraszován.¹⁰ Kihasználva a BETHLEN Gábor fejedelem halálát követő időszakot, az erdélyi katolikus főurak ugyancsak a bosnyák ferencesektől kértek papokat. 1630-ban

négy bosnyák ferences érkezett Erdélybe, akiket, hogy működésük elismert legyen, az apostoli szék „missio appostolica” jogkörrel ruházott fel P. SZALINAI István vezetése alatt, ezt újabb két évre hosszabbította meg VIII. Orbán pápa.¹¹

A ferencesek újabb kolostorokat építettek, így Mikházán, újra megtelepedtek Fehéregyházán stb. Háromszékre, Nyújtódra P. ZÁGRÁBI Andrást küldték rendhálózatépítés céljával, ugyanis azt hitték, hogy régen itt is volt kolostor a rendnek, és talán gyakran meg is fordult itt az a NYÚJTÓDY András, aki Judith nevű húga számára írta a ma Székelyudvarhelyi-kódex néven ismeretes imádságos könyvét. NYÚJTÓDY Judith a tövisi kolostorban volt begina. Tény, hogy az önálló stefanita őrség felállításakor (1640) laktak itt barátok. Mikházán, Nyújtódon és Fehéregyházán összesen 14 barát lakott 1640–1643 között.¹² A kolostort, mely 1638-ban már készen volt, a „helybéli IMECS család örökségébe beszállott APOR család alapította a saját birtokán, Nagynyújtódon, a Képláb közelében... A nagynevű P. DOMOKOS Kázmér a továbbépítője és főnöke.”¹³ Az alapítás azonban itt is sikertelen, ugyanis a fejedelem rendelete alapján 1643-ban a nyújtódi kolostort is kénytelenek elhagyni a barátok, akárcsak öt évvel később a fehéregyházait. A barátok működésére azonban szükség volt, a paphiány miatt is. Az eszterneki minorita kolostor alapításáig sok esetben nagyrészt Csíksomlyóról, illetve a magyarországi rendtartományokból érkezett missziós papok vezettek háromszéki plébániákat. Több Rómába küldött jelentés számol be a háromszéki paphiányról és arról, hogy a világi papok nagy része nős emberekből állott. A nős papok miatt képtelen felkeresni a háromszéki falvakat, de 1638-as jelentésében Francesco LEONE da MODICA tizenhárom plébániát említ. Tizenkét nős papot és kilenc licenciátust számol össze itt és Gyergyószékben.¹⁴ „...nincs itt sem pap sem Isten igéjének hirdetője, sem szerzetes nem tartózkodik e vidéken, aki a híveknek a szentségeket kiszolgáltatná és a katolikus hitet terjesztené” írja 1642. március 20-án Háromszékből küldött jelentésében P. DOMOKOS Kázmér.¹⁵ Még nős papból is kevés

volt, ezért vált gyakorlattá Háromszéken is a világiak egyházi szolgálata (az evangélium felolvasása, szentbeszéd tartása stb.), melyet PÁZMÁNY Péter bíbornok hercegprímás vezetett be 1620-ban. Ebben az időben a csíksomlyói iskola valószínűs licenciátus-képzővé alakult át, és ugyanakkor gyakorlattá vált az, hogy a misszionáló szerzetesek világiakat vesznek maguk mellé az igehirdetésre. Háromszéken a pap mellett egy deák és egy mester tevékenykedett, feladatuk az volt, hogy a pap távollétében kereszteljenek, eskessenek, temessenek. Ezeket a licenciátusokat a megye fogadta, de az esperes hagyta jóvá, kinevezésükhöz egy pap ajánlása szükségeltetett, bérüket pedig, akárcsak a pap fizetését, a néptől szedték be. Több világi vállalt licenciátusi tevékenységet és idővel felszentelt papokká váltak.¹⁶ Ez azonban azt is jelentette, hogy nőtt azoknak a világi papoknak a száma, akik feleséget tartottak. Az egyházi törvények nem tűrték ezt az állapotot, de Háromszéken, ahol szinte csak ilyen papok működtek, a nép ragaszkodott hozzájuk, hiszen hiányukban a kis katolikus közösséget gyors elnéptelenedés fenyegette.

A 17. század első felében meghatározó jellegűek a licenciátusok az egész erdélyi katolikus egyházban. A katolikus főpapok ezt nem nézték jó szemmel és SIMÁNDI István kinevezett erdélyi püspököt is csak azért erősítik meg Rómában, mert a nős papok problémájának megoldását ígérte. Ő személyesen nem jöhetett Erdélybe, ezért P. SZALINAI István ferences barátot nevezte ki püspöki helynökévé (vicarius generalis). Rá várt az a feladat, hogy átvegye a háromszéki papok fölötti hatalmat a főesperestől és ferences szerzetesekkel helyettesítse a világi papokat a plébániák vezetésében. Azonban, amikor szót emelt a főesperes és a papok nősülése ellen, ezek a fejedelemhez fordultak. Továbbra sem ismerték el a vikárius fennhatóságát, és kérték I. RÁKÓCZI György fejedelmet, hogy ne engedje a ferenceseket kolostorukon kívül működni. SÁVAI ebben látja a nyújtódi kolostoralapítás kudarcát is (1643).¹⁷

Nyújtódon nem sikerült a megtelepedés, de az erre a célra jelölt barát, P. ZÁGRÁBI And-

rás az ellenséges megnyilvánulások ellenére sem tért vissza kolostorába, hanem a kézdiszentléleki plébániát vezette. 1646-ban, mint állandó működési helyén, itt halt meg Kézdiszentlélek faluban. Egy évvel korábban, 1645 karácsonyán felkereste a sepsikőröspataki gróf KÁLNOKI család kápolnájában összegyűlt katolikusokat, hogy kiszolgáltassa számukra a szentségeket. Kettős szerepet tölt be P. REMETEHÁZI András is 1640–1646 között Zabolán. Innen adminisztrálja a környék plébániáit, ugyanakkor a MIKES család udvarában szolgál káplánként, gróf MIKES Kelemennél. Itt hal meg 1646 elején, testét hálából ebbe a kápolnába temették.¹⁸ A katolikusok számára a nemesi családok kápolnáit nyújtottak lehetőséget vallásuk gyakorlására azokon a helyeken, ahol a plébánia megszűnt, illetve a templomot a többségben lévő protestánsok vették át. Modesto a ROMA, az erdélyi ferences misszió prefektusa arról számol be 1649-ben a Hitterjesztő Szent Kongregációnak, hogy a nemes urak azt szeretnék, ha a ferences rendfőnök engedélyt adna nekik arra, hogy a két magyarországi rendtartományból barátokat hozzon ide, pótolva így a paphiányt. A nős papok ellen szót emel az 1647-ben másodszor is kinevezett püspöki helytartó P. SZALINAI István is, aki arról panaszkodik, hogy ezek nem ismerik el ebben a minőségében, sőt még azt sem akarták megengedni, hogy itt nőtlen pap állomást kapjon. Erről tanúskodik az 1649. január 23-án Gyulafehérváron tartott országgyűlés több határozata. A 33 cikkely, a háromszéki hívek kérésére elhatározta, hogy nőtlen pap is lehessen esperes, ha a nős papok is megválasztják. A fejedelem ugyanakkor védelmébe vette ezeket, kivonva a vikárius fennhatósága alól.¹⁹ A katolikus főurak továbbra is kérték az esztergomi érseket, hogy küldjön katolikus papot Erdélybe, így LIPPAI primás két papot küldött: FENESI Mihályt és KÁSZONI Mártont. Utóbbi 1648 körül Eszterelre érkezik, és az itteni plébániát vezeti, majd 1651-ben lemhenyi plébánosként találjuk az oklevelekben.²⁰ Ugyanakkor az 1649-es jelentés értelmében három ferences papot helyeznek át Magyarországról Háromszékre. KORATÓZI Antal és ENZÉDI Elek mariánusok

Barótra, illetve Nyújtódra, Francesco de BAGNALUCA szalvatoriánus pedig a Szentháromságról elnevezett plébániára került. A fejedelmi rendelet védelmében a nős papok az első kettőt elüldözték, a harmadik pedig kénytelen volt alkalmazkodni a „helyi szokásokhoz”.²¹ Másfél évtized múlva Giulio SPINOLA laodiceai érsek már cáfolja jelentésében azt, hogy Háromszéken megengedett lenne a plébánosoknak ágyast tartani. Már az esperes is nőtlen, aki 11 plébániáért felelt 1665-ben, mint ahogy azt a gyulafehérvári országgyűlés szabályozta. A jelentés írója talál ugyanakkor katolikusokat Bodolán is, de pap nélkül, mert BÉLDI János földesúr kálvinistát hozott OLÁHFALVI Péter plébános helyett.²² A püspöki helytartónak mégis sikerült a század közepén kiterjeszteni befolyását Háromszékre is, és megkezdődtek a fellépések a nős papok ellen. 1652-ben BENKES János szentléleki plébános perbe idézik, mert a nőtlenség visszaállítása után megnősült, akárcsak három más pap, akik ellen az 1659. április 7-én tartott congregatio lépett fel.²³ A háromszéki egyik főesperes, SZÉKELY Miklós, Moldvába menekült, és arra esküdt meg a bákói püspöknek, hogy elhagyja a feleségét. A püspök plébániát adott neki, de ez rögtön megszegte fogadalmát.²⁴

Kilyénben nem sikerült a megtelepedés, akárcsak Nyújtódon. Egy újabb próbálkozás azonban sikerrel járt.²⁵ 1678-ban létezett már Esztelneken egy kis ferences lakhely, mert a háromszéki protestánsok május 23-án fel is zúdultak ez ellen, hivatkozva az 1553-as törvényre, mely kimondja, hogy a barátok nem építhetnek újabb kolostort. Gróf MIKES Kelemen, aki maga is tartott ferences szerzetest udvari káplánként, védelmébe vette őket. Megnyugtatta a protestánsokat azzal, hogy a ferencesek a plébánia vezetésére jöttek ide és nem rendházépítés céljából. Az 1678-as évi közgyűlés ennek ellenére már kijelölte KARCZFALVI Bonaventurát esztelneki előljárónak. A barátok megtelepedése NAGY Mózes plébános hozzájárulásával történt. A stefániták a Szent György-kápolna mellett, faházakban laktak, később a kápolna átépült, sekrestyét és tornyot emeltek hozzá. A legnagyobb gondot azonban továbbra is a paphiány

jelentette. Az ismételt háborúk, éhínség, járványok után már deák sem jutott a falvakba. A papképzés pedig intézményes keretek közt lehetetlen volt. NAGY Mózes, aki Magyarországon szolgált hosszú ideig, a század vége felé hazatért Háromszékre. Felismerte a papnevelés szükséges voltát, és 1690-ben készen állott az iskola a plébánia-templom mellett. Tanítani minorita ferenceseket hívott a Hitterjesztő Szent Kongregációtól kapott évi nyolcvan forintot. A háromszéki katolikus ifjúság gimnáziuma 1696-ig működött Esztelneken, amikor NAGY Mózes kérésére a közeli Kantára helyezték át.²⁶ A paphiány miatt maga NAGY Mózes is kénytelen volt kilenc eklézsiát adminisztrálni, Gelencétől Zagonig. A korábban Kanizsán szolgáló lelkész arról számolt be 1694-ben a Szent Kongregációnak, hogy egymaga 12 helyen kénytelen lelképásztorkodni. Megfordult Baróton is, ahol az ő nevéhez fűződik a kereszteltek anyakönyvbé való jegyzésének a megkezdése.

A 18. század elejétől egyre gyakrabban talá-lunk esztelneki minorita papokat plébániák élén vagy nemesi udvarokban. Ugyanakkor Ilyefalván a pálos szerzetesek telepednek meg.²⁷ Már 1697-ben egy P. Bernárdus a plébános, majd 1717-, 1720- és 1734-ben a zárdából vezetik az esztelneki plébániát. 1731-ben P. Sebastianus KIS adminisztrál itt, mint ahogy kiténik egy összeírásból, mely Polyán és Esztelnek 17. század végi és 18. század eleji plébánosait írja össze. Polyánban P. Stephanus SÁNDOR a plébános 1673-ban.²⁸ Minorita vezette 1700–1706 és 1721–1727 között a kézdiszentléleki plébániát is. P. SZEBELÉDI Bertalan, akinek végrendelete is fennmaradt, 1707-ben itt halt meg mint plébános.²⁹ 1707–1721 közötti időszakban ANTALFY István világi pap a plébános, aki azonban 1720-ban Mihkázán bevonul stefanita ferencesnek, hogy egy év múlva már Kolozsváron találjuk. 1724 előtt a sepsiszentiváni báró HENTER család udvari kápolnájában is minoriták szolgáltak, majd a plébánia visszaállítása után (1724) ezt vezették 1726-ig. SÁVAI szerint 1726 előtt licenciátus tevékenykedett itt. Egész Kézdi- és Orbaiszéknak ferences főesperese van a 18. század elején.³⁰

Az esztelneki minoriták mellett a stefaniták is végeztek szolgálatot Háromszéken. Zá-

gonba gróf HÁLLER László pártfogásával került 1730-ban P. LUKÁCS Modest. Két év múlva itt is helyreállt a katolikus plébánia, melyet 1784-ig vezettek szerzetesek, ekkor a pap átment Bodzára, mely korábban Zágon filiája volt, és innen adminisztrálták. Utóbbi helyen 1749-ben állították fel a plébániát, melyet Mária Terézia felkérésére 1779-től egészen 1854-ig ferencesek vezettek. Közel egy századon keresztül (1765–1853) Bereckben is barátok szolgáltak. Ide tartozott filiaként Ojtoz is, egészen 1760-ig, amikor önálló plébánia létesült itt. Ojtozba a 18. század végén jöttek barátok, Esztelnekről. 1777-ben ferences coadjutor volt Torján, 1784–1792 között káplán, majd ezután plébános Kézdiszentléleken is.

A 18. század második felében más kolostorokból is felkeresték barátok Háromszéket, főleg Sepsi- és Orbaiszéket. Így alsócsernátoni lelkészként halt meg 1792-ben P. BLÁZSI Demeter, őt követte P. BÁLINTFFI Romédiusz 1792–93-ban, ugyancsak a brassói zárdából. Brassóból jött barát a századfordulón Mikóújfaluba és Málnásra. Uzonban 1795–1802 közt működik Brassóból érkezett ferences, 1796-ban a plébániát fogarasi ferences vezette itt. A segsvári kolostorból Sepsiszentivánt keresték fel papok és szolgáltak itt 1793–1795 között.

Sepsiszentgyörgyön a katolikus plébániát a NAGY Mózes által Illyefalván megtelepített pálos szerzetesek állították vissza 1762-ben, és vezették egészen 1786-ig. Őket a stefanita ferencesek követték, akik az itteni gyalogezrednél szolgálva (1792–1849) a plébániát három évtizeden keresztül gondozták, 1818-tól. P. BLÜMEL Henrik, aki 1818-tól vezette a plébániát, itt halt meg 1823-ban.

Azokban a falvakban, ahol a templomot más felekezet vette át, a katolikusok a nemes családok kápolnáiban miséztek. Egy 1657-es jelentésből kitűnik, hogy a plébánosok nem mennek ki a mágnások és nemesek udvaraiba, kivéve 6–7 plébánost, akik tulajdonképpen világi ruhában járó szerzetesek a Jézus Társaság rendjéből. Ilyen körülmények közt a ferences misszió papjaira hárul, hogy ezeket a helyeket is felkeressék

a szentségeket kiszolgáltassák.³¹ Ez történt 1645 karácsonyában Sepsikőröspatakon. Több barát azonban végleg megvált korostorától, hogy nemesek udvaraiban működjék udvari papként, így pl. P. REMETEHÁZI András, aki Zabolán a gróf MIKES család udvarában szolgált. A következő században a báró HENTER, gróf NEMES, gróf MIKES családok udvaraiban találunk barátokat, akik meghívásra elhagyják kolostoraikat, pótolva a paphiányt a protestáns többségű Sepsi- és Orbaiszéken. A gróf KÁLNOKI család miklósvári ágához tartozó KÁLNOKI Ádám katolikus földesúr erőszakkal elfoglalta a református templomot és MÁRK István lelkészt elűzte, a híveket pedig áttértette.³² Szentivánlaborfalván a katolikusok 1724-ben kapták vissza templomukat. Az ezt megelőző időben a báró HENTER család kápolnájában minorita misézett. Esztelnekről kért magának papot gróf MIKES Ferenc, és tartott udvarában ferences barátot 1725–1728 között. Később gróf MIKES István özvegyénél 1761–1771 között szolgálnak ferencesek, így 1761-től P. DUDAR Domokos, 1765–1767 közt P. BO-ROS Móric, aki 1787-ben a brassói zárdá főnöke lett, majd 1771-ig P. BOCSKOR Paulin. A kőröspataki gróf KÁLNOKI család 1752–1783 között tartott ferences papot Esztelnekről, akik 1781-ben helyre is állították a plébániát. Két évig szolgált özvegy MIKÓ Ferencné GERÉB Zsuzsanna udvarában Hidvégen P. BLÁSI Bertalan stefanita. Az ugyancsak hidvégi gróf NEMES család a közeli Brassóból kért ferences papot, akik 1764–1848 között szolgáltak itt, így gróf NEMES Ferencnél 1764–1769 közt P. BARICZ Márton, aki később Ojtozon volt adminisztrátor. 1766–1774-ben P. LÁSZLÓ Tóbiás volt gróf NEMES János háromszéki főkirálybíró udvari papja, aki egész életén át rendházán kívül, nemesek udvaraiban élt és szolgált. P. PATAKI Tádé követi őt 1779–80 között, hogy aztán két év múlva már gróf NEMES Ádámnál szolgáljon, akárcsak később 1788 és 1792 között. Több mint három évtizeden keresztül volt Hidvégen P. MADARAS Szerafin, aki itt is halt meg 1830-ban. Brassói ferences papok végezték a szolgálatot gróf MIKES János uzoni udvari

kápolnájában is a századfordulón, 1795–1803 között.

A rend pártfogóinak sorában ugyanakkor ott találjuk az altorjai APOR családot is, akik számos adománnyal járultak hozzá a csíksomlyói, nyújtódi, esztelneki stb. kolostorok fenntartásához. BÉLDI Mihály bodolai házánál 1775–1796 között szolgált barátok. Egészen haláláig stefanita káptalant tartott Bodolán BÉLDI János kanonok is, majd BÉLDI László a 19. század első évtizedének végén. A háromszéki nemes családok közül ugyanakkor a nagyajtai CSEREY család, a zágoni SZENTKERESZTY család egy-egy ága tartott ferences papot. Ismerünk olyan barátokat, akik több helyen is megfordultak, így P. FAZAKAS Samu, aki 1761-ben még Bodzán, 1769-ben és később 1778-ban Kőrösputakon szolgált. Ugyancsak Bodzáról megy át Bereckbe P. CSÍKI Placid, hogy ott több mint egy évtizeden keresztül vezesse a plébániát. Hidvégről került át Mikóújfalura, és ennek filiájára, Málnásra 1800-ban P. PATAKI Tádé. Utóbbi helyen szolgál két éven keresztül (1798–1799) P. GYÖRFFI Grácián, akit 1813-ban már Bereckben találunk. Érkeznek Háromszékre misszionárius ferencesek Magyarországról, de távolabbi vidékekről is. A bosnyák ferenceseken kívül a 18. század második felében cseh barátok is szolgálnak itt, így Bodzán P. SVÁB Rogér és P. SEIKEL Benicius 1783- illetve 1784-ben. Az ugyancsak Csehországban született P. BELLOWETZ Árzén szolgál Hidvégen gróf NEMES Ádámnál 1783-ban. Közel száz háromszéki születésű ferences szerzetest számol össze P. GYÖRGY József, akik az 1640-ben létrehozott erdélyi őrségben, illetve az önálló erdélyi rendtartományban (1729) tették le esküjüket és szolgáltak. Közéjük tartozik az esztelneki születésű P. VERESS Lajos, aki 1753-ban megírta rendjének erdélyi történetét, mely munkára a ferencesek ismert erdélyi történetírója P. LOSTEINER Lenard is gyakran hivatkozik munkáiban.

Bár a hitújítás előtti megtelepítésük sikertelenül végződött, a reformáció után a 17–18. században a missziók során a ferencesek Háromszéken is kivették részüket a katolikus hit meg-

őrzésében, illetve újraélesztésében. A missziós ferencesek megérkezése előtt a megmaradt katolikus plébániákat Csíksomlyóról gondozták. A 17. század közepén már Magyarországról érkeznek ide barátok, és míg ekkor a fő célt a katolikus közösségek megőrzése jelentette, a következő században már a protestáns vidékeken is térítenek. Plébániákat állítanak vissza, új plébániákat létesítenek.³³ Ekkor már a ferencesek mellett egy másik szerzet, a magyarországi pálosok is végeznek missziót. A protestánsok legerősebb helyén, Illyefalván építenek fatemplomot és elemi iskolát. Nagy sikerrel működtek, tömeges protestáns áttérítéseket végeztek. Az a tény, hogy egy protestáns többségű vidéken megtelepedhetett egy szerzetesrend, azt mutatja, hogy a 18. század elején már érződött Lipót császár 1699-es rendeletének hatása. 1716-ban, másfél évszázad után újra volt katolikus püspöke Erdélynek, aki elfoglalhatta székhelyét és egyházmegyéjében tartózkodhatott. Ekkor már 69 katolikus plébánia volt az erdélyi egyházmegyében, 37 ősi mellett 20 visszaállított és egy tucat újonnan létesített plébánia.

Jegyzet

1. A kolostorok történetét lásd: P. BOROS Fortunát: *Az erdélyi ferencendiek*, Kolozsvár 1927. 37–39. old.; KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest 1922. I. köt. 148–149., 269–270., 114–116. old.; P. GYÖRGY József: *A ferencendiek élete és működése Erdélyben*, Kolozsvár 1930.
2. Az obszerváns agról lásd MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 1971; A csíksomlyói kolostor történetét lásd P. GYÖRGY József: i.m., 146–191. old.; KARÁCSONYI János: i.m., II. kötet. 26–34., 262–268. old.
3. P. BOROS Fortunát: i.m., 39. old., hivatkozva BÖLCSKEY Ödon: *Kapisztranoi Szent János élete*, Budapest 1926.
4. A bákói kolostorról lásd KARÁCSONYI János: i.m. II. kötet. 12–16., 261–262. old.; P. GYÖRGY József: i.m. 136–138. old.; A brassói kolostorról lásd KARÁCSONYI János: i.m., II. kötet. 19. old.; P. GYÖRGY József: i.m. 138–146. old.; P. BOROS Fortunát: i.m., 40. old.
5. VESELY Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, Kolozsvár 1860. 309. old.
6. HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938. 83. old.; ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*, Kolozsvár 1996. 161. old. szerinte a „claustrum beate Marie virginis in Haraly fundatum...” 1523-as adat egy ferences kolostorról ad hírt.
7. VESELY Károly: i.m., 158. old.
8. TÓTH István György: *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania*, Budapest-Róma 1994. Fontes 1, lásd „Ferences misszionáriusok Erdélyben” fejezet és „A Híterjesztő Szent Kongregáció és Magyarország” fejezet.
9. idem

10. KARÁCSONYI János: *I.m.*, II. kötet. 217–219. old.
11. A misszionárius felhatalmazás általában három vagy öt évre szólt. Ez azonban meghosszabbítható volt. A felhatalmazás alapján joguk volt magánházaknál, erdőkben, mezőkön is misézni templom hiányában, járhatlak világi ruhában stb.
12. A nyugtázi kolostorról lásd KARÁCSONYI János: *I.m.*, II. kötet. 223., 227. old.
13. SÁVAI János: *Missziók, mesterek, licenciatások (Documenta missionaria I/1.)*, Szeged 1997, 128. old.
14. TÓTH István György: *I.m.*, 247–257. old.
15. SÁVAI János: *I.m.*, 115–116. old.
16. *idem*, 128–132. old.
17. *idem*, 122. old.
18. P. GYÖRGY József: *I.m.*, lásd „Azon plébániák és filiák, hol Szent Ferenc fiait működtek” című fejezet.
19. VESELY Károly: *I.m.*, 307. old.
20. SÁVAI János: *I.m.*, 128. old.
21. TÓTH István György: *I.m.*, 278–284. old.
22. *idem*, 358–368. old.
23. VESELY Károly: *I.m.*, 310. old.
24. TÓTH István György: *I.m.*, 358–368. old.
25. Az eszteleki kolostorról lásd KARÁCSONYI János: *I.m.*, 268–269., 422–423. old. P. GYÖRGY József: *I.m.*
26. SÁVAI József: *A csíksomlyói és a kantai iskola története (Doc. miss. II/II.)*, Szeged 1997.
27. KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története*, Budapest 1938–40. I–II köt.
28. SÁVAI János: *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára (Doc. miss. I/II.)*, Szeged 1997, 187. old.
29. A további adatok nagy részét lásd P. GYÖRGY József: *I.m.*, kivéve azokat, melyek továbbra is szerepelnek a jegyzetekben.
30. SÁVAI József: *I.m.*, 216., 244. old.
31. TÓTH István György: *I.m.*, 291–311. old.
32. JUHÁSZ István: *A székelyföldi református egyházmegyék*, Kolozsvár 1947, 53. old.
33. Egy 1692-ben kelt irat szerint Erdélyben 42 egyházmegye, 8 jezsuita és 24 ferences pap szolgált.

Misionari franciscani în Trei Scaune în secolele XVII–XVIII (Rezumat)

În urma reformei ecleziastice, biserica romano-catolică din Transilvania a suferit o lovitură grea. Structura bisericii s-a destrămat, din cele aproximativ 600 de plebanii doar 37 au putut fi salvate pentru catolicism. Rămași și fără episcopi, catolicii transilvăneni duceau mare lipsă de preoți. Numeroase rapoarte adresate Sfântului Scaun de la Roma la începutul și mijlocul secolului al XVII-lea subliniază acest fapt, ceea ce a determinat Sfânta Congregație de la Roma să declare Transilvania ca „territorium missionarium”. Dintre mai multe ordine călugărești care

și-au arătat interesul față de o astfel de activitate, cei aleși au fost franciscanii. Totodată înaltul prelat catolic Péter PÁZMÁNY a inițiat un program menit să reducă lipsa de preoți. Astfel, în locuri unde comunitatea a rămas fără preot, unii tineri credincioși, numiți licențiați, aveau dreptul să îndeplinească activitatea preotească. Aceștia însă erau laici, și chiar dacă în timp au ajuns să fie sfințiți ca preoți, n-au renunțat la modul de viață laic, având familii contrar codului clerical. Este și cazul județului Trei Scaune, unde pe lângă faptul că numărul preoților catolici era foarte redus, conform unor rapoarte înaintate Romei despre situația catolicilor din Transilvania, numeroși preoți aveau neveste, duceau o viață nedemnă de postura lor de clericali. Acești preoți erau ostili oricăror încercări de a aduce alți preoți sau călugări în regiune, cazul lor ajungând chiar și până la principele Transilvaniei, Gheorghe RÁKÓCZI I. Totuși spre mijlocul secolului al XVII-lea misionarii au apărut și în Trei Scaune. Dintre aceștia, așa cum arată o scrisoare adresată Romei în anul 1657 de către un călugăr franciscan, un rol primordial le-a revenit franciscanilor, care încă din anul 1640 au încercat să se stabilească în localitatea Lunga, Scaunul Kézdi. Pe lângă misionarii veniți din Ungaria, Cehia, Bosnia în cursul secolelor XVII–XVIII, în multe cazuri găsim în fruntea unor plebanii catolice franciscani veniți din mănăstirile de la Șumuleu, de la Estelnic, de la Brașov. Misionarilor le-a revenit pe lângă conducerea de plebanii și un alt rol, în teritoriile majoritar protestante, cum erau Scaunele Sepsi și Orbai. În aceste locuri, unde în urma reformei plebaniile catolice s-au desființat, biserică revenind unor alte confesiuni, catolicilor le-a rămas soluția de a apela la bunăvoința demnitarilor și marilor proprietari catolici. În capetele acestora și-au exercitat credința, în multe cazuri sub activitatea unor călugări franciscani. Dacă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea activitatea misionarilor s-a mărginit la teritoriul catolic, respectiv Scaunul Kézdi, în secolul următor s-au răspândit în tot județul Trei Scaune, chiar și în zonele preponderent protestante. De activitatea lor se leagă reînființarea unor plebanii, înființarea unora noi, în mai multe locuri biserica

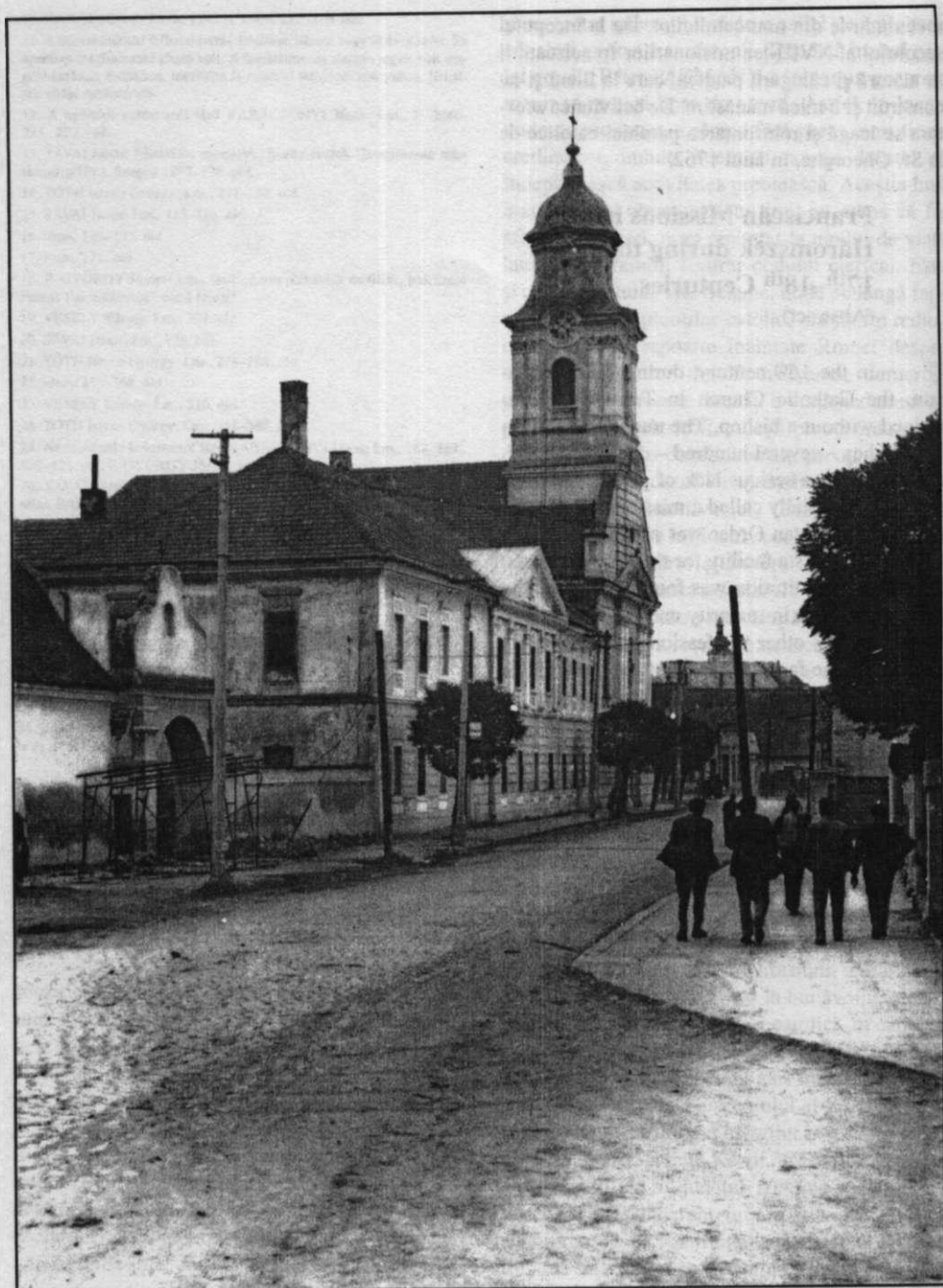
revenindu-le din nou catolicilor. De la începutul secolului al XVIII-lea misionarilor franciscani li se alătură și călugării paulieni care la Ilien și-au construit și o mică mănăstire. De activitatea acestora se leagă și reînființarea parohiei catolice de la Sf. Gheorghe, în anul 1762.

Franciscan Missions in Háromszék during the 17th-18th Centuries

(Abstract)

In the 16th century, during the reformation, the Catholic Church in Transylvania remained without a bishop. The number of Catholic parishes – several hundred – decreased to 37, and there was a serious lack of priests. Transylvania was officially called a missionary territory, and the Franciscan Order was asked to take the mission over. As a facility for the lack of priests, the bachelor institution was founded. Where the Protestants were in majority and the church was taken over by other confessions, the Catholics gathered in the family chapels of the nobles. The Franciscans were able to restart the parishes in favourable conditions during the 18th century, and even founded new ones. At the same time, from the beginning of the century, Paulian monks came as missionaries in Háromszék, beside the Minoritan and Observer branches of the Franciscans.

CS. BOGÁTS Dénes

Boszorkányságok és boszorkányperek Háromszéken a 17–18. században

(Kivonat)

CS. BOGÁTS Dénes a Székely Nemzeti Múzeum levéltárosa, igazgatóválasztmányi tagja, majd tiszteletbeli igazgatóőre volt, Háromszék múltjának egyik legjobb ismerője. Eddig inkább nyelv- és családtörténeti munkáit tartották számon, hagyatékának feldolgozása folyamatban van. Ennek eredményeként kezdjük közzölni, ezúttal egy néprajzi vonatkozású, terepről származó információval is fűszerezett levéltári kutatásának anyagát, a „Szellemi sivatag” tudománytörténeti Délkeleti Intézet-kutatóprogram keretében. (A közlő.)

Előszó

CS. BOGÁTS Dénes azon fróink egyike, akinek munkásságáról majdnem teljesen elfeledkezett a hálátlan utókor: egy-két helytörténész, nyelvész, néprajzos tartja számon munkásságát. Emléke előtt még a Székely Nemzeti Múzeum munkaközössége sem tisztelgett kellőképpen, pedig viszonylag hosszú időn keresztül volt a múzeum levéltárosa, igazgatóválasztmányi tagja, majd tiszteletbeli igazgatóőre. Múzeumi munkásságáról eddig egyetlen rövid összefoglaló született, SZÉKELY Zoltán tollából, az 1955-ös múzeumi évkönyvben, BOGÁTS Dénes halálakor. Ez rövid, de nem teljes bibliográfiát is ad csikmadarasi BOGÁTS Dénes műveiről. (A kézirat leadása után jelent meg SAS Péter ismertetője, a Művelődés 1999/3 számában: In Memoriam CS. BOGÁTS Dénes. Halálának 50. évfordulója

alkalmából SAS Péter is közöl ízelítőt a Székely Nemzeti Múzeum irattárában maradt CS. BOGÁTS-hagyatékából. Szintén az évforduló kapcsán jelent meg a sepsiszentgyörgyi ALBERT kiadó jóvoltából a „Sepsiszentgyörgy története” hasonló kiadása. Szerk. megj.)

BOGÁTS Dénes elsősorban történész volt, akinek – mint levéltárosnak – az eredeti források fordultak meg a kezében. Így lett Háromszék múltjának egyik legjobb ismerője: Sepsiszentgyörgy város történetéről például az ő tollából származik az eddigi legjobb összefoglaló.

Valamelyest történészi és levéltárosi tevékenységével függ össze családtörténeti munkássága is: a Genealógiai Közlemények számos tanulmánya példázza BOGÁTS Dénes alaposágát ebben a témakörben.

Hasonlóan fontos helynévfeltáró munkássága: ő ad először történeti távlatot Háromszék helyneveinek.

Nyelvészeti munkásságát elsősorban az 1943-ban megjelent Háromszéki oklevél-szójegyzék fémjelezi.

Mint néprajzost, eddig senki sem emlegette, holott a háromszéki népszokások történeti rétegét ő ismertette vidékünkön először, levéltári forrásokból keresve elő a népszokásokra vonatkozó adatokat, utat nyitva ezzel egy olyan történeti-néprajzi feldolgozáshoz, amely még mindig várat magára.

1999-ben, halálának 50. évfordulóján hadd emlékezzünk csikmadarasi BOGÁTS Dénesre egy kéziratban maradt tanulmányával, amely a Székely Nemzeti Múzeum kézirtárában őrződött meg, két példányban. A kéziratok leltári száma 267/1936, 13 számozott gépelt oldal az első példány minden oldalán a múzeum „* MUZEUL NAȚIONAL SĂCUESC * SFT. GHEORGHE” körfeliratú nagy kerekpecsétje, oldalai két szúrással piros zsinórral összefűzve, az összefűzés ugyanazzal a pecséttel hitelesítve (a másodpéldányon csak az összefűzés hitelesített).

Amint az az előadásnak egy kézirat oldalán szintén fennmaradt bevezető szövegéből kiderül, a múzeum levéltárában található hasonló jellegű, értékű adatokra, publikussá tételükre BOGÁTS már évekkel korábban felhívta CSU-

TAK Vilmosnak, az akkori híres múzeumigazgatónak a figyelmét. CSUTAK sürgette a feldolgozó munka megkezdését, és ő fogalmazta meg azt, hogy (megfelelőbb nyilvánosság hiányában, legalább) ismeretterjesztő előadások formájában, közzé kell tenni a feltárakat. (Itt köszönöm meg TÓTH Szabolcsnak, hogy felhívta figyelmemet erre a fontos, kiegészítő levéltári adalékra). A felkérést dr. KERESZTES Károly alelnök tette meg, a múzeum ügyvezető tanácsának ülésén, és az ismeretterjesztő előadást is a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya szervezte. BOGÁTS munkája itt hangzott el, 1936. december 19-én, a múzeum dísztermében. Az előadást a Székely Nép dec. 6.-i, 13.-i, (utádatált vasárnap) 20.-i számában hirdetik meg, a dec. 25.-i számbeli ismertető hosszan idéz is az előadás szövegéből. Az ismeretterjesztő jelleg magyarázó oldott, a laikus közönséget célzó stílusát is. Mivel előadásra készült, az akkori cenzúraszabályok értelmében a szerző kénytelen volt fekete tintával kihúzni a magyar helyneveket, esetenként az áthúzás fölé odaírva az éppen használatos hivatalos román névváltozatot.

A 17–18. századba visszavezető tanulmány különleges értéke, hogy három, Háromszéken lejátszódott boszorkányper anyagát ismerhetjük meg belőle: egy 1643-as kovásznait, egy 1731-es kézdi székít és egy 1742-es zágoni asszony perét. Háromszék levéltára 1936 óta nagyon szétzilálódott: a múzeumban őrzött kéziratok nagy részét megsemmisítette az 1945-ös zalaegerszegi bombatalálat, a megmaradt anyag pedig átkerült a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárba, ahol épen vagy kevésbé épen élte át a kommunizmus éveit. Valószínűleg ebben az anyagban volt a három itt közölt boszorkányper pontos, eredeti jegyzőkönyve is, így BOGÁTS Dénes nem csak felfedezője és feldolgozója volt ennek az anyagnak, de egyben leletmentőnek is minősíthető.

A dolgozat első fele szintén levéltári, és a harmincas években is élő szájhagyományra alapoz, pontosan beleláthatunk abba, hogy Háromszéken mi minősült ebben az időben „boszorkányosságnak”. A jegyzet nem a közölt szöveg kimerítő behasonlítását célozza (pl. hiedelem-

vagy perrendtartási motívumanyagát illetően), ezt további regionális forrásfeltárás után érdemesebb elvégezni. A közlés hangsúlya a tudománytörténeti restitúcióra esik, ezért pontosítjuk még a legjelentéktelenebb adalékot is (pl. a helynevek kényszerű átirásában), hogy CS. BOGÁTS tudományos műhelyét, munkakörülményeit tisztábban láthassuk. A dolgozat összetett szavait, központosítását, hangírását – a tájnyelvi alakokat leszámítva a szöveget általában, mai helyesírás szerinti közöljük. A bevezető szöveget a közlésben a dolgozat elejére illesztettük, dőlt betűvel, a cím után, lehangyva az oldal fejről az 1. sorszámot. Az ívet korábban gemkapoccsal a dolgozat elejére is kapcsolták, valószínűleg maga BOGÁTS – erre vonatkozhat a sorszám. Az oldal alja szabad, a beköszöntő szöveg lezártnak tűnik.

CS. BOGÁTS Dénes hagyatékának feltárása, feldolgozása folyamatban van. Bízunk abban, hogy ez az első anyagközlés is jelezni képes kultúrtörténeti értékét.

SZ. GAZDA Enikő

BOGÁTS Dénes

Boszorkányosságok és boszorkányperek

Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Nehány évvel ezelőtt múzeumunk feledhetetlen igazgatójának, néhai CSUTAK Vilmosnak felhívtam figyelmét arra, hogy a múzeum okmánytárában igen becses adatok találhatóak a székelység szellemi életére, szokásaira, erkölcsére vonatkozólag, melyeket össze kellene gyűjtenünk, és valami úton-módon közkinccsé tennünk.

CSUTAK Vilmos, kinek figyelme mindenre kiterjedt, tisztában volt a kérdés etnografiai és etnológiai (a két idegen szó áthúzva, föléírva: néprajzi – SZ.G.E.) jelentőségével, nagyon biztatott arra, hogy a gyűjtést kezdjem meg. Már megbeszélésünk első pillanatában megfogamzott agyában a gondolat, ha másképp nem lehet, ismeretterjesztő előadások keretében tegyük közzé a régi székely nép szellemi-, lelki világára jellemző adatokat.

Azért midőn a múzeum ügyvezető tanácsának legutóbbi gyűlésén dr. KERESZTES Károly alelnök úr, kinek szintén tudomása volt ebbeli kutatásaimról, felkért

egy előadás megtartására, visszaemlékeztem néhai CSU-TAK Vilmos óhajára, örömmel vállaltam azon feladatot, hogy gyűjteményemből egy csukorékot mai előadásom keretében a mélyen t. közönséggel megismertsek.

Mielőtt egynehány régi boszorkányt ismertetnék, lássuk először azt, hogy tulajdonképpen kik és mik azok a boszorkányok, kikről kisgyermek korunkban annyi mesét hallottunk, majd olvastunk, és akik oly sok nyugtalan, nehéz álmú éjszakát okoztak nekünk.

Az ősi pogány világban az emberek képzeletében az isteneken kívül még különböző lények is éltek, kiknek működési terük és cselekvési képességük megosztott az istenek és emberek működési tere és cselekvési képessége között.

E rendkívüli lények két csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak a félistenek vagy hősök, az óriások és a tündérek. Második csoportba tartoznak az ördögök, boszorkányok, lidércek s ezekhez hasonló rossz lelkek. Népmeséinkben hősökkel, óriásokkal, törpékkel, tündérekkel, boszorkányokkal lépten-nyomon találkozunk, kik hol külön-külön, hol meg együttesen szerepelnek.

A hősök mindig rokonszenves alakok. Az óriások, a törpék és a tündérek két csoportra oszlanak, jókra és gonoszakra. A boszorkányok, lidércek és az ezekhez hasonló rossz szellemek vagy alakok közt jókra nem találunk.

A boszorkányokról szóló hit az ősi pogány világból átjött a keresztény világba is. Ebben a világban azonban szerepük módosult. Míg a pogány világban a boszorkányok cselekvési köre a kuruzslásokban kimerül, addig a keresztény világban, különösen az ún. sötét középkorban, mikor az emberek sok rendkívüli dolgot megmagyarázni nem tudtak, azokat a boszorkányoknak tulajdonították, kiket egy eretnek szekta tagjainak tekintettek, és akik rendkívüli képességekkel vannak felruházva. Meg voltak győződve arról, hogy a boszorkányok az ördögökkel állnak összeköttetésben, azoknak szeretői, s mint ilyenek, az ördögök segítségével rendkívüli, természetfölötti dolgokat képesek véghezvinni. Elsősorban is emberi alakjukat akkor tudják megváltoztatni, amikor akarják. Mivel az ördögökkel állnak szövetségben, természetesen Istent meg kell tagadniuk, lemondottak az örök üdvösségről, s hivatásukból és kötelezettségeikből kifolyólag fő feladatuk volt az emberek megrontása, azoknak bármilyen úton el-

pusztítása, vagy legalábbis károkozás, melyeknek véghezvitelére sok eszköz állt rendelkezésükre.

A nyugati államokban a boszorkányokban való hit nagyon hosszú ideig élt a köztudatban, nemcsak a középkorban, hanem bizony még az újkorban is. Mivel a boszorkányság mestersége egyike volt a legnagyobb bűnöknek, azt üldözni és szigorúan büntetni kellett. Az idő megszülte a hírhedtét vált inquititiot. A boszorkányoknak meg kellett halniuk. Vétkeikért máglya általi halálra ítéltettek. Üldöztetésük a XIV. század elején indul meg Spanyolországban, honnan csakhamar elterjed Olasz-, Francia- és Németországba is.

VIII. Incze pápa 1484-ben kiadott bullájában előírja a boszorkányperreknél betartandó szabályokat. Ekkor kezdődik meg az üldözések és legszörnyűbb kínvallatásoknak korszaka, melynek eredményeképpen évszázadok folyamán igen sok ezerre rúg a szerencsétlen áldozatoknak száma. A boszorkányokról szóló hiedelmet sem a műveltség hatalmas fellendülése, sem pedig a reformáció nem képesek, nem megállítani, nem kiirtani, de még enyhíteni sem. Csodálatos dolog, hogy a reformáció, mely oly sok mindent kárhozott, megtagadott és elvetett, ezt a kérdést nem érinti. Létezésükben a protestánsok éppen úgy hisznek, mint ahogyan a katolikusok, s ők is épp oly buzgósággal égetik meg. Maga a nagy reformátor KÁLVIN János is egész sereget küld máglyára.

Nálunk Erdélyben¹ inquitio soha sem volt. A középkorból boszorkányperrel semmi adatunk nem maradt fenn. Legrégibb 1565-ből ismeretes Kolozsvártól.² A boszorkány szóval, alaposan fűszerezve mindenféle jelzővel, mint becsületsértő kifejezéssel Háromszéken³ elég gyakran találkozunk, melyre legrégibb adatunk 1608-ból van, de tulajdonképpeni boszorkányperrel az 1643 évet megelőzőleg nincs tudomásunk⁴. Azután is ritkaságszámba megy. E perek nem oly nagyszabásúak, mint Európa nyugati államaiban, és ha alaposan megvizsgáljuk, rendszerint vagy közönséges házasságtörési esetté zsugorodnak össze, vagy a szó legszorosabb értelmében közönséges kuruzslásoknak lehet minősíteni. Igaz, hogy a XVIII. század elején nálunk is kezd egy kissé nyugati mintát fölvenni, de sohasem fajul oda, hová Nyugat jutott. Itt nyugodtan védheti magát a boszorkánysággal bevádolt egyén. Leiki izgalmakat ugyan kell kiállania, de tanúkat állíthat, ártatlanságát igazolhatja. Igazsága esetén

sértetlenül megszabadulhat. Attól nem kell félnie, hogy feltétlenül keresztül kell esnie a boszorkánypróbákon, pl. a vízben való megúsztatáson. A próbáknak, ha meg is kell történniök, enyhített formában esik keresztül. Nyugatnak kellett volna idejönnie és tanulnia!

Mint említettem, a pogány korban a boszorkányok szerepe a szelídebb formájú kuruzslásban nyilvánult meg és merült ki, mert velük szemben a papok és más hozzájuk hasonló szerepet betöltő(k) a természetes uruzsolással, azaz orvoslással, illetve gyógyítással foglalkoztak. Midőn a népek kezdték fölvenni a keresztény vallást, sok fajta pogány szokással együtt babonájukat is magukkal hozták, melyeknek egy része, mivel kiirtani nem lehetett, a keresztény vallás hitelmivel elvegyülve elfajzottak. Ekkor kezdte az eredetileg természetes gyógykezelést, a kuruzslást túlszámolni, mely hosszú évszázadokon keresztül enyhébb formában napjainkig is fennmaradt, mert nem lehet tagadni, ma is megvan. Kuruzsolnak gyógyítás, kuruzsolnak megrontás céljából. Őnt öntenek hideglelés és ijedség ellen, ugyancsak, ha lidérc szállta meg az embert, és ki akarják űzni. Hideglelés vagy sárgaságba esett ember részére nemcsak az ónöntés hasznos, hanem pl. a következő orvosság is: valakinek a hajából három tetűt kiszedni, egy üveg borban vagy pálinkában megitatni, vagy ételbe keverve megetetni. Őnt öntenek ma is, ha a fiatalok meg akarják tudni a jövendőt.

Vízvetésnek helye akkor van, ha valakit megigéznek.

Ember- és állatbetegségeknél ráolvasnak vagy különféle varázsszavak mondása közben készített orvosságot használnak, pl. agárnak vagy más kutyának a fejét le kell vágni és megégetni, a hamvát mézzel összekeverni és flastromvászsonra felkenve, igen hasznos orvosság oldalfájás ellen.

Roszsabb fajtája a kuruzslásnak a megcsinálás, mely által a boszorkány arra törekszik, hogy az embereknek vagy állatoknak ártson, tehát szándéka gonosz. A megcsinálásnak a fogalma, ha alaposan vizsgáljuk, nagyon tág, mert gyakran előfordul, ami egyiknek ártalmára van, az a másiknak hasznát szolgálja. Fő megrontó szerük Háromszéken a bű-báj volt, azért az ilyent készítő asszonyoknak bűjös-bajos boszorkány nevük volt, igen gyakran lidérces boszorkány, aki mint 1682 évből olvasható, „lidérces szekéren” jár. Teleki

KÁDÁR Miklós CSÜRÖS Miklósnét 1635-ben lidérces boszorkánynak nevezi.

A bűbáj állhatott ételből, állhatott italból, melyeket készítője annak, akit el akart pusztítani, rendszeren ajándékba küldte, vagy pedig titokban árulta. Állhatott a bűbáj egyéb babonás anyagból, jelből, rajzból, melyet ruhába is lehetett varrni.

1672-ben SZABOLCSI Erzsébet Uzonban⁵ PETŐ Ferencné azzal vádolja, hogy azon hírt terjeszti, hogy ő, vagyis SZABOLCSI Erzsébet korszóba csinálja a bűbajt, melyet csak hajnalban szabad megújítani, hogy használjon.

1687-ben TEMÉRDEK Istvánné Anna asszony PALOCSKA László ügyvéd útján azzal vádolja LUKÁCS Annát, hogy boszorkánynak szidta, továbbá ünője tejét elguruzsolta.

Ugyancsak ezen évben vádolja ÁLMÁSI Istvánné Erzsók asszony JANCSÓ Jakab ügyvéd útján KÖVÉR Ferencné Annát, hogy más ember esztenájára ment, ott bűvölt-bájolt s a juhoknak tejét elvette.

A megcsinálás körébe tartozik az is, hogy a legény csak egy bizonyos leányt szeressen, s a más leányokat megutálja. Varázsigék mondása közben készített bűbajos szerek megitatása vagy etetése által ugyanezen célt szintén el lehet érni. Egy 1759-iki perből néhányat felolvasok, netalán valaki ki akarná ezen recepteket próbálni.

Annak, akit szeretnek kilencedik lábnyomából földet kell felvenni és hazavenni, mellyel a tűzhely, hol a tűz égni szokott, megtapasztandó. Tüzet kell tenni. Midőn a tűz meggyúl, háromszor ezen szavak mondandók: úgy égjen N.N.-nek a szíve utánam, mint ez a tűz.

A ház belső falai mézzel kenendők be ily igék mondása közben: valamint ezen négy fal örökké egymást nézi, úgy nézzen szüntelen reám N.N. és valamiképpen ezen falak meg nem válhatnak, úgy meg ne válhassunk mi is egymástól. Azután egy szitát kell kézbe venni, az alsó felével visszásan fordítva, és az így visszásan fordított szitán keresztül a lisztet kilencszer kell megszitálni. A méz a falról levakarandó és a lisztel összeelegyítendő. Ekkor vizet kell a szájba venni, és azt is bele kell bocsátani, mikor a víz a szájban van, arra kell gondolni, hogy: valamiképpen ő nem szólhat, víz lévén a szájában, úgy N.N. se szólhasson rajta kívül senkivel. E matériából pogácsa sütendő, mely azután jó apróra törendő. N.N.-nek az ételi ebből megfűszerezendő.

Szenyes pendelyen keresztül égett bor szűrendő, közben azt mondván, hogy: valamint ez a pendely verődik az én testemhez, úgy verődjék N.N. is utánam. Ezen égett bort természetesen meg kell itatni.

Egy korsóban szenes vizet kell csinálni, s azt akár maga, akár más által N.N. ajtaja elé vinni, és a küszöb alatt keresztül elönteni.

Esős időben a vízre menni, olyan helyre, hol két patak összefolyik. Ott háromszor vizet méríteni és a vizet hazavinni, majd a szeretőnek a küszöbére önteni.

A szerető vagy vendég lovának a farkából és sőrénéből szőrt kell kitépni, mely a ház padlásán a kürtő felett fonaltekerőre helyezendő. A tekerőt visszafelé kell forgatni, melyből az következik, hogy az eltávozó szerető vagy vendég visszatér.

Döglött kutya szájában megforgatott hajjal pogácsa sütendő. A kutyát meg kell pókdösni és azt mondani: valamiképpen a döglött kutyát utálják az emberek, úgy utáljon N.N. minden asszonyi állatot a szeretőjén kívül.

Zöld békát kell egy új fazékba tenni. A fazékra kilenc lyuk fúrandó és egy hangyabolyba helyezendő. A hangyák a békát megeszik, a csontja azonban megmarad, melyet ha valaki azt akarja, hogy őt szeressék, megeteti és felettébb fogják szeretni.

Ha egy asszony egy férfit szeret, de a férfinak egy más asszony is tetszik, akkor ezen asszony jobb lábának nyomából földet kell felvenni, mellyel a férfi ruhája bemázolandó, vagy bekenendő, hogy a férfi unja meg.

A másik szerető leány ajtaját és kapuját trágyával megkenni, közben mondjon ilyen szót: valamilyen bűdös a trágya, épp oly bűdös legyen e ház, ha a bűzi a legény megérzi, soha többet nem megyen oda.

A maga kezeiről és lábairól a körmök levágandók és egy vas ösztökén megmelegítendő, illetve megaszalandók. A megaszalt körmöket azután egy rézmozsárban jól össze kell törni, s lisztbe téve pogácsa sütendő. A pogácsát szintén apróra kell törni és N.N. ételébe szórandó, hogy szeresse.

Az esetben, ha egy férfi távol van, és nem lehet tudni, jó kedvvel vagy haragosan jön-e haza, hogy jó kedve legyen, egy előruhát sokáig jól össze kell tekergetni, facsargatni és két vánkos közé helyezni, melyeken a férfi alszik. Reggel a férfitől megkérdezendő, micsoda álmot látott.

Hogy egy férfi más nőt ne szerethessen, egy fokos tűt kell elővenni, és varázsszavak elmondása

után a tűt hegyét a fokához vissza kell hajtani, illetve fordítani. A tűt azután a férfi küszöbe alá kell ásní és azt mondani: amint ennek a tűnek a vége benne van a fokában, úgy N.N. senki mással ne éljen.

Anyatejjel pogácsa sütendő és N.N.-el megéttetni, hogy el ne felejtessen, mint ahogy az anya nem feledkezik meg gyermekéről.

Orvosság, de egyúttal szerelmi bűbáj volt a következő szer is: medvehajat döglött kutyának a szájában harmadnapig tartani és N.N.-nek borban beadni.

Most néhány boszorkánypert óhajtok ismertetni. A mi boszorkánypereink nem lesznek szenzációsak, inkább megyei vonatkozásuknál fogva érdekelhetik a mélyen tisztelt hallgatóságot.

Az Úr 1643-ik évének július 8-ik napján ZÁGONI JANKÓ Tamás Orbai széki alkirálybíró, DONÁTH Pál széki ügyvéd, mai nyelven ügyész által az Orbai széki rendes törvénykezési napon Kovásznán⁶ hivatalból vádat emeltet BAJCSI Jánosné Anna asszony ellen, mivel ugyancsak gelencei⁷. HÉJJA Máté nevű ifjú legénnyel szerelmi viszonyt folytatott, továbbá bűjös bűbáj készítő boszorkány és étető személy is. Az ügyész szerint az alkirálybíró JANKÓ Ferenc vádjait kész bizonyítani, s kívánja, hogy a fogságban levő vádlott büneiért érdeme szerint halálra ítélessék.

A vádlott BAJCSI Jánosné ügyvédje, BARABÁS György az alkirálybíró vádjáról párt, vagyis a vádirat másolatát kéri, egyúttal időhaladékot is, hogy védence ártatlanságát bebizonyíthassa. A széki gyűlés mindezekhez hozzájárul azzal, hogy BAJCSI Jánosné állítsa elő tanúit is igazságának, illetve ártatlanságának bebizonyítására. Magától értetődik, hogy a vádlott továbbra is fogságban maradjon.

HÉJJA Máté nevében, ki az ügyben szintén érdekelt fél, ügyvédje, LÁSZLÓ Pál ugyanezt kéri, melyet a bíróság szintén megad, egyúttal utasítja, hogy bizonyosságaival és igazságával ugyanazon időre álljon elő, mikor vádlott társa pere tárgyalatni fog.

A folytatólagos tárgyalás egy hónap elteltével, vagyis 1643. július hó 15-én kezdődött meg. BAJCSI Jánosné a maga védelmére, úgy látszik, tanúkat nem tudott előállítani, ennél fogva kénytelen maga védekezni. Kétségbevonja a tisztnek, vagyis JANKÓ Tamás alkirálybírónak azon jogát, hogy őt fogságban tartsa, valamint orság, bűbájosság és étetés címen vádat emeljen ellene, mert, a JANKÓ Tamás előtt való vicetiszti

THURY György uram ugyanezekért már vádolta őt, kinek fizetett is, hogy a vádak alól tisztázza. Ami HÉJJA Mátéval való szerelmeskedését illeti, azt nem tagadja, de ezt ittas állapotában tette, azt azonban tagadja, hogy házasságtörést követett volna el. Törvényt kér, vagyis felmentést ártatlanságára. Ami pedig az alkirálybíró azon állítását illeti, hogy bizonyítani tud, ezt tennie nem illik, mert ellenkezik a szék azon szokásával, hogy akit bevádolnak törvénykereséssel mentesse magát. Egészen más volna az eset, ha az ura vádolná ilyen bűnéért.

A széki gyűlés a védekezés ezen formáját elutasítja és a vádat tovább is fenntartja, mert úgy találja, hogy az előző tiszt BAJCSI Jánosét sem az ország, sem a bűjös-bájosság, sem pedig az étetés vétségei alól nem tisztázta, még ha fizetett is ezért. Elrendeli, a mostani vádló JANKÓ Tamás alkirálybíró bizonyosságai jöjjenek be és eskü alatt tegyék meg vallomásaikat. Ezek közül MENYHÁRT István következőképp vall: tudom azt, hogy BAJCSI Jánosné nyilvánvaló etető. GÁL Mihályt megétette, abban meg is halt. Azt is tudom, hogy nyilvánvaló or és parázna is. SEBESTYÉN Márton azt vallja, tudom, hogy nyilvánvaló bűjös és bájos. Én velem KOZMA Pétert meg akarja vala etetni, de én nem cselekedém. CSÁKÓ Györgyné vallja: tudom azt, hogy BAJCSI Jánosné ZAKOR Judittal valami egyet-mást tevének össze itásban. Csinálák borbán és GÁL Mihálynak adék meginnia. Ő megivá, megbetegedék, azután meghala. KOZMA Balázné, Anna a következőképp vall: tudom azt, hogy BAJCSI Jánosnéval inget varrattam a fiannak, hogy tőle hazahoztam, bűbájt találtam benne. Ugyanígy vall KOZMA Mihályné is. BAJCSI Mihály azt vallja, mikor a vádlottat megfogták, HÉJJA Mátéval szerelmeskedett. Ezen tanúk kihallgatása után a széki törvényes szék a következő ítéletet hozta meg: mivel a bizonyosságok vallásából kitetszik világosan, hogy az a vétkes személy BAJCSI Jánosné nyilvánvaló bűjös-bájos, or, emberetető és parázna, maga is megvallotta ebbeli vétkeit, érdemei szerint büntetődjék halállal.⁸ Vízbevetessék. HÉJJA Mátéről ítélet nincs.

A következő per mintegy száz év múlva, 1731. jún. 7-én tárgyalatott a Kézdi⁹ széki törvénykezési ülésen, MIHÁLCZ József kézdi¹⁰ alkirálybíró elnöklete alatt.

Ezen ülésen MIHÁLCZ József alkirálybíró nevében BAKK Pál széki ügyvéd vádolja kézdiszent-

léleki¹¹ KOZMA Simon árvának jobbágyasszonyát, IZSÁK Ferencné PÁL Annók kézdiszentléleki lakost¹² azzal, hogy a fogságban levő vádlott különböző helyeken káromolta a Jézus Krisztust, Boldogságos Szűz Máriát, a Szenteket, továbbá bűjös-bájos boszorkányoskodott, erkölcsstenkedett, más gonosz cselekedeteket vitt véghez, többek között egy éjjel az urát is meg akarta fojtani. A vádlott ezen cselekedeteit kész bizonyítani, ki különben álljon elé jó mentségeivel. Ha pedig magát nem tudja kellőképpen tisztázni, ítéltessék halálra.

IZSÁK Ferencné védő ügyvédje, BOD Lukács útján tagadja bűnösségét, s kész a nemes szék előtt ártatlanságát bizonyítani, mire a vádló kéri ezen ügyben határidő kitűzését, melyet mindkét fél részére még ugyanazon hó 28-ik napjára tűz ki a törvényes szék.

Ezen tárgyalási napon MIHÁLCZ József alkirálybíró bemutatja bizonyosságainak vallomásait, melyben egy bizonyosság azt vallja: igaz az, hogy IZSÁK Ferencné úgy Jézus Krisztust, mint a Boldogságos Szűzet becstelen szavakkal illette. Két bizonyosság azt vallja, hogy advával, teremtettével szitkozódott. A negyedik tanú azt vallja, hogy IZSÁK Ferencné a szántóföldön kezeit összecsapván, csattogtatván és füttyögtetvén rokolyáját összefogta és nagy hirtelen őt elkerülte. Egy másik tanú azt vallja, hogy vádlott egy éjjel, dacára annak, hogy az ajtó be volt zárva, bejött a szobájába és az ágyához lépett és reáment, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy megölje, amit könnyen megtehetett, mert az ura nem volt benn a szobában. Ő azonban ébren volt és megismerte, hogy ezen személy IZSÁK Ferencné volt. A következő tanú azt vallja, hogy maga IZSÁK Ferencné mondta neki, ha nincsen a faluban, akkor az erdőben egy ág hegyén lakik, és oda hordanak neki inni valót. Egy tanú vallomása szerint IZSÁK Ferencné két ember magasságú vízbe esett, azonban nem süllyedt alá a torkánál, de vergődött, ugyanezen alkalommal két tanú állítása szerint a vízben nem vizesedett meg a ruhája az övén feljebb. Újabb három bizonyosság pedig azt vallja, hogy IZSÁK Ferencnéől magától hallották, hogy hétszer volt a pellengérbe téve, de ő oda úgy jár, mintha a boltba menne. A vádló ügyvéd ezen vallomásokból a vádlottnak boszorkány voltáról meg lévén győződve, kéri az elnöklő alkirálybíró, hogy a vádlott boszorkány voltának tényleges megállapítása végett utólag is ne

csak a szokásos vízbevetéssel úsztattassék meg, hanem a boszorkányokkal szemben alkalmazott egyéb próbákat, illetve módszereket is vegye igénybe.

A törvényszék azonban nem helyezkedik az ügyész álláspontjára, mert ugyanazon év aug. hó 1-én tartott ülésén a következő végzést hozza: IZSÁK Ferencné boszorkányossága nincs eléggé kimutatva, de bebizonyított tény az, hogy a Jézus Krisztust és Szűz Máriát becstelenn szókkal illette, továbbá adtával-teremtettével káromkodott, de négy ember vallomásából azt állapítja meg a törvényszék, hogy a vádlott IZSÁK Ferencné néha-néha meg volt háborodva és tibelyedett, azaz tébolyodott elmével volt, és cselekményeit így követte el. Gonosz cselekedeteiért, tekintetbe véve a körülményeket, fél esztendei tömlöcben tartassék. Ezen büntetésének kitöltése után hóhér által pellengéreztessek meg, és a háromszéki¹³ főtisztiség által örökre kiűzessék.

Most felolvasok egy másik Orbai széki pert, mely már inkább magában foglalja azokat a tulajdonságokat, melyek a boszorkányokat jellemzik, mint a két előzőben. A pert Kovásznán¹⁴ 1742. szeptember 5-én indíttatja meg imecsfalvi¹⁵ IMECS Antal Orbai széki alkirálybíró BALOG János ügyvéddel, mint vádlóval altorjai¹⁶ MIHÁLCZ Péterné ABAFI Zsófia jobbágyasszonya, zágoni¹⁷ SÁNDOR Mihályné ÁDÁM Margit ellen boszorkánysága, gonosz lelkekkel való összekötése és egyéb terhes vétkei miatt. Mindenekelőtt arra kéri a széki gyűlést, rendelje el boszorkány voltának megállapítása céljából a vádlottnak szaldokfából, azaz hársfából csinált jármon való általbújtatását, azután pedig a vízi próbát, vagyis a vízben való úsztatást, s ha boszorkánysága ezen próbák által bebizonyíthatnák, kívánja hogy SÁNDOR Mihályné elevenen égetessék meg. A vádlott ügyvédje újján természetesen tagadja azt, hogy boszorkány volna s gonosz társaságokkal állna összekötetésben, sőt, ártatlanságát kész bizonyosságokkal igazolni. Valakit vízben megúsztatni, vagy járomba bűjtatni nem lehet megtenni anélkül, hogy először a tanúk vallomásait meg ne hallgassák. A vádlott lehet ártatlan, s akkor a vádló keresetétől fel is kell oldozni. A széki gyűlés az ügyvéd ezen előterjesztéséhez hozzájárul és az ügy tárgyalását a következő ülésre halasztja, melyet két nap múlva, vagyis szept. 7-én tartanak meg. Ezen ülésre tiszt uram ökegyelme feleszájú bizonyosságokat jártatott elő a

vétkes SÁNDOR Mihályné ellen. Kik közül IZSÁK Boldizsárné azt feleli, azaz vallja: ennek előtte egy néhány esztendővel a zágoni Cserében gombáért akarván menni, a Cserében találkoztam SÁNDOR Mihálynéval, mostani fogságban levővel, ki karját megfogván kijebb vezette. Hát egy dudás és egy hegedűs vagyon ott. Volt-legalább száz boszorkány asszony, kik táncoltanak. Őt is táncba vitték. Egész estvéig táncoltatták, annyira, hogy alig mehetett haza esze nélkül. Azt kiáltották akkor a boszorkány asszonyok, hip-hop ki hilibi, ki haralyi. Azok között nem ismert meg más, csak Tamásfalvi¹⁸ SZÉP Lászlóné. Egy könyvet és egy kulcsot látott vala, és még SZÉP Lászlóné mondta, te nem közünkbe való vagy. BIRTALAN Mihályné azt látta, hogy SÁNDOR Mihályné leánya a kemence alatt lévén reszketett, SÁNDOR Mihályné foghagymát és holtstzenet egybetörvén, a kürtön kivetette, ezt mondván: menj el oda, honnan jöttél. Egy könyvet is látott nála, de mit csinált vele, nem tudja. VERES Miklósné és KIS Kata vallják, hogy mikor KIS András leányának öntött, erősen megcsattant, azt mondván SÁNDOR Mihályné, most ment el a lidérc tőle. SIMON Jánosné hasonlóképpen felel az öntötesről. TÓTH Tamás azt vallja, hogy ő is beteg lévén, öntötetett SÁNDOR Mihálynéval, meggyógyult. Úgy egy öccsének is, az is meggyógyult, azt mondván, hogy ludérc a szívet tartotta. TOMPA Mihályné azt vallja: TOMPA Mihály halála előtt azt mondotta, hogy mikor ő az erdőre ment volna, SÁNDOR Mihályné egy két kerekű szekéren odaérkezvén hívja, hogy menjen el véle, mert ha el nem megyen, ihol elviszi az erejét. El is vitte volna a fogságban levő vádlott, és míg meghalt, testében semmi érzékenység nem volt. NAGY Jánosné azt vallja: kára lévén, elment SÁNDOR Mihálynéhez, hogy jósoljon nékie. Egy könyvet elévett egy kulccsal együtt és azon könyvet a maga ujjára és a NAGY Jánosné ujjára tette, s a könyv magától egyet fordult a kettőnek az ujján, s biztatta, hogy előkerül, de máig is oda vagyon a kára. GUZSBA SZTÁNCSUJné vallja, hogy elhagyta az urát, de visszament hozzá. GUZSBA SZTÁNCSUJ babot tetetett a vádlottal, hogy a felesége elé kerül-e hamar, vagy sem. A könyvet elévén SÁNDOR Mihályné azt mondja, harmadnap alati elékerül, holott GUZSBA SZTÁNCSUJné is jelen volt. Észrevévén a vádlott, hogy ott vagyon, akiről nézetett, GUZSBA SZTÁNCSUJt verni kezdé, hogy

miért csúfolkodik véle. KIS Elekné azt vallja, hogy megfenyegette mind őt, hogy férjhez nem mehet, mind az öccsét, hogy meg nem házasodhatik, ha a vádlottal meg nem békülnek. KELEMEN Miklós azt vallja, elveszvéen két lova, elment SÁNDOR Mihálynéhoz, ki elővett egy könyvet és egy kulcsot, a kulcsnak szólván jövendőt, hogy előkerülnek lovaim. Elő is kerültek. DOMOKOS Sámuelné azt adja elő: elveszvéen két ökre, ő is elment a vádlotthoz, neki is elővette a könyvet, hogy hallani fog az ökreiről. Hallott is, mert a medve megölte volt. Ifjú CSUTAK István azt vallja, hogy TOMPA Mihály mondogta volna, mikor SÁNDOR Mihálynéval találkozott az erdőn, arra unszolta, hogy verje magába a kést. A vádlott részére is bejártak némely bizonyosságok, csak egyik sem igazolhat tiszta ártatlanságáról, csak éppen nem tudom, nem láttammal bizonyítanak. Ezért úgy tetszett a törvénynek, hogy a fogságban levő vádlott vízben usztattassék meg, annak utána szaldokfa járnon bujtattassék által, és ha ezen próbákon boszorkánysága konstatáltni fog, kínoztassék meg tüzes vassal, hogy vele egyetértő társait kiadja, azután égettessék meg. Ha pedig nevezett próbák után boszorkánysága nem bizonyulna valóának, ily sok rendbeli gonosz cselekedeteiért majd isteni hatalmat magának vindikálván sokaknak botránkoztatására, hóhőrmester által vassal bélyegeztessék meg SÁNDOR Mihályné a homlokán, és a székbeől örökre csapattassék ki, s ha ennek utána a székbe jönné, azután egyszer s mindenkorra csapattassék ki, és ha ennek utána két vagy három bizonyág által bizonyítottatik babvetése, önöntése s efféle Isten ellen való cselekedete, halállal büntetessék akárhol is. Vádlott fellebbezett ezen ítélet ellen, azonban fellebbezését nem engedték tovább a derék székre. Mivel SÁNDOR Mihályné, mint fennebb is említtem, MIHÁLCZ Péterné ABAFI Zsófia jobbagyasszonya volt, a tulajdonosnak ezen büntetésből kifolyólag kára lett volna, tehát a Torján lakó¹⁹ MIHÁLCZ Péter kérésére zágoni²⁰ VAJNA János kezeséget vállalt 500 forint erejéig SÁNDOR Mihálynéért, hogy a szék bocsássa szabadon, mert félő, hogy a vétkes a tömlecben meghalálozik. A szék szabadon is bocsátotta a foglyot VAJNA János uram kezesességén, kiért viszont MIHÁLCZ Péter és felesége álltak jót vagyoniilag az 500 forint erejéig. ²¹

Ezzel be is fejeztem előadásomat. Látjuk, Háromszéken is volt boszorkányüldözés s ezzel kap-

csolatosan perek, de hozzá kell tennem, nálunk 100 évre nem esik annyi per, mint Nyugat-Európa bármely államában egy napra. Miben rejlik ennek magyarázata? Kálmán király törvényeinek 57-ik cikkelyére szoktak hivatkozni, mely azt mondja, De strigis vero que non sunt nula questio fiat, vagyis a boszorkányokról, melyek nincsenek, ne legyen szó. Az újabb megállapítások szerint az említett törvényben levő striga szót tévesen fordították boszorkánynak, mert az varázslónőt jelent. A boszorkány neve latinul malefica, és így is használták. Kálmán király idejében azon varázslónők, kik a pogány magyarok idejében éltek és az ősz vallás szerint gyógyítottak vagy jósoltak, már kipusztultak.

Lehet, hogy úgy a törvényhozók és a bírák, mint a nép elkülete a boszorkányokról a nyugati értelemben vett hitet helytelennek ítélték, és azokat, mint ahogy mi, úgy ők is a mesék országába való alakoknak tekintették.²²

Jegyzet

1. Áthúzza, föléírva: Transilvániában.
2. Többszörösen áthúzott az első példányban, nem is rekonstruálható, a második példányon viszont csak két vonallal áthúzott, olvasható maradt. Tiszázandó még az adat forrása, pl. SZABÓ T. Antila az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötetében 1567-ből és 1572-ből említi először a boszorkány szót, mind a kétszer úgyszintén kolozsvári forrásból.
3. Többszörösen áthúzza, föléírva: megyénkben, a második példányon megyénken.
4. A fellárás és feldolgozás alatt levő háromszéki állami és egyházi levéltárakból eddig előkerült adataink messzemenően igazolják CS. BOGÁTS Dénes megállapításait. A legtöbb perben nem a boszorkányt vádolják, hanem a boszorkánynak minősített személyt kér kárértést és becsületesértést. Az Orbai Széki Egyházi Levéltárból előkerült boszorkányperek mind 1643 utániak.
5. Az első példányon többszörösen áthúzza, nehezen rekonstruálható, a második példányon egyszerű áthúzással.
6. Átjavítva: Covasnan.
7. A két utolsó szó az első példányon többször, de olvashatóan hagyva. áthúzza, a második példányon egy vonallal áthúzza.
8. A háromszéki eddig ismert boszorkányperek közül ez az egyedüli, amelyben a boszorkányra halálos ítéletet hoznak.
9. Átjavítva: Chezdi.
10. Sűrűn besatírozva.
11. Az első példányon többszörösen áthúzza, nehezen rekonstruálható.
12. Az utolsó két szó az első példányon besatírozva, illetve többszörösen áthúzza, előbe illesztve az -ot végződés, a második példányon egyszerű áthúzással.
13. Az első példányon törlesszerűen áthúzza, nem rekonstruálható, a második példányon egy vonallal áthúzza.
14. Átjavítva: Covasnan, a második példányon: Covasnan.
15. Az első példányon többszörösen áthúzza, nehezen rekonstruálható, a második példányon egy vonallal áthúzza.
16. L. mint az előbbi jegyzet.
17. Az 4-ről az ékezet törlése.
18. L. mint a 16. sz. jegyzet.

19. Az első példányon többszörösen áthúzva, illetve törésszerűen még utána, nem rekonstruálható teljesen, a másodpéldányon két vonallal áthúzva.

20. Az á-ról az ékezet törölve.

21. A fent idézett példákából is láthatjuk, hogy a boszorkányság próbája Háromszéken is ugyanaz volt, mint egész Erdélyben általában. A víz- és tűzpróba, szaldokfa járómba fogás stb. összeurópai próba, helyi specifikum nem fűződik hozzá.

22. CS. BOGÁTS Dénes az 1943-ban megjelent Háromszéki oklevél-szó-jegyzékébe nem építette be a boszorkányság címszót, lehet, hogy komolyabb, önálló tanulmányt akart erről a témáról írni. Az adatai pontosabb azonosítására eddig a Sepsí-, Kézdi- és Orbai széki törvényszéki iratokat tekintetem át, a Székely Nemzeti Múzeum levéltárában pedig a CSEREYné- és a CS. BOGÁTS-csomókat. Az ismertetett boszorkányperek jegyzőkönyveit eddig nem sikerült fellelni. A feltárás jelenlegi állása mellett az eredeti levéltári anyag lehetséges további állomása sem bizonyítható még (sem a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárbeli állapotok, sem a Zalaegerszegen elpusztult evakuált anyagról eddig tisztázottak nem teszik ezt egyelőre lehetővé).

(A családnevek majuszkulás kiemelését, az idézett szövegeket beleértve, kötet szerkesztési szempontok indokolják. A szerk.)

Dénes CS. BOGÁTS:
Procese de vrăjitoare în
Trei Scaune, sec. XVII-XVIII
(Despre publicare)

Cercetătorul Dénes CS. BOGÁTS, fost arhivist al Muzeului Național Secuiesc, membru al consiliului dirigent, mai târziu custode de onoare, a fost unul dintre cei mai buni cunoscători ai trecutului din Trei Scaune. Până acum i s-au cunoscut mai ales lucrările de istorie a limbii și cele genealogice. Recent Muzeul a inițiat un proiect de cercetare a istoriei științei în provincie, în cadrul căruia a început și cercetarea moștenirii lui CS. BOGÁTS. Publicăm în premieră o lucrare a lui, de domeniul etnografiei istorice. (Enikő SZ. GAZDA)

Dénes CS. BOGÁTS:
Witch-Trials in Háromszék
during the 17th-18th Centuries
(About the publication)

The researcher Dénes CS. BOGÁTS, former archivist of the Székely National Museum, member of its leading board, later custodian of honour, was one of the best specialists in the history of Háromszék. So far, his works on the history of the language, and on genealogy are the best known. Recently, the museum started a research project on the history of science in the province, that started with the investigation of the inheritance of CS. BOGÁTS. We publish for the first time one of his works, in the field of historical ethnography. (Enikő SZ. GAZDA)

1. ábra Vízpróba. Fametszet 1613-ból, Magyar Történelmi Képcsarnok

1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kinyomtatványok II.

(A közlésről)

A közlésre kerülő állagjegyzék folytatja az ACTA – 1997/II, 113–121. oldalakon indított vonatkozó röplapbibliográfiát. Az ott leírt 16 tétel az Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek), illetve a Honvéd Levéltárnak (részben a bécsi Hadilevéltárban maradt) anyagából került elő. A mostani közlés három részből áll. Az első 2.n. sorszámozással kiegészíti a tavalyi, n. sorszámozású részt, a második és a harmadik 3.n., illetve 4.n. sorszámozással a budapesti Országgyűlési Könyvtár Magyar Parlamenti Gyűjteményében található anyagokra vonatkozó állagjegyzék (utóbbi hadijelentéseket tartalmaz). Minden állagjegyzéket időrendi sorrendbe rendeztük. A román nyelvű anyagok ismertetésénél a cirill betűs szövegekben a hangjegyeket csak magyar fonetikus átírásban adtuk vissza, de ennek az anyagnak teljes (román) szövegközlését tervezzük a következő, ACTA – 1999 évkönyvben. A tavalyi közlés mellől lemaradt rövidítésjegyzéket is ez alkalommal pótoljuk, és az akkori hibáért elnézést kérünk. A szerk.)

Az 1848–1849-es nyomtatványbibliográfia rövidítéseinek feloldása

1. ÖNB FL UNG = Österreichische Nationalbibliothek (Wien) Flugblätter-, Plakate- und Exlibris-Sammlung, UNG = magyar kiadású röplapok.

2. HL = MH Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (Budapest) Hadtörténelmi Levéltár

3. KA Wien = Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Kriegsarchiv

4. Poss. = possessor = korábbi tulajdonos

5. MP = Bibliothek des kaiserlichen und königlichen Ministerrats-Präsidiiums (Wien) – 1918-ban megszűnt.

6. A KA Wien possessori jelzésű röplapok az alábbi vörös átengedési gumibélyegző látható:

Schiftenabteilung des Kriegsarchivs Wien VII. Stifgasse 2. Ex archivi bellici actis: Überg. an Ungarn ad Pkt. der Blge zum Archiv-vertrag. Siehe KA 75/1927.

(Hivatkozás a két állam közötti »Baden bei Wien« szerződésre).

Átadás Magyarországnak a megegyezés levéltári melléklete szerint. lásd Kriegsarchiv 75/1927.

7. MPGY = Országgyűlési Könyvtár (Budapest) Magyar Parlamenti Gyűjtemény

(Megj.: ahol nincs leltári szám vagy jelzet, ott a besorolás alapja a kibocsátás dátuma.)

1848-as erdélyi és partiumi vonatkozású kinyomtatványok idegen levéltárakban 2. (Állagjegyzék)

2.1.

1848. március 28.

Március 15-ki Emlék Választmány, Pest

Hazafiak! Egy osztályokból nemzetté alakult nép első nyilatkozata volt a martius 15-ki esemény... E napot, ez eseményt a késő kor szeme elé állítani, nemzeti kötelesség... Ezért hazafiúi bizalommal fordulunk ezennel önökhöz, kérvén... a pénzt... a pénztárokhoz átküldeni sziveskedjenek. Kelt Pesten 1848. évi martius 28-án. / ROTTENBILLER Lipót, elnök; IRÁNYI Dániel, hely. jegyző. – (Pest) (LANDERER és HECKENAST)

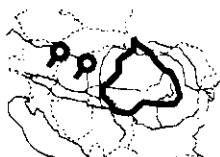
1 p. 1 fol. – 32 x 23,5 cm.

Felhívás adakozásra, a pesti Szabadság térre tervezett március 15-i emlékszobor felállítására érdekében.

Külföldön kézírásal: Osdola Közönségének. Osdolán. Erdély–Székelyföld–Háromszéken. 2 aláírási ívvel. – Feladó nyomtatva: A pesti martius 15-ki emlék választmánytól. Hivatalból. A címben jelzett 2 aláírási ív hiányzik.

HL 1848 52/35.

Más gyűjteményben: ld. a köv. felvételt.

2.2.

[1848. március 28.]

Március 15-ki Emlék Választmány, Pest
Kötelező aláírás a szabadságtéren Pesten a
nemzet által emelendő emlék „Martius 15. 1848.” költ-
ségeire.

Az aláírók nevei külön könyvbe jegyezze a
nemzeti múzeumban fognak fentartatni... / pénztárnok
FRÖHLICH Frigyes, [Pest] [LANDERER és HECKE-
NAST]

2 p. 1 fol. – 45 x 28 cm.

Autográf aláírás: ROTTENBILLER Leopold
elnök; BIRÁNYI Ákos, jegyző.

Előlapon kézírással: 4232 szám. Ívtartó Bihar
megye. Ép vörös viaszpecsét: Szabadság – Egyenlőség –
Testvériség – 15 mart 1848 könrattal.

Az előző felhívásban megemlített aláírási ív.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/5

2.3.

1848. április 15.

BOGDANFFY Gergely – SÁROSY Lajos stb.

Freie Mitbürger!

Es ist uns Allen bekannt, daß die allerfreieste
Umgestaltung unserer Verfassung ruhig und zwar im
gesetzgebenden Wege vor sich gegangen; die neuen
Gesetze durch den König bekräftigt... Mitbürger!... wir
haben erfahren daß ver verantwortliche Ausschuß
nicht mehr zusammensitzt, die Errichtung der
Nationalgarde gänzlich ins Stocken gerathe... Wir
fühlen eine dringende Nothwendigkeit... Montag den
17. April, Vormittags um 10 Uhr, im Stadthausaale
eine öffentliche Volks-Sitzung hu halten... Auf! auf!
Mitbürger! Unser Losungswort: Freiheit! Gleichheit!
Brüderlichkeit! Arad, den 15. April 1848. / BOGDAN-
FFY Gergely; SÁROSY Lajos; DELLORT József;
BRAGYÁN György; PFIEGLER Alajos; BEDEKO-
VITS Vilmos; EICHNER János; CSONTOS István. –
(Arad) Nyomatott SCHMIDT Józsefnél

1 p. 1 fol. – 42 x 26 cm.

Szabad polgártársak! Mindenki előtt nyilván-
való, hogy alkotmányunk átalakítása törvényes útján
halad, jó királyunk, független minisztériumunk van.
Országunkat még nem fenyegeti veszedelem, de pol-
gárorséget állítanunk kell. Az eddig megválasztott bi-
zottság nem ülésezett, de a nemzetörség megszervezése

nem tűr halasztást. Ezért népgyűlést hirdetünk a város-
háza nagytermébe.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/2/13

2.4.

1848. április 15.

PÉTERFI József; REICH Károly stb.

Felszólítás Marosvásárhely hű polgáraihoz.

Szeretett polgártársaink! Ha mult századok-
ban a' Magyar patakkal ontotta vérét Európa ke-
resztény népeiért a' roppant Török hatalom terjedését
gátolva: most ugyan azon népek vissza adák a' köl-
tsönt, véreket ontván a' Magyar szabadságaért is... Pól-
gártársaink!... Isten hozza el minél hamarabb, mint már
megmutatott: nevelje föl... élőfáját az igaz és törvé-
nyes szabadságnak, virágoztassa és gyümölcsöztesse a'
mi értünkre, 's utánunk gyermekeink, unokáink
számára ezer iziglen! Maros-vásárhelyt. Április 15-kén
1848. / PÉTERFI József; REICH Károly; KOVÁCS
Dániel; DABÓCZI János sat. sat. sat. (Marosvásár-
hely?) s.n.;

2 p. 1 fol. – 35 x 21 cm

Magyarország újjászületett. Van jó királya, ná-
dora, független minisztériuma, kegyes Zsófia főherceg-
nője. Nincs különbség polgár és polgár között, minden-
ki egyaránt szabad. Májusig, ameddig a választásokra
várni kell, amelyet követően Magyarország és Erdély
egyesül, mindenki őrizze meg nyugalma és vigyázzon
a közbékére.

HTM 3083/Nyt. R.M. 2.3.1. „1848”

2.5.

1848. május 21.

DRAGOS, Joan – [GOJDU] Manuil

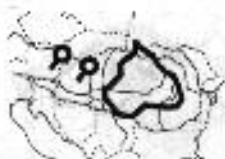
Ūn stiincáre kötrő romōni

De ledzse rōszōriteánō ne unitō!

Trimisi Romōnilor din Komitátele (vármegi-
ile) Árad, Bihár, Temes, Torontál, si Kárásu, ku Pestáni
din preunō konviind, adekō sztrōngōnduszō lá orásul
Pestá ūn 3/15. Májú ánuľuj kurgōtoriu 1848... szō ūn-
voirō ká ūntrebile Nációnále szō deje o peticie...

Dát ūn áduńaréa Romōnilor lá Pestá Májú
9/21. 1848 / DRÁGOS Iván mp. / Áktuáriu / Mánuil
GOZSDŰ / Prezidentul Adunōri – [Pest?] s.n.

1 p. = 1 fol. – 32 x 24 cm

Hírül adatik a nem egyesült keleti vallású románoknak... Az Arad, Békés, Bihar, Temes, Torontál, Krassó és Pest vármegyei románok nyilatkozata arról, hogy petíciót intéztek az uralkodóhoz és a magyar minisztériumhoz, ebben tudatják, hogy június 25.-re Temesvárra gyűlést hívnak össze. Felhívják a románokat, hogy ide minden közösség pecsétes írással meghatalmazott követet küldjön.

Román nyelvű, cirill betűs röplap, az alányomatott nevek latin betűkkel.

ÖNB FL UNG 1848/3/17 – autográf aláírással, csak a nevek:

ÖNB FL UNG 1848/3/19 – autográf aláírással adekő DRAGOS Joann, adekő Manuil GOZSDU.

2.6.

1848. május 21.

[GOJDU, Manuil] – CZAPOS, György stb.

Domnilor Minisztrij!

Náciá romonő si dupő mörturiszíreá isztoriej je úná dintre cele māj vekj nációj ün Ungáriá....

...ün numele nosztru si ün numele náciej ...Sző trőjászko cārā, sző trőjászko krájul, sző trőjászko liber-tátea, egálítátea si frőcietátea.

Dátuszáu ün Pesztā din Sedincā Romünilor adunāj de prin Komütaturile cse māj zsosz sző vor ün-szemná ün 21. Māj 1848./ GOZSDU Mano mk. einök, CZAPOS György mk. helyettes esperes, BOCZKO Pál mk. kisjenői lelkész stb. S.1. s.n.

2 p. = 1 fol. – 43,5 x 25,5 cm.

Miniszter urak! A román nemzet a történelem tanúsága szerint is egyik legrégebbi nemzet Magyarországon... A maguk és a román nemzet nevében kéri a románok lakta vármegyék megyegyűlési képviselői, hogy egyházuk lehessen független a szerb egyháztól. Nem akarják elismerni a karlócai pátriárka fennhatóságát, mert pán-szláv érzelmű, a magyarokkal és románokkal ellenséges. Kéri, hogy maguk szervezhessék iskoláikat, kéri a tel-jeskörű anyanyelvhasználatot a közigazgatásban is, és legyenek a román kiegészítésű ezredekben a tiszték románok. Kéri, hogy vegyék komolyabban a román nemzetet, egyben hűségükről biztosítják a magyarokat. Aláírták az Arad, Békés, Bihar, Temes, Torontál, Pest és Krassó megyei románok képviselői, összesen negyvenen.

Cirill betűkkel, román nyelven írott röplap, az alányomatott nevek latin betűvel.

ÖNB FL UNG 1848/3/18

2.7.

1848. július 6.

(Pénzügyminisztérium, Magyarország)

Jegyzéke az ország alábbsorolt törvényhatóságaira ezüst pénzben rótt adó mennyiségnek 1848 évi Május hó 1-től ugyan azon év October hó utoljáj.

A kerületek és törvényhatóságok nevei... Pö-zsonyi kerület... Temesi kerület... járandóság. Egy évre... Kerületek összege... / Az országos főszám-vevőségi osztály igazgatója WEISZ Bernát Ferentz. – Láttam Budapest, Július 6-án 1848 KOSSUTH Lajos m.k. pénz ügy minister. – (Budapest) s.n.

3 p. l. 30 40 cm.

Kézírás, könyvnyomatos soksz.

A pénzügyminiszteri jelentéshez tartozó mel-léklet, többek között Temes, Torontál, Krassó megyék és Temesvár város adatait tartalmazza.

HL 1848 52/88/dNr.204

2.8.

1848. szeptember 10.

Fráclilor Romünj! I. Üntru un timp szkurt, foárte māj sztrömütörj száu főkut. ... VI. ... Dátuszáu ün Pesztā ün 24. Szeptetb. 1848./

Szigiszmund POP, Gávriil MIHÁIL, Teodor SZERB, Joszif MANJ, Stefan JOÁNESZKÚ / Dele-gácj romüni / Ün tipáriu luj Vászul KOSZMÁ – (Pest) 4 p. – 2 fol. – 43 x 29 cm.

Román nyelvű, cirill betűs példány (a magyar változatot l. ACTA – 1997/II, 119, 12. tétel).

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/7/27

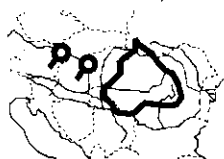
Poss.: MP

2.9.

1949. szeptember 19.

GOZMÁN, Joán – ÁSKRUS, Ioszif

Csinszitő Preocie, si Jubicilor Romönj! Sző sticj kö preá jubitul Ūmpörtul nosztru jeszte bolnávu. ... Köütácj fráclilor! Iá vremile trekute si árunkácj okj privigitorj la viitoriu! si vecj fi oámenj de köpetenie. Ázsutevő Dumnezeu! Ün Pestā 19. Szeptemb. dupő kálendáriul nou áj vostri voitörj de bine: / Joán GOZMÁN m. pr. / Joszif ÁSKRUS m. pr./ Deputácj romönj din Biharéa – (Pest) Ün tipáriu luj V. KOZMA 1 p. l. fol. – 42,5 x 28 cm.

GOZMÁN és ÁSKRUS Bihar megyei román képviselők röplapja figyelmeztet, hogy a bécsiek, kihasználva a császár betegségét, a németek (osztrákok), szlovákok és szerbek megtámadták a románokat és magyar testvéreiket. A legutóbbi országgyűlés nagy szabadságot adott, eltörölte az úrbért, a testi fenytést, fizetést adna a román pópáknak, gyermekeik kereskedést tanulhatnak, az utakat megjavítanák.

Most, hogy a nádor is hadba vonult megvédeni az országot, a románok is csatlakozzanak. A katonaidő csak négy év, nincs testi fenytés, a katonák tanulhatnak haza. Ha ezt most nem támogatják, visszatér a forradalom előtti idő és gróf HALLER Sándor sorozat ismét, 20 évre.

Nr. 198.

Román nyelven, cirill betűkkel.

Sign.: ÖNB FL UNG. 1848/7/15

2.10.

1848. szeptember 24.

[BATTHYÁNY Lajos] BATHANJ Lajos gróf

Pátriá noásztrö je ünkundzsurató de prmezsdij si de vünzäre; vrözsmásij szlobozeniej noásztre amödzszek poporul ku feliuir de szkorniturj; szeámönő úró... ká pünö künd popoárele ácsesztea sze vor csertá üntre szine, pünö átuncsá jej szó poató üntröduce, si sztátornicsi sztárea de máj náinte; kárea prin sterdzsereá robotej, si a dezsmej áu foszt ünccsetát... Pizmá si röutátea nu vor puteá szta ümpotrívá ármelor noásztre; köcsj noj ávem dreptáte; si unde je dreptátea, ákoló je si ázsutoriul si proniá dumnezeászki! Dát lá Búdá ün 24-leá Szeptembrie 1848 / Grof BATHANI Laios m. pr. - [Pest?] [Egyetemi ny?]

1 p. 1 fol. - 3,5 x 23 cm.

Hazánkat veszedelmek és árulás veszi körül; szabadságunk ellenségei különféle hazugságokkal áltatják a népet, gyűlöletet keltenek... A miniszterelnök fegyverbe hívja az országlakosokat a király adta szabadság és az ország védelmében. A családfenntartókat mentesítik a katonai szolgálat alól. A bevonulókat kedvezmények illetik meg. A hadrakelés részleteit közigazgatási úton hirdetik ki. A sereget István nádor vezeti.

Román nyelven, cirill betűkkel.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/7/26

Poss.: MP

2.11.

1848. október 2.

Szatmár megye, Képviselői Bizottmány

Fölvhívás.

Veszéllyel borított hazánk megmentésére magokat felajánlott mozgó nemzetőrseregünk a községekben kevés részvétre talált... E buzgalomhijány okozói a bujtogatók... Ugyan azért minden felekezeti lelkészek... felhívatnak... világosítsák fel a népet... a felázadt nép alkotmány ellenes kitérészei iránt az illető lelkész ezennel felelőssé tétetik, s a zavar s mozgalom okozójának fog tekintetni. -

Kelt Nagy-Károlyban Szatmármegyének 1848-dik évi October 2-dik napján tartott képviselő bizottmányi gyűléséből. / MOSON György s. k. m. aljegyző. - (Nagykároly?) s.n.

1 p. 1 fol. - 41 x 27 cm.

A Szatmár megyei bizottmány, felmérve a helyzetet, úgy látta, a forradalomellenes bujtogatók az oka annak, hogy nem jelentkeznek a falvakból sem nemzetőri, sem honvédszolgálatra. A megyei határozat a papok kötelességévé tette a nép felvilágosítását.

HL 1848 52/126

2.12.

1848. október 4.

Igazságügyminisztérium, Magyarország

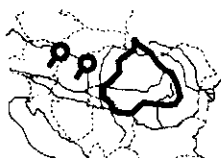
Az Igazságügyi ministeriumtól Bihar megye közönségének. 6540/Ig.

Folyó évi Aug. 6-ról az 5363/5493 szám a. Önökhöz kelt körlevél kapcsán szükséges tudomás s az illetőknek magukhozi [maguknak a honi? - rosszul olvasható kézíratos javítás] alkalmazásuk végett Önöket ezennel értesitem... 1-ször Az illetők kötelezetnek mind két részről leveleikről jegyzőkönyvet vinni... 2-4.... hol tudni illik az illető levelek feladatnak, engem pótlólag szinte tudósítsanak. Kelt Budapesten October hó 4-dikén 1848. / GHYCYZ Kálmán Igazságügyi államadmi titkár. - S.I. s.n.

4 p. 2 fol. - 37,5 x 22,5 cm.

A minisztérium körlevélben értesítette az illetékeseket, hogy a tisztii ügyészekhez és a közbírókhoz intézett hivatalos levelek a postai díj alól felmentetnek. A feltételeket négy pont rögzíti.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/8/2

A nyomtatott levél a külíven részben kézzel
címezett: Az igazságügyi miniszteriumtól Bihar megye
közönségének Nagy-Váradon. Hivatalosan.

GHYCZY Kálmán autográf aláírása
Nr. 207

2.13.

1848. október 10.

Országos Honvédelmi Bizottmány, Magyarország

Az oláh néphez! A magyar nemzet testvéri
módon megosztotta az oláhokkal minden szabadságait
és nem tartott meg magának csak egyet sem kizárólag...
Az ország kormánya megparancsolja... kik magatokat a
bujtogatás által félrevezettetni engedjétek, hogy nyolc
nap alatt mindenki a rend és törvényes engedelmesség-
nek magát alája vesse... A szabadság, egyenlőség és
testvériség szelleme járja át sziveiteket, hogy tisztelet-
ben tartsátok a törvényt... Béke veletek. Költ Pesten
october 10-kén 1848. / Az ország védelmére megbízott
országgyűlési választmány, KOSSUTH Lajos elnök;
Idősb gróf ESZTERHÁZY Mihály bizottmányi tag. –
(Budapest) Nyomatott KOZMA Vazulnál

2 p. 1 fol. – 40 x 25 cm.

A felszólítás részletezi, hogy a közös történe-
lem során hogy küzdött együtt a román és magyar nép,
most a felforgató és bujogató ellenfél aknamunkája
nyomán a Délvidékről betört az országba JELLA-
CSICS, zendülőkkel és pártütőkkel. A Honvédelmi Bi-
zottmány figyelmezteti a románokat, ne higgyenek az
ellenségnek, maradjanak békeszerető, hű fiai közös ha-
záinknak, testvérei a magyaroknak.

(Vö. román nyelvű változata a 2.14.)

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/8/10

2.14.

1848. október 10.

Appel Kötrő Romunj.

Ludovicu KOSSUTH m.p. President : Cont
Michail ESZTERHÁZI m.p. Membru Comisiunei / Őn
tipariu lii Vaszil Koszma.

2 p. 1 fol. – 39,5 x 25,5 cm.

Nr. 208.

Róman nyelven, cirill betűkkel nyomtatott
példány (a nyomtatott aláírás latin betűkkel). A 2.13.
róman változata.

Sign.: ÖNB FI UNG 1848/8/11

2.15.

1848. november 13.

WINDISCH-GRÄTZ, Alfred Fürst zu

Proclamation des Fürsten Alfred zu WIN-
DISCHGRÄTZ, k. k. Feldmarschalls, Oberbefehlshab-
bers k. k. Truppen... des Königreichs Ungarn und des
Großfürstenthums Siebenbürgen.

Bewohner Ungarns und Siebenbürgens!

Die wenige Monate dauernde Gewaltherr-
schaft einiger verrätberischer Aufrüherer... Schutz dem
Getreuen, Verzeihung dem Bereuenden und Verderben
den Aufrüheren, – ist mein Wahlspruch! Hauptquartier
Schönbrunn den 13. November 1848. / Fürst zu
WINDISCHGRÄTZ m. p. k. k. Feldmarschall. – S

(Wien) K. k. Hof- und Staatsdruckerei

1 p. 1 fol. – 44 x 28 cm.

A magyarországi főparancsnokká kinevezett
WINDISCH-GRÄTZ felszólítja Erdély és Magyarország
lakóit, hogy térjenek az uralkodó hűségére, a lázadókat ne
támogassák. Az uralkodó által szentesített törvények élet-
ben maradnak, személyes szabadságát mindenkinek biz-
tosítja abban az esetben, ha nem állnak a lázadók oldalára.

Német nyelvű példány, román változatát l. 2.16.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/9/6

2.16.

1848. november 13.

Graiu Lui H. WINDISCHGRÄTZ Alfred lo-
cuitorii ori de care limba si plasa a Ungariei si Trans-
sylvaniei... S.1. s.n.

1 p. 1 fol. – 39 x 25 cm.

Nr. 211.

A 2.15. román nyelvű változata, latin betűkkel
nyomatott példány.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/9/5

2.17.

1848. december 6.

BEM, [Józef]

A felső erdélyi hadsereg fővezérével.

Az erdélyi főhadsergeknek korlátlan telyesha-
talommal főkormányzatára meghivatván, első köte-
lességemnek tartom Erdély és a körülfekvő vármegyék
lakosainak a kormány eltökélt szándékát tudtára ad-
ni... Erdélynek és a körülfekvő vármegyéknek minden

lelkészei ezen hirdetőményt templomokban több napon át felolvasni tartoznak. / Nagyvárad December 6-kán 1848 / BEM s.k.

Poruncsitoriu csel máj máre a Oásztej Árdele-
nesty de kepetenie! Kiemát fiind ká Oaszteá Árdelenyász-
ka de kepetenie ku nehoterita putere de plin sze okermu-
jeszk, cse din tie dătorinze a me jeszte, ká pre lakiutóri
Árdeáluluj si á Vármezsiilor dinprezsor deszpre vojá oker-
muitórilor Czeri szej invenczu... Tócz pópi a Árdeáluluj si
a Vármezsiilor dinprezsor ácsásztá Vesztre in Biszericsfle
szálein máj múlte zile sze o csetyászke. Dat in Orade-
mare 6. Decembrie 1848. / BEM m. s. – S.I. s.n.

1 p. = 1 fol. – 36 x 44 cm.

Minden lakos nemzeti, vallási és rangkülön-
ség nélkül egyenlő, vallását, nyelvét szabadon gyako-
rolhatja, ha bárki a harcok során megrokkann, nyugellá-
tásban részesül stb.

A román nyelvű rész latin betűkkel, fonetiku-
san nyomtatott.

Sign.: ÖNB FL UNG 1848/10/3

2.18.

1849. március 21.

BEM, [József]

PROKIEMÖCIUNE KÖTRÖ LOKUITORI TRÁNSZILVÁNIEI

Dupó multe si grele lupte,... komunul inimik,
miliciá ruszó si áusztriakó, ünviniszó si ün Romániá pre-
fudziszó, si pacse ün toató ceará eluptató eszte... Mágyárj,
Szászj si Románj! ütintecivó möjnile fröceste, alungácj
delá voj toató úrá nációnáló, si ficj fericsicj. Brásov, 9/21.
Mártie 1849. Delá szupremá komandó á ármátej ungárió
ün Tránszilvániá / J. BEM / Duká. – S.I. s.n.

1 p. – 1 fol. – 38 x 23,5 cm.

Kiáltvány Erdély lakóihoz. Sok és nehéz harc
után... a közös ellenséget, az orosz és osztrák csapato-
kat legyőztük, Romániába űztük. Az egész országban
kiharcoltuk a békét.

BEM békességre szólítja fel Erdély egymás
mellett élő népeit. óvja őket attól, hogy az orosz propa-
gandának hitelt adjanak. Elrendeli, hogy a győzelem
alkalmából a templomokban hálalmát mondjanak, ki-ki
saját vallási rítusa szerint.

Cirill betűkkel, román nyelven. Az időpont
mind ortodox, mind Gergely-naptár szerint megadva.

Sign.: ÖNB FL UNG 1849/4/11

*

1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású manifesztumok, proklamá- ciók az Országgyűlési Könyvtár Magyar Parlamentí Gyűjteményéből

3.1.

1848.06.21.

A kormány előtt elvádolt és a közönség előtt
gyanusított székely katonaságnak... = Nemes Alsó-
fejmegyében Koslárdon és Mihálcz falván a lakosok
által a birtok szentségének hatalmasul lett megtámad-
tatása...; BÉLDI Ferenc; Ifj. KEMÉNY István-Fő korm.
biztosok; TEUTSCH Hauptmann; SÁNDOR hadi
ügyész és százados. Hadi biztosok. – N. Enyed Junius
21. 1848.

3 p. = 2 fol.; 36 x 22 cm.

A törvények mielőbbi végrehajtását birtok
foglalásokkal szorgalmazó jobbágyok ellen kiszállt ka-
tonaság cselekedeteit a helybéli románok a fővezérség-
hez bepanaszolták – a vizsgálóbiztosok helyszíni jegy-
zőkönyvének kivonata a nyomtatvány. – Restaurált,
részben körülvágtatlan.

00330

3.2.

1848.07.02.

Magyarország, Belügyminiszter

Az országgyűlés megnyitásának rende Július
5-kén 1848. = Július 4-kén reggeli 10 órakor úgy a
képviselők, mint a felsőház tagjai teremökben össze-
gyűlnek.; SZEMERE Bertalan, belügyminiszter. –
Budapest, Julius 2-án 1848.

1 p. = 1 fol.; 37 x 22 cm.

00104

3.3.

1848.07.03.

[Magyarország – Erdély. Szász Nemzet-
közösség]

Emlékirat az Erdélyi Nemes Szász Nem-
zetnek Magyarországgal egyesülésének feltételei
felől. : (Magyarország nemzeti gyűlésének előterjesz-
tendő.) = Az utolsó Erdélyi ország gyűlésen a Szász
követek...; Az Erdélyi Nemes Szász Nemzetnek
egyete. SALMEN Ferenc a n. szász nemzetnek

grófja, SIGERUS Károly helyett. egyetemi jegyző. – N. Szebenbe, Julius 3-kán 1848ban.

4 p. = 2 fol.; 41 x 25 cm.

A szász nemzet eddigi eredményeit, amelyek a korábbi törvényekből fakadnak (pl. Diploma Leopoldinum) „bizonytalan eredményű reformoknak fel nem áldozhatja”, így csak akkor hajlandó elismerni Erdély és Magyarország közjogi együtartozását magukra nézve is, ha jogaik (önrendelkezés, iskola, nyelv, bíraskodás stb.) továbbra is biztosítottak. – A példány láthatóan szándékkal kettészakított, bankjegyragasztóval mindkét oldalán javított.

00454

3.4.

1848.07.00. : 1848.08.22.

Magyarország mélyen tisztelt hongyüléséhez benyújtott alázatos kéreményök szabad és kiváltságos Szász-Régen városa, Petele, Dextrád, Felső-Idets, Alsó-Idets és Vajola helységek községeinek, : mellyben egy önálló törvényhatóság Szász-Régenszék nevezete alatti alakítását czélzó egyesületeket, és ezen törvényhatóságának a szász nemzethezi csatoltatását törvényczikkben kegyesen kimondani és biztosítani alázatosan kérik. = Mélyen tisztelt hongyülés!; A mélyen tisztelt hongyülésnek legalázatosabb szolgálai szabad és kiváltságos Szász-Régen városa... – [Pest] Nyomatott LANDERER és HECKENASTnál., [1848].

5 p. = 3 fol.; 39 x 23,5 cm.

A Statuta jurium municipalium Saxonum in Transylvania (1583) szabályaira, az erdélyi Decretumok és a Tripartitum megfelelő paszszusaira hivatkozva az aláíró települések a szászok egyeteméhez kívánnak tartozni. – A többi aláíró: Dextrád, Petele, felső Idets, alsó Idets, Vajola helysége. – Feltételezett megj. ideje: az országgyűlést 1848.07.02-re hívták össze, az itt leírt felterjesztést a 08.22.-i ülés tárgyalta. – Erőszakosan eltépett pld., bankjegyragasztóval összetartva.

00463

3.5.

1848.09.10.

Román testvérek! = Kevés idő alatt nagy változások történtek!...; PAP Zsigmond; MIHÁLYI Gábor; SZERB Tivadar; MÁNY József román képviselők. – Nyomatott LANDERER és HECKENASTnál Pesten. – Költ Pesten, september 10-én 1848.

4 számozott oldal = 2 fol.; 41,5 x 25 cm.

A magyar országgyűlés román képviselői öt fejezetben sorolják fel, hogy a kivívott szabadság és jogok a román népet/nemzetet ugyanúgy érintik, mint a magyart, fogjanak tehát fegyvert az ország védelmében, a magyarokkal egyetértésben. – Sem lelt. szám, sem tulajdonbélyegző. – Kettétépett pld., bankjegyragasztóval javított a 2. és 3. oldalon, szöveg kivehető. (Vö. ACTA – 1997/II, 119, 12. tétel).

00462

3.6.

1848.10.01–15.

V-dik Ferdinánd magyar király és a vitéz székely nemzet nevében: Székelyek! = Az idő szalad, ellenségeink készülnek...; BERZENCZEY László s.k. Kormány Biztos, 1848.

1 p. 1 fol.; 35,5 x 45 cm.

BERZENCZEY László (1820–1884) október 15.-re VAY Miklós királyi biztos nevében összehívta az Udvarhely melletti Agyag falvára a székely nemzeti gyűlést. – A gyűlés időpontja október 16–17. Elnöke MIKÓ Imre volt.

00199

3.7.

1848.10.00. (?)

Szász és román testvérek, polgártársak! = Agyagfalváról szállunk tihozzátok, hol őseink törvényt hoztak...; G. MIKÓ Imre s.k. Elnök; KOVÁCS Elek s.k. Tolvivő. – Agyagfalván 1848-ban.

1 p. = 1 fol.; 36,5 x 44 cm.

Feltételezett kiadási ideje október 16. – Görgényi vízjeles, merített papírra nyomott, körülvágtatlan. – További pld. ld. 00305. sz.

00296

3.8.

1848.10.00. (?)

Szász és román testvérek, polgártársak! = Agyagfalváról szállunk tihozzátok, hol őseink törvényt hoztak...; G. MIKÓ Imre s.k. Elnök; KOVÁCS Elek s.k. Tolvivő. – Agyagfalván 1848-ban.

1 po. = 1 fol.; 36 x 44 cm.

Feltételezett kiadási ideje október 16. – Görgényi (GÖRGÉNY) vízjeles, merített papír, körülvágtatlan. Előlapján RÁKOSI-címeres tu. bélyegző Országgyűlési Könyvtár körirattal. Hátoldalon ETO

304.698:a. jelzet, kézírás ceruzával: 1948. (sic!)
október 16. – További pld. ld. 00296. sz.
00305

3.9.
1848.10.18.

Proklamation an die k.k. Truppen in Siebenbürgen. = Während Sr. Majestät mit dem keiserl. Manifest vom 3. October...; Anton Freiherr von PUCHNER, Feldmarschall-Lieutenant und kommandirender General in Siebenbürgen. – Hermannstadt am 18. October 1848.

1 p. = 1 fol., 41 x 26 cm.

Mivel az uralkodó október 3.-i manifestuma szerint Magyarország és társországai hadtörvények alatt állnak, ha ezt követően bárki a Honvédelmi Bizottmányoknak, vagy a törvényen kívül helyezett magyar hadügyminisztériumnak engedelmessé válik, maga is törvényen kívül lesz. A továbbiakban PUCHNER a parancsnoksága alatt álló csapatok trónhűségéről nyilatkozik. – Hermannstadt: Nagyszeben.

00438

3.10.
1848.10.23.

Hirdetmény. = Hazánk felett a vész, mind inkább tornyosúl...; B. VAY Miklós királyi biztos. – Kolozsvárt, October 23-kán 1848.

1 p. = 1 fol.; 40 x 25 cm.

A királyi biztos a reá ruházott hatalomnál fogva népfelkelést hirdet az „erdélyi részek minden lakosai” számára Marosvásárhelyre.

00235

3.11.
1848.10.00. (?)

A székely táborból: Erdély minden ajkú polgáraihoz! = A székely tábor kiszállott megmenteni királyt a hon szabadsága gyilkosaitól...; If. BETHLEN János Kormány Biztos; DORSNER Ezredes, és az előcsapott vezére, 1848.

1 p. = 1 fol.; 36 x 21,5 cm.

DORSNER ezredes: DORSCHNER – Megjelenése valószínű október 23. után. Ld. a népfelkelés meghirdetését 00235.

00236

3.12.
1848.11.05.

Testvéreink barátink! = Hosszas szolgaság után a magyar nemzet kérésére jó királyunk...; Gróf TOLDALAGI Ferencz s.k. Főkirálybíró, SZENTKIRÁLYI Zsigmond s.k. Főjegyző. – Nemes Maros-széknek 1848-ba mindszenthő 5-én tartott tisztii üléséből.

1 p. = 1 fol.; 36 x 22 cm

mindszenthő = november
00241

3.13.
1848.11.06.

Ferdinánd, első, osztrák császár, ötödik, magyar király (ur. 1835–1848)

Mi Első Ferdinánd, Isten kegyelméből Auszriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik, Erdély nagyfejedelme stb. stb.: Magyar, Horvát, Tótországok, Erdély és a katonai végvidék lakosaihoz. = Tetszett a Mindenható Istennek azhon időszakot, mely a Mi Magyar koronánkhoz tartozó országaink...; Ferdinánd s.k. – Ollmützben November hó. 6-kán az Urnak 1848-dik, Uralkodásunk 14-dik esztendejében.

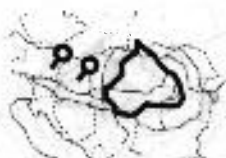
2 p. = 1 fol.; 38x25 cm.

Az október 3-án feloszlott magyar országgyűlés és KOSSUTH Lajos minden további ténykedése törvénytelen, az alkotmányos rendet és szabadságot a teljhatalommal kinevezett WINDISCH-GRÄTZ tábornagy védi, neki mindenki feltétlen engedelmességgel tartozik. – Német nyelvű kiad. ld. 00246. sz. Tótország: Szlavónia.

00243

3.14.
1848.11.13.

Proklamation des Fürsten Alfred zu WINDISCHGRÄTZ, k.k. Feldmarschalls... an die Bewohner jeder Zunge und jedes Standes des Königreichs Ungarn und des Großfürstenthums Siebenbürgen. = Herczeg WINDISCHGRAETZ Alfred, császári királyi tábornagy... Szózatja Magyarország és Erdély minden ajkú és rendű lakosaihoz... Bewohner Ungarns und Siebenbürgens! = Magyarország és Erdély lakosai! = Die wenige Monate dauernde Gewaltherrschaft... = Néhány hazaáruló pártütők kevés hónapok óta tartó zsarnok uralkodása...; Fürst zu WINDISCHGRÄTZ m.p. k.k. Feldmarschall = Herczeg WINDISCH-

GRÄTZ s.k. császári királyi tábornagy. – Hauptquartier Schönbrunn den 13. November 1848. = Schönbrunni főhadai szállásomon, Novembert 13-án 184.

1 p. = 1 fol.; 38 x 53 cm.

A magyarországi császári-királyi hadsereg teljhatalmú parancsnokaként WINDISCH-GRÄTZ (Alfred, 1787–1962) felszólítja a lakosságot, hogy a személyes szabadságot elnyomó pártütöket ne támogassák, térjenek királyuk hűségére, ellenkező esetben szigorú bírót lesz: „Oltalom a híveknek, bocsánat a megtérőknek, végveszély a pártütőknek”. – Kéthasábos falragasz, bal német, jobb magyar nyelven.

00258

3.15.

1848.11.29. : 1848.12.11.

Magyarország, Országgyűlés

A nemzet képviselői s az ország főrendei Magyarország népeihez.

A teljes felvételt ld. a 00268. számon. A királyt környezete megfélemlítette, fegyveresen támadtak Magyarországra, a kényszerű védekezés eddig sikeres volt. Az uralkodó lemondó nyilatkozata magyar szempontból törvénytelen. A betolakodókkal szembeni védekezést a legnagyobb erőfeszítéssel folytatni kell, egyetértésben, kitartással. – A példányra nyomtatott dátum 1848. november 29. A szakirodalom szerint december 11.

00268-1

3.16.

1848.11.29. : 1948.12.11.

Magyarország, Országgyűlés

A nemzet képviselői s az ország főrendei Magyarország népeihez: 108-dik szám. Atyánk fiai! = Az örökkévaló Istennek nevében szólunk hozzátok az igazságnak szavával. / (KOSSUTH Lajos, SZEMERE Bertalan). – Budapest november 29-án 1848. (sic!).

4 számozott oldal = 2 fol.; 42 x 26 cm.

Tart. ld. a 00268-1. számnál. A példány dátuma 1848. november 29.! Az országgyűlés szeptember 4-én határozott a kiáltvány elkészítéséről, tárgyalására december 4-én került sor, a képviselőház jóváhagyta december 5-én, a felsőház 11-én és utasította az OHB-t a közzétételre. Irod. SZEREMLEI I. köt. 185. p. kezdősorokkal, HERMANN 144. p. és 222. p., BEÉR–CSIZMADIA 689. p. és a 713. sz. (dec. 5-i)

jegyzőkönyv alapján szövegváltozás 319–324. p. Az itt közölt szöveg több bekezdése eltér a felvett példány szövegétől! Jelzet: a példányon szereplő dátum, utalás december 11.-re.

00268

3.17.

1848.12.02.

Ferdinánd, első, osztrák császár, ötödik, magyar király, Ferenc Károly, osztrák és magyar trónörökös.

Mi Első Ferdinánd, Istennek kegyelméből Ausztriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik... királya... = Midőn Mi, édes Atyánk, idvezült Ferencz császár elhunytá után, törvényes trónörökösödés rendin a Trónra lépénk...; Ferencz Károly; SCHWARZENBERG. – Kelt királyi fővárosunkban Ollmützben, December másodikán (1848).

2. p. = 1 fol.; 40 x 25 cm.

Ferdinánd király, valamint a trónöröklés rendeje szerint utána következő Ferenc Károly lemondó nyilatkozata ez utóbbi fia, (első) Ferenc József javára. – Gótbetűs szlovák nyelvű kiad. ld. 00270. sz. – „Visszatekintve” = „Zurückblicken” kezdetű, tartalmilag egyező, SCHWARZENBERG ellenjegyzése nélküli szövegváltozatát ld. magyarul 00335. sz., németül 00336. sz.

00250

3.18.

1848.12.02.

Ferenc József, első, osztrák császár (1849–1916), magyar király (1849–1916. Megkoronázva 1867).

Mi első Ferencz-József, Isten kedvező kegyelméből ausztriai császár, magyar... király... = Miután Fenséges Nagyatyánk, Ő Felsege I. Ferdinánd Császár...; Ferencz József s.k. – Kelt királyi fővárosunkban Ollmützben, December hó 2-kán az Úr 1848-dik esztendejében.

2 p. = 1 fol.; 38 x 26 cm.

Ferenc József pátense, amelyben kijelenti, hogy érvényesnek tekinti V. Ferdinánd október 6.-i és 7.-i nyilatkozatait, és megparancsolja Magyarország népeinek és a hadseregnek, hogy rendeljék magukat WINDISCH-GRÄTZ parancsnoksága alá. – Az uralkodói címek felsorolásában Tótország: Szlovénia. – Német nyelvű kiad. ld. 00272. sz.

00271

3.19.

1848.12.02.

Ferenc József, első, osztrák császár, magyar király

Wir Franz Joseph der Erste, von Gottes Gnaden Kaiser von Österreich. König von Ungarn... = Durch die Thronentsagung Unseres erhabenen Oheims, Kaisers und Königs Ferdinand...; Franz Joseph; SCHWARZENBERG. – So gegeben in Unserer königlichen Hauptstadt Olmütz, den zweiten December im Jahre (1848).

2 p. = 1 fol.; 40 x 25 cm.

Ferenc József trónralépési nyilatkozata.

00251

3.20.

1848.12.13.

Proklamation des Fürsten Alfred zu WINDISCHGRÄTZ = Herzog WINDIS-CHGRÄTZ Alfred... Proclamatioja.: Bewohner Ungarns und Siebenbürgens = Magyar és Erdély lakosaihoz! = Aus meiner Proklamation vom 13. November 1. J. konntet vernehmen = Mi czélből lépek hazátokba, f.e. November 13-káról kelt Szózatomból nyilvános.; Fürst zu WINDIS-CHGRÄTZ m.p.k.k. Feldmarschall = Herzog WINDISCHGRÄTZ császári királyi Tábornagy. – Hauptquartier Schönbrunn am 13. December 1848. = Kelt schönbrunni főhadi szállásomon...

1 p. = 1 fol.; 38 x 52 cm.

Egy hű és vitéz hadsereg élén jött a tábornok Magyarországra, hogy az élet- és vagyonbiztonságra vigyázzon a pártütők ellenében. – Kéthasábos, bal német, jobb magyar nyelvű.

00278

3.21.

1848.12.22.

Magyarország, Országos Honvédelmi Bizottmány

Magyarország népeihez.: A mindenható Isten – a szabadság – a népek Istenének nevében! Amen. = Magyarország népei szabaddá lettek a mult martiusi napokban...; Az országos honvédelmi bizottmány nevében KOSSUTH Lajos s.k. elnök. – (Bp.) Nyomatott LANDERER és HECKENASTnál szabadsajtó-utza. – Pesten december 22én 1848.

3 számozott oldal = 2 fol.; 40 x 25 cm.

Az első népképviselői országgyűlés határozataitól a délvédeli betörésen keresztül a románok erdélyi rémtetteit is felsorolva, a király hitszegéséig leírva a történeteket, az OHB nevében KOSSUTH Lajos elnök szövegeztette a lakosságot. A szolgálatot vállalók vagy holtig tartó ellátást, vagy 10 hold örökös földbirtokot, vagy 1000 pengő forintot kapnak. – A példánnyal teljesen megegyező a 00286. sz. alatti.

00285

3.22.

1848.12.22.

Magyarország, Országos Honvédelmi Bizottmány

Magyarország népeihez: A mindenható Isten... nevében! = Magyarország népei szabaddá lettek...; KOSSUTH Lajos;

40,5 x 25 cm.

A 00285. sz. alatt leírt példánnyal teljesen megegyezik.

00286

3.23.

1848.12.29.

An die Wölker Ungarns = Nicht genug, daß der Rebell KOSSUTH und seine Helfer-shelfer...; Alfred Fürst zu WINDISCHGRÄTZ, k.k. Feldmarschall. – (Győr?). – Hauptquartier Raab, am 29. December 1848.

1 p. = 1 fol.; 45 x 33,5 cm.

KOSSUTH és társai törvényenkívüliek. Magyar nyelvű kiad. ld. 00290. sz. alatt. – Raab: Győr.

00291

3.24.

1849.02.15.

Leg újabb hír: BEM tábornokhoz 8000 magyar országi segedelem érkezett. = WINDISGRÄTZ Pestről kénytelen vala kivonulni. – mert a seregei megverettek három helyen keményen. –; GÁL Sándor ezredes. – Udvarhely 15 Febr. 1849.

1 fol. = 1 p.; 17 x 22 cm.

Teljes szöveg. – Hátoldalon kézírással: Sepsi Szt Györgyi BÁLINTH Károly felajánlja díj nélkül. – Sepsi Szt. György: Sepsiszentgyörgy. – Udvarhely: Székelyudvarhely. – WAGNER Tivadar gyűjteményéből: U 849/30. – Rozsdafoltos, vízfoltos, ragasztott, szakadt pld.

00148

3.25.

1849.03.06.

Ausztria, Minisztertanács

Seine Majestät haben geruht am heutigen Tage den Völkern Oesterreichs eine Verfassung zu verleichen, und in dem gleichzeitig erlassenen Manifeste die Gründe darzulegen...; Der Ministerrath: SCHWARZENBERG. STADION. KRAUSS usw. - Ollmütz den 6. März 1849.

1 p. = 1 fol.; 38 x 46 cm.

Az „ausztriai alkotmány (1849.03.04. Ollmütz) intézetei” bevezetésének fontosságát hangsúlyozza kiáltványában a minisztertanács, különös tekintettel a forradalmi helyzetre. A birodalmat egységes egészként kezeli, tekintet nélkül a korábbi alkotmányos/egyéb különállásra. - Aláírók még: BACH. - CORDON. - THINNFELD. - KULMER.

Kéthasábos falragasz.

00160

3.26.

1849.04.07.

Magyarország. Országos Honvédelmi Bizottmány

Szózat. = Magyarok! az Árpádok ezeréves szent földének ősi szabad lakói üdvöz legyetek. A népszabadság istene... / Az országos kormányzó honvédelmi bizottmány nevében KOSSUTH Lajos s.k. elnök. - Kelt a gödöllői főhadai szálláson, Krisztus feltámadásának ünnepén, April 7-én 1849.

2 p. = 1 fol.; 40 x 25 cm.

A nyomtatvány első oldala szó szerint megegyezik a 00348. sz. alattival, az „Ezt adom nektek örvendetes tudomásul hazámfiak” mondatig, kivéve a nevek eltérő nyomását (AULIK. - AULICH stb.). A második oldal szól az újabb katonaállításról. Foglалó pénz 20 pft. Szolgálati idő 4 év. - A példány elvékonyodott merített papír, szélei ragasztással pótolta, vízfoltos, penész(gombára) utaló jelekkel.

00349

3.27.

1849.04.10.

Kundmachung = Zur Deckung der außerordentlichen Kosten...; Alfred Fürst zu WINDISCHGRÄTZ k.k. Feldmarschall. - Hauptquartier Ofen, am 10. April 1849.

1 p. = 1 fol.; 37 x 22 cm.

A rendkívüli kiadások fedezetéül az ország közjövödelmének terhére WINDISCH-GRÄTZ 5. 10. 100 és 1000 pengös utalványok kibocsátását rendelte el. Ezeket névértékben (a kényszerárfolyamon) pengő helyett mindenki köteles elfogadni. - Három oldalán körülvágatlan pld.

00350

3.28.

1849.04.19.

Magyarország. Törvények, rendeletek

A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozata = Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés; A magyar nemzet törvényesen egybegyűlt főrendei s képviselői. B. PERÉNYI Zsigmond, a felsőház másodelnöke; ALMÁSSY Pál, a képviselőház alelnöke; SZACSVAY Imre, jegyző. - Nyomatott Kecskeméten. - Decemberben, 1849-ki april 19-dik napján tartott nemzeti gyűlésünkből.

4 p. = 2 fol.; 42,5 x 26,5 cm.

Előlapon a cím felett babékoszorúval szegzett magyar címer, hátoldalon a szöveg alatt Erdély címere. - Kéthasábos szedés. - Restaurált, körülvágatlan.

00327

3.29.

00354 1849.04.19.

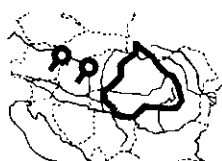
Magyarország. Országgyűlés

A magyar n(/emzet/) függetlenségi nyilatkozata. - Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés...; B. PERÉNYI Zsigmond, a felsőház másod elnöke; ALMÁSY Pál a képvisel(...); SZACSVAY Imre, jegyző. - Kelt Debreczenben 1849-iki april 19-ik napján tartott nemzetgyűlésünkből.

4 p. = 2 fol.; 41 x 24 cm.

Az ülésnap és a nyilatkozat: április 14. - A Függetlenségi Nyilatkozat magyar nyelvű kiadása. - Német pld. ld. 00352. sz. - Elvékonyodott, barnult, rozsdá- és vízfoltos rongypapír, feltehetően aktív penésszel fertőzött! Széle szakadt, idegen anyaggal pótolta, szöveghiányos is! - Naplósám ceruzával. - Korábbi poss. hiányos bélyegzővel (WAGNER Tivadar) 8848/2 gyűjteményéből.

00327

3.30.
1849.05.01.

Rendelet. = A polgári lázadás és hadjárat a mult évi terményeket nagy részben fölemésztette = /CSÁNY László; CSÁNY László, s.k. teljh. országos biztos. – Kolozsvárt május 1-jén 1849.
1 p. = 1 fol.; 32,5 x 23 cm.

A mezei rendőrségre vonatkozó 1840:XI.tc. kiterjesztése Erdélyre. – Merített, vízjeles (BORGO) papír, felül a címig (ferdén) levágott, ceruzával pótoltt (?) szöveg: 2363/1849. sz. rendelet.
00359

3.31.
1849.05.23.

Magyarország Lakosai! = Bewohner Ungarns!
= Obiwatele Uherskeg Kragni! = Törvényes Fejedelmek felhívására, ki felséges Uramnak segedelmét igénybe vevé, = Auf den Ruf eueres legitimen Monarchen, = Na powoláni wasseho prawneho Krala... / PASZKEVICS-ERIVÁNSZKIJ, Iván; Varsói Herczeg Eriváni Gróf PASKIEVITZ Tábormagy és Ő Felesége, minden Oroszok Császárra Hadseregének Főparancsnoka = Fürst von Warschau, Graf PASKIEWICZ von Erivan, Feldmarschall und Commandant... = Warsawski Knize, Grof PASKIEVITZ Erivanski, Polni Marssal...? – Franz v. Schmid's Buchdr. Prom. Nr. 749. – Varsón, Május 23-án (Junius 4-én) 1849. = Warschau den... = We Warssawe...
1 p. = 1 fol.; 47 x 59,5 cm.

„Az orosz hadsereg nem ellenségkép, hanem Királytok felhívására jön Hazátokba... Bárha intéseim titeket töredelmes megtérésre s alávetésre bírának.” – PASZKEVICS varsói kiáltványa. – Dátum óegyházi (orosz) időszámítás szerint is (június 4.) – Háromhasábos, háromnyelvű (tükörfordításos) falragasz. – A szlovák és német szöveg góbtetűs.
00368

3.32.
1849.06.26.

Jön a muszka, – fegyverre, hadd vesszen el! = Jön a muszka, jön a világ legnagyobb zsarnokának durva, féktelen népe, a magyar nép földére. – Budapest, június 26-kán 1849.
1 p. = 1 fol.; 41 x 51,5 cm.

A 00375-1. sz. alatt felvett falragasz jobb hasábjá. A bal hasáb „Szabadságunkat veszély fenyegeti” dátuma 1849.06.27. – Bővebb inf. ld. 00375-1. 00375-2

3.33.
1849.06.27.

Magyarország. Törvények, rendeletek

Die National-Regierung an das Volk! : Das Vaterland ißt in Gefahr! = Bürger des Vaterlandes! Zu den Waffen! / KOSSUTH Lajos, SZEMERE Bertalan, CSÁNY László, GÖRGEI Artur, VUKOVICH Sebő, BATHYÁNY Kázmér, HORVÁTH Mihály, DUSCHEK Ferenc; Ludwig KOSSUTH Gouverneur; Barthol SZEMERE stb. – Budapest, 27. Juni. 1849.
2 p. = 1 fol.; 40 x 25 cm.

A kormány rendelete a népfelkelésről (keresztesháborút hirdetett az oroszok ellen). – HERMANN 359. p. szerint a kiáltványról a többi miniszter csak ki nyomtatása után szerzett tudomást. Ennek ellentmond SZEREMLEI, ld. 00375-1. és 00375-2. sz. – Magyar nyelvű kiadása 00379. sz. – Körülvágtatlan pld.
00376

3.34.
1849.06.27.

Szabadságunkat veszély fenyegeti! = Egy szó hangzik most hazánk bérczein völgyein keresztül, egy hang rezg minden honfi, minden honleány ajkán... „Jőnek a barbarok!” – Budapest, június 27-én 1849.
1 p. = 1 fol.; 41 x 51,5 cm.

Történelmi példákra (Róma, Athén – HUNYADIak, DOBÓk, RÁKÓCZYak) hivatkozva riasztja a nemzetet a beözönlő orosz hadak ellen. – SZEREMLEI 2. köt. 194. p. szerint GÖRGEI jún. 26-án sürgette a kormányt a veszélyt jelző felhívás kiadására, erről határozat született. A kiadvány, bár aláíratlan, ennek része lehet. – Stílusa alapján JÓKAI? – A felhívásokat ld. 00376. sz. (német) és 00379. sz. (magyar) – A példány kéthasábos, bal hasábon az itt felvett szöveg, jobb hasábon „Jön a muszka...” (dátuma 1849.06.26.) ld. 00375-2. sz. – Körülvágtatlan.
00375-1

3.35.

1849.07.01.

Proclamatio. = Ő. Cs. és K. Felsége folyó évi Május 30-áról szóló legfelsőbb Manifestuma által, a hadi és ostromállapotban lévő Magyar és Erdély koronatarományokra nézve... / HAYNAU, Julius Jacob von (1786–1853); Báró HAYNAU, tábornagy és hadsereg főparancsnoka. – Főhadiszálláson Győrött Julius 1-én 1849.

1 p. = 1 fol.; 37 x 45,5 cm.

Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan hadiállapot kihirdetése visszamenőleges hatállyal, 1848 októberétől. – Kéthasábos falragasz. – Vízfoltos pld. – Hátoldalán korabeli kézírással: B. HAYNAU proclamatioja, Győr 1. July 849. – A tinta megbarnult, átüt a szövegoldalra. – Magyar–német és román nyelvű példányát ld. WOHLGEMUTH parancsára (1849.08.11.) beépítve 00421. sz.

00383

3.36.

1849.07.08.

Hiradás = Kundmachung = Azon rendkívüli költségek fedezésére, melyeket magyar (sic!) országnak jelenlegi állapota igényel... = Zur Deckung der außerordentlichen Kosten... = Szpre dkoperjirk keltueliavr cselvr afarz...; HAYNAU, F.Z.M. = HAYNAU, F.Z.M. = HAJNAU, F.C.M. – Temesvár, gedruckt bei Joseph BECHEL. – Főhadiszállás Nagyigmand, 1849 Julius 8-án = Hauptquartier... = Kvartirul dekpzetentje v Igmantul.

1 p. = 1 fol.; 39,5 x 47 cm.

HAYNAU kötelezi az ország lakosságát, hogy a kényszerárfolyamon kibocsátott (1, 2, 5, 10, 100 és 1000 forintos) kincstári utalványokat névértékben, „mint pengő pénzt” fogadják el. – Háromhasábos falragasz. Nyomda csak németül. A szerb szöveg ó-egyházi szláv betűtípussal. – WAGNER Tivadár gyűjteményéből P 849/10. – IPOLY vízjeles, mértett papír. – Víz- és gomba-foltos, szélein szakadozott, anyaghányos, körülvágatlan pld. – Csak német nyelven ld. a 00392. sz.

00391

3.37.

1849.07.27.

Magyarország. Törvények, rendeletek

A nemzet kormánya a néphez! : A haza vesztélyben van! = Fegyverre! fegyverre! minden honpolgár!; KOSSUTH Lajos kormányzó; SZEMERE Bertalan stb. – Budapest, junius 27-én 1849.

1 p. = 1 fol.; 39,5 x 50 cm.

A népfelkelés elrendelése. Bővebb inf. ld. 00376. sz. (német) példánynál. – Kéthasábos nyomt. 00379

3.38.

1849.08.11.

Felszólítás Erdély népeihez = Proclamation an die Einwohner Siebenbürgens = Proclamatiume Catra Iecuitori Transilvanii = Az erdélyi Nagy Fejedelemségbe való beléptem alkalmával... = Mit dem Eintritte in da Großfürstenthum... = Cu intrarea mea in aqest mare Principat... / WOHLGEMUTH, Ludwig; B. WOHLGEMUTH Lajos. Erdélyi nagy fejedelemség polgári és katonai főkormányzója = Der k.k. Civil- und Militär-Gouverneur im Großfürstenthume Siebenbürgen Feldmarschall-Lieutenant = Ludovicu Baro de WOHLGEMUTH Locutienent Maresal Campestru C.r. Gubernatoru Civil, shi militariu in Marele Principatu al Transylvanei. – Költ Beszterczén Aug. 11 napján 1849. = Bistritz den... Bistritii.

1 p. = 1 fol.; 46 x 59 cm.

Mindenki nyújtson segédkezet a rend helyreállításában. Az alkotmány egyenlő jogokat biztosít a nemzetiségeknek. Ne hallgassanak a lázítókra, bizalom s béke kell. „A szédítteket az őket szédítőktől megkülönböztetni nem fogom elmulatni.” (sic!) – Háromhasábos falragasz, a román szöveg latin betűkkel szedett. – Többször hajtogatott, középpütt megtört hengerelt papír. – Felül anyaghányos, szöveg ép.

00419

3.39.

1849.08.11.

Hirdetmény = Kundmachung = Instiintiare: No. 12/P.K.K. = No. 12/MCG = No. 12/G.e.m. = Ő csász. kir. felségének tábornoka... ide mellékelt, Erdélyországot egyaránt kötelező hirdetése = Die beifolgende auch für Siebenbürgen geltende Proklamation = Aicia alláturata prochiematiune a Domnului

C.R.Fedmaister (sic!)... care si Transilvania o respecteaza...; B. WOHLGEMUTH Lajos, Erdélyi Nagyfejedelemség polgári és katonai fő kormányzója = Ludwig Freiherr v. VOHLGEMUTH, k.k. Civil- und Militär-Gouverneur in Großfürstenthume Siebenbürgen, Feldmarschall-Lieutenant = Ludwig Baron de VOLGEMUTH Caesareo R.Gubernator Civil si militaru in mare Prinsipatu a Transilvanii Feldmarsal Lieutenant. – Költ Beszterczén Aug. 11. 1849. = Bistritz den... = Bistritii.

1 p. = 1 fol.; 45 x 61 cm.

Az első sorban jelzett „ide mellékelt” hirdetés: Proklamatio = Proclamatone = Prochiematiune / Báró HAYNAU tábornagy és hadsereg főparancsnoka = Freiherr v. HAYNAU = Baron de HAYNAU 1849.07.01. Győrben kelt rendelete arról, hogy Magyarországot és Erdélyt hadiállapotban lévőknek kezelik, úgy közigazgatási, mint büntetőjogi szempontból. – Egyetlen, háromhasábos falragaszra nyomt. a két rendelet. – Középen kettéhajtott, törött hengerelt papír, felül anyag- és szöveg hiányos. A román nyelvű szöveg latin betűs. – HAYNAU eredeti rendeletét ld. 00383. sz.

00421

3.40.

1949.08.11.

Hirdetmény = Kundmachung = Inscienciare = Ő csász. kir. felsége, idei Julius 19-én... Erdélyország nagy fejedelemsége polgári és katonai fő kormányzóinak, engem méltóztatott kinevezni. = Von Sr. k.k. Majestät... zum Militär- und Civil-Gouverneur... ernannt... = Ca gubernatoru civil si militariu al marelui principat al transilvaniei...; B. WOHLGEMUTH Lajos = Ludwig Freiherr v. WOHLGEMUTH = Ludovicu Baro de VOHLGEMUTH. – Költ Beszterczén Aug. 11. napján 1849. = Bistritz den... = Bistritii...

1 p. = 1 fol.; 43 x 55 cm.

Az 1848.10.18.-án PUCHNER által kihirdetett ostromállapot (a rögtönítélő bíróságokkal együtt) továbbra is érvényben van, a fegyvereket azonnal be kell szolgáltatni. – Háromhasábos, a román nyelvű szöveg latin betűs. – Középpárt hajtogatott, felül anyaghiányos, szöveg ép.

00422

3.41.

1849.08.11.

Hirdetmény = Kundmachung = Inscienciari = Ezennel mindenkinek tudtára adatik = Es wird hiemit

bekannt gemacht = Prin aceasta se face cunoscutu; B. WOHLGEMUTH Lajos Erdélyi nagy fejedelemség polgári és katonai fő kormányzója = Der k.k. Civil- und Militär-Gouverneur im Großfürstenthume Siebenbürgen, Feldmarschall-Lieutenant Ludwig Freiherr V. WOHLGEMUTH = Ludovicu Baro de WOHLGEMUTH, Locumtenentu Maresal Campestru Caesareogiescu Gubernator Civil si Militaru in Marele Principatu al Transilvaniei. – Költ Bestercén Aug. 11. napján 1849. = Bistritz, den... = Bistricii ...

1 p. = 1 fol.; 44 x 55 cm.

„...bár mi féle úgy nevezett magyar KOS-SUTH bankjegyek forgása, mint törvényelleni pénz megtiltatik.” – Háromhasábos, a román nyelvű szöveg latin betűs. – Többször hajtogatott, felül anyaghiányos, szöveg ép.

00420

3.42.

1849.08.14.

A cs. kir. fő hadi szállásból Temesvárról = Nach den aus dem Hauptquartier v. Temesvar = f. hó 14-éről érkezett hírek szerint a pártütők szerte széllednek. = unterm 14 d.M. angelangten Nachrichten zertrauen sich die Rebellen. / KEMPEN von Fichtenstamm, Johann; KEMPEN s.k. cs.kir. altábornagy s Pest kerületi katonai parancsnok = KEMPEN, k.k. Feldmarschall-Lieutenant und Pesther Militär-Districts-Commandant, 1849.

1 p. = 1 fol.; 40 x 50 cm.

KEMPEN közzétette KOSSUTH nyilatkozatát a kormány lemondásáról (A nemzethez / KOSSUTH Lajos, VUKOVICS Sebő, CSÁNYI László, HORVÁTH Mihály. – Aradvára, augusztus 11-kén 1849) és GÖRGEI kiáltványát (Polgárok! / GÖRGEI Arthur) ideiglenes hatalomátvételéről. – A kinyomtatás valószínű dátuma a cím alapján. – Kéthasábos falragasz, KEMPEN szövege közrefogja a KOSSUTH és GÖRGEI kiáltványt.

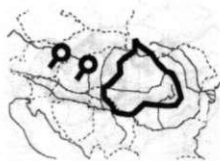
00423

3.43.

1849.09.23.

[Kolozsvár, Katonai Parancsnokság]

Hirdetmény: Kundmachung: Vestire = A kolozsvári cs.kir. katonai vidéki parancsnokság részéről...: Von Seite des hiesigen k.k. Militär Districts-Commando... : Dela Comanda militarea Districtului

Clusiuului.../ [URBAN, Karl (1802–1877) altábomagy]; A cs.kir. katonai vidéki parancsnokságtól URBAN Károly cs.kir. ezredes : Vom k.k. Militär Districts-Commando Karl URBAN Oberst : Comanda militare a Districtului Carolu Urban Colonell. – Kolozsvárt Septemb 23-án 1849. : Clausenburg am...: Clusiu...

1 p. = 1 fol.; 40 x 49 cm.

Báró Ludwig WOHLGEMUTH altábomagy, polgári és katonai kormányzó vezetése alatt Szebenben megkezdte működését az igazoló bizottmány (Purifikations Kommission : Comisia de Judecata), amely a tisztek és hivatalnokok forradalom alatti magatartását vizsgálja. – Három oldalán körülvágatlan, felül anyagihiányos. Szöveg ép. Merített papír BORGON 2. vízjellel.

00435

3.44.

1849.09.24.

[...]: Cirkulare : Cerculare : A Császári Királyi Ausztriai Pénzügyet érdeklő Kölcsönzöt megnyitása tárgyában : über die Eröffnung des Anlehens für die k.k. österreichischen Finanzen : despre deschiderea imprumutului pentru c.r. Finantie austriace = A Császári királyi Pénzügyminisztérium...: Die Beiliegenden Bestimmungen über die Eröffnung...: Alaturatele regule pentru deschiderea... / [WOHLGEMUTH, Ludwig (1788–1851) altábomagy]; Erdély Nagy-Fejedelemsége cs.kir. polgári- és katonai Kormányzója, Altábomagy, Báró WOHLGEMUTH Lajos : Der k.k. Civil- und Militärgouverneur im Großfürstenthum Siebenbürgen, Feldmarschall-Lieutenant Ludwig Freiherr von WOHLGEMUTH : Cesaro Regescu Gubernatoriu Civilu si Militariu in Transsilvania-Feldmarechallu Locotenentele Ludovicu Baronulu W. – N. Szeben Sept. 24-én 1849.: Hermannstadt, am ...: Sibiu in...

1 p. = 1 fol.; 32 x 50 cm.

Az osztrák állami kibocsátású kötvényekről intézkedő 10.117. számú rendelet kihirdetése. A kötvények 1000, 500 és 100 forint névértékűek, 4,5% kamattal. – jegyezhetők Frankfurtban és Amsterdamban október 4-ig. – N. Szeben : Nagyszeben. – Hengerelt papír, anyagihiányos: a Cirkulare magyar megfelelője hiányzik, a feltehetően korábbi possessossal együtt.

00436

3.45.

1849.09.24.

Hirdetés = Kundmachung = Azon hadi adó, mely Kolozsvárra rovatott, egyszersmind büntetés.

URBÁN Károly Ezredes és kat. vidéki parancsnok; GROISZ Gusztáv Vidéki biztos. – Kolozsvárt Septemb 24-kén 1849.

1 p. 1 fol.; 37 x 46 cm.

Egyoldalasan nyomott, kétnyelvű plakát. – Tisztított, körülvágatlan, anyagihiányos, szöveg ép. 00332

3.46.

1849.09.29.

Erdély, Főhadparancsnokság

Kundmachung. = Das hohe k.k. Kriegsministerium hat die Sicherstellung...; k.k. Militär-General-Commando. – (Nagyszeben)? – in Hermannstadt am 29. September 1849.

4 p. = 2 fol.; 33,5 x 25 cm.

A következő évi katonai ruházat és felszerelés biztosítására nyilvános szállítási tárgyalást hirdet hadügyminisztériumi rendelet alapján a szebeni császári királyi Hadsereg főparancsnokság a feltételek közreadásával. – Restaurált, körülvágott pld.

00341

3.47.

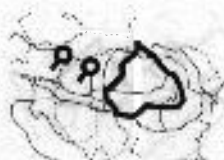
1849.11.19.

Kundmachung : 2905/G. = Im Laufe des verlossenen Jahres haben in dem Kronlande Ungarn häufig Namensvaerenderungen stattgefunden.../ HAYNAU, Julius Jakob; Der Befehlshaber der k.k. Armee in Ungarn und Siebenbürgen HAYNAU Feldzeugmeister. – Pest am 19. November 1840. [sic!]

7 számozott oldal = 4 fol.; 38 x 22 cm.

Miután 1848–49-ben sokak megváltoztatták (magyarosították) nevüket uralkodói engedély nélkül, a feloszlott magyar minisztériumi eljárás, ennek megfelelően az új név érvénytelen. Függelékben a két névsor, betűrend nélkül. Dátuma tévesen 1840. – Az első lap vízfoltos, a rendelet 1. pontja szöveghiányos, de nem értelemszaváró. – Keskeny, korabeli kék márványozott gerincragasztással! Vízjel az utolsó szövegoldalon H.I.

00445

3.48.

1857.09.09.

Ő cs. kir. Apostoli Felsége következő legmagasb kéziratot méltóztatott kibocsátani. Seine k.k. Apostolische Majestät haben nachstehendes Allerhöchstes Handschreiben zu erlassen gerucht. Maies-tatea Sa Imparateasca reg. s-a indurat a emite submatoriu Manuscris preanalt: Kedves rokonom Albrecht Főherczeg úr! Lieber Herr Vetter Erzherzog Albrecht! Amate Domnule vere Archi-Duce Albrechte! = Magyar királyságom legnagyobb részén át legközelebb bevégett körutam... = Bei Meiner nun beendeten Rundreise durch den grösten Theil Meines Königreiches Ungarn = In decursul acum ancheitei mele caletorie prin cea mai marea parte a regatului Meu Ungaria... / [Ferenc József]; Ferencz József; Francz Joseph; Franciscu Josifu. – Laxenburg, Septem-ber 9-kén, 1857. : Laxenburg, den... ; Lasenburgu...

1 p. = 1 fol.; 35 x 42 cm.

Az uralkodó megelégedését és köszönetét fejezi ki a főhercegnek, mind az ország előljáróinak és lakosságának: Magyarországot sokat fejlődött az eltelt öt esztendő alatt. – Három hasábos, magyar, német, román nyelvű falragasz.

00451

*

Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Parlamenti Gyűjteménye erdélyi vonatkozású nyomtatott hadijelentései (Armee-Bulletin 1848–1849)

4.1.

1848. december 14.

Armee Bulletin 6.

Zu Folge der eben angelangten Anzeige des commandierenden General-Feldmarschall-Lieutenants PUCHNER aus Hermannstadt... / BERGEN! Johann! F.M.L.; WELDEN! Franz Ludwig! Feldmarschall-Lieutenant.

!Wien! Aus der Buchdruckerei der Edlen von Ghelen'schen Erben. Festung Arad am. 14. Dezember 1848.

1 fol. – 45 x 30 cm.

Hermannstadt: Nagyszeben, Sibiu.

4.2.

1848. december 28.

Armee Bulletin 7.

Se. Durchlauch der Fürst WINDISCH-GRÄTZ hat den 27. Dezember um halb 2 Uhr Nachmittags von Stadt Raab Besitz genommen... / WELDEN! Franz Ludwig! Feldmarschall-Lieutenant. !Wien! Aus der Buchdruckerei der Edlen von Ghelen'shen Erben.

1 fol. – 4,5 x 30 cm.

Tudósítás Győr és Körömd elfoglalásáról, a honvédseregek visszazorításáról Nagybánya és UR-BÁN hátrálásáról Kolozsvár térségében. Híradás arról, hogy Feketetónál (Körösfeketető) a „rebellisek parancsnoka BEM volt” (BEM erdélyi hadseregparancsnok nov. 29.-től).

Feketető; Körösfeketető, Negreni (Cluj).

4.3.

1849. január 15.

Armee-Bulletin 15.

In dem ersten Tagen des Jänners war eine Colonne der Rebellen... / F.M.L. WELDEN! Franz Ludwig! Militär- und Civil-Gouverneur. Wien, aus der Buchdruckerei der Edlen von Ghelen'schen Erben.

1 fol. – 46 x 30 cm.

A január első napjaiban zajló események Galiciától Kolozsvárig.

4.4.

1849. február 2.

Armee-Bulletin 20.

Nachdem die unter BEM in Siebenbürgen eingedrungenen Rebellen... / Der Civil- und Militär-Gouverneur: WELDEN! Franz Ludwig!, Feldmarschall-Lieutenant.

Wien, aus der k.k. Hof- und Staats-Druckerei.

1 fol. – 45 x 28 cm.

BEM sikertelen kísérlete Nagyszeben bevételére, valamint a Debrecen és Arad környéki hadihelyzet.

4.5.

1849. február 17.

Armee Bulletin 23.

Gleichzeitig mit den bereits bekannten

Vortheiler... / Der Civil- und Militär-Gouverneur:
WELDEN! Franz-Ludwig! Feldmarschall Lieutenant.
Wien, Aus der Hof- und Staatsdruckerei.
1 fol. – 44,5 x 29 cm.

URBAN eredményesen működik Észak-Erdélyben, Eszék megadta magát.
GÖTZ és SCHLICK sikerei Felsőmagyarországon.

4.6.
1849. február 20.

Armee-Bulletin 24.
Wie bereits im 20. Armee-Bulletin mitgetheilt wurde... / Der Civil- und Militär-Gouverneur WELDEN! Franz Ludwig!, Feldmarschall-Lieutenant.
Wien, aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
1 fol. – 44 x 27 cm.

PUCHNER altábornagy Vizaknánál február 5-én megverte BEM seregét. Az elesettek, sebesültek, foglyok, valamint a zsákmányolt hadfelszerelés leírása.

Stolzenburg: Szelindek, Slimnic – Hermannstadt: Nagyszeben, Sibiu – Salzburg: Vizakna, Ocna Sibiului – Reßmarkt: Szerdahely, Miercurea Sibiului – Mühlenbach! Mühlbach!: Szászsebes, Sebeş (Alba) – Petersdorf: Barcaszentpéter, Sânpetru (Braşov) – Carlsburg: Gyulafehérvár, Alba Iulia – Sibot: Alkenyér, Şibot – Püski: Piski, Simeria – Strelia-Fluß: Sztrigy folyó.

4.7.
1849. február 28.

Armee-Bulletin 25.
Seine Durchlaucht der Herr Feldmarschall Fürst WINDISCH-GRÄTZ ist am 24. d.M. von Ofen angebrochen... / Der Civil- und Militär-Gouverneur: WELDEN! Franz Ludwig!, Feldmarschall-Lieutenant.
Wien, aus der Hof- und Staatsdruckerei.
1 fol. – 44,5 x 29 cm.

WINDISCHGRÄTZ elhagyta Budát, főhadiszállását Hatvanba, majd Gyöngyösre tette át, és egyesült SCHLICK hadseregével. URBAN ezredes hadmozdulatai Erdélyben, amelyeknek során visszavonult Beszterce.

Bistritz: Beszterce, Bistriţa – Bayersdorf: Királynémeti, Crainimát.

4.8.
1949. március 14.

Armee Bulletin 28.
Um den Verwüstungen des Feindes Einhalt zu thun... / Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. WELDEN! Franz Ludwig!
Wien, Aus der K.k. Hof- und Staatsdruckerei.
1 fol. – 45 x 28 cm.

A megyesi útközet (márc. 2–3), a komáromi blokád (márc. 11.) és a délvédeli hadszíntér eseményei (Temesvár, Eszék, Mohács) URBAN, RUKAVINA, PUCHNER, NUGENT, TODOROVICS hadmozdulatai.

Bistritz: Beszterce, Bistriţa – Stolzenburg: Szelindek, Slimnic – Marktschelken: Nagyselyk, Şeica Mare – Arbegyen: Szászzeberbegy, Agârbiciu (Sibiu) – Frauendorf: Asszonyfalva, Axente Sever – Großprobsdorf: Nagyekemező, Târnava (Sibiu) – Medis: Medgyes, Mediaş – Comorn: Komárom – Acs: Ács – Gönyö: Gönyű – Türkisch-Kanisa: Törökkanizsa – Theresiopel: Szabadka, Subotica – Fünfkirchen: Pécs – Peterwardein: Pétervárad – Esseg: Eszék, Osijek.

4.9.
1849. augusztus 20.

Pester Zeitung.
Extrablatt zur Pesther Zeitung: Amtliche Nachrichten vom Kriegsschauplatz. Temesvár, am 16. August 1849.: Durch die kombinierten Bewegungen der mit beispielloser Schnelligkeit siegreich vorgedrungenen österreichischen und russischen Haupt-Armee... Ausgegeben am 20. August 1849. – !Pest! s.n.
1 fol. – 38 x 26 cm.

A világosi fegyverletételről szóló különkiadás.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve a közlésbelieket is, kötetszerkesztési szempontok indokolják. Szerk. megj.)

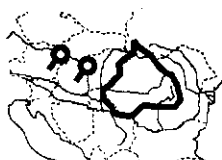

**Tipărituri mici din 1848–1849
din Transilvania și din Părți
(Țara Ungurească) II.**
(Despre publicare)

Autorul continuă publicarea bibliografiei de tipărituri mici (conform terminologiei românești: documente, tip manifeste, proclamații în cazul nostru) începută în volumul ACTA – 1997/II, p. 113–121. Cele 16 titluri descrise acolo s-au păstrat în Biblioteca Națională Austriacă (Österreichische Nationalbibliothek), respectiv în Arhivele de Honvezi (Honvéd Levéltár) transportate la Viena după războiul de independență și rămase parțial acolo, în Arhivele Militare (Kriegsarchiv). De data aceasta se publică trei cataloage. Primul întregește, cu numerotare 2.n., cel publicat anul trecut cu numerotare n. Al doilea și al treilea (rapoartele militare) – 3.n. și 4.n. – se referă la documente păstrate în Colecția Parlamentară Maghiară a Bibliotecii Parlamentare de la Budapesta. Toate cele trei cataloage sunt ordonate după datarea documentelor. În cazul publicării materialelor de limbă română cu caractere chirilice, transcrierea este una preliminară, intenționăm să le facem o publicare integrală în următorul nostru anuar, ACTA – 1999. De asemenea, trebuie să ne cerem scuze pentru scăparea din anul trecut: introducem partea de față cu lista abrevierilor, inclusiv cele omise atunci. (Nota red.)

**Small Printings Referring to
the Events of 1848–1849 in
Transylvania and Partium II.**
(About the publication)

The author continues the publication of the bibliography referring to the small printings that was started in the volume ACTA – 1997/II, pages 113–121. The 16 titles described there were preserved in the National Austrian Library, respectively in the Honvéd Archives, transported to Vienna after the war for independence, and partly remained there at the Military Archives. This time three catalogues are published. The first one completes the one that was published last year. The second and the third one refers to titles preserved in the Hungarian Parliament Collection of the Library of the Parliament in Budapest. The catalogues are ordered according to the data of the documents. In the case of the publication of the materials in Romanian language, first the transcription from Cyrillic characters has to be done, as we intend to publish them entirely in our next yearbook, ACTA – 1999.

**Véczer emlékezete
— Adalékok 1848–49
erdővidéki eseményeihez
és azok utótörténetéhez**

(Kivonat)

A dolgozat a köpeci keresztútnál, a közeli helyszínről, az 1848. decemberi ütközetek emlékére felállított emlékmű létrejöttének történetét tárgyalja (1896–1901), korabeli dokumentumok alapján. Az emlékművet a helyszínen egyszerű fejfa előzte meg, utóbb kétszer is újraállították, és a jelenlegi a közeli falvak polgári áldozatainak is emlékműve.

*

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc egyik emlékhelye Véczer. A Barót, Ágostonfalva, Felsőrákos és Kőpec közötti sík határrészen kétszer is megvívta HEYDTE báró császári seregeivel a negyvennyolcas szabadságharcosok. Az 1848. december 9.-i és 13.-i véczeri csaták helyén tömegsír alatt nyugszanak az önvédelmi harcban elesett székelyek, hantjukat kopjafa jelzi. Közel kétszáz méterrel északabbra, a véczeri négyes keresztút felsőrákosi-ágostonfalvi sarkában ma kötömb emlékeztet az 1848 decemberében történetekre. A jelképes, pengéje tört kard, TORNAI Endre képzőművész alkotása a harmadik emlékmű másfél évszázad óta. Az 1901-ben állított eredeti obeliszk emelése történetének pontos leírása MÓRIK Lajos néhai községi jegyző hagyatékából került elő. Az emlékműállítást felvállaló ún. „48-as szakbizottság” titkáráként MÓRIK Lajos összegyűjtötte az ügyvitel – megfogalmazása szerint – minden iratát, amelyek szerencsés körülmények folytán kerültek a szerző tulajdonába. A dokumentumokból a véczeri csatákban elesett szabadságharco-

sok egy része azonosítható. Az iratok a kor társadalmi önszerveződésébe és gazdasági állapotába is nyújtanak némi betekintést.

Közel négy évtizeddel az 1848. decemberi véczeri csaták után MÓRIK Lajos 1887 márciusában jeltelen sírként említi a véczeri hősök nyugvóhelyét¹. Az egykori jegyző az emlékműállítás iratait egy papírlapba csomagolta, amelyre egyebek között azt írta, hogy „mint baróthi községi jegyző [nem] nézhettem tovább” a semmittevést, „gyűjtést indítottam”. Barót község képviselőtestülete 1896. november 10-én határozta el, hogy a Véczeren emlékművet állítanak, 18-án pedig összehívták az ügyintézés felruházott bizottságot „a Barothi határban az 1848/9-ik önvédelmi harcban elesettek emlékének állítandó síremlék” tárgyában². „Baroth község képviselő testülete folyó hó November 10-én 61 pont alatt hozott határozattal az 1848/9-ik évi önvédelmi harcban Baroth területén (értelemszerűen: határában – BL) elesettek részére egy emlék felállítását határozta el s annak előkészítésére bizottságot küldött ki ZATHURECZKY Gyula elnöklete alatt, GÁSPÁR Antal, INCZE Gyula, INCZE Ferenc és MÓRIK Lajos tagokkal” – áll az ún. „48-as szoborbizottság” első, 1896. november 19.-i gyűlésének jegyzőkönyvében. A testület még aznap pénztárosává választotta GÁSPÁR Antalt, titkárává MÓRIK Lajost, aki bejelentette, hogy „néhai BAIKÓ Lajos (volt negyvennyolcas honvédtiszt – BL) az elesettek sírja jelzésére az Ásási határ részben egy fát állí[t]tatott fel, e helyett kell egy, az idő és eseménynek megfelelő díszes emléket állítani”³. E célra özvegy BAIKÓ Lajosné 400 négyszögöl földterületet, WEISS Berthold országgyűlési képviselő pedig 200 forintot adományozott⁴.

A bizottság 800 forintra becsülte az emlékműállítás költségeit. A testület úgy határozott: ahhoz, hogy „ezen összeget közadakozásból összegyűjtse”, Erdővidék minden községében gyűjtést szerveznek, s „a távolabb lakó idevaló születésűek és volt 1848/9-es honvéd[ek]nek” is gyűjtőívet adnak⁵. Kétszáz gyűjtőívet nyomtatattak, amelynek egyik oldalán felhívás volt olvasható. Ebben egyebek között arra kérték a vidék

lakóit, hogy „Örökítsük meg az időt, rovjuk le a kegyelet adóját azok iránt, kik a magyar nemzet legkiemelkedőbb időszakában, 1848. évi decemberi hó 9-én s 13-án, báró HEYDTE táborával vívott harczban a köpeczi és baróthi területen elesetek. Az elesettek sirja jelezve van, de azon jel nem felel meg a kegyeletnek, melylyel Erdővidék lakossága elvérzett fiainak tartozik”⁶. A bizottság nevében MÓRIK Lajos titkár engedélyt kért GÁBOR Péter Háromszék megyei alispántól a „szűkebb körü gyűjtésre”. Arról tájékoztatta az alispánt, hogy a véczeri ütközetekben „számosan lelték halálukat”⁷. Válaszában GÁBOR Péter 1896. december 31.-ig engedélyezte a gyűjtést⁸. A bizottság irataiból kiderül, hogy a baróti kezdeményezés támogatására Orbaiszéken is volt gyűjtés. A véczeri emlékmű javára összegyűlt 5 forint 86 krajcárt HOLLAKI (?) főszolgabíró (?) elküldte Barótra és sajnálatát fejezi ki amiatt, „hogy nagyobb eredményre nem juttathattam ezen ügyet, de a közönség ki van fáradva az adakozásban”⁹. A gyűjtés Gyergyóra is kiterjedt. TAKÓ János baróti származású római katolikus plébános arról értesíti sógorát, MÓRIK Lajost, hogy a gyergyói medencében a gyűjtés nem járt sikerrel, mert „sokféle oldalról nyomorgatja az élet az embereket, ezért nem csoda, ha az ily gyűjtések nem sikerülnek a várt eredménnyel”¹⁰. 1897 márciusáig 473 forint folyt be a bizottsághoz, év végére az alap 517 forint 45 krajcárra gyarapodott¹¹.

A pénzgyűjtéssel párhuzamosan a bizottság körlevélben kért adatokat minden faluból a véczeri csatákban elesettekről, hogy megtudják, kik pihennek az egykori harcmezőn levő közös sírban. Bardócra, Vargyasra, Kis- és Nagybaconba, Köpecre, Bölönbe, Közép- és Nagyajtára küldtek adatkérő leveleket. MÓRIK Lajos arra kérte a jegyzőket, hogy a lakosság köréből próbálják „kipuhatólni”, kik estek el a HEYDTE báróval vívott két ütközetben¹². Válaszában BENEDEK József köpeczi jegyző egyebek között azt írja, hogy „1848 december 13-án Kányás mezején /:Köpecz mellett:/ Br. HEIDE táborával vívott ütközetben elvérzettek közül Köpeczi és Miklósvári bajnok egy se yólt. Azon

ütközetben a Csiki és Háromszék megyei nemzetőrök vettek részt, azok vérzettek el”¹³. BENEDEK József arról is ír, hogy az 1848. december 9.-i köpeczi gyilkolásban „63 férfit és 3 nőt öltek le a fenti (HEYDTE báró – BL) tábora beli oláhok”, de ezek a köztemetőben nyugvó lemészárolt köpecziek „nem a harcz alatt hullottak el (...). Ezek nevei az anyakönyvbe is megtalálhatók”¹⁴. Néhai id. MÁTHÉ János magyarhermányi autodidakta helytörténész a köpeczi református egyházközség halotti anyakönyve alapján összeállította az 1848. december 9-én Köpecen legyilkoltak névsorát¹⁵. Eszerint a vérengzés köpeczi áldozatai: 1. KERESZTES Mihály helybeli pap, 2. SEBESTYÉN Sámuel megyebíró, 3. BENEDEK Sámuel ifjú legény, 4. BENEDEK István Sz.[ékely] Udvarhelyt tanuló, 5. NAGY Mózes falus bíró, 6. KISS Mózes, 7. BOCZ Gergely, 8. BEKE János, 9. HEGEDÜS István, 10. GÚZS József, 11. ÉGETŐ János, 12. BENEDEK András, 13. BENEDEK Lajos, 14. KALLER István, 15. GYENGE János, 16. SEBESTYÉN Györgyné, 17. GYÖRKE Lajos, 18. BOÉR Mózes, 19. DEMETER Mihály egyházfi, 20. BOCZ József ifjabb, 21. SZÁSZ Mihály harangozó, 22. neje GYENGE Ida, 23. MÁTÉ Kálmán, 24. BIRÓ Mózes, 25. BOCZ István, 26. GYÖRFI Gergely, 27. BÁNYAI József, 28. BENEDEK Áron, 29. DÁVITH Ferenc, 30. SEBESTYÉN János, 31. BENKŐ István, 32. BOCZ Dániel, 33. KOVÁCS Mózes, 34. NAGY Mihály, 35. BIRÓ András, 36. BENKŐ Mózes, 37. TÓKOS János, 38. BENKŐ János, 39. NAGY Ádám, 40. LUKÁCS István, 41. DUDÁS János, 42. KERESZTES Márton, 43. GERGELY József, 44. BEKE Péter, 45. NAGY András, 46. HEGEDÜS Áron, 47. FRANKENDORF Ferenc csász.[ári] kir.[ályi] hadnagy, 48. DINKA Ádám. MÁTHÉ János ZSIGMOND Ferenc pap feljegyzését idézi: „Ezeknek maradtak 106 árváik és a megöletett KE-RESZTESI Mihály helyébe pappá választván, ide jöttem 1849. jan. 18-án és ezen elesetteket – legyilkoltattakat, kiket hátra maradt özvegyeik és árváik kertekbe halotti szertartás nélkül temették volt el, ki ásván nyugvó helyük-

ről a köztemető kertbe halotti szertartással onnan egyen-egyen 3 hónapok leforgása alatt eltemetettek. (...) BELLE András lándzsa szurásoktól olyan nehéz sebeket szenvedett, hogy a következő év tavaszán sérüléseibe belehalt. A 47. sorszám alatti FRANKENDORF F. a Köpecen állomásozó székely határőrszázad tisztje volt (...)”¹⁶. Az 1973-ban az emlékmű utánzatának felállítását kezdeményező és az ügyvitelt, majd a szekuritáté sorozatos zaklatásait és a velejárvérést is vállaló néhai BÁNYAI Sándor köpeci asztalosmester hagyatékában megtalálható az a levél, amelyben néhai KOLUMBÁN Ellák köpeci református lelkész közli, hogy „az idézett anyakönyv, hol a halottak bejegyzése van, nincs egyházunk birtokában”¹⁷. KOLUMBÁN Ellák néhai GÁSPÁR József „az anyakönyvek és más, hiteles okmányok alapján megállapított (ti. összeállított – BL) és leírt” kéziratos falumonográfijából idézi a köpeci veszedelemre vonatkozó részletet: „[1848. december] 8-án – előző nap HEYDTE megsarcoltatta a községet. KELEMENT, BACZI és MIRCSE kapitányok vezetésével különböző utakon egymást be nem várva kisebb önkéntes honvédcsoport érkezett a háromszéki védőrségből (ahol a hírt meghallották), amely megütöközt HEYDTE egész erejével. Irtózatossá küzdelem támadott. A KOSSUTH huszárok, amíg lőszerkészletük tartott, hősiessé állták a harcot, 5–6 dragonyost vágva le mindegyikük. A munió kifogytával 12 ember veszteséggel kénytelenek voltak visszavonulni a falu irányában. Ezek is drágán adták életüket, mert HEYDTE csapatának 2 sivalizer (?) osztagjából alig maradt 2–3 ember. HEYDTE-t a meglepetészerű támadás és súlyos veszteség kihozta teljesen a sodrából. A szerencsétlen falu adta meg az árát (Köpecz). A visszavonuló honvédeket üldözve a falut négy sarkán felgyújtották s az égő falu nyújtotta kísérteties fényénél szabadrablást engedélyezett HEYDTE a gyülevész népek. Megkezdődött a gyilkolás és fosztogatás. Rémjelenetek fejlődtek ki. A lándzsákkal összeszurkált áldozatok hörgése, puskaropogás, égő házak reccsége s a tűztől megvadult állatok bőgése teszi rémületessé ezt a napot (Megj. dec. 9re virradó

éjszaka). 51 embert gyilkoltak le a legrettenetesebb kínzások közepette”¹⁸. CSIKI István községi jegyző Közép-ajtáról közölte a bizottsággal, hogy „1848 évi Deczeber ho 9-ki és 13-ka napai alatt Köpeczi csatában Baro HEIDTE Táborával szemben Közép Ajta községből ket harcos esett el: MÁRTON István és PARATÉ György”¹⁹. Nagybaconból SIGMOND Bénéiam községi jegyző azt közölte, hogy a véczeri ütközet nagybaconi résztvevőitől érdeklődve megtudta: „Nagybaconból ottan és azon időben nem halt meg senki”²⁰. TANA Sámuel községi jegyző Bölönből közölte, hogy a HEYDTE táborával vívott csatákban Bölön községből „KAISER Antal és KARÁCSONY András nevű szabadság harcosok” estek el²¹. MÓRIK Lajos további neveket is feljegyzett. Az egyik szakadt papírlapról valószínűleg Szárazajta (?) neve olvasható ki, majd alatta: „Olasztelek DOBOS János, baróti TAKO Jozsef. Elestet magyarság közül fenni négyen kívül még vagy 14 ember – összesen 18 ember. Az oláhok közül elesett 15 ember”. MÓRIK Lajos „fenni négy”-ről ír, eszerint az olaszteleki DOBOS Jánoson és a baróti TAKÓ Józsefen kívül Szárazajtáról (?) ketten eshettek el a véczeri ütközetben.

Sokáig tisztázatlan volt az, hogy miért nem a tömegsír felett áll a véczeri emlékmű. Az 1901-ben felavatott, s az 1934-ben BIDU Valer prefektus rendeletére ledöntött eredeti obeliszk, majd annak 1973 nyarán-őszén újraállított s alig egy hét múlva a Kovászna megyei kommunista vezetés által lerombolt, végül a ma látható emlékmű kb. kétszáz méterrel távolabb áll a sírtól Felsőrákos irányában. Sőt, a mai emlékkő nem az 1901-ben, illetve 1973-ban állított oszlop helyén, a rákosi út jobb oldalán áll, hanem bal felől, az ágostonfalvi oldalon. Az emlékmű elhelyezésére a „48-as szoborbizottság” további iratai derítenek fényt. Az 1898. február 28-i gyűlésen INCZE Ferenc szóvá tette, hogy a fával jelzett síremlék félreesik, nem látható és biztonsága sem elég jó; ezért azt ajánlotta, hogy a leendő emlékművet „állítsák a kereszt utozó hol f.[első]Rákos–Köpecz–Ágostonfalva–Baroth felé az ut elágazik. Ő ott birtokos lévén hajlandó

az ut melle földéből a megkívánt területet a síremlék helyére megadni”²². A bizottság elfogadta INCZE Ferenc ajánlatát²³.

Miután az emlékmű leendő helyét meghatározta, a bizottság ZULIÁNI Péter málnási, BOSIN Antal apácai és PRÁZSMÁRI István baróti építőktől, kőfaragó vállalkozóktól kért tervrajzot és árajánlatot. Ugyanakkor arról is döntöttek, felkérik WEISS Berthold országgyűlési képviselőt, hogy az emlékmű feliratát „valamelyik íróval állapít(t)assa meg”²⁴. ZULIÁNI 850 forintra becsülte a költséget²⁵, BOSIN Antal pedig tervrajzot kért, hogy megállapíthassa a leg-olcsóbb árat²⁶. 1898 végén a szoboralap összesen 549 forint 21 krajcár-ra rúgott, s mert ez az összeg nem volt elegendő a 850 forintos költség fedezésére, úgy határoztak, hogy „ennélfogva a bizottság az emlék felállítására irányuló tervétől kénytelen elállni – s figyelmét a gyűjtésre fordítja”²⁷. 1900 tavaszán „a síremlék alap 1165 K[orona] 50 fill[ér]”²⁸, év végére a vagyon 1238 korona 61 fillerre gyarapodott²⁹. (Akkoriban mind a forint, mind a korona forgalomban volt – BL). 1901. augusztus 11-én újabb tanácskozást tartottak. Eldöntötték, hogy az emlékoszlop „[Magyar]Hermányi keményebb kőből” lesz elkészítve az INCZE Ferenc által felajánlott helyen, „ott lévén könnyebben szemlélhető s [fellette] őrizet gyakorolható”. Arról is határoztak, hogy az obeliszket „4 méter hosszú és 4 méter szélességben” ércrács veszi majd körül³⁰. A barótiakat az idő is sürgette, annál is inkább, mert a köpeciek megelőzték őket és 1901. július 14-én a községháza előtti téren felavatták a falu feldúlásakor legyilkolt köpeciek emlékoszlopát. PRÁZSMÁRI István baróti kovács és kőfaragó 1800 koronáért vállalta volna a munkát, a bizottság legfeljebb 1600-at volt hajlandó adni³¹. 1901. augusztus 9-én PRÁZSMÁRI levélben közli a bizottsággal, hogy 1404 koronáért felépíti az emlékművet. A bizottság ekkor – az augusztus 11-i gyűlés jegyzőkönyve szerint – 1272 koronával rendelkezett. Ilyen körülmények között összehívták Barót képviselőtestületének rendkívüli gyűlését. Az 1901. augusztus 29.-i ülésen INCZE Mózes főbíró felszólította a képviselőtestületet,

hogy a szobrot még ez évben fel kell állítani. A képviselők elfogadták a szoborbizottság tervét és úgy döntöttek, hogy „a község a kiadáshoz szintén hozzá fog járulni, de hogy milyen arányban? azt a jövő gyűlésen fogja meghatározni”³². A községi támogatás további részleteiről nincs adat.

Végül megszületett az egyezség. A szoborbizottság képviseletében ZATHURECZKY Gyula elnök és PRÁZSMÁRI István kőfaragó 1901. szeptember 9-én megkötötték a szerződést, amely szerint „PRÁZSMÁRI István ur elvállalja az «Emlékkő» felállítását a rét és a rákosi ut szeginél INCZE Ferencz ur által ajándékozott földterületre (...) M.[agyar]Hermányi kőből – remekül kicsiszolva (...)”, amiért „fizet a bizottság a munka haladás[a] szerint 1600 irva ezer hatszáz koronát”³³.

Alig több, mint két hónap alatt PRÁZSMÁRI eleget tett vállalásának. A bizottság 1901. november 26.-i gyűlésén ZATHURECZKY Gyula elnök bejelentette, hogy a síremlék elkészült³⁴. Az emlékoszlop felső részére, a Köpec felőli oldalra a magyar országcímet, alája a következő szöveget vészték fel:

„1848
december 9- s 13-án
a szabadságharcban
e téren elvészett
honvédek emléke”³⁵.

MÓRIK Lajos hagyatékában talált, ismeretlen szerzőtől származó feljegyzés szerint ez a szöveg volt olyasható a Köpec felőli oldalon:

„1848-ban
e téren elesett honvédek
emlékére”.

A másik felirat szövegére több változatot találtam. A MÓRIK-hagyatékban ismeretlen szerzőtől származó feljegyzés szerint ez volt a másik felirat szövege:

„Nem halt meg a hű székely nép,
csak hazájáért ontotta
Honszerető véré”.

Néhai BÁNYAI Sándor hagyatékában talált feljegyzések szerint ez állt az eredeti emlékművön:

„Nem halt meg a hű
székely nép!

Aki e hazáért ontá
Hőn szerető vérért!
1848–1849”.

Más változat szerint, ugyancsak a BÁ-
NYAI-hagyatékban:

„Nem halt meg a hű
székely nép!

Aki e hazáért ontá
Honszerető vérért!
1948–1949”.

(Az évszám nyilvánvalóan elírás, a va-
lóságban: 1848–1849 – BL).

Más változat ugyanott: „

„Csak nem fajult el még a
Székely vér!

Minden kis cseppje drága
Gyöngyöt ér!”.

Végül egy újabb változat ugyanott:

„[...] halt meg a hű
Székely nép

Ki a hazáért ontá
Hőn szerető vérért.
1848–1849”³⁶.

Valószínűleg nem csak ennyi volt az em-
lékoszlop felirata. Ha a szövegek bármely válto-
zatát is fogadjuk el, a két szöveg betűinek száma
akkor is összesen 130 körül alakul. Egy harma-
dik szöveg létre az enged következtetni, hogy
1914 nyarán MÓRIK Lajos a betűk (újra?)ara-
nyozása végett a festékkereskedő és -gyáros bu-
dapesti STROBENTZ testvérekhez fordult a-
nyagért, illetőleg árajánlatért. Válaszlevelükben a
STROBENTZ testvérek közölték, hogy „a szük-
séglet 203 betűhöz 250 aranylap szükséges”³⁷.

PRÁZSMÁRI beterjesztette az emlékmű
költségeit, amely a lándzsahegyű kerítéssel
együtt 1523 koronába került³⁸. A testület ha-
tározata szerint a költség fedezéséből hiányzó
összege a takarékpénztárból váltóra 200 koronát
vesznek fel, a farsangon törlesztésére mulatságo-
kat szerveznek. A testület 1901. december 8-án
délelőtt 10 órára tűzte ki az avatót³⁹, amelynek
kezdetét „indulás előtt 9 óraker két ágyulövés-
sel” jelzik⁴⁰.

Az avatóra Erdővidék minden közsé-
gének előjárósága, valamint a Rikán belőli hon-

védegylet és „az érdeklődő tisztelt közönség” is
hivatalos volt. A Fogarasi Székely Társaság ne-
vében KOVÁCS János elnök, PÁL Ferenc alel-
nök és KISS Mózes honvédszázados felkérte
MÓRIK Lajost, hogy képviselőként „a dicső
szabadságharcz vértanui emlékezetének, érzel-
meinek halovány kifejezéséül”, helyezze el „a
barothi sikon elvérzett dicsőül székelyek emlé-
kezetének megőrkítésére emelt emlék-oszlop-
pon” az e célra megküldött koszorút⁴¹. Az avató
napján PÜNKÖSTI Gergely negyvennyolcas
honvédőrmagy Nagyszebenből intézett levelet a
bizottsághoz, s közölte: „hogy veletek nem lehe-
tek oka a 80 év és a beállott nagy hideg. (...) Szívvel lélekkel közetetek vagyok Kedves
bajtársaim”. Az avatón a dalárda elénekelt a
Himnuszt és a Szózatot, MÓRIK Lajos ismer-
tette az emlékműállítás történetét, LŐFI Áron
unitárius esperes, negyvennyolcas honvéd ün-
nepi beszédet mondott és a „48-as szoborbizott-
ság” átadta az emlékművet Barót községnek. Az
iratokat csomagoló papírra még ezt jegyezte fel
MÓRIK Lajos: „Meggyűjtöttem minden iratot.
Ha utódaiban akadna olyan sarj, mely ezt
történeti alapon felkivánná dolgozni – megőr-
zöm. Nekem elég volt a felállítás nehézségeivel
való küzdelem. Nagy volt. Nagy örömet élvez-
tem, a mikor átadhattam. Nem kis fáradságomba
került a közöny leküzdése”.

Jegyzet

1. Székelyföld, 1887. március 13., VI. évf., 21. szám.
2. Meghívó, Barót, 1896. november 18.
3. A „48-as szoborbizottság” 1896. november 19.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
4. Uo.
5. Uo.
6. Felhívás – Gyűjtőív, Barót, 1896. december 1.
7. MÓRIK Lajos 1896. november 20.-i levele GÁBOR Péter alispánhoz.
8. GÁBOR Péter alispán 1896. november 25.-i átirata.
9. HOLLAKI (?) főszolgabíró (?) Kovásznán, 1896. december 31-én kelt levele a „48-as szoborbizottsághoz”.
10. TAKÓ János 1897. (Az 1896-os évszám elírás – BL) január 4.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
11. A „48-as szoborbizottság” 1898. február 28.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
12. MÓRIK Lajos 1896. december 2.-i körlevele.
13. BENEDEK József 1896. december 8.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
14. Uo.

15. Id. MÁTHÉ János hagyatékában. A feljegyzés egyik másolata a szerző tulajdonában.
16. KOLUMBÁN Ellák 1969. augusztus 21.-i levele BÁNYAI Sándorhoz. Fénymásolata a szerző tulajdonában.
17. Uo.
18. Uo.
19. CSIKI István 1896. december 15.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
20. SIGMOND Bénéniám 1896. december 8.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
21. TANA Sámuel 1897. január 5.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
22. A „48-as szoborbizottság” 1898. február 28.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
23. Uo.
24. Uo.
25. ZULIÁNI Péter 1898. március 12.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
26. BOSIN Antal 1898. március 9.-i levele ZATHURECZKY Gyulához.
27. A „48-as szoborbizottság” 1899. március 26.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
28. A „48-as szoborbizottság” 1900. április 17.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
29. A „48-as szoborbizottság” 1901. augusztus 4.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
30. A „48-as szoborbizottság” 1900. augusztus 11.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
31. Uo.
32. Barót község képviselőtestülete 1901. augusztus 29.-i rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyv-kivonata.
33. ZATHURECZKY Gyula PRÁZSMÁRI István kovács és kőfaragóval kötött 1901. szeptember 9.-i szerződése.
34. A „48-as szoborbizottság” 1901. november 26.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
35. Id. MÁTHÉ János: *Magyarhermány monográfiája* (kézirat), 153/3. oldal.
36. BÁNYAI Sándor hagyatéka. Fénymásolatok a szerző tulajdonában.
37. STROBENTZ-testvérek 1914. augusztus 25.-i levele MÓRIK Lajoshoz.
38. PRÁZSMÁRI István 1901. december 1.-i levele a „48-as bizottsághoz”.
39. A „48-as szoborbizottság” 1901. november 26.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
40. A „48-as szoborbizottság” 1901. december 6.-i gyűlésének jegyzőkönyve.
41. A fogarasi Székely Társaság 1901. december 5. (?) -i levele MÓRIK Lajoshoz.

(A családnevek majuszkulús kiemelését, beleértve az idézeteket, kötet szerkesztési szempontok indokolják. **A szerk.**)

Contribuții la istoria monumentului de la Baraolt, ridicat în amintirea luptelor din 1848 (Rezumat)

Lucrarea parcurge istoria ridicării monumentului de la Baraolt, în apropierea locului celor două bătălii din decembrie 1848, de lângă localitate (1896–1901), pe baza documentelor contemporane. Monumentul a fost precedat de un simplu stâlp funerar din lemn, marcând locul mormântului comun, iar ulterior a fost refăcut de două ori. Monumentul de acum s-a ridicat inclusiv în amintirea victimelor civile din 1848, din localitățile apropiate.

Contributions to the History of the Monument in Barót (Baraolt), Erected in Memory of the Battles Fought in 1848

The paper presents – on the basis of contemporary documents – the history of the erection of the monument in Barót (between 1896–1901), situated close to the field where two battles were fought in December 1848. The monument was preceded by a simple wooden variant, marking the common grave. The present-day version was dedicated to the civilian victims of 1848 as well.

SZŐCS János

Csikszéki falupecsétek a Csíki Székely Múzeumban

VÉCSEY Gyula emlékének

(Kivonat)

A dolgozat a Csíki Székely Múzeum VÉCSEY Gyula gyűjtötte és adományozta pecsétgyűjteményének (összesen 141 db. lenyomat, illetve pecsétnyomó) a csikszéki községekre, falvakra vonatkozó részét (64 db.) mutatja be. A csíki pecsét-használatról már 1776–77-ből vannak adatok, de községeknek csak kivételesen volt a múlt század közepe előtt saját pecsétje. Valószínűleg az 1848–49 utáni passzív ellenállás magyarázza, hogy 42 esetben ott szerepel a székely jelképeknek tartott „nap és hold” szimbólum.

*

VÉCSEY Gyula (1908–1989) Csíkszeredában született, középiskolai tanulmányait ugyanott végezte. Budapesten érettségizett (1927) és szerzett elektromérnöki oklevelet (1934). Szülővárosában vállalkozó. 1945-öt követően a csíkszeredai közüzemek osztályvezetője, majd főmérnöke. Nyugdíjazásától (1968) mintegy 10 éven át a Csíkszeredai Múzeumnál dolgozik. Az 1970-es évek elején jelentős érdemeket szerzett a csíkszeredai MIKÓ-vár (a Csíki Székely Múzeum épülete) és más csíki műemlékek restaurálásának a munkájában. A múzeumnak fényképgyűjteményt és pecsétgyűjteményt adományozott. Legyen ez az írás részünkről késői és szerény adósságtörlesztés önzetlenül és odaadóan végzett munkájáért.

Már a kezdet kezdetén szétválasztjuk a pecsétet (pecsétlenyomatok) és a pecsétnyomók gyűjteményét. Mindkettőt VÉCSEY Gyula gyűj-

tötte és ajándékozta a Múzeumnak. A gyűjtés konkrét körülményeiről keveset tudunk.

Az összegyűjtött pecsétlenyomatokat, vagyis a tulajdonképpeni pecséteteket VÉCSEY Gyula három darab írópapír nagyságú kartonívre ragasztotta. Az elsőn 45, a másodikon 50, míg a harmadik íven 46, összesen 141 összegyűjtött, leragasztott pecsét található. Különböző helységek, egyházközségek és intézmények jobbára múlt század közepi pecsétjei. Itt csupán a csikszéki községek, falvak, mint gazdasági, politikai és közigazgatási szerveződések, közösségek pecsétjeit tárgyaljuk.

Csikszékben a községek, falvak eddigi ismereteink szerint a múlt század közepe tájáig nem rendelkeztek saját pecséttel. Az iratokat, ha egyáltalán használtak pecsétnyomót, a kiállító tisztségviselők saját pecsétjükkel hitelesítették. Eddigi ismeretadatok szerint valamivel korábbi időből, 1831-ből csupán Borszéknek volt pecsétnyomója.

A csíki pecsét-használatról egy taplocái perben (1776–77) is szó esik. HOLLÓ Lőrinc végrendeletének a hiteles volta körüli disputában a felperes így nyilatkozik: „*Tagadom, hogy egyik vagy másik bírónak (kézen fogott bírónak) is lehetett volna tulajdon pecsétje...*” Az alperes így reagált: „*Com(m)unitás pecsétét nem szokták efféle munkákhoz hordozni, hanem kinek micso-dás vagyon, aszerint s azzal szokta maga munkáját signálni*”.

A pecsét-használat a középkorban jött szokásba. A 13. században már eléggé általános Európában. A pecsétnek bizonyító, hitelesítő ereje volt, van. Az ún. „*autentikus (közhitelű) pecsét tulajdonosának a tekintélyével ruházta fel az oklevelet*”, a kibocsátott iratot, szögezi le KUMOROWITZ Lajos Bernát, a magyar pecséttan (szfragisztika, szjillográfia) ismert tudós szakértője. WERBŐCZY Hármaskönyve (1514) kimondja, hogy: „*A levélre helyezett ilyen hiteles pecsét minden tényi, ami azokban a levelekben kitéve és előadva van, megerősíti.*”

A pecsét jelkép, szimbólum az iraton, a tulajdonosának az akaratát fejezi ki, erősíti meg. A pecsétnek és a címernek a hűbéri társadalomban ugyanegy a jogi és társadalmi szerepe. Bizo-

nyos fokú tekintélyt jelentett. A pecsét a tulajdonosa akaratának a kifejezője. A pecsétekre, így az általuk tárgyaltakra is, még az újkorban is, a legtöbb esetben valamilyen szimbólumot, jeleket véstek. Ezek egyben a tulajdonos, a terület, a település vagy közösség jelképét, címerét is képezték, jelentették.

A pecsétan szerint a pecsét két fogalmat takar: az első egy pecsétnyomón fémbe vagy más szilárd anyagba vésett negatív, a későbbiekben esetleg pozitív ábrázolást jelent, míg a második fogalom ennek egy puhább anyagon, viaszon, esetleg fémen lévő lenyomata.

A gyakorlatban a pecséten csupán a lenyomatot értjük.

Az itt tárgyalt pecsétek használatának ideje a 19. század közepére, második felére tehető. A felsorolt települések lakosságának a mezőgazdaság, éspedig a földművelés és az állattenyésztés képezte a megélhetés fő forrását. Csupán Balánbánya és Borszék számított kivételnek, mert míg az előbbi bányaközpont lett, addig az utóbbi fürdőhelyiségként vált ismertté, keresetté.

Bár a forradalom és szabadságharc elfojtásával 1849 nyarától Erdélyben is véres önkényuralom veszi kezdetét, az ekkor és ezután jelentkező pecséthasználát a központi, hatalmi kezdeményezés mellett kapcsolatba hozható azzal a társadalmi átalakulással is, amelyet az 1848-as forradalom indított el: a feudális viszonyok nagyobb részének a megszüntetésével, a jobbágyfelszabadítással, és Csíkban jelentőségben nem utolsó sorban mindehhez még hozzáadódik a székely határőrség intézményének a felszámolása. Itt akkor nagyobb önkormányzati szerephez jutottak a korábban elsősorban az I. székely határőr gyalogezred parancsnoksága által „patronált” és egyben elnyomott székely községek, falvak volt katonaközösségei, ugyanúgy a volt jobbágyok és zsellérek is.

A pecséteken jelentkező szimbólumok egyben a községek, falvak címerei is. A 64 tárgyalt pecsét közül harminckilencen a nap és a hold (vagy hold és nap) ábrázolását találjuk. Köztudottan a nap és a hold a székelység jelképe. Erdély címerében a székelység szimbólumaként a nap és a hold bizonyítottan először 1595-ben

jelentkezik. Dan CERNOVODEANU, magyar forrásokra hivatkozva, azokat átvéve, azt írja, hogy 1595-ben a BÁTHORY Zsigmond fejedelem (1588–1602) udvarában dolgozó heraldikusok „osztották ki”, adták volna a székelységnek ezt a szimbólumot, mint ahogyan a szászoknak a hét vár (hét bástya) jelképe, az erdélyi magyar nemességnek a sas jutott.

A két égitest ábrázolása magyar királyi pecséteken II. András (1205–1235) idején tűnik fel először. II. András második nagypecsétjét és az aranybulla (1222) előlapját a nap és a hold díszíti. Díszíti csupán, ahogyan KUMOROVITZ L. Bernát állítja. Ennél többet, egyéb funkciót a két égitest ábrázolásának nem tulajdonít.

A 16. században János Zsigmond (1556–1571) egyik aranyforintján egyéb jelkép mellett jobboldalt a fogyó holdszarló, baloldalt pedig a nap (vagy egy csillag?) képe látható.

A 13. század végétől a székely dokumentumokra, amint azt JAKÓ Zsigmond professzor írja, a székely ispán pecsétjét tették. Tehát a székelységnek akkor nem volt saját pecsétje.

Mégis léteznek olyan tárgyi emlékek és acátok, amelyeket e székely szimbólumok régi voltának a tárgyalásánál nem mellőzhetünk. Udvarhelyszék több középkori műemlékén fellelhetjük a vitatott két égitest ábrázolását. A bögözi református templom egyik gyámkövén a nap, a másikon 2 csillag és a félhold alakja jelenik meg. A székelydályai református templom felfestményén a másik, sőt egyesek által a régebbi székely jelképnek mondott kardot tartó karral együtt egy félhold és egy csillag is helyet kapott egy címerpajzson. Ugyancsak a dályai menyegyzeten látható a BARLABÁSI Lénárd címere: az ökörfej, a hold és csillag együttese, amely nagyjából azonos a Moldva pecsétjén találhatóval. A székelyderzsi unitárius templom szentélyében lévő gyámkő címerpajzsán a kardot tartó kart együtt jelenítették meg a félhoddal és egy csillaggal. Az 1870-ben lebontott székelyszent-erzsébeti református templom három, máig megőrzött boltzárókövére égitesteket faragtak: egyikére a napot, a másik kettőre egy-egy csillagot. Ezek az égitestábrázolások legkésőbb 15. századiak.

Csikban a rákosi római katolikus templom egyik boltzárókövére faragták a nap (csil-lag?) és a hold alakját, míg a torony déli falán ugyancsak a nap és a hold ábrázolásával talál-kozunk. A két égitest e megjelenítésének az ideje legkésőbb a 15–16. század fordulója körüli időre tehető. Ugyanitt, a kórusfeljáró deszkamennye-zetére is napot és holdat festettek. A napnak és a holdnak ez az utóbbi megjelenítése 17. századi-nak tűnik, de nemigen lehet későbbi a 18. század végénél. Az 1659-es erdélyi országgyűlés külön határozatban foglalkozott az Erdély címerében lévő szimbólumokkal, itt mondták ki, hogy kié, melyik kiváltságos „nemzeté” egy-egy jel, jel-képcsoport. Különben ezeknek a szimbólumok-nak az ilyen szerepük már jó ideje ismeretes volt Erdélyben.

A 18. században Aranyosszék (1752) valamint Csík-, Gyergyó- és Kászonszék (1793) címerében is helyet kapott a nap és a hold, ami nem csoda, hiszen ismerjük Erdély címerét a 16. század végétől, továbbá az országgyűlés már említett határozatát 1659-ből.

Marad tehát továbbra is a kérdés: mióta és hogyan vált a nap és a hold a székelység jelképévé?

Még egy kitérőt teszünk: mind a mold-vai, mind a havasalföldi vajdaság címerén (heraldikai szempontból tkp.: pecsétjén) a két égitest már kb. a 14. század végétől itt-ott jelent-kezik. Némelyek azt a feltevést kockáztatták meg, hogy ezek az ott élő magyarság (Havas-alföldön Secuieni megye, Moldvában: csángók és székelyek) jelképei lennének. De ennek sem-mi bizonyítható alapja nem ismert. Így hát nem szándékozunk újabb hipotézissel szaporítani a már létezőket. Moldva címerének az elemzé-sekor Dan CERNOVODEANU feltételezi, hogy a jelképek az ökorra visszamenő napkultusz szimbólumai lehetnek. E feltételezésen kívül közelebbit, meggyőzőbb érveket a nap és a hold jelképről nem mond.

A 64 tárgyalat pecsét közül negyvenkettőn tűnik fel a nap és a hold. A csíkiak e szimbólum-együttessel, talán 1-2 kivételtől eltekintve, szé-kely mivoltukat akarták kiemelni, demonstrálni az 1848–49-es forradalom és szabadságharc el-

fojtása után. További kilenc pecséten csak felirat; hét pecséten madár; a többin növényi motívum, madár és bányászkalapács; szív, korona és mér-leg alakja látható.

I. Falupecsétek

1. **Balánbánya** (Leltárszáma: történelem, 346/85. sz.). Kör alakú pecsét, átmérője 3,5 cm. Kőrirata: BALÁNBÁNYA KÖZÖNSÉG PECSÉTJE * CSÍK-SZÉKBEN *. Középen egy balról jobb irányba repülő madár alakja, alatta két bányászkalapács, szokásos mó-don keresztbe téve. Balánbánya 1850-ben lett önálló köz-ség. Az eredetileg Csíkszentdomokos területén, 1800 körül alapított településen rézbányászat folyt.

2. **Csikborzsova** (T. 346/61. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,6 cm. Kőrirata: CSÍK BORZSOVA PECSÉTYE. Középen jobbról a fogyó félhold, bal felől a nap jelképe látható.

3. **Csíkszatóság** (T. 346/57. sz.). Kör alakú pec-sét, átmérője 2,7 cm. Felirata CSÍKCSATÓSZEG PE-CSÉTYE. Középen jobbra a fogyó félhold, balra a nap.

4. **Csíkcsekefalva** (T. 346/63. sz.). Kerek pecsét, átmérője 2,8 cm. Kőrirata: CSÍKCEKEFALVA PE-CSÉTYE. Középen jobbra a fogyó félhold, balra a nap.

5. **Csíkcicsó** (T. 346/88. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 3,2 cm. Kőrirata: CSITSÓ KÖZ. PECSÉTJE. Középen, de a kőrirattól nem elválasztva, mint általában szokás, jobb felől a félhold profilja, bal felől a szembetekintő naparc, alattuk 3 jegenyefa alak-ja, a középső magasabb a két szélsőnél). A pecsétnyomó készítője jelezte a talajt is.

6. **Csíksobotfalva** (T. 346/48. sz.). A kerek pecsét átmérője 2,7 cm. Kőrirata: CSÍKCSOBOT-FALVA PECSÉTYE. A belső körben, jobboldalt a balra tekintő félhold, balra a nap. Csobotfalva Csíksomlyó-hoz tartozó falu.

7. **Csíksomortán** (T. 346/91. sz.). Enyhén ovális alakú pecsét. Függőleges átmérője 3,8 cm, a vízszintes 3,7 cm. Kőrirata: CSÍKCSOMORTÁNI KÖZÖNSÉG. Középen jobb felől az előre néző nap, balra, profilban az újhold látható. A napot és a holdat két különböző növényről származó, lent összefűzött, felül nyitott ág választja el a kőrirattól.

8. **Csíkdánfalva** (T. 346/49. sz.). A kerek pe-csét átmérője 2,7 cm. Felirata: CSÍKDÁNFALVA KÖZÖNSÉGE. Középen jobb felől a balra tekintő fo-gyó félhold, bal felől a napkorong.

9. **Csíkdelne** (T. 346/62. sz.). Kerek pecsét. Átmérője 2,4 cm. Felirata: CSÍKDELNE PECSÉTYE. Középen jobboldalt a fogyó félhold, míg baloldalt a napkorong van. A felirat rosszul betűzhető.

10. **Csikjenőfalva** (T. 346/64. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: CSÍKJENŐFALVA KÖZÖNSÉGE. Középen jobb felől a félhold, bal felől a napkorong.

11. **Csikkozmas** (T. 346/58. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,7 cm. Felirata: CSÍKKOZMÁS PECSÉTYE. Középen jobbra a félhold, balra a nap.

12. **Csiklázárfalva** (T. 346/70. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,7 cm. Körirata: CSÍKLÁZÁRFALVA PECSÉTYE. 1864. Igen nehezen olvasható felirat. Középen jobbra a napkorong, balra a hold. Fontos adata, bár nem látszik elég világosan, a datálása. Így joggal feltételezzük, hogy a többi napos-holdas csíki községpecsét is az 1850–1860-as évekből származik.

13. **Csikmadéfalva** (T. 346/89. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 3 cm. Felirata: MADÉFALVA KÖZ. PECSÉTYE. Középen felül, jobboldalt a félhold, balról a napkorong, alattuk három egyenlő magasságú jegenyefa (?). A fáktól jobbra I betű, balra pedig CS látható. Hasonlít Csicsó község pecsétjéhez. A felirat és a jelképek között itt sincs, akárcsak Csicsó esetében, elválasztó vonal.

14. **Csikmenaság** (T. 346/53. sz.). A kerek pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: CSÍK MENESÁG KÖZÖNSÉGEI. Középen jobbra a félhold profilja, balra a napkorong. Egy megjegyzést teszünk a község nevét illetően: a Meneság forma valószínű az eredetibb, régebbi alak. A korábbi századokban az írott forrásokban százakra menő a Meneság alakok száma. A közönségei szó a korábbi katonaközösségre, valamint az 1848 előtt függő viszonyban lévő „privincialisták”, jobbágyok és zsellérek csoportjára utaló kifejezés lehet.

15. **Csikrákos** (T. 345/42. sz.). Két pecsétjét is ismerjük a falunak. Az első kerek pecsét, átmérője 2,4 cm. Felirata: 3 vízszintes sorban CSÍKRÁKOS / Falu pecsétje / 1865(?). Az évszám olvasata bizonytalan. A pecséten nincsen semmilyen jel, szimbólum.

16. **Csikrákos** (T. 346/81. sz.). A második, szintén kör alakú pecsét átmérője 3 cm. Körirata: Csik Rákos Pecsétye. A közepén széttárt szárnyú madár, csőrében gallyal. Alatta a madarat is közrefogva két, alul összefűzött leveles ág. A „pecsétye” szó írása a kiejtést tükrözi. Az ilyen feliratúak régebbiek, mint a „pecsétje” alakot mutatók.

17. **Csikszentgyörgy** (T. 345/38. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 3,1 cm. Felirata: Csik Szent György Község / pecsétye. A „pecsétye” szót vízszintesen a középre helyezték, alatta kapcsos zárójel, míg a felirat első része körirat.

18. **Csikszentimre** (T. 346/66. sz.). Kör alakú pecsét. Átmérője 2,5 cm. Körirata: CSÍK SZENTIMRE. Középen, jobb felől a fogyó holdsarló, bal felől a napkorong.

19. **Csikszentkirály** (T. 346/60. sz.). A kerek pecsét átmérője 2,7 cm. Felirata: CSÍK SZENTKIRÁLY PECSÉTYE. Középen, jobboldalt a balra tekintő holdsarló, baloldalon a napkorong.

20. **Csikszentlélek** (T. 346/79. sz.). A kerek pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: CS.SZ. LÉLEK. 1869. Középen felemelt szárnyú madár, csőrében talán olajág (?). A Szentlélek jelképe lehet. Alól két összefűződő faág. Igen lényeges adata a datálása.

21. **Csikszentmihály** (T. 346/55. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: CSÍK SZENTMIHÁLY PECSÉTYE. Középen jobb felől a balra néző holdsarló, baloldalt a napkorong.

22. **Csikszentmiklós** (T. 346/72. sz.). Kerek pecsét. Átmérője 2,8 cm. Körirata: CSÍK SZENT MIKLÓS. Középen, felül napabrázolás, alatta a nap felé forduló holdsarló. A két jelképet két, alul összeérő ágnek látszó alakzat is közrefogja.

23. **Csikszentmiklós** (T. 346/76. sz.). A második csikszentmiklósi kör alakú pecsét átmérője 2,7 cm. Felirata: CSÍK SZ. MIKLÓS PECSÉTYE. 1870. Középen felül a székelység régi címerének is mondott, hitt szablyát tartó kar, alatta a székelység szimbóluma, jelképe: jobboldalt a nap, balfelől a jobbra néző holdsarló. A három jelképet alul egymást keresztező olajág (?) fogja közre.

24. **Csikszentsimon** (T. 346/69. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,6 cm. Felirata: CSIK SZ. SIMON. Középen, jobbra a majdnem kereszt alakúra sikerült napkorong, bal felől a jobbra tekintő hold. A feliratot és a szimbólumokat vonal nem választja el.

25. **Csikszépvíz** (T. 346/77. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,6 cm. Felirata: Csik.szépvíz Pecsétye. Középen monogram (talán) SV. (Szépvíz?). A monogram alatt két egymást keresztező ág.

26. **Csikvárdotfalva** (T. 346/46. sz.). A falu Csíksomlyó része. Különálló gazdasági, politikai község volt. (Csíksomlyó másik része Csobotfalva.) A kerek pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: CSIK VÁRDOTFALVA KÖZÖNSÉG. Középen jobbra a félhold, balra a napkorong alakja.

27. **Csikverebes** (T. 346/90. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 3,2 cm. Körirata: CSÍK VEREBES KÖZSÉGE. A közepén lévő körvonallal a felirattól elkülönülő jelkép mibenléte bizonytalan, talán korona.

28. **Csikszögöd** (T. 346/47. sz.). A kerek pecsét átmérője 2,7 cm. Körirata: CSÍK SZÖGÖD KÖZÖNSÉGEI. Középen jobboldalt a holdsarló, bal oldalon a napkorong. A közönségei kifejezése itt is talán az 1848 előtti társadalmi rétegekre, csoportokra vonatkozik.

29. **Gyergyóbékás** (T. 345/12. sz.). Ma Neamț megyéhez tartozó település (Bicazul Ardelean). Ovális

alakú pecsét. Magassága 3,2 cm, szélessége 2,7 cm. Román nyelvű felirata: SIGILULU COMUNEI BICAZU. Középen egy röptében lévő madár, csőrében mérleget tart. A pecsétnyomót 1850–1867 között metszhették.

30. Gyergyóbélbor (T. 345/10. sz.). Kerek pecsét. Átmérője 3 cm. A közepén vízszintes sorban lévő felirata: Bélbor Pecsétje. A feliratot két olajág fogja közre. Pecsétnyomóját 1867 után készíthették.

31. Gyergyócsomafalva (T. 345/44. sz.). Kör alakú pecsét, átmérője 2,1 cm. Felirata: GYERGYÓCSOMAFALVA PECSÉTJE. Középen két betű, a falu monogramja, nevének rövidítése: CF. Szimbólum, jelkép a pecséten nincs.

32. Gyergyódamok (T. 345/11. sz.). Ma Neamt megyéhez tartozó település (Dămuț). Ovalis alakú pecsét. Magassága 3,4 cm, szélessége 2,8 cm. Középen csőrében gyűrűt tartó, repülni készülő madár, holló (?) alakja. A pecsétnyomó, amelytől a pecsét származik, az 1850–1867 közötti időszak terméke lehet. Felirata román nyelvű: SIGILU DEMUCU.

33. Gyergyóditró (T. 346/80. sz.). A kerek pecsét átmérője 3,4 cm. Körirata: A Ditrai Nemes Közönség Pecsétje. Középen kitárt szárnyú madár, csőrében olajág. A madár alakját két ág fogja össze, amelyek lent összekapcsolódnak. A szöveg eléggé nehezen olvasható.

34. Gyergyókilyénfalva (T. 345/15. sz.). Kerek pecsét. Átmérője 4 cm. Körirat: Gyo Kilyén Falva Pecsétje. 1859. Az első szónak, valamint az évszám két utolsó számjegyének olvasata bizonytalan. Középen egy, a fajtáját nehezen meghatározható fa, növény. Lent a szöveg kezdete és vége közötti térben díszként összekapcsolt növényi ág.

35. Gyergyótekerőpatak (T. 346/50. sz.). Kerek pecsét, amelynek átmérője 2,7 cm. Felirata: GYERGYÓTEKERŐPATAK PECS. Középen jobb felől a holdsarló, bal felől a nap.

36. Gyergyótölgyes (T. 346/82. sz.). Kör alakú pecsét. Átmérője 2,7 cm. Felirata: A Tölgyesi Közönség Pecsétje. Középen széttárt szárnyú madár, csőrében három gabonakalász. Lába alatt két ágból álló növényi dísz. Legalul évszám: 1853. Lényeges adata a datálás.

37. Gyergyóújfalu (T. 346/75. sz.). Kör alakú pecsét. Átmérője 2,5 cm. Felirata: Gyo. UJ. FALVI. KÖZÖNSÉG. PETSÉTJE. Középen öt halom. A legmagasabb csúcsán fenyőfa, annak jobboldalán a nap, a baloldalán pedig a holdsarló. A halom alatt növényi dísz látható.

38. Gyergyóvárhegy (T. 345/18. sz.). Régebbi magyar neve Várhegyulja. Régi román neve Varviz (Varvizu) volt. Mai román neve Subcetate. A pecsét ovális alakú, magassága 2,3 cm, szélessége 3 cm.

Felirata: SIGILU COMUNEI VARVIZU. A szöveg alatt növényi dísz. 1850–1867 közötti időszakra datálható.

39. Gyergyóvárhegy község (T. 345/41. sz.). Kör alakú pecsétjének átmérője 2,6 cm. Felirata két vízszintes sorban: Gyergyó / Várhegy. Minden dísz és szimbólum nélküli pecsét. 1867 utánra datálható.

40. Gyergyózsédánpaták, Zsedánpaták, Zsádánpaták (T. 345/14. sz.). Ma Neamt megyéhez tartozik (román neve Valea Jidanului). Ovalis alakú, magassága 3,3 cm, szélessége 2,9 cm. Felirata: SIGILULU COMUNEI VALEA JIDANULUI. Középen egy egyensúlyban lévő mérleg. A pecsét 1850–1867 közöttre datálható.

41. Gyimesközéplek (T. 346/73. sz.). Kör alakú pecsét, átmérője 2,3 cm. Felirata: Gyimesközéplek. Középen egy kis körben jobbra a nap felé forduló holdsarló, balra a nap. A pecsétnyomó, amelytől a pecsét származik, 1849 után készült, ugyanis Gyimeslok ekkor szakadt két részre: Gyimesfelsőlokra és Gyimesközéplekora. A Gyimesközéplek helynév használata hivatalosan ezt követően honosodott meg.

42. Kászonalitz (T. 346/68. sz.). A kör alakú pecsét átmérője 2,5 cm. Felirata: KÁ-SZONALTÍZ PECSÉTYE. Középen jobb oldalt a balra tekintő félhold, bal oldalon a napkorong. A feliratot és a szimbólumokat nem választja el körvonal.

43. Kászónújfalu (T. 346/74. sz.). A kerek pecsét átmérője 2 cm. Felirata: KÁSZONÚJFALU PECSÉTJE. Jobb felől a balra tekintő holdsarló, baloldalt a napkorong. A körirat és az ábra között nincsen körvonal.

II. Pecsétnyomók

A pecsétnyomók a Csíki Székely Múzeum numizmatikai leltárkönyvébe vannak bejegyezve – a pecséték, mint már mondtuk, a történelmi leltár 3 lapján (T. 345., 346., 347.) találhatóak. Amennyiben egy település rendelkezik pecsétnyomóval és a gyűjteményben egy vagy több pecséttel is szerepel, ez utóbbiakat a pecsétnyomókkal együtt közöljük.

VÉCSEY Gyula gyűjteményében 13 pecsétnyomót találtam.

1. Borszék (Leltárszám: N. 1269). Rézből készült, fafogója hiányzik. Magassága 4,5 cm. A kerek pecsét átmérője 2,8 cm. Felirata: BORSZÉK - KÖZSÉG PECSÉTJE. A PECSÉTJE szót a belső körbe helyezték. A 3 szótól körülzárt térben jobb felől a holdsarló, balról a nap.

2. Borszék. A VÉCSEY-féle pecsétgyűjteményben található, valószínűleg az előbbinél régebbi pecsét (T. 345/9. sz.). Átmérője 2,3 cm. Felirata két sorban, vízszintesen: Borszék / 1852.

(Megj.: Az Erdélyi Történeti Múzeumban található egy korábbi borszéki pecsétnyomó is. Latin nyelvű felirata a következő: Sigillum Aciduale Borszékiensis / PRO DEO et HOMINIBUS 1831.)

3. Csikmadaras (Ltsz.: N. 1266). A pecsétnyomó rézből van. Magassága 5,5 cm. Nyele átfúrt. A kerek pecsét átmérője 2,8 cm. Körirata: CSIKMADARAS KÖZÖNSÉGEI. Középen jobb oldalon a balra tekintő félhold, bal felől a napkorong. A közönségei szó talán még az 1848 előtti katonai-feudális viszonyokat tükrözi, amikor még „mixta communitásról”, katonai és jobbágyközösségről beszéltek az iratok.

4. Csikszentdomokos (Ltsz.: 1258). Rézből készült, fanyelű pecsétnyomó. Magassága 10,1 cm. Átmérője 2,5 cm. Körirata: CSIKSZENTDOMOKOS PECSÉ. Középen jobb felől a balra tekintő holdsarló, baloldalon a napkorong.

5. Csiktaploca (Ltsz.: 1343). A pecsétnyomó rézből készült. Magassága 5,5 cm. Felirata: CSIKTAPLOCA PECSÉTYE. A pecsét átmérője 2,6 cm. Középen jobbról a hold, balról a nap látható.

6. Csiktusnád (Ltsz. 1268). Rézből készült pecsétnyomó. Magassága 4 cm. A pecsét átmérője 3,8 cm. Felirata: CSIK TUSNÁD. KÖZSÉG. Középen a napkorong, fölötté egy csillag és a holdsarló.

7. Csiktusnád (T. 346/56. sz.). Csiktusnád másik pecsétje, tehát létezett egy másik pecsétnyomó is. A kerek pecsét átmérője 2,7 cm. Felirata: CSIKTUSNÁD PECSÉTYE. Középen jobb felől a holdsarló, balról a napkorong.

8. Csikvacsárcsi (Ltsz. 1262). A pecsétnyomó rézből van. Hiányzik a fanyele. Magassága 5,3 cm. A pecsét átmérője 3 cm. Felirata: CSIKVACSÁRCSI KÖZSÉG. Középen jobb oldalt a félhold, bal felől a napkorong.

9. Gyergyóalfalu (Ltsz. 1261). Rézből van. A fanyele hiányzik. Magassága 4 cm. A kerek pecsét átmérője 3,4 cm. Felirata: GYERGYÓ ALFALU. KÖZSÉG. Középen jobboldalt az ember arcú napkorong, alatta a szintén emberi arccal megmintázott hold.

10. Gyergyóalfalu (T. 346/52. sz.). Gyergyóalfalu községnek az előbbinél egy korábbi pecsétje. A kerek pecsét átmérője, amelyet ismerünk, 2,7 cm. Felirata: GYERGYOALFALU PECSÉTYE. Középen jobbra a holdsarló, balra a nap.

11. Gyergyóholló (Ltsz. 1263). A község román neve Corbu. Magassága 4,3 cm. A fanyele hiányzik. A kerek pecsét átmérője 4,1 cm. Felirata: GYERGYO - HOLLO KÖZSÉG PECSÉTJE. Középen madár, holló, csőrében ágat tart. 1867 után vésett pecsétnyomó lehet.

12. Gyergyóholló (T. 345/13., T. 346/84. sz.). Az előbbinél korábbi pecsétnyomó. Az ovális alakú

pecsét magassága 3,1 cm, szélessége 2,9 cm. Felirata: SIGILULU COMUNEI CORBU (Holló község pecsétje). Középen széttárt szárnyú madár, csőrében három gabonafejet (levelet?) tart.

13. Gyergyóholló (T. 346/94. sz.). Harmadik hollói pecsét. Ovális alakú, magassága 3,1 cm, szélessége 2,9 cm. Felirata: Gyo Holloi Közönség Pecsétye. Felül korona, középen szív alakú keretben egy madár (holló?), csőrében három gabonakalással. A szív alakot alul összekapcsolt két ág övezi.

14. Gyergyóremete (Ltsz. 1264). A pecsétnyomó rézből van, fém(-fa?)nyele hiányzik. Magassága 4,1 cm. A kerek pecsét átmérője 2,9 cm. Felirata: GYERGYÓREMETE KÖZSÉG PECSÉTJE. Középen a jobbról balra tekintő holdsarló, jobb felől a szemben lévő naparc.

15. Gyergyóremete (T. 346/67. sz.). Az előbbinél korábbi remetei pecsétnyomó ma nincsen meg. A kerek pecsét átmérője 2,6 cm. Felirata: GYERGYÓREMETE PECSÉTYE. Középen a csikszéki községek többségében használt jelkép: a hold és a nap. Jobb felől a balra tekintő holdsarló, balról a napkorong.

16. Gyergyóvasláb (Ltsz. 1280). Régi, 17–18. századi magyar neve Vaslábú volt. Mai román neve Voşlobeni. Magassága 5 cm, átmérője 3 cm. Felirata: GYERGYÓ VASLÁB KÖZSÉG HIVATAL PECSÉTJE *. Mivel évszám nincsen rajta, úgy hisszük, hogy 1867 utáni datálású lehet. Középen jobbra a hold, balra a napkorong látható.

17. Kászonfeltíz (Ltsz. 1256). A pecsétnyomó 3 részből tevődik össze. A tulajdonképpeni pecsétnyomó kaucsuklemezről készült, vastagsága 0,3 cm, amelyet 3 x 3,3 x 1 cm nagyságú falemezre ragasztottak. Fafogója van. Teljes magassága 6 cm. A kaucsuklemez egyik oldalán nyomott, lapított. Felirata: KÁSZON FELTÍZ PECSÉTJE. Középen jobb felől a nap, baloldalt az újhold. A pecsét átmérője 3,2 cm.

18. Kászonfeltíz (T. 346/54. sz.). Kászonfeltíznek az előbbit megelőzően létezett egy másik pecsétnyomója is. Átmérője 2,7 cm. Felirata: KÁSZONFELTÍZ PECSÉTYE. Középen jobboldalt a holdsarló, balról a nap.

19. Kászonimpér (Ltsz. 1260). Fakockára ragasztott kaucsuklemez. A fakocka méretei 3,4 x 3,1 x 1 cm. A fogója is fából van. Teljes magassága 2,8 cm. A kaucsuklemez vastagsága 0,3 cm. A pecsét átmérője 3 cm. Körirata: KÁSZON IMPER PECSÉTJE *. Az IMPER szóban az R betű sérült. Középen jobbra a napkorong, balra a holdsarló.

20. Kászonjakabfalva (Ltsz. 1259). Fakockára ragasztott kaucsuklemez. A fakocka méretei 3,4 x 3,1 x 1 cm. A fogója hiányzik.

A pecsétnyomó teljes magassága 1,5 cm, a kör alakú pecsét átmérője 3,1 cm. Felirata: KÁSZONJA-

KABFALVA KÖZSÉG HIVATALOS PECSÉTJE +. A pecsét közepét jobb felől a fogyó hold karéja, bal felől a napkorong tölti ki.

12. **Kászonjakabfalva.** Az előbbinél valószínűleg korábbi pecsétnyomó. A kerek pecsét átmérője 3,1 cm. Felirata: KÁSZON. JAKABFALVA. Középen egy törzsön négy leveles ág látható.

A tárgyalat csíkszéki települések magyar–román névtára

- Balánbánya – Bătan, orașul Bătan
- Borszék – Borsec
- Csikborzsova – Bărzava
- Csikcsatóság – Cetățuia
- Csiksekefalva – Ciucani
- Csikcsicsó – Ciceu
- Csiksobotfalva – Cioboteni
- Csikskomortán – Șoimeni
- Csikdánfalva – Dănești
- Csikdelne – Delnița
- Csikjenőfalva – Ineu
- Csikkozvás – Cozmeni
- Csiklázárfalva – Lăzărești
- Csikmadaras – Mădăraș-Ciuc
- Csikmadéfalva – Siculeni
- Csikmenaság – Armășeni
- Csikrákos – Racu
- Csikszentdomokos – Săndominic
- Csikszentgyörgy – Ciucsângeorgiu
- Csikszentkirály – Săncrăieni
- Csikszentlélek – Lelicieni
- Csikszentmihály – Mihaileni
- Csikszentmiklós – Nicoleşti
- Csikszentsimon – Sânsimion
- Csikszépvíz – Frumoasa
- Csiktaplaca – Toplița-Ciuc
- Csiktsusnád – Tușnad Sat
- Csikvacsaresi – Vacarești
- Csikvárdotfalva – (de) Șumuleu
- Csikverebes – Vrabia
- Csikszögöd – Jigodin
- Gyergyóalfalu – Joseni
- Gyergyóbékás – Bicazul Ardelean
- Gyergyóhélibor – Biłbor
- Gyergyódamak – Damuc
- Gyergyócsomafalva – Ciumani
- Gyergyóditró – Ditrău
- Gyergyóholló – Corbu
- Gyergyókilyénfalva – Chilieni
- Gyergyóremete – Remetea
- Gyergyótekerőpatak – Valea Strâmbă
- Gyergyótölgyes – Tulgheș
- Gyergyóalfalu – Suseni
- Gyergyóvárhegy – Vârviz, Subcetate
- Gyergyóvasláb – Voșlobeni
- Gyergyószedánpatak, Zsedánpatak – Valea Jidanului

- Gyimesközéplek – Lunca de Jos
- Kászonalitz – Plăieșii de Jos
- Kászonfeltíz – Plăieșii de Sus
- Kászonimpér – Imper
- Kászonjakabfalva – Iacobieni
- Kászonújfalva – Cașinu Nou

Irodalom

- ANDRIȚOIU, M.; CERGHEDEAN, M. (1971): *Sigiliile sătești în Comitatele Hunedoara și Zărand.* In: *Revista Arhivelor* 1971/1. sz. 3–26. old.
- BERTÉNYI Iván (1992): *Erdély címere.* In: *Székely útkereső.* 1992. 1–3. sz. Székelyudvarhely.
- BORSOS András Imre (1991): *A félhold képe Erdély címerében.* In: *Honismeret* 1991/3. sz. 52–56. old.
- CERNOVODEANU, Dan (1977): *Știința și arta heraldică în România.* Buc. 113–116., 133., 214–245., 257–259. old.
- DOGARU, Maria (1986): *Contribuții la cunoașterea comitatelor din Transilvania.* In: *Revista Muzeelor* 1986/2. 47–53. old.
- DÁVID László (1981): *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Buk., 33., 80., 95–96., 564., 273., 296. old.
- JAKÓ Zsigmond (1956): *Sigilografia cu referire la Transilvania până la sfârșitul sec. al XV-lea și documente privind istoria României.* Buc. 560–619. old.
- JUDE, M. M.; CORDOȘ, N. (1978): *Sigiliile sătești transilvănene.* In: *Acta Musei Napocensis.* 1978/XV 467–479. old.
- KUMOROWITZ L. Bernát (1993): *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* Bp. 11., 13–13., 54., 80–81., 112. old.
- NÉMA Sándor (1997): *A közösség jelképei a mai Győr-Moson-Sopron megye falvainak pecsétjein a 18. században.* In: *Honismeret.* 1997/3. sz., 58–61. old.
- ORBÁN Balázs (1869): *A Székelyföld leírása... II. Pest.* 67–68. old.
- PÁL-ANTAL Sándor (1996): *A székely székek címeres pecsétjei.* In: *Hargita Kalendárium* 1997. Csíkszereda, 56–59. old.
- PLEȘA, Ioan (1974): *Sigiliile de la Arhivele Statului din Alba-Iulia.* In: *Apulum.* MCMLXXIV (1974). 405–430. old.
- SZÓCS János (1998): *Románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csíkszékbën (1614–1850).* In: *Székelyföld (Csíkszereda)* 1998/4. sz. 79–101. old. (Adatok a 17–19. században kialakult településekről. A többi, régebbi csíkszéki falu múltjáról az alapvető műveken (ENDES Miklós, ORBÁN Balázs) kívül lásd a Hargita Népe (Csíkszereda) „Faluról falura” című rovatában 1990–1993 között KELEMEN Sándor, PÁL-ANTAL Sándor és az alulírott által dióhéjban megírt cikkeket.)
- VÉCSEY Gyula (1978): *A csíkrákosi műemlék jelképei.* In: *A Hét.* 1978/10. sz.
- *** Csiktaplacai falujegyzőkönyv töredéke, Csíki Székely Múzeum.
- *** (1986) *Erdély története* I. Bp. 157. kép.

Ștampile ale comunelor din scaunul Ciuc în Muzeul Secuiesc al Ciucului

(Rezumat)

Lucrarea prezintă partea referitoare la comunele din Ciuc a colecției de ștampile colectate și donate muzeului de Gyula VÉCSEY (64 de ștampile și ștampile aplicate din totalul de 141). Referitor la utilizarea ștampilelor în Ciuc primele date le avem din 1776–77, însă comunele au avut ștampile proprii înainte de mijlocul secolului trecut cu totul excepțional. Faptul că în 42 de cazuri dintre cele prezentate, „soarele cu luna” considerat simbolul secuilor figurează pe ștampilă, se explică probabil prin rezistența pasivă maghiară de după 1848–1849.

The Stamps of the Localities of the Seat Csík in the Székely Museum of Csík

(Abstract)

The paper presents a part of the stamp collection donated to the museum by Gyula VÉCSEY (64 stamps and applied stamps from a total of 141), the part referring to the localities of the Székely seat Csík. Concerning the use of stamps in Csík, the first data are from 1776–77, but the localities had in exceptional cases stamps of their own even before the middle of the previous century. The fact that on 42 stamps out of those presented one can see „the sun with the moon” – considered to be the symbol of the Székelys –, can be explained probably by the passive resistance of the Hungarians after 1848–49.

1. Balánbánya. Átm. 3,5 cm

5. Csíkcsecső. Átm. 3,2 cm

9. Csíkdélné. Átm. 2,4 cm

2. Csíkborszóva. Átm. 2,6 cm

6. Csíksobotfalva. Átm. 2,7-8 cm

10. Csíkjenőfalva. Átm. 2,8 cm

3. Csíksatóság. Átm. 2,7 cm

7. Csíksomortán. Átm. 3,8-3,7 cm

11. Csíkközmás. Átm. 2,7 cm

4. Csíkcsekefalva. Átm. 2,8 cm

8. Csíkdánfalva. Átm. 2,7 cm

12. Csíklázárfalva. Átm. 2,7 cm

13. Csikmadéfalva. Átm. 3 cm

17. Csikszentgyörgy.
M 3,5 cm, szélessége 3,1 cm

21. Csikszentmihály. Átm. 2,8 cm

14. Csikmenaság. Átm. 2,8 cm

18. Csikszentimre. Átm. 2,5 cm

22. Csikszentmiklós. Átm. 2,7 cm

15. Csikrákos. Átm. 2,4 cm

19. Csikszentkirály. Átm. 2,7 cm

23. Csikszentmiklós. Átm. 2,7 cm

16. Csikrákos. Átm. 3 cm

20. Csikszentlélek. Átm. 2,8 cm

24. Csikszentsimon. Átm. 2,6 cm

25. Csiszszépvíz. Átm. 2,6 cm

29. Gyergyóbékás. Magassága 3,2 cm, szélessége 2,7 cm

33. Gyergyóditró. Átm. 3,3 cm

26. Csiszvárdotfalva. Átm. 2,8 cm

30. Gyergyóbélbor. Átm. 3 cm

34. Gyergyókilyénfalva. Átm. 4 cm

27. Csiszverebes. Átm. 3,2 cm

31. Gyergyócsomafalva. Átm. 3 cm

35. Gyergyótekerőpaták. Átm. 2,7 cm

28. Csiszszögöd. Átm. 2,7 cm

32. Gyergyódamok. Magassága 3,4 cm, szélessége 2,8 cm

36. Gyergyótölgyes. Átm. 2,7 cm

37. Gyergyóújfalu. Átm. 2,5 cm

41. Gyimesközéplak. Átm. 2,3 cm

1. Borszék. A. M 4,5 cm

38. Gyergyóvárhegy. Magassága 2,3 cm, szélessége 3 cm

42. Kászonyaltíz. Átm. 2,5 cm

2. Borszék. B. Átm. 2,8 cm

39. Gyergyóvárhegy. Átm. 2,6 cm

43. Kászonyújfalu. Átm. 2 cm

3. Borszék. Átm. 2,3 cm

40. Gyergyózsédánpaták, Zsedánpaták. M 3,3 cm, szélessége 2,9 cm

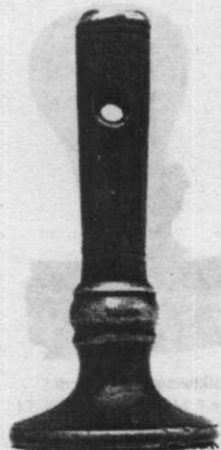

3. Csíkmadaras. A. M 5,5 cm

4. Csíkszentdomokos. A. M 10,1 cm

5. Csíktapolca A. M 5,5 cm

3. Csíkmadaras. B. Átm. 2,8 cm

4. Csíkszentdomokos. B. Átm. 2,5 cm

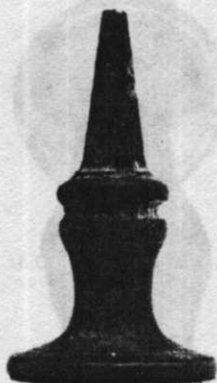

5. Csíktapolca B. Átm. 2,6 cm

6. Csíktusnád. A. M 4 cm

8. Csíkvacsárcsi. A: M 5,3 cm

9. Gyergyóalfalu. B. Átm. 3,4 cm

6. Csíktusnád. B. Átm. 3,8 cm

10. Gyergyóalfalu. Átm. 2,7 cm

8. Csíkvacsárcsi. B. M 3 cm

6. Csíktusnád. C. Átm. 3,8 cm

11. Gyergyóholló. A. M 4,3 cm

7. Csktusnád. Átm. 2,7 cm

9. Gyergyóalfalu. A. M 4 cm

11. Gyergyóholló. B. M 3,1 cm

12. Gyergyóholló
M 3,1 cm, szélessége 2,9 cm

14. Gyergyóremete. Átm. 2,6 cm

17. Kászonfeltiz. A. M 5,8 cm

13. Gyergyóholló
M 3,1 cm, szélessége 2,9 cm

16. Gyergyóvasláb. A. M 5 cm

17. Kászonfeltiz. B. Átm. 3,2 cm

14. Gyergyóremete. A. M 4,1 cm

16. Gyergyóvasláb. B. Átm. 3 cm

17. Kászonfeltiz. C. Átm. 3,2 cm

14. Gyergyóremete. B. Átm. 2,9 cm

16. Gyergyóvasláb. C. Átm. 3 cm

18. Kászonfeltiz. Átm. 2,8 cm

19. Kászónimper. A. M 2.8 cm

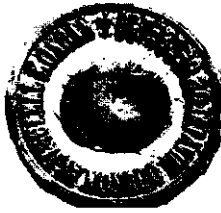
20. Kászónjakabfalva. A. M 1.5 cm

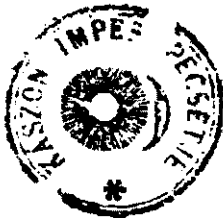
21. Kászónjakabfalva. Átm. 3.1 cm

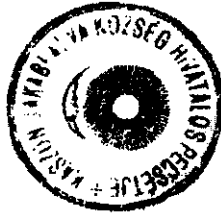
19. Kászónimper. B. Átm. 3.1 cm

20. Kászónjakabfalva. B. Átm. 3.1 cm

19. Kászónimper. C. Átm. 3.1 cm

20. Kászónjakabfalva. C. Átm. 3.1 cm

Sepsiszentgyörgy postai és cenzúrabélyegzői (1835–1948)

(Kivonat)

A dolgozat a Sepsiszentgyörgy (városi és állomási) postahivatalaiban 1948-ig alkalmazott posta- és cenzúrabélyegzőket mutatja be, beleértve a tranzitbélyegzőket. A katalogizált típusok száma 52. A dolgozat román nyelvű változata két részben jelent meg (Buletinul Cercului de Studii al Istoriei Poștale din Ardeal, Banat și Bucovina, VI/3, VII/1).

*

A Római Birodalom területén megszerzett postaszolgálatot annak felbomlása után csupán a 14–15. században kezdték felújítani. Előbb mint udvari intézmény, a híreket és parancsokat közvetítette a központ és a távol eső hivatalok vagy katonai egységek között. A főbb utak mentén felállított állomások láncolata biztosította a futárok, hírnökök pihenését, váltását. A postavonalakat később, megállapított bér ellenében levél- vagy személyszállításra megánszemélyek is igénybe vehették. Megalakultak a postaállomások, majd postahivatalok, ahol levelek felvételét, kiadását, kézbesítését végezték. Ezekhez később táviratok, utalványok, csomagok stb. szállítása is csatlakozott.

Magyarország területén a fő postai útvonalak a 18. század első felében körvonalazódtak, melyek egyike 17 állomással a Budapest–Kecskemét–Szeged–Temesvár–Lugos–Szászváros–Nagyszében–Brassó irányt követte. Ennek egyik szárnyát képezte – az elején csupán helyileg szervezve – a Földvárnál leágazó Előpatak–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely vonal. Sepsiszentgyörgyön 1835-ben létesült postahivatal.

A postai szolgáltatás tökéletesítéséhez, működésének ellenőrzéséhez nagy mértékben

hozzájárult a postabélyegző, a különböző díjak, illetékek lerovásának ellenőrzéséhez pedig a postabélyeg bevezetése. Az első postai jellegű bélyegzőt 1485-ben alkalmazta a Milano és Velençe közötti forgalmat lebonyolító futárszolgálat. A postai szolgáltatás a 17–18. században már mint az állam által irányított és ellenőrzött tevékenység terjedt el. 1690-ben Angliában megjelenik az első keltezését jelző bélyegzés (kcltbélyegző), 1750-ben pedig Franciaországban a helységbélyegző, végül 1840-ben Angliában a postabélyeg.

Ismereteink szerint Magyarországon elsőként Debrecen postahivatala alkalmazott helységbélyegzőt, 1752-ben. Erdélyben és Bánátban az 1780-as években rendszeresítették a postaigazgatást. Ekkor már 56 helységben működött postahivatal, ezek között is elsőként Nagyszébenben, Brassóban és Temesváron, már 1749-től. Helységbélyegzőt Temesvár használt elsőként e régióban, 1766-ban. A postabélyeg kiadásának ötlete Magyarországon már 1848-ban felvetődött, amikor THAN Mór festőművész bélyegtervet készített, megvalósítása azonban a szabadságharc bukása miatt lehetetlenné vált. Az osztrák kormányzat 1850. július 1-én bocsátotta ki az első osztrák postabélyegyet, amelyek Magyarországon, mint tartományi területen is forgalomba kerültek.

A postahivatalok által használt bélyegzők előállításuk szerint két fő típusra oszthatók:

1. – postamesteri bélyegzők, melyeknek kivitelezését, alakját, méreteit postarendelet nem szabályozza, így teljesen a postamester elképzelése, ízlése szerint alakul ki a méret, betűtípus, díszítőelem számos változata. Alapanyaguk fa vagy fém volt. Korai válfaja, a sorbélyegzők úgy készültek, hogy két fa- vagy fémléc közé különálló betűket illesztettek be. Kopás miatt ezek néha kicserélésre szorultak, így változhatott a betű, ilyenkor pedig a bélyegző újnak minősül.

2. – egységes terv és kivitel szerint központosan készült egy- vagy kétkörös acélbélyegzők, melyeket 1846-tól kezdve kötelezővé tettek. E típusnál körön belül, vagy a két kör között a helységnevet tüntették fel, alkalmanként díszítőelemekkel – girland, virág, csillag stb. – látták el, középre pedig betétrendszerrel a dátumot helyezték.

Rendeltetésük szerint a postai bélyegzők lehetnek: a) hely-, b) hely-kelet, c) ajánlási, d) franco, illetve portó, e) expressz, f) utalvány-, g) vasúti (állomási és mozgópostai), h) emlékbélyegzők. Ide sorolhatjuk a cenzúrabélyegzőket is, bár a cenzúrázás nem postai tevékenység, de a küldemények ellenőrzése a postahivatalokban történt.

Jelen összefoglaló célja Sepsiszentgyörgy postahivatalaiban (városi és állomási) 1948-ig alkalmazott posta- és cenzúrabélyegzők bemutatása, beleértve a pályaudvari és a városon áthaladó vonatok mozgópostai bélyegzőit is. Az ismertetésre kerülő bélyegzőket különböző postai dokumentumokon mutatjuk be. Megjegyezzük, hogy voltak időszakok, amikor egyidejűleg több bélyegzőt használtak, függetlenül a felhasználás céljától vagy az új bélyegző bevezetésével a régít a továbbiakban csak mint érkezősi vagy átmenő (tranzit) bélyegzőként használták.

Két körbélyegzőt különböző sorszámmal látunk el, ha eltérnek a következők egyikében: körök száma, különböző átmérők, betűk mérete, típusa, a dátum megjelölésének módja, díszítések formája.

Térjünk ki röviden a város nevének írásmódjára is. Az elnevezés három összetevő szava az évszázadok folyamán az egybe- és különírás szempontjából is sokszor módosul. Így a múlt század negyvenes-hatvanas éveiben Sepsi Szent György, 1870 és 1898 között Sepsi Szentgyörgy, de Ferenc József császár városcímet adományozó levelében ismét Sepsi Szent Györgyként olvasható. A belügyminisztérium 1902. július 31.-i rendelete értelmében a város törvényes írásmódja: Sepsiszentgyörgy.

Az 1918-as év meghozza az első hivatalos román elnevezést is: Sepsi Sângeorgiu, hogy aztán 1919-ben már Sfântul Gheorghe, 1923-ban Sfântu Gheorghe jelenjen meg. Az 1953. évi helyesírásmódosításig (â helyett î) a Sfântu és Sfântul írásmódok, valamint ezek különböző rövidítései rendszertelenül váltogatják egymást.

A postai bélyegzőkön is változatos formában jelenik meg a város neve, bár ez nem követi mindig a hivatalos írásmódot.

E bevezető után következzenek a felkutatott bélyegzők. A sorszámozás önkényes, de igyekszik követni a megjelenés sorrendjét.

Katalógus

1. sz. bélyegző. 33 x 10 mm-es vonalbélyegző, melyet 1835 és 1838 között használtak SZ. GYÖRGY. 1836-ban Pápára küldött levélről mutatjuk be (1/1. és 4. ábra).

2. sz. bélyegző. A BÉR Andor és társai által kiadott, a Magyar Posta bérmentésítéseinek és bélyegzőinek kézikönyve szerint szintén 1835 és 1838 között alkalmazták. Felirata Sepsi Szt. György. Ez már a levél feladásának napját és hónapját is megjelöli. Méretei 38 x 5 mm. Érdekességként jegyezzük meg, hogy Kézdivásárhely azonos időbeli bélyegzője ezzel azonos betűtípussal készült, tervezője tehát ugyanaz a pecsétmetsző (1/2. és 5. ábra).

3. és 4. sz. bélyegző. 1843, illetve 1844-ből ismerjük, s bár méretei azonosak, a következőkben különböznek: az elsőben az O betű fölött jel van az ékezet helyett, az SZT után kettőspont, a kezelési dátum teljes (nap, hónap, év), míg a másodikban Ő betű, a dátumban csak nap és hónap, az SZT után pedig csak egyetlen pont jelenik meg. Méretei: 50 x 10 mm. (1/3-4. ábra). A 4. sz. bélyegzőt 1850. július 1. után is használták, amint azt egy 1851. március 4-én Bécsbe küldött levél bizonyítja. Megjegyezzük, hogy ezeket a bélyegzőket az ötvenes évek folyamán rendszeresen alkalmazták tranzit- és érkezősi bélyegzőként. Eddigi ismereteink szerint csak a felsorolt négy postamesteri bélyegző készült Sepsiszentgyörgy postahivatala számára. (Brassó 12 különböző típusú használt.)

5. sz. bélyegző. Az első ismert körbélyegző, átmérője 23 mm, felirata SEPSI SZ:GYÖRGY, középen a nap és hónap. Alkalmazási ideje ennek a leg-hosszabb: legalább 1851-től 1874-ig. Három postai dokumentumról ismerjük: 1857-ben Baróra, 1870-ben Kolozsvárra küldött levélről, valamint 1862. évi térítvevényről, melynek érdekessége, hogy a bélyegzőt betét nélkül ütötték rá (1/5. és 6. ábra).

A 6 sz. bélyegzőt 1874-ből ismerjük. Átmérője 24 mm, középen a teljes dátummal (1/6. ábra).

A 7. számú bélyegző az előbbivel több hasonlóságot mutat, de átmérője csak 23 mm, betűi vastagabbak, a napot a hónaptól pedig egy vonalkával választották el. Egy 1881-ben postázott levélről mutatjuk be (1/7. ábra).

A 8. sz. bélyegző betűi az előzőnél jóval nagyobbak, átmérője 22 mm. Egy 1883-ban küldött levéllel fedezzük fel (1/8. ábra).

9. sz. bélyegző. 1890 és 1900 között egy 23 mm átmérőjű, az előbbivel azonos formájú betűkkel ellátott bélyegzőt használtak, melynek újdonsága, hogy a keltezés először jelenik meg magyaros sorrendben: év, hónap (betűkkel), nap (1/9. ábra).

10. sz. bélyegző. Időközben, 1894-ben megjelenik egy 25 mm átmérőjű bélyegző, mely összehatásában hasonlít a 6. számúhoz, betűi azonban kisebbek, a keltezés pedig magyar sorrendben van (1/10. ábra).

A 11. sz. bélyegzőt egy 1899-es levélen találtak. Átmérője 24 mm, és első alkalommal vészték rá egészben a Szent szót (1/11. ábra).

12. sz. bélyegző. Eddigi kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy az első kétkörös bélyegzőt 1897-ben készítették. Külső körének átmérője 27, a belsőé 18 mm, középen 9 mm széles pánttal, a felső körszeletben a magyar királyi koronával. Az ilyen típusú bélyegző bevezetését a magyar postaigazgatóság még 1894-ben javasolta. A város neve Seps-i-Szent-György alakban jelenik meg, a dátum jelzésénél pedig először jelenik meg az óra is (N-11= nappal 11 óra). Az alsó körszeletben A, B, C vagy D betű jelenik meg, mellyel a lebélyegzést végző postai alkalmazottat azonosították. Ezt a bélyegzőt egy 1902-ben felülportóztott levélről mutatjuk be (1/12. ábra).

A 13. sz. bélyegző szintén kétkörös, átmérői 29, illetve 18 mm, hasonló az előbbihez, de betűi magassabbak. Főleg 1904 és 1911 között alkalmazták, de viszontlátjuk 1920-ban is (1/13. ábra).

A 14. sz. bélyegzőt 1906 és 1916 közötti postai küldeményeken találjuk. A körök átmérői megegyeznek a 13. sz.-ével, de a város neve először itt jelenik meg egybeírva. Egy 1910-es kézbesítési vévényről mutatjuk be (1/14. ábra). A-tól G-ig terjedő azonosító betűivel ismert.

15. sz. bélyegző. 1910–11 között újból megjelenik a 11. sz. bélyegző, de hiányoznak a kötőjelek a városnév három összetevő szava között (1/15. ábra).

16. sz. bélyegző. Az előbbivel hasonló helyzet adódik, összehasonlítva a 12. sz. bélyegzővel. A már ismertetett bélyegzőkkel egyidőben alkalmazták, 1910 és 1919 között (1/16. ábra).

15.a. és 16.a. sz. bélyegzők. Az 1918. december 1.-i impériumváltozás következtében az 1919. február 1.-én beiktatót román postai adminisztráció román nyelvű anyag hiányában egy ideig még a magyar postaigazgatás értékpapírjait, rangjegyeit, bélyegeit (felülnyomással vagy anélkül) és bélyegzőit használta. E téren a románosítás első lépése a bélyegzők dátuma sorrendjének felcserélése volt (nap, hónap, év). A 15. sz. bélyegzőt felcserélt dátummal az ún. Kolozsvári kiadás (a magyar Arató-Parlament sorozat Regatul României és BANI felülnyomással) 50 banis értékén

mint szívességi bélyegzést (3.JAN.920.) találtuk 7. ábra, balról (szívességi bélyegzés: postai értékkek nem rendeltetésszerű felhasználás során, hanem felkérésre – mintegy szívességből –, gyűjtési célra történő lebélyegzése). A 16.a. sz. bélyegző fordított dátummal (23.MÁJ.920) egy levelezőlapon maradt fenn, melyen az 1918-as kiadású Ferdinánd könyvnyomású román sorozat PTT felülnyomással ellátott 10 banis értékét pecsételték le (7. ábra, jobbról).

17. sz. bélyegző. A legkorábbi román feliratú bélyegzőt egy 1920. november 6-án továbbított képes levelezőlapon találtuk. A kétkörös bélyegző (az átmérők 29, illetve 18 mm) felirata SFANTUL-GHEORGHE. a körgyűrű alján pedig virágdíszítés van (2/17. ábra). Érdekes az a magyar kiadású portómétes levelezőlapon, melyet még magyar ajánlási ragjeggel, de már a román feliratú 17. sz. bélyegzővel ellátva, 1921 márciusában Kisborosnyóra továbbítottak, ahol az érkezését igazolva a helység magyar feliratú bélyegzőjével pecsételték le, mjével a román feliratú bélyegző valószínűleg még nem készült el (9. ábra). A 17. sz. bélyegzőt különben még az 1922. év folyamán is használták.

18. sz. bélyegző. A körök átmérője 32, illetve 21 mm, a SFANTUL GHEORGHE (a szavak között kötőjel nélkül) felirat betűi kisebbek az előzőn lévőknél. Ezt mint érkezesi bélyegzőt üttették az 1922. január 9-én Szentgyörgyre érkezett levélre (2/18. ábra).

A 19. sz. bélyegző (kétkörös, átmérője 30, illetve 18 mm) 1924–26 között volt forgalomban, SFANTU GHEORGHE felirata majdnem betölti a teljes kört. Az a, b vagy c azonosítási betűket két kis csillag közé helyezték (2/19. ábra).

A következő évek folyamán itt is találkozunk a magyar postaigazgatás jellegzettségével: a különböző bélyegzők egyidejű alkalmazásával.

20. sz. bélyegző. 1927–28 postai küldeményein látható, a körök átmérői 33 és 20 mm, felirata SFT. GHEORGHE, a kör alján három négyszirmú virággal (2/20. ábra).

21. sz. bélyegző. 1929-ben volt forgalomban, átmérői 28 és 18 mm, felirata SFANTUL GHEORGHE (á helyett a), az alsó körgyűrűben fekete alapon fehér X jel (2/21. ábra).

22. sz. bélyegző. 1930 januárjában 30, illetve 20 mm átmérőjű kétkörös bélyegző felirata SFANTU-GHEORGHE, a körgyűrűk alsó felén pedig fekete alapon négyszirmú fehér virág (2/22. ábra).

23. sz. bélyegző. 1930 novemberében 35, illetve 23 mm-es körökkel, SFANTUL-GHEORGHE felirattal és alul négyszirmú virágmintával (2/23. ábra).

A 24. sz. bélyegzőt 1930–33 között találjuk. Átmérői 33 és 21 mm, felirata SFT.GHEORGHE, alul fehér X fekete alapon (2/24. ábra).

A 25. sz. bélyegzőt egy 1934 szeptemberében postázott levelezőlapon találjuk. Átmérői 34 és 23 mm, felirata SFANTU-GHEORGHE, a körgyűrű alsó felén nyolcágú csillagszerű minta (2/25. ábra).

26. sz. bélyegző. 1932–33-ban ismét feltűnik a kétkörös pántos bélyegző, bevonalkázott körszeleteivel. Felirata SFANTUL GHEORGHE, átmérői 32 és 22 mm, alul négyzirmű virágmotívum (2/26. ábra).

27. sz. bélyegző. 1935–39 között a leggyakrabban használt bélyegző, hasonlít az előbbihez, de átmérőinek mérete 27, illetve 19 mm-re módosul, felirata a körgyűrű felső ívében SFT.GHEORGHE, az alsóban pedig JUD.TREI SCAUNE. A két megnevezést fekete alapon fehér X választja el (2/27. ábra). Az 1936-ban postázott levélen a helyi postahivatal ajánlási bélyegzője is látható (10. ábra).

28. sz. bélyegző. 1929–32 között felbukkan egy 33, illetve 21 átmérőjű kétkörös bélyegző is SF.GHEORGHE felirattal. A vagy B azonosító betűvel a gyűrű alsó felén (2/28. ábra).

A 29. sz. bélyegző átmérői 32 és 21 mm, 1939. június 14. a levél feladási dátuma, felirata SFT.GHEORGHE, alul fekete X (2/29. ábra).

A 30. sz. bélyegzőt 1940 márciusában ütötték egy 25 banis, II. Károlyt ábrázoló bélyegre, mellyel az újságszállítás díját rótták le. A körök átmérői 33 és 20 mm, felirata SFT.GHEORGHE, alul három X (2/30. ábra).

A 31. sz. bélyegzőt szintén újságon találtuk, 1940. május dátummal. Átmérői 31 és 19 mm, felirata SFANTU-GHEORGHE, alul azonosító kisbetű fekete alapon fehér x között. (2/31. ábra)

32 sz. bélyegző. Az 1940. augusztus 30.-i bécsi döntést követő magyar postaigazgatás ideje alatt egyetlen levélbélyegző típus volt használatban. E kétkörös (25, illetve 16 mm átmérőjű) pántos formájú, a felső körgyűrűben SEPSISZENTGYÖRGY felirattal, az alsóban pedig girlandos díszítés. A felső, vonalkázott körszeletben a magyar királyi korona rajza látható, míg az alsóban az A-tól K-ig terjedő betűk valamelyike (a 2/32. ábrán az A betű). Felhívjuk a figyelmet a postabélyeg melletti SEPSISZENTGYÖRGY VISSZATÉRT-1940 feliratú emlékbélyegzőre, közepén a városcímerrel. A magyar csapatok bécsi döntést követő bevonulásának emlékére Erdély 20 városának postahivatala emlékbélyegzővel adózott az eseménynek (11. ábra).

33. sz. bélyegző. A 2/33. ábrát, egy adóintésről mutatjuk be, melyet nem postabélyeggel bérmentesítettek, hanem a postai díj lerovása készpénzzel történt. Ezt egy kétkörös (33 illetve 18 mm átmérő) pántos piros bélyegző igazolja, melynek felirata KÉSZPÉNNZEL BÉRMENTESÍTVE-SEPSISZENTGYÖRGY. Ezt a bélyegzőt a postai ügyintézés egyszerűsítése végett alkalmazták, abban az esetben, mikor a

feladó (általában intézmény vagy vállalat) egyszerre több levelet adott postára, s ezek egyenkénti felbélyegzése a hivatalnok helyett a fenti egyszerűbb eljárást alkalmazta.

34. sz. bélyegző. Az 1944 augusztusát követő újabb határmódosítás következtében beiktatott újabb román postai adminisztráció eddig elsőként ismert bélyegzője egy 1945 márciusában postázott képes levelezőlapról. A kétkörös bélyegző átmérője 27, illetve 18 mm, felirata SF.GHEORGHE, alul X jelzés a körgyűrűben (2/34. és 12. ábra).

35. sz. bélyegző. 1945 októbertől 1946 októberéig a 28 és 18 mm átmérőjű kétkörös bélyegzőt találjuk a postai küldeményeken, melyeknek felirata SF.GHEORGHE felül és CARTARE (osztályozás) alul, közöttük átmérősen ellentétben egy-egy X fekete alapon (2/35. ábra).

36. sz. bélyegző. Egy 1946. decemberi küldeményen talált bélyegző sok hasonlóságot mutat a 34. számúval. A lényeges különbség az, hogy itt a SF.GHEORGHE felirat egy félkörrel több helyet foglal el, és a belső kör átmérője csupán 16 mm. (2/36. ábra).

37. és 38. sz. bélyegző. A levélbélyegyek érvénytelenítésére használt bélyegzők felsorolását az 1947-ben bevezetett két különböző ajánlási bélyegzővel zárjuk. A kétkörös bélyegzők átmérői 27, illetve 20 mm, a felső körgyűrűben a SF.GHEORGHE felirat, míg az alsóban az egyiklen RECOMANDATE PREZENTATE (feladott ajánlott levelek), a másikon RECOMANDATE SOSITE (érkezett ajánlott levelek) olvasható (2/37–38. ábra). A 13. ábrán bemutatott ajánlási szelvényen a postahivatal akkori ajánlási bélyegzője is látható.

A 32–38. sz. bélyegzők mindegyikén dátum mellett a feladás, illetve érkezés órája is olvasható.

A postai bélyegzők sajátos csoportját képezik az állomási postaügynökségek és a mozgópóstká bélyegzői. Ezekből is az eddig felkutatottakat mutatjuk be.

39. sz. bélyegző. A képes levelezőlapot a sepsiszentgyörgyi állomás postaládájába dobták, és azt a pályaudvari ügynökségen bélyegezték le a SEPSISZENT-GYÖRGY P.U. 48 x 8 mm-es, téglalap alakú bélyegzővel. A postabélyeg Kézdivásárhely-Brassó személyvonaton érvénytelenítették, 1907. február 7-én (3/39. és 14. ábra).

40. sz. bélyegző. Hasonló körülmények között került egy 1944. március 14-én feladott levelezőlapra a 29 x 18 mm méretű, téglalap alakú bélyegző, melynek felirata SEPSISZENT-GYÖRGY- P.U. LEVÉLSZEKRÉNYBŐL, közepén két A betű között a dátum (3/40. ábra).

A 41. sz. bélyegző a Bereck-Sepsiszentgyörgy személyvonat mozgópóstáját igazolja. A körök átmérője 25, illetve 15 mm, a felirat BERECK-SEPSI-

SZENTGYÖRGY és a 357. amely a vonat számát jelenti. Dátum: 1940. december 20. (3/41. ábra).

A 42. sz. bélyegzőt a MAROSVÁSÁRHELY–SEPSISZENTGYÖRGY vonalon használták, amint a bélyegző felirata bizonyítja – erről még a vonatszám is megadható (A 349 A vagy B 349). Körök méretei: 25 és 15 mm, küldeményeken megtalálható 1940–44 között (3/42. ábra).

A sepsiszentgyörgyi postahivatal bélyegzőinek felsorolását három utalványbélyegző ismertetésével folytatjuk.

A 43. sz. bélyegző a múlt század utolsó évtizedéből származik, átmérője 28 mm, felirata PÉNZ-UTALVÁNY SEPSI-SZ-GYÖRGY, középen a dátummal (3/43. ábra).

A 44. és 45. sz. bélyegzők a 30-as évekből valók. Mindkettő téglalap alakú (35 x 26, illetve 30 x 24 mm). Az egyiket egy 1933-ban küldött utalványon látuk, melynek félkör alakú felirata SFANTU-GHEORGHE TRANS, alatta dátum és MANDATE (utalványok), a másikat egy 1938-as utalványon. Ennek felirata SF. GHEORGHE, dátum és MANDATE (3/4–45. ábrák).

Annak ellenére, hogy a cenzúrabélyegzők nem kapcsolódnak szervesen a postabélyegzők kategóriájába, szükségesnek tartjuk bemutatásukat, ugyanis mind 1919–20, mind pedig 1944–45 között a román cenzúrairodák a postahivatalokban kaptak helyet, együttműködve azokkal. A postai küldemények cenzúrázottságának bizonyítékai szerves részét képezik az említett időszakok postai dokumentumainak. 1919–20-ból a szentgyörgyi cenzúráközpontnak öt különböző cenzúrabélyegzőjét ismerjük, melyekből kettő friss felfedezés.

46. sz. bélyegző. St. GHEORGHE, CENZURAT 1919, semn. felirat négy sorba, téglalap alakba rendezve (39 x 20 mm), ibolya színű bélyegzés. A pontozott részben a dátum (jelen esetben május 19., illetve a cenzor aláírása került (3/46. ábra).

A 47. sz. bélyegző a szakirodalomból is ismert, jelen sorok írójának közlése nyomán (az 1995-ben megjelent TELEGUT–THIELK: Postzensuren in Rumänien, 1913–1950 katalógusban 33.3 számmal szerepel). Méretei 23 x 13 mm, fekete színű tussal nyomták, felirata SFANTUL GHEORGHE CENZURAT, három sorba rendezve (3/47. ábra), – bélyegző dátuma: 1919. aug. 19.

A 48. sz. bélyegző felirata ST. GHEORGHE, CENZURAT, 1919, Semn., négy sorba rendezve, méretei 46 x 28, kék tussal alkalmazva, 1919. szept. 9-én (3/48. ábra).

A 49. sz. bélyegzőt a már említett katalógusban 33.1 sorszámmal jegyezték be. Felirata: ST. GHE-

ORGHE, CENZURAT, 1919, három sorba rendezve, méretei: 59 x 24 mm, kék tussal nyomták egy portómentes levelezőlapra, 1919. november 6-án (3/49. és 8. ábra).

50. sz. bélyegző. TELEGUT–THIELK katalógusszáma 33.22, felirata: ST. GHEORGHE, CENZURAT, 1919, Semn. (négy sorba rendezve), méretei 43 x 26 mm, ibolya, kék vagy piros tussal nyomták. A vele lepecsételt Brassóba küldött késlapot 1920. május 30-án cenzúrázták (3/50. ábra).

Az 1944–45-ös időszakból a következő két cenzúrabélyegzőt ismerjük:

51. sz. bélyegző. 78.1. katalógusszámú – JÓZSEF Álmos közlése. Felirata: Cenzurat Sft.Gheorghe 1, méretei 47 x 4 mm, ibolyaszínű bélyegző, 1945. március 31.-i dátummal (3/51. ábra).

52. sz. bélyegző. 78.2. katalógusszám. Felirata: Cenzurat Sft.-Gheorghe, mellette 1, 2 vagy 3-as cenzorszám, méretei 57 x 9 mm, téglalap alakú keretben. A 3/52. ábrán bemutatott példányok 1945 októberéből, illetve decemberéből származnak.

*

Sepsiszentgyörgy város 1948-ig ismert, használt postai bélyegzőinek felsorolását itt befejezzük. Elégséges adatok, információk hiányában nem ismertettük a portó, franco, ajánlási, expressz bélyegzőket, bár ezek némelyike megjelenik néhány közölt ábrán. Újabb kutatások, újabb bélyegzők felfedezéséhez vagy az ismertek használati idejének módosításához vezethetnek. Mind a bemutatott bélyegzők, mind pedig az ezután feltárássra kerülők egységes katalógizálása, más helységek bélyegzőivel együtt, a jövő feladata.

Irodalom

1. *** (1974) *Catalogul mărcilor poștale românești*.
2. *** (1899) *Háromszék vármegye – Emlékkönyv*.
3. *** (1965) *A magyar bélyegek monográfiája I. és IV.*
4. BÉR Andor és társai (1990): *A Magyar Posta bélyegelőtti bérmentesítéseinek és bélyegzőinek kézikönyve*, Bp.
5. BÉR Andor és társai (1988): *Bélyeglexikon*, Gondolat kiadó, Bp.
6. TELEGUT–THIELK (1995): *Postzensuren in Rumänien 1919–1950*, Kiel.
7. SUCIU, Coriolan (1967–1968): *Denumiri istorice din Transilvania I-II*.

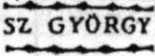

**Ștampilele poștale și de
cenzură ale orașului
Sf. Gheorghe (1835–1948)**
(Rezumat)

Lucrarea prezintă ștampilele poștale și de cenzură utilizate în oficiile poștale (orașenești și de gară, inclusiv cele de tranzit) din Sf. Gheorghe, până în anul 1948. Catalogul enumeră 52 de tipuri de ștampilă. Varianta românească a lucrării a apărut în două părți, în Buletinul Cercului de Studii al Istoriei Poștale din Ardeal, Banat și Bucovina (VI/3, VII/1).

**The Post-Stamps and the
Postal Censorship-Stamps of
the Town of Sepsiszentgyörgy
(Sf. Gheorghe) until 1948**
(Abstract)

The paper presents the post-stamps and the postal censorship-stamps used by the post offices (the town, railway and transit office) in Sepsiszentgyörgy until 1948. The catalogue lists 52 types of stamps. The Romanian translation of the paper was published in two parts, in the Bulletin of Circle of Studies of the Post-History from Transylvania, Banat and Bucovina.

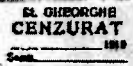
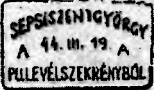

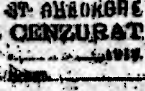

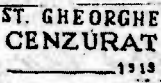

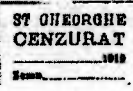

1.		33 x 10	1835-38	10.		∅ 25	1894
2.	Sepsi Szt. György ¹⁸	38 x 5	1835-38				
3.	SEPSI SZT. GYÖRGY 17 APR. 1843.	50 x 10	1843 →	11.		∅ 24	1899
4.	SEPSISZT. GYÖRGY. MAI 8	50 x 10	1844 - 51	12.		∅27-∅18	1897-1902
5.		∅ 23	1851 - 74	13.		∅29-∅18	1904 - 11
6.		∅ 24	1874	14.		∅29-∅18	1906- 16
7.		∅ 23	1881	15.		∅ 24	1910- 11
8.		∅ 22	1883	16.		∅27-∅18	1910- 19
9.		∅ 23	1890-1900				

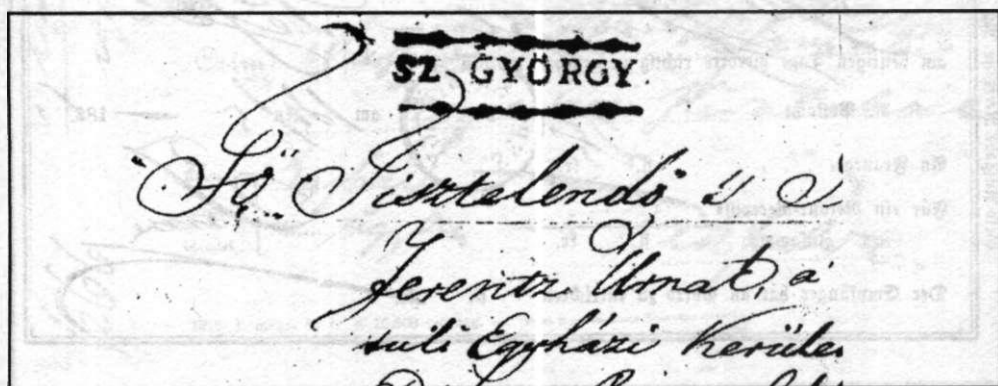

17.		ø29 - ø18	1920-22	28.		ø33 - ø21	1929-32
18.		ø32 - ø21	1922-23	29.		ø32 - ø21	1939
19.		ø30 - ø18	1924-26	30.		ø33 - ø20	1940
20.		ø33 - ø20	1927-28	31.		ø31 - ø19	1940
21.		ø28 - ø18	1929	32.		ø25 - ø16	1940-44
22.		ø30 - ø20	1930	33.		ø33 - ø18	1941-44
23.		ø35 - ø23	1930	34.		ø27 - ø18	1945
24.		ø33 - ø21	1930-33	35.		ø28 - ø18	1945-46
25.		ø34 - ø23	1934	36.		ø27 - ø16	1946-47
26.		ø32 - ø22	1932-33	37.		ø27 - ø20	1947 →
27.		ø27 - ø19	1935-39	38.		ø27 - ø20	1947 →

39.		48 x 8	← 1912	46.		39 x 20	1919
40.		29 x 18	1941 - 44	47.		23 x 13	1919
41.		ø25 - ø15	1940 - 44	48.		46 x 28	1919
42.		ø25 - ø15	1940 - 44	49.		59 x 24	1919
43.		ø28	1890 - 98	50.		43 x 26	1919-20
44.		35 x 26	← 1935 →	51.	1 Cenzurat Sf.-Gheorghe 1	47 x 4	1945
45.		30 x 24	← 1939 →	52.	8 Cenzurat Sf.-Gheorghe 8	57 x 9	1945

3. ábra

4. ábra

Szent István György 25

Fő Tiszteletű és nagy Tudományú
 Jóttth. Ferencz Urannak,
 a' Helv. Vallásos. Dunántúli Főiszts. Egy.
 háziköriüles nagy Ordemü Rispöljének;
 Hissudomány' Doctorának; több F. N. Vars.
 megyei Táblabírájának; - a' Pápai Reform.
 Sz. Ecclesia hív Lelekpáterának; Orv.
 ga' és Kegyes Urannak aféleassan.
 Pesth 2 1/2 1/2 Pápai.

5. ábra

Nro. 5725 **Aufgabs-Recepisse. NACH**

Ueber einen Brief mit
 welcher zur Beförderung unter der Adresse:
Pesth - Pesth
 am heutigen Tage hieortz richtig aufgegeben worden ist.

R. R. Postamt am 14/5 1852

An Franco 28 fr.

Für ein Retour-Recepissé
 Zusammen fl. kr.

Der Empfänger hat an Porto zu entrichten fl. kr.

(Circular stamp: S. I. S. V. GYÖRGEY)

7. ábra

8. ábra

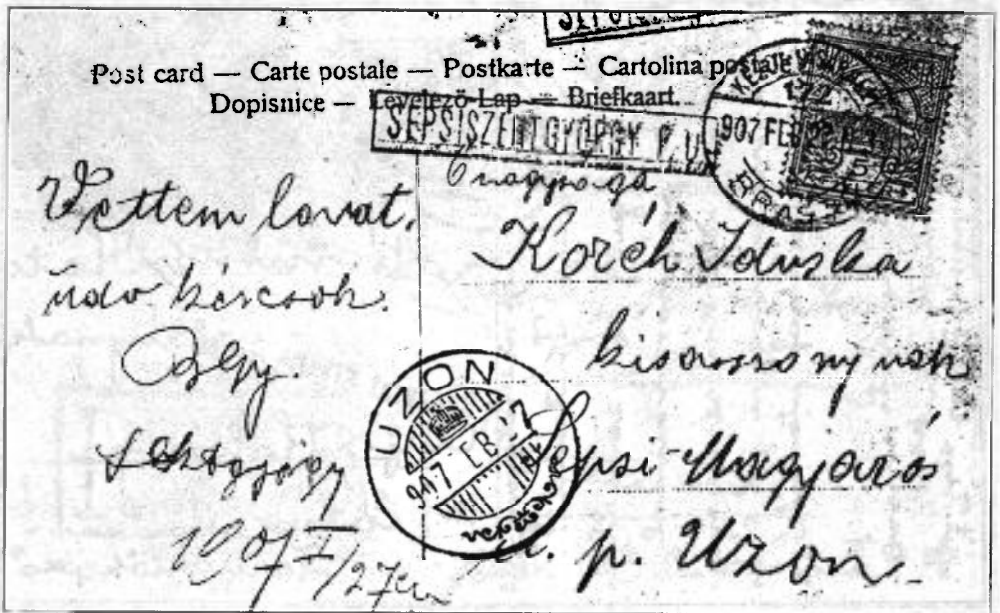

9. ábra

13. ábra

14. ábra

Emlékirat

(A közlésről)

A sajátos, nem tipikusan periférikus fekvésű Székelyföld tudományos, de akár művelődési életének története is tele van fehér foltokkal. Kiragadva az 1867–1946 közötti korszakot, mindenekelőtt a megfelelő szakmai nyilvánosság időszakos és elégtelen volta a szembetűnő, ezzel magyarázható az a számos elfekvő, kéziratban maradt vagy csak helyi sajtóban közzétett szellemi teljesítmény, amelynek ma már értékelését is csak komoly előzetes feltáró munka után végezhetjük el. Amikor a Székely Nemzeti Múzeum beindította a „Szellemi sivatag” tudománytörténeti Délkeleti Intézet-kutatóprogramot, amely elsősorban a régió reprezentatív tudományos intézménye-közgyűjteménye történetének prizmáján át kívánja a témát megközelíteni, kézenfekvő volt az első szemrevételezést a részben a múzeumban maradt, részben a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárba átkerült ROEDIGER Lajos-hagyatékon kezdeni. ROEDIGER Lajos színes, sokoldalú egyénisége, megélt magas életkora (1854. március 8., Torja – 1941. február 20., Kovászna) és életének változatos helyszínei kivételes rálátást kínálnak arra nézve, hogy honnan indultak és milyen körülmények között, milyen látásmód birtokában dolgoztak azok, akik a régió tudományművelésének szolgálatát a vizsgált korszakban felvállalták. ROEDIGER emlékirata az indulásra világít rá, az első világháború végéig örökíti meg részletesebben az életút pillanatait. Régiónkbeli, további mun-

kásságát a hagyatéek feldolgozása teheti átláthatóvá: az idei évkönyv kezdi közölni a néprajzos ROEDIGER-ről feltárta-
kat, a következőben kívánjuk megke-
zdeni régészeti, geológiai, meteorológiai,
fényképezési örökségének nyilvánosság
tételét. Az emlékiratot a közlő KÓNYA
Ádám előszavazta és látta el jegyzetek-
kel. (A szerk.)

ROEDIGER Lajos (1854–1941)

Nagyapja – Szász-Weimar nagyherceg-
ség szülötte – orvosként vetődött a tüingiai táj-
ból Erdélybe, s fiai főtisztként küzdöttek végig
az 1848–49-es magyar szabadságharcot. Túléltek
a várbörtön éveit is. Az unoka – jelen önéletírás
szerzője – a műszaki tiszt ROEDIGER Rudolf
gyermeké, már iskolás korában rácsodálkozott
mindennemű szerkentyűre, az újdonsült kolozsvári
egyetemen pedig az azóta is találmányaikról
emlegetett természettan-professzorok voltak
mentorai.

Csak természetes tehát, hogy kezdő ta-
nárságának kiskunsági éveiben fő törekvése a
szertárteremtés, miközben – miként alkalom adó-
dott – a fémestergályozástól a kazánkovácsosság
fortélyain át a szövőszék kezeléséig – empirikus
alkatként – mindent elsajátított. Tartósabb bács-
kai éveiben közéleti munkásságát ismerve az
ottani Történelmi és Régészeti Társulat titkári
tiszttségére kérték fel: ásat, feldolgoz, közöl, ado-
mányoz, szerkeszt.

Századunk első évtizedében tér vissza
„szülővármegyéjébe” – Háromszékre, ahol néprajz-
osként bontakozik ki munkássága: fényké-
pez, rajzol, gyűjt, adományoz, közread. Élete
nyolcadik évtizedének derekán még díszítőmű-
vészeti tanulmányt közöl, mellőzött képző- és
iparművésznünk, BÁLINT Benedek munkáinak
összegyűjtését sürgeti a sajtóban.

Nevét ne keressük a Néprajzi Lexikon-
ban. Igaz, nem leljük a nevét a tízezernyi tárgyát
adományozó és a „MALONYAI”-ba bedolgozó
BALÁZS Mártonnak sem. Vagy a KÓS Károlyt
megelőzően hatalmas népi építészeti emlék-
anyagot kiadó KERTÉSZ K. Gyula és SVÁB

Róbert említését. Helyette vall sajátos, empirikus látásmódjával, önmagáról és koráról önéletrása, amelyben döbbenetesen életes a boszniai „okkupáció” vagy az 1916-os menekülés megjelenítése.

Az emlékirat gépelt kézírata két példányban maradt fenn, a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában. A könyvtár és kéziratár bolygatótt állapota következtében az emlékirat idekerülésének körülményeit, időpontját nem lehetett még tisztázni. Az egyik kéziratpéldány az 1937. évi múzeumi belső levéltári anyagból került elő, de korántsem biztos, hogy eredetileg is ott volt. Megírása időpontjára valószínűbbnek tűnik az 1930-as évek eleje (az emlékiratbeli utolsó életrajzi adat 1929-re vonatkozik, és a következő években ROEDIGER kapcsolatai a múzeummal megélelnék). A ROEDIGER és CSUTAK Vilmos közti levelezés feldolgozása feltehetőleg több homályos foltot tisztázni fog, de erre is csak az 1974-ben az Állami Levéltárba elvitt és a múzeumban maradt hagyatékrészek feldolgozása, egybevetése után kerülhet sor. A másik kéziratpéldány „vegyes” (rendezetlen) anyagból került elő, számozatlan, iktatatlan SzNM-iratgyűjtőjén tárgyként ceruzával a következők állanak: ROEDIGER Lajos életrajza és annak mellékletei. A mellékletek, amelyekre különben szövegközi utalás is akad, hiányoznak.

A kézirat közlése általában a mai helyesírást követi, de eredeti alakjában maradnak pl. a forrásértékű korabeli és tájnyelvi formák, névhasználat, idegen kifejezések.

A jegyzetanyag csak a tárgyalt időszak ismertebb (mindenekelőtt tudományos) személyiségei irányába történő első bemerítés szolgálja, néhány tévedést pontosít, pár kiptozottan hagyott helyet old fel stb., illetve ROEDIGER csillagászati érdeklődésével kapcsolatos mozzanatokra hívja fel a figyelmet.

A más. gazdagabb érdeklődési és tevékenységi területek részletes feldolgozására jövő évben fog sor kerülni.

KÓNYA Ádám

ROEDIGER Lajos

Életrajzom születésemről savanyodásomig

„Én is éltem
Vagy nem éltem
Születésem kezdeni
És egy nehéz tizedévet
Jól, rosszul leküzdeni.”

Ott kell kezdenem, hogy első magyarországi ösömről, dr. ROEDIGER A. Vilmosról beszéljek, ha valamiként érthetővé kívánom tenni hányattott életünket.

Nagyatyám, aki Szász-Weimarban született – abban az időben – midőn az „Egalité, Fraternité, Liberté” jelszavaival megindult az ifjúsági mozgalom, éppen orvostanhallgató volt Berlinumban¹. Ám mivel túl hangosan hirdette eszméit, neki is kámforra kellett válnia és Berlinből Stuttgarton át Bécsbe kellett menekülnie.

Családjától elszakítva, az osztrák katonai hatalom adott (neki) katonai ösztöndíjat, mellyel orvosi tanulmányait elvégezhetette, és katonai orvos lett.

Ám jött Napóleon, és Ferenc császárt hadisegély nyújtására kényszerítette. Nagyatyám is belejutott a 22 000 főnyi, Moszkvába induló segélyhadba. Onnan ő is mint rokkant katona került vissza.

Mint vesztegzári igazgató kapott alkalmazást Károlyvároson, hová magával vitte feleségét, a Magyarországról Bécsbe került RESCH ékszerész lányát. Ott született atyám, ROEDIGER Rezső.

Nagyatyám Károlyvárosról Karánsebesre, majd Tölgyesre és onnan Bodzára került. Atyám ezen idő alatt a gratzi katonai iskola növendéke volt² és a nyári szünetek alatt a családi otthonba kerülve megtanult magyarul és románul beszélni. Midőn cursusát elvégezte atyám, nagyatyám éppen akkor került a bodzai vesztegintézet élére és némi utánjárással sikerült elérni, hogy atyám a kézdívsárhelyi határőrvidéki katonai iskolához kerüljön. Persze, mint afféle indigena, csakis mint növendék vétetett föl oda, ám pár hónap alatt kiderülve a matematikában való alapos jártassága, rövidesen tanári székbe került.

Ezen minőségben való alkalmaztatása után külső katonai szolgálatra osztott be és a 2. sz. gyalog határőr ezred angyalosi companiájának commandánssávé neveztetett ki. Ez időben nősült meg, elvette örvéni KOVÁTSI Sámuel kézdívsárhelyi birtokos és KOVÁTS Teréz leányát, Saroltát.

Angyalosan érte atyámat a szabadságharci mozgalom. Jelen volt azon „ős gyűlésen”, midőn a székelység a szabadságharcban való részvétele fölött határozott, amidőn SZENTIVÁNYI G.³ vállalkozott puskapor gyártásra, GÁBOR Áron pedig ágyúöntésre. A gyűlés határozatainak behatása alatt atyám is előke-reste gráti jegyzeiből a lőfegyver gyutacsainak (a durranó higanynak) készítésére való receptet és azt át-adta GABRIÁNYI kézdívsárhelyi gyógyszerésznek, ki aztán magára vállalta a honvédség fegyverei számára a gyutacsok készítését.

(Atavizmus talán, hogy én később, midőn a gimnáziumban és a kereskedelmi iskolában vegytan tanításához jutottam, mindig alaposan betanítottam növendékeimet a durranó higany, a trinitrocelluloze, a trinitroglycerin, a trinitrotoluol előállítására. Sohasem tudja az ember, minek mikor veheti hasznát!) Atyámmal együtt résztvett a szabadságharcban két fiútestvére is, Lajos és Herman.⁴

A szabadságharci küzdelemnek az lett a vége, hogy atyám az 1849. év végétől az 1853. év elejéig az aradi várbörtönben lakozott, biztos fedezet alatt készülve a mérnöki pályára. Midőn 1853 elején anyja és bécsi nagynénje kegyelmet eszközöltek ki számára. Aradról egy sárga könyvecskével, biztos fedezet alatt hazakísérték Torjára, hol anyámnak háza és kisebb földbirtoka volt. Ott születtem én 1854. március 8-án, a villámsújította altorjai templom közelében, 6 évvel leánytestvéremnek, Laurának születése után. Szükségesnek tartom annak felemlítését, hogy kivilágosodjék, miért is kereszteltettem én reformátusnak, midőn atyám a róm. kath. vallásnak volt híve.

Akkoriban még az volt a törvényes usus, hogy az elsőnek született gyerek vallása döntötte el a később születendő gyermeknek a vallását, ha fiú volt, akkor az apáét, ha leány, az anyáét követte. Mivel anyám református, s mivel az elsőszülött leány volt, tehát én is anyám vallását követtem. Ezen uzus lehetővé tette a vallási villongások elkerülését a gyermekek között. Ugyanott született testvérhúgom, Emma is.

A születésemkor való nehéz időben minden második, harmadik éjjel bekopogtatott a K.K. Gendarm az ablakunkon, oda idézve atyámat meggyőződést szerzendő, hogy csakugyan otthon tartózkodik-e? Amidőn pedig Kézdívsárhelyre, Torja piacára bement, először be kellett menni Torján a K.K. Gendarmarie-hoz, hol

beírták a sárga könyvecskébe, mikor indult el Torjáról, és amikor beérkezett Vásárhelyre, jelentkezni kellett a K.K. Gendarmarien-nél, ahol bejegyezték, hogy hány óra, hány perckor érkezett be, s midőn dolgát végezve hazaindult, ismét be kellett menni Vásárhelyen K.K. Gendarmarie-hoz, hol pontosan bejegyezték, hány óra, hány perckor indult vissza Torjára, ahol jelentkeznie kellett a K.K. Gendarmarie-nél, hogy a sárga könyvecskébe bejegyezhessek, hány óra, hány perckor érkezett haza.

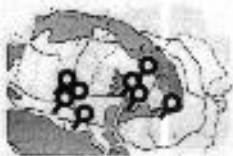
Ez a mívelet akkor is megisméltódott, midőn a mezőre vonult ki szántani vagy aratni, ott meg is látogatta a K.K. Gendarmarie éber őre, vajon szánt-e, vete avagy – talán azzal a verflute KLAPKÁval levelez, avagy Garibaldistákat toboroz, oder so etwas.

De ennek a nehéz sorsnak véget vetett nagy-atyámnak, a „K.K. Contumar Directornak” közbenjárása, ki atyámat beszerezte az állami sóbányákat bér-lő-bécsi Creditanstalt marosújvári hajógyárához. Ott vette atyám hasznát aradi, zárt körben tartott mérnöki tanulmányainak, és ott azonnal megbízták az atyám által javasolt új alakú, lapos fenekű hajók építésével.

Én tehát a Torja pataka mellől, ahol apránként felcseperedtem, és ahol annyit lábatlankodtam a szeszföldében, és ahol az udvaron libák, rucák számára föld-be ásott vizes csöbörből hajánál fogva húztam ki húgocskámat, más, csodásabb világba kerültem, a Maros partjára, ahol csudásabb dolgok képe maradt meg emlékezetemben.

A bányatoroknál lőfogató szárazalmi kerék emelte föl a mélyből a bivalybőr tartályokba berakott kőst, amelyet onnan vasút szállított le a Maros-parti raktárakba, ahol ismét a hely kihasználása okáért síklőpályán taposómalommal húzták föl a kocsikat a magasabb részekre. Amely gépezet emelte föl a kőst a bányából, ugyanaz hajtotta a szivattyúkat. A kiemelt sósvíz K.K. Finanzok által őrzött csatornába folyt le a Marosra.

Lakásunk egyik kincstári épületben volt, a Holtmaros partján, jó kilátással az esténként fényben úszó MIKÓ-kastélyra. Ottani emlékeim közül a leg-kiemelkedőbb, hogy midőn az atyám által tervezett első új típusú hajót vízre bocsájtották, atyám vitézi mi-voltomra hivatkozva beemelt a hajóba, és midőn már a Maroson úszott a hajó, akkor jöttek csónakon értem. Kedves emlékeim közé tartoznak azok a kellemes kirándulások a hordóraktár tetején kedves bajtársaimmal,

a JOVIÁN fiúkkal. Már nem olyan kedves volt azonban az az emlékem, hogy a lakásunkba vezető magas kögrádicson behengeredve vállpercetörést szenvedtem.

Midőn az első 60 drb. új típusú hajó elkészült, azokkal atyám is lehajózott Szegedig. Ott már várták a Creditanstalt bécsi küldöttei a hajórajt. Kérdésükre, hogy atyám mily jutalmat óhajt, ő, útközben tapasztalva, hogy milyen békés állás a sótárnokság, sótárnokságot kért. Rögtön meg is kapta a rablógyilkosság útján megürült sótárnokságot Makón.

Odaköltözésünk után én és a húgom azonnal megkaptuk a maláriát, mellyel másfél évig kínlódtunk. Az idő folyásával nálam 6 évvel idősebb néném kedves kormányja alatt tanulgatni kezdém a Nagybibliából, K.....e-Ke. (Kezdetben teremté Isten) Ilyenformán aztán könnyen ment megtanulni TYUKODI úrtól az első osztályban az olvasást.

Makón egy ideig a vármegyeház szomszéd-ságában laktunk, hol a vármegye kisfiaival megbarát-kozva megtekinthettem a vallatókamarát. Ott egy hosszú láncoktólre erősített láncosárba helyezték bele a vallatott rabot, és a kosarat egy csiga segítségével a magasba húzva intézték hozzá a vallató kérdéseket.

Ne feledjük el, hogy akkor volt a „RÓZSA Sándor-világ”.

A vármegyeháza mellől a sóraktár telkén levő házba költöztünk, ott nyílt meg előttem a világ. Lakóházunk telke, egyik oldalon a csanádi püspök rezidenciájának parkjával, másfelől a Comisarius kertjével volt szomszédos, kertünk végénél pedig a püspökség prokurátorának, FARKAS ügyvédnek más utcára nyíló telke vonult el. A négy szomszéd család 9 gyerme-kének a jóságos tőrész türelme alapján a rezidencia parkja volt szabad játszótére és egyúttal botanikai iskolája. A parkba pedig a legközvetlenebb utakon, a kerítések tetején jutottunk el. A rezidencia udvarán a darvak, tűzokok, pávák, őzek, nyulak elég jó játszótársak-nak bizonyultak. De ezen lakásunkból már föl kellett járni a ref. templom mellett eső elemi iskolába, SZONDI bácsi keze alá.

A NÁVAY kúria előtt eső park, a nagy piactér, a KRAUSZ Maxiék boltja, az Ér hídja mennyi csínyte-vésnek volt tanúja. Nem is tudom, hogy jutottam én úgy hirtelenében SZABÓ, majd KOMÁROMI tanító urak osztályába. Végül a partikulába SZALÁRDI MOLNÁR úr elébe; de addig sok mindent meg kellett

tanulnom, „a Hármas Kis Tükörből”⁵, meg aztán – otthon.

A finác laktanya szomszédsága, és hogy 2 éjjeli ór is őrizte a sóraktárral együtt házunkat, lehetővé tette, hogy estenden atyám régi honvéd bajtársai, CSE-REY Ignác ezredes, GYERÓFFY, a búsköltő és ZAY Róbert, POZSONYI János, SZILVÁSSI István és mások, továbbá testvérném oktatói, SZEREMLEI Sámuel⁶, mint hitoktató, szalárdi MOLNÁR Albert, az irodalom és történelem tanára, gyakran fölkeresték házunkat. Reám pedig akkoriban nagy szükség volt, mert a faggyúgyertya világában kinek másnak kiálthat-ták volna: „koppancs”. Amikor meg divatba jött a moderatur lámpa, akkor meg már beleszoktam a nagyok közé, meg akkor is kellett forgatni a lámpa kulcsát, és még szükség is volt reám, mert amikor atyám és CSE-REY bácsi SZEREMLEI tiszteletes úrnak diktálgatták a magyar szabadságharcra vonatkozó adataikat, akkor nekem kellett a nagy térképben (A magyar szent korona országának térképe, Buda, 1863. NAGEL és WISCHAN. Rajzolta: SKRIESZERWSKI Adolf) kikeres-gélni a helyneveket. Ebből az időből őrzöm én mai napig KAMPIS Tamásnak SZEREMLEI S. által fordít-tott „Krisztus követése” című munkáját.

Egy estén összes ismerősei atyámnak meg-jelentek házunknál és sok szó folyt SMOLKA reichs-rathi lengyel képviselőnek a Reichsrathban tartott be-szédéről, mely felől csak serdültebb koromban érttettem meg, hogy az a magyarság apoth(e)zisa volt.

Ilyen környezetben növe föl, nem csoda, ho-ly én a SZONDI úr vizsgálatán ilyen kezdetű költeményt szavaltam: „Nincs neveltesebb az embernél”.

Hiába született meg ez idő tájban a milligyer-tya, amelyet már nem kellett koppantani, én mégis csak a nagyok között maradtam. Atyám úgy nevelt, hogy vasárnaponként, midőn hazaérkeztem a ref. isten-tiszteletről, egyik vasárnapon elvitt a rom. kath. temp-lomba, másik vasárnapon a gör. kath. vagyis orosz templomba, sőt elküldött az izraeliták zsinagógájába is, arra tanítván, hogy Isten mindenkiben egyformán jelen van. Egy napon a ref. kath. templomba mentünk, hol SZÉCHENYI István gróf requiemén gyászolt a makói magyarság. A gyászistentisztelet végén atyám ölbe kapott engem; azon utasítással, nézz szét, nem látsz-e zsandárt. S mivel nem láttam, atyám rázendített a „Szózatra”.

„Akkor még az volt a Himnusz”. Nem volt akkoriban olyan magyar úriház, melynek falán ott ne díszlett volna gróf SZÉCHENYI Istvánnak könyomatú arcképe, alatta ezen sorokkal:

„Így ápolá galambjait,
Fúván az édes bús dalt
Melyet honszerilem
S érző szíve sugalt.”

Nem sok idő telt el, midőn ismét requiemre szólította a rom. kath. templom harangja a makói magyarságot. Az „öngyilkos”, ref. vallású TELEKY László grófot parentálta el BOGYÓ apátplébános. Ezen alkalommal is felhagzott a „Szózat”, de elkövetkezett erre az apátplébános gyásza is. Ám a TELEKY László gróf temetését ábrázoló könyomatú kép megjelent az úrilakok falán.

Pedig akkor BACH volt a mindenható úr az osztrák császárságban⁷ és spiciljei mindenfelé bőven el voltak szórva az egész országban. És mégis ez idő tájt írta az élelápok költője, KIPFELHAUSER úr, a szél-tében szavalt híres költeményt:

„BÁCH urnak kertje
Kivirult hájnalrá
Hábe méhtsz úr a nádrágyát,
Mossá a pátákbán,
Mossá a pátákbán
Egy Stádtleinak szélén
Kicsit schmutzig, kicsit poros
Messziről jött szegény” stb. stb.

Említettem, hogy nővérem neveltetésében milyen szerepet vittek SZEREMLEI és MOLNÁR urak. Akkoriban nyilvános leányiskolák hiányában a leány növendékeknek csak házi nevelésben volt részük. Tehetősebb családoknál mindenütt ott találjuk a nagy szerepet játszó „Freuleint”, Elize-t, Leontin-t és Josephine-t, ki a ház leányát, esetleg leányait a francia és német nyelvre, klavírozni, esetleg egy kis földrajzra és mindenestre táncolni tanították. Városokban ismerős családok együttesen tartottak nevelőnőket, Stefánia és Júlia kisasszonyokat. Így az én nővéremet Juliette a német és francia nyelvekben oktatta és táncra tanította, míg BECK úr – ki közkölségen érkezett Csehországból – zenére oktattott minket. Megvallom, hogy a mi zongoránk – melynek billentyűibe annyiszor verte bece ujjaimat BECK úr – egy divatjamúlt Klavikordium volt, s amelynek édes négyyszögletes testvére ott díszelgett a Székely Nemzeti Múzeumban. BECK úr, mint

afféle tősgyökeres civilizátor addig nevelte a szülőket, míg Bécsből egyszerre 3 drb rövidebb zongorát nem hozott Makóra. (De ezen már nem verte ujjaimat a billentyűkbe, mondogatván „ászándérentette ászász uj”). Említém, hogy akkoriban tartott még a RÓZSA Sándor-világ. A K.K. Postamt emiatt nem fogadta el Makón a pénzküldemények szállítását. A Creditanstalt megbízta atyámat a sőeladásból befolyó összegeknek bizonyos percentnyi részesedés mellett való, a szegedi főpénztárba való beszállítására. Szabadságot adott neki, hogy akkor zárja be a sőrakárt, mikor lehetségesnek tartja a pénz beszállítását Szegedre. Ezen művelet csak úgy volt lehetséges, hogy atyám látszólag beállott mulató embernek, ki egyszer Főledeákra (NÁVAYék), máskor Kiszomborra (RÓNAYak) vagy Lelére (Püspöki uradalom) rándult ki látogatóba, honnan aztán könnyebb volt beillanni Szőgedébe. Ezen manipuláció jó anyagi helyzetet teremtett házunkban és ennek következtében áldom az akkori viszonyokhoz mérten elég kiadósan áldozhatott pártolásra. Az akkoriban jelentősebb napilap, a „Hon”, továbbá a „Vasárnapi Újság”, a „Bolond Istók”, „Ludas Matyi”, rendes olvasmányunk volt, a „Honderf”-vel együtt. A számottevő kiadványok közül a KISFALUDI társaság, VÖRÖSMARTY költeményei, VASS Gereben és JÓSIKA regényei és BEÖTHY László művei, JÓKAI-nak regényei, HORVÁTH Mihály nagy történelmi művei, JÁMBOR Pál irodalomtörténete, HUNFALVY János, Magyarország és Erdély eredeti képekben 1860–64. Darmstadt, LANGE Gusztáv György. Rajzolta: ROCHBOCK János, GALETTI nagy földrajza, ROESSLER világtörténelme, SCH ... „A Természet könyve”⁸ voltak kis könyvtárunknak díszei.

Akkoriban lakásunk falait a már említett SZÉCHENYI és TELEKI-féle képeken kívül BARABÁS Miklós acélmetszetei, „ZRÍNYI esküje” (a horvátországi árvízkárosultak javára rendezett magyar főurakból álló élőkép-másolata, „Hadak útja” vagy talán „Holtak harca” című, Csaba királyfi mondájára emlékeztető képek, atyám katonakori „Daguerre” fényképe és más családi képek fedték.

A jobb anyagi helyzet lehetővé tette, hogy két ízben is felkereshessük Kovászna gyógyvizzeit. Először 1861-ben utaztunk be. Aradig csak amolyan ekhős szekéren mentünk. Ezen utunkban Pécska felé jártunk, midőn egy utánunk rohanó felfegyverzett emberekkel

telt kocsból ránk kiabáltak, hogy álljunk félre az útból, és azzal mellettünk fenyegetőzve elhaladtak. Nem-sokára újból észrevettünk egy hátunk megett rohanó lovas vértés szakaszt, kinek parancsnoka megtudakolta tőlünk, hogy láttuk-e a mellettünk elrohanó fegyveres csapatot, és azzal elrohant az előbbi kocsi után a svalsízsár csapat. Kevés vártatva egy útfordulónál láttunk egy hámból kivágott döglődő lovat, mi aztán abból tudtuk meg, hogy a vitéz svaliszérek RÓZSA Sándor egyik bandáját kergették meg. Aradtól Brassóig „Dilige(n)ce”-on utaztunk be, honnan torjai nagybátyánk kocsjá vitt be Kovásznára.

Akkoriban Kovászna tele volt Magyarország minden megyéjéből és Moldvából való fürdővendégekkel, és minden kiadandó ház falán ott díszelgett CUZA Sándor moldovai és havasalföldi fejedelem, török kajmakám arcképe is. Amikor is a szomszédos országok vendégei nagy barátságba keveredtek.

Mi egy udvaron laktunk ANTOS József úr bátyámmal, kinek felesége báró RADÁK Katalin nagyszonyunk volt.

Másodízben 1864-ben kerestük fel Kovásznát, akkor is persze kocsin és Diligence-on téve meg az utat, mert vasútnak még csak a híre volt meg akkor. Élénk emlékezetemben van, hogy ezen alkalommal a NAGY Ézékiel⁹ uram családjában tartott nagyszabású keresztelőre voltunk hivatalosak, amidőn egyszerre talán 3 gyereket kereszteltek és Ézsi-bá vasöntődeje is működésben volt ez alkalommal. Négy nagy kovácsfúvó élesztette a vasolvasztó tüzet és a kifolyó vasból néhány hamuzsírfozdó üst tellett ki.

Nem lenne teljes makói emlékezetemnek a képe, ha mellőzném azon két nagy természeti tüneményt, melyet ott éltem meg. Az első az 1861-ki DONÁTHI-féle üstökös megjelenése volt¹⁰, melyet én János gazdának (az egyik éjjeliőrünknek) *szakszerű* magyarázata alapján ismertem ugyan meg, de GALLETTI földrajzának ábrázolásai után kétségbe vontam, hogy az Attila kardja lehetett volna.

A második az 1864-diki nagy szárazság és az azzal járó éhínség volt. Ezen alkalommal Makón, mintegy közmegegyezéssel minden tehetősebb polgár a hét egy napján cipókat osztogatott a szenvedő szegényeknek, így atyámék is. Mi, a ház gyermekei teljesítettük ezen kötelességet, a kinyitott kapunál, az udvaron. Egy ilyen alkalommal a következőket láttuk:

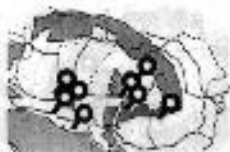
Boldog megleléssel toltta haza talicskáján a városházától a makói gazda az állam által kölcsön adott, vetőmagnak adott búzát. Rövid egy óra múlva visszafelé indult a most már síró asszonyoktól is kísért menet, minden talicskát két cserepár vitéz is kísérve, mert adóhátrálékban elszedték a kölcsön adott vetőmagot CSEÖRGEŐ adminisztrátor uram dicséretére. (Ezt a cselekményt szívet facsaráon írta meg JÓKAI Mór a „Szerelem bolondjai” című regényében).

Mivel minden jónak és minden rossznak vége szokott lenni, így a bécsi Creditanstalt-nak is lejáráóban lévén bérletideje, sok sóraktárt felosztott, így a makóit is.

Családunk 1865 nyarán újból vándorútra indult, ez alkalommal a torjai hétszilva felé. Ezen alkalommal a saját, bõrrel fedett kényelmes útikocsinkon utaztunk a temesvári híres lókupec SCHWIMMER-cégtől¹¹ bérelt három kis póni segítségével.

Földrajzi ismereteim szörnyen tágultak ezen az úton, mert ezen jártunkban Nagy Szent Miklós-, Temesvár-, Aradon át utazva a glogováci hét híres kurgán mellett elhaladva Paulis-, Radna-, Déva-, Piski, Szászváros-, Nagyszében-, Fogaras-, Brassón át, bizony nem a torjai szilvafák felé, hanem Kézdivásárhelyre, anyai nagyapam kantai kúriájába vonultunk be, mert már Brassóban kiderült, hogy anyai nagyszüleimnek úgy tetszett, hogy az én alsótorjai szülőházamat a mi 7 évi távollétünk alatt egyik nagybátyámnak engedték át, és minket Kézdivásárhelynek kantai részén fekvő nagyanyai kontignációs házban helyeztek el. Olyan házban laktunk tehát, hol ha tyúkunk az utca átellenes oldalára tévedt, ezen ügyes-bajos dolgunkban nem a kézdivásárhelyi tanácshoz kellett fordulnunk, hanem a Felső-fehérmegyében eső peselneki Dullóhoz¹¹, aki aztán a maga részéről ezen ügyben átfirt a Kézdiszék Felsőtorján lakó Dullójához, ő tette át az ügyet a kézdivásárhelyi Tanácshoz.

Anyai nagyatyám, örvéndi KOVÁTSY Sámuel amolyan igazi kézdivásárhelyi, nyugalomba vonult szeszgyáros és a nemes tímár-, csizmadia- és szűcs-céheknek külső tagja volt, aki a szokásos világoskék abaposztó ruhában járt, melynek kabátját, mellényét ezüst gombok tartották össze. Egymagában élt, mert nagyanyám felsőtorjai birtokán élt volna, ha nem látta volna jónak a Torja vize tölcső oldalán lakó JANKÓ Károlyné nagynénémnél tölteni el idejét, és csak akkor

jött be nagyatyámhoz, mikor pénzügyi manipulációi megkívánták megjelenését. (Igen ám, mert ő elsőrendű szakértője volt a „vekszlik”-nek). Ilyen alkalmakkor aztán megelevenedett az emeletes kúria kinyúló földszintes része, a nagy családi konyha, ahol a család tagjai adtak találkozót vásáros napokon. Bezzeg sokszor biztatott ott engem nagyatyám „forgasd, édes unokám, egyformán a nyársat, és lepcsegtesd sűrűn a zsírfogóból”.

De bezzeg összehsugorodott a 7 évi távollét után a mi kis földbirtokunk, mert úgy látták jónak Nainkárnék, hogy édes anyámnak többnyire ún. zálogföldet adtak át, úgy vélekedvén, hogy édesanyám nevelő anyjától, SZABÓ Andrásné nagynénjétől úgyis eleget kapott. Azoknak a zálogos földeknek, ha azok ősi vagyonhoz tartoztak, a családnak legkésőbbi lezármazottjai is, ha letette az azért kapott zálog összeget (a minor summát) akkor az visszaszállott az ősi családra. Így estünk el mi is több darab földtől, azok között a Bálványosvár oldalán eső nagydarab kaszálótól, amelyre pedig kaszáláskor két hétre kellett föltarisznyálni.

1865 nyarán iskolai vakáció időn kerültem Kézdivásárhelyre, és mivel híre volt, hogy VAJA úr, a) s.sz.t.györgyi gimnázium igazgatója nagyon szigorúan veszi a német nyelvet (amivel pedig STEINER úr, a makói zsidó iskola igazgatója hétszer is hiába próbálkozott, ezen „madárnyelv” elemeibe bevezetni engem) a vakáció idő alatt a vásárhelyi ref. pártikula tanára SZÁSZ uramhoz a német nyelv tanulmányozása céljából kellett följárnom, holott is nem egymagam, de KOVÁTS János társammal együtt tanulgattuk aztán a német declinatiót és conjugatiót.

Ekkor nyílt ki előttem a világ!

Jankóval végigtanulmányoztuk Kézdivásárhely összes szeszgyárait, BENKŐ Pálét, CSISZÁR Pálét, SZABÓ Mózesét, NAGY Pálét, NAGY Józsefét, JANCÓSÓ Mózesét, NAGY Ferencét, CSISZÁR Imrét, NAGY Mózesét, TÖRÖK Samuét, és a serfözdéket, WINTERNICÉT, WELL(E)NREITERÉT, TÖRÖK Samuét, a BAKA-félét, POPOVICSt és a NAGY uram sörházát.

Ezen idő tájt a kézdívasárhelyi volt határőrvideki gyalogezred laktanyáiban „CONDRECOURT”-ról elnevezett K.K. gyalogezred galíciai származású legénysége volt elhelyezve, amelynek gyakorlatai sok

élvezetes órát szereztek. Példának okáért a fegyvertöltésre fölhangzó vezényszavak ezek voltak:

Habt Acht!

1. Laden!

2. Beim Fuss!

3. Patron abreissen!

4. Patron ab beissen!

5. Pulver hinein!

6. Kugel hinein!

7. Ladestock heraus!

8. Hinein schlagen 1-2-3!

9. Ladestock hinein!

10. Gewehr auf!

11. Kapsel darauf!

12. Ziel!

13. Feuer!

Rövidesen azt is megtanultam, hogy a gyakorlatra kivonuló katonaság trombitái mit harsognak a szekély levegőbe:

1. Kezdi a század trombitás:

Peszternákomp peszternák,

Jönnek, mennek a katonák,

Nem mennek ők messzire

Csak a város végére.

2. Folytatja a batalion trombitás, egy quintettel följebb:

Mikor Pécsben lóger volt,

Akkor piszu hideg fót.

Zenyim bakkancs lyukas volt,

Zenyim lábam fázik fót.

De bizony tudta Jankó azt is, hogy az estvéli Capistrangnál, mit tudakozódik a trombitás.

3. Apád, anyád hovávaló?

Galíciai!

.....

.....! Hoos, hoos, hoos,

Kis nyavalya, nagy nyavalya,

Rontson ki!

Ilyen körülmények között kerültem én az „őz” területre a sepsiszentgyörgyi ev. ref. algymnázium második osztályába, éspedig (III. melléklet, rajz) városi „Vörös korcsma” emeletére bennlakónak, IZSÁK József¹² tanár úr keze alá. Új társaim szörnyű nagy megbotránkozására sehogy sem tudtam megszokni a „Tanár úr instálom” megszólítást, hanem következősen „Tanár úr kéröm”-öt mondtam. Nem éppen

székelyös nevem, mög aztán vörössel szegett makói fekete szűrős és sasorrom igen gyanús színben tüntették föl új társaim előtt személyemet, és – kineveztek „zsidónak”. Ámde ennek a névnek consequentiáját akkor is viselni kellett. Este 9 órakor, midőn lefekvés előtt meg kellett járnunk a földszinten az udvar hátsó részén eső illemhelyet, akkor tanuló társaim egyrésze fölállott a csak két végén világító ablakkal ellátott folyosón és engem végig püfölt minden este az első diligentián. Csak természetes, hogy amikor az első, a szüreti vakációon hazatértem, én ugyan nagybátran kinyilatkoztattam, nem megyek vissza többé Sepsi-szentgyörgyre, mert ott minden este végigdöngöttek engem a folyosón. Majd az állam esett le ijedtemben atyámnak azon kérésére: „Hát te miért nem ütötted vissza?”. Mikor aztán kinyögtem a feleletet: „vannak azok között nagy fiúk is, van 17 éves is, én még csak 11 éves vagyok.” Apám megszidott, és megmutatta, hogy fogjam össze öklömet, és hogy hová vágjak azzal. Igaz lélekkel mondom, dehogyan is maradtam volna otthon, alig vártam az első folyosói sétát. Elkövetkezett a séta és a döngtetés is, de a folyosó végén a lejáró lépcső kezdetén az ablak világa mellett megláttam BIKFALVI Simon társamat, oda ütöttem öklömet, hol az eleség emésztiődik, mire ő nagy ordítással hanyatvágódva végiggurult a lépcsőn, kiabálva „Jaj megölt a ROEDIGER!!!” Természetesen minden szobából kitódult a nemzet, lámpákkal, élükön jó IZSÁK József felügyelő tanárukkal, ki rám kiáltott: „Mit tettél, szerencsétlen?!” Előadtam, hogy a múlt diligentián végigvertek, de nem akartam lealjasodni árulkodásra, de megelégettem a döngtetést és most hasba vágtam az egyik döngetőt. IZSÁK úr néhány riadt társamtól megkérdezte: „Hát te ütötted-e?” Egyhangú volt az igenlő felelet. (Elmúlt idők emléke az őszinteség.) Felhozatta Simont, megkérdezte, hol vágott meg ROEDIGER, mire ő fájós hasára mutatott. Tőle is megkérdezte IZSÁK úr, hát te ütötted-e őt?, mire BIKFALVI igent rebegett. Erre IZSÁK úr kihozatott egy széket és a nád-pálcát, a székre rá Simont, és hangosan pattogó ellenszert mért hasának ellenkező oldalára. Bezzeg rögtön új nevet kaptam, cingárságom miatt gyufakirály címet kaptam. Csak természetes, hogy ezután én jártam mindig a többiek feje tetején. Ebben a gyönyörűséges 1865–66-ik tanévben sok dolog van élénk emlékezetemben. Így a hetivásárról az „Istoria” árus, némelyik

karongoló képekkel illusztrálva a földreterített istoriák tartalmát, sőt verklivel kísért dalban adta elő:

„Esz a kicsi kutyácska
Tizenháromat szópotitá”

És ott volt kiterítve a sok gyönyörű istoria Árgilus királyfiról, Csontos Szikfridról, Tündér Ilonáról, Piroska és a farkasról, A cigány vajda temetése stb. gyönyörűséges olvasmányokról, melynek darabja 2–3 o. ez. krajcárba került. Szomszédjában árult a képáros, általunk elérhetetlen magas árakkal árulván a Vadász temetését, Az öregek ifjító masinériáját és más hasonló műtermékeket. De a piacra sem kellett menjünk, hogy meghalljuk a papirosalmok számára rongyot gyűjtő árus kiabálását, „Gyűrűt, borsot, foncsikát”, mert akkoriban még működött a gelencei, a csíkszentmártoni és a többi székelyföldi papírmalom. De ma már nemigen halljuk azt a másik ajánkozót, ki „Fázekát drótoztassanak asszonyok”, ha még hallik is máma a kiáltás, hogy „éveg-ablak”.

Mivel ezen évben atyám összebeszélve NAGY Mózes prókátort, HANKÓ Dániel kereskedőt és HOSSZÚ Ferenc K.K. Steuer preceptor kézdívasárhelyi lakosokkal és IZSÁK tanár úrral, a PÁL István vendéglőjéből hordattak számunkra ebédet, vacsorát nekünk osztálytársaknak, a többi cipőhöz szokott tanuló társunkkal szemben tősgyökeres ellentétbe kerülünk, és most már belátom, hogy tanuló társaimnak tőlem való idegenkedése ezen tényből származhatott. Ebben a tanévben az egyiptomi szemfájás járványa ütötte föl magát iskolánkban, melynek gyógyítására egy-egy ép szemű társunk vezetésével seregestől ment fel a délelőtti tanórák végeztével VIZIÁK doktor úrhoz a szék kórházába¹³ az ifjúság. Ezen tanévtől élénk emlékezetemben van azon délután, midőn tanáraink vezetése alatt kimentünk az Örkő alá, hol a megfelelő elővigyázati szabályok után egy négyszögletes meszes hely körül a négy osztályt négyszögben felállítván tanáraink, egyikök így kezdé hozzánk intézett beszédét: „Itt halt vértanú halált VÁRADI Antal és BARTHALIS István”¹⁴. Az is élénk emlékezetemben van, hogy szépírási óráink miként folytak le. A délelőtti harmadik óra végén ott fogott minket mindig pár percre oktató meszterünk, DEMETER úr, és fölírta a táblára egy-két dalt, melyet nekünk caligraphikus írással be kellett írni a daloskönyvünkbe, lehetőleg csinos iniciálékkal díszítve. Daloskönyveinket szerdán és szombaton délutánon-

ként átvizsgálta. Ugyanazon időtájt ájtott Zalánból ZAYZON tiszteletes úr is, ki a dalok dallamára megtanított. Ezen módszer mellett a három tanév alatt 200 dalnál is többet tanultunk be. Kiemelem itt, hogy ezen tanévben aránylag sok szentimentális német dallamra szóló dalt (pl. 1. Nyögdelő gyenge nemzet, 2. Be gyönyörű este van, 3. Galambom édes, 4. Vedd a füzért homlokodra, 5. Egy pásztor leány kis báránykát, 6. Hegyen ülök, búsan nézek le róla) és a lengyel dalok közül kettőt (1. Néma hölgy fut a nagy éjszakán, 2. Búsul a lengyel hona állapotján)¹⁵ tanultunk. A következő tanévben aztán mindinkább több, több díszbetűt kellett megtanulnunk, hogy évvégén (III. melléklet) szépírási vizsgálati dolgozatunkra „Fractur” lapokat kellett beadnunk. De a szépírási óráinkon meg kellett tanulnunk, hogy lehet záróleceket, békát, gólyát, vadkacsát, emlékoszlopot, szomorúfüzet stb. egyvonalba kirajzolni, miről a méretek felbecsülését tanultuk meg.

Emlékemben él a sétatéri zene, nem a mai sétatérét értem Sepsiszentgyörgynek, mert azon az egész helyen az állami méntelep lovainak jártató helye volt, hanem a lábas háztól Szemerja felé elhúzódó sétatert értem, amely lábas háznak oldalán egy nagy sárga táblán nagy kétféjű sas fölött ez volt írva, K.K. Bezirksamt. földszintjén pedig az oszlopok közötti fekete-sárga festett korlátfára támasztva feküdtek az örség fegyverei. Ott szólt a rezes banda.¹⁶

A tanév alatti vakációkon Kézdivásárhelyen tartózkodván lementem nagyapónak faházába, ahol ő rendszeren tartózkodni szokott, és a csempekályha világánál hallgattam nagyapó elbeszéléseit. A nagy futásról, amidőn a törökök 1797-, vagy talán 1798-ban utoljára ütöttek be Erdélybe, és pedig a bodzai szoroson¹⁷ át, amikor az összes fehérnépeket, gyerekeket a torjai erdőkben rejtették el, féltett javaikat elásták, a férfiak pedig a templomkastélyokba vonultak be őrizetre. Elmesélte, hogy ő a rozsából és törökbúzából főzött spirituszát 5–6 szekérre rakva hogy szállította át a moldvai határon Ónfalva, Grózfalva (így!), Dormányfalva csángóközségekbe, ha el nem kelt, tovább Bákóba, esetleg Foscaniba (így!). És kapott azokért jófajta magyar ezüst húszasokat, körmöci dukátokat, esetleg „Napoleon d'or-okat”, mert bizony akkor Moldvának nem volt saját pénze. Elmesélte, hogy gyerekkorában örmény kereskedők teveháton is hozták a keleti árukat, perzsaszőnyegeket, citromot, narancsot, datolyát,

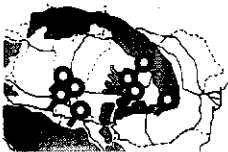
szentjánoskenyeret és jóféle teát. Mivel pedig még az én gyerekkoromban is a határon túlra való kereskedés könnyen ment, a kézdívásárhelyi nagyszámú iparosság is ott értékesítette áruit. Így pl. KUPÁN bácsi, a kalapos céh atyamestere összeszedvén a kalapos mesterek gyártmányait, maga vitte azokat át Moldvába értékesítés végett. Éppen így szedte össze a csizmadiák atyamestere a rámás csizmákat, a vörös szattyanbőrökből készült kifordított, varrottas talpú csizmákat, melyek itthon ugyan egy új forint és harminc–negyven krajcárba kerültek, de a határon túl már Dukát és Napoleon d'or volt az áruk. Ezenképpen jártak el a többi céhek atyamesterei is, tímároké, cserzővargáké, bútorasztalosoké stb. mind. (Nagy volt pedig a forgalom Galac felé is, mert jól emlékszem, hogy az egyik SZABÓ András nénitől örökölt házukban lakott egy piaci árus, ki Galacról hordta a narancsot, citromot, teát, kávé, és a házbért ezen árukkal fizette.)

Ezen tanév nyarán történt, hogy atyám ragyogó arccal, de könnyes szemekkel tért haza hozzánk, fennhangon kiáltva: „nagy öröm ért minket, megverték minket a poroszok, estére fényesen kivilágítottunk!”¹⁸ Volt is olyan fényes kivilágítás Kézdivásárhelyen, amilyen azóta sem volt többször. Másnap pedig nagy hálaadó Istentisztelet tartatott a kézdívásárhelyi ref. templomban, melyre még a kantai barátok is feljöttek miseingben, az isteni tisztelet végeztével pedig lement Kantába az egész gyülekezet, ahol a rom. katolikus templomban fényes „Te Deum” tartatott.

Ezen vakáción történt meg, hogy egy délután, Torjára, a BENKŐ Dénes úr bátyámhoz igyekezvén gyalog, utolért egy fehérvászon nadrágos, sötét kabátos úr, kinek kabátja alól kilátszott a vörös ing. Beszédbe elegyedvén elmondta, hogy ő Futásfalvára igyekszik, LUKÁCS kapitány úrhoz (kinek kertjében 500 almafa volt, de mindenik más-más fajtájú) és sok minden szépet mondott GARIBÁLDI-ról. Belemelegedvén a beszédbe, tőle tanultam meg ezt a nótát:

Kerek ez a zsemlye,
Nem fér a zseembe,
Ketté kéne vágni,
Úgy kell megpróbálni
Éljen GARIBÁLDI!

Az 1866–67. tanév új jelekkel kezdődött meg számomra, mert szüleim meggyőződésről, hogy a közhangulat ellen kellemetlen lévén cselekedni, engem

is a többi ifjúsággal egyezően „expora” adtak és pedig jó szerencsémre a TÉGLÁS néni expójára. Az expó rendszer értelmében 7 fizető és 1 nem fizető növendék alkotott egy expót. Minden fizető növendékért kellett évente 18 o. é. forint főzési díjat fizetni, azonkívül egész évre 1 véka fuszulykát, 4 bécsi font húsnak az árát. Ezért mindennap megkaptuk húsleves-, sóbafótt- és mártásból álló ebédet és valamely főzelék- vagy túrós puliszkából álló vacsoránkat. A kész ételeket nem fizető társunk hozta be a collegiumba a kifőző helyről és ugyan ő vitte vissza az üres edényeket. Az étkezésnél pedig sorrendet kellett tartanunk, már azért is, hogy a hús vagy más étel szétosztása igazságosan történjék, amennyiben a sorrendben az utolsó volt az osztó. A kásztrolos túróspuliszka 8-felé való osztásánál, ilyen szisztéma mellett megtanultuk a körnek pontos 8-felé osztását.

Ezen tanévben már zászlók alatt mentünk a vasárnapi Istentiszteletre és pedig: I. k.o. piros, II. k.o. fehér, III. k.o. zöld, IV. k.o. kék zászló alatt. A Templom utcában sokszor párhuzamos rendben ment a 3 első osztály.

Itt említtem meg, hogy mindjárt a tanév elején vezényeltek ki minket a ref. templomhoz, hol a várkastély egy olmadozó falrészletét és bástyáját kőműves mesterek bontogatván, mi hosszú láncot alkottunk és egyik a másik kezéből adta le a követ, a kastély kijárata mellett álló épülethez, amelyből később, ha jól tudom, elemi iskola épült.

Szomorúan emlékszem vissza, hogy jó rajzoló FÜZI tanár uram sikertelen fáradozott velem, hogy engem a germán-nyelv elsajátítására serkentsen. Egy délután BRASSAI bácsi „Okszerű vezér”-éből betanulásra feladott négy soros körmondatban egy „das” helyett „der”-t mondván, ő engem órák után elpáhol. Másnap délután aztán közölte velem, hogy minden délután 4 óraker német leckére kell előállnom. Persze az ő fáradozása – éppen úgy, mint Makón STEINER igazgató úré is – ugyan kárba veszett, mert még ma sem tudom, hogy pl. az ajtó „der”-e, „das”-e vagy „die”?

Meg kell említenem, hogy ezen tanévben nagy zenei-mű élvezésében részesültünk. REMÉNYI Ede hegedűművész ragyogtatta előttiünk tehetségét, a „Repülj fecském ablakára” és „Szeretlek én egyetlen egy galambom” dalokat, POLÁNYI zongoraművész kíséretével. Énekóráinkon egy újabb lengyel dalt tanultunk meg, amely így kezdődött:

„Óh te méltán lángzó forró lengyel,
Fájdalmaidnak öléből életre vidulj föl.
Itt rád vád s gyötirelem vár,
Mit zsarnok dolyf reád tár,”
etc. etc. (ma nem lehet leírni.)

Ezen tanév záróvizsgálatán nyilvános szavalóverseny volt a harmadik osztályban, szokásosan VÖRÖSMARTYnak „Élőszobor” című költeménye volt a verseny tárgya, s habár keményen pályáztam is a dicsőségre, a pálmát az orrom elől DOBAI Jancsi vitte el.

Nem emlékszem egészen, ezen tanév végén vagy a következő elején vonult-e fel a Székházba gróf KÁLNOKY Dénes 4 fakó lovával vontatott kocsiján, mint Háromszék főkirálybírája, megnyitni az annyi év után első „Sedria”-t. Megértük, hogy a piros, fehér, zöld színek egy zászlóra kerüljenek, de a lábsházról is lekerült a kétféjű sasos sárga tábla és helyébe fehér került a magyar címerrel.

Az 1867–68. tanévtől kezdve BARTHA M. tanár úr felügyelete alá kerültünk, „Wasmivel” a „Was sagt er”-ek végképp kiköltöztek a lábas házból, olyan bátran énekeltek a collegium udvarán az

1. „Isten adj hazánk felett...”
2. „Fel, fel vitéz, fel erős, fel erős, fel erős magyar nép...”

3. „Már a vár fokán...” kezdetű magyar indulókat, és amellet vígan éltünk az expó jóvoltából. Tömegesen bifálva be a „De-bello, gallico”-capujait, nem felejtve el AESOPUS meséinek előző évről elmaradt darabjait.

Ám, ha szorgalmasan bifláztunk is, de a délelőtti iskolazárás után, kimenve a mai szövőgyár akkor üres telkén keresztül a mai dohánygyárnak akkor is bekerített telke mögé, már gyakorlatilag igyekeztünk tudomást venni a szemerjai akkor még finom kicsiny sárga levelű dohány minősége felől, VASS Dénes, CSISZÁR Pál, SIPOS, KILYÉNYI András és mások társaságában egy ilyen alkalommal megmentettük egy dohánycsempésznek egész dohánykészletét a spinát huzároktól. Máskor meg azzal szórakoztunk, hogy a CSISZÁR Pali jó társammal közösen bírt egycsovű pisztolyból, saját gyártmányú puskaporunkkal célba lövöldöztünk. Évközben már kiváló eredményeink voltak, hogy CSÖSZ János tanuló társunk a szemerjai templomban, KILYÉNYI András pedig a kilyéni templomban tartottak ref. Istentiszteletet, és mi osztálytársaik, iskolai engedéllyel mind kivonultunk oda.

Szégyenkezve bevallom, hogy a szemerjai pat-
tak partján céllövészeink alkalmával már megismer-
kedtünk a Jenigde, Damenzigarett, Inlander és Latos
dohány nevű kincstári termékekkel, de ezenkívül a
„Szemerjai-papusá”-val is, melyet aztán egy, a Csiki
utcán lakó öreg bácsi vágott föl finom dohányvágó gé-
pén laskadohánnyá és nem kellett a „Cornelius Nepos”
bekötési tábláját agyonfaragni. De a Latos dohány
jussán későbbi időben megtanultuk az új és a régi súly-
mértékek között való váltószámot. Mert a Latos dohány
ára 17 krajcár volt és a bécsi latt = 17 gramm, mert hogy
el ne felejtsem, akkoriban a húst bécsi fonttal mérték.
(Egy bécsi font ...)¹⁹ A gabonát vékával, a bort kupával,
itcével, meszejjel. Kilyénben persze a SZÉKELY
Gergely családdhoz voltunk uzsonnára meghíva.

A tanév végén a „Herceg SCHWARZEN-
BERG Csarnok”-ban²⁰ tartott nyilvános vizsgálatunk
alkalmával a „Rendületlenül” című költeményre volt
nyilvános pályázat kítűzve, melynek egy császári arany
jutalomdíját CSÓSZ János tanulóársam vitte el elő-
lem. Erről a csarnokról jut eszembe az akkor annyival
is inkább köztudatba ment tény, hogy előttünk történt,
midőn CSÁSZÁR Bálint uram a POTOCKI uram bolt-
jában megvásárolván a stemplis papirost, arra ráírt va-
lamit, de tévedésből nem porzót öntött az írásra, hanem
tentát. Akkor aztán másik stemplis papirosra írva az
állítólag azonos tartalmú szöveget, azt megszártva,
gondosan zsebredugta. POTOCKI uram az eldobott
papirost felvéve, arról leolvasta, hogy CSÁSZÁR Bá-
lint tetemes összegről szóló ajánlatot szándékozott
beadni az akkori pénzügyigazgatósághoz a sepsiszent-
györgyi regale bérletek fejében. Nosza rajta, BOGDÁN
és POTOCKI uramék, egy még nagyobb összegről szó-
ló ajánlatot adtak be, és csak a versenytárgyaláson tűnt
ki, hogy CSÁSZÁR Bálint a zsebében fejeztette az
offertet.²¹ A következő időszakban aztán CSÁSZÁR
Bálint sutytyomban adta be bérjajánlatait és ezzel kez-
dődőtt Sepsiszentgyörgy városa anyagi fellendülése és
a város lakóinak megrendíthetetlen bizalma CSÁSZÁR
Bálint személye iránt.

Nem végzek talán felesleges munkát, ha a
nyelvhazánálra nézve megjegyzem, hogy még ekkor
is vajúdott az egyének megszólítása, folyt a kegyed,
nagysád megszólítás divatja, de nem múlt el a „Hon-
derű” stílusa sem, melyről a következő, VAS Gereben
művéből való idézet szolgáljon:

„Ifjú: (Tonelépésben közeledik a háziasszony-
hoz, kezét csókol és köszönti) Óhajtam tiszteletemet
tenni a teinsasszonynál.

Úrnő: Kegyed révén a jogászi minőség való-
jában létezendik városunkban.

Ifjú: Ez irányt jelöltem ki életcéloml!

Úrnő: Nemes célját a polcok magaslatáig
akarja ön egykor beszárnyalni, – vagy mint a jog-
védelem apostola fog küzdeni az elnyomott felek
igazságáért?

Ifjú: A jövendőnek burkaiban rejlik még sor-
sornak ujmutatása!

Úrnő: Ígérje meg kegyed, hogy kedvenc gyer-
mekemnek védkarát nyújtandja és az ifjú élet görön-
gyein iránytűje leend.

Ifjú: Szent kötelességemnek érzetében ígérem,
hogy lámpája leszek a zajló tengeren, hogy örvényeitől
megóvjam.

Úrnő: Az anyai kebelnek ihlete súgja nekem,
hogy kegyedben a vezércsillagot lelém fel és sugarai
szerencsésen vezérlendik magzatomat.”

Más idők, más kifejezésbeli szokások. Ma az
Élet, Ember, Gondolat szokását éljük.

A lefolyt három tanév alatt mi, a négy össze-
tartó kézdívasárhelyi családnak fiai sokszor róttuk a
Kézdívasárhely–Sepsiszentgyörgy közötti országotat,
és ebből a sok utazásból az első karácsonyi vakációi út
volt a legemlékezetesebb, amennyiben Sepsiszent-
györgyről nagyon szép időben indultunk el, de már a
Szépmezőn elkezdett fájni a „Nemere”, amikor be-
értünk a brassói–berecki főútvonalba, már elkezdett ha-
vazni, Maksán már meleg bort itatott velünk HOSSZÚ
nénikénk, Csernátomban pedig az „Itt a bakánál, leg-
jobb bort innál” című korezmánál egyik társunknak
lábát már hóval kellett feldörzsölni, és a nagy hófűv-
sokban alig tudtunk hazavergődni Kézdívasárhelyre.

Akkoriban Sepsiszentgyörgyön még csak a
négy középosztály volt felállítva, és így szüleinknek
választani kellett, hogy melyik collegiumban folytas-
suk tanulmányainkat. Mivel pedig NAGY Géza tanu-
lótársam testvérei a nagyenyedi BETHLEN főtanod-
ában tanultak, én is HANKÓ Iván társammal oda vándoroltam.
És egy szép augusztusi délután megindult a két borított szekérből álló karaván, az akkor egyedül
lehetséges úton, a Székelyföldön keresztül. Nagyenyed
felé, hogy 4 napi bolyongás után kiköthessen a két

szemközt néző nyíllal átlőtt nyakú hattyúból álló címtáblájú vendégfogadóban. A vándor csoport feje MOLNÁR Dénes teológus volt, mellé sorakoztunk NAGY Béla II. é. theol., ZAYZON Albert I. é. jogász, SZOTYORI J. I. é. theol., NAGY Gyula II. é. philo-sophus (vagyis VIII. g.o.t.) NAGY Géza, HANKÓ Iván és jómagam V. g.o. tanulók, MOLNÁR I. mézeskalácsos fia, kinek az apja volt a szekeresünk és még két-három kisebb társunk és a két kocsis. Uramfia, micsoda karaván volt! – ahány diák, annyi láda, és a szekér oldala is kantárba rakott töltöttkáposztás fazekakkal és turos tarisnyákkal. A pakolás, búcsúzkodás Kézdivásárhelyen délig tartott, úgyhogy csak később délután juthatunk be Kászonyjfaluba. És itt kezdődik igazi deáki életem. Némely gastronomiai megnyilatkozásom alapján köz-akarattal az elemőzsiás tarisnyák, káposztás-fazekak és túroskupák directorává kiáltván ki azzal, hogy úgy igye-kezzem, hogy az utolsó, gerendi stáción is maradjon még valami. Étkezésünk közben egy másik szekér ér-kezett oda csupa diákkal. Meg kellett tanulnom, úgy énekelik állva a köszöntőt, „Gaudeamus igitur”, – és – akkor azon éjszakára meg van kötve közöttük az örök béke, és egy asztalhoz költözik a két felekezet. De csak akkor lőn nagy ijedségem, midőn NAGY Béla odasúgá nekem, Lajos, maga vigyázzon a dugókra. Egyszóval nekem, 14 évet múlt gyerekembernek kell vigyázznom, ha idősebb társaim eleresztik a gyeplőt. Nos hát most is megveregetem a vállamat, amiért reggel 2 óraker – mi-akor a siserahad aludni tért – kabátom jobb zsebéből előadtam az össztársaság által elfogyasztott 12 számú boros és a 11 borvizes üveg dugóját. De addig megeredt a nóta, és én együltömben, stantepede, meg is tanultam a deáki életre legszükségesebb tudnivalókat:

1. Kórus: (Kört, kört, köréneket és jó bort Szeretjük mindnyájan.)

N.N. (akire rámutatnak) kedvesed neve.

Szóló: Eulália (Eufrosina, Leokádia, kinek mi tetszik)

Kórus: Eulália, Éljen! éljen, éljen, mindkoron.

NB. (Ez alatt a töltött poharat a felszólított N.N. ki kell, hogy igya, a többi meg nézi.)

Kórus: (Jaj de, jaj de, jaj de kár,

Üres a pohár:)

Kórus: Kört, kört, köréneket és jó bort...

(és ez így megy mindaddig, míg minden részt-vevő megitta a maga egy pohár borát.)

2. Ha a diák útra kél, s útra kél,
Friss cipóval vígan él, vígan él!

Egy, két pohár krampampuli
Ezer milljom paropli
Juphaidéra, juphaida
Juphaidera, juphaida – (és változatai).

3. Igjunk, igjunk barátim!

Rövid az élet, örök a sír,
Ne nézz, ne nézz a jövőre, Élvezd a jelent,
Igyál, és ne sírj! –

4. Keserge, Fiuk, az Isten áldjon meg,
Én is iszom, igyatok.

Mert nem nézhetek vidáman

Végig elpusztult hazámon,

Csak mikor részeg vagyok.–

Közbe-közbe aztán egy-egy hazaszóló lelke-sítő dal is elhangzott.

5. Székely vagyok, szabad bércek szülőtte

Kapum előtt foly el a Nyárad vize,
Szabadon foly, de hogyha mi gátolja
Kicsap akkor rét-, mezőre, szántóra.

6. Bekecs alatt Nyárad töve,
Ott egy kunyhó zsuppal földve,

De belseje aranybánya,

Arany benne egy kis lányka,

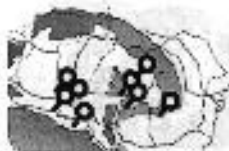
Ihajja! – (és a többi.)

A muri végén pedig, felállván a társaság, el-zengé a „Gaudeamus igitur”-t.

Amikor beszámoltam KOVÁTSY Bálint uramnak a dugókkal, kiderült, hogy vértint való atyafi-ak vagyunk anyai ágon, és bevitt engem aludni a vizit-szobába.

Másnap reggel aztán állatkímélési szempont-ból gyalogosan másztuk meg a Nyergestetőt, ahol meg-illetődéssel szemléltük meg a szabadságharc idején hányt védelmi sáncokat (melyekről csak később tudtam meg, hogy azokat éppen édes atyám építette volt), és erre mind felültünk a szekerekre, nem számolva az ak-kori lejtő meredekségével és hogy csak a lovak farhá-mával volt fékezve a rohanásunk. Mikor Isten kegyel-me szerencsésen lesegített a lejtő aljára, megfogadtuk, hogy ezután lejtőre is csak gyalogosan járunk.

Ebédidőre Csíkközásra értünk, honnan pár lépés volt a csíkszentmártoni papirosmalom. Csak ter-mészetes dolog, hogy a 3 órai etetési idő alatt a malom vezetőjének szívességéből alaposan megtanultuk a me-

rített papír gyártását. Megtanultuk a kender és len rongyok szétválasztását, a rongyok fehérítését, a rongyoknak „Hollender”-ben való aprítását, a szétfoszlattott rongy masszák(jának) enyvezését és a most már kész papírmasszának merítését, és a merített lapnak nemez lemezekre való fordítását, a felesleges nedvességtől való kipréselését, a szárítópadlásra való kitegetését. A késői délutáni órákban értünk Zsögödre, ahol nemcsak a fürdőt szemléljük meg, de az ottani papirosmalomban az itatóspapír gyártását is.

Késő este jutottunk el Csíkszeredába, hol egy faluvégi (pardon város) vendégfogadóba szállásoltuk be magunkat. Emlékezetemben csak az éjszakai alvásnak képe őrződött meg, amint mi négyen a korcsomai hosszú asztalon helyezkedtünk el, a többiek pedig, amint lehetett, a hosszú padokon és a szekereken helyezkedtek el. A kisse nyugtalanul eltöltött éj után a nagyobb diákok kissé több fenylvízzel igyekeztek erőt gyűjteni, és ezután indultunk el a Nagyerdőre. A Hargita lábánál leszálltunk a gyaloglás megkezdésére. Amíg lovaink egy kis szusszantóra megálltak, a hágó kezdetén levő kocsmánál valami nézeteltérés származott fővezérünk és a kocsmai népek közt, pofonok csattantak el a bennszülöttek arcain. De bezzeg rosszra fordult a sorsunk, mert fent a „percal”-on szolgáltra bevonuló szabadságos katonák mulattak, megfelelő számú Marisaikkal és az alólról felszaladó Anis jajveszékeltésére ők le, és – na igen, vezérünk fejét be, másoknak olyan hasbavágást adtak, hogy alig lehetett szekerre föltenni, a harmadiknak vállcsontját törték le, és csak az mentett meg minket, hogy éppen akkor ereszkedett le a hegyen két borért járó kézdívásárhelyi szekér, akinél lőfegyver is lévén, és azokkal az emberekkel túlsúlyba kerülve, megszűnt a harc. De bizony mi Szentese gyházas–Oláhfaluiig folyton szűköltünk, hogy az erdei gyalogutakon elébünk kerülnek a katonák. A falusi korcsmákban nyerték aztán sebesültjeink az első esélyt. Magunkat kipihendők, ott időztünk délig, és ezen idő alatt meg akartuk látni, hogy és miként legeltetik a falu bikáját a kizöldült torony tetején és mikor üldözik a tarka-jézust az erdőn keresztbe vitt lajtorjakkal²³, de a falusi mester tanácsára mégiscsak jobbnak láttuk átsétálni a szentkeresztbányai vasházhoz, ahol szeretetteljes fogadtatás után HROBONYI igazgató úr aprólékosan bevezetett a vasöntés titkaiba. Ismereteink itt is gyarapítván, estére bevonul-

tunk Székelyudvarhelyre, ott is a ref. collegium udvarára, ahol a collegiumnak seniora hamarosan szalmát kerítvén, pompás, jó ágyakat készített nekünk az egyik tanteremben. Másnap reggel, a mi sebesültjeinket amíg a doktorok reperálgatták, mi megfürdöttünk az udvarhelyi sósfürdőben és megtekintettük a Jézus Kápolnát, és elindultunk Agyagfalvára, Nagyalambfalván. Gagyon át (hol ugyan hiába kerestük az elvetett aranymag termését) Marosvásárhely felé.

Marosvásárhelyen egy, a főtéren, a BODÓ-kútjához közel eső vendégfogadóba szálltunk be. A BODÓ-kútja nem szólalt ugyan meg a mi kedvünkért, de a káposztás faezek is szörnyen megürültek. Fővezérünket a vásárhelyi kórházban hagyva súlyos fejszélvel, Nyárádtó és Kutyafalva mellett elhaladva, ezen ötödik napon elindultunk Enyed felé. Déli időre az Aranyos folyó hídja mellett eső vendégfogadóban²² kötöttünk ki, hol már csak a túrós bödönök segítettek ki ebéd dolgában, mivel mi nem számítottunk ezen ötödik napra, mert a tarisnyák szalonna tartalma „Tabu” volt számunkra. Még jókor délután beértünk Nagyenyedre a collegiumba, VITUS senior úr hamarosan „dislocala” is minket, és mivel szalma ugyan bőségesen állott rendelkezésünkre, hamarosan megteltek a szalmazsákok is, hogy jó nyugodt éjszakát tölthessünk el, de előbb, mivel a déli rántott tőrő igen nagy üreget hagyott gyomrunkban, amúgy frissiben a híres „Enyedi dög”-ből is falatoztunk.

Az enyedi collegiumban azon időtájt u.m. „mentor sistema” rendszer uralkodott. A gymnázium hat alsó osztályának tanulói seregéből és VII., VIII. osztályosok (filozófusok) közül, kiknek naponta fel kellett mondanunk (ami leginkább a latin-, görög-, magyar irodalom-, történelemből föladatai könyvnyelvküliek felmondásából állott), és akik kezelték zsebpénzünket.

A collegiumi törvények megtartása fölött egy, a theologusok, jogászok, filozófusok által választott juratus testület működött. s amelynek élén a megválasztott senior állott (ezen évben VITUS úr) és hú társa, (a) contra scriba. Minden panasz és kihágás megvizsgálása a juratus testület elé tartozott, melynek ítéletei fölött a tanári testület őrködött. Minden lakószobának megvolt a főnöke, primárius és másodfőnöke, secundárius, kik a szoba rendjére, tisztaságára felügyeltek és a mentorságuk alá tartozókat tanulmányaikban segítettek. Szegénysorsú tanuló társainkat a collegium nem-

csak teljes tandíj, lakásdíj, fűtődíj elengedésével, hanem naponta 2 ingyen cipő adásával is segítette, az általuk végzett szolgáltatásokért kisebb jutalmakkal is segítette. Az V–VI. osztálybeli csoportba eső szegény tanulókat, akik minden kedvezményt élveztek, akiket neuter-eknek neveztek, kik úgyszólván rendőri szolgálatot teljesítettek, ezekből teltek ki a párosával szolgálatot teljesítő kapuőrök (cursorok) és a fő éjjeli őrök (vigilek), kik néhanapján a collegium kórházában is elég jó díjazás mellett ápolói szolgálatot is teljesítettek. A négy alsó osztály szegény tanulóit pedig seperték a szobákat, folyosókat, udvart; fát és vizet hordtak be a szobákba, és éjjel felváltva őrködtek a folyosókon. Megfelelő díjazásért kosztot is hordtak be (mert akkor nem volt közétkezés), és a lustább diákoknak megfelelő díjazás mellett még mosdóvizet is hordtak be, és naponként segédkeztek délelőtti 11 óra után, a collegiumi cipők kiosztásánál. Bezzeg megindult az üzlet a cipőkiosztás után a hangos „ki ad el cipőt?“, „Ki veszen cipőt?“ kiáltásoktól. Az elmondottakból megérthető, hogy lehetett az, hogy pl. okáért egy háromszéki tanuló, kinek kezébe édesapja, mikor őt az igazgatói irodában ott hagyta, 20 krajcárt tett le évi költségül, mégis mikor hazatért, 2–3 forintot vitt haza. Amikor én enyedi diák voltam, a theologiai, jogi facultásokon, a VIII. gimnázium(i) osztályban, a tanítóképződében összesen 1160-an voltunk beiratkozva, akik közül 300-an kaptunk hazulról ellátásunkra kisebb-nagyobb összegeket.

Ezen tanévban mutatta be FABER tanár az ő emberi hangot utánzó beszélő gépét az enyedi collegiumban az ifjúság nagy gaudiumára. Az ő gépje az emberi gégecső- és szájüreget utánzó szerkezet volt, mely(hez) a gégefőnek, szájüregnek, nyelvnek minden mozgató izmát billentyűkkel összekötött emeltyűszerkezet tartozott, hogy a műizmot szükség szerint feszíteni vagy elernyeszteni lehessen. Mondanom se kell, hogy a billentyűzet kezelése nagy gyakorlatot igényelt. Az egész szerkezet emberi, éspedig női alakra volt formálva. Hozzá tartozott a beszélőgéphez a tüdőt helyettesítő fújtató, melyet a kezelő a lábával hajtott.

FÁBER tanár bemutatván beszélő gépének szerkezetét, megkérdezte ezen nőalaktól: mi a neved? A felelet volt Eufrozina (ropogós r-rel); ki készített? Fáberr tanárr! Mit tanultál a collegiumban? Ki ad el cipőt? Ki veszen cipőt? (célzással a d.e. 11 óra utáni cipőosztásra). És elmondatta a géppel, hol, merre járt a nagyvilágban.

Azóta sok minden furfangos gépezetet építettek. de egyet se olyant, melyik ezt a munkát teljesítette volna.

Amint hírelet, a feltaláló megőrült, és Eufrozina agyonverte. Este 9 órakor a contra scribával az élükön megjelentek minden szobában az appaditorok névsorolvasásra, távozásuk után le kellett feküdni.

A collegiumi rendnek éber ellenőre pedig HERPEY Károly²⁴ tanárunk (szabadságharci tüzérkapitány volt). A rendtartás előírta, hogy mikor a felügyelő tanár belép a terembe, mindenik tanuló az ágya végéhez áll, és figyel a tanárra. Egy ilyen alkalommal esett meg, hogy midőn HERPEY úr belépett, alsó sor 1. szám alatt eső termünkben kettős kihágáson kapott rajta, mert az ajtóhoz legközelebb álló ágyamon feküdtem és regényt olvastam. Ám mialatt én ágyam lábánál vigyázzállásba helyezkedtem, tanárom szeme megakadt a kályha melletti fatörmelékben, és hatalmasan kérde, „Urrraim, micsoda szemét ez itt?“ Azonban keményen reámesett tekintete, és mivel mély hallgatásban voltam merülve, felkapá a szögletből a nyírfa seprőt, bozontos végével fogva, fonott végével elkezdett engem suprikálni. Bámulva hajtám oldalra fejem, „Hát te ütése ne érje fületem; elem áll, reám szavella „Hát te gyalázatos, még csak nem is sírsz“, és jól képen teremte. Mire én így: Tanár úr kérem, jelentem alásan, engem nem illetett a kérdés, mert itt van úgy a primárius, mint a secundarius úr. „Te számár – mondá ő, miért nem szóltál előbb“ – és ezzel kész volt a barátság.

Mulasztást követnék el, ha meg nem említeném, hogy azon időben a nagyenyedi collegium minden theologusnak, jogásznak, filozófusnak, képezdésznek, minden igazolt szegény tanulónak 2 ingyen cipőt adott naponta segélyezésül. Ezen jótéteményen felül minden tanulót, aki beteg lett, saját kórházában gyógytáta, ősszel-egy párszor a collegium gyümölcsösébe vitte el szüretelni. Szüretkor pedig a miriszlói szőlőbe szabad bemenetet engedett a tanulósergeknek. A Felenyed felé eső fűrészmalmánál saját uszodájában ingyen tanította úszni.

Ezen tanév alatt a karácsonyi vakációra KOVÁTS József uram bátyám, br. BORNEMISSZA alsó-detrehemi jószágigazgatója invitált meg. Mi négyen KOVÁTS úr fiával és Enyeden növeldeben járó leányával és a Béla fiú mentorral a Felvincről Tordáig húzódó nagylapályon, verőfényes napon utazva Aranyosgyéres felé, folytonosan daloltunk, énekelve az akkor divatos dalokat:

Fakó lovam fel van kantározva,
El is megyek a rózsámhoz rajta,
Repülj Fakó szikrázzék a patkó,
Ez a kislány de kedvemre való.

.....

Arra kérem, arra kérem Török bíró uramat,
Ne lőjje ki, ne lőjje ki alólam a lovamat,
Patkó pál leánya férjhez mén,
Annak a lakodalmára megyek én.

.....

Nagy szélfúvás van,
Nagy szélfúvás van,
Nagy szélfúvás van a pusztába,
Szerelmes vagyok egy kislányba. –

.....

Nincs cserepes tanyám,
Se szűröm, se gubám nékem,
Kőből a nyoszolyám,
Nem különb a párnám nékem,
Vihar mossa a takaróm fehérre,
De az igaz betyár
Mégse kerül mindjárt kézre. –

.....

A kapusi kanális, kanális,
Elhagyott a babám is, babám is,
Ha elhagyott, hagyjon is, hagyjon is,
Megélek én egyedül magam is, magam is. –

.....

Nincsen kedvem, mert a fecske elvitte,
Egy száraz jegenyefára letette.
Akkor leszek édes rózsám én még víg,
Mikor ez a jegenyefa kivirít, jegenyefa kivirít.

A nagy dalolás közt eljutottunk Egerbegyig,
hol igen akurátus disztótoros vacsorával várt reánk József bátyám uram másik leánya. Onnan a társaság egy része szánon vonult a detremi kúriába.

Két nap múlva Mezőkökon át elmentünk szánon a mezőtóháti halastóhoz jégalatti, öreg hálóval való halászatra. Karácsonyra megjött Kolozsvárt lakó nagybátyám fia is, kit akkor ismertem meg.

A húsvéti vakációra Kolozsvárra dirigált atyám nagybátyámhoz, és én a jó diligenssel Tordán át hiány nélkül jutottam el nagybátyámhoz, útközben megbámulván a tordai hasadékat.

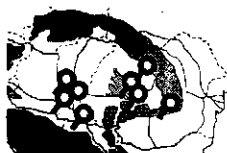
Atyám, ki akkor az orsz. telegkönyvi felméréseknél volt alkalmazva Bánffyhunad mellett, szeke-

ret küldött utánam, és én Gyalun, Gyerővásárhelyen, Körösfőn, Bánffyhunadon át eljutottam Székelyjóra, és két nap után vissza Kolozsvárra, Kolozsvárról Nagyenyedre. Enyeden a studiumokon kívül a collegium mellett lévő díszkertben is munka várt reánk, mert minden osztálynak a kert gondozásából egy részlet jutott. Ezen díszkert mögött terült el nyári tornahelyünk, míg a téli nagy tornaterem a templom várkastély(á)ba esett. (Ebben a teremben tartották a nagyobb ünnepélyeket.)

A pünkösdi vakációt ismét Alsódetrehebben, KOVÁTS J. úr bátyámnál töltöttem, hol naponta felmászván a szőlőkön keresztül a hegytetőre, a görög aoristusok alaposabb tanulmányozására, s a tetőről végigtekintve a Pietrosul, az Ünökő, a Vlegyásza, a Rettyezát és Fogarasi havasok, és a háttérben emelkedő Hargita által körülhatárolt térségre, láttuk majdnem egész Erdély határait. A hegy túlsó oldalán ültetett erdőben meg azt láttuk meg, hogy milyen óriási károk okozhat az apácahernyő.

Ebben az évben állították fel a m. kir. honvédsereget és a honvéd huszár toborzók eljutottak Enyedre is, amikor KÖVÉR András és NAGY Ferenc volt szentgyörgyi osztálytársam és SZŐKE Vilmos enyedi osztálytársam honvéd huszároknak csaptak föl.

Az V. g. osztályon szerencsésen átlábolván, megjött a nagy vakáció, és azzal MOLNÁR J. kézdívásárhelyi mézeskalácsos is két ekhós szekerével, hogy haza vigye a fiát és engem, és hogy megtöltesse hordóit Marosvásárhelyen színmézzel. Hazafelé tehát ismét Marosvásárhely felé indultunk nagy vígan. De hogy a hordók megteltek mézzel, annál inkább lépésben indultunk Gagyon, Oklándon, Előpatakon át Vásárhely felé. Utunkban a Rikán átmelve Réka sírjánál is megálltunk Réka emlékének adózandók. Még Enyeden csatlakozott karavánunkhoz egy bérkocsis 5 bardóciszéki tanuló társammal, és ott tartottuk a búcsúszót, mert a felsőrákosi korcsmától utaink elváltak. Onnantól kezdve csikóink csak lépésben haladgattak, nem bírván a mézterhet, igazolván, hogy „mézből is sok, ami sok”. Így baktattunk Köpecen át, hol akkor éppen „nem volt baj”, hacsak siralmas gyaloglásunkat nem tekintjük bajnak. Estélig mégiscsak beérkeztünk Hidvégre, másnap reggeltől délutánig beértünk Alsócernátonba, az „Itt a bakánál legjobb bort innál, hogyha megállnál” korcsmánál búcsút mondtam MOLNÁR bátyámnak, és alkalmi szekerrel hazamentem Kézdívásárhelyre, hová

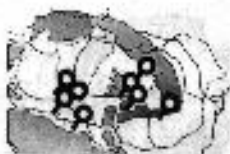
még elég jókor érkeztem, hogy segíthessek testvéreimnek a szénatakarásban.

A nagy vakáción pedig én is vígan üdültem. BENKŐ Dénes úr bátyám meghívott a Büdös-fürdőbe felállított bungalójába feredőzni. A kitűzött nap reggele előtt egy nappal elindult a zsúppal, ponyvakkal, konyhaedényekkel, élésládákkal, ágyneművel megrakott szekérrel, az utána kötött bivalyyal egyetemben a Torja pataka mentén, úttalan úton, hogy másnapra fel legyen verve a feredői úrilak, a konyhával együtt. Másnap mind Dénes bátyám, Veronka néném, BERNÁT Bertával (egy nyári testvéremmel) el – kikocsiztunk a híres fürdőre, tudja Isten hányszor kelvén át a Torja- és Bálványos-patakokon. Nagyszerű kunyhótábor várt ott minket három utcában, 60 drb karók között ágból jól megfont putriból és a szükséges melléképületekkel (konyha, félszer a bivalynak, esetleg a szekérnek). A mi kunyhónknál a karók közé szalmát is fontak, és azonfelül belől nagy ponyvák voltak felfeszítve. Földbevert karókra voltak felépítve az ágyak és az asztalok. A lécajtót éjjelre ponyva fődte. Egyedül a kantai barátok építettek maguknak deszkából fényűzőbb palotát. Onnan, a magasba épült nyári táborból jól lehetett látni a kovásznai „Tündér Ilona-vár”-ra és ugyan az Olt menti „Vapavára”. Ha az említett helyeken porladó ősök szellemei feltekintettek esténden magaslati tanyánkra, csodálkozva tűnődhettek azon, melyik késői unokának jutott eszébe és miért jeltüzeket gyűjtani. Mert estéknént a közigyekezettel összeszedett száraz gallyakból fellángolt a máglya. Annak lángja mellett megszólaltak a regék, az ifjúság között pedig sok jó szavaló leány és fiú is akadt, és jó énekes is, felcsendültek a dalok, a zsarátok fénye mellett pedig öregje, ifja egy lélekkel énekelte a „Szózatot”. Sok érdekes intermezzo élénkítette a – többnyire két hétre szabott – üdülést.

Csak természetes, hogy egész napi kirándulásokat is rendezett az ifjúság. Amikor a Szent-Anna-tóhoz rándultunk ki, sok minden cókókot kellett cipelni, nekem két kulacsot – azóta sem voltam többé soha kétkulacsos – melyeket egyik jó kedvű confráterrel egyetértve vízzel megtöltötteknek állíttatunk lenni. A messze úton vízért epedőknek kemény szívvel kellett megtagadnom a vizet, megmagyarázván, hogy a víz ebédidőre kell, mert a tó vize ihatatlan. Amikor aztán a tónál étkezésünk véget ért, confráter társunk buzzó fohász után megáldotta a kulacsok tartalmát, kérvén

Istent, hogy változtatná borrá. És megtörtént a csoda – bor folyt a kulacsból. Egyéb sem kellett MISKOLCZY Máriának, ki az egész úton vallási vitákat folytatott az egyik fráterrel, rácsapott, mint a kánya a confráterre, hogy meri az Isten szent nevét belekeverní az ilyen profán tréfákba. Bezzeg meglapultunk szégyenkezve megleckéztetésünkért, de nem is volt többé vallási vita. Vita nélkül jártuk meg a „Bálványos várat” is. A Szent-Anna-tó tündéreiből és a „Bálványosvár” mondáiról elég érdekes thema volt. Mikor egy fürdővendég eltávozott, palotája a fürdővendégek közakaratóból az estélie közvilágítást látta el, a lángok martaléka lett.

De lejárt a vakáció is, és ismét vándorútra kellett kelni. Szüleim Enyedre irányították szekerem rúdját, és én ezen alkalommal a karatnai kántortanító úrral igyekeztem kifelé, kinek egyik fia szászvárosi tanár, másik pedig enyedi képezdész volt. Utunk Kászonon, Csíkon, Székelyudvarhelyen, Nagyalambfalván vitt keresztül, Bözödre, a tanár egy ismerőséhez. A földbirtoκος úr medvebőrrel leterített pamlagán ült, az akkor divatos hosszúszerű csibukból eregetve a füstöt, aki másnap reggelig vendéglátó gazdánk volt. Onnan Erdőszentgyörgyön, Balavásáron át le Dicsőszentmártonba utaztunk, másnap pedig Bethlen-Szent-Miklósön keresztül a régi sóúton át Magyarcsesz(t)vére mentünk, tanár útitársunk ismerőséhez. Ezen földbirtoκος fiának volt mentora képezdész útitársam. Egy napi pihenés után Marosújváron és Miriszlón át bevonultunk Enyeden a collegium nagyvendéglőjébe. Ott várt reám a szerencse, mert amint leszálltam a kóborosról, ugyanakkor szállott ki egy előző évi dézsi tanulóársam a gyékényes szekérről, kit atyja hozott vissza a collegiumba. Én azonnal megegyeztem a dézsi bácsival a Kolozsvárig terjedő út fuvardija irányában, és a fogat kipihentetése után búcsút mondtam Enyednek és Kolozsvárra mentem, nagybátyám lakására. Bezzeg nagy volt az öröm öt darab fiú unokatestvérem között, hogy eggyel szaporodott a jámbor csapat létszáma. Másnap már az unitárius collegiumba iratkoztam be, ami azzal a szembetűnő nagy előnnyel járt a más collegiumokkal szemben, hogy a tanár urak minket VI. g. o. tanulókat már önztek és jurátus választók is voltunk. Felvételem ugyan némi nehézséggel járt, mert a jó HERPEY bácsi a nekem adott nyaklevés után annyira megkedvelt volt, hogy többet fel sem szólított az isteni algebrából, amelyet szerinte

még az utolsó kondásnak is tudni kellett volna, az év végéig fel sem szólított, hanem egy ötös calculussal elégitett ki (ami kevésbé kielégítőt jelentett) és amiatt csak nagy fenyegetések és fogadkozások után vétettem föl a VI. g. o.-ba. Itten is divatban volt a mentor sistema, de enyhébb alakban, mint Enyeden.

Az első kedves iskolai élményem az volt, hogy iskolatársaim: DÁNIEL Gábor, PÁLFFY Mór, ÁRKOSI, DIÓSZEGI, GEREI meghívtak a DANIEL Gábor nagybátyjának szőlőjébe, egy kis szüreti lakomára. Nem tudván, hogy mit jelent diáki nyelven a nagybácsi szőlőjébe való invitálás, természetesen szívesen csatlakoztam hozzájuk. Csak akkor kaptam észbe, mikor a fellegvár háta mögé felkapaszkodva a szőlős kertek kerítésén kívül sétálgattunk, és csak miután ÁRKOSI társunk felszólítására két csoportra oszlottunk és a szőlőcsósz ÁRKÓSIékat kísérgette a kerítésen belül, mi többiek pedig nyugodtan beszélgettünk a nagybácsi szőlőjébe, akkor lettem tudós a kérdés felől.

Két unokatestvéremmel együtt a collegium bentlakói voltunk, csak a reggeli, déli, estéli étkezésre mentünk haza nagybátyámhoz, a Külső-Monostor utcába, és így bőven nyílt alkalmunk a Kolozsvár vidéki népviselet és népi szokások tanulmányozására. Naponta hatszor haladtunk el gr. PÉCHY Manó – akkor még ténylegesen működő erdélyi Gubernátor – lakása előtt, hol kinn állott a díszörség, s kinek ablakai alatt a hadsereg kétszer adott szerenádot, s kinek a kolozsvári Nemzeti Színházban díszpáholy állott rendelkezésére, s kinek tiszteletére az I. emeleti páholsor közönsége udvari toilletben ülték.

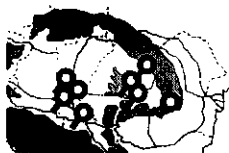
A gymnáziumban pedig szorgalmasan tanulmányoztuk Micipsa háborút, Toldi magyar irodalomtörténetét. ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY S. az „unitária vallás történelme” című művét és legfőképp MILNE Edward „Phisiologia” művét, melyet maga BEN-CÉDI Gergely²⁵ igazgató úr adott elő. Ő látva nagy érdeklődésemet, mindig előttem helyezte a padra az I méter hosszú gyermekesontvázat és ugyan sűrűn feleltetett engem. (Az évvégi, BRASSAI bácsi elnöklété alatt tartott nyilvános vizsgálaton azzal tüntetett ki, hogy a kihúzott sédát elvette tőlem, és összefoglaló kérdést adott az állat-ország egyes családjainak idegrendszeréről.)

Itt felemlítem, hogy karácsony tájáig csak ritkán kaptam színházba menésre engedélyt, de iskolai

előmenetelem folytán, a leghetlelenebb pénzügyi manipulációk útján hetenként 3-szor is eljutottam a színházba, elválthatlan társammal, KISS Mórral. KISS Mór akkor 13 éves ifjú volt, velem és testvérbátyjával, Dáviddal együtt járt a VI. g. o.-ba. A színmű előadások után elkísért engem KISS Mór a collegium kapujáig, és ilyen sétákon állapítottuk meg végérvényes kritikánkat a darabról és a szereplőkről. Egyforma lelkesedéssel élveztük az operai előadásokat (Troubadour, Nabugodonizov, Mártha, Luida stb.), az operetteket (Tíz leány, egy férj sem, Szép Heléna, Háromcsőrű kacsza, Szép Galathea stb.), a színműveket (Kaméliás hölgy, Két pisztoly stb.), drámaiakat (La Patrie, Bánk bán, Korona és kard, Notre Dame-i toronyőr stb.). A Notre Dame-i toronyőr alapján leitem én KISS Mórnak „quasimodo”-ja. A „La Patrie” előadása alkalmat adott a közönségnek az akkor Kolozsvárra visszatért E. KOVÁTS Gyula ünneplésére, de nevezetes forduló volt KASSAI Vidorné szül. JÁSZAI Mari életére is, mert ő E. KOVÁTS Gyula kívánságára akkor jutott először elsőrendű szerephez, melyet oly kitűnően játszott, hogy mi, az „unit. coll. állósor” 3-szor hívtuk lámpák elé őt, égvörösrre tapsolva tenyerünket a nagy lelkesedéstől.

A szombati és vasárnap szabad délutánokon többször sétáltunk ki nagybátyámnak Szászlónán lévő kis birtokára, hol a nép (KONRÁD. HETZEI, ... stb.) a Kalotainak nevezett magyar viseletben járt, ahol ha nem is akadt nyúl, de annál több Szent László-pénzét (nummulith), Grypheát szedtük ki a Bocsort oldalából, és közelről szemlélhettük RÁKÓCZY György nagyságos erdélyi fejedelemnek gyalui kastélyát, hiszen arra már a Kolozsmonostor végén álló RÁKÓCZY-emlékmű is elkötelezett. A húsvéti vakáción pedig atyám akkor már Kalota-Szent-Királyról szekeret küldött értem és én ilyen módon újból láthattam az egy év előtt látott tájakat. Már akkor közölte velem atyám, hogy felszólítást kapván a honvédséghez újból való belépésre, alighanem a Székelyföldre kap beosztást, ami persze ismét iskolaváltozást jelentett számomra. Kolozsváron kezdtem megtanulni a tanulás módját az élettan és a magyar irodalomtörténet kapcsán.

1869 tavaszán megjött az első honvéd huszár szakasz is, és azzal két enyedi huszáronkéntes társam is, már mint huszárorrmesterek. Onnan kerültek föl a Ludovika Akadémiába. Ezen tanév második felében kezdték építeni a „Keleti vasutat”, mely Nagyváradtól

Brassóig húzódtok. Csak természetes, hogy mint aféle tudnivaló ifjak gyakran rándultunk ki a kolozsvári pályaudvar építési munkálataihoz, megtekintendő a híres-nevezetes „GARIBALDI” nevű segédgép erőlködéseit. Mert ám ennek a kis lokomotívnek történeti is voltak. Gyulafehérvártól Felvincig hajón vontatták fel, Felvincről pedig Tordáig pótkerekekkel az országu-ton. De már Tordán a híres fából épült rács hídon nem engedte keresztül a városi tanács. Nagy volt elálmélkodása a nemes tanácsnak, midőn a város közepén 4-5 szekérről kezdték összeállítani a piac közepén a híd előtt szét-szedett lokomotívot. „Si non e vero, e bon trovato”.

Elkövetkezett a tanév vége is, és atyám már Besztercén teljesítvén tényleges szolgálatot, én is 2 hétre hozzá utaztam diligenszon. Útközben a válaszüti vendéglőben váltott a postakocsi lovat, mi ott megvacso-ráztunk, s mivel én gr. LÁZÁR E. útítársunk gráciájá-ba kerültem, a tiszteletere adott vacsorán ingyen vendégként működtem. Másnap későn reggel beértünk Besztercére, hol atyám már megkezdé a honvéd zász-lóalj megszervezését. Az első sorozáson atyám 1600 Beszterce vidéki ifjúra mondván ki „Auf meine Verantwortung tauglich”, és annak legnagyobb része csakugyan tauglich volt és bekerült a besztercei óriás zászlóaljba.

Új légkörbe kerültem, és aránylag hamar meg-tanultam én is a „Gán Toch, Herr Nober”-t – szíves kérdésekre, hogy „Váj gidet, váj gidet, jonger Herr?” illendően „Esz gekt, esz gekt mer”-rel feleltem. Ren-delt nekem Isten egy hasonló társat, annak a BŐ-SZÖRMÉNYI-nek a fiát, kiről szóolt a kortes nóta:

Lefelé folyik a Tisza

Nem folyik az többé vissza.

Éljen TISZA, BŐSZÖRMÉNYI

Alkotmányunk hí védői.

Germán szóra küldték a fiút Besztercére, és vele rándultam ki Borgó Prundra, megtekinteni azokat a sáncokat, melyeket atyám hányatott ki 1849-ben, mi-kor a honvédsereg kirándult Vatra Dorna felé, hogy Húsvét reggelén meglocsolhassa a fekete-sárgákat.

Dacára a pompás borjúszeleteknek, amit „Bombardir” vendéglőben élveztem, mégis csak ott kellett hagyni Besztercét, hogy atyám új állomáshelyé-re. Brassóba utazunk. Az utat Kolozsvárig diligenszon tettük meg, Kolozsvártól pedig Brassóig a BIASINI-féle gyorskocsin, ami akkor a vasutat pótolta. Minden

3 órában új ötös fogat állott a kocsink elé. Az ilyen átfogások alkalmával étkezünk. Első stációink Tordán volt, ahol étkezés közben atyám egy ismerős arcot fe-dezve fel, minden szó nélkül rágyújtott egy nótára:

TOROCKAI Jankó, Jankó, Jankó,

Elfogyott a bankó, bankó, bankó.

Lette erre örömrivalgás, mert az apostrofát atyámnak egyik aradi honvéd fogolytársa volt. Gyulafehérvárra a késői éjjeli órákban érkezünk be, és mi-vel a menetrend szerint be kellett várnunk az „Első Erdélyi Vasút” aradi vonatát, volt időnk bőven megte-kinteni a várost is, de főleg az emlékezetes gyulafe-hérvári kazamatákat, hol atyám is néhány hónapig fogva volt 1849-ben.

Gyulafehérvártól aztán Szászvároson, Szász-sebesen, Nagyszehenen, Fogarason keresztül simán folyt le utazásunk Brassóig.

Brassóban újból is megcsodálva a vízvezeték csurgóit és a már 1864-ben látott világító gázlámpákat, atyámnak egyik ismerőse által átengedett kocsin Kovászánra hajtattunk ki, ahol anyám és testvéreim akko-riban fürdőhasználatért időztek. Kovászán ekkoriban egészen más összetétele volt a fürdőző közönségnek, mint 1864-ben, leginkább Háromszék megyéből tobor-zódtak össze. Anyámékkal együtt aztán augusztus hó végén beköltöztünk mi is Brassóba, a Bolgárszegbe, KENYERES Testvérek és RÉTHI Lajos tanfelügyelő szomszédságába. Húgom sürgősen megkapta a brassói tífuzst, melyben majdnem 5 hónapig kínlódtok. Mivel az ő betegyánál felváltva mindig ketten örködtünk, hogy lázálmaiban el ne szaladjon, teljesen elfelejtkez-tünk arról, hogy nekem iskolába is kellene járnom vala-hová. Így azután csak januáriusban próbálkoztunk meg a beiratkozással, és pedig elsőbben az ág. ev. gimnázium igazgatóságánál. Igen hiányos germán nyelvisme-remet miatt az igazgató úr csak az V. osztályba akart felvenni – engem ki a VI. c. osztályt már kitüntetéssel végeztem. A szintén német tannyelvű róm. kath. gym-náziumban azon tanévben állították fel a VI. g. o.-t, és egy év elvesztéséről volt szó, azon eshetőségre való kilátással, hogy megtanulok németül beszélni, oda irat-koztam be. Mivel a germán nyelven való felelés, külö-nösen a rettentően választékos germán irodalomból ne-hezemre esett, kapva kaptam az alkalmon, midőn az iskolai értesítőből megláttam, hogy a gimnázium tan-nyelve: német, magyar, román. Atyám beleegyezésével

közöltem osztályfőnökömmel, ROSKOZNI Elek világi paptanárommal, hogy ezután magyarul fogok felelni. Nem is gondoltam, hogy mekkora ágyút sütöttem én ezzel, mert tanárom erre a hírrre megölelt és biztatott: „felelj csak magyarul, ne félj, nem hagyunk el”. és nagy örömmel közölte a tanári teremből kilépő VARGYASI Endre világi paptanárommal, miszerint atyám kívánságára ezután magyarul fogok felelni. Uccu erre VARGYASI úr is megölelt, biztatott: „Csak felelj magyarul, nem hagyunk!”

Ez időtől kezdve magyarul nem tudó tanárim érthető bosszúságára majdnem mindég magyarul feleltem, főleg midőn igazgatóm MAROSCHAU Jakab, a Gazetta Transilvania szerkesztője is beleegyezett abba. Tanulótársaim az én bevonulásom idején sorjában referáltak a hatványozás tételeiről és ők az én nagy ijedelmemre minden tételt mathematice igazolni tudtak, míg én, ki Kolozsváron kitűnőt kaptam a mennyiség-tanból, ha a tételeket és azok alkalmazásait tudtam is, de a bizonyításhoz nem is konyítottam. Otthon beszámolván atyámnak jedségemről, ő megvásároltatta velem a használt „MOCNIK”-féle algebrának magyar fordítását, és még aznap este 8-tól reggel 3 óráig tartó társalkodásunk alatt rávezetett a dolgot nyitjára, és amikor társaim mindnyájan elvégezték a referálást, akkor én is referáltam, de már magyarul. Ezen én annyira nekibátorodtam, hogy midőn a gyökvonásra áttértünk volna, jelentkeztem tanáromnál, ROSKOZNI úrnál, hogy a leendő új leckét előadom magyar nyelven, ami szerencsésen sikerült is. A következő órán egyik germán tanulótársam arra jelentkezett, hogy ő meg németül mondja el a leendő új leckét. Ez időtől kezdve az érettségi vizsgálatig tanárunk többet nem magyarázott, mert németül BLUM Károly, magyarul meg én adtuk elő az új leckét. Tanulmányaim menetéről azt emelem ki, hogy a görög nyelvet GRÜNHUTH tanárunk kedvelte meg velünk, főleg azért, hogy a szöveg olvasása közben ránk dirigált „Reichlin”, „Erasmus”, ami azt jelentette, hogy újjörögül vagy ógörögül olvassunk. Mivel pedig egy újjörög tanulótársunk is volt, az ő segédelmével könnyen ment a szöveg olvasása. A történelmet SIMIGENOVITE tanárunk adta elő német nyelven, a „Thun” korszakból írott német tankönyv alapján. A latin nyelvet MAROSCHAU igazgatónk adta elő, az ő kedves előadó modorával, igyekezve megkedvelteni velünk a lingua lati-

nát. A phisicát HERMANN tanárunk, de később mi ketten BLUMmal adtuk elő. A magyar irodalomtörténetben LÉGÁRDI tanár volt a lelkestőnk.

Brassói időzésem alatt záródott le a porosz-francia háború, ami persze már szász polgártársainknak is nagy tüntetésre adott alkalmat. Megemlítem itt, hogy a brassói magyar, német, román polgárság a szász tüntetés ellensúlyozására nagy testvéri egyesülési ünnepélyt tartott, ugyanazon napon, mikor a szászok tartotta ünnepélyét „Nr. 1.” vendéglőben. Ezen zártkörű ünnepélyen az ablakok belőlről deszkával, matracokkal voltak tapecírozva, nagyobb biztonság okáért a helyőrség is készenlébbe volt helyezve, és mégis reggelre – őh csudák csudája – a bezárkózott teremben összetört tálak-, székek- és vényomokra talált a felszolgáló személyzet. A testvérülési ünnepély első része a bolgárszegi gör. kel. gimnázium előtt folyt le, honnan katonazenekar kíréréte mellett vonult le négyes sorokban a hosszú ünneplő sor s a városház terén fogadtak egymásnak örök hűséget, este pedig a „Nap” című (ma rom. kath. apácázárda) vendéglőben ünnepeltek. (Amelyen még atyám is mondott román nyelven üdvözlő beszédet.) Ezen évben kezdték építeni a „Keleti Vasút”-nak Brassóig terjedő részét.

Az 1871. évi képviselőválasztáskor a brassói magyarság összefogva a németiség- és románsággal, TISZA Kálmánt és SAGUNA metropolitát állította képviselőjelöltül, de aztán a brassói tanács 400 – leginkább bolgárszegi – választót önkényesen törölve a választók lajstromáról, emiatt a sértett magyar, német, román választók együttesen példás rendben emeltek óvást a választás ellen, akkor is a román gimnáziumból indulván ki a tiltakozó menet.

Ugyanakkor zajlott le a kovásznai – Háromszékre oly végzetes – képviselőválasztás is, midőn az orbai szék népe TISZA Lajos akkori közlekedésügyi miniszter és dr. CSEH Károly borszéki fürdőorvos között választhatott. Mivel a választók bizalma inkább az utóbbi jelölt felé hajlott, a választási elnök, gr. MIKES (a most élő gr. MIKES Ármin atya) oly mérheterlenül felbőszült, hogy kilépve a választási helyiség (a mostani takarékpénztár) erkélyére, onnan szidalmazni kezdte a várakozó választókat, kiejtve a „paraszt székel” szidalmat is. Erre az inzultusra közáporral felelt a tömeg. Szerencsére a kirendelt karhatalom megfontoltságának (hála) nem következett be vérontás, mert a pa-

rancsnok látva, hogy a szuronyt szegezve előrenyomuló katonák elé élőfalként odaállanak az atyák, biztatva fiaikat „szűrjé a hát atyádat” kiáltással, ő maga kiállt a katonasor elé, fölszólítva a tömeget, hogy hát üssék agyon előbb őt, mert neki kötelessége a választási elnöknek engedelmessé válni, neki előnyomulni „muszáj”. Erre a szóra szétoszlott a választók tömege, de megválasztott dr. CSEH Károly. MIKES gróf pedig csendőrök és katonaság által őriztetve ért haza, de 2 éven át nem került uradalmába székely munkás, a bérlőt is elüldözték, és csak akkor csendesedett le Zabola népe, midőn a gróf emeletes iskolaépületet ajándékozott a községnek.

Bolgárszegi lakásunkon láttam az első, azóta sem látott természeti tüneményt, az északi fényt, amely esti 11 óra tájban már a háromszéki sík felett lebegett zöldes-sárgás sugaraival.²⁶

Mivel atyám testestől-lelkestől katona volt, én is szert tettem némi katonai ismeretekre, így megtanultam a menetközben való térképezést. Phisicai ismereteim gyarapítására nagy hatással volt, hogy volt enyedi mentorom, ZAJZON Albert a brassói távíró hivatalhoz kapott beosztást, és az ő szíves meghívására, midőn ő éjjeli szolgálatban volt, gyakran felmentem a távíró hivatalba, és ott beletanultam a „MORSE” gép kezelésébe, és phisicai ismereteim más irányban is gyarapodtak.

A Brassóba beosztott „mitreleuse” ifjú kommandánsával ismeretségbe jutván alaposan megismerkedtem „GATTLING” mitreleuse kezelésével, és honvéd mundurba bújva, mint kész katona résztvettem a Szent Péteren tartott bemutató céllövészetben. Ezen bemutatás igazolta ezen fegyvernek használhatóságát, egyúttal azonban nehézségét is, és megmutatta a messzehordó ágyúkkal (szemben) való hátrányait is. Ezen alkalommal a közös hadsereg-beli tüzérség fiatalabb tagjai megínvitáltak, hogy az őik gyakorlataikra is menjek el. Kapva kaptam az alkalmon, s az első nagyobb manőver alkalmával tüzér uniformist kapva magamra, beültem az első pronira és teljesíttem a csőkefélék tisztét, mert hát akkor még előlről töltötték az ágyút erre mifelénk.

Brassó városa akkor egészen más képet mutatott, mint a mai. Azon nagy tér, melyen ma a törvénytér, a posta, a pénzügyigazgatósági paloták és a belvárosi indóház állnak, akkor vásáros napokon vásártér, más napokon gyakorlóter volt. A Cenk hegy felé, a

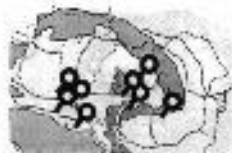
Csigadomb alatt volt a gázgyár, melyben bükkfából állították elő a világító gázt. A volt Klastrom utca E. k. végén ott állott még a kettős városkapu, egyik oldalán a rendőrőrmesteri lakással, másfelől az idegenforgalmi irodával. A vásáros szekerek ezen a kapun haladhattak be a főtérsi piacra, hol áruikat lerakván, a volt Kapu utcán haladhattak kifelé a nagy piacra. A volt Rezső-körút helyén, a felhordott sétatéri út tövén húzódott el a „Graben”, amely a városi erdőkből hordott bükk tűzfával volt telehordva.

Megvolt még a Fekete utca végén az erős városkapu, melyet ott időzésem idején állandó zeneszó mellett bontattak le a városi tanács. Az utcákon minden százötven lépésnyire csurgó-kutakból ömlött a városi vízvezeték vize, melynek fölőlegét az utcákon végig futó pallóval végig befödött árok vezette le a bolgárszegi patakba.

A városi tanács azon idő berendezése szerint Brassó széknek a közigazgatási feje volt. Minden városi szenátor 1-1 járásnak főszolgabírói tisztjét viselte inspektori címen. Onnan tudom ezt bizonyosan, hogy amikor a Keleti Vasút nyomjelzése volt, akkor engem SCHEIDER szenátor magával vitt, azon a bizonyos Mária Theresia korabeli hintón, melyhez a négy lóból álló előfogatot az érdekelt községek adták. Két napig tartott ezen excursio, Földvár-, Vörösmart-, Apácán át. Felemlítem most azt is, hogy a mostani Kút utca ott végződött, ahol a mai Egres utca nyúlik el, mert nem lévén még vasúti pályaudvar, nem is volt szükség útnyitásra.

A Fekete-toronynak délnyugati oldalán még ott tarkállottak a posztos céhek posztószáritó rámai. Még bolgárszegi tartózkodásunk idején is a bolgárszegi lakosok a Brassó város ellen régi időkben tervezett, de dugába dőlt árulásuk büntetéseképpen, a belvároson keresztül való átvonulásokat a fegyveres erő sorfala között kellett végezni. Ugyanezen időtájt építette atyám vezetése alatt álló honvéd dandár utászosztag a Cenk tetejére felvezető szerpentint és a Polyánába felvezető országotat.

Ezen időtájt tűnt fel Brassóban Mr. IZOS francia nyelvmester, ki arra vállalkozott, hogy 6 hónap leforgása alatt megtanítsa a növendékét franciául beszélni. Hármás csoportokba osztotta be növendékeit, egyik ilyen hármásba engem is. Emlékezet okáért leírom módszerét. Az első tanórától kezdve a kétrébe tűrt füzetbe (csak 1 példánynál) felírt sajátkezűleg egy

szócsoportot és rámutatott az egyes szókra, fennhangon felolvassa azt. Nekünk addig kellett ismételnünk, míg helyes franciasággal hangoztattuk azt. Akkor aztán lediktálta német nyelven az egyes szók jelentését. Másnap aztán a szócsoportból kérdő mondatokat alakítván, nekünk arra állító mondatokkal kellett felelnünk, és megfordított szereposztással is. Circa tizednapon félórás tanítás után felesége váltotta fel a mestert, ki nagyon kedves modorú, víg asszony lévén, bizony igyekeztünk, hogy szégyenbe ne maradjunk, megfeszített szorgalommal tanultunk, hogy a 2 mester előtt megálljuk a sarat. Egy hónap múlva már sétákat rendezett velünk, hol a városban, hol a Cenk alatt, ily módon aztán nagy szöbbségre tettünk szert. De még a második hónap végén se kukkintottunk bele holmi „grammais”-be, „Syntax”-ba. Csak a három első hó eltelte után kezdtek társaim (én időközben typhusommal kimaradtam a sorból) nyelvtannal és irodalommal foglalkozni. (Mr. IZOS a budapesti egyetem lektora lett.)

Mi 1872 tavaszán a város által adott lakásba költöztünk, a Rózsa piacra, ahol rózsát ugyan nem, de annál inkább lehetett halat, békát, csigát vásárolni, ahonnan háromfelé is lévén kijárásunk, benne voltunk a városi életben. Itt ért engem utol a brassai betegség, a tifusz, melyben 2 hónapig fekédtam, mint a bulla. Magamhoz térvén, két botra támaszkodva jutottam el az évvégi vizsgálatra. Tőlem elkapta édesanyám is a tifuszt, ki rövid szenvedés után elhalt és ott temettetett el a KENYERES család sírboltjába.

Ezen időben indult újjára HERMANN Antal²⁷ tanárom szerkesztésében a „Nemere” című lap, melynek én kezdettől fogva correctora voltam. A lap szerkesztősége HERMANN tanár lakásán volt, a Klastrom utcában, szemközt a GÖTZ házzal, a „Kronstadter Zeitung” szerkesztőségével. Önként kínálkozott a helyzet HERMANN úrnak, hogy 1872. március 15-én egy kis parázs tüntetést rendezzen. Az utcára néző 2 szoba egyike, a nagyszámú meghívott vendégsereg, KENYERESÉK, RÉTH tanfelügyelő. Dr. OTROBÁN Nándor, SZELE bácsi, VERZÁR kereskedő, atyám és sok mások számára volt felterítve, míg a másik szoba ablakában nagy transparens volt a magyar címerrel és 1848. március 15 felirással. Ugyanakkor szervezte meg HERMANN Antal a brassói polgári kört. A megalkuváskor mi is, az ő tanítványai, szavatainkkal élénkítettük a hangulatot, és a legelső estélyén a körnek közreműköd-

tünk és én olyan lendülettel szavaltam el ZALÁR „Zizimjét”, hogy megismétlése helyett TOMPÁnak „A leány szeretőnek való” című költeményét szavaltam el tejeles szájjal.

Telt az idő és épült a Keleti Vasút és annak folytatása is, a brassói pályaudvartól kezdve Ojtoz felé, egészen Szászhermányig nyomjelezve volt, de TISZA Lajos közlekedésügyi miniszter a kovásznai képviselőválasztáson megbukván²⁸, a pálya folytatása elmaradt. De másfelől kiépülvén a Kiskapus–nagyzebeni szárnyvonal, a szebeni szászok felhasználták az alkalmat, hogy a brassói szászokat meglátogassák. A többi között megtekintették a Fekete templomot, holott is tiszteletükre „MAUKS” – porosz származású – orgonista VÖRÖSMARTY „Szózatát” játszotta 14 variációval. Utolsó variáció volt, „Szózat a viharban”, amelyben az orgonák összes sípjai, 72 regisztere, 24 pedálja, 9 fűjtatója mind működésbe léptek. Rettenő szélvihar zúgott ki az orgonából, majd mennydörgések voltak hallhatók, később egy távoli embertömeg énekéből egyes részleteket kapott ki a szél, s a szélvihar enyhülvén egyre hallgatóbb lett a dallam és a szél elültével teljes tisztaságban hangzott fel a „Szózat” dallama Európa ezen akkoriban negyedik nagyságú orgonájából.

Nemsokára ezután I. Károly román király érkezett a brassói állomásra, Erzsébet királynéval (írói nevén Carmen SYLVA), ahol az előljáróság nagy ünnepeléssel fogadta. A királyi pár a Sinaiából elébök érkezett udvari 5-ös fogattal hajtatott a városba, ahol a királyné őfelsége a Fekete-templomi nagy orgonán játszott is.

Elkövetkezett érettségi vizsgálatunk ideje is, és azzal a mi nagy megpróbáltatásunk is. A közoktatásügyi minisztérium ugyanis kezdetben nem akarta engedélyezni gimnáziumunknak az érettségi vizsgálat tartásának jogát. Mi már megfogadtunk három zernyesti szekerest, hogy minket Udvarhelyre a rom. kath. gimnáziumhoz szállítson, ahol mi már jelentkeztünk érettségi vizsgálatra. De megmozdult erre nemcsak Brassó város, de Háromszék magyarsága is, és az összes szülők is, külön-külön kérvényt adtak be a minisztériumhoz az érettségi engedélyezése tárgyában. Ezen nagy mozgalom idején ért azon kitüntetés, hogy igazgatóm, MAROSCHÁN Jakab behíván engem a tanári szobába, úgymond „Maga tiszta szájú, hallgatni is tud, másolja le szépen, amit elébe adunk” – a tanári testület minősítvényi táblázatát. Az utolsó órában érke-

zett meg aztán a minisztérium engedélye, mikor már mi indulni akartunk Udvarhelyre.

Az érettségit PÁLL István kir. főigazgató vezette le, melyből én „rite” minősítéssel kerültem ki. Huszonkét társam közül 8-an magyarul, (a) többi németül tette le az érettségit. Főlemlítem, 22-őnk közül 9 magyar, 9 román, 3 német és 1 görög nemzetiségű volt.

A pályám választása már akkor el volt döntve, mikor én tanárom helyett adtam elő a matematikát és katonai térképfelvételeket készítettem. Mérnök akartam lenni, ám de mivel sem atyám, sem nagyatyám nem tudták biztosítani: számomra, hogy a költséges pályán nyugodtan haladhassak, azért hogy én mégis kedvenc tanulmányaim mellett maradhassak, a kolozsvári egyetemnél kötöttem ki, beiratkozván egyelőre a mennyiségtan-természettudományi szakra.

Az első egyetemi tanév alatt többször tekintve bele a távcsőbe és a mikroszkópba, azzal búcsút mondtam a vagyonszerzés lehetőségének és beiratkoztam a tanárképzőbe.

A kolozsvári egyetemen töltött időm első évében egyenlő lelkesedéssel hallgattam a mennyiség-tani, természettani, vegytani, paedagogiai előadásokat, olyannyira, hogy ott lakó unokatestvéreim nagy szomorúságára még a szászlónai vadászati kirándulásokra se jutott idő. Ha mégis kimozdultam, akkor természetrajzszakos tanárjelölt barátaimmal PRIMITS Gy.²⁹, KOCH F. tömösvári tanárjelölt társaimmal, a Hólyában Szász-Lónára, Magyarfenesre jártam el, kövületeket és kőzeteket gyűjteni, kik viszont engem a mikroszkóp csudáival ismertettek meg és igyekeztek engem kioktatni az ásványcsiszolás mesterségére.

Ritka szabad időmet az „Egyetemi körben” vagy az egyetemi könyvtárban, olvasással töltöttem el. A világi társadalmi életből ugyan keveset láttam. Egyszer megtörtént, hogy JANCÓS Benedek³⁰, HEGEDÜS és társai felszólítására elmentem a belső Farkas utcai HEGEDÜS kúriába szavalóversenyre, melynek eredményeül az „Egyetemi kör” által tartott ünnepélyen magam is szavaltam. Ezen tanév telén fellángolt ugyan még kincses Kolozsvár fénye, midőn az „Úri kaszinó” fényes szánkirándulást rendezett Válaszútig, honnan a fényes fogatok fáklyafényénél tértek vissza Kolozsvárra.

Az első egyetemi év vakációján mentem el Kecskemétre, 1 éves önkéntesi sorozásra való megje-

lenésre. Az elnöklő ezredes azon kérdésére, akar-e katona lenni, el találtam szólni magam: „Jelentem alásan, nekem mindegy, mert ott is tanár leszek.” Erre fölhangozott a katonai pályát elzáró ítélet „Untauglich, wegen Plattfüsse und platte Brust. Erwarbsfachig.” Ha nem is lettem katona, de átmenve Kis-Kun-Félegyházára, a tyám akkori állomáshelyére, ahol az emberek, „Mamaa csaardaba jaarnak pipaazni” és ott aztán ezen 59 szélmalommal körülvert kun városban tanultam megismereni a kun népet és a kunságot. A vakációm nagyobb részét a Székelyföldön, márkosfalvi rokonoknál töltöttem, ahol akkor testvéreim is időztek.

A második egyetemi tanévben a mennyiség-tan, természettan, vegytan, paedagogia órákon kívül a hetenként 25 órás vegytani gyakorlatokra is beiratkoztam azon szándékkal, hogy a vegyészeti pályára pártolok át. Tanárom, dr. FLEISCHER³¹ a maga előszobájába osztott be szolgálatra, hol nekem mindjárt az első naptól kezdve merkaptnokat kellett előállítanom nagy mennyiségben, mert ő merkaptán vegyületekkel foglalkozott. Ám Isten úgy rendelte, hogy néhány hét múlva tanárom assistense ágyba került, és nekem kellett az előadási kísérléteket, úgy a kísérléti, mint az elemző vegytani előadásokra előkészíteni. Ugyan kedvemre való foglalkozás volt ez! De bezzeg megsavanyította ezen örömeimet a gyógyszerész hallgatók kezéjéhez való felügyelet. A gázcsapok és a kiöntő edények ugyan éber őrködésemet igényelték. Hozzájárult a pályához való elidegenedésemhez, hogy künn az udvaron felállított fabódékban kellett ezen a rettentő hideg télen ellenőrizni a „magisterium”-okat készítő gyógyszerész hallgatók munkálatait, sőt nem egyszer kellett magamnak is vegytiszta légensavat meg sósavat előállítani. Én ezen alkalmakkor nagyon meghűltem. Ezen okból második egyetemi évem második felében már bejelenttem a tanárképző igazgatóságának, hogy végérvényesen a mennyiségtan, természettani szakra lépek vissza.

De még a félév bezárta előtt a város minden épkézláb emberével egyetemben én is felmentem a Fellegvárra 1874. dec. 9-én reggel, a Vénus bolygónak a Nap korongja előtt való elvonulásának megfigyelésére. Ezen alkalommal dr. KONKOLY THEGE Miklós műkedvelő csillagász eljött Kolozsvárra, hol még meg lehetett figyelni ezen égi tüneményt, és műszerét a Fellegváron állította fel.³² A kolozsvári egyetemnek csil-

lagással foglalkozó tanára három eszközt is felállított a tudós sátora tájékán, hogy ezáltal a túlságosan érdeklődő közönség figyelmét elvonja. Az egyik távcső felügyeletével engem bízott meg tanárom, és az akkor kifejtett működésemért jutottam be jóindulatú pártfogásába.

Ezen év nyarán történt, hogy hajnaltól kezdve látván a föld közelében járkáló Venus csillagot³³ és annak helyét folytonosan szemmel tartván, jelentkeztem déli 1 órakor dr. MARTIN Lajos egyetemi tanáromnál, a csillagászat előadójánál, hogy én a Naptól nem nagy távolságban jól látom a Venus csillagot. Na, ha igen – mondta ő – állítsa be reá (a) theodosiót. Rövidesen kikerült az udvarra egy kis asztalka, erre törtcsövű theodolit a zárt objektívvel. Beállítám a Venusra, s tanárom leszedvén az objektív fedelét, benne volt a távcsőben a Venus. Másnap délben megvizsgáltatta szememet tanárom dr. SCHULEK híres szemgyógyász tanárral, és előtte ismétetem most már a merideán csövel látási produkcióm.³⁴

A második egyetemi év után való vakációmát Kolozsvárt töltöttem el, mint a kolozsvári erdőgazgatóság napidíjasa. És mivel foglalkozásom sok szabadidőt engedett, a mérnöki szobában elhelyezett könyvtárban búvárkodhattam, főleg POGGENDORF Annalissaiból olvasva. És üres időmben föllebvalómnak fiát készítém elő a javítóvizsgára.

Dacára sűrű elfoglaltságomnak, mégis jutott idő 3- vagy 4-szer színi előadásokat látogatni, bevalom csak azért, hogy segítsek cimboráimnak akkor, amikor a híres tenorista „ZAJONGHI”³⁵ nem bírta kivágni a magas „c-ét” és mi a tapssal segítettük ki őt.

A harmadik egyetemi év kora reggeltől késő estig folytonos laboratóriumi munkával telt el, sőt igen sokszor az egyetem udvarában felállított deszkabódéba áthelyezett merideán műszer mellett. A nappalok a mágnesű vízszintes componensének, a „WEBER”-féle induktorral való naponként 3-szori megfigyelésén kívül sok más képezdei gyakorlattal telt(ek) el. Így például a megfordítható inga hosszának meghatározása volt az egyik feladat, amelynek kivitele egyetemi tanárom nyilatkozata szerint ugyan hosszabb volt, mint az arról tartott előadásom. Ezen mérés a nehézségi gyorsulás pontos meghatározásán kívül sok más laboratóriumi munkára szükséges. Amidőn a földdelejesség vízszintes componensének a „GAUSS”-féle módszer szerint való meghatározásával kezdtem foglalkozni, észrevettem,

hogy a műszer valamely ismeretlen okból semmiképpen sem működik az elméletnek megfelelően. Kutatván okát, egy hosszú vascsövet lassú sétával végigvittem a folyosón vízszintes és függőleges állásokban is, és a vizsgálati adatokat és gondolatomat közölve dr. ABDY Antal³⁶ tanárommal és a vizsgálatokat előtte is megismételve, annak eredménye az lett, hogy a hátulsó udvaron, egy teljesen vasmentes fabódé állítatott fel, mágneses megfigyelés céljaira.

Ezen tanév második felében sikerült nekem egy megüresedett tanárképezdei ösztöndíjat elnyernem. Ugyanakkor kaptam egy ősi háromszéki család sarja mellett magántanítói alkalmazást. Ami azon anyagi haszonnal járt, hogy közeledvén tanári vizsgálatom ideje, magamnak értékeesebb műveket vásárolhattam be s azonfelül egy másodpercűtő ún. duplexes zsebórát, ami a csillagászati megfigyeléseknél szükséges segédeszközöm volt.

Annnyival is bátrabban mertem ilyen befektetéseket eszközölni, mivel júniustól kezdve az erdő igazgatóságánál ismét napidíjas állást kaptam. Ezen állásban csak a munkaidőm kezdete és vége volt meghatározva, de csak délelőtt 1 órán át, délután 1/2 órán át volt komolyabb elfoglaltságom, a nyugalmas órák alatt egyik tisztviselő fiát tanítottam és a mérnökség könyvtárában búvárkodtam.

Ezenközben sokszor éjjelezvén dr. MARTIN tanárommal a meridián cső végénél, előkészítettük a csillagda földrajzi hosszúságának meghatározását. A minisztérium engedélye alapján néhány éjjelen keresztül távirati összeköttetésbe jutottunk az ógyallai csillagvizsgáló intézettel,³⁷ és dr. MARTIN tanárom felügyelete alatt egy jól sikerült holdészleléssel meghatároztam a kolozsvári csillagda hosszúságát.

Egyik éjjel várakozási idő alatt megemlítettem tanáromnak, hogy Makón lenne egy matematikai, fizikai tanári állás, melyet elnyerni remélhetek. Ő azt a tanácsot adta, hogy a berlini egyetemre szóló ösztöndíjamat hagyjam ott, pályázzak az állásra, mert a magyarországi három egyetemen (Budapest, Kolozsvár, Zágráb) túl sok mennyiségű, természettani tanárjelölt van, jó lesz helyet fogni. Szót fogadtam, pályáztam, és hála a sok régi makói ismerősnek, meg is választottak az ev. ref. aligmnáziumhoz tanármak (az) 1876–77. tanévre.

Mivel alapvizsgálatom ideje szept. 4.-re volt kitűzve, azért pár nappal előbb leutaztam tájékozo-

dásom végett Makóra. Utamban az Alföld Fiumei vasútvonalán azon észleletet tettem, hogy Hódmezővásárhelyen a cigányzenekar a vonat beérkezével rázendítte a nótát:

Vásárhelyi sétatéren Béla cigány muzsikál,
Hajlik ide, hajlik oda, gyönyörű szép kisleány.
Én felém is hajladozott mosolygott egy róza
Bár ne hajlott hajladozott, ne mosolygott volna.

Ott bizony minden vonatot zeneszóval várt Béla cigány.

Szegedre beérve a várost ünnepi díszbe öltözve láttam, mert azon napon leplezte le a város közönsége DUGONITS András író életnagyságú szobrát. Én PÁKH sótárnok úrhoz hajtottam – atyám egyik régi ismerőséhez – bizonyos információk végett, és szerencsésen bele is cseppentem egy nagy családi ebédbe, mert PÁKHné DUGONITSsal rokonságban állott. Ám azért bérkocsin naplementekor már a Kis-Zombor (és) Makó közötti kompon állott, és ott tapasztaltam, milyen messzire elhangzik az emberi hang a víz fölött. Felülről jött le egy molnárlégény énekelve:

Jaj Istenem, én Istenem de félek,
Baja történt tegnap éjjel az égen.
Akit illet rá vigyázni, nem tudott
És ~~az~~ égről egy szép csillag lehullott.
Ma is hallom!

Másnap, midőn bemutatkozni voltam, csak akkor tudtam meg, hogy az algimnáziumot felerészben az ev. ref. egyház, másik felében Makó város közönsége tartja fenn, és ennek megfelelően a gimnázium iskolaszékének tagjait felerészben az ev. ref. egyház, másik felében Makó város közönsége küldi ki. Az ev. ref. egyház részéről: CSÉCSI-NAGY Imre ev. ref. második pap, SZ. MOLNÁR Albert gimn. igazgató (volt partikulai tanárom), SZALÁRDI J. ev. ref. káplán, ZSAKÓ M. ref. egyházi gondnok, SZÉLL földbirtokos és BÁNFFY Zs. nyug. ref. pap, a város részéről pedig POZSONYI János polgármester, BOGYÓ apátplébános, HORVÁTH M., az orosz egyház (gör. kath.), STEINHARDT J. zsidóiskolai igazgató, NEMCSIK M. városi képviselő, SZÉLL István földbirtokos. Az iskola vezetője CSÉCSI M. Imre volt.

Az iskolaszék előtt bemutatkozva, az iskolaszék a német nyelv tanítását is reám akarta bízni, mivel azonban én ezt nem mertem vállalni, kijelentettem, hogy hálás köszönetem ugyan a megválasztásért, de

nem foglalhatom el az állást, mert nem tudok németül. Erre STEINHARDT zsidó isk. ig. közderültség közt adta elő, hogy ő a hibás abban, hogy nem tudok németül, mert hétszeri próbálkozása után sem tudott német szót verni belém, levonja a következtetést és én helyettem elvállalja hetenként 4 órában a német nyelv tanítását díjmentesen. Így lettem aztán én heti 24 óra tanítási kötelezettség mellett makói gimnáziumi tanár.

Visszaautazva Kolozsvárra, szerencsésen fejeztem be alapvizsgálatomat. És ezzel búcsút mondtam az erdélyi bérceknek, hogy aztán 30 éven át kinn az alföldön időzzem. Makóra visszautaztomban Hódmezővásárhelyen Béla cigány most így kesergett:

Hullámzó Balaton tetején
Sajkáján ül egy halászlégény,
Hálóját szerencse, őt meg a kedvese,
Elhagyta, el a szegényt.

Szegeden este, a Proféta étteremben vacsorázván, a híros halpaprikásózó helyen, megszámlálhatóan változatban zúgott a „Hullámzó Balaton”. Hiába próbáltam éjjel altató mesterfogást, szüntelen ott zúgott fülemben a „Hullámzó Balaton”. De bizony még Makón is folyton zúgott fülemben a „Hullámzó Balaton”.

CSÉCSI tiszteletes úr – ki éppen philosophiai doktorátusra készült – előre beszerezte a tankönyveket, s mivel ő a jeles paedagogiai művekből úgy látta, hogy a legkitűnőbb mértani mű Euklidesnek mértana, hát ő beszerezte Euklides geometriájának BRASSAI bácsi által fordított példányait. Földrajzi tankönyvül pedig LOCZI Ferencnek katonai iskolák számára írt földrajzát, és nekem szigorúan ezen könyvekhez kellett tartani magam.

Ezen tanév próbára tette minden erőmet, nem csak azért, mivel az akkor még csak 3 osztály óráinak ellátására csak hárman voltunk, hanem mert se könyvtárunk, sem semminemű szertárunk nem volt. A fizikai szertár, egy WINTER-féle elektromos gép(en) és egy DÖBERREINER-féle gyújtógépen kívül egyebet alig tartalmazott, természetrajzi szertár egyáltalán nem volt. A könyvtárunk csak a partikuláról maradt csekély számú könyvekből állott, nagyjából BUDAI Ézsaiás latin grammatikájából. Én ezekből a grammatikákból egy egész kis kézi könyvtárt cseréltem össze, sok számos iskolával való levelezésem útján, mert jól sejtettem, hogy ezeknek a grammatikáknak antikváriusi értéke elég nagy lehet.

Természetrész szakos egyetemi kartársaimmal való levelezésem útján egész csinos kis ásvány- és kőzetgyűjteményt szereztem össze. A fizikai szertár saját kézimunkámmal kisebb eszközöket, mint p(1). okáért mozgások egyenközényét, hajtási parabolát, ingaállványt, Leideni palackokat, Minottó-elemeket, szikrázó kerekeket, Caleidoskopot állítván elő. Az iskolaszék azzal méltatta szorgalmamat, hogy a fizikai szertár számára 800 forintot szavazott meg. Ezen összegből elsősorban a SÜSS-féle egyetemes fizikai állványt, ATWOOD-féle ejtőgépet, Centrifugális gépet összes mellékleteivel szereztem be, úgyhogy év végén elég szép szertárt tudtam összehozni.

Amint mondják, közös lónak túrók a háta. Beigazolódott ez az egyház és a város által közösen tartott gimnáziumnál is, mert sem a város, sem az egyház nem akarta másként ruházni a gimnáziumot, mint a cigány szokta a purdét, mikor felruházza egy gatyamadzaggal. Nekem is a mindennapi szükségletért atyám támogatásához kellett fordulnom a tanév első negyedében. Csak akkor kezdett rendesebbre fordulni az anyagokban a dolgunk, midőn én franciakulccsal a kezemben gyakorlatilag mutattam be ZSARKÓ gondnok úrnak, hogy nem fizetés esetén könnyedén szét tudom választani a gimnázium főépületéhez utólag hozzácsapott lépcsőházat.

Makói tanárkodásom idején felszólított POZSONYI polgármester, hogy a képviselő testületet győzném meg a rács hidak előnyéről, azon időben lévén kérdésben a Maroson keresztül vezető közúti híd, melynek még a kisvonatot is el kellett bírnia. Feladatomban közderültség közt alaposan megfelelvén, kedvet kaptam a vízről kísérletekkel egybekötött előadást tartani. Ezen célból Natrium fémért beutaztam a megáradt Maros hátán Szögedébe, és ekkor a várost ismét lobogódsztólva találtam.

A reáliskolában hamarosan megtudtam, hogy a város Konstantinápolyból a Szoftáhok küldöttségét várja. Megtáviratoztam a nagy eseményt igazgatómnak Makóra, mire aztán estére rengeteg makói tömeg is szaporította az ünneplő közönség számát.

Bármilyen ízletes volt is a makói túrók lepény és kedvesek voltak is a NÉMETH színtársulatához tartozó társulat tagjai, kik szabad estéikben segítettek nekem deszkákat politúrozni, klikkereket köröszütfürni, mégsem bírtam elfelejtezni arról, hogy a Maros vize normális vízálláskor is egy szintben van íróasztalom-

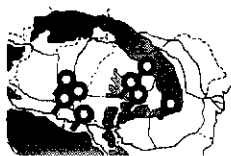
mal. Amikor pedig kilép medréből és megtölti a töltések tágas közét, akkor felszíne lakásom tetejével áll egy szintben. Ezen eset otlétem alatt kétszer is bekövetkezett. Ilyen esetben másfél hétig is felhangzott a harangok félreverése után a ref. templom tornyának tetején lakó toronyőr által a városi tanácsnak szócsövön át leadott parancsa: „Minden ember ásóval, kapával a Verebesi töltésre, mert nagy a veszedelém”, vagy pedig: „Minden gazda hordjon trágyát a hídvári töltésre, mert nyúlgátat kell csinálni”. Egy ízben mi is ki voltunk rendelve a nagyobb tanulókkal nyúlgátverésre. Máskor meg a tanári testület is ki volt rendelve éjjeli őrségre csolnakokra.

A makó(i) ref. vártemplom tökéletes mintája volt a török betörések idejében épült vártemplomoknak. Téglalaakú területének négy sarkán állott a négy zömtorony, roppantul vastag falaival, mindenik összeköve a túlsó sarkon álló zömtoronyval vastag és magas falakkal, amelyek csekély munkával várfolyosókká voltak alakíthatók. A terület közepén a hatalmas méretű templom épült az igen széles, vastag falú és igen magas toronnyal (a toronyőr folyosójáról a reggeli órákban jól lehetett látni a világios várhegyet.)

Belátván, hogy rettenő elfoglaltságom mellett nem tudok kellően elkészülni szakvizsgámra, és másfelől pedig meggyőződésről arról, hogy a fennálló körülmények között nem fejlődésképes a gimnázium, lemondtam állásomról és Kis-Kun-Félegyházára húzódtam meg, atyám mellé.

Katonák közt élve, katonai ismeretekhez jutottam. Akkoriban osztogatták ki először (a) „LINE-MANN” ásókat, és atyám a tiszttal egyetemben gyakorlatilag tapasztalta ki, hogy ezen harci eszközökkel mit lehet elérni, jómagam is részt vettem az ők gyakorlataikban.

A nyári vakáció elején hazalátogattam háromszéki rokonaimhoz, akiket nagy izgalomban találtam. Akkor kezdődött az orosz–török háború. Egy külső hatalom biztatására br. ORBÁN Balázs puccsot készített elő az „Adjud”-i híd felrobbantására, ami által az orosz katonai utánpótlás lett volna meghiúsítható. Mivel túlságos nyíltan folyt az ügy előkészítése, és ellenkémkedés útján igen könnyen vehetett tudomást a dologról Oroszország is, az Osztrák–Magyar-Monarchia kormányánál közbeléphetett, és ezáltal meg lett hiúsítva a kísérlet. A m. kir. csendőrség folytonos éberléletben volt,

házkutatásokat tartott. Mikor én hazakerültem, a Dalmácia felől becsempészett, a cs. kir. hadseregből ki-mustrált „WENZEL”-féle fegyverek nagyrésze már részben a csendőrség kezében volt, másik része a dálnoki erdőkön ládába csomagolva hevert. Onnan, mert a csendőrség már nagyon közel kutatott a ládák után, L. A. útján Márkosfalvára került B. B. kezére, ki a ládákat Attila koporsójának temetési módjára társaival a Csernátón pataka egyik holtmedrébe ásta el, és azután a vizet rávezették. Azon időtájt igen sok kéményben függött sonka helyett füstölt „WENZEL”. Magam is egy ilyen füstölt WENZEL puskához jutottam. Ezen mozgalom szervezője, mint biztos résztvevőktől tudom, br. ORBÁN Balázs volt – legalábbis Csíkszéket és Háromszéket illetően, és nem UGRON Gábor, mint azt egyidejű újságok hirdették. Br. ORBÁN Balázs járta be gigjén Csíkmegyét, mind pedig Háromszékme gyét.

Visszatérve Kis-Kun-Félegyházára, onnan fel-felrándultam Budapestre, hogy ott a tudom. egyetem és a műgyegetem néhány tanárának előadásait hallgassam meg.

1878 januáriusában, bevégezve szakvizsgámat még pólólag megismerkedtem a kolozsvári egyetemen a BELL-féle telefonnal, mintegy ráadásképpen az egyetemi tanulmányaimra.

Atyám kívánságára Aradra mentem, ott élő nagybátyámhoz, leginkább azért, hogy ott társadalmi élet-hez csiszolódjak. Nagybátyám, ki nyugdíjas tisztviselő létére a SZÉCHÉNYI gőzmalom pénztárosa volt³⁸, a vállalat főgépészével hozott össze, ki módfelelt igyekezvén megérteni a kézi könyvében foglalt matematikai képleteket, hamarosan megcsináltuk az egyezséget, hogy én a gépész urat az algebrára tanítom, ő meg engem vas-, réz-, faesztérgálásra tanít. Ám azért elég idő jutott arra is, hogy a reálisokla híres kísérletező tanárától egyet-mást tanuljak, aki a BELL-féle telefon rezgő lemezeinek kérdésével foglalkozott. Ebből az időből származott első esztérgálási remekem, egy BELL-féle telefon.

Megemlítem a későbbiekért, hogy atyám lakása Kis-Kun-Félegyházán, ugyanazon városi épületben volt, hol Svalizsér³⁹ őrnagy korában József főherceg Őfensége lakott. Ezt a T-alakú épületet a város később két lakásra osztotta szét. A szomszédunk HOSSZÚ Sándor erdélyi származású nyug. adótárnok volt, kinek neje egy bécsi származású, vidám kedélyű úrnő, TEKUTS Róziília ki szerette az ifjú nemzedéket maga körül gyűjteni. A zongorázás és nagyvidámság az

egy helyt vékony közfalon át hozzánk is áthallatszott. Ilyenkor megeseett, hogy a közfalon való átkopogtatással engem is átédéztek. Egy ilyen alkalommal esett meg, hogy a szünni nem akaró kopogtatásra, mivel mi ifjabbak nem akartuk otthagyni a kártyapartit, atyám ment által. Ámde rögtön vissza is tért azzal, hogy „Jertek, mert az öreg HOSSZÚ megütötte a szél”. Én jó társammal, VARGA Bandi hadnaggal átrohantam, de akkor már atyám is ott volt egy közelben lakó orvossal, ki utasításul adta, hogy a szenvedőnek tarkójára és mellére reszelt tormát rakjunk, karjait s lábait folytonosan súroljuk. Társam maga helyett atyám lovászát küldte, és mi ketten addig súroltuk a szegény HOSSZÚ testét, míg a belépő doktor felvilágosított, hogy fáradozásunk immár hiábavaló. A temetés után az özvegy felszólítására átmentünk hozzá, hogy jogtanácsosának jelenlétében felvegyük a közös vagyont. Megállapítottuk, hogy állampapírokban, takarékpénztári könyvekben, kitűnő értékű váltókban a többi felkelhetőkön kívül 56 ezer forint volt a birtokában.

Ezen időben jelentkezett VARGA Endre barátom a tüdővész, kinek ápolásában élénk részt vettem, de időnként minden kínálkozó állásra benyújtottam pályázatomat. Folytattam levelezésemet „Mező-Szakálháza”-i úri család (gr. BETHLEN) fiainak nevelőjével, ki engem a maga utódául beajánlott. Létre is jött a meg-egyezés azon esetre, ha én szeptemberig nem kapnék állami alkalmazást, atyám kívánságának óhajtván ezen tekintetben eleget tenni.

Kis-kun-félegyházai vakációzásom alatt jött a parancs violaszín pecsét alatt, hogy a Mollinári bakáknak Boszniába kell vonulniok.⁴⁰ Mivel az ezred körletének Kis-Kun-Félegyháza volt az utolsó városa, itt vett utolsó búcsút hozzátartozóitól az ezred legénysége. Az ellenszenves excursióra induló legénység búcsúja igen keserves volt. Circa tíz bakát kellett kiráncigálni az indulófélben levő vonat kerekai aól – akik persze rögtön bilincsbe kerültek – de a tömegben hy(p)nozisos erő hatalmasodván el, asszonylányok csoportosul fektették nyakukat a sínekre, és csak nagy későre sikerült kordont húzni a vonat mellett, és a vonat előre-hátra tolatásával végképp elillanni, de a robogó vonatról is sűrűn hangzott „csokjasa ozmanili” kiáltás. Ennek a hangulatnak megfelelően hozta aztán a hír, hogy a hadbírótság 11 egy éves önkéntest lövetett főbe Bosznapródban, mert nem akartak a török testvérek ellen harcolni.

Augusztus végén, midőn éppen indulni akartam Mező-Szakálházára, akkor kaptam a hírt, hogy szeptember hó folyamán állami alkalmazást fogok kapni, és így Mező-Szakálházára való indulásom abba maradt. Kineveztetésemig Kis-Kun-Félegyházán tartózkodtam, kirándulva a honvéd-utász tanosztaggal Alpárra, Zalán bolgár „boila” csatavesztési helyére.

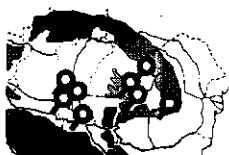
1878. szeptember 28-án kineveztetvén a kecskeméti állami reáliskolához tanárnak, én bevonultam Kecskemét híres városába. A kaján sors azonban úgy rendezte, hogy atyámnak egyik szab. állományú főhadnagyához, egy ref. collegiumi tanárhoz szálltam be, aki akkor éppen szöges ellentétben állott dr. DÉKÁNY Rafaellel (most már igazgatómmal) a városi iskolaszéki elnökség felett való küzdelemben, amelyben dr. SZAKÁTS István jó székely társam lett a győztes. Gondolható, hogy helyzetem nem volt kellemes, főleg ha megemlítem, hogy a tanári testület nagyobb fele „Zipser” katolikusokból állott, akik a székely faj ellen való ellenszenvüket elég nyíltan is kimutatták. Csak nagy későn tudtam kedvezőbb nézetekre hangolni kollégáimat, és sok hónapba került, míg megindult ebéd után a búcsújárás „ROEDIGERÉKHEZ” fekete-kávéra. Egy közel lévő vendéglőben étkezvén, ebédután hazafelé igyekeztemben 2-3 tanárt láték lakásom felé sétálni, kiktől megtudakoltam, merre igyekeznek, mire a felelet az volt: „ROEDIGERÉKHEZ” fekete-kávéra. Mikor együtt megérkeztünk lakásomra, már ott vala egy-kettő-három, kávéörléssel, és már 1-2 kávéfőző gépen főzték is a kávé az elkövetkezendő számára, és rövid időn minden szék, divány és az ágyak megteltek ref. kollégiumi, piarista gimnáziumi és reáliskolai tanárokkal, kik aztán szent egyetértésben szívták az előre kikészített békepipát. Különösebben összebemorááltak minket a reáliskolai tanárok által kezdeményezett nagyböjti ismeretterjesztő előadások. A nagyrészen ismeretterjesztő előadásokra fáradtságot nem kímélve készültünk elő, meggyőzve a közönséget, hogy a „lejáriskolai” tanárok is megállják a helyüket. Négy évi kecskeméti időzéseim alatt aztán minden évben megújítottuk a böjti előadásokat.⁴¹

Tanulmányi tekintetben újdonság volt előttem a szerkesztő mértani stúdium, melyből 2-2 óra volt számomra előírva, IV., V. osztályokban. Mivel nem igen nagy volt tanítványaim tisztaságérzete, hogy az ismeretelt rajzpapír kiadásoktól a szülőket megmentsem,

10 rendbeli kitűnő rajzszeretelt szereztem be, és szombatoként egész délutánomat az ifjúság segítségére szenteltem: amiből kifolyólag aztán a szerkesztő mértani studium gipsz és lombfűrész munkákra szélesedett ki.

1879. márc. 5-én a Tisza elöntvén Szeged városát, mihelyt kiépült Dorozsmától Szegedig az ideiglenes hídpálya, azonnal kirándultunk Szögédébe meg tapasztalni a nagy vizet. Az állomástól fiakkerek helyett csolnakokon jutva be a városba, élőtanúi lettünk a város romlásának. Otthon Kecskeméten aztán elhatároztuk, hogy a szegedi árvízkarosultak javára mindenféle előadásokat rendezünk.

1879 nyarán vakációzni Székelyudvarhelyen lakó testvéremékhez jöttem és onnan velük együtt a kászonjakabfalvi fürdőre mentem. Onnan egy súlyosan beteg unokatestvéremhez Torjára szállítottam ápolónak. A beteg állapotának jobbrafordultával másik testvéremhez, Márkosfalvára mentem át. Ott talált meg engem egyik kecskeméti tanártársam levele, ki apósa és sógornője társaságában gyógycélokból Előpatakon tartózkodott, híva engem, hogy lennék útítarsa székelyföldi kirándulásán. Mivel Kászonjakabfalván időző testvéremék is Márkosfalvára érkeztek, és onnan Előpatakon át Udvarhelyre tartottak, velük mentem Előpatakig. Ott ismerkedtem meg leendő menyasszonyommal. Harmadnap megindultunk Sepsiszentgyörgy-, Tusnád-, Szent-Anna-tó-, Büdösbarlang-, Torjára és az ottani rokonok meglátogatása után Márkosfalvára. Midőn jó BARABÁS József úr bátyámhoz befordult szekerünk, ő éppen az ámbituson csibukozott, és meglátva engem nagy fennszóval kezdett hátra az udvarba rendelkezni: „Öljetek libát, süssetek kürtöskalácsot, kedves vendég jött!” De már erre én is felkiálték: „De már akkor itt maradunk egy hétig, Józsi bácsi!” De erre ő emígy kiálta: „Hagyjatok békét a főzésnek, sütésnek, jó lesz ezeknek puliszka is!” Mire erre kecskeméti kollégám, emígy: „De már akkor úr bátyám, puliszka mellett is itt maradunk egy hétig, hadd tanuljam meg, milyen az a puliszka.” Pár nap múlva aztán elindultam kollégámmal Előpatak felé, és akkor esett meg, hogy nagykörsi kollégám először látott délibábot, a Szépmezőn, Angyalos alatt. Előpatakon pár napig időztem MÜTTER élesdi járásbíró családjával. Onnan kalandos úton jutottam Brassóba, majd Homoródkarácsonfalvára PÜNKÖSTI G. sógorom szüleihez, honnan aztán Segesvárra utaztam bevándoró kecskeméti kollégámat és

fürdőző társait. Segesváron találkoztam iskolatársammal, KÖVÉR Á., most már honvédhuszár hadnagy úrral. Másnap reggel aztán megérkezett Előpatakon hagyott SZŐKE Gy. Kollegám is társaságával, kikkel együtt tekintettük meg a város nevezetességeit, a várat, PETŐFI szobrát⁴² és a segesvári csatában elesett „SCARIATIN” orosz tábornok impozáns szobrát, mert ezen helyen sebesült meg MÜTTER úr honvéd hadnagy korában, 17 lándzsadőféstől, és onnan szedte őt is föl egy jólelkű szász család. Segesvárról Kolozsváron át Élesdre mentünk, hol én is egy hetet töltöttem MÜTTER úr szíves meghívása folytán.

Az új 1879–80. tanév sok munkával kezdődött, mert egy fáradhatatlan munkakedvű tanártársammal a reáliskola vegytani intézete számára világítógáz előállítására szolgáló készüléket terveztünk, saját kézimunkáinkkal szándékoztunk azt előállítani. Mivel azonban csapokat, csöveket, hordót nem szoktak ingyen adni, a költségek előteremtése céljából előadásokat rendeztünk. E célból EDISON „Phonograph”-jának segítségével akartuk megadóztatni a közönséget. STEFLI-CSEK bécsi tanszerárustól 5 forint napibérért haszonbérbe vévén ezt a rém csuda szerszámot, és 5 napi kísérletezés után összetanultunk ezzel a gyermekkorát élő géppel (melynél a hengerre fölragasztott staniol lemezekre íratott rá a hang), és be mertük mutatni a közönségnek. A trombita és a kisbőgő hangjának felvétele kitűnően sikerült, már kevésbé a klarinét és emberi éneké, gyengécskén a „vochumana”-é. Ugyanis minden körülfordulásnál egyszer csúnya zörejt hallatszott, a staniol lapnak összeragasztási helyén.

Sikerünkön felbuzdulva átmentünk azzal Kis-Kun-Félegyházára is, természetesen zsúfolt ház előtt mutattuk be a beszélő masinát, ahol az ilyen tudományos előadásokat nem tapasztalt közönség soraiban gyakran hangzott föl a felkiáltás: „humbag az egész”. Mikor pedig ráadásul a BELL-féle telefont is bemutatuk volna, melynek egyik példányát a második házban egy zongora tetején helyeztük el, midőn észrevették, hogy egyszerre csak egy személy hallgathatja az úrnő zongorázását, kitört a méltatlankodás.

Nem is mertünk elmenni Nagykőrösrre, hogy bejelentett előadásunkat megtartsuk, hanem magunk helyett levelezőlapot küldtünk robusztos vonat rajzával, melynek tetején ott volt elhelyezve a fűgét mutató phonograph.

De a gázfejlesztő elkészült, és a reáliskola sok népszerű előadásnál vette annak hasznát. A tanév alatt többször voltam meghívva Élesdre vadászatra. 1880. aug. 8-án házasságot kötöttem MÜTTER járásbíró lányával, Juliskával. Ezen a nyáron mértem föl az Élessdel szemközti hegyoldalon eső pesterei, később „Igric” névre keresztelt barlangot, és ástam ki több „cap de oriasu”-t vagyis barlangi medve koponyát, melyből egy példányt a Székely Nemzeti Múzeumnak küldtem.⁴³

1881. júl. 28-án született első fiam, Kálmán, Élesden.

Az 1881–85. tanévben sűrűn látogatott el házukba özv. HOSSZÚ Sándorné jogtanácsosa, dr. SZABÓ ügyvéd úr, hogy feleségemet rábírná, egyeznék bele, fogadna az özvegy a maga és a mi számunkra egy nagyobb lakást, hogy barátságos környezetben várja be élete végét. Feleségem azonban sógornőmnek (az ő testvére) és sógoromnak (kiket az ügyvéd közvetítésért szintén felkeresett) sürgős rábeszélésre sem volt hajlandó elfogadni. Pedig az özvegy hajlandó volt egész vagyonát átadni nekünk. Egy hónap múlva újból megjelent az ügyvéd házukban azzal, hogy az özvegy végrendeletet akar csinálni, és 5000 forintot kínál nekünk, ha feleségemmel együtt meglátogatjuk, de feleségem ezt az ajánlatot sem akarta elfogadni.

1882. május 1.-től betegszabadságra mentem, ahol 3 hónapot töltöttünk el a SZINY-féle telken időzve. Kovásznán kaptuk kecskeméti sógorom azon értesítését, hogy HOSSZÚ Sándorné elhalt, de halála előtt fölkerestette férjének egyik távoli rokonát Erdélyben, egy gör. kath. HOSSZÚ nevű papot, és miután a kis-kun-félegyházai tanítóképezdének férje nevére alapítványt tett, magának és férjének sírkápolnát építtetett, öreg cselédjét végkielégítette, 22 kis-kun-félegyházai ifjabb nő és férfi ismerőseinek – köztük nekem is – egyenként 300-300 forintot hagyományozott, a fennmaradó 26 000 forintot férje felkutató rokonának hagyta.

Az 1882. év nyarán meglátogatván sepsiszentgyörgyi rokonainkat, velük megtekintettük a Székely Nemzeti Múzeum kiállítását is, mely akkor ez ev. ref. kollégium régi emeletes épületének emeletén volt elhelyezve,⁴⁴ NAGY Géza múzeumőr gondos kezemunkájával rendezve, hol az egyik szoba majdnem egészében székely családok adományleveleivel volt feldíszítve.

De meglátogattuk a DACZÓ kúriában elhelyezett székely műipariskola helyiségeit is, mely in-

tézmény akkor PÁLMAY Lenke úrhölgy erélyes vezetése alatt állott. Ezen intézmény működéséről csak annyira emlékszem, miszerint módot adott a székely asszonyok- és leányoknak arra, hogy a szövés technikáját, kiindulva a legegyszerűbb régi szövőszékekből, megtanulhassák a 4, 8 nyüstös szöveteket szőni, szemmel látható módon tanulságot meríthessenek a gyorsvetelő előnyeiről és megismerhessék a soknyüstű nyüstgépek kezelését.

Amint pedig ezt a nyüstgépet megkedvelte a tanfolyamokon résztvevő közönség, akadt egy asztalosmester Szemerjára menőben, az út baloldalán az első házban, ki 19 o.m. forintért készített egy 600 platínás, 24 o.m. forintért pedig egy 900 platínás nyüstgépet, melyhez a szükséges kártyalemezeket az ipariskola kártyaverő gépén verte ki SZOPOS I. szövőmester. NB. A szövési tanfolyamokra 2–3–4 hétre jelentkezettek és 2–3 hónapra a székely asszonyok.

Ugyan megkedveltük feleségemmel együtt a szövés mesterségét, mert Kovásznára hazatérve azonnal beszereltük a fehér, vörös, kék fejtőt, na meg kerítve egy szövőszéket, KAKASNÉ asszonyom tudós vezetése alatt megkezdtük néhány uzsonnázó abrosz szövését 8 nyüstre, magam lévén önkémének segítő inasa.

Most is látom KAKASNÉ asszonyom önkémének megöröknyöködését, midőn egy reggel azt vette észre, hogy estenden elhagyott munkája az éj folyamán ugyan megszorodott. Addig nézegettem, számolgattam a lábitók járását, míg betanultam a 8 nyüstösbe.

Egyik kecskeméti születésű kartársam emiatt oktatást adott arról, miszerint meggyőződésemmel ellenkezőleg még tanárember is szerezhet vagyont a legtisztességesebb módon. Élő példaként szolgált ő maga, ki szegénysorsú szülőktől származván Kecskemétről eljövetelemkor már mindkét takarékpénztárnak, nagy szőlőterületnek, két nagyobb háznak tulajdonosa volt. Jó példája azonban máig sem fogott rajtam.

Kovásznáról újult erővel tértem vissza Kecskemétre. Visszatérésem után felszólítást kaptam egy fehértemplom tanártársamtól, nem cserélnék-e helyet? Mivel hegyvidéken született feleségem sehogysémit bírta Kecskemét poros levegőjét, belementem a helycserébe, ami aztán a miniszterium által engedélyezve is lett. Midőn már ott voltam, csak akkor tudtam meg, hogy a magyar állami hivatalnok és a többnyire Gátajáról származó cselédeken és a nagyszámú közös

hadsereg-beli katonákon kívül más nem igen beszél magyarul. Igazgatóm is közölte velem már a bemutakozásnál, hogy I. II. g. osztályokban kötelesek vagyunk német nyelven is segíteni a növénydekeken. Még igen fennhangon emlegették a bennszülöttek „Diese ungarische Wirtschaft wird nicht lange dauern”. De ezen megismerés egyszerre kecskeméti emlékeket költött fel bennem.

Eszembe jutott, hogy midőn 1880. augusztus 8-án tartott esküvőnk után a székelyföldi havas tájak helyett Kecskemét homokjára kellett kitepednünk, a vakációi forró napok alatt csak a reggeli és estéli órák alatt mertünk kimozdulni, és amíg feleségem házimunkával foglalkozott, én a kézdívásárhelyi „Székelyföld” számára írogattam cikkeket. Első cikkemben a kecskeméti racionális gyümölcsstermelés előnyeit ismerttettem, utalva az egyidőben érő gyümölcsfaj termelési előnyeire, szemközt a háromszéki, hol ismertem olyan kertek, hol az 500 drb almafából mindenik másfajta volt, más időben éret be, tehát piacképtelen volt. Második cikkem a köpecsi barnaszénről szólott, felhíva a figyelmet arra, hogy a gyengébb minőségű szenek bányászata csak akkor fizeti ki magát, ha (a) termelés helyén elégettetve, villamoserő átvitelére használjuk fel. Harmadik cikkemben a barnaszén elégetésére használt újabb rendszerű kemencék (regencvátoros kemencék) leírását adtam. Negyedik cikkemben a bolgár rendszerű kertöntözést ismerttettem. Mindenik cikket saját készítésű cinkográfiaival illusztráltam, melyből annyi példányt, ahány példányban jelent meg az újság.

Új viszonyok közé jutottunk. Hogy mást ne említsek, a majdnem örökösen dudáló keleti szél, a „Krusevo” (melyet Háromszéken Nemerének, a havasalföldi román(ok) „Krivot”-nak neveznek) és egy eddig ismeretlen természetű csapás, a „sváb-bogár” megdöbbentettek. Másfelől, amíg Kecskemét gazdálkodó város, addig Fehértemplom a szó teljes értelmében katonaváros volt. A lakosság fő jövedelme a nagyban termelt boron kívül a katonaságnak (egy teljes közös hadseregbeli ezred, 2 eskadron huszár) számára kiszolgáltató árukból került. És ehhez a mindennapos katonai zene lakásunk környékén. A talaj is más volt, mert a lábunk alatt fekvő szármát emeleti képződményben „Congeria” és „terebratula” ugyan bőven volt, de homok nem. A Deliblati homoktenger illő távolságban volt tőlünk.

Ezek és sok más egyéb jutott eszembe az új, fehértemplomi környezetben, midőn hírül vettem, hogy kollégám, kivel cserét tettem, várankozásában csalódva öngyilkos lett. Nekünk is súlyos gondokat okozott az idegennyelvű lakosság között való megélhetés, ami csak akkor enyhült, midőn egy németül is beszélő gát-tajai magyar háztartási alkalmazotthoz jutottunk. Ott született második fiam, Ernő 1883. dec. 7-én. JÓ TÖREKI Gábor igazgató tanácsára megismerkedvén egy sétálni szerető nyug. auditor úrral, az ő dicséretére legyen mondva, ott szóialtam meg germán nyelven 33 éves koromban. A sérák közben világosodott fel a fehértemplomi őslakosság vagyonságának az oka, midőn megtanultam, hogy 50 akós hordókban is szüretelhet bort valaki, akinek egy talpalatnyi szőlője sincs. A szomszédos községekből a lakosság szekénderék számra hordta be a leszedett szőlőt, olyanformán, mint nálunk a disznó-dínyét szokták.

Ernő fiam keresztelője után – kit ref. pap hiányában rom. kath. lelkész keresztelt meg – a katolikus plébánia kérésére utánajártam, melyik ref. egyház illetékes az anyakönyvezésre. Csak hosszas iratváltások után sikerült megtudnom, hogy a mi illetékes egyházunk a pancsovai református egyház. Levelezésben lévén a pancsovai egyház lelkészével, FA István úrral, ő ellátogatott a fehértemplomi szórványhoz. Második látogatását előre jelezvén, összeszedtem a ref. híveket, és aki konfirmálatlan volt, azt előkészítettem, és előhozták a keresztelelen csecsemőket is, és tartottunk ezen alkalommal keresztelest, konfirmálást és egy esketést. Ezen fáradozásokért a pancsovai ref. egyház tiszteletbeli presbiterévé választott meg. Ami jó volt Kecskeméten, Fehértemplom is kézimunkáztam egy gázfejlesztő készüléket, a mikroszkóphoz egy mikrotomot és az újonnan bevásárolt dinamóhoz több apró segédeszközt, BELL-féle telephont, egy kezdetleges mikrofont.

Az 1883–84. tanév nyári vakációján született harmadik kisfiam, Élesden, René Lajos, júl. 4-én. A meggyarapodott család augusztus végén hazatérve Élesdről, már jó TÖREKI Gábor igazgatónkat nem láthattuk viszont, mert őt Budapestre helyezték át. Utóda ideiglenesen SIMON Péter csíkszentimrei kedves kollégám lett a fehértemplomi zipser kollégám nagy megütközésére.

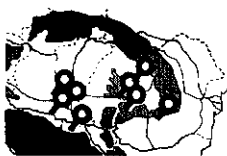
1885. februárius közepén feleségem súlyos idegbajt kapván, március közepén apóssommal gyógy-

kezelésre Budapestre vittük. (Apóssom anyóssommal együtt már februárius közepén ott volt.) Anyóssom a három kis unokáját magával vitte Élesdre.

Gyászos idők voltak ezek, s így nem is csodálom, hogy olyan könnyen hagytam ott nagy munkáival helyreállított lakásunkat és költöztem el, SIMON Péter kollégámnak nem éppen jószántából épített házába. Őt ugyanis, ki Nagyszebenből helyeztetett Fehértemplomra, a nagyszebeni szászok átirata folytán a fehértemplomi németiség a legbarátságosabban fogadta, úgyhogy 2 hónapnál tovább lakott a vendéglőben. Azután is csak egy magyar hivatalnok adott helyet nekik az ő szűkös lakásában. Ő akkor telket vett és rá házat épített, én az ő kiadó szobáiba költöztem és nagy kertjét bérbevettem.

A nagy anyagi igyekezetemben két szobát selyemgubó tenyészítésre rendeztem be, de a selyemtermelésben nem volt szerencsém.

Az 1885–86. tanév végén, éppen a vizsgálatok idején lepett meg bennünket dr. KLAMARIK János miniszteri osztálytanácsos, a középiskolai ügyek intézője. A látogatást bezáró értekezlet végén tudakolta, kik azok a tanárok, kik nem tudnak németül. Németül nem tudó kartársaim a feltett kérdésre hallgatva feleltek, de én mint értekezleti jegyző mellette ülve, a megismételt és inkább csak hozzám intézett kérdésre kőköttyantottam, hogy én is csak annyit tudok, amennyit prakszishoz tanultam. Erre kitört a művihar: „portás ön? Hausknecht ön? hogy így beszél?” És ezen akordal bezárta az értekezletet, azon megjegyzéssel, hogy akinek valami kérnivalója van, délután 3–5-ig keresse fel őt a vendéglőben, azután pedig Fehértemplom környékét megismerni óhajtván, szeretné, ha sétáján kísérnének. A jegyzőkönyvet elkészítvén, 3 perccel öt óra előtt bekopogtattam hozzá. Azzal fogadott, hogy mi kérnivalójavan Önnek? Az alkalmat fel akarván használni, kértem, helyeztessen át Erdélybe. Na, úgymond, ennél semmi sem könnyebb, mert Brassóban egy reáliskolát állítunk föl, és jegyzőkönyvébe nevemet és utána, hogy Brassó, jegyezte be. Ámde jegyzőkönyvét hirtelen lecsapta és felkiáltott: „De hiszen Ön nem tud németül!”, és erre folytatása következett a délelőtti leckézetésnek. Szerényen megjegyeztem, hogy akikkel tárgyalok, meg vannak elégedve előrehaladásommal, és még azt is, hogy a brassói szász gyerek 5–6 éves koráig jól beszél magyarul, és csak a gimnázium középosztályaiban lesz ultranémet. Engedélyére aztán megkérdez-

tem, hogy ő, aki annyi érettségi vizsgálaton volt jelen, és mindenesetre látott jeles tanárok által oktatott kitűnő tanulókat, kik 8 éven keresztül, heti 5–6 órán át tanulták a gramatika és syntésis alapján a latin nyelvet, beszéltek csak egy is latinul. „Az más!” kiáltotta főnököm. Szerényen megjegyzém, hogy KLAMARIK János logikájából nem úgy tanultam. Erre ő beültetett a szegletbe, elibém vonta a székét, két más jelenlevő tanártársamat oda ültette, felszólított, mondjam el életem történetét németül. Kezdetén jártam előadásomnak, amidőn fölkiáltott: „de hiszen önnek nagyobb szóhátsége van, mint nekem, csak a der, die, das és a deklináció hiányzik!” – és arra elmentünk sétálni a Néra csatormán át, az aranyat hordó Néra folyó mellett elterülő mulató kertbe, előbb megtekintvén az ezen vidéken szokásos kanalas (turbinaszerű) hajtású vízimalmot, és azután áldomás tartván – uzsonnámat főfő főnököm fizette.

1886 nyarán SCHELLING Kornel nőten kartársam toborzására otthagytam a dinnye, a borsó, uborka stb. ágyásokat és elvándoroltam vele, bevándorolni a Székelyföldre. Ő előbb megjárva Déva, Petroszény, Szeben tájékait, Brassóban találkoztunk, mivel én előbb Élesdre mentem, gyermekeimet látogatandó. Programunkhoz híven a földvári állomásra utaztunk, honnan megkezdjük gyalogútunkat. Keresztül is mentünk szerencsésen az Olt hídján, de amint Árapatak felé kanyarodánk, utoléra minket egy kaszálással megrakott szekér, és elhaladtában gazdája megmustrálván minket, megállítá lovait, megtudakolá hová megyünk, és felvilágosításunkra, hogy Előpatakára mennénk, meginvitála, hogy ülünk fel, elvisz minket Árapatakáig szekérral, hamarabb is, és beszélgetni is lehet. SCHELLING vonakodott, mert ő gyalog akar járni, de én átvettem magamat a saroglyán, SCHELLING is fellépe a gazda mellé, és beszélének Árapatakáig. Onnan aztán gyalog indulánk el Előpataka felé, de egy rég nem látott ismerősöm felszólíta szekereére, és így érénk be Előpatakára. Ott megháltunk, és másnap megtapasztaltuk az előpataki fürdőt is, és fürdői séta fejében az erdőn keresztül (mentünk) Szemerja végébe. A falunak Sepsiszentgyörgy felé való végébe eső ház előtt ott üle egy ismerős alak, s hát csakugyan REMÉNYIK Kálmán⁴⁵ volt. Ő, ki időközben megházasodott, ott üté fel sátorfáját. A szíves invitálásra be is mentünk a házba, hol asszonyom ökelme megvendégele minket jóféle tokánnyal és rétespalacsintával. Kálmán pedig azzal ke-

resztvezé gyalogjárású programunkat, hogy szekeret állított a ház elé, megmagyarázá, hogy merre van az út Tusnád felé, és minket a mexikói induló hangjainak tilinkózása mellett elindított. Mi azonban Sepsiszentgyörgyön még megtekintettük a Székely Nemzeti Múzeumot is. Másnap reggel Tusnádon megfürödve, vezetővel a Csomágon át a Szent-Anna-tóhoz és onnan a Büdösfürdőig gyalogoltunk. A kénbarlangban gőzölvén magunkat, a vendéglőben az ebédnél kaptuk az értesítést, hogy KÖNCZEI Miklósné, kedves, régi ismerősöm hazafelé indulva K. Szentlélekre, meghív minket, hogy elvisz Torjáig vagy Kézdivásárhelyre. Így jutottunk el Torjára, hol jó rokonaim körében töltöttünk el egy estét, és másnap begyalogoltunk Kézdivásárhelyre, a kocsitulajdonosokat elkerülendő a Torja vize mellett, gyalogutakon. Mivel SCHELLING okvetlenül meg akarta nézni az ojtózi szorosban a RÁKÓCZI-VÁRAT és Bereckben a római castrumot, másnap pedig a kovásznai fürdőt, én ezen két napot testvéreimnél töltöttem el Kézdivásárhelyen és Márkosfalván. Vásárhelyről szekéren utaztunk el Kászonújfaluiig. Onnan gyalog igyekeztünk a Nyergesen át, Csíkkozmás felé. A gyaloglás annyival inkább sikerült, mivel a Kászonvize völgyén az én napernyős kollegám láttára felbőszült bika a meredek oldalra felszorítván, majdnem két kilométeren át kísért bennünket az országúton. Csíkkozmástól ismét fogadott szekéren haladtunk Csíkszeredáig, honnan kirándultunk Csíksomlyóra is. Másnap nagy elhatározással indultunk neki a nagyerdőnek. De amint a vendéglő kapuján kiindultunk, egy fiákeres is jött utánunk, megkérdezé, hová utaznak az urak? válaszunkra meginvitála, hogy ülünk föl, mert ő elvisz minket Udvarhelyig egy forintért. Lemondtunk a gyaloglásról, feültünk, és a Szent-Egyházas-Oláhfaluban való három órai etetési idő alatt kirándultunk Szentkeresztbányára is. Udvarhelyről kollegám Parajdon át elment Marosvásárhelyre, én pedig Segesváron át Élesdre, a gyerekeimhez.

Augusztus közepén ismét Fehértemplom voltam, ahol tanúja voltam a pártját ritkító égitünetmenynek, az augusztus végi csillaghullásnak⁴⁶. November hónapban ért azon meglepetés, hogy a fehértemplomi kereskedők és urak isteni csoda folytán egyszerre elkezdtek magyarul is beszélni. Ezt a csudát a „Philoxera vastatrix” idézte elő, amennyiben (a) Fehértemplom város határának túlnyomó részét tevő sző-

lős területeket elpusztította. Tulajdonosaikat a magyar állam a deliblati-i immunis homokterület átengedésével megmentette. Kiderült, hogy a urak majd mindegyike cseregyerek volt szegedi, hódmezővásárhelyi, halasi vagy kecskeméti gyerekekkel.

Négy évi fehértemplomi időzésem alatt ismerőseim és vétel útján több, mint 100 régi érmet gyűjtöttem, mivel a vidék történelmi múltjánál fogva alkalmas volt arra, és ezen érmeiket beküldtem a Székely Nemzeti Múzeumba.⁴⁷

Az 1886/87. tanév kezdete ugyan még Fehértemplomban talált, de október végén megkaptam áthelyezésemet Zomborba, hol tanári vándorlásaim meg is szűntek. FEHÉR Ipoly tankerületi főigazgatóm rendelkezésére ott a phisikai szertár gondozása reám bízott.⁴⁸ A gimnázium építése alkalmával a sok költődésén átment szertár eszközei alapos javításokra szorultak, azoknak rendbehozása kötötte le két éven át majd minden szabad időmet. Rövidesen megismerkedhettem a zombori élet barátságos formáival.

Odahelyeztetésem harmadik napján, máris megkedvelt igazgatóm tanácsára megtettem a tisztelgő látogatásokat úgy a vármegye, mint a város és az egyházak fejeinél, és a két szerb képezde igazgatóinál, melyet természetesen a látogatások visszaadása követett. A minden tanult embert társasága körébe befogadó akkori bácskai társadalom körében már ottlétem első hónapjában nagyszámú ismeretségre tettem szert.

1887. jún. 19-én hosszas, súlyos betegség után feleségem elhalt, és én magamra maradtam, mivel három árva gyermekem a nagyszülőknél volt. Ismerőseim és a józan ész tanácsára szept. végén megkértem GFELLER Ferenc vármegyei alszámvevő úrnak leányát, Bertát, kit összes ismerősei szelidsége miatt egyszerűen „galamb”-nak szólítottak, és nov. 12-én meg is tartottuk az esküvőnket. Így nyertek árva gyermekeim második új édes anyát és én mindig gondos és hű élettársat, az árvák nagyszülői pedig leányuk helyett egy új leányt. Azon körülmény, hogy feleségemnek rokonai még a bácskai fogalmak szerint is dúsgazdagok voltak, sok kellemetlen órát szerzett nekem kartársaim egy részénél, mert nagy ismeretségemnél fogva igazgatójelöltet láttak bennem. Pedig nekem sohasem voltak igazgatósági fájdalmaim. Csupán a fizikai szertár tökéletesbítésére fordult minden gondom. Ami érhető is, mert akkor kezdett óriási léptekkel előhaladni a fizikai

tudomány. Ezért szereztem én mindjárt az első tanév vége felé egy pompás esztergát, melyen kisebb-nagyobb vas- és réztárgyakat is lehetett esztergálni.

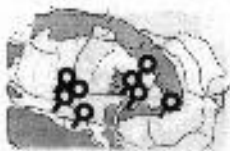
Az 1887/88. tanév vakációján feleségemmel ellátogattunk Kovásznára feredőzni, de mivel akkor már nem volt a vajnafalvi részen vendéglő, ahol étkeztünk, másodnap már tovább vittük a sátorfát, elmentünk rokont látogatni Márkosfalvára, Kézdivásárhelyre és torjai rokonaink felé. Onnan a Büdösön át első feleségem szüleinek szíves hívására Élesdre mentünk. Onnan pár hét múlva a gyerekekkel visszatérve, egy-egy bácskai rokonunkhoz tértünk be egy és fél heti ismeretségre és onnan haza. Ekkor született negyedik fiam, István, aug. 30-án.

Az 1888/89. tanév elején bíztattam meg a pirosi ref. egyház esperessége által a zombori ev. ref. tanulók hitoktatásával. Mivel pedig Zomborban ezidő szerint állami elemi iskola nem volt, csupán a város által fenntartott felekezeti iskolák, és pedig: rom. kath., gör. keleti, szerb és zsidó elemi iskolák, ezen iskolák vezetői pedig nem adtak helyet a ref. hitoktatás céljaira, saját lakásomon tartottam hetenként 2 délután a vallástani órákat. Nem egyszer kellett azonban gimnáziumi elfoglaltságom miatt eltávoznom hazulról, és olyankor rom. kath. vallású feleségem tartotta meg az órákat, amit aztán én azzal viszoñoztam, hogy számtalanszor helyettesítettem rom. cath. hitoktató kollegámat. Ez az állapot addig tartott, míg ág. ev. testvéreink egyházi céljaira lakást béreltek ki, attól kezdve ott folyt az elemi iskolások vallásitanítása. Ev. ref. tanítványaim összeírására más adat nem állott rendelkezésemre, mint az 1890-ik évi népszámlálásnak a város polgármestere által átengedett adatai. A polgármester átengedte a nagytermet, és én önként vállalkozó tanítványaimmal négy délutánra szétosztályoztam a majdnem 30 000 drb népszámlálási lapot, megállapítva, hogy Zombornak ezen időben mintegy 300 ev. ref. lakosa volt.

Ezen összeírás adott alkalmat a zombori ev. ref. fiók-egyház megalakítására, mely a pacseri ref. egyházhoz csatoltatott.

Engem csak 1893-ban váltott fel gimnáziumi ref. hitoktató tisztemben RÁTZ Soma kartársam, az elemi iskolások oktatásában pedig 10 évi hitoktatás-kodásom után CSETRI Károly kartársam.

1889. szept. 1-én a Bács-Bodrog vármegyei kazánfűtőket és gőzgépekezőket vizsgáló bizottság

tagjává nevezetvéni ki, ezzel újabb munkakörbe jutotam. Sokat kellett tanulnom, ami mindenképpen hasznomra is vált. Azzal kezdődött, hogy felrándultam Budapestre, a m. kir. államvasutak nyugati pályaudvarának kazánjavító műhelyébe. Két napon át egyik kazánból a másikba bújva megtanultam, hogyan kell a kazánokat kireperálni.

A dologból az lett mintegy félév múlva, hogy a bizottságban szereplő két tag, a zombori állami építészeti hivatal főnöke és a szegedi vasúti főfelügyelő felszólítottak, tartanak a kazánfűtők és gépkezelő-jelöltek számára tanfolyamokat, hogy a gépkezelést általában elég jól értő személyzet megtanulja a rendeleteket és a tárgykör pshihicai részét, és megtanuljon magyarul olvasni is. A rendeletek szerint ugyanis mindenkinek kellett magyarul írni, olvasni tudni, de nyelv dolgában ezentűl nem is mentünk, mert a németet németül, a szerbet is saját anyanyelvén vizsgáztattuk.

Elfoglaltságom évről évre szaporodott, mert már az 1888/89-ik tanévben az akkor felállított kereskedelmi iskolában is, az iskola igazgatójának kérésére is több más gimnáziumi tanár társammal óraadói tiszteet vállaltunk. Én ott eleinte a vegytant tanítottam és, mint afelele új iskolában, tüzetesen résztvettem a szertárak felállításai munkálataiban, így a vegytani, természettani, s főleg az áruismeri szertárak szervezésében. Az utolsó adott a legtöbb munkát, mivel én egyenként és különkülön kerestem meg Magyarország nevezetesebb gyártelepeit az áruismeri szertár gyarapítására. A budapesti erzsébetfalvai petróleumfinomító, a zólyombrezói állami vasmű, a Concordia gőzmalom és az állami dohányjövődék produktumaikkal egy egész termet töltöttek meg. Ezen iskolában 8 évig foglalatostkodtam, felváltva vegytant, pshihicát, áruismerét adva elő.

Az 1890/91-ik tanévben a Bács-Bodrog vármegyei Gazdasági Egylet titkára a társulat nevében megkeresvén, hogy a tagok által próbaként termelt cukorrépakat cukortartalmukra nézve vizsgálánám meg, a megfelelő tanulmányozás után, és mivel a két intézet szertáraiban a szükséges eszközöket, a finom vegyi mérleget, a hydrostaciai sajtót, a szénsavfejlesztőt, a polaristrobometert megláttam, szívesen rendelkezésére állottam az egyesületnek. Vizsgálódásaim eredménye kimutatván, hogy a legtöbb kísérleti telepen termelt cukorrépánál a cukortartalom elérte a megkívánt, a leg-

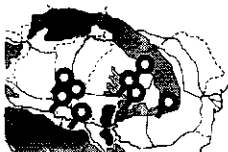
alább 13% cukortartalmat, a birtokosok ennek alapján felállították az első bácskai cukorgyárat Cservenkán.

Az idő telvén elfoglaltságom is szaporodott, ami alkalmas volt arra, hogy a sorban harmadik kisfiannak elvesztése felett érzett fájdalmamat csillapítsa. Telt az idő és azalatt most már csak öt rendbeli postatakarék pénztári könyvecskéik betétei gyarapodtak. Azért volt ez fontos, mert ráeszméltünk, hogy a könyvecskéik jussán állandó lakóhelyhez is juthatunk. Ugyanis első lakásunknál úgy jártunk, hogy két nagyobb fiacska ujjongására kitekintvén az udvarra, azt láttuk, hogy ők a pincében egy mosóteknőben csolnakáznak. Azonnal felmondtuk a lakást és egy nagyobbat béreltünk, hogy aztán apósomékkal együtt közös háztartást folytathassunk. De a szerencse itt sem kedvezett nekünk, mert a lakást nagy költséggel helyreállítván, a ház 2 év múltán tulajdonost cserélt, a tulajdonos maga költözött abba. Újabb lakásunkban is csak 3 évig lakhattunk békességben, mert házigazdám értesülve a lapokból, hogy lakbérünket az állam évi 40 forinttal javította, rögtön 80 forinttal többet fizettem, mint kaptam. Már ekkor keresni kezdtünk laktelket.

Új, ideiglenes lakásunkba már apósoméik nem követhettek minket, de apósomnak rövid időn belül elkövetkezett elhalálózása után anyósom és Mariska sógomóm hozzánk költözött, és azóta mindvégig együtt laktunk Zomborban.

Az 1881/82-ik tanév vakációján tanulmányi kirándulást rendeztem Erdélybe gimnáziumi és kereskedelmi iskolai tanítványaimmal, honismertetés, bányák és gyárak megtekintése céljából. Utunk Déva, Vajdahunyad, Kalánteleg, Petrosény, Piski, Brassó, Sepsiszentgyörgy, Előpatakkal, Kézdivásárhely, Büdösfürdő, Tusnád, Csíkszereda, Szentkeresztbánya, Udvarhely, Segesvár, Aranyosgyéres, Torda, Kolozsvár, Nagyvárad látónivalóinak és gyárainak megtekintése után, hazatértünk Zomborba, úgy amint azt a zombori gimnázium Értesítőjében megírtam.

Az 1894. év elején vettünk meg egy alkalmas beépített telket Zomborban, a postatakarék pénztárban összegyűlt 1 300 forintból, és azonnal a ház lebontásához és anyagának felhasználásával az új ház építéséhez is kezdtünk. A ház cserép alatt volt, de szobái igen keskenyek, ablakai kicsinyek, fala pedig vert fa volt, ezért építettük át újra.

Ezen évben vállaltam el újra nagybeteg kartársam, ZSUFFA Vincze helyettesítését a városi könyvtár-egylet könyvtárában, míg aztán 1895-ben bekövetkezett halála után könyvtárnokká meg nem választattam, mely tisztet aztán Zomborban időzésem utolsó órájáig viseltem. Azon idő alatt a 40 000 kötetes könyvtárnak megfektettem a cédulakatalógusát.

Az 1894. év június végén legidősebb fiam, Kálmán rohamos tüdővészbe esvén, orvosi tanácsra Lucsivna fürdőre ment feleségem kíséretében⁴⁹, hol állapota rohamosan rosszabbodott. Onnan el kellett hozni öregszülői kérésére Élesdre.

Ilyen körülmények között az építkezés csak nehezen, de határozott tempóban haladt előre jó ismerőseim és feleségem rokonai szíves kalákázásai mellett. A ház augusztus végére teljesen elkészült, és mi alig vártuk, hogy a falak a meleg nyáron kiszáradván, szükségünkől sajátunkba költözhesünk be. Kálmán fiamat már az új házból tettemük el, november 24-én.

1894. november elején szereltem fel udvaromon a meteorológiai eszközöket, és ezen időtől kezdve elköltözésemig táviratozó tagja a zombori állomás a magyarországi hálózatnak. Később zivatarjelző állomás is lett az én állomásomon.

Bácsbodrog vármegye ez idő szerint már előkészületeket tett, hogy a megye monográfiáját a közelgő milleniumi ünnepekre megírassa. Felszólítottam, hogy írjam meg a megye földrajzát és éghajlati viszonyait. Ám a monográfia titkársága belemesterkedte vállalkozó iratomba, hogy mindazt megírom, amire más vállalkozó nem akad. Így jutottam én ahhoz, hogy Bácsbodrog vármegye földrajzi, éghajlati viszonyain kívül a vármegye akkori népességéről, a vármegye mezőgazdaságáról, akkori iparáról, pénzügyzeteinek állapotáról, a megye akkori közlekedési és akkori közigazgatási viszonyairól kellett adnom hűséges felvilágosítást. Mindezeket a megyei állami építészeti hivatal, a folyammérnökség, a pénzügyigazgatóság, gazdasági egyesület és a megye közigazgatásának szíves útbaigazítása alapján érhettem el.

Zombor szab. kir. város kereskedelmi iskolája 1898/99-ik tanév végén mindenik tanszékre megkapván a megfelelő tanárokat, én 1899 júniusában felszabadultam ezen oldalról a munkától.

De úgy volt megírva, hogy nekem továbbra is kijusson a főlős munkából. Egy véletlen folytán a Bács-

Bodrog-vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat titkárnak állása megüresedett és a társulat választmánya engem működő és választmányi tagjai közé beválasztván, a gyűlésére meghívott. Az ülésen felszólítottak, vállalnám el a titkári és múzeumóri állást. Beismerésemre, hogy én ugyan se archeológiához, se etnográfiához, se a numizmatikához, se a történelmihez nem értek, a mellettem ülő SÁNDOR Béla vármegyei főispán úr ezekre a szavakra fakadt: „De hiszen Ön székely, és amit a székely akar, azt meg is csinálja”. Erre én a megdöbbenéstől megilletődve kevésvartatva így feleltem: „Állok a kötélnek, de – fordulék alispánunkhoz – ám akkor, alispán úr, helyet is kérek az épületbe.” Igen, mert már akkor előre láttam, hogy az egy nagyobbacska asztalon elférő múzeum rövidesen meg fog gyarapodni. És megindult nagy lelkesedéssel küzdelmem, elsősorban a közönség közönyével, mert akkoriban a társulatnak csak három alapító és 81 pártoló tagja volt. Lelkes és derék alelnökömmel, LATINOVICS Géza orsz. gyűl. képviselő úrral versenyezve gyűjtöttünk alapító és pártoló tagokat, úgyhogy ottani működésem alatt, mely 1894 elejéig tartott, az alapító tagok száma 33-ra, a pártoló tagoké 228-ra emelkedett föl. Másfelől pedig arra is igyekeztem, hogy a társulat Értesítőjének munkatársai közé minél több egyént nyerjünk még, hiszen azideig majd minden füzet ugyanazon szerző (DUDÁS Gyula és MUHOVAY Alfonz) cikkeivel telt meg. Nem felejtkeztem meg arról sem, hogy Évkönyvünket lehetőleg illusztráljam, amihez JUHÁSZ Árpád zombori festőművészt megnyervén,⁵⁰ az általa rajzolt leletek képeit könyomati úton sokszorosítottam, esetleg megfelelő példányszámban fotografiai másolatokat is készítettem Értesítőnk számára.

Azon körülmény, hogy múzeumunk könyvtárába igen hasznavehető numizmatikai műveket, VE-SZELSZKY, COHEN, RÉTHY műveit hamarosan beszereztek, és rendelkezésemre állott az Archaeologiai Értesítő és az Archaeologiai Közlemények több évfolyama, DARNAI Kálmán ősrégészeti műve és WOSINSZKY Mór Tolna megyei ásatásokról szóló műve, az Ethnográfia sok évfolyama, bőségesen segítettek tanulmányaimban. A Zomborban megjelenő újságokba buzdító, lelkesítő cikkeket írtam, és szakértő tudósok alapján Évkönyvünkben a régészeti leletek preparálásáról és a leletek csomagolási módjáról ismertető cikkeket írtam, eljövendő munkatársaink számára.

Alelnököm kezdeményezésére négy napig tartó propagandakörutat tettünk a megye déli részsein, miközben három jelentősebb régészeti telepet konstatálunk: a Vajsza (Vajasárok) melletti mintegy 300 tumulusból álló temetőt, az 6-palánkai nagyterjedelmű avar-rhínget és a kiszácsi tumulus temetőt. Megjártuk Bogyánt, Novoszellőt, Bukint, a Palánkákat, Csébet, Glozsánt, Begezset, Futtakot, Újvidéket és külön Zentát. Az archeológiai ásátások megélenkültek. GUBICA Kálmán Bodrog-Monostorszegen és Sziga-Szigeten, Barthán-várán, CZIRÁKI Gy. a bogóvevai és a vajszkai telepeken ásattak, KUZMIÁK S. a Lalityon, én magam pedig Bács-Madarason, Kiszácson és a bézdáni „Zöldhalom”-nál ásattunk.

Alelnököm ösztönzésére a vármegye felsőbb részén eső LATINOVICS kúriákat és minden általam megközelíthető bácskai műemléket lefotografáltam, és a 90 db-ból álló sorozatot albumba kötöttem. Öt évre terjedő munkám alatt a Bács-Bodrog-vármegyei Múzeum, főleg az ásátásokból, három termet töltött meg. De már azután szem- és idegbajom miatt meg kellett vállnom a munkától.

De még ezen munkálkodásommal kapcsolatban részt kellett vennem a vármegyei közművelődési palota építőbizottságának munkálataiban is, mint annak jegyzője. A vármegye vezető férfainak és a közönség(nek) a bizalmából úgy az építési alapra, mint annak belső berendezésére igen szép ajándékokat jártam ki, mert úgy a megye, mint a megye öt városának törvényhatóságai előzetes tudakozódásomra jelentős összegeket helyeztek kilátásba, másfelől egyes családok szép könyvtáraikat ajánlották föl átengedésre. Így a LATINOVICS család tudományos művekből álló 14 000 kötetnyi könyvtárát, FERNBACH Bálint földrajzi, vadászati és szépirodalmi művekből álló 10 000 kötetnyi és ifj. VOJNICS József ugyancsak 10 000 kötetnyi könyvtárát. Ha ezekhez hozzáteszük a Zombor városi könyvtár egylet 40 000-nyi kötet könyvtárát és a Bács-Bodrog-vármegyei Tört. Társulat könyvtárát, ezek 74 000 kötetnyi tartalmukkal nagy súlyt adtak volna a zombori kultúrpalotának. Azonban másképp határozott a sors a kultúrpalota felől. Az előmunkálatokat vezető szűkebb bizottság szükségesnek találta egy nagyobb, 200 tagú bizottság összeállítását. Azonban a szűkebb bizottság politikai okokból ellenszenves egyéneket nem akart beválasztani, akik pedig minden bizonnyal

nagy hasznára váltak volna a kultúrpalota ügyének. Így felemlítem, hogy nem akartak helyet adni a bizottságban dr. VÉRTESI Károly ügyvédnek, ki pedig asztaltársaságával már akkor SCHWEIDL szabadságharci honvéd tábornok, aradi vértanú emlékét megörökítendő óhajtvá, SCHWEIDL szobrának felállítását tűzte ki célul. A szobor Zombor város legszebb terén, a Szabadságtéren fel is állítottott nagy nemzeti ünnepek között. A zombori származású SCHWEIDL tábornok relikviáit mindössze másfél évvel azelőtt tudtam a múzeum számára a usaládtól megnyerni, és másfél év múlva állott a szobor.⁵¹ És ezen lelkes hazafit nem akarta a bizottság tagjai sorába befogadni dr. GOZSDU Elek törvényszéki elnök ellenzése folytán.

Én belátva azt, hogy a vaskalapos kultúrpalotai szabadtörmény bizottság munkája hiábavaló lesz, tisztemről lemondtam, és azzal el is aludt a kultúrpalota ügye. A VÉRTESI asztaltársaság azonban újabb egy év múlva föllállította Zomborban a JÓKAI téren RAKÓ-CZI fejedelem emlékszobrát.

(Fájdalmas elégtételtemre szolgált, hogy már 1910-ben azt jelentette a Bács-Bodrog-Vármegyei Tört. Társulat titkára az évi közgyűlésen, hogy a működő tagok szellemi működése lanyhult, a közönség érdeklődése alábbszállott, a pártoló tagok száma 197-re olvadt.)

Tanári működésem idejéből még a következőket említem föl.

Az 1896-ik évben, a milleniumi ünnepekre való előkészületek alkalmával a gimnáziumi tanuló ifjúság KÖLCSEI Himnuszát betanulandó együttesen volt berendelve a nagy tornaterembe, mikor az egyik idősebb felügyelő tanár nagyon felindult állapotban jött be hozzám a könyvtárterembe, elmondva, hogy egy pár szerb fiú majdnem szembefordulva a többivel, karjait mellén összefonva, keményen összecsukott szájjal mutat rossz példát a többinek, és kért engem, hogy helyettesítem őt a felügyelésnél. Bemenvén a terembe, közöltem az énekvezető tanárral, hogy kinek helyetteseként jöttem be, megkértem, hogy az ifjúságot egymás mögötti sorokba állítsa föl, ami meg is történt. Erre az a három tanuló a sorból kilépve, a többi felé fordult és nem énekel. A teremből kiparancsolván a három rendetlenkedőt, az ünnepi hangulatában megzavart ifjúság lelkesen ünnepelt, és azután zavartalanul folyt tovább a tanítás. Estére kelve a szomszédból ájtott egy ismerős hozzám, hogy az utca végén nagy tömeg közeledik fák-

lyakkal és éneklés közepette. Egy pillanatilag arra gondoltam, hogy a két szerb tanítóképezde növendékei óhajtának kellemetlenkedni nekem, és annak megfelelően tettem meg intézkedésemet, de amikor ráeszméltem, hogy igen erélyes rendőrkapitányunk van, tisztába jöttem, hogy egy másodlagú kellemetlenkedés fenyeget engem, a magyarság tüntet mellett. A matracal barikádózott ablakon kitekintvén láttam, hogy a rendőrkapitány vezetése alatt jött a menet, mire én a szomszéd szoba ablakából fogadtam egy magyar fiatalember üdvözlését, biztosítva, hogy csak fájdalmas kötelességet teljesíttem, midőn a zavargókat rendre intettem. Másnap egyidőben jelentem meg a megye főispánjánál egy szerb deputációval, amely áthelyezésemet akarta kieszközölni. Áthelyeztetésemből semmi sem lett, ellenben a panaszosok ezután messziről köszöntek.

1896 júniusában családommal együtt a millenniumi ünnepekre, Budapestre szándékozván felmenni, fiam tanuló társainak szülei azzal fordultak hozzám, vinném el fiaikat is magammal. Mivel 10 tanuló nál több volt a csoportban, tanulmányi kirándulás lett a dologból. Utunk Eszéken, Pécsen vitt át Budapestre. Már Pécsen is megtekintettünk mindent, ami kis tanítványaimat érdekelhette. Budapestten hat napot töltöttünk, és ezalatt megjártuk Budát, a Svábhegyet, a nagy kiállításban is voltunk négyszer, voltunk a Múzeumban, az Állatkertben, a Népligetben, a FESZTI-körképet is megnéztük, a Császárfürdőben és a Margitszigeti fürdőben is fürdöttünk, végigélveztük a nagy tornaversenyt, láttuk a királyi várba felvonuló tisztelgő küldöttségeket, megtekintettük a koronázási jelvényeket a Mátyás-templomban, és így csakugyan nem csoda, ha június 8-án kora reggel mindnyájan ünnepi díszbe öltözve, zsebünkben a megváltott kitűnő tribünjegyekkel, kis tanítványaim azzal a könyörgéssel fordultak hozzám: „Tanár bácsi, ne menjünk oda, mert ott agyonnyomnak minket.” Ti, a hódoló körmenetben. Erre mi le az ünnepi díszszel, el a közeli Keleti pályaudvarra és haza Zomborba.

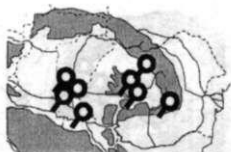
Egy másik tanulmányi kirándulást Fiuméba vezettem UHLMANN és KIRÁLY kartársaimmal együtt. Ezen utunk 1903 júniusában Eszék-, Bród-, Zágrábon át vezetett Fiuméba. Ezen időben folytak Zágrábban a magyarellenes tüntetések, úgyhogy mi be se mertünk menni a városba. Fiumében minden gyárat sorjában megtekintvén, egyszer a tengerhajózási fel-

ügyelőség szíves jóvoltából az Előre nevű hajón Cirvenicába is kirándultunk, visszautazáskor pedig a Buccari-öblöt jártuk körül, és meglehetősen erős bórával tértünk vissza. Más alkalommal Voloscába hajóztunk át, hol tengerparti sétalaton mentünk át Abbáziába. Ismét más alkalommal a susaki oldalon vonultunk fel a Terszatói-várba, megtekintettük Szent Vid ereklyéjét. Amikor Fiuméből visszatértünk, már bemehettünk Zágráb városába, felmentünk a koronázó templomba, megtekintettük a JEL-LASICS szobrot, a színházat, egyik kávéházban megreggelítettünk, hol énekelvén a „Besztebe draga lyubeozna” dalt, meg is vendégeltek minket.

1903-ban minden tiszteletbeli állásomból, a városi könyvtarosságot kivéve megváltam, (s) mert akkor súlyos testi fájdalmaim miatt két botra kellett támaszkodnom, fél évi szabadságot kaptam, hogy Budapestben a batizfálvi vízgőgyintézetben kereshessek nyhülést. Ugyanazon évben REICHENBERG kazánrevizor mérnökkel egyetértően egy mathematica-phisica jutalomdíj alapot hoztunk össze gimnáziumi növendékek számára. A következő év áprilisában magam is létesítettem egy erkölcsstani órációi jutalomalapot.

Az 1903-ban lezajlott vasutas sztrájk idején kellett a filipovai tumulusok ásatására kirándulnom. A katonai vezetés alatt álló vonattal jutottam el Hódságra, hol a község házában tudtam meg, hogy ott a nagyméretű izgatás dacára nem sikerült a munkásságot sztrájkra bírni. Mivel ott minden munkás télen, nyáron egyaránt megkeresett naponta 4–5 forintot, az egész éven át tartó kenderterés mellett. Hódság vidékén oly nagymértékű a kendertermelés, hogy még tavasszal is nagy kenderkazlakat lehet látni a község körül.

Ugyanezen idő tájban résztvettem egy gazdasági egyesületi kiránduláson. Eleinte a Ferenc-csatorna propelerén a kisszapári rizshántolót és onnan a FERENC József csatornán utazva a pusztapéklaki rizstermelő telepet tekintettük meg. Ezen a 2000 holdas területen akkor, mint mondták, 800 orosz lány (rusznyák) gyomláta a rizsültetvényt. Kulpinig (Kölpény) még víziúton mentünk, honnan pedig (az) újfuttaki gróf CHOTEC uradalom kocsjai szállítottak el minket Újfuttakra, a nagyszabású kenderterő mű megtekintésére. Ebben a gyárban 200 elnémetesedett francia eredetű nő dolgozott, kiknek elődei a hugenotta üldözés idején kaptak itt menhelyet. Hirtelen rosszszullemet miatt vissza kellett térnem Zomborba.

Állandó betegeskedésem miatt 1906 nyarán kénem kellett kegyelem útján való végleges nyugdíjaztatásomat, ami a 28 évi állami szolgálatom után 1906. november 1-én be is következett. Ezen időpontig már teljesen be is végeztem a városi könyvtár egylet 40 000 kötete cédulakatalógusának munkálatait.

Húsz évre nyúló bácskai tartózkodásom idején bőszegesen megfigyelhettem, hogy Bácska népe nemigen törekedett a közhivatali állások után. Ennek okát abban láttam, hogy a megye összlakosságának 87%-a önálló őstermelő volt. Úgy a vármegyei köztisztviségeknél, mint a városiaknál és az összes állami hivataloknál az alkalmazottaknak legalább 50%-a nem volt bácskai eredetű. Ennek illusztrálására felemlítem, hogy mikor 1906-ban megváltam Zombortól, a törvényszéki elnök GOZSDU Elek (román, Arad), az állami építészeti hivatal főnöke SZTANKOVICS (szerb, Nagyszében), a pénzügyigazgató POP (román, Erdély), az I. p.ü. igazgatóhelyettes CIPU János (román, Brassó), a II. p.ü. ig. helyettes BÁRCZI (Budapest), a III. p.ü. ig. helyettes KOMÁROMI (Győr) és a majdnem 100 főre rugó p.ü. igazgatósági seregből csak 3 volt bácskai születésű, egy fogalmazó, MOLDOVÁN (román) erdélyi volt.

A vármegyházán és a városházán is az alsóbbrendű hivatalnokok majdnem mindenike idegenből oda beházasodott quietált katonatiszt volt. Az állami főgimnáziumban egyetlen bácskai születésű tanár sem volt eljövetelemkor. Erdélyiek négyen voltak. CSETRI Károly (Torda), MARGINEÁN Sándor (román, Fogaras), PRODÁN (román, Kolozs m.). Feltűnő volt, hogy a megyében, hol az 1900. évi népszámlálás adatai szerint mindössze 6 román család élt (Újvidéken), annyi román tisztviselő kapott alkalmazást.

Mivel már egy évvel ezelőtt megállapodtunk bácskai származású feleségemmel, hogy ifjabb fiúnk egészségi állapotára való tekintetből hegyvidékre, és pedig egyenesen Kovásznára telepszünk át, zombori házunkat eladván, 1905-ben a kovásznai fürdő részvénytársaság telepén vettünk magunknak telket. Feleségem ifjabb fiammal már 1906. május közepén átköltözött Kovásznára, amely helyet mi 1895-től minden nyáron fölkerestük. Magam csak 1906. november 1-én, a Nagyságos Fejedelem hamvainak magyar földre érkezése napján utaztam haza szülővármegyémbé. (Szőkely akciók.)

Amíg házépítésre kerülhetett volna a sor, házszobámba vettem ZATHURECZKY Gyula úr villáját, melyben fönntartott egy szobát testvérenek, özv. CSEREY Jánosné, ZATHURECZKY Emíliaának, nyári üdülés céljaira. Már az előbbi időkből közelről ismert és nagyrabecsült Nagyasszonyunk azt a tanácsot adta, hogy ne építsünk új házat, hanem vegyük meg testvérenek villáját, ő majd kialakusza, azon feltétel mellett, hogy becsületszavamat és kezet adok rá, hogy jobban-rosszban védelmezni fogom a Vajnafalva-fürdőtelep utca (ma str. Cálugáreni) és a fürdőhely jól felfogott érdekeit. Tanácsára hallgatva megvettük a villát, mely amúgyis a mi telkünk szomszédja volt. A kezadás is megtörtént, és megkezdődött a nagy munka. A zsendelytető csupa rozsdá volt, téli ablakok nem voltak, az udvar is hegy-völgy volt, az első fagyolvadáskor térdig süllyedtem a talajvizetes területen, az udvaron egy fácska se adott árnyékot. Nagy munkálatokat kellett kezdeni, melyhez a kölcsönt a brassói Albina Bank folyósította. A most már kétszeres nagyságú villateltet alagcsöveztetjük, planírozattuk, a tető cserép alá került, két kémény is épült, téli ablakok készíttetek, az udvaron álló épület kívülről betapasztatott, gyümölcsfákat és bokrokat ültetünk, szóval lakhatóvá tettük az épületet. Apránként alkalmasabbá vált otthonunk a kultúréltre, és mi magunk is a már megszokott ingyenes, közérdekű közreműködésre.

Már mikor mint fiatal fürdővendégek jártuk Kovásznát, említettem, hogy még kisgyerek koromban, 1861-ben (vagy talán 1864-ben) még állott NAGY Ezékiel uram vasolvasztó kemencéje, és később tanulmányaim folyamán „Bernh. von COTTA” geológus értekezéséből Kovásznának, mint vasérctelep helyéről HERBICHnek „A Székelyföld geológiája” című művéből is megerősítve találván COTTA jelentését, készséggel engedtem KOTSIS István áll. isk. tanító komám felszólításának, hogy az itt(eni) helyi, az időközben megüresedett 17 zártkutatómányi jogot vegyük át. Az meg is történt 1907. jún. 6-án, de még a legöregebb bányamunkások sem tudták megmutatni nekünk NAGY Ézi vasércreit, és mindketten járatlanok lévén az üzleti spekulációkban, ránk nézve semmi gyakorlati haszonnal nem járt vállalkozásunk. Éppen ezért a következő évben már visszaléptem társam a bányavállalkozástól, de énnekem az érdeklődésem igen felfokozódván, a következő 1908. szept. 14-én magamhoz váltottam a

zártkutatványi bizonyítványokat. És ezzel elkezdődött az első hosszantartó munkálkodásom. Mivel a kovásznai öregek se tudták nekem megmutatni magát az általam nem ismert „spha(e)rosiderit” ásványt, nem maradt más hátra, mint beszereztem ásványtani műveket, és kémiai technológiai művekkel már el lévén látva, csak a szükséges vegytani eszközöket, és bejárva a HERBICH által kijelölt vonalon a kovásznai hegyektől kezdve a zágoni Délceg patakig minden völgyet, az onnan gyűjtött ércmintákat titrálás útján vastartalmukra nézve megelemeztem. A 176 helyről szedett minták azonban kevés jót ígértek. Mindazonáltal, hogy fáradásom teljesen kárba ne vesszen, felajánlottam díjmentes munkálataimat a M.K. Pénzügyminiszteriumnak, csak a mintegy 560 forintra rúgó kiadásom visszatérítését kérve. A Pénzügyminiszterium kiküldötte a vastelep megvizsgálására DEHRER főbányatanácsos-, CSÁTH vajdahunyadi bányatiszt-, HOFFMAN Géza köpeci szénbánya igazgatóból álló bizottságot, mely vizsgálatnak eredményeként 1909. szept. 8-án megkaptam a határozatot, mely szerint semmiképpen sem mutatkozik gazdaságosnak egy magas olvasztó kemence felállítása Kovásznán. Ez volt a második bányavállalkozási próbálkozásom.

Ám ezzel nem szűnt meg a vasérctelepek iránti érdeklődésem. Egészen véletlenül történt, hogy Sepsiszentgyörgyről Kovásznára hazautaztomban együtt jöttem Kézdivásárhely akkori polgármestere, dr. TÖRÖK Andor úrral, ki említette, hogy ők is találtak kőszénat a Kézdivásárhely tulajdonát képező Katrosa nevű erdő közelében. Mivel nekem a dolog kétesnek látszott, szívesen fölajánlottam a polgármester úrnak, hogy úgyis, mint Kézdivásárhely egykori lakója, és mint a keresztelők anyakönyv szerint tartozéka, díjmentesen bejárom a Katrosát, csak adjon nekem a város szekeret, fedelet, kenyeret ott tartózkodásom idejére, és embert, aki segítsen az ásásban és hordozni a tarisznyákat is. Mindezeket megkapván, 3 napig jártam Katrosát és a szomszéd tájékat, és akkor átrándultunk Kászonyjakabfárára, CSUTAK Albert úrhoz is, az általuk kiásott szén megtekintésére.

Ezen alkalommal meggyőződtem, hogy CSUTAK Albert úr és társtulajdonosai, BÉLY István főjegyző és KIS József budapesti bányamérnök 400 zártkutatványi jogot kitevő területükön szénnyomokat ugyan igen, de szénréteget sehol sem találtak. Katrosán

konstatálva a HERBICH által jelzett spha(e)rosiderit vonulatot, az onnan szedett mintákkal hazatértem Kovásznára. Hazaérkezésemkor már levelet találtam KIS mérnöktől Budapestről, hogy „mit keresett Ön az én kutatási területemen?” Felelve írást: „Amit Ön ott nem talált.” Második levelében, melyben kérde: „Mit talált hát?” Én is lakonice azt feleltem: „Vasat.” Így jutottam én be 1909. szept. 22-én BÉLY István, KIS József, CSUTAK Albert társaimmal a kászonyi vasérctelepek zártkutatványi jogosultjainak sorába. Ott egy álló hónapig jártam a Kászonyvízének mindkét partján a völgyeket, föl egészen eredetükig, és keresztül az Uz völgyén majdnem a Csalános vizéig követtem(a) spha(e)rosiderit vonalat, megállapítva azt is, hogy majdnem mindenütt 80 fokos a réteg dűlése, úgyhogy ottan majdnem mindenütt napvágással lehetett volna kitermelni az ércet. A kapott ércmintáknak általam és a budapesti vegyvizsgálóban történt egyező eredményeket szolgáló megvizsgálása huzamosabb időt vett igénybe. Úgyszintén a szükséges „expose”-nek kidolgozása is hosszabb időt vett igénybe, mert abban a Kászony vidéki munkásviszonyokról, a környéken lévő keményfa erdőségekről, a vasúti vonalak fekvéséről stb. stb. kellett beszámolni. Ezek miatt KIS mérnök csak 1911 nyarán volt képes az első érdeklődő társaság kiküldöttjével az osztrák áll. vas. resicai telepének főbányatanácsosát, PETROVICS mérnök urat Kászonyba hozni, kivel aztán együtt jártuk be a területet. Azonban vevőt nem fogtunk, és újabb és újabb próbálkozásokra volt szükség, míg 1912-től, midőn a tölgyesi galenittelepeket is lefoglaltuk (circa 60 zártkutatványt), csak akkor kezdett volna komolyabb vevő kínálkozni a jogok átvételére, de akkor meg beütött a világháború, és akkor minden munkánk kárba veszett.

Ám tovább is kísértett a vasérc öröde, mert 1920-ban TEUTSCH Mihály úr Bukarestről való fűrdővendég, ki ott „Mica” aranybánya társaságnak egyik igazgatója volt, érdeklődni kezdett a kovásznai vasérctelepek iránt. Ő Bukarestben érdeklődést keltett PANAITESCU Alexandru szolgálaton kívüli ezredesben a kovásznai érctelepek iránt, és 1920. év októberében, meglátogatván engem, egyesülésre léptünk hárman a kovásznai, kászonyi vasérctelepek zártkutatványozása tárgyában, valamint a tölgyesi galenittelep lefoglalása iránt is. Megbeszélésünk szerint nekem Zalatnára kellett vinnem a zártkutatványi bejelentéseket, a sors itt is

üldözött, mert mikor a bányakapitánynak szóval is előadtam kéresemet, igaz részvétellel így szólt: „Miért nem jött 2 héttel ezeldőt, amikor még jogosítva voltunk a zártkutatmányok adományozására, mi most csak a jelentkezést fogadhatjuk el, de az adományozás joga a minisztertanácsé”. Elindultam hát Bucuresti felé, de a fűtetlen és kitört ablakú vasúti kocsikban jó bundám dacára is meghűlvén, kénytelen voltam hazatérni, és utamat csak pár nap múlva folytathattam. Ámde a szerencsétlenség itt is üldözött, mert vasúti szerencsétlenség miatt Alsótömösről Felsőtömösig gyalog kellett cipelni táskámat és bundámat. Amikor pedig hajnali 4 órakor beérkeztem Bucurestibe, abban az órában beállott a vasutassztrájk. A minisztériumban igen előzékenyen fogadtak, de a titkár úr udvariasan kijelentette, hogy csak regátiáknak adnak zártkutatási engedélyt, és ha én kimaradnék az engedélykérők közül, akkor a többieknek könnyebben menne a dolog. Én abba is belementem, ámde hiú álom maradt mai napig a NAGY Ézi vasolvasztójának életretámadása.

Az 1908. év több tekintetben játszott életemben nevezetesebb szerepet.

Ebben az évben történt, hogy a furdődény alatt itt időző rokonom, szentkatolnai BÁLINT Benedek a vajnafalvi furdőtelep utcán időzve, ő hivatalos levelet kapott, melyek slőjd kurzusra rendelték ki. Őt, kit MUNKÁCSI Mihály vitt ki az országos képzőművészeti iskolából Párizsba, hol 4 1/2 éven át a hírneves „Mesonier” fametsző intézetben töltött, és azután 1 1/2 évig volt a híres illusztrált lapnak, (a) „Graphie”-nek illusztrátora Londonban, kit onnan hívtak haza az Osztrák–Magyar-Monarchia Írásban és Képből című vállalatnak „xilographus”-ául. A 17 évig tartó munka bevégezte után az állam végkielégítés helyett kinevezte őt rajztanárnak a kézdivásárhelyi polgári iskolához. A hivatalos levél vétele után felszólított minket, kik éppen sétálni indultunk, menjünk vele az erdőbe görbe fát keresni, mert megmutatja, hogy milyen is az a székely slőjd. Egy órányi idő leforgása alatt egy görbe borsika ágából kifaragott előtünk bicskájával 8 oszloppal egy karzatot, melyből ő aztán egy tintatartót alakított, másnap pedig ugyanakkor odvas fából csinos kesztyűtartót faragott. Ez volt a kezdete az ő „Székely slőjd” munkáinak, melyből ő az E.K.E. felszólítására 1910. november 27-én Kolozsváron tartott előadása és kiállítása idejéig 360 drb-ot produkált. A kiállítás rendezése al-

kalmával magam szedtem ki a ládákából az egyes darabokat, midőn megjelent megtekinteni a slőjd munkákat a kolozsvári fém- és faipar(i) iskola tanári kara a bikali kurzistákkal, és melegen érdeklődött, hogy hol szedte BÁLINT Benedek a mintákat. Azon fölvilágosításomra, hogy a görbe-fák minőségéhez képest székely szívéből és fejéből, elnémult a kíváncsiságuk, főleg midőn előmutattam a csak félig kimunkált görbe fadarabokat is.

Ugyanakkor midőn a három első „Székely Slőjd” darabot állította elő BÁLINT B., felesége NAGY Karolina arra kérte őt, rajzolna neki függönyökhöz, zsebkendőkhöz, színházi belépőkörhöz való rajzokat, mert ő leánykorában sokat hímezett túllre, gazdag moldvai bujárnőknek. Ekkor született meg BÁLINT Benedekék második székely különlegessége, a „Székely túllvarrás”, melyből az 1910. nov. 27-én tartott kolozsvári előadáson már 11 sztozt, 17 színházi belépőt, 50 drb szebbnél szebb zsebkendőt, 10 drb függönnyt mutattak be. A kolozsvári felolvasás után az E.K.E. igazgató-tanácsa HERMANN Antal és mások közbeléptével tanácskozást tartott, melyben megígértették BÁLINT Benedekkel, hogy mindkét gyűjteményüket együtt tartják, nem adják el, és ők teljes tekintéllyel azon lesznek, hogy az állam a túllhímzéses gyűjteményt valamelyik székelyföldi árvaleányház számára, a slőjd darabokat pedig valamelyik fiú-árvaház számára vegye meg. Az idő telt, a világháború pedig eljött, mely BÁLINTÉkat már Békéscsabán találta. Az E.K.E. tanácskozáson hallott szép ígéretekéből semmi sem lett. Az 1918. év július végén Békéscsabán keresztül utazásomkor a vonaton egy békéscsabai orvostól értesültem, hogy Békéscsabán nagy társaság állott össze azon célból, hogy BÁLINTÉk gyűjteményét megvásárolják. Megszakítván utamat, bementem hozzájuk, hol BÁLINT B. előmutatta nekem a társaságnak csak aláírásra váró szerződését, melyben az összes túllvarrotasokért 150 000 koronát adnak azon feltétel alatt, hogy a varrottasok neve „Békéscsabai csipke” legyen, ezenkívül pedig bérbe vesznek számukra egy nagy lakházat, melyben legyen egy negyven nő befogadására alkalmas terem, hol ők 8000 korona évi fizetésért tanítsák a jelentkezőket. BÁLINT B. székely szívére hallgatott és eltépte aláíratlanul a szerződést. Két évvel későbbben özvegye eladta 30 000 koronáért. Így igazolódott be, hogy senki sem lehet proféta a saját hazájában.⁵²

Az 1908. év nyarán, mint Kovászna község önkéntes és mondjuk 17 számú, díjmentes idegenvezetője jutottam összekötésbe az E.K.E. vezetőségével, ki fölszólított, működném közre az E.K.E. orbai járási fiókjának összeállításán. Mivel én már több mint 10 éve szolgáltam csendben az E.K.E. érdekeit, szívesen vállalkoztam a feladatra. Rövid idő alatt körülbelül 200 tagot szereztem össze. Másirányú működéseim alkalmával is találkoztam „Beschwichtigunsrath”-okkal, de hogy olyan egyenes rossz akarattal találkozzam, mint az E.K.E. orbai járás(i) fiók megalakulásakor, arra nem volt eset. Az alakuló gyűlés alkalmával a közigazgatás oly bántó módon viselkedett velem szemben, hogy én látva az én személyem iránt való ellenszenvet, az ügy érdekében félreálltam. Ámde ezen visszavonulásom az ügy teljes kudarcával járt.

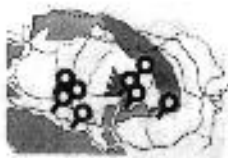
Ezen időtámban tartottam a kovásznai ipartestületben előadást az ipar-szövetkezetekről és az azok kebelében létesíthető árucarnok szövetkezetekről. Ez adott okot arra, hogy illetékes egyénektől felszólítást kaptam arra, állnék az élére egy felállítandó „Orbai Gazd. Egyletnek” létesítésére összegyűlő bizottságnak. Java munkaerőmben lévén, szívesen vállalkoztam ezen munkára is, kötelességemnek tartván helyt állni ott, ahol székely testvéreim érdeke kívánta. Megindultam faluzni, és az előkészítő bizottsággal elkészítettük az orbai gazdasági egylet alapszabálytervezetét, és tagokat is toboroztunk, úgy hogy az 1909. márc. hó 7-én tartott előkészítő bizottsági gyűlésen már bemutathattuk az alapszabálytervezetet és bejelentettük 168 tag bejelentkezését.

Az alapszabálytervezet kevés módosítással elfogadtatott, megbízott az elnökség ezen alapszabálytervezetnek jóváhagyás végett a belügyminisztériumhoz való felterjesztésére. Megállapítottam, hogy mi helyt a jóváhagyott alapszabályok visszaérkeznek, azok 300 példányban kinyomtatassanak és az alakuló gyűlés összehívattassék. A jóváhagyás megtörténvén, az alakuló gyűlés 1909. október havában összehívott, melyre megjelent az Orsz. Gazd. Egylet kiküldötte, MARSCHALL Ferenc úr is, tolmácsolva az O.G.E. jó kívánságait, és előadva azon kedvezményeket, melyeket az egylet felajánl ezen fióknak is (nagy gazdasági könyvtár, kisebb gazdasági segédgépek és eszközök). Midőn a tisztkar megválasztására került sor, a Háromszék Megyei Gazdasági Egylet által kiküldött „Beschwichtigunsrath” azzal állott elő, (hogy) mivel az

alapszabályokban nincs kimondva, hogy a tisztkart nyilvános vagy titkos szavazással kell-e megválasztani, az alapszabály ez irányban módosítottassék. Hiába való volt MARSCHALL O.G.E. titkár felszólítása, hogy ez egyszerűen, mint azt máshol is megoldották, a tagok által beadott lajstromokkal történjék, a „Beschwichtigunsrath” nem állott el követelésétől, és én, mint az alakuló gyűlés elnöke, kénytelen voltam a most már módosított alapszabályokat felterjeszteni. Előre is tudtam, az akkori politikai viszonyok miatt ezen ügy ad calendas graccas fog elhúzódni.

1905-ben a zombori képviselőválasztásokon olyan választási küzdelemben vettem volt részt, melyben mindkét küzdő fél ugyanazon pártárnalathoz tartozott, csak hogy az egyik fél magyar származású volt. Már az előző választáson is ugyanazon két egyén küzdött a mandátumért, csak hogy akkor a szerb fél győzedelmeskedett. Mindkét választás alkalmával azon lélekemelő látványban volt részem, hogy a küzdelem lezárása pillanatában megszűnt a választási küzdelem izgalma is, a legyőzött fél gratulált a győző félnek, és a két tábor együtt ünnepelte a győzőt. De már az 1906. évben tartott választásnál megszűnt ezen eszményi állapot. Ezen alkalommal személyi okok is készítették a küzdelemben való részvételre, és mivel ezen alkalommal a győző fél nem az akkori kormány embere volt, nem akartam megismerkedni gyakorlatilag is az akkor divatos politikai szisztémával, mellyel a nem tetsző hivatalnokokat az ország egyik végéről sűrű egymásutánban az ország másik végére transferálták, kénytelen voltam levonni a consequentiákat.

1907-ben rövid ideig viseltem a Kovásznai Fürdő Részvénytársaság alelnöki állásával járó munkakört, és teljesen kiismervén ezen balkezes egyesület bajait, több tekintélyes háromszéki birtokos biztatására hozzákezdtem egy kovásznai fürdő tervezet(ének) kidolgozásához, melyre engem hosszas időn át tartó fürdővendégeskedésem és megfelelő előtanulmányaim képesítették. Fájdalom, csak 1921. június 30-án nyílt volna alkalom ilyen nagyobb szabású fürdővállalkozás megindítására. Ámde az akkori párturalmi torzalkodás éppen úgy nem kedvezett Kovásznának, mint 1872-ben, mikor gr. TISZA Lajos elbukott a képviselőválasztáson. Éppen úgy nem boldogult a ploiești-i tőkepénzesek- és orvosokból álló társaság sem, aki egy kovásznai fürdőtelep tervezetének összeállítására kért föl.

1910 elején Kovászna község részéről törvényhatósági taggá választ(at)ván, akarva, nem akarva, belesodródtam a politikai áramlatokba.

Ilyen körülmények között következett el (az) 1910. júniusi képviselőválasztás, amely azonban semmiképp sem hasonlított a bácskai régebbi választásokhoz, mert temételen sok kellemetlen küzdelemnek lett szülőanyja az én számomra.

Az orbai járási gazdasági egyesület létesítése körüli munkám rám irányította a háromszéki gazdasági felügyelőnek figyelmét, ki engemet a bácskai gazdasági egyesületben kifejtett munkámból ismert, és megbízottam az orbai járás gazdasági tudósítójának tisztével, melyet én 1919. év végéig teljesítettem.

1914-ben a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya tisztelt meg tagjai közé való beválasztással. Minden erőm- és igyekezetemmel igyekeztem mindmáig érdemesnek válni ezen megtiszteltetésre.

A csendes, békés munkálkodás közepette ért minket 1914. július 1-én a Szerbiával kezdődött háborúnak híre,⁵³ melynek első eredménye a katonai sorban lévő ifjak bevonulási parancsa. Azon sajkára, melyen kiteszi a dajka a csecsemő magzatot, ráült immár Ernő fiam is, ott hagyva vármegyei árvaszéki jegyzői székét, de ő már nem Szerbia felé indult, hanem a hátra támadó orosz szomszéd csapatai elébe, Galiciába. Még egy fél év sem telt el, mikor már idegszanatóriumba került, hol 2 éven át sínylődött. Azonközben István fiam is újból sor alá kerülván, mint 1 éves önkéntes iskolába került, és onnan 1915 júniusában a galíciai frontra. Mala-Rudánál megsebesülván, 2 órányi frontszolgálat után fogságba került, és bejárván Jelabuga, Irkuck, Zairkutny-Gorodok, Dauria, Atcsinszk fogolytáborait, az utóbbiban cserveni rabocsnik raboskodván, 5 évi szibériai raboskodás után, mint rokkant, Oslón, Németországon, Bécsen át 1920 nyarán hazakerült Kis Magyarországra.

Így esett aztán, hogy 1914 nyarától 1916 őszéig nem kevesebb mint 937 (kilencszázharminché) anyának, nagyanyának, feleségnek, testvérnek lettem önzetlen írődeákja, ki írogattam a hadi leveleket, fogalmazgattam a hadbavonultak hozzátartozóinak könyörgő leveleit a hadparancsnokságokhoz, a hadbavonultaknak szántás-vetési, aratási hazaszabadságotatásai ügyében, és igen sok esetben a postai ajánlási díjakat is fedeztetve. Hej! milyen keserves volt látni, midőn az 5

esztendőös gyermek vezette a járomba fogott teheneket, és az eke szarvát nem erős férfikéz fogta, de az anya vagy a felnőtt leánytestvér igazgatta.

1916. augusztus 28-ának reggelén 6 órakor megérkezett községünkbe a miniszterelnök parancsolata, mely szerint „mindenki köteles elhagyni a falut déli 12 óráig, gyalog vagy szekéren, a katonakötelesek Udvarhelyre vonuljanak be, vonat nem lesz.” Mi is nagy bánattal itthagytuk 25 évi takarékoskodásunk- és fáradságos munkánkkal megszerzett otthonunkat, elindultunk háziútszakkal, tarisznyákkal a kovásznai állomásra. Tudván, hogy a GROEDEL cégnek nagyobb tolató mozdonya is van, reméltük, hogy vonaton juthatunk el Marosvásárhely felé. Az útirány katonai parancsba ki volt jelölve, hogy Gidófalva, Málnás érintésével Marosvásárhelyre kell mennünk. Reményünkben nem csalatkoztunk, nekünk is sikerült helyet kapjunk egy nyitott szenes kocsiában, hol türellemmel vártuk, míg az állomás irodáit, személyzetét, az összes kovásznai hivatalok iratait és a GROEDEL cég négy kis lokomotívját be nem vagonfrozták, és vonatunkhoz nem csatolták. Délután 1 órakor indultunk szenvedésekkel teljes utunkra, melynek nyitánya az ERNSZT és RÓTH pávai cég drótkötélpályája indóházának felrobbanása és az ennek következtében beállott tüzezet volt. Az égő épületeknek nyílegyenesen felszálló füstje jelezte, hogy merre esnek prédául ott hagyott házaink, egészen addig, míg az eresztevényi dombok el nem takarták szemeink elől az ott hagyott falunkat. Kovásznáról kiindulásunktól kezdve mindenfelől az eresztevényi hajlás felé toronyiránt tartó szekérkaravánokat és állatsordákat láttunk. Réty-Eresztevénytől pedig a FESZTY-körkép bevándorlási jelenete újult fel előttünk. Eresztevénytől a hegyoldal, Angyaloson át Gidófalvának vezető út és a Rétytől Sepsiszentgyörgynek vezető országút telve volt szekérkaravánokkal és csordákkal. Sepsiszentgyörgytől nem mehettünk Brassó felé, Csíknak kellett kerülnünk. Midőn a gidófalvi megállóhelyet elhagytuk, a hátunk mögött felhangzó robbanás hangja megértette velünk, hogy felrobbantották az Olt hidját. Lenn az országúton pedig a gyerekekkel, csomagokkal megrakott szekerek háromszoros vonulatban is haladtak az országúton, mert a marhacsordák az országút mellett elterülő földeken törték maguknak utat. Bükszádon túl azt is meg kellett látnunk, hogy fenn az országúton egy katonai ponton osz-

tag vonult Csík felé. Csík-Tusnád állomáson meg azt, hogy mindenfelől nagy állatcsoportok haladnak a Hargita felé. Madéfalván egy gépfegyver osztagot találtunk. Elhagyva a madéfalvi állomást, útítársnőim egyike figyelmeztetett, hogy hátunk mögött a délkeletről eső magaslatokon tűzoszlop lángolt föl. Távcsovémen át konstatáltam, hogy ott a Nagy Sándor-i csendőr laktanya ég.⁵⁴ Kevés vártatva másik útítársam figyelmeztetett, hogy keleten mennyire világos az ég. Megállapítottuk, hogy a gyimesi szorosban éghetnek nagyobb épületek. És amerre csak tekintettünk, a falukban mindenütt kivilágított ablakok, az utakon kivilágított szekerek és bögő állatok végtelen sora húzódott, míg Marosfőnél vonatunk el nem távolodott az országtúttól.

Maroshévíznél jutott közelebb vonatunk a hadszíntérhez. Ott huzamosabb ideig vesztegelve (közelebb voltunk) a bukovinai frontvonalhoz, és ott láttunk honvéd csapatokat a frontra vonultukban. Továbbhaladva, a Maros balpartját szegélyező magaslatokon ünnepi ruhákba öltözve ujjongtak román lakostársaink. 29-én délután jutottunk el Ratosnyára, estére pedig Marosvásárhely külső állomására, hol aztán MÓGA Ovidiusné, a kovásznai vasúti pénztárosné invitálására az ők csukott kocsjába költöztünk. Másnap reggel bevontattak a főállomásra, ahol minket azzal a biztosítással szállítottak ki addig díjmentesen élvezett úti alkalmatosságunkból, hogy aki tovább akar utazni, szálljon le, és váltson jegyet a 10 óraker induló személyvonatra. És mi leszálltunk, és váltottunk jegyet 9 óraker, 10-kor, 11-kor, 12-kor, délután 1-kor, egész délután 5 óráig, amikor is aztán az 5-6 soros emberkordonon keresztül, nem tudván bejutni a személykocsikba, vártuk amíg pótkocsikat csatolnak, amelyekbe azonban nem tudtunk felkapaszkodni, mivel azok szeneskocsik voltak, és így a vonatról lemaradtunk. Szerencsénkre a kovásznai adóhivatal által a GROEDEL-vonathoz csatolt adóhivatali kocsii lemaradt, és az azt őrző adóhivatali tiszt meghívott, hogy együtt őrizzük az állam vagyonát. Szerdán éjjelkor bekérkedett a kocsiba a csíkszentmártoni szolgabíró, összes iratládáival és 5 tagú családjával. Vonatunk csütörtök délig vesztegelt itt, és ekkor jött be Kocsárd felől az első katonai vonat, ágyúkkal. Ebben a vagonban értünk be pénteken délután 2 óraker a kolozsvári pályaudvarra, ahol már akkor 13 vonat vesztegelt a síneken. Nem

hagyhatom említés nélkül, hogy Aranyosgyéresen 3 halottat emeltek le a vonatról, de még azt sem, hogy Kolozskarán, mikor vonatunk megállott, a vagonok mellett román asszonyok futkostak kannákkal, fennhangon kiabálva: „hol van gyermek? lapte, lapte!” és kínáltak tejjel és félig érett szilvával.

Kolozsváron leszállva, ott első dolgunk nem a kórházban sínylődő Ernő fiunk felkeresése volt, hanem beszállva a Híd utcában egy vendéglőbe, kétszeri alapos mosakodás után 3 óra hosszat ágyban aludtunk, és kábultságunkból magunkhoz térve, először is főtételt ettünk a vendéglőben, és csak akkor kerestük föl az ideggyógyintézetben levő fiunkat. Másnap délelőtt tudtunkra adták, hogy el kell hagynunk a vendéglőt, mivel azt az érkező német tisztikar számára lefoglalták. Hajléktalanná válván, midőn háti poggyászaikat elszállítottattam, megszólított egy úr, hogy „Önt is kiparancsolták lakházából? van-e lakása?” Feleletemre, hogy csak volt lakásom, hátam mögött megszólalt egy nő hang: „kérem, uram, szívesen látom lakásomba.” A nagy megilletődéstől nem tudtam azonnal feleletet adni, pár lépéssel odébb mentem, de azután visszatérve, bocsánatot kértem, eladtam, hogy mi hárman vagyunk ám! Mire biztosított, hogy mindhármunkat szívesen lát. Szombat estére aztán lakházba mentünk, hol a kedves háziasszony vacsora előtt bizalmasan közölte feleségemmel „kérem, kész a fürdő”. Fürdő után a kedves társaságban elköltött vacsora után kissé nyugodtabban pihentük ki a hatodik éjszakát. Vasárnap aztán egész nap azzal telt el, hogy kerestük az útlevelkiadó bizottságot. Délután aztán megkapva a Passpart-ot, hétfőn reggel különféle akadályok leküzdése után bejutottunk a vasútállomás étkező termébe, hol legnagyobb ámulatunkra az orbai járás képviselőjének lányával találkoztunk, akik az általunk még pénteken ott hagyott vonattal ott rekedtek, várva a továbbjuthatás órájára, és békésen tanyázva a fedett kocsiban. Mi elég szerencsésen jutottunk be egy német katonákat Kolozsvárra szállító, személykocsiból álló vonatra, melyet azonnal a pénteken otthagyt vonathoz csatoltak. Mivel azonban éppen hétfőn délben vette át a katonai igazgatás a vasút kezelését, a vonatunk élére állított két óriási lokomotív dacára sem tudtunk Várad felé indulni, mert amikor már-már indulnunk kellett volna, újból és újból leintették indulásunkat, és mi kedden reggelig ott vesztegeltünk a 14-ik sínparon. Reggel hétkor elindulva, csak

estére jutottunk el Nagyváradig, most már ingyen vasúti jegyekkel utazva. Nagyváradon értésünkre adták, hogy a vonat Budapest felé megy és nekünk, akik Békés megyébe vagyunk utalva, le kell szállanunk. Leszálltunk, és bementünk dr. CZEGLÉDI Miklósek vendégszerető házába, hol az első negyedóra múltán felhangzott a hívás, „Néni kérem, kész a fürdő”. Nagyváradról csak másnap délelőtt tudtunk elindulni utazásunk végcélja, Zombor felé. Szegeden ismét le kellett szállni a vonatról, mert az nem ment tovább. Ott felkerestük egy régebbi ismerősünket, hol a legnagyobb vendégszeretettel fogadtak minket. Vacsora előtt itt is elhangzott a „Néni kérem, kész a fürdő”. Másnap ebéd után jókor kimentünk a szegedi pályaudvarra, de ott várni kellett másnapig, onnan a vonat csak délután indult Szabadka felé, hová csak késő esti órákban érkezünk, és ahonnan nem ment tovább a vonat Zombor felé. Ki kellett szállanunk, de a vendéglőben szállást nem kapván, egy rokonunkhoz tértünk be, az első félóra után itt is felhangzott az invitálás, „Néni kérem, kész a fürdő”. Így esett meg, hogy lakásunkból kiharcolva csak 12 napi vándorlás után érkezünk be Zomborba. És most megemlékezem azon háborús jelenségről, hogy Orosházán áthaladtunkkor a vonatunkra felszállt egy szakasz a frontról hazaszabadságot kapó katonák, és a házaikból kiharcolva úrinőkkel telt kocsi- ba egyikük pár társával befurakodott, és Orosházától Szegedig a legocsmányabb beszélgetést folytatott, s midőn két társát kértem, bírnák rá társukat, hogy szűnjék meg az ocsmány beszéd, azok még rántamadtak: „Tatám, fogja be a száját, hogy mer ilyen kívánni egy frontra menő katonától”. És midőn a másik szakaszban ülő csendőröket kértem, hallgattatják el az ocsmánykodót, azzal feleltek: „Más világ van most immár!”

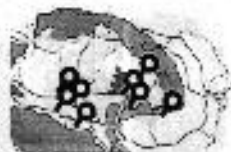
Emigrációnk helyén, ahol teljesen 6 hónapig tartózkodtunk rokoni körben, Bács-Kossuthfalván, egy rendkívül lelkiismeretes quietált huszár főhadnagy szállásán módunkban volt a háború okozta nyomornak napról napra való fokozódását szemlélni. Házigazdánk, mint a hivatalos rendeleteknek feltétlenül pontos teljesítője, nemcsak hogy a megszabott terményeket a megszabott napon és órában vízhatlan ponyvák alatt ellenőrzése dacára is pontosan beszállíttatta az Angyal-Bandi-i vasúti állomás rozoga színpébe, hol az ki volt téve a kicsírázásnak, hanem azonfelül ugyanezzel el- látta a Bács-Kossuthfalván felállított, ideiglenes kato-

nai kórházat mindennemű termékkel. Azonfelül az idő múltán megkisebített fejadagokból származó gabona- feleslegeket is pontosan beszállíttatta. Amikor aztán tudomására hozták, hogy éves cselédjeinek szerződés szerinti gabonajutalékát is meg akarja vámolni a kato- nai kormány, akkor karácsony előtt kiadta nekik júliu- sig való osztalékaikat is. A nála munkában lévő 36 ha- difogoly felügyelője aztán megvédelmezte a hadifog- lyok számára az új termés idejéig kijáró fejadagokat. Februárban újra szűkítették a gabonaneműekből a fej- adagokat, de már akkor a sebesültek ellátása is annyira igénybe vette szolgáltató képességét, (hogy) kénytelen volt bejelenteni, miszerint az újabb és újabb fejadag- szűkítésnek képtelen eleget tenni. A kiszállított bizottság aztán megállapította, hogy csakugyan teljesített túl szolgáltatásokat.

Ugyanazon időben pedig mindenfelé konsta- tálható volt az állomásoknál, hogy a szabad ég alatt fel- halmozott gabonás zsákok kiszökdültek, de a Szegeden, Békéscsabán, Kolozsváron helyőrségi szolgálatot telje- sítő csehországi csapatok naponta ötször is jól étkeznek s vadonatúj ruhákban jártak.

1916. október 18-án a zombori katonai pa- rancsnokság tábláján meglátva, hogy a keleti front vonala Brassótól elhúzódtott keletre, én is útra keltem, hogy útlevelet szerezzek hazatérésemre. Csak novem- ber 2-án juthattam útlevelhez Nagyváradon, amellyel azonban csak Aradon át lehetett bejutni Brassó felé. Aradról november 3-án indulva, folyvást ugyanazon kocsi- ban utazva, csak november 9-én juthattam Sepsis- zentgyörgyre, honnan csak november 10-én értem estefelé Kovácsnára, hol az ellenkező értesítés dacára örömmel láttam, hogy házam áll. A ház ugyan épen állott, de a házban sehol egy darab fehéremű, sehol egy függöny, egy szőnyeg, semmi ruhanemű, 3 drb frakkot és egy cilindert kivéve. Semmi júliusban, au- gusztusban eltett eleség, a nagy baromfiállománynak se híre, se hamva, a kertekben semmi termény megmarad- va, és ami a zsákmányolóknak nem kellett, (az) a szoba közepén. Hogy újabb károsodásoknak elejét vegyem, minden megmenthető holmit 2 ládába összecsomagol- va, egy otthon maradt szomszédnál helyeztem el, és Kolozsváron át visszatértem Bács-Kossuthfalvára.

1917. január 18-án ismét megjártam Ko- vácsnát, mivel 20-án megyegyűlésre voltam hívva Szentgyörgyre. Ismét visszautaztam Bács-Kossuth-

falvára, honnan aztán 1917. április végén tértünk haza Kovásznára.

1917. május elejétől kezdve a földművelési miniszter által a román betörés okozta hadikár felvevő bizottságba, az orbai járás(i) bizottsági taggá neveztetvén ki, annak decemberben történt bevezetéséig tagja voltam. Ezután a vármegye részéről a hadikár felülvizsgáló bizottságba tagul küldtettem ki. 1918-ban a pótlólag bejelentett hadikárok felvételére ismét kiküldtettem bizottsági tagul a földművelési minisztérium által.

Az 1918. év elején bejelentettem volt WINDISCHGRATZ herceg közlélmelési miniszternek, hogy a lisztcedulákat ugyan kikapjuk, de liszt sehol sincsen, mire ő panaszomat azonnal áttette a marosvásárhelyi kirendeltségekhez, az meg szintén azonnal áttette a panaszt kivizsgálás végett a brassói határrendőrséghez. A határrendőrségi kapitányság detektívjeit kiküldötte Kovásznára, hol a lisztkezelőnél éppen 16 drb 0-ás lisztből süttöt kenyeret vettek ki a kemencéből és sok száz zsák lisztet találtak eldugva padlásán és pincéjében. A helybeli közigazgatás vezetősége azon princípiumból indulva ki: „ha panaszolkodsz, próbáld meg magad, hogy tudnád jobban csinálni”, engem bízott meg a közlélmelés felügyeletével. Én a község előjáróságával a szolgabírósnágnál megállapítván a közlélmelésre szorultak létszámát, a lakosságot utcánként egy kereskedőhöz utaltam, akit a község közlélmelési raktárából ellátnak a szükséges liszt- és cukorral, amennyiben a hónapról hónapra fogyó lisztmennyiségek dekagramonkénti kiosztását ellátásnak lehetett nevezni. Az adagok amilyen arányban fogytak, olyan arányban növekedett a nép ellenszenvé is irántam, mely ellenszenvet a községi előjáróság éber szorgalommal élesztgetett. 5 hónap múlva azután póthadikárokat mentem felvenni.

1918-tól kezdve egyfelől a megélhetés nehézségei, másfelől pedig az imperiumváltozás miatt, nyugdíjam teljes elértéktelenedése miatt kénytelenek voltunk úgy én, mint jószágos feleségem visszatérni hajdani foglalkozásunkhoz, és azon szülőknek gyermekeiket, kiknek nem volt módjukban gyermekeiket nyilvános középiskolában taníttatni vagy nem merték idegen helyiségbe küldeni, csekély díjazásért magánvizsgálatokra előkészíteni. Feleségem a magyar, francia, német nyelvekre és történelemre, én a reáliákra és román olvasásra, írásra taníttattuk növendékeinket, hogy

életünket fenntarthatassuk. Szorgosan kellett dolgozunk, hogy a mindennapi betevő falatot megkeressük, munka közben biztatásul, lelkesítőül fennen hangoztatva a nyugdíjasok zsolozsmáját:

A nyugdíjas akkor csinos,
Hogy ha az ruhája rongyos,
Hogyha korog az hurkája,
De mosolygós az pofája.

1926-ban a Székely Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának rendezésével bíztattam meg az igazgatósság által, amelynek majdnem 6 hónapon át dolgoztam, és amely maga után vonta, hogy özv. CSEREY Jánosné Nagyasszonyunk által kezdetűl fogva megfektetett gyarapodási naplókából kiírjam a különálló leltári iktatókat.

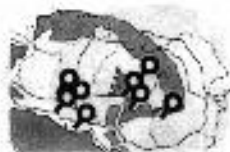
1926-tól 1935-ig a nagyajtai CSEREY, a pávai MISKOLCZY, a sepsiszentgyörgyi M. DEÁK, a szörcei DONÁTH, az árapataki GERÉB, a pávai VAJNA családoknak a Székely Nemzeti Múzeum számára átengedett családi levéltáraiknak rendezésével és iktatókönyveiknek megfektetésével foglalkoztam.

1928-ban, húsvét másodnapján borult el felettem az ég, midőn hűséges, áldott jó feleségem, kivel több mint 40 éven át együtt viseltük életünk minden gondját, baját és örömet, hirtelen elhunyt.

1929-ben a Székely Nemzeti Múzeum fennállásának 50-dik évét ünnepelevén, a kiadott Emlékkönyv számára cikket írtam a „Székely varrotasokról”.⁵⁵

Jegyzet

1. Berolinum – Berlin latin neve
2. 1836–1839 között. BONA Gábor: **KOSSUTH Lajos kapitányai**. Bp. Zrínyi K. 1988. 507. o.
3. Feltehetőleg SZENTIVÁNYI György követre utal, aki az 1848. április 2.-i csernatóni „65 gyűlés” egyik vezetője volt, ám a szabadságharc kezdetekor már inkább a „megbékélés” híve.
4. Az édesapa az önvédelmi harc kezdetűl Székelyföldön harcolt, 1849 tavaszától százados. Bátyja, Lajos (Alajos) már 1848 nyarától a délvideki harcok résztvevője, majd 1849 elejétől a Bánságban küzd (1819–1885). Öccse, Hermann (1827–1893) főhadnagyi rangfokozatot ér el. (BONA Gábor. idézett hely, ill. utó.: **Hadnagyk, főhadnagyk... c. monumentális munkája III. kötete, 48. o.)**
5. LOSONTZ István nevezetes verses népiszkolai tankönyvét (1773) a BACH-korszakban betiltották, de utóbb még mindig használták.
6. Az erdővidéki Bardocon született CSEREY Ignác ezredes utóbb a budapesti honvédmeház parancsnoka. SZEREMLEI Sámuel kétkötetes munkája, a **Magyarország krónikája az 1848–49. forradalom idejéről** a kiegyezés évében jelent meg.
7. A korszak-névadó BACH már a SZÉCHENYI halálát megelőző esztendőben megbukott (1859).
8. Nyilván Friedrich SCHOEDLER átfogó természetudományi könyvéről van szó, mely magyarul 1853-ban jelent meg. MENTOVICH Ferenc, SZÁSZ Károly fordításában.
9. NAGY Ezekiel (1806–1896) kovásznai születű 1848–49-es honvéd százados.

10. A nagy feltűnést keltő DONATI-üstököt csak 1858-ban láthatta, viszont 1861 második felében látható volt a „nagy”-nak emlegetett 1861. II. jelzésű üstökös.
11. A századforduló óta: Kézdivővár.
12. Feltehetőleg IZSÁK István, aki 1865–67 között volt az algimnázium tanára, az alapító-igazgató VAJNA Sándor idején (1859–76). Akkoriban a „Vörös korcsmá”, másként BÉLDI ház volt a Székely Tanoda egyetlen emeletes épülete.
13. Az 1853-ban megnyílt FERENCZ József Kórház első ismert orvosa az ausztriai születésű dr. WISSIAK Antal.
14. Az 1854-ben kivégzett vértanúk neve: VÁRADI József és BARTALIS Ferenc.
15. Az 1863. évi lengyel nemzeti felkelés cári vérbefojtásának ellenhatásaként.
16. A hajdani huszárezred parancsnoksági épülete, jelenleg az Állami Levéltár székháza.
17. A betörés év 1788. A történelmi Bodzai-szoros (Tatárhavas-hágó) a ma ugyanúgy nevezett völgyesorostól nyugatra csik, Bodzaváma térségébe.
18. A császári csapatok (ma Hradec Králové, Cseh Köztársaság).
19. 32 bécsi lat tett ki egy bécsi fontot (0,64 kg).
20. 1851-től KÁRI SCHWARZENBERG herceg, altábornagy lett Erdély katonái és polgári kormányzója. Az ő neve díszelgett sokáig az 1854–56 között felépült városháza homlokzatán (jelenleg a TAMÁSI Áron színház otthona).
21. CSÁSZÁR Bálint, fiatalon 1848–49-es hadnagy, néhány évvel későbből negyven évben át újraválasztott főbírája, majd 1892-ben bekövetkezett haláláig polgármestere Sepsiszentgyörgynek. A város érdekében „trükköktől” sem visszázióztóló legendás „Bálint császár” (MIK-SZÁTH Kálmán róla mintázta központi szerepet játszó egyik alakját a *Két választás Magyarországon* egyik történetében).
22. Tkp. a BETHLEN Kollégiumot írja körül némi humorral.
23. Udvarhelyszéki falucsfófoló történetek elemeinek csokra.
24. HERPEPEI Károly (1802–1871) 1835-től a Kollégium tanára, majd igazgatója is, már fiatalon a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
25. BENCZÉDI Gergely (1839–1906) az unitárius főgimnázium akkor fiatal, nagytudást tanár-igazgatója. BRASSAI bécsi a hamarosan egyetemi prorektorsággal is megtisztelt, akkor már idős BRASSAI Sámuel (1800–1897).
26. A 19. század második felének legerősebb naptevékenységi maximuma 1870 táján volt. A sarki fény láthatósága ilyenkor valószínűleg tekinthető, éppen az alacsonyban feltűnő sugaras változatában.
27. HERRMANN Antal (1857–1926). A későbbi évtizedek tevékeny ot-nográfus egyetemi tanára, egyetemi tanulmányait követően, 1871–75 között szülővárosában, Brassóban kezdte életpályáját.
28. TISZA ellenfele, az alsócsernátoni születésű dr. CSEH Károly, képviselőként a még a SZÉCHENYI-elképzelésnek megfelelő, az Ojtozi-hágón átvezető vasúttér szállt síkra. 1870 táján azonban a Prahova-menti változat már jelentősebben túlszámalya a dunai gabonakikötők felé korábban előirányzott Ojtoz-menti vasutat.
29. PRIMICS György (1850–1893) több jelentős kutatógeológusként ismert.
30. JANCÓS Benedek (1854–1930) a későbbi ismert történethudós.
31. FLEISCHER Antal az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem első vegytan tanára volt.
32. A Vénusz-átvonulás 1874-ben elsősorban Ázsia területén volt megfigyelhető. Magyarország keleti részén közvetlenül napfelkelést követően az átvonulás utolsó percei voltak láthatók. Ezért utazott KONKOLY-THEGE Miklós Kolozsvárra, intézeti asszisztens, NAGY Tamás és a meteorológus dr. SCHENZL Guidó kíséretében. KONKOLY-THEGE azonban már akkor sem volt műkedvelő! Intézetalapító, észlelő, műszer-tervező csillagászként a hazán kívüli, különösen a német szaktudomány máig számontartja.
33. Valóban az észlelés egyik próbájának tartják a Vénusz bolygónak nappali égen való megpillantását. Dr. MARTIN Lajos (1827–1897) éppen ebben az időszakban építette meg a madárrepülést utánzó első repülőgépet (ornithopter).
34. Dr. SCHULEK Vilmos (1843–1905), egyebek mellett az ibolyán túli sugárzás elleni védőeszközök kidolgozója, éppen 1872–74 között volt a természeti egyetemi tanára Kolozsváron.
35. Indokolatlan voltaképpen az időzójel használata. Valószínűleg csak a humoros hatás kedvéért tette. A mohácsi születésű BRUMMER Elemér (1845–1899) ZAJONGHY Elemér művészen volt operatenorista Kolozsvárott 1871–76 között.
36. ABT Antal (1828–1902) 1872-től a kolozsvári egyetem első kísérleti fizika professzora, valóban főleg a földmágnesség kutatója.
37. KONKOLY-THEGE Miklós alapította, építette ki és hozta létre mű-szerállományát. Jelentőségét bizonyítja az Ógyalla nevű kisbolygó. (Ma Szlovákiában van, neve Stara Dala, illetve újabban Hurbanovo).
38. ROEDIGER Alajos, volt 1848–49-es százados.
39. Svalitzsér (könnyű fegyverzetű lovaskatona). József főherceg (1833–1905) valóban huszárezrednél kezdte pályafutását.
40. A 38. sz. császári és királyi (kecskeméti) gyalogezredről van szó, mely br. MOLLINÁRY Antal (1820–1904) tábornagynak nevével viselt – innen a Mollinári-bakák elnevezés.
41. A csillagászat iránt továbbra is érdeklődött, hiszen Kecskeméten „SCHEIBER József könyv- és papírkereskedésében” sorra vásárolta a Tudományos Akadémia kiadásában frissen megjelent értekezéseket, amint azt könyvtára fennmaradt részei bizonyítják.
42. Feltehetően elírás. 1879-ben még nem állott PETŐFI segesvári szobra.
43. Barlangtani felmérését és leírását a jelenkorban román szakirodalom is számontartja (I. BLEÁHU – și col.: PEȘTERI din România. Editura Științifică și Enciclopedică, 1976. pag. 87.)
44. Az 1892-ben lebontott emeletes, ún. BÉLDI vagy régi korcsmá ház emeletén.
45. REMENYIK Kálmán (1845–1903) tilinkóművész. 1865-től előbb fürdőhelyeken, majd Fiuméig, Sopronig terjedően lép fel hangversenyein.
46. Valószínűleg a közismert Szt. Lőrinc-nap körüli Perseidák meteorraját követően fellépő csillaghullásra utal.
47. 1886-ban 39 ezüst és 107 réz és bronz érmet adományozott (Székely Nemzeti Múzeum Értesítője I. Sepsiszentgyörgy, 1890. 120. o.)
48. FEHÉR Ipoly (1842–1909) pannohalmi főpát, akadémiai tag. Pályáját pannohalmi matematika-fizika szakos tanárként kezdte és 1882-től lett szegedi tankertületi főigazgató.
49. Lucsina (Lucivná, Szlovákia), a magas Tatrától délre, 760 m magasán fekvő üdülőhely. Ma is gyermek tüdő-szanatóriuma van.
50. JUHÁSZ Árpád (1863–1914), LOTZ Károly zombori születésű tanítványa számos matyó és erdélyi néprajzi akvarell és rajz készítője is egyben.
51. A Zomborban kiadott *Emléklapok...* 1905-ben jelent meg, a szobor leleplezése alkalmából.
52. SZENTKATOLNAI BÁLINT Benedek (1860–1920) életútja, művészi törekvései, munkáinak, hagyatékának sorsa a későbbiek során is rendkívül érdekejsék. Életének 75. évében *Felhívás Háromszék megye hölgyeinek* címmel terjedelmes írást jelentetett meg a Székely Nép 1929. március 17-i számában. Ebben a BÁLINT Benedek tervezte túllvárások összegyűjtését javasolta a Székely Nemzeti Múzeum számára. Egyben külön ismertette a már csaknem egy évtizede elhunyt művész életútját.
53. A hadüzenet átnyújtása csak július 28-án történt meg, három napra rá kezdődött a mozgósítás.
54. A Nemere-hegységbeli 1640 m magas Nagy Sándor-csúcsra utal. Egyebként Madfalvatól a felittet tetőn ógó épület, illetve annak fércy aligha volt látható.
55. Mindkét kéziratpéldányon itt szakad meg az emlékirat, a szöveg tehát teljes.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve a közlést, kötet szerkesztési szempontok indokolják. Szerk. megj.)

Lajos ROEDIGER
(1854–1941): Memorii
(Despre publicare)

Secuimea este o regiune periferică, dar atipică în acest sens. Încercând să reconstituim istoria științei din această regiune în perioada 1867–1946, în special prin prisma istoriei instituției științifice reprezentative din regiune, Muzeul Național Secuiesc, muzeul a inițiat un program de cercetare. Moștenirea lui Lajos ROEDIGER, o personalitate multilaterală, cu preocupări științifice în numeroase domenii, a oferit o bună posibilitate pentru o primă abordare. O viață lungă (1854–1941), locurile variate unde a trăit și a activat, dau prilej pentru înțelegerea generației care în această perioadă au ales slujirea științei în provincie. Memoriile ne ajută în privința începuturilor, până la sfârșitul primului război mondial. Pentru a face cunoscut activitatea științifică din regiunea noastră a lui ROEDIGER, în acest anuar începem de asemenea prezentarea moștenirii sale etnografice, pentru a aborda în anuarul viitor și alte domenii, ca arheologia, geologia, meteorologia, fotografierea etc. Memoriile au fost prefațate și completate cu note de Ádám KÓNYA. (Red.)

Lajos ROEDIGER
(1854–1941): Memoirs
(About the publication)

Székelyföld is a peripheral region, but non-typical in this regard. Trying to reconstitute the history of science in this region in the period between 1867–1946, we do it especially through the history of the major scientific institution, the Székely National Museum that initiated a research-program. The heritage of Lajos ROEDIGER, a many-folded personality with scientific preoccupations in various domains, has offered a good possibility for a first approach. His long life (1854–1941), the different places he lived and worked, are a good opportunity to understand the generation which during that period chose to serve science in our areas. His memoirs help us

with data till the end of the First World War. In order to present ROEDIGER's scientific activity in our region, starting with this yearbook we start presenting his ethnographic heritage so that in the forthcoming yearbooks we can approach other domains, such as archaeology, geology, meteorology, photography etc. The foreword was written by Ádám KÓNYA, who also edited and annotated the text. (The editor)

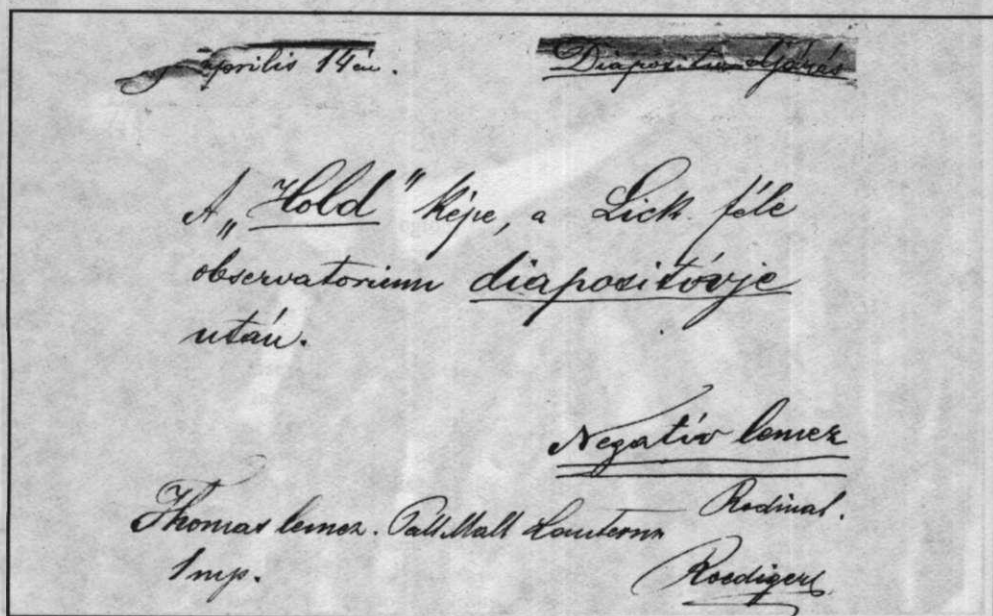

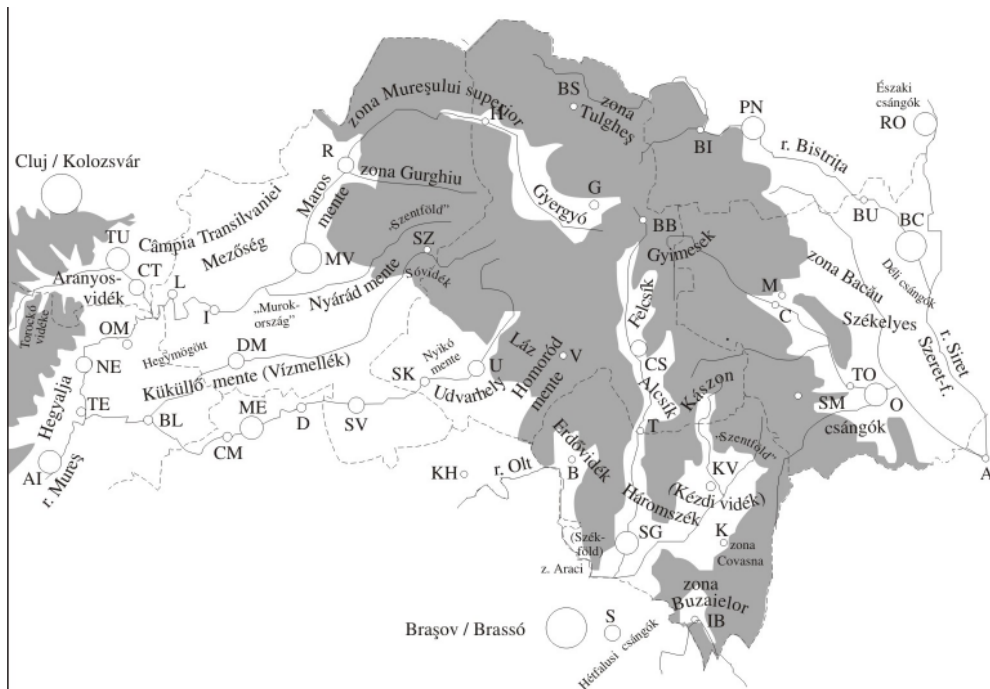
1. ábra ROEDIGER Lajos 1910-ben (FÓRIS Pál rebrója a Székely Nemzeti Múzeum Fototékájának 471. katalógusszámú csoportképéről)

2. ábra ROEDIGER Lajos által diapozitívról készített negatív az utolsó negyedben levő Holdról

Harta regiunii noastre, cu specificarea zonelor muntoase / Régióink térképe, a hegyvidékek megkülönböztetésével

Prescurtările utilizate pentru orașe / A városok nevének rövidítése: A – Ajud, AI – Alba Iulia/Gyulafehérvár, B – Baraolt/Barót, BB – Bălan/Balánbánya, BC – Bacău/Bákó, BI – Bicăz, BL – Blaj/Balázsfalva, BS – Borsec/Borszék, BU – Buhuși, C – Comăneș CS – Miercurea-Ciuc/Csikszereda, CM – Coșca Mică/Kaskapus, CT – Câmpia Turzii/Aranyosgyéres, D – Dumbrăveni/Erzsébetvárc DM – Târnăveni/Dicsőszentmárton, G – Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O – Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H – Topliț Maroshévíz, I – Iernut/Radnót, IB – Întorsura Buzăului/Bodzaforduló, K – Covasna/Kovászna, KH – Rupea/Kőhalom, KV – T Secuiesc/Kézdivásárhely, L – Luduș/Marosludas, M – Moinești, ME – Meiaș/Medgyes, MV – Tg. Mureș/Marosvásárhely, NE Aiud/Nagyenyed, OM – Ocna Mureș/Marosújvár, PN – Piatra Neamț, R – Reghin/Szászrégen (Reen), RO – Roma S – Săcele/Szecsle, SZ – Sovata/Szováta, SG – Sf. Gheorghe /Sepsiszentgyörgy, SK – Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM Slănic-Moldova, SV – Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T – Tușnad/Tusnádfürdő, TE – Teiuș/Tövis, TO – Tg. Ocna, TU – Turd Torda, U – Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely, V – Vlăhița/Szentegyháza.

N É P R A J Z , M Ú Z E U M - E T N O G R A F I E , M U Z E U

ACTA 1998

ROEDIGER Lajos néprajzi munkássága

(Kivonat)

ROEDIGER Lajos (1854–1941) sokoldalú vidéki értelmiségi volt, többek között tanár, múzeumi kutató, műkedvelő geológus, természetjáró. Pár között régészeti és muzeológiai jellegű írásán kívül munkássága gyakorlatilag ismeretlen. A dolgozat ROEDIGER néprajzosi hagyatékára irányuló első vázlat, a hagyaték feltárása folyamatban van. Kutatása és feldolgozása a „Szellemi sivatag” tudománytörténeti Délkeleti Intézet-kutató-program része.

Indítatások

1899-ben ROEDIGER Lajost, a háromszéki születésű tanárebber a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat titkárává választotta. ROEDIGER, aki a kolozsvári egyetemen mennyiségtani és természettani képeztést nyert, azt az ellenvetést tette, hogy nem ért sem a történelemhez, sem a régészethez, sem pedig a néprajzhoz. A jelenlévők egyike azzal mond ellent e szerénykedésnek, hogy „ön székely”, és a székelyek amit elvállalnak, azt becsülettel meg is csinálják.

ROEDIGER néprajzi munkásságát is ez a „székelység” fémjelzi: nemcsak azért, mert majdnem teljesen autodidaktaként képezte magát, az Ethnographia évfolyamaiból sajátítva el a néprajzi kutatás alapmódszereit, hanem azért is, mert becsületesen utánajárt a kutatottaknak. Tehetséges ember volt, akinek világlátottsága is nagy összehasonlítási alapot biztosított. Élete is mintha néprajzi megfigyelésekre predesztinálta volna: apja változó munkahelyeinek megfelelően a család már gyerekkorában mindegyre költözött.

Mint iskolás, Erdély híres skóláit látogatta végig, egyetemi tanulmányai után pedig Kecskeméten, Zomborban, majd újra Erdélyben dolgozott, hogy öregkorára ismét szülőföldjén, a Székelyföldön telepedjen le. Élete tehát váltakozó néprajzi tájegységekhez kötötte, s a szemlélődésre hajlamos ember nyitott szemmel és lélekkel figyelte a különböző vidékek jellegzetességeit. Rácsodálkozott a Mezősége, rajongva figyelte a kalotaszegi népviseletet, magába szívta a látottakat és hallottakat, hogy aztán mindezeket az ismereteket a székelység néprajzi elemzésében hasznosítsa. Mert néprajzi elemzéseinek témája mindig is a Székelyföld, a gyermekkorától ismert és szeretett vidék volt.

A Székely Nemzeti Múzeumban

ROEDIGER néprajzi munkásságára nagy hatással volt a Székely Nemzeti Múzeum alapítójával, CSEREYNÉ ZATHURECZKY Emíliaival kötött ismeretsége. CSEREYNÉ lelkesedése, önfeláldozó munkája sok embert befolyásolt és tett a székely múzeum hívévé. Saját bevallása szerint ROEDIGER a Székely Nemzeti Múzeum „ügyei” iránt 1883-ban kezdett érdeklődni, és 1905-től kezdve, háromszéki letelepedését követően bekezdte a múzeum igazgatóválasztmányába is. ROEDIGER a legnehezebb periódusban kezdte meg múzeumi munkálkodását: ekkor már javában folyt a gyűjtés az önálló múzeumi épület építésére, de a pénz még nem volt elég. 1905. november 4-én meghalt CSEREYNÉ is, és a múzeum embereinek magukra hagyottan kellett megküzdeniük a nehéz körülményekkel. A fő múzeumőr, LÁSZLÓ Ferenc próbálta szervezni-irányítani a munkát, de kevés volt a lelkes ember, aki segíthette volna. Két évvel azelőtt halt meg DOMJÁN István múzeumőr, aki 12 éven át munkálkodott a múzeumi ügyekért, és csak egy évvel ezután, 1906-ban került a Székely MIKÓ Kollégiumba CSUTAK Vilmos, a gyűjtemény majdani mindenese.

Érthető, hogy ebben az elkeseredett harcban ROEDIGER elégedetlen a múzeumi ügyek folyásával. Jóformán az egyedüli rendszerezője lett a néprajzi anyagnak, Orbai székben ő volt az egyedüli gyűjtő is. LÁSZLÓ Ferenc ekkor nyert

el rövid néprajzi képzést célzó ösztöndíjat, és rőtta a Székelyföldet, gyűjtve az egész térségből a néprajzi tárgyakat. BALÁZS Márton Kézdivásárhelyet és környékét kutatta végig.

A tízes évektől kezdve ROEDIGER a Kászonokat járta, két okból. Egyrészt fel szeretne volna térképezni a kászoni vastelepeket, másrészt viszont feladatként kapta CSUTAK Vilmostól a kászoni házak tanulmányozását. Ekkorra már körvonalazódott az a terv, hogy a majdani múzeumépület mellé skanzenet fognak létesíteni, amelynek házai közé egy kászoni épületet is elképzelték. E háznak és felszerelésének a dokumentációját ROEDIGERre bízta. A terv, sajnos, csak részben valósult meg, pénzhány miatt. Csak a pottyondi (alcsíki) házat sikerült felépíteni 1937-ben¹. Nyilvánvalóan ez a sérelem indította ROEDIGERT arra, hogy kétségbeesetten vádolja a szerinte túl nagyra méretezett múzeumépület tervezőjét egy 1937-es beadványával: „*Tudomásomra jutott, hogy a HÜTL-féle tervvel szemben az akkori intéző körök egy irodalmilag feltűnt egyénnek, KÓS Károlynak terveit fogadták el, ki a kalotaszeginek nevezett, de KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár vezérlete alatt ismert művész klikknek volt a feje*”. A múzeumépület szerinte túl nagyra sikeredett, túl sok embert foglalkoztat, és ezért nincsen pénz semmire. A múzeumépület elleni lázadást közvetlenül a csíki ház elhelyezését nehezítő észrevételei követik: „*Dr. SEEMAYER V. és BÁTKY Zs.-tól nem azért tanultam 5 évig a néprajzi tudományt, hogy egykönnyen szó nélkül hagyassam az elkövetett hibákat. Bizony rá kell mutatnom, ha kedvem ellenére teszem is*”. A csíki ház elhelyezése szerinte elhibázott, mivel az út mellett hosszan nyúlik el, és a székely házak általában nem ilyen telekbeosztásúak, hanem az útra csak a keskenyebb oldalsó részük néz. Valószínűleg az ő tanácsára rendezik be jellegzetes bútorokkal ezt az épületet, mivel egy 1937-es beadványában így ír az igazgatóságnak: „*...ha már egyelőre nem is tudjuk átépíteni azt a bizonyos házat, hát legalább a belseje maradjon székely lakóház és ne legyen néprajzi raktár*”.²

A múzeum ötvenéves fennállására született emlékkönyvben ROEDIGER a múzeum

varrottasgyűjteményét dolgozta fel. Beadványai-ból, kölcsönző leveleiből megtudhatjuk, hogy nagyon érdekelték a varrottasok. Úgy tűnik, rengeteg varrást rajzolt le, valószínűleg mintagyűjteményt akart összeállítani. Sajnos, nem tudjuk, mi történt ezzel az anyaggal, mert a múzeumi emlékkönyvben közölt tanulmánya elég felületes, nem tükrözi a belefektetett munkát.³

Múzeumi tevékenységei közül talán a legfontosabb a tárgygyűjtő munkássága volt. Kovászna környékéről és a Kászonokból számos kályhacsempét adott múzeumunknak, ezekből egyesek 12–13. századiak. SZENTKATOLNAI BÁLINT Benedeket is ő buzdította arra, hogy a tulajdonában lévő, jórészt Kézdivásárhelyen készített csempéket a múzeumnak ajándékozza. Rendkívül sok cseréptányért gyűjtött össze Kovásznáról, ezek nagyrésze korondi. Igazán érdekesek a Kovásznáról és Kézdikővárról gyűjtött írott tojásai is, régies mintavilágot és színezést mutatnak. Az általa összegyűjtött nagy értékű viseletek sajnos megsemmisültek az 1945-ös evakuálással.

Útjait és a látottakat nagyon jó minőségű fényképekkel dokumentálta, ezeket üveglemezekkel együtt, múzeumunk fényképtárában helyezte el. Fényképeiből igen fontosak a kászoni felvételek, mivel itt rengeteg kaput, házat, viseletet örökített meg. Jegyzeteiből tudjuk, hogy végigfényképezte a kászoni festékes szőnyegeket, és – hogy a színezésüket is láthassuk – az üveglemezeket kiszínezte. Kedvenc témái egyébként a kapuk voltak, ezekből rendkívül sokat fotózott le. Különösen fontosak ezek a fényképek, hiszen az azóta már jórészt eltűnt perzsaíves kapukból is még sokat kapott lencsevégre. Fényképeit gondosan dokumentálta: hol fényképezte (helység, utca, házsám), hány hasonló típusú házat, kaput lehet az illető faluban találni stb. Kovásznáról a kopjafákat és a szekérszíneket tartotta megörökítésre érdemesnek, Zaboláról és Kézdiszentlélekről a templomokról készített részletes fényképsorozatot. Több azóta már eltűnt vagy átépített épület elevenedik fel a ROEDIGER felvételein. ROEDIGER fényképanyaga még részben feltáratlan, most folyik az ehhez kapcsolódó feldolgozó munka.

Orbai székek krónikása

ROEDIGER Kézdi széken született, néprajzi megfigyeléseinek jelentékeny része mégis Orbai székekhez vagyis Kovászna környékéhez fűződik. Kovásznát először 1861-ben látogatta meg, de még 1864-ben is működött a NAGY Ezékiel vezetése alatt álló vasöntöde⁴. A kovásznai jó minőségű vasércet már KOZMA Ferenc is említette a Székelyföld közgazdaságát leíró munkájában, de a két fűtatóval működő népies vasolvasztásnak első és tudtunkkal máig is egyetlen leírása ROEDIGER tollából származik. ROEDIGER fokozott jelentőséget tulajdonított a kovásznai vasolvasztásnak – nemcsak azért, mert a székelyföldi yastelepek avatott ismerője volt, hanem azért is, mert ezt látta kiépítésre érdemesnek. A kovásznai vaskészítményekből pár sikerültebb darabot a múzeumban helyezett el, így tudhatunk pl. arról, hogy Kovásznán tűzikutyát, üstöket, vasháromlábakat is készítettek. Különösen fontos az 1903-ban keletkezett, a Néprajzi Értesítőben publikált rövid tanulmány a kovásznai kopjafás temetőről⁵. Kovásznán ma már csak felújítottan és a régi hagyományokat nem ismerve állítanak kopjafát, a valamikori két kopjafás temetőnek híre-hamva sincsen. Pedig ROEDIGER tanulmányából úgy tűnik, hogy századunk elején még élő hagyomány volt itt a kopjafaállítás, és működő mesterekkel is rendelkezett akkor a község. Kitűnő rajzokról rekonstruálhatjuk a kovásznai kopjafákat, ezek közül némelyik igen archaikus formavilágúnak tűnik. Orbai széken elég jelentős hagyománya lehetett a kopjafaállításnak, hiszen Csomakőrösnek, Papolcának hasonlóképpen kopjafás temetője volt valamikor. Napjainkban ismét divatba jött az identitásjelölő szerepű kopjafák készítése, de most már a helyi hagyományok ismerete nélkül, így a mai faragóknak igen fontos forrása a ROEDIGER tanulmánya.

Századunk harmincas éveiben országszerte jelentőssé vált a népviselet felújítását célzó mozgalom. Székelyruhát szöttek-varrtak a kovásznai asszonyok is, és ezt viselték vásárnapokon és ünnepnapokon egyaránt. ROEDIGER

elemző cikket ír arról, hogy ez a viselet, amelyet a kovásznai asszonyok az új mozgalom hatására meghonosítottak, idegen a helyi formáktól, végtermékben a kolozsvári Magyar Nép egy közleményéből vándorolt át a köztudatba. APOR Péter szavaival élve, „Nájmódis ruhának” nevezi ezt a külső hatásra meghonosított viseletet. Az előterjesztés különleges érdeme az, hogy ROEDIGER a jellegzetes háromszéki viseletről is rövid leírást ad: „A háromszéki székely leány ruhája jó széles bordába feltett kender mejjébe újjnyi szélességben felvátva vörös és kék fejtőből egy szélben készült rokolya, és sötét színű szövettől készített ujjatlan és a nyakánál kivágott »váll« (az Alföldön pruszlik stb.)ből állott, mely alól kilátszott a nyaknál korciba szedett ing a kalárisal (de nem csokorra kötött nyakkendővel), és kilátszott a kart befedő hosszú ingujj, mely a kéznél korciba volt szedve. Kiegészítette a fehér házilag kötött strimfli, a lábón a papucsos (télien a veres csizmával, melyben a kézdivásárhelyi mesterek remekeltek), a fejen a »Florentin kalap« hátul lelógó szalaggal (...). Az asszonyok már nem kék és veres, hanem fekete és zöld, fekete és kék, fekete és barna, kék és barna, kék és zöld fejteőt használtak ontoknak (beverő fonálnak) és fejüket a csepsz fődte”⁶.

Kovászna környékének népviselete napjainkban már igen nehezen rekonstruálható volna a ROEDIGER leírása nélkül. Korán polgárosodó vidék volt ez, napjainkban már a legőregebbek sem emlékeznek a rokolya színeire és a csepszre. És bár vázlatos rövid a ROEDIGER előterjesztése, dokumentációs értéke jelentős: nemcsak az orbai széki viseletről ad leírást, de arról is tudósít, hogy az országszerte elterjedésben lévő szöttekmozgalom Orbai széket sem kerülte el. Ebben a mozgalomban igazán jelentős szerepe a zabolai MIKES grófnőnek volt, aki több környékbeli asszonyt és lányt foglalkoztatott, termékeiket megrendelte és megvásárolta. Ugyanekkor az időben Kézdivásárhelyen tanárkodott DOMOKOS Pál Péter, aki nagy feltűnést keltett a helyi lakosság körében posztóharisnyájával és fekete mellényével, de pár esztendő múlva a nagy tekintélynek örvendő tanárembert már né-

pes tábor utánozta. ROEDIGER merevember volt, mint DOMOKOS Pál Péter, személyes példájával nem befolyásolta a szöttesmozgalmat. Ennek ellenére érezte azt, hogy mint néprajzzal foglalkozó ember, felelősséggel tartozik a környezetének. Beleszól e mozgalomba, irányítja, befolyásolja a tanácstalan, idegen divatokat majmoló embereket.

Egy másik tanulmánya a gyapjú festésének már-már kiveszőfélben lévő módozatait jegyzi fel⁷. Adatközlőinek nagy része kovásznai, bár kászonyakabfaivaiktól is érdeklődik. 1930-as adatgyűjtések a kovásznai asszonyok még ismerték a fekete szín előállításának módját égerfa kérgéből, a barnát zöld dióhéjból, a zöldet nyírfalevélből állították elő. A vegyi anyagokat is kezdték ekkor már használni, de ezeket az anilines festékeket is még igen archaikus módszerekkel rögzítették: „lottyot” készítették vizeletből, és a fellangyosított lottyba öntötték vagy keverték a festéket. Ennek az archaikus rögzítési módnak a lejegyzése igen fontos, a festőnővényekről vagy más színezési módszerekről szóló tanulmányok ezt a formáját nem tárgyalják.

Sajnos, befejezetlen maradt a kovásznai székely lakodalomról írt tanulmánya, amelyet a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár őriz⁸. Egyébként nagyon eredeti megközelítésben tárgyalja a lakodalmat megelőző ceremóniákat, de sajnos a lakodalom leírása vagy elveszett, vagy pedig meg sem született. Íme a háztűznézés leírása: „Az ünnepélyes megkérés előtt a leány rokonai előbb elmennek háztűznézni, a legényesházhoz. Bezzeg – mivel a legényesház értesítve van a háztűznézőkről – van dolga. Mindent szépen rendbe hoznak, a hiányosságot – ha másként nem lehet – kölcsönkéréssel pótolják.

Megérkezvén, a háztűznézők beköszön-
tenek és egy kis nyugalomra bekéredzenek, de
furton-furt kutatnak benn a házban, künn az is-
tállókban, csűrben, mindent alaposan megnéz-
nek, azután következik egy bőséges lakoma. Majd
visszatérve közlik a lánnyal a tapasztaltakat.

Ezután, a mint én láttam, következik a
ellenpróba. A legény hozzátartozói ellátogatnak
az előre kirakott parafernum meglátására, de

újabban a parafernum meglátása csak az ünnepé-
lyes megkéréskor, az eljegyzés alkalmával törté-
nik, mikor is a leány hozományáról jegyzéket vesz-
nek föl, melyet a megkérésnél mindenki aláír.”

A kovásznai lakodalomról írt tanulmány-
hoz ROEDIGER lejegyezte egy helyi vőfélynek,
VAJNA Gergelynek a vőfélyverseit⁹. Az 52 vő-
félyvers mellé két, hasonló rigmusokat tartalma-
zó ponyvanyomtatványt mellékel, hogy a köz-
kézen forgó versekkel összehasonlíthassuk a ko-
vásznai ceremóniamester költeményeit.

Kovásznai kutatásaival ROEDIGER hi-
ányt pótol. Helyi gyűjtői munkássága nem volt
annyira arányos, mint a Kézdi széken működő
BALÁZS Mártoné, tudunkkal nem is fáradozott
azon, hogy, tanulmányait közreadja. Munkássága
az övezetben mégis jelentős volt, mivel ráirányít-
totta a figyelmet erre az elhanyagolt területre.

Kászonszéki utazásai

Orbai szék mellett ROEDIGER másik
fontos kutatási területe Kászonszék volt. Legko-
molyabb néprajzi megfigyelései ehhez az öve-
zethez kapcsolódtak.

Mint már említettük, századunk tízes é-
veiben CSUTAK Vilmos és LÁSZLÓ Ferenc
úgy határoztak, hogy a múzeumépület mellé sza-
badtéri részleget létesítenek. Sok házat próbáltak
ide behozni: SZINTE Gábor közbenjárására és
ajánlására lépéseket tettek a dálnoki „egyes ház”,
vagyis a VERES-ház behozatalára, dr. NAGY Je-
nő csíkszentmártoni jegyző ajánlására behoznak
a menasági kistájból, Pottyondról egy házat, HE-
REPEI igazgatósága alatt tárgyalásokat folytat-
nak egy csíksomlyói 18. századi épület ügyében,
de egy erdővidéki esztenát is fel akarnak építeni
a kis juhász kunyhókkal, kalyibákkal együtt.

Ennek a komoly tervnek az egyik állo-
mása egy kászoni ház behozatala lett volna.
ROEDIGERt CSUTAK Vilmos bízta meg az épü-
let kiválasztásával, így 1912-ben ROEDIGER
neki jelenti levélben az észrevételeit¹⁰. A kászoni
házaknak négy alaptípusát különbözteti meg,
mind a négynek beosztását lerajzolja (lásd mel-
léklet). 1912-ben már majdnem minden régi tí-

pusú épület tornáccal volt ellátva. Dr. KÓS Károly a kászoni népi építészetéről írt terjedelmes tanulmányában 80–90 éves múltúaknak feltételezi a kászoni tornácokat¹¹. ROEDIGER tanulmányából arra következtethetünk, hogy ebben az övezetben is korábban terjedt el a tornácépítés szokása. ROEDIGER is felfigyel a kászoni építészet azon jellegzetességére, hogy a házakban oldalkamarákat is építenek. A kászoni házaknál – mondja – a „nagy ház”, vagyis a tiszta szoba a lakás úttól távoli részében található, ezt a típusú beosztást nem találja meg a más székelyföldi falvakban. A lakóházak berendezésében még archaikus állapotokat jegyez le: jóformán egyetlen jellegzetes bútordarab a láda. Ő is megjegyzi, akárcsak dr. KÓS, hogy a csempés tüzelők a század elején szorultak ki, átadva a helyet a bádóg tűzhelynek és a plattenes kályhának.

E remek megfigyelések mellett ROEDIGER egy jellegzetes kászoni szövőszékkel, egy kendőszeggel, több kályhacsempével, egy öregasszonynak való cseppessel, egy téli szoknyával és egy zekével gazdagította a múzeumi gyűjteményt. Sajnos, 1945-ben a gyűjtött anyag értéke- sebb része, a viseletek elpusztultak.

A folklórgyűjtő

A folkloristák még napjainkban is legszívesebben balladák, régi típusú népdalok után kutatnak, mert úgy érzik, hogy ez a népköltészet értékesebb rétege. Figyelmüket legtöbbször elkerülik az új népdalok, de még ennél is jobban a diákdalok, amelyekben már a tudáلعos, nem népi, hanem hibrid kultúra nyomait vélük felfedezni.

ROEDIGER felismeri, hogy e rövid életű, fél-népköltészetet is érdemes lejegyezni, mivel ez is jellegzetes kultúrtermék, a diákélet kultúráját lehetetlenség ennek mellőzésével igaz módon vizsgálni. Önletrajza tele van diákdalokkal, forradalmár énekekkel, új népdalokkal. Ezeket nem gyűjtötte, nem kereste az adatközlőket: saját repertóriumát jegyezte le.

Ugyanennek a felismerésnek köszönhető a vőfélyvers-gyűjteménye is, ezeket a már említett kovászai ceremóniamestertől másolta át.

Utóélete

ROEDIGER, sajnós, hevenyészett jegyzeteket, félkész tanulmányokat hagyott ránk. Folklórgyűjtését is ez jellemzi: nem találta meg a megfelelő formát, amelyben ezeket a félnépi énekeket, verscket értékesíthette volna. Felismerte az értékeket, érezte és tudta, hogy mi egy pártatlan néprájosnak a feladatköre, de képtelen volt az összegezésre. Munkáinak, tanulmányainak többsége kéziratban maradt ránk, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában és a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban. Talán emiatt maradt ki a Néprajzi Lexikonból is. Nyomatásban megjelent munkái az Ethnographiában, az 1929-es múzeumi emlékkönyvben és a helyi sajtóban lelhetők fel.

Közéleti tevékenysége is mutatja: a néprajz csak egyik érdeklődési területe volt. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat titkára, az Erdélyi Kárpát Egyesület Orbai széki fiókjának alapító tagja, a lakócai Meteorológiai Intézet szellemi atyja. Tervei közt szerepelt egy Székelyföldi Múzeumi Egylet megalapítása, amelynek fő feladata az lett volna, hogy a Székelyföld tudós embereit összefogja, munkájukat segítse.

Bár magas életkort élt meg, ROEDIGER Lajos munkássága torzóban maradt – valószínűleg nyughatatlan természete miatt is. Életművének egyedüli nyilvántartói, értékelői mindeddig csak múzeumunk munkatársai voltak.

Jegyzet

1. A Székely Nemzeti Múzeum Tektintetes Ügyvezető Tanácsának szíves jóindulatára ajánlom ezen emlékiratomat. Az un. Pflanzolásraól és annak következményeiről (A Székely Nemzeti Múzeum irattára, 85/1937) és Egy székely stílusának nevezett épületről (85/1937)
2. Az igazgató választmányhoz intézett levél (A Székely Nemzeti Múzeum irattára, 1937. évi iratok)
3. ROEDIGER Lajos: A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött székely eredetű varrottasokról. In: CSUTAK Vilmos (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy. 1929. 452–460 oldal.
4. ROEDIGER Lajos: Életrajzom születésemtől savanyodásomig. (A Székely Nemzeti Múzeum irattára, két példányban, szám nélkül) 160. oldal a jelen kötetben.
5. ROEDIGER Lajos: *Kopjafák a kovászai temetőben*. In: A M.N.M. Néprajzi Osztályának Értesítője IV (1903), 299–302.
6. ROEDIGER Lajos: *Előterjesztés a f. év tavaszán Háromszék vár-*

megye Orbai járásában elhízázott néven és elhízázott irányban elindított népiesnek mondott női ruhaviseletről (A Székely Nemzeti Múzeum irattára, 1932/148-as iratcsomó)

7. ROEDIGER Lajos: A gajpáj fonalak kezeléséről és festéséről való feljegyzéseim (a Székely Nemzeti Múzeum irattára, 294/1930)

8. Kovásznai Székely lakodalom. In.: Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. F. 82 – ROEDIGER Lajos kollekció. V. köteg (ROEDIGER Lajos néprajzi jegyzeti)

9. VAJNA Gergely vőfély feljegyzéseiből. In.: Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. F. 82 – ROEDIGER Lajos kollekció. V. köteg (ROEDIGER Lajos néprajzi jegyzeti). 51–57. oldal.

10. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeumból az 1912. évi állami segély terhére nyert megbízás folytán a kászoni községekben végzett néprajzi felvételek és vásárlásokról. (A Székely Nemzeti Múzeum irattára, 158/1913; I. a jelen dolgozat melléklete)

11. Dr. KÓS Károly: Építkezés. In.: Dr. KÓS Károly, SZENTIMREI Judit, Dr. NAGY Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972. 52. oldal.

Melléklet

Jelentés

a „Székely Nemzeti Múzeum”-tól az 1912. évi állami segély terhére nyert megbízás folytán a kászoni községekben végzett néprajzi felvételek és vásárlásokról

Az 1912. év folyamán jelentkezett igen kedvező időjárás miatt alig lehetett alkalmas időpontot kívánni a Kászomban eszközlendő munkálatokra.

Nyári kirándulásomban, a „Kászoni szoba” tanulmányozása alkalmával mindössze csak 2 napig tudtam felvételeket készíteni és felméréseket tenni. Ezen alkalommal célul a HUSZKA által említett keleti-perzsa típusú tornácos faházak felmérését tűztem volt ki, lehető számos nagy- és kiskapu felvételével, és ha az időjárás engedi, ezeken felül népviseleti fényképek készítését. Az időjárás azonban beleszólt és csak 4 igen régi ház felmérését és 16 fényképfelvételt tudtam elvégezni.

I. A sok régi típusú ház közül 4 különböző típust választottam ki, azok felmérését végeztem el. Ezeknek beosztása a következő:

(L. a szöveg végi mellékelt ábrák. Szerk. megj.)

A sűrű lécezéssel, kettőnél épen sűrű deszkázással zárt tornácú házak hármánál a tornác „ereszbe” tágul ki, egyiknél azonban a tornác a szokásosnál szélesebb levén, az „eresz” képzése elmaradt. A pincelejárát mindenik háznál az ereszből vagy a tornácból nyílik, szintúgy a padlás (hiu) feljártat is.

Hármában a felvett épületek megtaláljuk a Kászoni vidékére jellemző oldalkamarák kiképzését. A többi hasonló típusú ház alaprajza is arra tanít, hogy az oldalkamarák, melyek csak felszoba hosszúságban válnak ki a szobából, és amelyek oly jellemzőek az

ottani építkezésre, a hátulról – a szomszéd telke felől – alkalmazott világító ablaknak köszönhetik keletkezésüket. Arra a világító ablakra pedig nagy szükség van, mert hisz az udvar felől eső egyik (példánkban a legtöbbször a délre néző) ablak elől a tornác sűrű rácsosozása veszi el a világosságot. A II. típusú háznál, melynél a helyi körülmények miatt nem lehetett hátulsó ablakot alkalmazni, és amelynél a tornác is gyérebb rácsosozatú, nincs oldalkamara.

Az hogy a „Nagyház” vagyis a díszesebb szoba nem az utca felől esik – mint a négy felmért háznál is találjuk – nem éppen a véletlen dolga. Úgy tapasztaltam, hogy előszeretettel választják a „Kelet” felé néző szobát „Nagyház”-ul; legalábbis abban a 40–45 házban, melyben megfordultam, majdnem mindenütt így volt.

II. A kászoni ősi típusú házak bebútorozására jellemző:

1) A sok láda, persze mindannyija „tulipános”. Még feltűnőbb lesz, ha megfontoljuk hogy ezeken felül még a „kanapék” és a „kasztenek” is hasonló célt szolgálnak a ládákkal.

AMBRUS János uram „Nagyházá”-ban Kászontól hat darab tulipános ládát számláltam össze, mint az az ./. alatt becsatolt alaprajzokról is leolvasható (a jelzett alaprajz-melléklet hiányzik – SZ G.E.), és mindezen sok láda tele van ruházati darabokkal, vásznnal, zsákokkal és mindenféle feltős holmival. Talán arra is jó ez, hogy tűzveszedelemkor könnyebb menteni a vagyont. A ládáknak ilyen kedvelése azonban a „jurt”-ra való emlékeztető is lehet.

2) A szoba díszítésére szolgáló, rúdilepedővel, rüdikendőkkel telerakott, a mennyezetről függő rúd. Valóságát a „kép”-ek pótlására szolgál a sok szép varrottas holmi, s minden egyéb rendeltetése a díszítésnél.

A haladó kor hatása ezen ősi stílusú házaknál legősbibbi elemnek, a régi szép szabad, – csempe tűzhelyeknek lebontásában, használaton kívül helyezésében nyilvánul. Véletlenből mind a négy felmért háztípusnál már vasbádogból készült takarékos tűzhely, a „Platten” pótolja a szabad tűzhelyt. Lám TAMÁS Ignác uramnál Jakabfalán éppen csak arra szolgál a „Nagyház”-ban levő – most már alul befallott – csempe, hogy a „Kicsiszobából” (sic!) a plattenfüstje beeljárjon, „párafogó”-t csinált abból TAMÁS Uram.

III. A kedvezőtlen időjárás miatt ezen kirándulásomban csak 3 nagykapu, 5 kiskapu, 3 rácsos tornác és 4 kisebb méretű – és ezért csekély értékű – néprajzi felvételt készítettem el. Utóbbi felvételek célja csak a népek személyemhez és a fényképezéshez szok-

hatás volt a célja. A felvételek jegyzékét // alatt csatolom (a jelzett jegyzék hiányzik – SZ.G.E.).

Mivel az egyes vidék néprajzi elemeinek fényképfelvételeiről készült pozitívnak úgy megőrzésére, mint azok tanulmányozására legcélszerűbbnek gondolom, ha azok albumszerűen vannak összeállítva, – nagy kartonlapokat vásároltam és azokra ragasztom rá az egyes képeket, hogy aztán végül az egész gyűjtemény albumszerűen összeállítható legyen.

IV. A Múzeumban felállítandó (székely) kászoni szoba berendezési céljaira megvásároltam egy ottani divatú szövőszéket, mely abban különbözik a többi székelyföldiektől, hogy:

1) a szövőszék hátsó hengerét (hátsóhasolóját) tartó két oszlop nem egyenes állású, hanem hátradól

2) hogy a szövőszék előtt nem olyan széles, mint hátul, a hátsó rész keskenyebb

3) hogy magassága is valamivel nagyobb, mint a háromszékieké.

Második, téli kirándulásom szerencsétlenül ült ki, mert az időjárás meggátolt minden külső munkát, és e miatt csak bevásárlásokat eszközöltem a Múzeum Kászoni szobája számára, amennyiben bevásároltam két drb. tulipános ládát, egy drb. kendőszeget, egy drb. öregasszonynak való „csepesz”-t, egy drb. öregasszonynak való téli szoknyát, egy drb. zekét.

Kovácsnán készítettem 2 szekérszínről való felvételt. Ezek a szekérszínek a szekéren, ekén stb. kívül telve vannak az ottani elterjedt szokás szerint egyrészt fűró-faragó eszközökkel, másfelől eszközfaanyaggal.

Költségjegyzékemet egyúttal // alatt csatolom (a jelzett jegyzék hiányzik).

Kovácsna 1912. december hó 30-án

ROEDIGER Lajos
ny.m.k. áll.főg. tanár

(A kövérítés a jelentés áttekinthetőségét segíti. Az eredetiben ROEDIGER (?) aláhúzásai ceruzával, illetve margóra írt római számai. Úgyisintén kiemelték a kéziratban a margóra is a „//” típusú mellékletutalások. A jelentés általában mai helyesírással kerül közlésre – SZ.G.E.)

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézeteket és a közlést is, kötetkészítési szempontok indokolják. Szerk. megj.)

Activitatea de etnograf al lui Lajos ROEDIGER

(Rezumat)

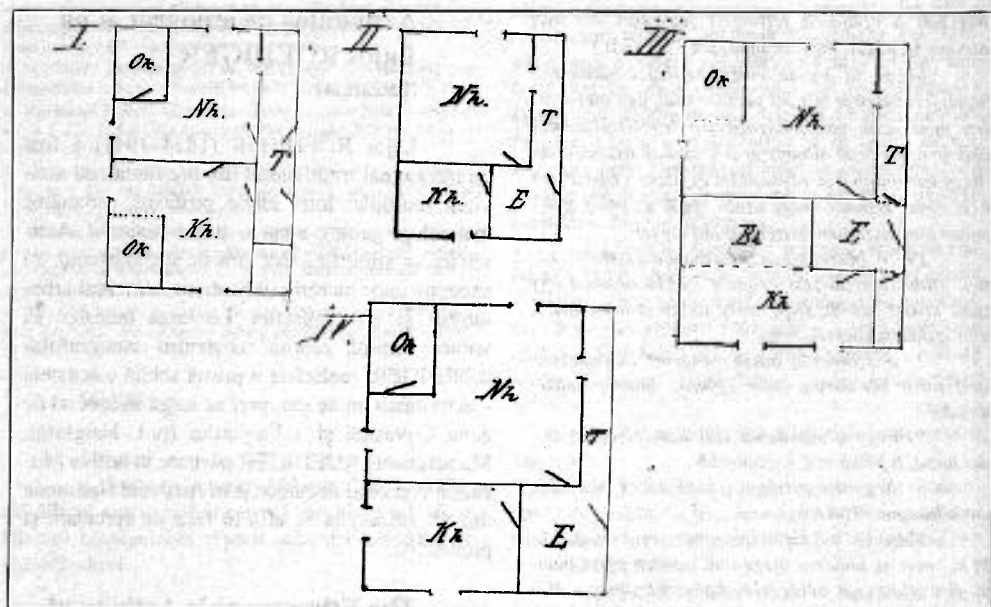
Lajos ROEDIGER (1854–1941) a fost un intelectual multilateral din provincie, cu activități multiple: între altele profesor, cercetător muzeolog, geolog amator, turist pasionat. Activitatea sa științifică este practic necunoscută, cu excepția unor lucrări publicate în domeniul arheologiei și al etnografiei. Lucrarea încearcă să arunce lumină asupra moștenirii etnografului ROEDIGER, realizând o primă schiță a acesteia – activitatea lui de etnograf se leagă în special de zona Covasnei și a Cașinului (jud. Harghita). Manuscrisele ROEDIGER păstrate în arhiva Muzeului Național Secuiesc și în Arhivele Naționale din Sf. Gheorghe se află în fază de cercetare și prelucrare.

The Ethnographic Activity of Lajos ROEDIGER

(Abstract)

Lajos ROEDIGER (1854–1941) was a many-folded learned man from the countryside. He was a teacher, museologist, researcher, amateur geologist, and a passionate tourist. His scientific activity is practically unknown, except for some papers published on archaeology and ethnography. This present paper aims at revealing the heritage of ROEDIGER the ethnographer, by presenting his activity as an ethnographer in the regions of Kovászna (Covasna) and of the Kászon (Cașin) basin (Harghita County). The ROEDIGER manuscripts are preserved in the archives of the Székely National Museum and in the National Archives of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe).

I. ábra Négy felmért régi kászoni háztípus beosztása

Instalații tehnice țărănești în bazinul Râului Negru din județul Covasna

(Rezumat)

Dezvoltarea tehnicii moderne a înlocuit aproape cu desăvârșire tradiționala roată hidraulică și instalațiile înrudite. Autorul reia o cercetare asupra obiectivelor de tehnică populară din Bazinul Râului Negru, din perioada anilor 1977-78. Deja la această dată, din cele peste 200 de instalații tehnice țărănești dinainte de nați-onalizare nu au mai rămas nici măcar o duzină. Lucrarea prelucrează date de arhivă și de teren, consemnând și fapte inedite ca fosta existență în jud. Trei Scaune a unor mori de vânt.

Cuvânt înainte

Dezvoltarea explozivă a tehnicii moderne, motorul cu combustie internă, motorul electric au înlocuit aproape cu desăvârșire tradiționala roată hidraulică la acționarea morilor, gaterelor, strungurilor și a altor instalații tehnice populare.

Multe dintre acestea înglobau geniul inventiv și măiestria meșterilor anonimi.

Frapat de existența marelui număr de mori care au existat numai pe albia pârâului Marcușa - 28 - dintre care moara BARABÁS, datată din 1836, care a fost transferată la Muzeul din Cernat, am decis să efectuez o cercetare asupra obiectivelor de tehnică populară din Bazinul Râului Negru în perioada anilor 1977-78.

Memoria colectivă și documente de arhivă denotă că pe o întindere de 220 km² existau în jur de 200 mori țărănești și alte instalații acționate de forța apei.

La data cercetării, din impresionantul număr de obiective nu au mai rămas nici măcar o duzină.

Motivele au fost împovărătoarele obligații fiscale către stat, după anul 1948, concurența morilor mecanice care elimină timpul de aștept-tare îndelungată, abundența pâinii de fabrică pe piață, regularizarea cursurilor de ape, care a secat iazurile și canalele de apă.

Un fapt inedit: în jud. Trei Scaune au fost și trei mori de vânt, una la Bixad, alta la Brețcu și a treia la Cernat.

Vechiul sistem de moară cu ciutura (făcaie) nu a putut fi semnalată, așa precum există în perimetrul extracarpatic unde se mai află numeroase instalații de acest gen.

(Sf. Gheorghe, 1989)

*

Transformările politico-sociale și economice de la jumătatea veacului nostru, actul naționalizării întreprinderilor au afectat fără discernământ și micile instalații tehnice țărănești: mori, pive, uleiște, gateri etc. Proprietarii acestora declarați chiaburi, exploataori, fie că au fost deposedați, fie că nu au putut rezista poverilor fiscale; voit sau din cauza uzurii instalației au încetat activitatea. Multe dintre acele instalații tehnice reprezentând ingenioase soluții tehnice, unele unicate chiar, au fost iremediabil pierdute. Regularizarea Râului Negru și a afluenților săi au privat de forța apei numeroase instalații. Performanța moară cu turbina de apă de la Sântionlunca a fost lăsată fără energia necesară, fiind transformată pe energie electrică.

Râul Negru, afluentul cel mai important al Oltului superior, cu o lungime de 106,3 km, străbate jumătatea estică a jud. Covasna, drenând Depresiunea Tg. Secuiesc și Sf. Gheorghe, cu o suprafață de 220 km².

De la izvor (versantul vestic al Muntelui Șandru) până a pătrunde în depresiune, are o pantă repede (35 m/km) reducându-se treptat în zona depresionară (0,71 m/km), cauzând numeroase despletiri și meandre. Din cauza cursului lin, pe albia râului au funcționat doar 10-12 mori și anexe, în timp ce pe afluenții săi s-au înregistrat mai mult de 200 obiective.

Afluenții principali ai Râului Negru din amonte spre aval sunt pe partea dreaptă: Lemnia,

Estelnic, Cașin, Turia, Mărcușa, Dalnic, Pădurenii. Pe partea stângă sunt: Brețcu, Ojdula, Ghe-lința, Zăbala, Covasna, Zagon și cursul inferior al Râului Târlung.

Datorită energiei reliefului, cursurilor re-pezi de apă, apa condusă printr-un canal artificial ori jgheab de scânduri, sistemul cu admisie supe-rioră este mai performant decât sistemul de ad-misie inferioară.

În trecutul mai îndepărtat morile apar-țineau domeniilor feudale, așa cum reiese dintr-un înscris: - „István CSOMORTÁNYI și soția Anna BARTALIS a pus de s-a săpat în anul 1315 un canal din Râul Negru pentru cele 4 mori și elesteie domeniiale”.

Au fost și mori aparținând parohiilor ori mănăstirilor ce dețin consemnări doar în cazuri rare.

În zona cercetată rezultă că au avut o înfloritoare activitate trei tipuri de instalații tehnice:

- a) instalații pentru produse alimentare: mori, uleinițe, mori pentru descojit mei și pentru linte, povarne pentru țuică.

- b) instalații pentru prelucrarea țesă-turilor: pive, vâltori, dârste, darace.

- c) instalații pentru prelucrarea lemnu-lui: gatere, strunguri.

Istoriceste morăritul s-a practicat pe a-cesse meleaguri din timpuri străvechi, prin măruntirea semințelor cu ajutorul a două pietre dintre care una concavă, alta convexă, din care a rezultat rășnița manuală așezată pe un suport de lemn, acționată cu ajutorul unei pârghii. Aseme-nea instalații se realizau casnic, dar odată cu evoluția instalațiilor acționate de forța animală, de vânt sau de apă a fost necesară contribuția meșterilor specializați. Amplasamentul, aducți-unea, sistemul mecanic de acționare cu ajutorul angrenajelor presupune pricepere și îndemănare.

Meșterii de acest gen erau angajați din alte localități decât cele de baștină. Pietrele de moară erau aduse de la mari depărtări, cu deose-bire erau apreciate pentru calitate pietrele de la Șumuleu-Ciuc.

În colecția Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe se păstrează o moară manuală de o ingenioasă construcție tehnică, ce are toate

elementele specifice: piatră zăcatoare, piatră alergătoare, coș pentru boabe antrenat în mișcare de o gaită astfel ca boabele să se scurgă continuu. Acționarea se face manual, cu ajutorul unei pâr-ghii de Ordinul II, și a axului cotit care transfor-mă mișcarea rectilinie în mișcare de rotație, reali-zând o mare economie de forță (Fig. 1.). Instala-ția a fost realizată la Malnaș, de către meșterul Ignác KAPATI, în anul 1800 (nr. de inv. 2875).

În prima jumătate a sec. XIX., preceputul meșter (omul cu o mie de meserii) Péter BO-DOR, realizatorul mai multor soluții tehnice, a fost condamnat pentru vina de falsificare de bani. În a doua jumătate a veacului, meșterul CSOM-BIC din Micloșoara a edificat multe mori în Ba-zinul Baraolt și la Belani, Estelnic, mai puțin moara de la Loberț, neputând fi terminată din cauză că localnicii au distrus canalul de aducți-une, de teama unor inundații care ar afecta satul în caz de viitură. Dacă până la jumătatea veacu-lui nostru s-au putut înregistra numai în Bazinul Râului Negru peste 200 de mori țărănești, se poa-te admite că erau și morari pricepuți pentru a-și construi propria instalație.

Mulți morari știau să-și repare singuri avariile și piesele uzate, se pricepeau să aleagă lemnul căinesc potrivit scopului; să-l fiarbă în seu animal, să înlocuiască pintenii fusului princi-pal, măselele roților de angrenaj, și câte altele legate de meserie.

În timpul dintre încărcările coșului cu măciniș, puteau să se ocupe de prepararea oleiu-lui din semințe de dovleac, semințe de fag (jir), căutat cu deosebire pentru mâncărurile de post.

Bogăția pădurilor de foioase și conifere ofereau suficient material pentru obiecte de uz casnic lucrate la strung.

La Cernat se sculptau stâlpi pentru por-țile monumentale cu columbar („porți secu-iești”). În zonele unde se află piatră de construc-ție, se făceau stâlpi funerari, cruci de mormânt. În holul Muzeului Național Secuiesc din Sf. Ghe-orghhe se află o adevărată bijuterie din piatră - porticul Conacului TOMPA din Boroșneul Mic, datat din 1728, lucrat de către un morar. În loca-litățile cu tradiție de oierit se aflau chiar mai mul-te pive de postav, precum la Covasna, Pachia,

Brateș, Moacăș, Păpăuți, Brețcu. Piua de panură este acționată de către o roată hidraulică și se compune din două sau mai multe ciocane cu coadă, scaunul de postav și cuptorul de încălzit apă.

În zona de NV a județului Trei Scaune se cultiva meiul și linte (care după colectivizarea agriculturii au fost scoase din planul de producție), iar pentru descojirea acestora erau instalații anexe și selectoare.

Pe cursurile cu debit mai mare funcționau și gater de debitat scânduri cu una sau mai multe lame de joagăr acționate de roata hidraulică, care a fost înlocuită cu cazan de aburi, ori cu energie electrică. Micile instalații au dispărut ca urmare a concurenței instalațiilor moderne.

Tehnica modernă de mare productivitate se oglindește în folosirea Turbinei de apă de la Sântionlunca și Sânzieni.

Ambele au fost înlocuite cu acționare electrică.

Este demn de menționat faptul că performanța turbinei de pe Râul Olt de la Olteni a servit model pentru turbina de la Porțile de Fier (hidrocentrala). Pe cuprinsul județului au funcționat 11 mori cu turbina de apă.

Din documente de arhivă și memoria colectivă reiese că au existat mori cu tracțiune animală. Au existat trei mori de vânt, la Bixad, la Brețcu și la Cernat. Un dibaci meșter din Brețcu, György PÉNZES a realizat o astfel de moară care însă nu a avut performanțe îndestulătoare. Nu este semnalată existența vreunei mori plutitoare.

Datele statistice aflate la Arhivele Statului din Sf. Gheorghe consemnează faptul că până la 1800 pe teritoriul jud. Trei Scaune funcționau 71 de mori; între 1800-1825 s-au construit 83, între anii 1850-1866 58; între anii 1881-1899 27; iar între 1891-1900 12, astfel încât în anul 1903 erau identificate 338, dintre care proprietate individuală 331, apoi 5 societăți și 2 mori parohiale.

Direct conduse de proprietari erau 222, închiriate 116.

Mori propriu zise fără alte anexe erau 329, cu gater 2, cu alte instalații 3. Existau 4 mori numai pentru uz propriu.

Statistica din 1893 consemnează existența a 329 bărbați morari și numai 10 morărițe.

Personalul ajutător angajat la mori se situa la nivelul de 520, compus din ucenici, zilieri, slugi.

Relațiile dintre patron (stăpân) și personalul ajutător erau stabilite prin prevederile foarte riguroase ale Statutului breslelor respective. După expirarea termenului de ucenicie, ucenicul putea obține calificarea de calfă, trecând anumite probe de cunoștințe, apoi calfa trecea un examen pentru ca să devină meșter. Toate acele probe erau organizate de către Starostele breslei.

Rolul organizațiilor breslașe a fost preluat de către instituția „Camera de Industrie și Comerț” și „Camera de Muncă” (readuse în actualitate după o jumătate de veac de regim totalitar, după 1990).

Oare cine nu a fost pus în situația să pronunțe expresia: „La rând ca la moară.” Cu adevărat, la moară fiecare aștepta răbdător să-i vină rândul la măcinat, timp în care se depănau povești, întâmplări, fapte, un fel de jurnal vorbit, se legau cunoștințe, prietenii.

Poveștea morarului lacom care l-a păcălit pe cumătrul său furându-i în mod ingenios făina cu măneca hainei în timp ce se preface a controla calitatea făinei, după care i-a zis „ia cumetre plăcintă că doar este din făina ta”. Moara a constituit subiect de folclor popular inspirându-i compozitorului I. VASILESCU populara melodie „Roata morii...”, „La moara lui Tăgarda...”, „La moara din Făgădău”.

Morile izolate de la marginea localităților au alimentat fantezia populară prin întâmplări, basme, superstiții, care produceau sentimente de fiori trecătorilor nocturni pe lângă iazul morii.

Cică în iazul morii sălășluiește Știma apelor... este lăcașul lui Sarsaila care se transformă sub diferite înfățișări: capră neagră, câțel negru... etc., făcându-i pe fricoși să se întoarcă din drum, fie să rostească o rugăciune însoțită de sfânta cruce. În nopțile cu lună plină Ielele (frumoasele, zănele, Știma apei) se îmbăiază și-i pocesc pe cei care le privesc despuiate. La iazul morii se adună vrăjitoarele făcând și desfăcând farmecele. Folclorul diferă de la zonă la zonă – și-i pe cole de a fi uitat.

Toate acestea ar trebui să prezinte obiectul unor cercetări folclorice, etnografice, de is-

toria industriilor locale și în perimetrul Bazinului Râului Negru.

Tabelul 2. a fost întocmit în perioada naționalizării principalelor întreprinderi industriale miniere, bancare, de asigurări și transport, din anul 1948. În anul 1978 am parcurs numeroase localități, căutând existența pe teren a fostelor instalații.

Este aproape incredibil faptul cum în numai două decenii au dispărut aproape în întregime micile mori țărănești, rămânând doar morile sistematice de mare productivitate, proprietate de stat.

Dintre morile de apă mai modeste a funcționat încă sporadic: moara lui Árpád ANTAL din Zagon, moara András NAGY din Reci; moara BARABÁS, cumpărată de Dávid OROSZ și dusă ulterior în Muzeul din Cernat; moara lui Árpád BIRÓ; moara lui Gergely SZÁNTÓ. Devenite nefuncționale, au dispărut treptat și a început să fie uitată activitatea destul de istovitoare a pâinii de casă.

Instalațiile de fabricat uleiul comestibil de pe lângă mori ca și cele acționate de forța umană, au rămas doar în amintirea vârstnicilor, și cu atât mai puțin se mai știe despre tehnica de lucru.

Piua manuală era nelipsită în gospodăriile rurale pentru mărunțirea semințelor de mac necesare cozonacilor de sârbători, mărunțirea bulgărilor de sare, mărunțirea semințelor de dovleac pentru pregătirea supei din frecăței din aluat amestecat cu făină de sămburi pentru zilele de post – broc de sămburi. În cantități mai reduse cu piua manuală se mărunțeau semințele pentru preparat aluatul de stors ulei.

Instalațiile aveau un sistem de mărunțit semințele acționat cu forța picioarelor ori un fus cu săgeți acționat de roata hidraulică. Sămânța mărunțită se cerne și cu sita rară, apoi cu o cantitate potrivită de apă caldă se frământă până se obține o cocă (aluat) care se încălzește până la abureală într-un ceain, și introdus într-o bucată de postav se așează sub teasc.

Plata muncii către proprietarul instalației era uium în natură, reprezentând 1/3 din produs și 1/2 din turta rezultată.

Aceeași cale au urmat și pivele de băut pânura. Singura instalație se mai află la Acris Int. Buz. pe lângă moara morarului Gh. IAGĂR.

Explozia tehnicii moderne a înlocuit tehnica populară care a dominat multe secole economia rurală. Prezentul material poate servi ca documentare pentru viitor.

Bibliografie

1. *** (1948) Tabelele întocmite în anul 1848 cu ocazia naționalizării, aflate în arhiva fostului Comitet Județean de Partid Covasna
2. MOLNÁR István, dr. (1971): A Csernátón vize mente, Megyei Tükör 374/1971
3. SERES András (1974): Népi mesterek, Megyei Tükör 1239/1974
4. MOLDOVAN, Nicolae (1978): **Tehnica populară, expresie a genului creator al poporului nostru. Considerente asupra tehnicii populare din Bazinul Râului Negru**, Manuscris aflat în arhiva Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe
5. MOLDOVAN, Nicolae (f.a.): **Mesteșuguri populare tradiționale pe cuprinsul jud. Covasna**, Manuscris în arhiva M.N.S. din Sf. Gheorghe

Népi technikai berendezések a Feketeügy medencéjében

(Kivonat)

A modern technikai fejlődés majdnem teljesen felszámolta a hagyományos vízzel hajtott és rokon szerkezeteket. Szerző 1978–79-es kutatásait újítja meg, a Feketeügy medencéjében már akkor is csak tucatnál kevesebb működött az államosítás előtti több, mint 200 berendezésből. A dolgozat levéltári és terepről begyűjtött adatokra támaszkodva, olyan eddig feldolgozatlan témákra is felhívja a figyelmet, mint az egykori háromszéki szélmalomok.

**Folk Technical Outfitting in
the Basin of the Râul Negru
(Feketeügy River), Covasna
County**
(Abstract)

Modern technical development replaced almost completely the traditional water-driven mechanisms and the related ones. The author renews his research in the basin of the Feketeügy from 1978-79, where out of the 200 outfittings still existing before the nationalisation, only a few were in function. The paper relies on data from the archives and the fields, and also draws our attention to topics not presented until now, such as the three ex-windmills of Háromszék.

Evidența rășnițelor de uruială
pentru hrana oamenilor din anul 1948 (după actul naționalizării)

Nr. crt.	*Numele proprietar sau denumire mori	Localitatea	Nr. crt.	Numele proprietar sau denumire mori	Localitatea
0	1	2	0	1	2
1.	BARTOS Boldizsar	Tg. Secuiesc	55.	KADAR Moise	Pachia
2.	TAKACS Gheorghe	Boroșneul Mare	56.	BARTOS Alexandru	Pachia
3.	BÖLÖNI Mathe	Cernatul de Sus	57.	BAKE Andrei	Covasna
4.	DENES Gavril	Cernatul de Sus	58.	COJAN Victor	Covasna
5.	DEZSÖ Dionisie	Cernatul de Sus	59.	KÖVER Zsigmond	Covasna
6.	MATHE Andrei	Cernatul de Sus	60.	KOVACS Alexe	Covasna
7.	LUKACS Francisc	Cernatul de Sus	61.	KOVACS Emeric	Covasna
8.	MOLNAR Ioan	Cernatul de Sus	62.	NAGY Ștefan	Covasna
9.	MOLNAR Alexandru	Cernatul de Sus	63.	KOCSIS Iosif	Chiuruș
10.	PAISZ Ioan	Cernatul de Sus	64.	SINKA Gheorghe	Chiuruș
11.	SÜTÖ Ștefan	Brețcu	65.	JAKABFFI Grigore	Zabala
12.	VÁRTERESZ Andrei	Albiș	66.	ANTAL Arpad	Zagon
13.	VAS Boldizsar	Estelnic	67.	KONYA Balint	Zagon
14.	BODI Andrei	Petriceni	68.	STATU Ioan	Zagon
15.	SOLYOM Bela	Petriceni	69.	BARABAS Ion	Lisnău
16.	BARTA Ioan	Valea Seacă	70.	DAMO Ladislau	Lisnău
17.	DARVAS Ștefan	Marcușa	71.	Vád. NAGY Ioan	Aninoasa
18.	ABRI Moise	Sânzieni	72.	VARZA Coloman	Ozun
19.	ORBAN Iosif	Sânzieni	73.	ZSIGMOND Petru	Ozun
20.	SASS Francisc	Sânzieni	74.	SZABO Ștefan	Băcel
21.	NAGY Anton	Belani			
22.	BOGDAN Francisc	Lemnia			
23.	BOGDAN Iuliu	Lemnia			
24.	KASZONI Mihail	Lemnia			
25.	KASZONI Alexandru	Lemnia			
26.	ROZSA Emeric	Lemnia			
27.	TUZSON Ștefan	Lemnia			
28.	ZÖLDE Sigismund	Lemnia			
29.	FINTA Arpad	Mereni			
30.	GYÖRGY Lazar	Mereni			
31.	JAKAB Anton	Mereni			
32.	MIKE Pavel	Mereni			
33.	MIKE Francisc	Ojdula			
34.	BARICZ Francisc	Ojdula			
35.	DRAGOMIR Bela	Ojdula			
36.	FELCSER Dionisie	Ojdula			
37.	KELEMEN Gheorghe	Ojdula			
38.	LUKA Francisc	Ojdula			
39.	LASZLO Andrei	Ojdula			
40.	RADULY Emeric	Ojdula			
41.	SZIGYARTO Dionisie	Ojdula			
42.	CIBOT Béla	Turia			
43.	CSAKI Ioan	Turia			
44.	FESÜS Andrei	Turia			
45.	GYÖRGY Ioan	Imeni			
46.	FESÜS Andrei	Turia			
47.	GYÖRGY Iuliu	Turia			
48.	KÖVER Bela	Turia			
49.	KONCZ Ștefan	Turia			
50.	MOLNAR Geza	Turia			
51.	SZABO Francisc	Turia			
52.	SZABO K. Ioan	Turia			
53.	SOLYOM Anton	Turia			
54.	KOVACS Francisc	Brateș			

Evidența

morilor comerciale și țărănești (înafara râșnițelor) în 1948

Nr. crt.	Numele morilor sau al proprietarilor	Localitatea	Instalația		Capacit. 24 h	Forța motorică
			Pietre	Valț.		
0	1	2	3	4	5	6
1.	KOVACS Ioan ¹	Tg. Secuiesc	4	10	1000 kg	2 mot petr.
2.	PAL Ioan	Beșeneu	2	—	432 kg	apă
3.	ȘTEFAN Ștefan	Boroșneu Mic	1	—	120 kg	locomob.
4.	TEGZÖ Gavrila	Dobolii de Sus	1	—	120 kg	mot. benz.
5.	NAGY Gheorghe ²	Boroșneu Mare	3	1	—	apă
6.	TÖLCSERES Francisc	Boroșneu Mare	1	—	120 kg	benz.
7.	SZAKACS Gheorghe	Borosneu Mare	1	—	120 kg	apă
8.	TIMAR Ludovic	Cernatul de Jos	1	—	432 kg	apă
9.	MOLNAR Irina	Cernatul de Jos	1	—	432 kg	apă
10.	BULARCA Ștefan	Cernatul de Jos	1	—	432 kg	apă
11.	GROSZ David	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
12.	BAJKA Ștefan	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
13.	BAJKA Francisc	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
14.	KONATH Mihaly	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
15.	VIRAGH Dionisie	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
16.	BAJKO Mihail	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
17.	KASZONI Dionisie	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
18.	DEZSÖ Matei	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
19.	KASZONI Dumitru	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
20.	SZANTO Ștefan	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
21.	VIRAGH Ludovic	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
22.	BIRO David	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
23.	BEKE Karol	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
24.	ABRAHAM Izsak	Cernatul de Sus	1	—	50 kg	apă
25.	GROSU Ioan	Brețcu	1	—	600 kg	apă
26.	SIMON Mihail	Brețcu	1	—	600 kg	apă
27.	ISTOK Francisc	Brețcu	1	—	600 kg	apă
28.	DENES Ludovic	Brețcu	1	—	600 kg	apă
29.	PAISZ Grigore	Dalnic	1	—	300 kg	locomobil
30.	BENKÖ Emerik ³	Estelnic	2	4	10800 kg	locomobil
31.	BAKA Petru	Estelnic	1	—	120 kg	apă
32.	RADULLY Ștefan	Estelnic	1	—	120 kg	apă
33.	MAKO Alexandru	Mereni	1	—	240 kg	locomob.
34.	BARTOK Bertalan	Valea Seaca	2	1	1440 kg	turb. apă
35.	KEREZSI Ștefan	Valea Seaca	1	—	680 kg	roată apă
36.	TOTH Alexandru	Sânzieni	2	1	480 kg	roată apă
37.	DEMETER Mihail ⁴	Lemnia	1	1	408 kg	roată apă
38.	DEMETER Gheorghe	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
39.	DEMETER Ștefan	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
40.	GYÖRGY Ioan	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
41.	GYÖRGY Anton	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
42.	HOLLANDA Mihalyne	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
43.	KASZONI Antoan	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
44.	ORBAN Ștefan	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
45.	ROZSA Ioan	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
46.	TUZSON Bela	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
47.	TAMAS Andrei	Lemnia	1	—	120 kg	roată apă
48.	GYERGYAJ Lazar	Mereni	1	—	240 kg	roată apă
49.	KOVACS Mihail	Mereni	1	—	240 kg	roată apă
50.	TUZSON Gaspar	Mereni	1	—	240 kg	roată apă
51.	HOLLANDA Mihaly	Lunga	1	—	192 kg	roată apă
52.	BIRO Anton	Lunga	1	—	240 kg	roată apă
53.	DRAGOMER Francisc	Timoasa	1	—	144 kg	roată apă
54.	DRAGOMER Geza	Catalina	1	—	960 kg	motor benz.
55.	KOVACS Mihail	Catalina	1	—	200 kg	motor benz.

Tabelul 2.

0	1	2	3	4	5	6
56.	SZAKACS Ioan	Imeni	1	-	100 kg	roată apă
57.	GERGELY Ioan	Imeni	1	-	100 kg	roată apă
58.	SZAKACS Alexandru	Imeni	1	-	100 kg	roată apă
59.	BUCSA Iosif	Ruseni	2	-	100 kg	turb.
60.	TOTH Kalman ⁵	Turia	2	3	12000 kg	2 mot. cu ulei
61.	IANOS David ⁶	Ghelința	2	2	2400 kg	roată apă + mot.
62.	PERDI Andrei	Ghelința	2	-	300 kg	roată apă + mot.
63.	SZAKACS Iosif	Ghelința	1	-	96 kg	roată apă + mot.
64.	MEINHART Nicolae	Ghelința	2	-	96 kg	roată apă + mot.
65.	TAMAS Alexandru	Ghelința	2	-	96 kg	roată apă + mot.
66.	DEAK Anton	Ghelința	2	-	72 kg	roată apă + mot.
67.	PAISZ Iosif	Ghelința	2	-	96 kg	roată apă + mot.
68.	MOLNAR Ștefan	Ghelința	2	-	240 kg	roată apă + mot.
69.	VARZA Ștefan	Ghelința	2	-	240 kg	roată apă + mot.
70.	KASZONI Iosif	Ghelința	1	-	120 kg	roată apă + mot.
71.	DEAK Iuliu	Ghelința	1	-	120 kg	roată apă + mot.
72.	NAGY Karol ⁷	Covasna	3	3	14400 kg	mot. semi sta.
73.	PERDI și CSUTAK ⁸	Covasna	3	3	21000 kg	cazan aburi
74.	MOLNAR Ludovic	Covasna	2	-	600 kg	roată apă
75.	JANO Anton	Covasna	1	-	240 kg	roată apă
76.	MUNTEANU Maria	Covasna	1	-	120 kg	roată apă
77.	ZSIDO Gaspar	Covasna	1	-	120 kg	roată apă
78.	KOZMA Alexandru	Covasna	1	-	120 kg	roată apă
79.	PERDI Ludovic	Covasna	1	-	240 kg	roată apă
80.	RACZ Francisc	Covasna	1	-	240 kg	roată apă
81.	NAGY Karol	Covasna	1	-	240 kg	roată apă
82.	ESZTOIKA Andrei ⁹	Covasna	1	-	72 kg	roată apă
83.	KOVACS Samuil ¹⁰	Covasna	1	-	96 kg	roată apă
84.	KADAR Bela	Covasna	1	-	120 kg	roată apă
85.	BECSEK Ludovic	Păpăuți	2	-	384 kg	roată apă
86.	BAJKO Karol	Păpăuți	2	-	384 kg	roată apă
87.	BAGOLY Bela	Păpăuți	2	-	480 kg	roată apă
88.	BALOGH Josif ¹¹	Surcea	2	2	1440 kg	turb. apă
89.	PAISZ Francisc	Zăbala	1	-	240 kg	roată apă
90.	OPRA Mihail	Zăbala	1	-	240 kg	roată apă
91.	KADAR Anton	Zăbala	1	-	120 kg	roată apă
92.	OPRA Josif	Zăbala	1	-	240 kg	roată apă
93.	BISZOK Mihail	Zăbala	1	-	240 kg	roată apă
94.	MIKLOS Grigore	Zagon	2	-	240 kg	roată apă
95.	SZOMBATI Ștefan	Zagon	1	-	120 kg	roată apă
96.	SORBA Emeric	Zagon	1	-	120 kg	roată apă
97.	KONYA Dionisie	Zagon	2	-	192 kg	roată apă
98.	MOLNAR Ioan	Zagon	2	-	120 kg	roată apă
99.	NAGY Ambrus	Zagon	2	-	120 kg	roată apă
100.	SERA Toma	Zagon	2	-	120 kg	roată apă
101.	KONYA Anton	Zagon	2	-	120 kg	roată apă
102.	KRIZBAI Benedict ¹²	Zagon	2	1	4800 kg	mot. petr.
103.	HOSU Gheorghe	Zagon	1	-	168 kg	roată apă
104.	SASU Zaharia	Zagon	1	-	168 kg	roată apă
105.	GYÖRGYBIRO Etelka	Moacșa	1	-	240 kg	roată apă
106.	DEMETER Alexandru	Moacșa	1	-	528 kg	roată apă
107.	LÖRINCZ Andrei	Moacșa	1	-	528 kg	roată apă
108.	ȘERBAN Constantin	Moacșa	2	-	528 kg	roată apă
109.	KIS Francisc	Let	1	-	480 kg	roată apă
110.	VARZA Gheorghe	Bită	1	-	240 kg	roată apă
111.	NAGY Andrei	Reci	2	-	-	roată apă
112.	BUCSA Valentin ¹³	Sîntionluca	2	5	-	turb. apă și motor Diesel
113.	SZEBENI Rudolf ¹⁴	Ozun	-	3	-	turb. apă și motor Diesel
114.	BABA Ladiszlau	Băcel	2	-	-	roată apă

Tabel sinoptic cuprinzând populația, terenul arabil și numărul morilor din bazinul Râului Negru – Finele sec. al XIX-lea, începutul sec. al XX-lea

Nr. crt.	Localitatea	Nr. pop.	Teren arabil în holde	Nr. morilor
1.	Covasna	5410		19
2.	Chiuruș	619	480	2
3.	Lunga	1164	1595	2
4.	Săsăuși*	774	553	2
5.	Tinoasa*	418		1
6.	Boroșneul Mare	1536	1627	2
7.	Leț	1011	2186	1
8.	Tufalău	360	595	1
9.	Boroșneul Mic	1599	1147	1
10.	Valea Mică	503		
11.	Dobolii de Sus	432	696	1
12.	Brateș	1425		1
13.	Pachia	587	1167	1
14.	Brățcu	2917	1317	7
15.	Cătalina	1045	1827	2
16.	Hățuica	422	1165	
17.	Mărtineni	525	865	1
18.	Mărcușa	905	1269	1
19.	Cernat	7726		32
20.	Albiș	766	1140	1
21.	Dobirlău	1582		1
22.	Ghelința	3662	2195	14
23.	Harale	406	508	
24.	Lemnia	2636	2927	16
25.	Lutoasa	549	490	
26.	Moacșa	760	1785	4
27.	Eresteghin	221	733	
28.	Dalnic	1466	3677	4
29.	Pădureni	454		1
30.	Ojdula	2537	2173	7
31.	Hilib	704	552	
32.	Ozun	1785	2764	3
33.	Bicfalău	1854	2717	
34.	Lisnău	924	1471	2
35.	Măgheruș	428		1
36.	Sîntionlunca	889	1253	1
37.	Poian	1654	2563	2
38.	Belani	701	1196	4
39.	Estelnic	1053	967	5
40.	Reci	903	1396	1
41.	Comalău	486	1396	
42.	Aninoasa	505	1312	1
43.	Bită	508	646	1
44.	Sînzieni	2839	3089	6
45.	Cașinul Mic	416		
46.	Petriceni	1131	1699	2
47.	Valea Seacă	846	840	3
48.	Turia	3900		11
49.	Alungeni	751	1545	
50.	Zagon	5135	3392	14
51.	Păpăuți	4368	2113	4
52.	Zăbala	3166	3243	6
53.	Surcea	622	1087	1

**Instalații tehnice în bazinul Râului Negru
existente în anul 1958**

Nr. crt.	Cursul de apă	Industria alimentară				Industria text.		Prelucr. lemnului		Total general
		Tot.	din care			Total	Pive Darace	Total	Joagăr Gater Circ.	
			Roți hidr.	cu turb.	cu petrol	cu aburi	Presă ulei			
1.	R. Negru	18	16	2						18
2.	Brețcu	6	5				1			7
3.	Lemnia	18	17				1			19
4.	Estelnic	5	5				1	1		7
5.	Casin	10	9	1					1	10
6.	Turia	11	9				2			11
7.	Mărcușa	34	34							34
8.	Dalnic	4	3			1				5
9.	Beșeneu	5	5							5
10.	Ojdula	7	7							7
11.	Ghelința	12	12						1	13
12.	Zăbala	6	6						1	7
13.	Covasna	22	25			1	1	2	2	25
14.	Zagon	19	17			1	1		1	20
15.	Valea Mare	3	3							3
16.	Lisnău	2	2							2
17.	Dobârlău	3	3							3
18.	Mereni	6	5				1			6

Note la tabele

Tabelul 1.

*Numele sunt reproduse din tabelele vremii, fără a fi actualizate la denumirea originală.

Tabelul 2.

1. cu 2 decort. orez
2. cu trior
3. cu plansichter
4. cu plansichter
5. are și maș. de griș
6. cu plansichter
7. cu mașină de curățat mei; are și maș. de griș
8. are și maș. de griș; cu plansichter
9. nu funcționează
10. nu funcționează
11. cu plansichter și elevent
12. cu selector ptr. cereale
13. cu 2 plansichtere; are și maș. de griș
14. are și maș. de griș

Tabelul 3.

*Actual de Tg. Secuiesc

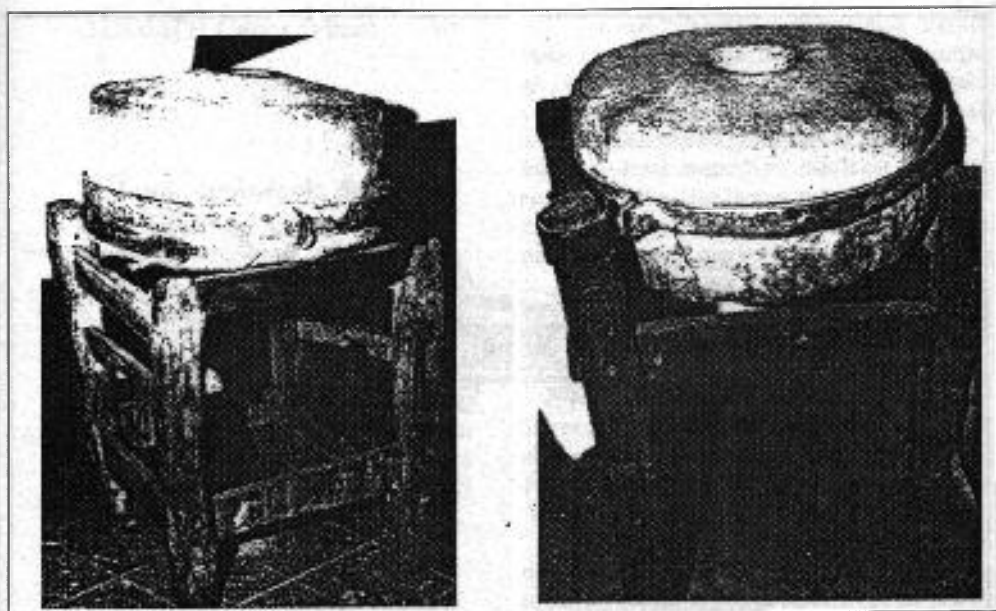

Figura 1. Moara manuală din 1800, din colecția Muzeului Național Secuiesc

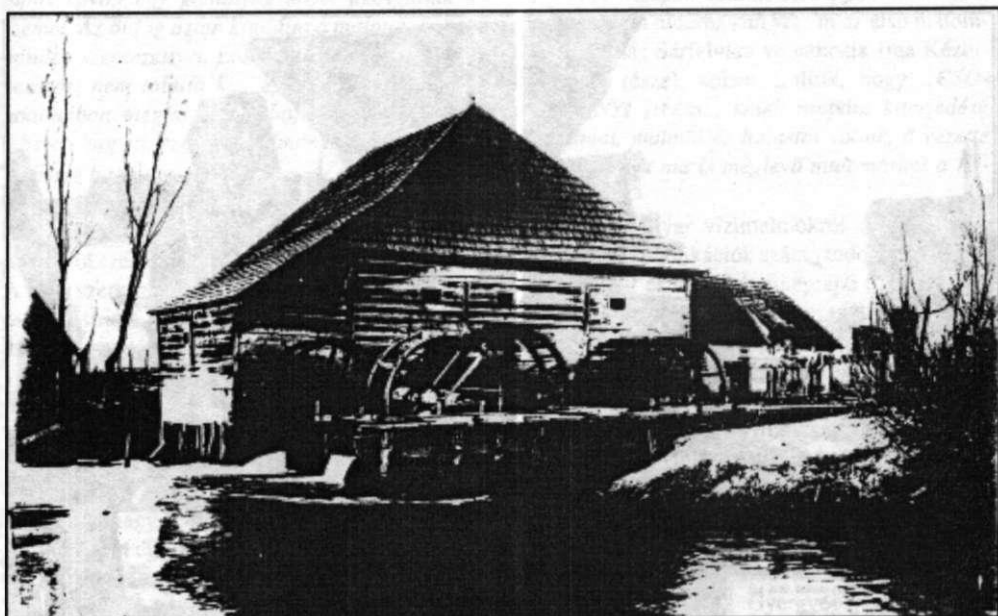

Figura 2. Moara de la Chilieni, cu cinci roți hidraulice, din imediata vecinătate a zonei discutate

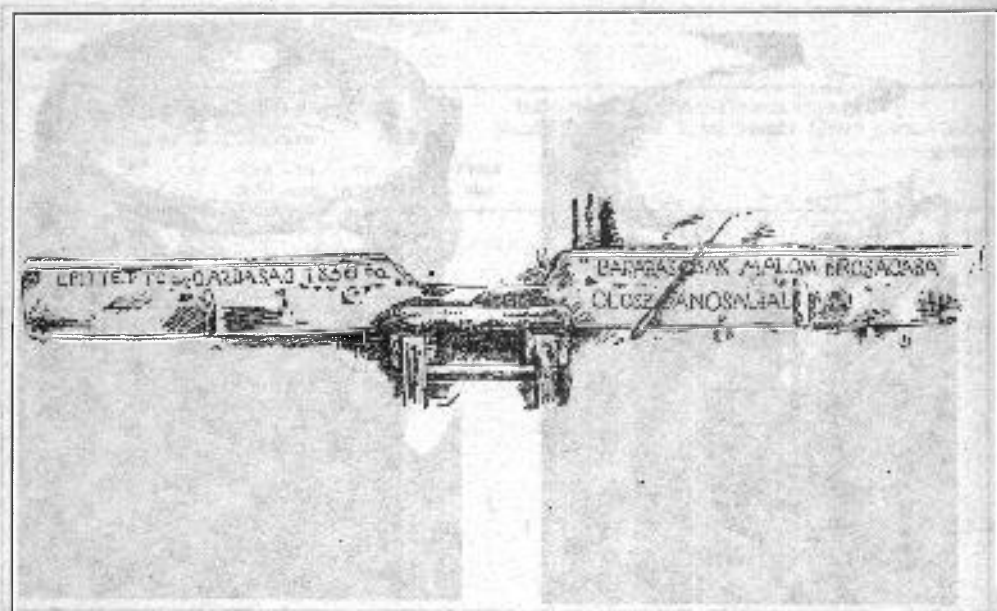

Figura 3. Fruntarul morii BARABĂȘ ; în prezent transferată la muzeul în aer liber din Cernat

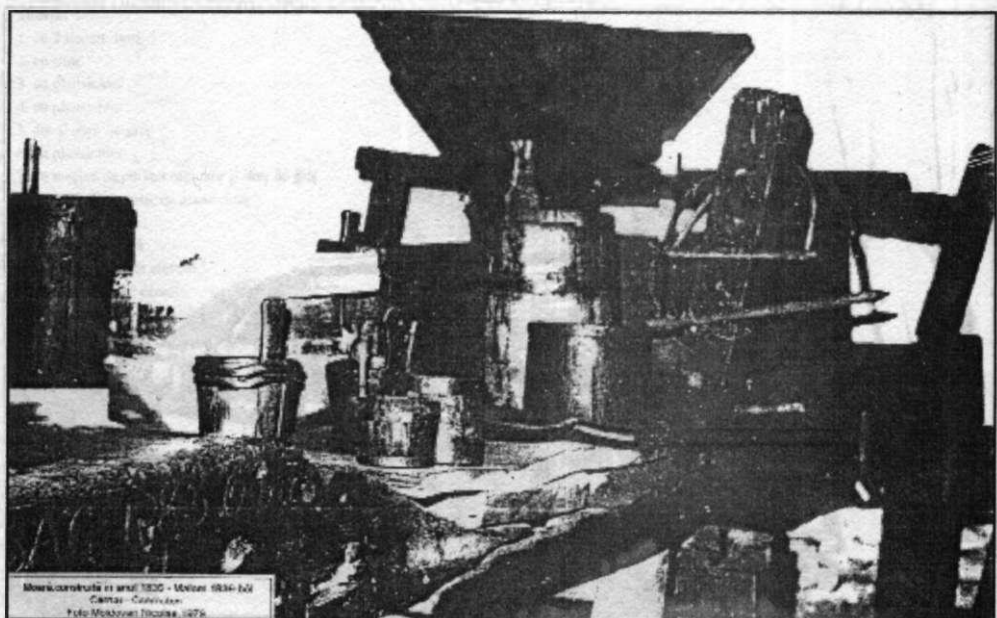

Figura 4. Moară BARABĂȘ cu inscripția din Fig. 3.

Malmok, molnárok, őrlétők Csernátonban

(Kivonat)

A dolgozat a szerző 1996. évi vizsgadolgozatának részlete. Tárgyalja a csernátoni vízhasználat kérdését, a víziszerkezetek helyét, a tulajdonosokat, a molnárporthát és a molnárcsalád életét, a malomépítést és a molnármesterséget, a malom és a malómárok karbantartását, a további vízzel hajtott szerkezeteket.

Bevezető

A csernátoni molnárok körében így él a malom eredete: „A malom legelőbb az őrdögé volt. Ő találta ki. Azelőtt az emberek a famozsárba költöztették a gabonát. Azután kitalálták, hogy lapos kővön egy gomolyag kővel taszigálták a szemet. Az őrdög oztán kitalálta a malmot, annak minden szerkezettyét, csak éppen a hajtókát (tejkerázót) nem találta ki... egy éjszaka az ember unalmában megfaragta a hajtókát, s akkor ott lehetett hagyni, ezért a találmányért az őrdög az emberre hagyta a malmot.”¹

A zúzókö felalálása meghatározó mozanata volt az emberiség táplálkozás-történetének, gyökeresen megváltoztatta őseink étrendjét. A zúzó szerkezeteket a forgó kő megjelenése forradalmasította. A zúzó, őrlő szerkezetek védelme és tökéletesítése az egyik legfontosabb teendő volt mindennemű veszedelemmel szemben. A malmok még a hadban álló felek számára is folytonosan kulcsfontosságú létesítmények voltak, a 16–17. században a támadások első célpontjaivá váltak. Jelentőségük fontosságát mutatja, hogy a török és a magyar hadvezérek között egyezségek sora született egymás malmainak békén hagyására. Sőt, török–magyar közös tulajdonú malmokról is tesznek említést.²

A malomiparban a gőzmalmok felalálása energetikai szempontból a legkorszerűbbek és a legelterjedtebbek a vízimalmok voltak. A vízikereket már feltalálásától fogva több munkavégzésre használták; kallókat, verőket, gyapjúfésülőket, deszkametszőket, darálókat hajtattak meg vele. Mái általánosan malmokként emlegetjük a nem csupán őrlésre használt, de ugyancsak elven működő szerkezeteket is.

A székelyföldi Csernátonban, ebben a hegyvidéki faluban, ahol hajdan harmincnégy malom dolgozott, napjainkban is ott zakatol egy-egy vízikere.

Dolgozatom részeredménye annak a már több esztendeje folyó kutatásnak, amelyben a felsőháromszéki, vízi erővel hajtott szerkezeteket kívánom feltérképezni és – lehetőségeim szerint – minél átfogóbban feldolgozni.

Vizsgálódásaimnál fontosnak tartom az adott terület katonai és más térképanyagának tanulmányozását, a családoknál még fellelhető tulajdonjogi iratokat (sajnos a levéltári anyag a belső állapotok miatt még részben hozzáférhetetlen, részben nehezen hozzáférhető), és ami legfontosabb, a mélyinterjúk készítését.

A vizsgálódásaim középpontjában álló Háromszékes tudomásom szerint az első malomra való utalás Sársalvára vonatkozik (ma Kézdivásárhely része), ebben említik, hogy „CSO-MORTÁNYI István... kinek roppant kiterjedésű uradalmi, malmi és halastói voltak, ő vezette le 1315-ben a ma is meglevő malomárkot a Feketeügyből”³

A magyar vízimalmokról eddig megjelent néprajzi publikációk száma tudomány-, technikatörténeti és társadalomnéprajzi fontosságukhoz képest csekély.

Erdélyi vonatkozásban Cornel IRIMIE végezte el a víziszerkezetek átfogó felleltározását és 1967-ben tette közzé.⁴ Munkája alapján a Román Állami Vízügyi Bizottság 1957-es vízügyi statisztikai felmérése szolgált. Constantin CATRINA a Fogaras-vidék víziszerkezeit dolgozta föl. TARISZNYÁS Márton „Gyergyó történeti néprajza” című tanulmánykötetében főleg levéltári, statisztikai források alapján ad történeti áttekintést a Gyergyói-medence mal-

* Feleségemnek, aki sok lemondásával és személyes sorsvállalásával segítette munkámat.

mairól. Munkájában rávilágított e mesterség legfontosabb vonatkozásaira, társadalomnéprajzi összefüggéseire.

Háromszék megyében a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa, Nicolae MOLDOVAN foglalkozik a víziszerekezetek kutatásával. Csernáton község vízimalmairól a nemrég elhunyt kutató, MOLNÁR István két értékes tanulmányt is közölt az Aluta és a Megyei Tükör hasábjain.

Az erdélyi ember mindig igyekezett a hely adta lehetőségeket kihasználni munkája könnyítésére. Talán ez a magyarázata, hogy az egész medencében egymást érik a hatalmas tudású, névtelen mesterek különböző elmés szerkezetei. A hegyi patakok mentén még a század derekán is ott zakatoltak a vízikerekek; hol lisztelő malmot, hol deszkametszőt vagy ványolót, vashámort s egyebet hajtottak meg. Mi sem bizonyítja mindezt jobban, mint az a tény, hogy 1957-ben Románia szerte még 3450 vízimalmot tartottak nyilván, amiből 2787 Erdély területén, ebből 97 a Feketeügy gyűjtőmedencéjében⁵ működött.⁶

A kutatásaim helyszínéül szolgáló Alsó- és Felsőcsernáton a Felsőháromszéki-medence Bodoki-hegység felőli oldalára húzódik fel.

A Felsőháromszéki-medence a nagy kiterjedésű Háromszéki-medence északnyugati felének széles, patak völgyekkel szabdalta hegylábi törmeléklejtőin található. A terület fontosságát, kereskedelmi jelentőségét növelte, hogy átszeli az Ojtozi-szoroson áthaladó, Erdélyt Moldvával összekötő egyik főútvonal. Ellátási területe így kiterjed a szomszédos Moldvára is, amellyel a lakosság folyamatos árucserkapcsolatot tartott fenn. Krumplit, lisztet, gabonaféléket szállított ki Moldvába, és cserébe bort hozott be.

„Malomiparra alkalmas folyóink s kitűnően tiszta buzánk felhasználásával azon időben, midőn Aradon innen zacskós malmok csak Háromszéken valának, molnáraink látták el finom lisztel, a szeben-aradi vonal kivételével, egész Erdélyt; sőt... Pomániában is üzletet folytattak; a korpát fejős marha, sertés és lovak táplálására használták fel.”⁷ Vitathatatlan, hogy a fenti sorok nem nélkülözik a lokálpatriotizmust, de a

terület adottságait illetően elfogadhatóak megállapításai.

A medence gyűjtőfolyója a Feketeügy, amely 106 km hosszan szedi össze a mellékvizeket. Felső szakaszán mért esése a 35 m/km-ről, amely alkalmassá teszi vízikerekek hajtására, a medence belsejében 0,71 m/km-re csökken.⁸ A nagyszámú vízikerek jelenlétének fő oka a földrajzi adottságokban rejlik: a folyóvízben szégynebb, de gabonatermelésre alkalmas medencének, illetve a környező hegyvidék földművelésre kevésbé használható, de vízierővel rendelkező tájainak egymásmellettiségében, egyben egymásra utaltságában.⁹

Csernáton község területének nyugati harmadát a Bodoki-hegységnek a központi, 1200 m-es szinttel jellemezhető gerincéig terjedő, a **Csernátoni-patak** mellékvei által tagolt hegysorok képezik.¹⁰ A **Nagypatak** felső szakaszától Márkosfalva határáig, kb. 7 km hosszan húzódó Csernáton patakának szintje 678 m-ről 534 m-re csökken, ezáltal esése 20,7 m/km mértékű. Ezt az adottságot már korán vízikerekek sorának meghajtására hasznosították, s majd minden írásbeli említés kiemeli a falu malmait. A medence földrajzi fekvése és társadalmi felépítettsége megélhetést biztosított a nagyszámú malom számára. Maguk a molnárok ezt így látják: *„Azért mindenkinek volt mit örömlőn, mert nagy gazdák voltak, gabona volt, s nem volt malmik mindenkinek, mint most (a kalapácsmalmok mára általánossá váltak), s úgy s akkor mindenki töltötte a lúdat, disznókat hizlalták ugye, s kellett az állatoknak a korpa s a gabona, met állattenyésztéssel foglalkozott többségbe a nép.”¹¹*

A malmoknak Csernáton mindennapi életében betöltött fontosságát támasztják alá a fennmaradt falutörvények, pl. Alsócsernáton község 1665. évi falu törvénye eképp rendelkezik: *„Malom épületbe való fát, órsófognak valót ajándékon adjanak illendő képpen, mivel a Malmok a Falunak használnak, a mostani malmos embernek.*

– *Öreg művbe való tölgyfának ára szálának dénár 10*

– *Nyírfának az mely művbe való dénár”¹²*

„Kinek olyan speciális fa kívántatik a mitis ebben a kihatározott helyben nem találtatik úgy mint malom tengely, kapa... másunnan is adjanak csak az ára dénár 36 legyen.”¹³

Minden bizonnyal a község is birtokolt malmot, mivel a számadási főkönyv bevételi oldalán 1875-ben ez áll: „PAP Györgytől malomnak haszonbérbe vevésért ellen 3fr.”¹⁴

Időrendi sorrendben ismertetem az általam hozzáférhető frásos dokumentumokat:

– A BARABÁS-féle malom mestergerendájának felirata „*FIERI CURAVIT CD GEOR. BRARABAS AD 1713 DIE 20 MAII*”¹⁵

– 1734 „Vagyon az Nagypatak oldalában Napnyugatról *BEKE István, Napkeletről KÖLÖNTE András szomszédságába beszegező BÖLÖNI Sándor malma.*”¹⁶

– Egy dálnoki székely kapun: „<*CURA GENEROSUS: DO: STEPHANUS MIKLÓS 1760.*> A nagy kapu ívén pedig: <*MICHEL MOLNÁR FECIT DE FELCSERNÁTON DIE 17 MAY.*>”¹⁷

– Egy, a helyi múzeumba bevitt malom kőpadgerendáján: „*ÉPITETTE az GAZDASÁG 1836 ba BARABÁS ISÁK MALOM BIROSÁGÁBA OLOSZ JÁNOSALTAL*”¹⁸.

– Egy, a helyi múzeumban található szépen faragott mestergerenda felirata: „*1818 Ano Die juni építette ez az házat és a malmot is Isten segedelméből építette MAGYARI József és Felesége Rosáliával.*”

– Egy 1844-es decemberi naptárlap feljegyzése: „*14-én mentem Sz. Györgyre fát átigazolni s a malom dolgába*”¹⁹.

– ORBÁN Balázs is több malmot említ: „*Nem messze a Csókásnak nevezett ásványvízforrás van, melyet, mivel hülések ellen nagyon hatásos, sokan látogatnak, kik a szomszédos malmokban szállásolják el magukat.*”²⁰

– NAGY Elek a múlt század utolsó évében Alsócsernátonban 3, Felsőcsernátonban 26 molnárról ad számot.²¹ A statisztika adatait vizsgálva kiténik, hogy a vármegye területén ez időben a tárgyalt területen működött a legtöbb kis vízimalom.

– Egy 1948-ból származó megyei malomösszeírás Csernátonból név szerint huszonöt

nyilvántartott malmot sorol fel, míg a megye összes vízimalmainak száma 140. Látható, hogy megyei viszonylatban e községben termelt a vízimalmok közel 20 százaléka.²²

– 1957-ben a Román Állami Vízügyi Bizottság által készített kimutatás adatai alapján Felsőcsernáton a nyilvántartott 11 működő malommal a Feketügy gyűjtőmedencéjében a legtöbb vízszervezettel szerepel.²³

– Következő adatom 1969-ből való; meglepő, hogy még ekkor is 13 használatban levő malmot jegyeznek fel, melyből 11 Felsőcsernátonban darált.²⁴

– Legutoljára, 1998 márciusában az Ika vára alatti Nagypatak mentén még három működő vízkereket találtam, amelyből kettő ma is darálót hajt; egy pedig amellet, hogy a tulajdonos áramellátását biztosítja, szerszámgépeket is ellát energiával.

A vízhasználat és a lakosság

„...a megépítendő árok szélesebb és mélyebb nem lehet mint a régi árok, nevezett oly módon köteles megépíteni, hogy a víz lefolyása akadályozva ne legyen...az Törpataka hídjá felé vízszá ne folyhasson...”²⁵

Ősidők óta a hegyipatakok vizét a mellé települt népesség több célra használta: a háztartásban ivásra, főzésre, mosásra, tisztálkodásra; a gazdaságban az állatok itatására, a művelt területek öntözésére; ha méreténél fogva alkalmas volt rá, szállításra. A malmok duzzasztói, valamint a malomárkok – különösen ároktakarításkor –, alkalmasak voltak halászatra, rákászatra is. A sebes vízű, állandó medrű patakok szinte mindenütt vízszervezeteket működtettek, de tápláltak halastavakat, használták a pálinkafőzdek hűtő és feleeresztő vízszükségletének biztosítására is. Különösen vízkerekek meghajtására kellett a folyóvíznek egyenletes vízhozammal, valamint nem szaggatott partvonallal rendelkeznie.²⁶ Csernátonban nem volt tutajozásra alkalmas folyóvíz, ezzel szemben számottevő a malmok száma, amelyek viszont gyakran egymás tőszomszédságában sorakoztak.

A gazdálkodástörténet folyamán mindig is kulcskérdésként vetődött fel a patakok vízének használati joga; úgy kellett összehangolni, hogy a különböző szükségletek kielégítése ne sértse mások jogait. Az érdekek sokszor eltérőek voltak, és ezek figyelmen kívül hagyása gyakran pereskedéshez vezetett. A paraszti társadalmakból a legtöbb peres oklevél épp a vízzel hajtott szerkezetekkel kapcsolatban maradt ránk.

Egy-egy malom megépítése a hely kiválasztásával kezdődött. Csak ritka esetben volt lehetőség épp az építető saját birtokán belül felállítani a duzzasztótól a malomházig az egész létesítményt. Ezért az érintett területek birtokosainak meg kellett egyezniük a tulajdonjogi kérdésekben. Mindig is központi helyet foglalt el a malomárok elvezetésének mikéntje, annak karbantartása és a többi érintett terület tulajdonosainak a tűrési kötelezettsége. Már a Tripartitum szabályozta a víz használatát, külön kiemelve a malomárkok építésének módját.²⁷ Az 1840. évi X. törvénycikk a csatornákról és vizekről így rendelkezik:

„I. A vizeknek természetes lefolyását és lefolyhatóságát másnak akármily módon és alakban akadályozni tilos”.²⁸ „Gyergyóban, mivel a patak vizét ivásra is használták, reggel nyolc óra előtt nem volt szabad semmit mosni a pataokban.”²⁹

A malmokat soha nem építették a patakok közvetlen árterületére, hanem azoktól feljebb, hogy az árvizek kevésbé veszélyeztessék. Ennek ellenére is majd minden malommal rendelkező faluban emlékeznek árvíz által elsodort malmokról. Csernátomban ilyen volt MÁTHÉ József malmának a pusztulása, az 1872-es nagyárvíz idején „...olyan hatalmas dörgés, villámlás, rittyegés, de olyan eső, mintha viderrel tőtték volna; milyen marton van az a malom, s teljesen leseperte mindet; elvitte, ahogy a nagy eső megjött, a malmot, estállót, mindenfélét; úgy, hogy, mint ez az asztal, olyan simán maradt a hely, s ököst es le vitte...”³⁰ Ugyancsak az árvíz sodorta el VIRÁG András malmát is 1972-ben.³¹

A mezei gazdálkodás és a víz használata sokszor nagyon szorosan összefüggött. Több szerző is említ olyan okiratokat, amelyek a gátak,

duzzasztók okozta károkról szólnak. TÖRÖK József a Magyar Hírmondó 1780. évi 33. levélében így látja: „Mert sok számtalan határoknak, gátos malmai jók, híresek és díszreteresek vagnak; de alig van benne, úgy szólván, a mit öröljenek, ha tsak idegen határokról gabonával nem segítetnek; mivel ugyan azon jó gátos Malom előre, határjokat, el-vetett vagy néha készen aratva, kévébe, kéresztbe és boglyákba lévő életjelet, az Gátak miatt fel-tolúlt víz által el-vette, el-mosta, semmivé tette.”³²

A múlt században kiadott építési és vízhasználati engedélyek mindig rögzítették az árvízvédelmi előírásokat is, amint az 1885. évi XXIII. törvény is szabályozza. A fenti törvény rendelkezéseinek betartását folyamatosan ellenőrizték, a hiányosságokat szigorúan büntették. Az árok karbantartásával kapcsolatos csernátóni kihágásokról tanúskodik a következő okirat:

„Büntetőparancs. I. KÁSZONI Demeter (46 éves), II. BEKE Károly (29 éves), III. LUKÁCS Ferenc (39 éves), IV. BÖLÖNI Máté molnárok felsőcsernátóni lakosok ellen hivatalból feljelentés, mert Felsőcsernátón községben 1943. év szept. hó 13. napján kelt véghatározatomban foglaltaknak eleget tenni elmulasztottak, miéртis az 1885. évi XXIII. t. c. 40.§., 42.§. ba ütköző kihágás miatt, u.a. t.c. 184.§. és 185.§. alapján 100-100 pengő pénzbüntetést állapítok meg és meghagyom, hogy ezt az összeget a rendőri büntetőbírósnál a kézbesítéstől számított 15 nap alatt fizesse meg...”³³

Egy Sepsiszentgyörgyön, 1900 áprilisában keltezett építési engedélyben ez áll:

„8.§ Köteles engedélyes az 5.§-ban megállapított vízszintet 300 forintig terjedő pénzbüntetés terhe alatt megtartani, és ezen célból úgy intézkedni, hogy növekvő vízállásnál a táblák egyenkénti és folyamatos felhúzása által szabályozva a duzzasztott vízszín 116,05 m függőmagasságon felül ne emelkedjék. Árvíz alkalmával, ha a gát alatti vízszín magassága eléri a 116,05 métert, az összes táblák teljesen felhúzva nyitva tartatnak”.³⁴

A duzzasztók felépítése a feltöltődés és leiszapolódás veszélyét rejtette magában, ezért

nagyon pontosan meghatározták az egymás után következő malmok küszöb (az a legmagasabb vízszint, ami a duzzasztóban elérhető) magasságát. A szint emelése a vizet jobban felnyomja, s a felsőbb malmok működését nehezíti; az alább engedése a hajtott kerekek kapacitását csökkenti, a vízkerék „holtvízbe jár” és leiszapolódást, homoklerakódást okoz. Egy idős torjai molnár mesélte, hogy előző malmuk mintegy harminc méterrel lennebb volt; de – miután az alsó szomszéd megemelte gátját –, a víz visszanyomódott, és az ő malmuk nem tudott működni. Akkor építették át, a múlt század végén, új helyére.³⁵

A patakok természetes tisztulására a tárgyalat dokumentum is kitér:

„9. § Köteles engedélyes minden hónap első és harmadik vasárnapján déli 12 órától kezdve 6 órán át az összes zsilipablákat felhúzva tartani, hogy ez által a meder természetes tisztogatása a meggyülemlett hordaléktól és a zsilipszerkezet kezelhetősége ellenőrizhető legyen.”³⁶

A lerakódott iszap és homok kitermelése a molnárak joga és egyben kötelezettsége is volt, az említett engedély okirat erről így intézkedik:

„7. § Engedélyes meder és partfenntartási kötelezettsége az 1885. évi XXIII. t.cz. 53. §-a alapján a Torja patak vízfolyására nézve az engedélyezett gát fölött 120 m, alatta pedig 20 m hosszban állapítatik meg. Ezen meder szakaszon köteles engedélyes a vízhasználat gyakorlása következtében előálló iszapoktól és egyéb rongálódásoktól a medret és partjait megvédeni.”³⁷

Amikor e takarítás nem volt rendszeres, az árkok folyamatosan feltöltődtek. Ez történt az alsócsernátoni szakaszon is: „A vízkerekek eleinte nagyok voltak, mert minél nagyobb a vízkerék, annál nagyobb volt az erő. Lassan az árvizek s minden feltöltötték az árkokat, mert nem voltak eléggé takarítva; s a talaj feltelt fel, s a víz esése csökkent. A kerekek alól vízben mentek mert nem volt jó a lefolyás, s akkor a vízkerekeket meg kellett kisebbiteni.”³⁸

A vízhasználat különös feladatokat rótt téli időszakban a molnárokra. A zavartalan működés biztosítása érdekében nagy hidegekben szükséges

volt a vízkereket védeni a lejegesedéstől. A malomárkot folyamatosan jegelni kellett; ellenkező esetben az átfagyott víz elzárta a lefolyást, és a vizet visszanyomta a felsőbb malmokhoz.

„Gyergyószentmiklóson téli időben az asszonyok elvárták az egyes árokszakaszok jegelését a molnároktól. Ha ez nem történik meg, akkor felszólításukra a molnárak kötelesek voltak azt megtenni.”³⁹

A második világháború utáni években a román állam elrendelte a vízimalmok vámgabona beszolgáltatási kötelezettségét; egyben új vízjogi dokumentáció elkészítését és a működési engedélyek felülvizsgálatát követelte meg. Az újonnan elkészült dokumentáció magába foglalta a következőket:

- a létesítmény technikai leírását, amely tartalmazta a működéshez szükséges vízmennyiség, a kapacitás, a minimális és maximális teljesítmény kiszámítását, megjelölték a vízfej küszöbmagasságát, a vízkerék méreteit, a víz esésének nagyságát;

- a terület hosszanti és transzverzális vízrajzi ábrázolását;

- a malomszerkezet vázlatos rajzát;

- minden malmon geodéziai mérőpontokat is megjelöltek; a hitelesített jeleket jól látható helyen helyezték el. E jelek a malmok hadászati és térképészeti jelentőségét is kifejezték (elhelyezését az 1885. XXIII. törvény is előírja). Ennek köszönhető, hogy a katonai és kataszteri térképeken egyaránt fel vannak tüntetve a malmok. Ezen jegyek sértetlen megőrzéséért az engedélyezett vízmű tulajdonosa felelős, esetleges megsemmisülésüket bejelenteni köteles;

- az engedély okirat mindig előírta, hogy évente ahányszor szükséges, de legalább egy alkalommal el kell végezni a gát, a malomárkok, a vízfej és a vízkerék teljes karbantartását. Az előírások betartását évente ellenőrzik; hiányosság esetén a malmot azonnal lezárják. Birtokomban van néhány csernátoni vízjogi engedély, valamint nagyszámú ellenőrzési jegyzőkönyv, amelyben ezen előírások be nem tartásáért szigorú büntető határozatok sorát hozták, nem egy malmot le is pecsételtek (lezártak).

A vízárok karbantartását nem csupán a hatóságok ellenőrizték, hanem maguk a molnárok is. Ahol céhbe tömörültek, ott annak választott képviselői, a malombírók irányították a közös munkákat. Ha nem voltak céhek, akkor az öregebb molnár vagy a választott vízgondnok feladata volt az ároktisztítás, a gátjavítás összehangolása. Gyűjtési területemen nem volt molnárcéh, ezért a víz használói a tapasztaltabbak vezetését fogadták el.

Napjainkban, a tulajdonjogok visszaszerzése után azt tapasztaltam, hogy egyre többen akarják a régi malomárkokat kijavítani és helyreállítani a vízkerekeket. Több helyen áramtöltőket és más gépeket szereltek fel a bélkerékre. Egy előpataki román ember 1990 után próbálkozott vízimalom elkészítésével; azonban a helyet nem jól választotta meg, s az árvíz elvitte teljes építményét.

Víziszerkezetek helye Csernátonban

„Vagyon az Nagypatak oldalában Napnyugatról BEKE István, Napkeletről KÖLÖNTE András szomszédságába beszélő BÖLÖNI Sándor malma.”⁴⁰

Kézbe véve a múlt századi térképeket, feltűnik rajtuk, hogy a falu felső felében és a lakott területen kívül egymást érik a malmokat jelölő pontok. Első látásra megállapítható, hogy e jelek többnyire a Várberc két oldalán csoportosulnak. Több a nyugati oldal és a csernátoni erdők vizeit összeszedő Nagypatak mentén; kevesebb a legjelentősebb mellékágán, az Ika patakán. Ez utóbbi a déli lejtők és a futásfalvi erdők patakjait fogadja magába. Harmincnégy malomból huszonöt épült a falun kívül, mintegy külön sortanyás települést képezve. Ha nem számítjuk ide az Ika patakán található három helyet, valamint az alsócsernátoniakat, akkor igazat adhatunk MOLNÁR Istvánnak, hogy a „*huszonhat malom alig 4–5 kilométer távon terül el*”⁴¹. A faluban épült néhány szerkezet teljesítménye azonban jóval jelentősebb volt a felső malmokénál, mivel nagyobb volt a víz hozama. Míg a felsők közt – bár két kerékre készültek – alig akad, amelyik egyszerűen tudott volna mindket-

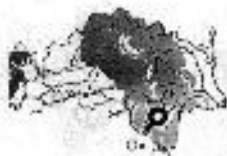
tőn darálni; addig a márkosfalvi réten mindegyik két kerékre járt, sőt egy ideig a BULÁRKA-malomban három kerék is működött.

A víziszerkezetek telepítésekor mindig elsőként a duzzasztó létesítésének helyét keresik ki. Ez nagy szakértelmet és helyismeretet igényel. Fontos, hogy olyan szakaszon kell felépíteni, ahol a meder kötöttsége, természetes kanyarulata a legkisebb szögben engedi kiválni a malomárkot. Így nem lassul le a víz sodrása, hanem az eredeti meder mintegy meghosszabbításaként viszi tovább a vizet.

A csatorna, ha közben utakat keresztesz, akkor föléje hidat építenek; ha nagyobb völgyeket, akkor deszkából ácsolt csatornán vezetik át fölöttük. Az ilyen átfelőlő átereszeket mindig úgy készítik el vastag pallókból, a deszkák között sással, mohával jól tömítve, hogy a lehető legkisebb legyen a vízvesztés. Alulról mindkét oldalon gerendákból összeácsolt lábak tartják, amelyek a csatorna alatt és felett kisebb fákkal vannak összekötve. Ez a megoldás látható ma is az OROSZ-féle malom fölött. Más esetben a meglévő híd oldalához rögzítik a fenyőpallókból ácsolt csatornát, ilyen volt hajdan a KÁSZONI Demeter malma fölött, a Tőr pataka hídján.

Mivel a térszín nagy sodrást tesz lehetővé a falu fölött, szinte teljesen egymáshoz tapadnak e malmok. Egy-egy árkon hat-hét daráló is dolgozott még századunk derekán. Így a ma működő szerkezetek gazdái, SZÁNTÓ Gerő és BÍRÓ Árpád az 1400 m hosszú árkot hetedmagukkal használták egy az 1950-es évek közepén kiadott vízjogi engedély tanúsága szerint. Ennek egyik fő oka, hogy e darálóknak a gátjaik megépítési költsége jelentős részét teszi ki a teljes létesítmény értékéből. Ahhoz, hogy a kellő vízmennyiséget biztosítani lehessen, a malomcsatornába sorban felveszik útközben a többi apró mellékág vizét is. Ez az oka, hogy a fentebb említett szakaszon a fő duzzasztóval együtt három gát is található; egyike a Remete patakát, a másik az Ika patakát tereli a kerekekre. A következő árok pedig hat malmot működtetett.

A már elkészült duzzasztó vizét igyekeztek minél több szempontból hasznosítani. A dará-

lókon kívül, amelyek a gabonán túlmenően több helyen sót is őröltek, más szerkezeteket is meghajtottak velük. Így BAJKA Mihálynál ványolót, OROSZ Dávidnál kásahántolót, BULÁRKA Istvánnál *gyapjúfűsűt* is felszereltek hajdanában. Volt, ahol a régi malom helye más funkciót kapott, például KOVÁCS György fűrésze a Szpiritusz-malom helyén épült. Egy másik malomban, ahol valaha a kőpad állt, ma pálinkafőző üzemel, de fürdőmedencét, halastavat is táplálnak.

Mielőtt a szerkezetek részletes bemutatásába kezdenék, áttekintő képet kívánok nyújtani a mellékelt térkép alapján arról a harmincnégy malomról, amelyről sikerült még emberi emlékezettel elérhető adatokat feltárnom (1. ábra).

Tulajdonosok a század elején:

Nagy-patakon, Felsőcsernáton

1. MOLNÁR Mihály (Szpiritusz-malom)
(+) helyén a húszas évektől KOVÁCS György fűrésze

2. PAJZS János (+)

3. KONNÁT Gábor (+)

4. KÁSZONI Dénes (+)

5. FÜLÖP Dénes (+)

6. VIRÁG Dénes (+)

7. BAJKA Mihály; ma áramfejlesztőt hajt, külön malomházban; ványoló is működött, amit a régi malomból alakítottak ki – ugyanitt jelöltem a SZÁNTÓ István malomhelyét

8. PAJZS ? (Rebekáné malma) (+)

9. MÁTHÉ Máté (+)

10. BECZŐ János (+)

11. BAJKA István (+)

12. BAJKA Ferenc (+)

13. OROSZ Dávid (Kásások malma) (+)

14. SZÁNTÓ Gergely; ma is működik, körfűrész is hajtatnak vele (+)

15. VIRÁG Lajos

16. malomhely ?

17. DÉNES Gáborné

18. DEZSŐ Dénes; ma pálinkafőző

19. BÍRÓ Dávid; szítás, ma is darál

20. DEZSŐ Máté

21. BAJKA Béla; alulcsapós

22. MÁTHÉ András; szítás

23. KÁSZONI Demeter

24. LUKÁCS Ferenc

25. BÖLÖNI Dávid

26. BEKE Károly

Alsócsernáton

27. MOLNÁR Sándor (Sándor úrfi malma v. Urak malma)

28. SÁNTA György (később TIMA-malom)

29. BULÁRKA István (BULÁRKA-malom); itt gyapjúfűsű is működött

30. KRIZBAI-malom

Ika patakon

31. BARDOCZ- vagy KULA-malom

32. Felső-malom

33. ÁBRAHÁM Izsák (ÁBRÁM Máris-féle malom)

Bartafalva pataka (Tőr-patak)

34. TERCZA-malom a TÓTHok kertjében
(A (+) jel: családi sírhely.)

Az élet (a molnárporta)⁴²

A csernátoni malmok aránylag kis termelékenységgel működtek, ezért a *molnár*ok majd mindenike a határban is gazdálkodott. Maguk is vallották: „*olyan malmok voltak, hogy csak éppen élt, legtöbb abból élt, ha volt egy kicsi földje, mellette gazdálkodott is.*”⁴³ A telekkönyvi bejegyzések is bizonyítják, hogy a molnárcsaládok jelentős külterületi szántókkal és legelőkkel, valamint közerdöbirtokossági részjeggel rendelkeztek⁴⁴. „*Birtok volt, minden, végezni kellett egyéb dolgokat is, állatok voltak, s a mezőre kellett menni, s szegény anyám őrölt otthon, s mi a mezőn voltunk.*”⁴⁵

Közéleti viszonylatban a molnárcsaládok a kis és középgazdák sorába tartoztak. Ahhoz, hogy megélhetőségüket biztosítani tudják, el kellett sajátítaniuk a korszerű mezőgazdasági műveleteket. A községben szervezett gazdasági tanfolyamokon részt vettek maguk a molnárók is. Nem egy közülük a sikeres vizsga eredményeként megszerezte az ezüstkalászos gazda⁴⁶ bizonyítványt is.

A porta ésszerű berendezéséből látható, mennyire találó, hogy telküket saját maguk „életként” nevezik meg. Az szinte egész földi és azon túli létük színtere. Optimálisan párosul benne a molnár-mesterség és a gazdálkodó család minden kelléke.

A csernátomi malmok nagy része „valamikor mind zsellérmalom volt. Az urak megcsináltak egy-egy kicsi malmot, s belétehtek egy-egy embert, hogy örökljön saját szükségletére”.⁴⁷ Sajnos, a levéltári kutatások akadályoztatottsága miatt erről az időszakról nem juthattam írásos emlékekhez.

Az eddig feltárt adatok szerint a múlt század második felére a malmok már a molnár-családok tulajdonában állottak. A telkek elrendezése és beépítettsége a gazdálkodó parasztok portáinak mintájára alakult át. Az épületek legfontosabb anyagává a fa vált, melyet a közbirtokossági erdőrészüket után kaptak az építkezők.

A föld- és malombirtokok az 1959–60-as kollektivizáláskor kivétel nélkül átmentek a TSz (mezőgazdasági termelőszövetkezet) és (vagy) az állam tulajdonába. Az 1989. decemberi változások után a molnár-családok leszármazottjai visszaszerezték a malmokat, előbb a 8 holdnál kisebb egyéb birtokaikat is visszavehették, most van folyamatban, illetve még függőben az 50 ha-ig terjedő föld- és 30 ha-ig terjedő erdőbirtokok visszaszolgáltatása. Életük mostantól újra összefonódik a malmokéval.

Az erdők tövében meghúzódó molnárporták beépítettségén jól tetten érhető a molnárság és a gazdálkodás kiszolgálására való ketős berendezkedés. Területük 300–1400 #ól közötti⁴⁸. A telket vesszőből font sövényvel vagy újabban dróttal kerítik körül. A területnek vadak által járt irányába kerítésoszlopoknak gyakran tesznek felső végükön is kihegyezett karókat, a kerítés mentén pedig szűrös tövises ágat raknak; ugyanis az erdő torkában ki vannak téve mindenféle állat látogatásának. A vaddisznó gyakran kitérta a veteményt, az *ülű* (héja) s a róka egy-egy *majorságot* (baromfi) vitt el, a medve a nagyobb állatokban és a szilvafákban is kárt tett. A malomárok mentén kapuk vagy hágcscók révén

mindenütt meghagyják az átjárás lehetőségét, hogy az árok menti munkákat ne akadályozzák.

Az **udvar** kivétel nélkül minden molnárportán tágas, ahol egyszerre több szekér is elfér, és könnyedén meg tud fordulni. Ugyanis az örlőt hozó szekerek gyakran összetalálkoztak a malomban, főleg amikor gyengébb volt a víz. Ilyenkor a távolabbról jött gazdák lovaikat kifogták, és a *lajbizsebből* előkerült a *butykus*, s beszédbe elegyedtek a *mónárral* vagy egymással.

A **malomház**⁴⁹ rendszerint a lakóházzal egy földel alatt⁵⁰ vagy ahhoz nagyon közel épült, belőle nyíltak a gabona tárolására szolgáló helyiségek. A ma Csernátomban megtalálható malmok mindenike kő alapra, fából készült, eredetileg *zsendellyel* földve. De él még az emléke a folyami kőből épült zsellérmalmoknak is: „*Ez úgy volt mind itt es, egy kis malomház volt gom-bolyag kőből rakva ilyen széles köfal (kb. 40 cm) egy malomházacska s egy akkorka kicsi házacska kamaránák építve s egyéb semmi.*”⁵¹

Belül egy vagy két osztatú, de mindig legalább két vagy három belső színttel: padló, kőpad és szitapadlás. Az alsó szinten sorakoznak az örleménnyel teli zsákok, napjainkban a mázsa és néhány szerszám. Egykor a cseléd számára is itt alakították ki fekhelyet. Hat–nyolc *grádics* vezet a kőpadra, ahol a kő leemelése és vágás szerszámjai mellett a gabonával teli zsákok, valamint a vámgabona tárolására szolgáló *szűszék* kapnak helyet. Innen két–három lépcső vezet a szitapadlásra, ide állították fel a három fokozatú szitát⁵² és/vagy a gabonarostát a szem tisztítására. A lisztet a liszteládából a deszkacsatornában lévő kanalas felvonó vitte a szitába, mely a háromféle lisztet és a korpát választotta szét.

A **lakóház**. Szinte kivétel nélkül kő alapra, fából épült, előtornácos, általában két–három osztatú, eredetileg *zsendellyel* fedett épület. Mennyezete *gerendázott* (hornyolt vagy boruló deszkafödém), melynek különös díszje a szépen faragott mestergerenda volt. A malomhoz legközelebb eső helyiségben alszik a család, innen több helyen oldalajtó vezet a malomba. Éjszaka is oda kell figyelni a malom járására s felönteni, ha jelzi a harang, hogy lejárt a garat. A gazda

azonnal hallja, ha kopott a kő vagy valami rozszul működik. Jellemző a szakmaszeretetre és a gondos odafigyelésre az egyik torjai molnár visszaemlékezése édesapja utolsó napjaira: „Édesapám már nagyon öreg volt, nem tudott felkelni, ott feküdt a malomház melletti szobába, egyszer szólt:

– Antika, te mennyi szafel MÓNÁR János báni, s hídd le, hogy vágja meg a követ, me sír a malom, s nem tudok ebből a kurva ágyból felkelni, pedig vet ki magából, nincs nyugtom.”⁵³

Sokszor megesett, hogy éjszaka a molnárné kelt fel felönteni a garatra, hogy a gazda a nehéz nap után tudjon pihenni. „Éjjel es inkább anyám kelt fel, hogy apám egész nap dolgozott a mezőn, s fáradt volt, aratás, hordás, minden.”⁵⁴

Nyári konyha majdnem minden portán épült, benne éli a család a mindennapjait. Itt készítik és fogyasztják el ételleiket; az állatok számára is itt főzik meg a moslékot, melyből természetesen nem hiányozhat a korpa.

Gémes kút. Általában a nyári konyha közelébe ásták, minden porta elengedhetetlen kelléke. Mellette a nagy vízzel telt kővályú a gazdaság és az őrletők állatainak itatására szolgált.

A **kemence** elmaradhatatlan a molnár telkéről. A nyári konyhától nem messze áll, külön épületként. A *molnárné* napjainkban is minden héten megsüt hat–nyolc kenyeret, amit a család egész héten fogyaszt. Szégyen lenne bolti kenyeret enni a malomban.

A **csűr** többnyire a lakással átellenes oldalon található. A malom után az élet második legfontosabb építménye, hisz a megélhetést biztosító gazdálkodás színtere. Magába foglal: öt–hat nagy állat számára istállót, 10–12 férőhelyes disznóólat, a számukra szükséges szálás takarmány, a termény, valamint a szekerek befogadására alkalmas színt.

Az állattartás a molnárcsaládok fontos bevételi forrása. Mindig tartottak több malacos *gölyét* (koca), hízókat, fejős teheneket és leszerződött bikaborjúkat. Régebben a tehenek tejét feldolgozták, de napjainkban leszerződik. Mindenekelőtt a lovakra voltak legrátartibbak a molnárok. Állandóan versengtek egymással, kinek van jobb, szebb lova, ez az alapja a mondásnak:

„Könnyű dolga van a molnár lovának, me tornyot eszik, s zavaros vizet iszik.” A lovakat mindig kímélték, mert azt tartották, amelyik molnárnak nem jó a lova, az maga se jó mester, s nem bízták rá az őrlet, amikor csengettyűs lovával járta a falut.

Ezenkívül tartottak még kecskéket, báranyokat is. A medvék gyakran meglátogatták az istállókat, feltépvé az ólak vagy a csűr kapuját, kárt téve az állatokban. Ezért a csűrnek, pajtának az erdő felé nyíló oldalán belülről sűrűn két–háromszázás szegeket vertek ki, hogy szúrjon, és ne tudja a medve megközelíteni. (B. Á. 1993).

A **fészert** több szekér befogadására méretezték, az udvar egyik oldalán található. Ide tehetik be az őrletők szekereiket, amíg a sorukra várnak. Itt tárolják a különböző eszközöket, valamint a tűzifát is.

A különböző **műhelyek** a malom karbantartását szolgálják, ugyanis a molnárnak nagyon sok mesterséghez kell értenie, hogy mindegyre ne szoruljon mások segítségére. „Mindent ő csinált deszkából, csatornákat s mindent, a szitát es ő szerelte fel, nagy mester volt, volt kereses műhelye, kovács műhelye, a lovakot is maga vasalta.”⁵⁵ Mint jókezü ácsok, a székelykapuk faragásához is kitűnően értettek, amint arról egy dálnoki kapu is tanúskodik: „A *dúc alatti nagy gerendán ez olvasható: <CURA GENEROSUS: DO: STEPHANUS MIKLÓS 1760.> A nagy kapu tvén pedig: <MICHEL MOLNÁR FECIT DE FELCSERNÁTON DIE 17 MAY>. Tehát a kapu készítője Felcsernátoni MOLNÁR Mihály uram volt.*”⁵⁶

A **majorság** (szárnyas aprójószág) **ólai** az udvar szegletében húzódtak meg. Általában tyúkot, libát, *récét*, pulykát tartottak. A malmokban nagy veszélyt jelentenek a patkányok, elriasztásukra gyakran neveltek *gyöngyöst* (gyöngytyúkot) is. Csernátonban *pávának* is mondják, innen ragadt rá az egyik molnárcsaládra a *pávások* (OLOSZ-féle malom) ragadványnev. Mivel a patkányok nem bírják a gyöngytyúknak a rikácsolását, elmenekülnek. Ezt más vidékek molnárainál is megfigyelték.⁵⁷ A vadak ellen való védekezés végett a malomudvaron mindig ott csahol három–négy jókora kutya.

Az udvartól elkerítve terül el a gazdasz- szony **veteményes kertje**, a **gyümölcsös**, vala- mint kisebb-nagyobb **kaszáló** terület. Leggyak- rabban termelt ház körüli zöldségek: *pityóka* (krumpli), *faszulyka* (bab), káposzta, *murok* (sár- garépa), saláta, petrezselyem, zeller, hagyma, ka- ralábé, retek, paradicsom, tárkony, kapor, rebar- bara, takarmányrépa. Jellemző gyümölcsfélék: szilva, alma, körte, birs.

Különösen a felső malmoknál⁵⁸ gyakori, hogy a kert egy árnyékos sarkában ott található a családi temető az ősök sírjaival⁵⁹. Ők erről így beszélnek: „*Tudja, a falutól messze voltunk, és mindenki családi sírt állított a kertjébe, a mesz- szeség miatt.*”⁶⁰ BALASSA Iván hasonló temet- kezést említ Gyergyó vidékéről: „*Így Csoma- falván a Somlyó-patak völgyében az ott lakó mol- nároknak volt külön temetőjük.*”⁶¹ A molnárcsa- ládok sajátos temetkezésére még visszatérünk.

Csernátonban e században csak a Sándor úrfi malmában (27.) öröklött fogadott molnár. A régi zsellérportákon „*egy malomházacska s egy ak- korka kicsi házacska kamarának építve, s egyéb semmi.*”⁶²

Telekelrendezésben és az építkezésben, miután saját tulajdonba kerültek, a gazdálkodó parasztporták mintájára átalakultak. Az épületek legfontosabb anyagává vált a fa, melyet a közbir- tokossági erdőrészüik után kaptak.

Tulajdonviszonyok

A csernátoni malmok – amint arra már az eddigiekben is utaltam – az elmúlt századok fo- lyamán többnyire nagybirtokosok tulajdonában állottak, és zsellércsaládok örölteket bennük. Ere- detileg *gombolyag* (folyami) kőből épültek, és a malomházon kívül egy kis helyiséget tartalmaz- tak. Ezen építészeti forma legtovább a VIRÁG Dénes (6.) malmánál maradt fent. A 19. század második felére már magántulajdonba kerültek. Mindig is komoly értéket képviseltek, ezért gyakran előfordult, hogy többen összefogva építettek vagy vásároltak meg egy-egy malmot. Ilyen esetben pontos szokásjog alapján rögzítet- ték a birtokviszonyokat. Meghatározták, hogy

kinek-kinek mennyi tulajdonrésze van, és ez után a jövedelemből milyen arányban számíthat já- randóságra. A közbirtokossági erdőkhöz hason- lóan egy teljes malomrész tulajdonjogi egysége a részjog (malomjog) volt. Ez határozta meg egy- egy részesgazda haszonrészét.

A haszonrész arányában örölhettek a gazdák a malomban vám nélkül. „*Csak addig örölteket neki, míg a részit lefutotta, azután ő is a vám szerint örölt.*”⁶³ A részjogokat a gazdák sza- badon el is adhatták vagy tovább örökíthették, ezáltal sokszor nagyon felaprózódott egy egy tulajdoni hányad. A malomkönyvbe rendszerint pontosan felvezettek minden változást a viták el- kerülése végett. Az örlési sorrendnél a részjoggal rendelkezőknek ugyanúgy ki kellett várni soru- kat, mint a többi örletőnek. A részesmalmok ja- vítási és fenntartási költségeit szintén a malom- jogok szerint osztották szét a társtulajdonosok. Ha valamely malomnak egy-két társtulajdonosa volt, akkor gyakran az egyik örölt és a vámból a társra eső részt oda kellett adnia: „*Amikor meg- házasodott apám, akkor nagyapám megvette ezt a házat, s neki adta a fél malmot, két lovat szekeret mindent, de a malom közös maradt s a vámnak felit akkor fel kellett hozza ide nagyapámmi.*”⁶⁴

Amikor valamely molnár vagy részes- gazda meghalt, egyesek a felaprózódás elkerü- lése végett a malmot arra a gyerekükre hagyták, aki öregségükig a malomban maradt, általában ez a legkisebb fiú volt, és ellátta, majd eltemettette szüleit. Ilyenkor a többi testvér az egyéb bir- tokokból kapta meg örökségét. Jónéhány esetben viszont a testvérek mindannyian ragaszkodtak a malomjoghoz, miáltal apró részjogokra oszlott a tulajdon. Áttanulmányozva a község birtok- leveleit, gyakran találtam 8–10, de 50 birtokost is egy-egy malom tulajdonlapján.

Ennek szemléltetésére közreadom KÁ- SZONI Demeter (23.) malma birtokviszonyainak alakulását 1870-től⁶⁵ napjainkig:

339 sz. tulajdoni lap:

1870 Közös birtokosok osztatlanul

1: KÖLÖNTE László ifjú és neje

2: KÖLÖNTEe Julianna sz. BEKE

3: RÁKOSI Ferenc ifjú és neje KÖLÖNTE Rósália
 4: RÁKOSI Dénes idős és neje:
 5: RÁKOSI Klára sz. HENLER
 6: KÖLÖNTE Lázár és neje:
 7: KÖLÖNTE Rebeka sz. FETÉS
 8: RÁKOSI Berta hajadon kiskorú ifjú RÁKOSI Ferenc állítólagos gyámsága alatt
 9: TORJAI Terézia sz. RÁKOSI, kinek férje TORJAI István
 10: LUKÁCS Antal és neje:
 11: LUKÁCS Judit sz. RÁKOSI
 12: RÁKOSI Zsuzsanna hajadon kiskorú
 13: RÁKOSI Rósália hajadon kiskorú ifjú KÖLÖNTE László állítólagos gyámsága alatt
 14: RÁKOSI Dávid ifjú és neje:
 15: RÁKOSI Zsuzsanna sz. TÖRÖK
 16: RÁKOSI Imre és neje:
 17: RÁKOSI Rósália sz. BALOG
 18: RÁKOSI Lajos ifjú és neje:
 19: RÁKOSI Rósália sz. SZABÓ
 20: RÁKOSI Mária sz. RÁKOSI, kinek férje RÁKOSI Bálint
 21: KÖLÖNTE László idős és neje:
 22: KÖLÖNTE Mária sz. MOLNÁR
 23: MIHACS Mihály és neje: laknak Kézdi-vásárhelyt
 24: MIHACS Kristina sz. RÁKOSI
 25: MIHACS Lajos és neje:
 26: MIHACS Rósália sz. FÜLÖP
 27: BALOG Moses és neje:
 28: BALOG Anna sz. KÖLÖNTE
 29: FÜLÖP János idős, kinek neje RÁKOSI Zsuzsanna
 30: ÁBRAHÁM Dávid és neje:
 31: ÁBRAHÁM Zsuzsanna sz. BORBÁNDI
 32: BEKE Dávid ifjú és neje:
 33: BEKE Zsuzsanna sz. FÜLÖP
 34: SZABÓ Dávid özvegy
 35: MEZEI András ev. ref. énekvezér, kinek neje MOLNÁR Ester, lakik Tordán
 36: MEZEI Ferencz és neje:
 37: MEZEI Anna sz. SZABÓ
 38: SZÁNTÓ Mária sz. MEZEI, kinek férje SZÁNTÓ János
 39: MEZEI Zsuzsanna hajadon kiskorú

(Később ő vásárolja föl. O.G.D.)
 40: MEZEI Klára hajadon kiskorú MEZEI Ferencz állítólagos gyámsága alatt
 41: TORJAI László és neje:
 42: TORJAI Kristina sz. MEZEI
 43: KUSZTOS István ifj, kinek neje FÜLÖP Ágnes
 44: SZÁSZ Dávid és neje:
 45: SZÁSZ Terézia sz. BALOG
 46: SZÁSZ Josef és neje:
 47: SZÁSZ Zsuzsanna sz. BÖLÖNI
 48: RÁKOSI Antal és neje:
 49: RÁKOSI Anna sz. RÁCZ
 50: FÜLÖP Zsuzsanna sz. RÁKOSI, kinek férje FÜLÖP János idős

*
 hrsz. 4637^a kétkerekű fa malombház 299. sz. a. egy lakrész és udvaral
 VIII. fő Nádosdo aldőltben 50 #ól
 4637^b kaszáló 50 #ól
 Ifjabb KÖLÖNTE László RÁKOSI Antal

Tagosítás után
 hrsz. 3116 malom és udvar XIX Nádistó (1133)
 1877 KÖLÖNTE Lászlóné MOLNÁR Máriától örökölte KÖLÖNTE László
 1878 ifj. RÁKOSI Ferencztől örökölte felcsernáttoni RÁKOSI Antal és
 DOMBI Bénéinné sz. RÁKOSI Károlina
 1881 a tévesen bejegyzett TORJAI Lászlóné sz. MEZEI Krisztina töröltetik
 1883 RÁKOSI Zsuzsanna, RÁKOSI Rozália és MEZEI Klára kiskorúsága töröltetik
 1883 ifj. KÖLÖNTE Lászlótól... MEZEI Kláraig (1–39:) megvásárolja felsőcsernáttoni KÁSZONI Ferencz és neje MEZEI Zsuzsanna (39:)
 1883 RÁKOSI Berta kiskorúsága töröltetik
 1890 SZABÓ Dávid részét a felsőcsernáttoni ev. ref. egyházmegyére hagyja
 1890 id. RÁKOSI Dénesné részét id. RÁKOSI Dénesre hagyja
 1892 RÁKOSI Berta férj. VITÁLYOS Pálné részét kiskorú VITÁLYOS Gáborra hagyja
 1901 RÁKOSI Zsuzsa FÜLÖP Jánosné részét

KÁSZONI Ferencz és MEZEI Zsuzsának (10 korona)

1902 KÁSZONI Ferencz és MEZEI Zsuzsa megveszik id. RÁKOSI Dénes illetőségét (8 korona)

1904 KÁSZONI Ferencz és MEZEI Zsuzsa kérése tulajdonjog iránt VITÁLYOS Gábor illetőségére elutasítatik

1904 VITÁLYOS Gábor kiskorúsága töröltetik

1904 KÁSZONI Ferencz és MEZEI Zsuzsa megveszik VITÁLYOS Gábor és RÁKOSI Antalné RÁ CZ Anna illetőségét

1904 a fönti megtagadó följegyzés töröltetik

1905 KÁSZONI Ferencz és MEZEI Zsuzsa megveszik a felcsernátoni ev. ref. egyházmegye járandóságát

1909 tagosítás

1919 KÁSZONI Ferencz részét KÁSZONI Lajos és KÁSZONI Demeter örökölte

1923 MEZEI Zsuzsa és KÁSZONI Lajos részét megvásárolja KÁSZONI Demeter és neje, MÁTHÉ Anna (15 000 lei)

1979 KÁSZONI Demetertől öröklő KÁSZONI Anna 1/4 részben és KÁSZONI Géza 3/4 részben

KÁSZONI Anna részét öröklő KÁSZONI Géza

1991 KÁSZONI Gézától öröklő KÁSZONI Béla

C (teherlap)

1878 élethosszig tartó haszonélvezeti jog

ifj. RÁKOSI Ferenczről illetett tulajdonjárandóság 1/4 részére felcsernátoni özv. RÁKOSI Ferencz né sz. KÖLÖNTE Rozália

1887 zálogjog KÁSZONI Ferencz és neje MEZEI Zsuzsa illetősége 184 frt. 81 kr. tőke s 6% kamata erejéig a fönti haszonélvezeti jog sérelme nélkül SZANISZLÓ Ferencz által képviselt Felcsernáton javára bekebelezetik

1892 1/4 részbeni haszonélvezeti jog kiskorú VITÁLYOS Gábor illetőségén VITÁLYOS Pál számára

1904 VITÁLYOS Pál haszonélvezeti joga töröltetik

1909 felcsernátoni özv. RÁKOSI Ferencz né sz. KÖLÖNTE Rozália haszonélvezeti joga töröltetik

1918 Felcsernáton község 1887-ben jegyzett zálogjoga nyugta alapján töröltetik

1919 haszonélvezeti jog KÁSZONI Lajos és KÁSZONI Demeter illetőségén

(Különösen értékes adatokat találunk, ha megfigyeljük az adásvételi szerződésekben az eladási árat. Látható, hogy a malmok mindig is komoly értéket képviseltek. Ahhoz, hogy valaki egy-egy darálót megszerezzen, az eladó által kért összeg nem mindig állt rendelkezésére. Ilyen

esetekben különböző kölcsönökhöz folyamodott a vevő. A tulajdoni lapok terhelési oldalain bejegyzett jelzálog képében ez tetten érhető. Külön kutatási téma lehetne a hitelezők, magánszemélyek, a község vagy pénzintézetek viszonyainak feltárása. Gyakran a kölcsönök törlesztése hosszú ideig elhúzódott, ez derül ki a a fentebb tárgyalt tulajdoni lap alapján is. Benne a Csernáton község javára 1887-ben bejegyzett zálogjogot csak 31 év múltán, 1918-ben sikerült nyugta alapján törölnie KÁSZONI Ferencznek.)

Malomépítés

Malmokat hegyi patakok mentén már az Árpád-korban építettek. Megalkotóik a környező erdők fáját használták, gondosan vigyázva arra, hogy mely alkatrészt milyen fából lehet csinálni. A természet ezen adományával ők tudtak legjobban bánni, amivel kivívták környezetük teljes elismerését.

A malomépítés a hely pontos megválasztásával kezdődött: megfigyelték a víz járását, hozamát, ellenőrizték a part kötöttségét. Rendszerint olyan helyet jelöltek ki, ahol a meder kanyarodik, és mindkét partja szilárd.

A dugás (gát) helyét kiásták, és sorban négy-öt cölöpöt vertek le, ehhez szintbe állítva egy keményfából faragott talpgerendát rögzítettek ácskapcsokkal. A gerenda két végén, a partok mentén, rá merőlegesen újabb rönköket csatlakoztattak hozzá. Az első sor megkötése után vastag, lombos fákat fektettek rá törzsükkel a vízfolyás irányába; ezt keresztben újabb gerendákkal rögzítették, a felső felét agyaggal jó erősen meghordták. Az utolsó, pontosan kifaragott fát, amelynek beállítására nagyon oda kellett figyelni, nevezik koronának (küszöbgerenda). A korona állását mindig szabályozták a vízjogi papírokban. Miután a gátat megkötötték, a felső részét földdel, agyaggal, szalmával, náddal döngölték be, hogy a tömítés jól zárjon, és feltöltötték az árok aljáig. Közben deszkából elkészítették a zsilipeket is, hogy a vízszint szabályozható legyen.

A malomárok kijáratánál egymás mellé vert cövekekből gyér szűrőt csináltak, hogy a nagyobb ágak ne juthassanak a malomárókba.

Egy elzáró zsilipet is tettek, amit fenyőfoszniból ácsoltak, hogy *csatornapucolás* alkalmával a vizet el lehessen zárni. Az árok kiásása oly módon történt, hogy lejtése ne legyen túl nagy, mindössze 2–4%. Partjait jó erősen be kellett döngölni, hogy ne engedje átszivárogni a vizet. Miután a kiásás befejeződött, az egészet gyepetglákkal, *homppal* borították be. A malom és a duzzasztó közötti szakaszon egy másik, oldalsó zsilipet (*zúgót*) is csináltak, hogy közben is le tudják csapni a vizet. A malomárok első szakasza a vízfejben ér véget. Az elfolyó szakasza a vízkerék után a következő malomig vagy az öreg mederbe való beömlésig tart.

A vízfej magába foglalja: a *lajt*, a *zserébfőt*, a *kerékszéket*, valamint a *vízkeréket*.

– *Lajt*: vastag fenyő *foszniból* (pallókból) csinálták, ezt *járomba* fogták (mindkét oldalon cölöpöt vertek le, és azokat alul-felül keresztelékkel összekötötték); a vízkerék előtt ketté osztották: a rövidebb a kerékre vezeti a vizet, míg a hosszabb – túlnyúlva rajta – a malomárokba *juttatja* vissza.

– *Zserébfő*: a malomárok vízkerék felőli része. Boronákból, tapasztott csigolya fonatból vagy faragott kövekből építették meg. A fa gerendákat rovasba kötötték, és a mögötte levő részt erősen bedöngölve tömörítették. Tartóssága attól függ, hogy mennyire veri vissza a kerék a vizet. A felső gerenda magasságát mindig pontosan meghatározott szinten kellett tartani. Ez szabályozta a kerékre jutó víz mennyiségét: ha magasabbra emelik, akkor visszanyomja a vizet a másik malomra, miáltal annak vízkeréke *hólt vízbe kerülve* lényegesen csökken teljesítőképessége; ha alacsonyabbra engedik, akkor a víz esése csökken.

Ahhoz, hogy megértsük ennek fontosságát, vizsgáljuk meg, mely tényezők befolyásolják a vízkerék teljesítményének változását. Erre a következő matematikai összefüggés alkalmas (jelölések: vízmennyiség – Q, a szintkülönbség – H, a hatásfok – $n = 60$, a kapacitás – P):

$$P = 13,33 \times Q \times H \times n.$$

Az egyenletből látható, hogyha annak bármely tagját változtatjuk, az kihat a kerék teljesítményének változására. Ezzel magyarázható,

hogy igyekeznek a molnárok valamilyen módon növelni valamelyik mérhető összetevőt. Ilyen praktikák többek között a küszöbgerenda megemelése, vagy a laj alján a középső rész bemélyítése, hogy ezáltal magasabb legyen a malomkerékre jutó vízmennyiség.

– *Kerékszék* vagy *malomágy*: az épülettel átellenes oldalon található, és a rajta elhelyezett párnafákra támaszkodik a tengely külső vége.

A tengelyt és a vízkereket külön tárgyalom.

A vízfejet deszkával betámogatják, nyáron az erős naptól, télen a fagytól védik. Téltre még trágyával is jól berakják, ezáltal fagyponthoz közelebb a hőmérsékletet biztosítanak, így erős hidegekben sem fagy be a kerék.

Vízkerék: a malom energiafelvevő egysége. Három típusát ismerjük: a felül-, közepén- és alulcsapó kereket. Területemen egyetlen alulcsapó kivételével (21.) mind felülcsapó kerekkel találkoztam. Elkészítésük nagy szaktudást igényelt. A mestert napszámra fogadták meg, aki a gazda segítségével 10–15 napot dolgozott rajta. Csernátomban KOVÁCS György, GYÖNGYÖS István, KUSZTUS Lajos és a ma is élő BAJKA György készítettek vízkeréket. A legutolsót BAJKA György ácsolta, a nyolcvanas évek legvégén, SZÁNTÓ Gergely malmához. A víz esésétől és hozamától függően csináltak szélesebb és alacsonyabb, vagy keskenyebb és magasabb átmérőjűeket.

Két fontos eleme van: a tengely és a tulajdonképpeni kerék.

Gerendely (tengely): hat–nyolc méter hosszú, 25–35 cm átmérőjű száraz keményfából (főleg csercfa) faragták. Kiválasztása nagy gondot jelent. Egyik adatközlőm szerint – húsz évvel ezelőtt –, amikor kicserélte tengelyét, az egész torjai csereerdőben csak egyetlen tengelynek való fát találtak. Két végébe 40–50 mm-es acél csap van befúrva, amelyek a külső és a belső párnafákon forognak. Végeit kívülről két-két erős vasabroncs fogja össze⁶⁶.

A tengelyre két kereket, egy külső nagyobb és egy belső kisebbet fogattak rá kereszttekkel.

A külső kerék a tulajdonképpeni **vízkerék**. Részei a következők:

– *Oldalfalak (kalácsfák)*: cserefából készítették; először egy sima területen kijelölték a munka elvégzésére alkalmas helyet. Kicövekeltek a falak területét; vastag cserefadeszkákat faragtak, és fűrésszel körbefűrészték az egyik oldalfalat. Ha elkészült az első, az alapján készítették el a másik falat is. Miután a falak megvannak, beosztották a *sétárok* helyét.

– *Sajtárok*: szintén cserefából készítik. A *labodából* és a *saslapockából* állanak; belülről a bélys határolja.

Az oldalfalakba bevésték a Sajtárokat (*sétárokat*), és összeállították a kereket; utána 80 x 10 mm-es ráfvasba fogták mindkét oldalt. A *kereszteket (küllöket)*, oldalanként négyet vagy kettőt, ezután kb. 15 x 15 cm-es cserefa típusból készítették. Attól függően, hogy átvésték-e teljesen a tengelyt, van kétkeresztes és négykeresztes kerék. A kétkeresztesnél a tengely vésték át, dugták a küllőket, míg a négykeresztesnél a tengely két oldalába vésték be, és teljesen körülvették azt. Ha össze volt állítva, akkor 20–25 mm-es átmérőjű orsócsavarokkal fogatták össze minden illesztési ponton. Nagyon fontos a kerék jó beállítása (centrálása), hogy egyenletesen járjon és ne verjen egyik irányba se. Ezt cserefa ékekkel végzik, amelyekkel a kereszteket a tengelybe beszorítják. Az így összeállított kerék belső oldalát fenyő deszkával bélelték ki (*bélésdeszka*), minél szorosabban, hogy ne veszítse a vizet. A jól elkészített vízkerék nem szórja a vizet a zserébfő gátjára.

A tengelyen belül található a *bélkerék*, ami a mellékelt kőpad keresztmetszeti rajzon is látható. Ezzel elérkeztem a malomház belsejének a bemutatásához.

Bélkerék (22; 23): függőleges mozgást végez; a vízszintes mozgású *korongot* meghajtva a *forgószert* működteti. Elkészítéséhez cserefát használtak. A *kerékfal (23)* szintén cserefából készült; több *kalácsfából*⁶⁷ (kerékfal darabjai), melyeket téglakötésben illesztettek össze; majd négy, a tengelybe vésett küllővel (25) rögzítettek. Azután a fogak (rendszerint 42), beosztása történt a kerékfalon, a helyek kijelölése után kanálfúróval átfúrták. (Először egy vékony fúróval

fúrták át, majd a furatot a kanálfúróval 45–50 mm-re tágtították; végül vésővel a lyukak belsejét négyzetletesre alakították, hogy a fogak ne forduljanak meg.)

Fogak (24): gyertyán⁶⁸ vagy csipkefából faragták; egyes adatközlőim szerint a fát előtte lúgban s faggyúban kellett főzni, és a *lerben* (sütő) szárítani, hogy edződjön. A Tata környéki molnárok szerint: „*Nem minden gyertyánfa jó fognak. Sziklán termett legyen és újhold idején vágják ki*”.⁶⁹ Először egy sablont csináltak deszkából, amelyen a fog minden méretének megfelelő lyukakat vágat. Ezt követően bárdal hozzálltak a kifaragásukhoz. Két részük volt: a fej és a végén átfúrt, vékonyabb szár. Miután beszorították a bélkerékbe, fasiftekkel rögzítették. Minden malomban volt tartalék fog, mert ez kopott a leggyorsabban. A molnár szabad estéken, mikor nem volt őrlője, a kályha mellett viccelődve faragta a fogakat: „*faragtak s énekeltek, olyan szép régi énekeket.*”⁷⁰

A bélkerék a szálvasra rögzített *korongot* hajtja.

Korong (15; 16): vízszintes mozgást végez, és a forgó *szálvasnak* (tengely) közbeiktatásával a *forgókövet* működteti. Két fő része van: egy pár *korongtányér (15)*, amely rendszerint tőnyírből készült, és a rajtuk átdugott gyertyánfa *orsók (16)*, rendszerint hat-hét db. A korongtányérokat kerékkráffel fogták körbe, hogy ne hasadjanak el. A korong a rendszerint négyyszögletes szálvashoz kapcsolódik.

A korong orsóit és a bélkerék fogait – hogy a kopást csökkentse, – működés előtt mindig megkenik hájjal, faggyúval vagy zsírral.

Szálvas (14): a kő hajtótengelye kb. 50–60 mm átmérőjű szögvas. Egyik végén a *vaspallóra* támaszkodik, másik vége a *perpence* (keresztvas) segítségével a *forgókövet* hajtja. Az alsó végén a *vaspallóba (19)* rögzített *cserpenyőben (18)* forog. A szálvas végén levő furatba illeszkedik a nagyon kemény acélból készült *picc (17)*. Ez a *cserpenyőben* (serpenyő) található *szappanra* támaszkodik. Korábbi adatok bizonyossága szerint a szálvas végét gömbölyűre képezték ki és a serpenyőbe egy ló zápfogat⁷¹ erősítették.

tek, mivel az ép fogfelületet nagyon kemény zománc bevonat borítja, ezért ennek mélyedése szolgált csapágyként. Amint azt neve is mutatja, a cserpenyőben folyamatosan fél liternyi olaj biztosítja a kenést, hogy a súrlódást minimálisra csökkentse.

Garat (2): rendszerint fenyődeszkából készült, hat-tíz véka gabona fér bele, kis alapjára állított csonkagúla alakú. A *garatülésre (4)* támaszkodik. Alsó részén a szintén fenyő deszkából levő kisgarat vagy *tejke (5)* járás közben folyamatosan rezeg, ezáltal egyenletesen szóródik a gabona a *kölikba*. A tejke mozgását az *ördög-páca, tejkerázó* vagy *percefa (6)* biztosítja; a 40–45 cm hosszú fa felső része a tejkéhez van kötve, alsó vége a kölikban szabadon, hozzáérve a kőhöz folyamatosan mozgatja a tejkét. Hogy a fát a kő ne koptassa, váslott patkósarkot csavar-nak belé, így tovább tart. A tejke dőlésszögének állításával szabályozni lehet a behulló gabona mennyiségét; egy hozzákötött és a *szemöldök ge-rendán (27)* levő *szabályzóhoz (32)* vezetett madzag segítségével állítják. A kövek közé jutó gabona mennyiségének szabályozásával érik el a kívánt lisztminőséget, valamint állítják a víz ere-jéhez a követelményt, mivel alacsony vízállás esetén kevesebb gabonát képes lejámi.

Ha a garatból kifogyott a gabona, a ha-rang⁷² jelzi: „*ne alugyál lisztes molnár / mert a garat üresen jár*”. A gabona egy kis lappancsot (3) tart lenyomva; az egy akasztóval (1) áll ösz-szeköttetésben, amelyre egy, a harangtól jövő másik zsinoget akasztanak. Ha a lappancs felsza-badul, a harang zsinogje kiakad, és a tengelyen keresztben levő deszka (30) veri a madzag végén levő súlyt (31), ezáltal rángatja a harangot.

Kéreg (7): ide hull a gabona; a malom lelkét, az őrlőszerkezetet foglalja magába. Általában fenyődeszkából készítették, újabban don-gákkal, régen egy szál deszkából hajlították. Utóbbihoz lehetőleg nyers, colos deszkát használtak, amelynek belső felét egymástól 3–4 cm-re, fele vastagságig fűrészszel beirdalták, utána meghajlították. Az egymásra érő végeket fo-lyamatosan elvékonyították, ezt követően háncs-csal összevarrták, majd faszegekkel szegezték.

Ez fogta közre az alsó és felső követ. Tetejét deszkákkal földték le, hogy ne hulljon semmi egyéb a kőre.

Kőpár (8; 9): a kőpad kalodáján helyez-keedik el; két kőből: az *alsó, álló-, sirtó-* vagy *padkőből (9)* – nevezik még aljkőnek is –, és a *felső, járó-, folyó- vagy forgókőből (8)* áll. Át-mérőjük 34–42 hüvelyk (azaz col, 1 col = 24 mm, vagyis 70–105 cm) közötti, attól függően, hogy milyen a vízkerék teljesítménye. Vastagságuk a kopásfok szerint 25–35cm.

– Az aljkövet (9) a kőpadon kalodák (12) közé ékekkel beszorították. Közepén egy 10–15 cm-es lyuk, a köldök van, melybe tönnyírből (nyírfa gyökér felőli része) *köldökfát (11)* farag-tak; ennek közepén levő furatban forog a szálvas vége, amely arasznyira túllóg. A négyszögletesre kiképzett szálvasra jön a *perpence*⁷³ vagy ke-resztvas.

– A felsőkőben, *folyó-kő (forgókő) (8)* timsóval rögzítik a perpence két, 20–25 cm-es szárát. Nagyon fontos, hogy pontosan be legyen állítva, mert ellenkező esetben vor a kő. A kie-gyensúlyozást a forgókő felszínén levő beme-lyedések segítségével végezték, ugyanis ezekbe szükség szerint ólomsúlyokat tettek. Fontos volt, hogy a két kő egymással párhuzamosan álljon. Ezt a vaspallón (19) a szálvas (14) végét magába foglaló cserpenyőt (18) szorító ékek (20) segítsé-gével érték el.

A forgókő általában vastagabb, mert a szem darálásánál a saját súlyával fekszik a ga-bonára. Ha elkoptak a kövek, akkor azt vaspántal körbeabroncsolták, és betonból ráöntöttek, hogy meg legyen a kellő súlya. Amikor felsőkő-ként már nem volt elég nehéz, akkor még aljkő-ként lehetett használni.

A kövek felületét gyakran meg kellett vágni. A *kővágás* adja meg a malom *hímét*; ha jól vágják a követ, a gabonát jól szaporítja, és nem panaszskodik a gazda, hogy becsapták volna.

A középtől kifele sugarasan sarló alakú sáncokat vágnak: „*akármilyen buta világ volt es, ezt tudtuk, ha horgas, akkor könnyen vágta a ga-bonát, ha egyenesen vágta a követ, uszta ke-resztjibe, nem vágta olyan könnyen. Úgy a régi*

okosság szerént, ahogy arra a vénék reagáltak."⁷⁴ Ez biztosítja a gabona sodrását az őrlő felület felé. A kő alja sohasem egysíkú, hanem közepe felé bemélyített (*mejjelt*), hogy a gabona egyenletesen tudjon eloszolni, továbbítódni. Amelyik kő domborúra kopott, csecsesnek tartották, a molnárt lustának. A lisztelő felület a külső arasznyi területre esett, itt történt a végleges aprózás.

A kővágáshoz levették a garat székét és a kérget, majd, régebben emelő vassal, újabban pedig köemelő gén.mel leemelték a felső követ, Ráfördítették a kővágó bakra, majd felületén egy egyenes léniaát végighúzva megnézték, hol kell bemélyíteni a követ. Ezt a részt a kővágó buzogánnyal és csákánnyal a kívánt módon lekopolták. Ha jó volt a gabona, egy-egy vágással 8–10 mázsa gabonát is lejárt, ha nedvesebb vagy szemetesebb mag került a garatra, akkor gyakrabban kellett ismételni e nem könnyű műveletet.

A köveket úgy kellett megválasztani, hogy az a legkevesbé morzsálódjon, és lehetőleg jó likacsos legyen; „*olyan a jó malomkő, mint a szép házi kenyér*”⁷⁵. A két kő ne legyen egy bányából, mert *összemelegedik*.

Az általam vizsgált területen kőfaragó molnárként csak a torjai KONCZ Jánost ismerték. Ő szegény ember volt, maga faragta a malomköveit, és Csernátonba is vittek tőle. Régebben Csikcsicsóból, Csikszentkirályról, Bükszádról, valamint a Csiszáról hoztak köveket. A két világháború között terjedt el a Dés környéki csi-csai kő. A kereskedők felkeresték a malmokat, felvették a megrendelést, majd vasúton elküldték a kész árut; az áráért mindig utólag jött el az ügynök. Constantin MARINEAN Corábiából még az ötvenes években is járta a környéket, akkor 3500 lejért adta darabját (Körülbelül két szarvasmarha ára, 700 lej volt egy kezdő tanári fizetés).

A kéreg alsó külső részén van a lisztelő nyílás, ami a kőpadgerendán egy *síp* csatorna (33) közbeiktatásával szórja a lisztet a lisztesládába.

A könnyídíftó vagy emelőtővel a kövek távolságát állítják. Segítségével a vaspallót lehet emelni vagy süllyeszteni; az áttételes emelőrend-

szer a *padlábakat* összekötő *keresztfákra* támaszkodik. Egyik végét ékekkel állították be, másik vége a fel-le mozgatható könnyídíftó szárára fekszik fel. A könnyídíftó ékkel vagy orsócsavarral emeli a vaspallót, ami a rátámaszkodó szálvas segítségével távolítja vagy *rokkantja* a felső követ.

A **perpence** vagy **keresztvas** (10). A felső kőbe van beágyazva, ez veszi át a szálvas által közvetített forgó mozgást és továbbítja a forgókőnek. A 25–30 cm hosszú, 40–50 mm-es vasból a kovács által készített két-, vagy háromágú alkatrész. Közepén négyszög keresztmetszetű furat van a *szálvas* (14) számára. Szárai középtől kifelé csokornyakkendőhöz hasonlóan széleseknek. Szárai a *forgókőbe* (8) vannak beágyazva és rendszerint ümsóval vagy kénnel rögzítve.

A kőpad alsó, hosszanti gerendái a *bivalyaltalpak* (28), s ezekbe a *kőpadlábak* (26) vagy *medvelábak*⁷⁶ támaszkodnak; őket a *keresztfák* (29) kötik össze, felül kívülről a felső gerenda (27) fogja egybe. A bivalyaltalpon van a *belső vánk*, amire a gerendely *csapja* (25) támaszkodik. A kőpad elején a *szemöldökfa* megy végig, amelyet gyakran díszítettek⁷⁷, felvették az építető és építő nevéét, valamint az építés évszámát.

A **szitapadlás** a kőpadszint fölött néhány lépcsőfokkal eltolva található, ezen a szinten kapott helyet a cilinderszita. A BÍRÓ Árpád malmában felszerelt selyemszita háromlépcsős, hatszögletű hasábszita, fenyődeszkából és selyemszövetből készült. Az elsődleges őrleményt kanalas felvonó továbbította az enyhé dőlésszöggel beállított szita belsejébe. A három minőségű lisztet a hasábok mellett található lisztesládákban fogták fel. Meghajtása a bélkerékről laposszíjtétellel történt. A kollektívizálási törekvések malmokat sújtó intézkedési között elsőként állították le a szitákat az ötvenes évek legelején.

A **padlás**. Itt kapott helyet a gabonaszűrészék, valamint a hasáb alakú **gabonarosta**. Ez fenyőfa ládában elhelyezett, a bélkerékről meghajtatott, négylépcsős rosta, perforált vaslemezből.

Szerszámok, eszközök: a molnárok eszközkészlete két nagy csoportra osztható; a közvetlen őrlés és a karbantartás, valamint az építés eszközeire.

Az őrlés közvetlen eszközkészlete: azon tárgyak tartoznak ide, amelyekkel a gabona a malomba jutásától a liszt elszállításáig találkozik.

– **Zsákok:** a gabonát a gazdák azokba felmerve adják át a molnárnak vagy pedig maguk szállítják a malomba. Általában háziszótt kender- vagy lenvászonból készülnek, mintázatuk, csíkozásuk minden családnál különbözik. A csernátoni perefernumlevelek zömében megtalálhatók. Az asszonyok vittek hozományba egy-két tuca- tot, azután saját lányainak hasonlókat szótt a gazdasszony. A molnár a mintázata alapján tudta megkülönböztetni, melyiket kinek kell visszavinni: „*Házi szóttas zsákok voltak, mindeniknek meg volt a maga csíkozása, kinek piros, kinek kék, kinek barna, zöldes sárga, s hány, az szerint. A zsákokat perefernumba adták mindig a leánynak.*”⁷⁸

– **Mérőeszközök:** *véka* (litervéka, 20 l), *kupa* (1,44 l) a vám kivételére. Ezekbe hitelesítéskor régen belesütötték a bélyezővasat⁷⁹. Az 50-es évektől a *mázsa* (mérleg) és a *súlyok* használatát tették kötelezővé országszerte. A mérőeszközöket évente kell újra hitelesíttetni. Sok emlék maradt fenn azokról a molnárokról, akik igyekeztek többecske vámot venni, vagy nem a hitelesített edényeket használták.

– **Szűszék** vagy gabonás kas: a vámgabona tárolására szolgál, általában a kőpadon vagy a szitapadláson, gyakran vesszőből fonták.

– **Káva:** két végén átfúrt fenyőlécbé ujjnyi vastag hajlított mogyorófa vesszőt dugnak; segítségével egy ember is könnyen meg tudja toltetni a zsákokat.

– **Lapocka:** fenyődeszkából készült sima, nyeles lapát, ezzel merik fel a lisztet a liszteládából. Egyes helyeken faragással szépen díszítették.

– **Dörökölő fa:** felül elvékonyodó, 60–70 cm-es fahasáb a liszt tömörítésére. Ha a gazda nem találta eléggé tömöttnek a hazavitt zsákokat, akkor mondta: „*Józi mólnárnak is elvitte az árvíz a dörökölő fáját*”.

Karbantartás eszközkészlete, a molnár-
rok legfontosabb szerszámjai:

– **Faragó bárd:** aszerint, hogy a molnár jobb- vagy balkezes kemencében szárított gyer-

tyánfa nyelét jobbra vagy balra hajlították, hogy a molnár ne verje le a bütykét munka közben. Fontosságát megértjük, ha tudjuk, hogy amikor bármilyen fa alkatrészt javítani kell, elsőként ezt veszik kézbe. Mert „*első dolog mindig a görbe fából egyeneset csinálni*”⁸⁰, azaz a gömbölyű fát szögletesre faragni.

– **Különböző fűrészek:** *rámás és harcsa*.

– **Kővágó csákány:**⁸¹ mindkét végén el-
laposított és élesre fent, kb. 18–20 cm hosszú kalapács a kő megvágására.

– **Kővágó buzogány:** mindkét végén húskaflóhoz hasonlóan beirdalt lapos talpú kalapács, a kő mellyelésére.

– **Kővágó bak:** háromlábú fa állvány, segítségével fordítják ki a felső követ a megvágáshoz.

– **Kőemelő vas rúd:** a kő kibillentéséhez⁸².

– **Emelő gém:** Derékszögben ácsolt gerendák, rajta vasból készült kampókkal a kövek megfogására, melyeket csavarmenettel lehet felemelni. Újabban több helyen ezzel emelik le a felső követ.

– **Lénia:** a kő vágásakor ezzel ellenőrzik annak felületét.

– **Körző:** a kő felületén kialakítandó csatornák és a bélkerék fogainak beosztására.

– **Köszörűkő:** a szerszámok fenésére; mindig, amikor a molnárok malomkő venni mentek, általában vásároltak egy köszörűkővet is; rég felhagyott malmok telkein szinte mindig kerül elő váslott köszörűkő. Újonnan 45–50 cm. átmérőjű, és a malomkőbányászok készítették.

– **Sablón:** a fogak méretezésére.

– **Kanálfűrők:** a köldök vagy a bélkerék fűrásához.

– **Különböző méretű vésők, kézvonó, vonópad** és sok más szerszám, ami éppen kezébe kerül a molnárnak, mert a malomban szinte min-
dennek lehet egyszer hasznát venni.

Jegelés, árok karbantartásának szerszámjai: *fejsze, vasrúd, bunkó, csáklya, vasvilla, ásó, csákány, lapát, jégmerőkas*.

Minden malompadláson ott száradnak a különböző tartalék eszközfák; a molnár soha

nem tér úgy vissza az erdőből, hogy ne hozna magával ezekből.

A fuvarozás eszközei. Ezen a helyen kell megemlíteni, hogy minden molnár saját fogatával hordta az őrlőt. Elengedhetetlen szerszámjai a szekér karbantartásához és javításához használt *ráfhúzó, fúrók, bárd*, de a hámok varrásánál használt szorító *csikó (küszű)* is. A molnárokat a faluban szép hangú csengettyűjükről ismerték meg. Már a falu végén felkötötték lovaikra. Minden molnár lován más hangon szólt a csengő, innen a gazdasszonyok könnyen tudták, hogy mikor ki gyűjt.

Őrlőért járás

Nagyon kevés molnárnak adatott meg az a könnyebbség, hogy az őrlétek maguk vigyék el készen ledaráltatni a gabonát. Többnyire a falu belterületén található alsó malmoknál voltak e szerencsés helyzetben. Mivel sok malom őrlött a Csermáton patakán, a működtetik, amint az az eddigi fejezetekből is kiderült, arra kényszerültek, hogy saját fogatjukkal gondoskodjanak a gabonának a malomba, az őrleménynek pedig a gazdákhöz való szállításáról. Az őrlétek csak akkor mentek maguk a malomba, ha szekérrnyi gabonát akartak egyszerre őrltetni, vagy ha nagyon sürgős volt a liszt. Mikor háton vitték a gabonát, a zsákot a csípőre tett bal karjuk fölé, a vállukra vették, és jobb kézzel tartották; így két-három véka gabonával pár kilométert is meg tudtak tenni. Az asszonyok átalvetőbe vitték a másfél vékányi gabonát, egyenletesen elosztották, hogy a súly előre is, hátulra is egyformán jusson. Ilyenkor, ha sürgős volt a liszt, meg kellett várni, míg a garat lejárja azokét, akik hamarabb érkeztek. Ez idő alatt gyakran adódott alkalom a falu dolgát meghányani-vetni, egyik-másik fiatalat *esszekomendálni* (megbeszélni, hogy kit kivel ki-vánnának összeismertetni)

Csermáton földrajzi bemutatásánál láthatuk, hogy a környékbeli falvak közül malmok telepítésére legelőnyösebb a fekvése, míg a környező falvak nagy részében nem voltak meg a darálóok működtetésének ilyen mértékben szeren-

csés feltételei. Ínséges időkben a hegyen át húsz-huszonöt kilométerről is eljöttek a felső malmokhoz, „...s oztán közbe volt olyan, hogy hozták a hátukon es, szegény emberek, még tesszik-e tudni Újfaluból es hoztak őrlőt, Málnásról. Jöttek többen, összefogtak, s mejiket hól fogadták hamarabb...” Hátukon átalvetőben hozták a gabonát „... szegények, met szegénység vót”⁸³.

A bejáró molnárok szekereikkel a mendence távoli falvait is eljárták a gabonáért. Minden molnárnak kialakult a maga faluja, körzete, ahol még elődei kezdtek gyűjteni járnai, és melyet utódaik is fenntartottak. A molnárok egymás között folytonos versengésben állottak⁸⁴, de nem volt szabad más emberét elcsalni. Mindig igyekeztek többet nyújtani a másiknál, lehetőleg becsületesen kiszolgálni, sőt még itallal is megkínálni a gazdát, hogy máskor is odaadják az őrlőt.

A szekerező molnár, amint beért a faluba, felkötötte lovára a szépen szóló csengettyűt, melynek hangját minden gazdasszony meg tudta különböztetni, hogy ezzel adja hírvil jövetelét. Mire megfordult a faluban, a gazdasszonyok összekészítették a gabonát, és beszólították a molnárt, aki néha még a gabona felmerésében is segített. A háziasszony pontosan megadta, hogy és milyen arányban kéri azt megdarálni, ezt a molnár gondosan feljegyezte. Ha a gazdasszony kaphatósan (kikapós) volt, a molnár igyekezett kihasználni a helyzetet. Innen a mondás: „*míg a gazda leveszi a hámot, a molnár a menyecskéből kiveszi a vámor*”.

Miután lejárta az összegyűjtött gabonát a malom, az őrleményt pontosan haza is vitette a molnár. Nem minden mester járt maga az őrlőért, amelyiknek nagyobb fia volt, azt küldte (...*én es jártam. mert tudom az őcsémmel mentünk...*⁸⁵); vagy – ha cselédet tartott – akkor legtöbbször ő járta a falut. A molnár „*egyszer-kétszer elvitte a faluba, hogy hozzon őrlőt, akkor már másodszer elküldte őt es, tanold meg, hogy kell béköttni a zsákot, hogy kell megtölteni.*”⁸⁶. Közben a gazda a malom körüli teendőket végezte.

A szomszédos falvak közötti társadalmi kapcsolattartás fontos megnyilvánulása volt az őrlőért járás. A malom révén kialakult ismeret-

ségek sokszor szorosabb kapcsolatokat, baráti és gazdasági összefonódást is eredményeztek. Gyakran megtörtént, hogy ha a molnárnak cselédre volt szüksége, akkor az általa járt falvakból fogadott fel egy-egy jó dolgú legényt. Az így megerősített egymásraultaltság sok esetben újabb örletöket is hozott a molnárnak. Igaz azonban az itt elmondottaknak a fordítottja is, sokszor épp a már meglévő társadalmi, műrokonai kapcsolatok vezettek a piaci körzet kiszélesítéséhez. Hasonló kapcsolatrendszert ír le a Fogaras vidékéről C. IRIMIE is.⁸⁷

Adatközlőim segítségével rekonstruáltam a csernátoni molnárok többségének ellátási körzetét.⁸⁸

1. MOLNÁR Mihály
(Szpiritusz-malom)	nincs adat
2. PAJZS János	Dálnok
3. KONNÁT Gábor	nincs adat
4. KÁSZONI Dénes	Felsőcsernáton
5. FÜLÖP Dénes	nincs adat
6. VIRÁG Dénes	Márkosfalva
7. BAJKA Mihály	Futásfalva; de jártak át a mikóújfalusiak és málnásiak is
8. PAJZS ?
(Rebekáné malma)	nincs adat
9. MÁTHÉ Máté	Martonfalva
10. BECZŐ János	nincs adat
11. BAJKA István	Futásfalva
12. BAJKA Ferenc	Futásfalva
13. OROSZ Dávid
(Kásások malma)	Albis, a hegyen át hoztak Ikafalváról is
14. SZÁNTÓ Gergely	Alsócsernáton, nagyúton alól, ide is hoztak az ikafalviak
15. VIRÁG Lajos	helyből, jártak át Újfaluból, és Málnásról is
17. DÉNES Gáborné	nincs adat
18. DEZSŐ Dénes	Ikafalva
19. BÍRÓ Dávid	Futásfalva, Márkosfalva, helyből
20. DEZSŐ Máté	Hatolyka
21. BAJKA Béla	nincs adat
22. MÁTHÉ András	Dálnok
23. KÁSZONI Demeter	Márkosfalva
24. LUKÁCS Ferenc	helyben
25. BÖLÖNI Dávid	helyben

26. BEKE Károly	Alsócsernáton
27. MOLNÁR Sándor
(Sándor úrfi malma)	urasági malom, sajátját darálta

29. SÁNTA György
(TIMA-malom)	Hatolyka
30. BULÁRKA István	Márkosfalva

Bár nem minden molnár tevékenységi területére találtam adatot, azért a meglévőkből is látható, hogy a csernátoni malmok tíz faluval állottak munkakapcsolatban; közülük néhányat, mint Futásfalva, Ikafalva, teljesen maguk láttak el. A felsoroltak között saját malommal rendelkező falvak is vannak, mint Márkosfalva, ahol a helybeliek nem képesek ellátni a falut, ezért a csernátoniakkal is öröltetnek. Szerepelnek még egészen távoli helységek – Málnás, Mikóújfalu – is, ahol szintén vannak malmok, de inséges időben arra kényszerültek, hogy átgyalogolva a hegyen, itt szerezzék be lisztzükségletüket.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a fejezetben tárgyalt adatok a kollektivizálásig voltak érvényben. Az ezt követő időszakban ugyanis a gazdáknak nem állt módjukban megválogatni, hogy hol akarnak örletni. Egyrésztől több malom már korábban leállásra kényszerült a kivetett adó és a zaklatások miatt; másrésztől a malmoknak nem volt szabad örölt fogadniuk, ha a gazda nem mutatta fel a tanács által kiállított örletési jegyet, melyben igazolták, hogy eleget tett a beszolgáltatási kötelezettségének.⁸⁹

Az örítés és a vámvétel

Csernátonban régebben főleg búzát, *törökbúzát*, rozsot, árpát, zabot, *kétszerest* öröltetnek a gazdák. Az utóbbi időben, a műmalmok elterjedése után főleg darálókként működnek, sütemények készítéséhez a lisztet a molnárok maguk is a torjai vagy a kézdívásárhelyi műmalmokban öröltetik. Régen saját maguk örölte lisztből sütöttek: „*má kicsi leánka koromtól ott öröltünk, anyám abból süttött kenyeret, amit ott örölték.*”⁹⁰ Ma is azt vallják az idős csernátoni asszonyok, hogy a vízimalom jobb lisztet öröl, mint a villany- és a gőzmalmok, mert nem égeti meg a lisztet: „...az övé villannyal menyen, de

puliszka lisztet nem tud jól csinálni, nem úgy csinálja, mint miünk csináltuk annak idején."⁹¹

Az őrlőnivalót már a gazdasszony előkészítette aszerint, hogy milyen lisztet kívánt. Őrlés előtt a búzát jól ki kellett szeleltetni, különben a liszjte közé keveredő portól és egyéb szennyeződésektől gyenge minőségű lett. Ha nagyon finom lisztet akartak nyerni vagy üsz-tökös volt a búza, akkor, amint azt TAKÁTS Sándor is leírta: „*A magyar uraknál az a szokás járta, hogy a búzát őrlés előtt megmosták, azután megszártították. Ezt nevezték mosott búzának.*”⁹² Fontos, hogy a gabona megfelelően száraz legyen; ha nedves marad, leragad a kőre és eltömi azt, ha viszont csupán viasznedves, akkor a korpa kagylósan lesirül s úgynevezett fodorkorpa lesz, ami könnyen kirostálható és utána fehérebb lisztet lehet nyerni.

A malmot is elő kell készíteni minden termény- és lisztfajtához egyaránt. Általános szabály volt, hogy egymás után csak egyféle gabonát öntenek fel; ha más fajtát akarnak felönteni, előtte a követ mindig meg kell *pucolni*. A molnár a kő megvágásával, a könnyűdítő és a tejsze szabályozásával állítja be a malmot a kívánt lisztminőség nyerésére. A frissen vágott kő jól különválasztja a lisztet a korpától, és jól szaporít. A kő egy megvágással hat–nyolc mázsa gabonát jár le. Vágás után előre mindig korpát daráltak, hogy a kőpor ne kerüljön a lisztbe.

Az őrlési sorrend, ha a gazda hozta a gabonát és meg kívánja várni, akkor mindig az érkezés szerint ment; nemigen tettek ebben kivételt még a rokonokkal sem. Amíg a szemest megőrölték, addig a gazda elbeszélgetett a molnárral vagy más gazdákkal. Jó vízjárás esetén gyorsan lejárt egy-két véka gabonát a malom; de voltak olyan szárazságok is, amikor egy vékányi *hitvány árpa* egy napig is eltartott. Ilyenkor mondták, hogy „*egy szem kicsi, kettő sok*”. A nagyon sok eső is akadályozta a malmot, „*hót vízbe járt a kerék*”. Ha a gazda nem akarta megvárni, amíg őrlőjét lejárja a malom, akkor megegyezett a mesterrel, hogy mikor menjen érte, vagy, ha esetleg a molnár arra jár a faluban, akkor ő beadja a lisztet.

Miután a malmot kellő módon előkészítik, a szemes gabonából kivesszik a vámot, és a gazda részét felöntik a garatra. A vámgabonát külön e célra készült szuszékba teszik. Általában többször járatják át a gabonát. Első lejárásra a köveket távolabb állítják egymástól, így választják szét a lisztet a korpától; majd azt követően szorosabbra rokkantják a *folyókövet*, és beállítják a tejsze szabályzóval a kívánt lisztminőséget. A molnár a lisztelő nyílásnál folyton kitapintja a liszt *élességét*, és ha kell, utána állít. A lisztelő ládába kihullva a liszt finomabb szemcséjű *langja* és a korpa külön válnak. Az előbbi középen toronyszerű kúpban áll össze, míg a nehezebb utóbbi az oldalán az aljára folyik. Innen a már említett mondás: „*Jó dolga van a molnár lovának, mert tornyot eszik, s zavaros vizet iszik.*”

A patakmalomok a következő lisztfajtákat őrlték a kövágás sorrendjében: „*Mikor megvágjuk a követ, akkor őrlünk disznónak, utána őrlünk puliszkának, hogy vásolják a kő; mikor megsimult a kő, akkor a szabályzóval utána állítanak, s akkor a kenyérlisztet s utána a finomlisztet.*”⁹³ A különböző lisztféléket a háziasszony felhasználás előtt síkszítán átszítalta; ha jó volt a liszt, könnyen el lehetett választani a különböző finomságú összetevőket. Ahhoz, hogy megfelelő minőségű lisztet tudjon darálni, a molnár néha többször is felöntötte a már lejárt darát, miközben rokkantotta a követ. Először csak könnyedén koptatta meg a gabonát, hogy a korpa lesirüljön róla, ezután újra felöntve már tisztább lisztet kapott. A két háború között beszerzett (BÍRÓ Dávid, MÁTHÉ András, BULÁRKA István malmai) *cilinderszíták* segítségével nagy pontossággal ki tudták szolgálni az igényeket.

A törökbúzáat is darálták embernek és állatnak egyaránt. A puliszkának valót egy kicsit élesre, de nem darabosra kellett őrlni.

Jól tudta a molnár azt is, hogy melyik állatnak milyenre kellett darálni a terményt. A disznónak valót közepesen élesre, hogy a vizet felvegye; ha túl érdes, akkor az aljára süllyed a vedernek, ha viszont túl finom, a víz tetején marad. A nagyobb állatoknak csak épp megtörték a szemeket, hogy a gyomorban jobban kihasználódják.

A vámgabona volt a molnár haszna, kivételét minden hatalom igyekezett központilag szabályozni. A malmok jövedelmezőségét a vámgabona mennyiségéből azt köbőlbe átszámolva fejezték ki. Egy pozsonyi mérő köből = 2,53 l⁹⁴. A 30 köblös malom azt jelentette, hogy évi vámgabona mennyisége 30 x 62,53 l; ha a kapott adatot megszorozzuk 10-zel, akkor a malom éves teljesítőképességét kapjuk meg.

Régebben kupával vették a szemes gabonából, általában tizenkettő-tizenötöd rész között volt az elfogadott mennyiség. Egy 20 literes litervékából egy kupa (1,44 l) vámot vettek. Bevett szokás volt, hogy tele zsákot vittek a malomba és tele is vitték azt haza; ha jó volt a gabona, és a kő is jól meg volt vágva, akkor előlött még a molnár haszna is tisztessen megmaradt. Mielőtt nem mérték a gabonát, a házigazda mondta, töltsse meg oztán jó keményre a zsákot, a lisztet úgy kellett hazavinni, hogy a zsák, ha felvette a vállára, annak nem volt szabad meghajolnia, teli legyen, ami maradt, az volt a molnáré. Ha a gazda hátán meggörcsült a zsák, akkor azt mondta, jövök nekem te nem őrlösz. Ezért kellett vágni a követ minden harmadnap, mert a vágott kő az annyira szaporította a gabonát, hogy úgy is maradt majdnem egy vékányi, s a hátán egyenesen állott, s annak örvendett a gazda. Az új vágott kő az mindig felszaporította a gabonát, „*apám mindig mondta, hogy követ kell vágni, mert vége van, viszi el a vámot a kő*”.⁹⁵

Mikor gyenge volt a gabona, „*másod gabona vagy ilyesmi, akkor azt úgy vitte haza, ahogy volt, az nem szaporított, azért a gazda se szólt semmit*”.

A molnár általában igyekezett valamilyen módon növelni a saját hasznát, és különféle praktikákat próbált ki. A döröklő pálccával mindig a zsák fala körül tömörítette meg a lisztet, minek következtében tömöttnék tűnt a zsák, de belül laza maradt. Mikor hazavitte a zsákot, óvatosan tette le, és kézzel mindig utána simította az oldalát, hogy jól álljon a zsák.

A molnárné is a a malomban merítette meg a lapátot, ha kellett egy kicsi liszt: „*...a molnárnénak mért reszket a feje? – me a langját kiveszi, örökkéig azt nézi, hogy valaki jó-e, s ha*

nem, kiveszi, s a többi adja oda a népnek, ez így volt régen.”⁹⁶

Gyakran került kellemetlen helyzetbe a molnár, ha kapzsinak bizonyult, mint **CSENGETTYÚS Józsi lemhényi molnár**, amikor hazahozta a lisztet, az öreg (ORBÁN Ignác Béla falváról) az udvaron éppen zsendelyt faragott, felállt, elé tette a vékát, hogy öntse belé a lisztet, s ha nem telt meg. Az egy hirtelen ember volt, úgy felmérgeződött, hogy a kezébe levő zsendelyfával addig verte a mónárt, hogy még a dohányos tálcája is belépottyan a lisztbe.⁹⁷

A molnárok „*bűnei*” gyakran képezik a szólásmondások és népmesék tárgyát: „*... Elmentem fel – azt mondja – a menyországba. Koppantottam az ajtón. Kérdezetek:*

– *Ki az?*

– *Én vagyok.*

Szent Márton kinyitotta az ajtót.

– *Na, gyere, menjünk bé.*

Elmentünk bé, s széjjel neztünk odabé, s hát mit látunk? A mónárnak egy nagy malomkő a nyakába van. Kérdem:

– *E métt van?*

– *Sok vámot vett, azért!...*”⁹⁸

Megesett, hogy jobban hozzányúlt egyik-másik molnár a gabonához, és elvesztette teljesen az őrlőt, becsületét. Volt, hogy tragédiába is torkollott az ilyen eset: „*...úgy el szegényedtek vót, hogy vitték oda az őrlőt, s nem vót mit vissza adni. Vót, hogy ment a falu között, s BÖLÖNI Sándorné mondta neki, azt a zsák gabonát, ha megörölted hozd haza, ... de nem vót mit hazavinni....Nem kaptak őrlőt aztán sehunnan, s nem vót annyi erejük, hogy karban tartásák a malmot, felszámolódott, tönkrement minden.*”⁹⁹

Megtörtént, hogy a molnár adósságai elől öngyilkosságba menekült; „*egyszer kitémadták: Bandika, te ezt a véka búzát hozd haza, Bandika ezt a véka törökbúzát hozd haza, nem vót, amit s ahonnan, s akkor SZÁNTÓ Pista bá még élt, nyugodjék csendesen, s édesapámmal még a malmot reperálta s feljött, s azt mondja neki – Bandika, te hónap reggel te menj a milíciára, me hívatnak. – Ő nem kellett menyen sába se, me akkor éjjel a nyakára bogot vetett, úgy megijedett*”.¹⁰⁰

Az 1930-as évektől kötelező módon a súly utáni vámot vezették be. A megengedett maximális mennyiség 10–12 súly % között volt. Napjainkban 12 % az előírt vám. Ez a mennyiség két részből, a tulajdonképpeni vámból és a porlásból tevődött össze. Rendeletileg kötelezték a molnárokat, hogy a malomban jól látható helyre kifüggeszék a vám mértékét és a működési engedélyt¹⁰¹. A mérőeszközöket minden évben hitelesíttetni kell az erre kijelölt megyei szerveknél.

A malom és a malomárok karbantartása

A vízimalmok működtetése mindig is nagyon sok hozzáértést követelt. A karbantartási munkákat két nagy csoportba osztom.

A működés közbeni folyamatos munkálatok. Mindig adódott valami, amit javítani, igazítani kellett. Az apróbb munkákat maga a molnár csinálta. Ilyenek voltak a fogak fagygyúzása, faragása, cseréje; a köveket gyakran kellett vágni; a szítás malmoknál a szitát foltozni és a hajtószíjakat időnként varrni; a kövágó csákányt, vésőket élezni. Ahol nem volt hozzáértő a molnár, ott egy-egy mester eljár, és elvégezte a javításokat. „*Nem fizettünk pénzt, hanem lisztet vagy kenyeret, szegény ember volt, ez volt neki a szakmája. Akkor nem úgy volt, mint most, hogy adjunk húszezer lejt, s akkor dolgozik, hanem nem.*”¹⁰²

A gát és a malomárok karbantartását el kellett végezni, ha vakond vagy patkány kirágta az árok oldalát, és veszett a víz, azt homppal el kellett tömni, az árokba került ágakat ki kellett szedni.

Az időnyhez kötött általános javítások, pucolások. Ezeket a munkálatokat általában közösen, egyeztetett időben végezték. Ilyenkor a szomszédos molnárcsaládok egymást segítve járták szerre a malmokat, és végezték el a nagyobb munkákat. Ezek az alkalmak szolgálták közös multságok alapjául is, saját szokásrendjük alakult ki.

Nyári időszakban fontos ilyen munka a gát és a malomárok takarítása. Egyeztetett időben a vizet visszacsapják az öregárokba, és az

egy malomcsatornán lévő családok és összegyűlt barátaik elindulnak a legfelső malomtól az árok mentén, ellenőrzik és kijavítják a lazult partszakaszokat, homppal (gyeptégla) tömítik, ahol szükséges. „*Akkor összeegyeztünk, s elcsaptuk a vizet legfeljél, PAJZS János bácsin feljél volt a gát, nagy gát, s akkor mind fogtunk neki PAJZS Jánosnak, me hosszú volt a malomárok, azt két-három óra alatt kitakarítottuk, me sokan voltunk. Énekeltünk, ebédeltünk, akkor jöttünk tovább, KÁSZONI Dénes bácsinak, akkor jött a mijénké. Utána a BAJKA Mihály bácsié, egy nap ezeknek csináltuk, másnap másoknak, s úgy takarítottunk másnap tovább. Télen közbe a patkány kilikasztotta, s ganéval s Isten tudja, hogy dugtuk újra.*”¹⁰³ A vízkerék alól ki kellett hányni a lerakódott iszapot, hogy ne töltődjön fel a víz. Az ároktakarítást és az árvízvédelmi munkálatokat az engedély okiratokban is mindig kikötötték.¹⁰⁴

Ilyenkor, amelyek malomnál befejezték a munkát, ott megfőztek egy-egy bárányt, az aznapi gazdák összeadták az ital árát és egy jót mulattak; másnap folytatták az alább levő malmoknál, így ment ez, amíg minden malommal nem végeztek.

Ez alkalommal minden molnár kijavította vagy javíttatta a vízkeréken, esetleg a bélkevényen bekövetkezett elhasználódásokat. A nagyobb munkálatokra néhány tapasztaltabb, jókezü molnárt kértek fel: GYÖNGYÖS Istvánt, GYÖNGYÖS Józsefet, KUSZTUS Lajost, KUSZTUS Andrást (CSOBOT Antal torjai molnár tőle tanulta meg a vízkerék csinálását), KOVÁCS Györgyöt (őt hívták más falvakba is, így Torján SÓLYOM Antal¹⁰⁵ malmának vízkerékét is ő csinálta).

„*Általában megegyeztek ugye, de főleg gabonába s lisztbe.*”¹⁰⁶ Napjainkban a csernatonai malmok javítását BAJKA György végzi.

Fontos közös munka volt téli időben a malomárok és a vízfej jegelése. Nagy hidegekben az árokban a víz befagyott, és ha nem jegelték ki időben, teljes mélységében átfagyva elrekeszette teljesen a vizet. A jég feltörését jegelő bunkóval, csákllyával, fejszével végezték, a jeget jégmerővel szedték ki. Ezért minden gazda, aki

nek telkén átmegegy a csatorna, kötelezettségének tartja a jég rendszeres felverését. A vízfejet a fagytól való megóvása céljából bedeszakázzák, és vastagon trágyával berakják, ily módon fagyponthoz főlötti hőmérsékletet biztosítanak. E védelem elmulasztása esetén a fagy tönkretetheti a vízkereteket, és szétszagatja a zserébfőt.

Az évközbéli karbantartási munkálatokhoz tartozott a vas alkatrészek javítása is, ezt rendszerint valamelyik kováccsal csináltatták. Ilyen teendők voltak többek között: a *perpence* javítása, a *szappan* megedzése, a kővágó csákány, buzogány megegyengetése, a szerszámok, vascsapok edzése. Régebben a kovácsnak az apróbb javítások fejében előre megegyezett átalány járt gabonában, lisztben meghatározva. A nagyobb kovácsmunkákról, mint a szálvas megegyengetése, ráfhúzás a vízkerékre, esetileg állapotok meg. Emlékezet szerint bérezésük többnyire megegyezés szerint történt: „A kovács mester VIRÁG Feri volt, híre sincs neki es”¹⁰⁷.

Kásahántoló, ványoló és egyéb szerkezetek

A molnárok mindig azon törték fejüket, hogyan lehetne még gazdaságosabbá tenni a malmot; mi az, amit még esetleg fel lehetne szerelni a kerékre; és mire van szüksége a lakosságnak, hogy ne kelljen messze eljárnia falujából. Úgy gondolkoztak: inkább más falvak hordják ide megmunkálni javaikat, mint mi el. Néhány molnár – felismerve a versenyhelyzetet – igyekezett újabb szerkezetekkel felszerelni malmát, hogy jobban ki tudja szolgálni örletőit. Azért, hogy felvehessék a versenyt a hengermalmokkal és jobb minőségű lisztet tudjanak előállítani, BÍRÓ Dávid (19.), MÁTHÉ András (22.) és BULÁR-KA István (28.) korszerű cilinderekkel látták el malmaikat. Csernátonban hengerszéket nem alkalmaztak egyetlen malomnál sem, beszerzésére BÍRÓ Árpád molnár tett kísérletet az 1950-es években, már megállapodásra is jutott egy magyarországi beszállítóval, de szándékát keresztülhúzta az államosítás. OROSZ Dávid (13.) eredetileg kétköves mal-

mában az egyik forgószekeket kásahántolóvá alakították át. Ugyanezen darálóban külön kis kőpár járta a só darálására. A Parajdról hozott sót darabokra törték, majd a kifejezetten e célra tartott kővön járatták le. Sól darálására majd minden malomban tartottak egy kézimalmot, de előfordult, hogy miután a gabona lekopott, a lisztelő köre öntötték fel, ha nagyobb mennyiséget kellett őrlöni. Mikor beakonyult egy-egy daráló, akkor is megpróbálták valami hasznát venni; így alakították ki BAJKA Mihályéknál az ősi malomból posztóványolót és építettek mellé új malmot 1920-ban – most áramot fejleszt. BULÁR-KA István (29.) pedig gyapjúfűcsüt szerelt fel a két őrlőszeke mellé és zsemlekása előállításával is kísérletezett.

Kásahántoló: a múlt században a ridegebb éghajlatú vidékeken elterjedt gabonaféleség volt a köles (*Panicum milliaceum*). Használták állati takarmányként, de emberi eledelként is különféle pépes, kásás ételek készítésére. Hogy táplálkozásban felhasználható legyen, mindig le kellett hánálni. Ez a művelet nehéz, fáradságos munkával járt, ezért próbálkoztak különféle eszközökkel könnyíteni rajta.

A hatvanas években MOLNÁR István Csernátonban rátalált egy erre a célra átalakított malomra¹⁰⁸. Ez az OROSZ-féle daráló (13.), amelyet szemöldökgerendája tanúsága szerint 1836-ban építettek. Nagy a valószínűsége, hogy valamikor nem csupán ezt az egy malmot módosították ily módon¹⁰⁹.

A feladat elvégzésére az egyik őrlőszekeket alakították át. Mivel meg kellett őrizni a kölesszemek épségét, ezért a két kő között a távolságot megfelelő módon kellett szabályozni és a kövek felületét e feladat elvégzésére alkalmissá kellett tenni. Ahhoz, hogy a kövek ne morzsolják szét a közéjük öntött kölest, különböző bevonatok felhordásával igyekeztek a felületüket e célra kialakítani. Először agyaggal összegyúrt *csepűből* próbáltak időálló felületet kialakítani, amit szalmalánggal utólag megkapattak. Az így elkészített szerkezet már alkalmas volt a köles hántolására, csak nem volt időálló.

Később rájöttek, hogy *náddugókból* (párafa) kopásállóbb réteget lehet kialakítani. Ehhez a kő felületét először törekes agyaggal vonták be, és erre áztatott, *vacskolt* kék agyagpalából kétujjni réteget hordtak fel. Az e módon előkészített ágyba rakták kívülről befele haladva koncentrikusan, szorosan egymás mellé a *korcsomából* beszerzett és egyenlőre vágott parafadugókat (ez a művelet két vékony dugót igényelt). Az elkészült felületet híg agyaggal kiegyenlítették, majd szalmatűzzel kiszáritották. Most már csak a kő helyzetétele hiányzott, a távolságukat a könnyidíftővel lazábbra állították.

A kölest a hántoláshoz elő kellett készíteni, meg kellett tisztítani, ehhez a molnárok maguk csináltak rázórostákat.

Posztóványoló: Csernáton hegyi legelői nagyszámú juhot tartottak el. Ezek biztosították a lakosság sajt- és tejfogyasztásán kívül a székely viselet alapanyagául szolgáló gyapjút is. Hosszú téli estéken a *fehércselédek* (az asszonyok, lányok) fonták a fonalakat s szőtték a posztót. Ahhoz, hogy a frissen szőtt gyapjúból szabni lehessen, azt tömöríteni, *ványolni* kellett. Mivel a községben nem volt ványoló, ez vezette BAJKA Mihályt, hogy elaggott malmát felújításkor ne bontsa szét, hanem belőle ványolót csináljon.

A víz járása is alkalmas volt erre, mivel telkén mintegy hatméteres esést lehetett elérni, alig tizenöt méternyi szakaszon. Fia elmondása szerint¹¹⁰ a régi kerék tengelyét alakították át. Belső részét egymástól hatvan centiméter távolságra, egymásra merőlegesen átvésték; ebbe gertyánfából 8 x 12 cm-es *lapockákat*, tipniket dugtak át oly módon, hogy végük tíz-tizenkét centire mindkét oldalon túllógott. Ezek a *béléslapátok*, hajtófogak, melyek a botokat emelgették.

– *Tengely vagy gerendely:* harminc-negyven cm átmérőjű csrefa gerenda, amelynek külső végén a vízkerék van felerősítve. Belső szakaszán egymásra merőlegesen 8 x 12 cm-es gertyánfa tipnik vannak átvésve, ezek mozgatják a sulykokat, belső vége egy párnafán forog.

– *Sulykok, botok:* két darab van belőlük, amelyek kétméternyi hosszú alsó részükön 25 x 30 cm-es, a felsőn pedig 20 x 15 cm-es cserefa

oszlopok. Az aljuk lépcsőzetesen fogazott, 6–8 cm-es lépésekkel. Felső részén járomban jártak. Át voltak vésve a tengely magasságában, arra merőlegesen, és ezekbe jöttek a cserefa lapockák.

– *Vályú:* egy darab egyméteres átmérőjű cserefából faragott, belül kerek aljú kád, ebbe vertek a sulykok, az alsó végükkel ide engedték be a megmunkálásra szánt anyagot. A ványolás vagyis a posztó tömörítése itt valósult meg.

– *Üst:* az épület belsejében egy nagy két-háromszáz liter űrtartalmú forró vízzel teli katlan található, alatta folyamatosan ég a tűz. A forró vizet vékony, gömbölyű fából vajt csatornákon vezetik a vályúba. A munka közben kifogyó vizet szintén facsatornán keresztül pótolják a lajból.

Ványolás: A végbe feltűrt posztót bele tették a kádba és egy csatornán, az ugyancsak az épületben levő katlanból folyamatosan langyos vizet vezettek rá. A botok fogai forgatták a posztót. A tömörítés mértéke attól függött, hogy mennyi ideig ványolták. A jól tömörített posztó sokszor 30–40 %-kal is rövidebb lett e művelet végén. Ha *harisnyának* (székely nadrág) vagy kabátnak verették az anyagot, akkor gyakran tíz-tizenkét órán át is kellett *eregetni* a botok alá. Miközben a kalapácsok verték az anyagot, nagyon oda kellett figyelni, hogy nehogy félre verődjön a szövet, mert ilyenkor felülete egyenletlenné válhatott. A jó molnár már távolról meghallotta, ha félrevera a ványoló. Az elkészült posztót az udvaron található léckeretekre terítették ki száradni és vasalódni. Ezek a léccállványok úgy készültek, hogy egyik végükön le lehetett rögzíteni a posztó végét néhány léccel, míg a másik végén jól kifeszítették és szintén lefogatták. Az ily módon szárított anyag kisimult és egyenletesen száradt.

Hogy szükség volt e ványolóra, az bizonyítja, hogy még harminc-negyven kilométeres körzetből is eljártak ide ványoltatni. Legtöbbször nem a gazdák hozták el a posztót, hanem a molnár, amikor a falut járta – odadták és amikor kész volt, szintén maga a molnár vitte vissza is. Ahhoz, hogy meg lehessen különböztetni, hogy melyik vég szövet kinek jár vissza, különböző jele-

ket vágta az anyag végébe vagy pedig vastag színes fonallal belevarrták monogramjukat.

Míg az őrlésért terményben, a ványoláért pénzben fizettek a molnárnak. BAJKA Mihály posztványolója az emlékek szerint az oroszok bejöveteleig maradt fenn.

A fejezetben eddig tárgyalt szerkezetek már csak emlékek; a továbbiakban néhány ma is működő hasznosítást mutatok be, felülről lefele haladva a patak folyása mentén.

Halastó: a hajdani PAJZS János malmából (2.) mára hétvégi ház lett, két család használja, akik úgy vásárolták meg az örökösöktől. A duzzasztó fölé egy két-három árnai halastavat alakítottak ki, és azt nemrég halakkal be is telepítették.

Áramfejlesztés: már többször említettem BAJKA Györgyöt (7.), aki a bélkerékről sziját-tétellel egy traktorból származó áramfejlesztőt hajtat meg. A termelt áramot egy szintén gépkocsiból kiserelt stabilizátoron át egy 70 amperórás akkumulátorra vezeti; ez utóbbiból kettőt tart, hogy mindig legyen egy feltöltött állapotban. A ráépített hálózat látja el a háztartást. Működtet televíziót és kisebb háztartási gépeket.

A bélkerékről sziját-tétellel összekapcsol egy másik tengelyt, amelyre több, különböző méretű éktárcsa van felszerelve. Ezekről újabb ékszíjakkal forgatatt köszörűt, körfűrész, kalapácsdarálót, valamint vízszivattyút, amely a lakás vízellátását biztosítja.

Körfűrész hajt még meg a malmon kívüli SZÁNTÓ Gergely (14.) vízkereke, amelyet szintén BAJKA György szerelt fel.

Családi **fürdőmedencét** táplál a malomárok DÉNES Gáborné (17.) darálója helyén, nem sokkal alább a község is készített egy 20 x 30 m-es, 1,8 m-es mélységű medencét a fiatalság és a kirándulók számára.

Pálinkafőző vízellátását biztosítja DEZSŐ Dénes (18.) malmánál a csatorna.

A más háromszéki felhasználások is megérdemelnék a feldolgozást, így Zalánpatakról tudomásom van egy olyan víziszerkezetéről, ahol a teljes tejfeldolgozás felszereléseit, a háztartási gépeket (beleértve a mosógépet és kávédarálót is) vízkerek által működtetik.

A malmsgazdák és a molnárcsaládok

A csernátoni molnárok mindegyike kisgyermek korától leste el a mesterséget szüleitől, rokonaitól a családban. A molnárfamíliák – bármennyire is versengtek egymással –, az esetek többségében egymás közt házasodtak¹¹¹, komások, rokonok voltak, együtt „emberkedtek” (barátkoztak). Az általam vizsgált területen egyetlen olyan malmot nem találtam, hogy a molnár ne valamelyik malomban nőtt volna fel. Az itt tárgyalt harmincnégy daráló közül csak egyetlenegyben örölt fogadott molnár, a *Sándor úrfi malmában* (27.) Alsócsernátonban; de ide is egy elszegényedett molnárcsaládból – Spiritusz (1.) – fogadtak embert. Az államosítás után itt a bérlő vált a gazdává, és egészen a hatvanas évekig működtette a malmot.

A családon belüli munkamegosztás tökéletesen alkalmazkodott a gazdaság elvárta körülményekhez. Amint arról már előbb, az *élet* bemutatásánál írtam, területemen a malom a megélhetés fontos kiegészítését, de nem kizárólagos forrását képezte. A gazdálkodás és a háziipari tevékenység egyaránt jelentős bevételt jelentettek a családok költségvetésében. Ezen komplex életmód ellátására a patriarchális családmodell bizonyult a legalkalmasabbnak. Ennek nyomai máig fellelhetőek, Csernátonban századunk közepéig az öt-hat gyermekes család volt az általános, de gyakran tíz-tizenkét gyermek is felnőtt egyik-másik potán.

A munkában a család minden tagjának jól meghatározott a feladata. A gazda megszervezte és irányította a teendőket a mezőn és a malomban egyaránt. Ő határozta meg, hogy mikor milyen munkát kell végezni. Működtette és karbantartotta a malmot. Ha javítani kellett valamit, azt maga végezte, vagy ha komolyabb karbantartás volt, ami meghaladta tudását, akkor megegyezett a mesteremberekkel a javításra. A molnár gazda kizárólagos jogát képezte a családon belül az igás állatokkal való kupeckedés, valamint a hivatalosságok felé való kötelezettségek, egyes-bajos teendők, befizetések intézése is.

A fiak már öt-hat éves korukban az apróbb állatokat legetették. Ahogy egy kicsit felcseperedtek, már a malomban is hasznukat lehetett venni. A lányok a gazdasszonynak segítettek a konyha körül, valamint a háziipari munkákban. Már nyolc-tíz éves korukban próbálgatták a fonást. Az első fonott fonalat rendszerint a malomkerék alá dobták, hogy a lány oly gyorsan pörgesse az orsót, mint a víz a malomkereket.¹¹²

A legények és lányok, mikor akkorára nőttek, a mezei munkákból is kivették a részüket. Amíg a gazda a munka nehezét végezte, mint szántás, aratás; addig a nagyobb fiúk jártak szerkérral a faluba őrlőért: „*én es jártam, mert tudom, az öcsémmel mentünk, úgy megismertük, hogy melyiket honnan hozták, amikor raktuk ki a lisztet, akkor úgy tettük, ezt alól, azt felül, ahogy jött a sora.*”¹¹³ Az állatok ellátása szintén a család fiatalabb tagjaira várt. Sokszor maradt a gazdasszony egymaga vagy a nagyobb lányokkal a gazdaságban, ilyenkor a háztartás mellett a malmot is el kellett látnia: „*...mikor oda voltam, akkor a feleségem őrlött, megtanulták ők es...*”¹¹⁴

Fel kellett önteni, ha lejárt a garat, vagy ha megjötték az őrlőért, azt ki kellett adni. Sokszor éjszaka is az asszony kelt fel: „*s szegény anyám őrlött otthon, s mi a mezőn voltunk. Éjjel es inkább anyám kelt fel, hogy apám egész nap dolgozott a mezőn, s fáradt volt.*”¹¹⁵

A lánygyerekek is hamarabb megtanulták a malom kezelését, mint a főzést. Innen ered a mondás: „*Isten óvjon az út mellett való földtől, mónárleány feleségtől és a rosszul járó zsebórától*”.

A fehérnépek dolga volt továbbá az állatok hasznának a feldolgozása és értékesítése is. Maguk szőtték a zsákokat, melyeknek mintázata és színösszetétele meghatározó ismertető jele volt minden családnak.¹¹⁶ Kezük munkáját dicséri a ruházat és a lakástextíliák nagy része is.

Századunkban a katonáskodás, háború, a kényszermunkák sokszor elszóltították a gazdát a malomból, ilyenkor a molnáréra hárult az irányítás: „*Tizennégy augusztusba behívták katonának a frontra, s ott volt egész tizennyolcig, míg vége lett a háborúnak, s utána a felesége, KÁ-*

SZONI Anna őrlött, egészen addig, amíg apám hazajött, s rá egy évre meghalt.”¹¹⁷ Amikor csak fehérnépek maradtak valamely malomban, igyekeztek tehetségük szerint egy jó dolgú cselédet fel fogadni, hogy legyen aki a férfimunkát elvégzi. A cselédek különösen szerettek ilyen helyekre elszegődni, mert itt szinte gazdaként végezhettek dolgukat. Nem minden magára maradt asszony engedhette meg magának, hogy cselédet tartson, ilyenkor a szomszédság és a falu mindig is segítette a magára maradt molnárét. Az egyik molnár így idézi fel emlékeit arról az időről, amikor édesapja odavolt a háborúban: „*hagyott a második háborúba négy neveletlen gyermeket. Hét éves voltam negyvenkettőbe, kilenc esztendő csóró voltam, amikor az oroszok béjőttek, s akkor Ő el volt menve, Margit volt tizenegy, s tizenhárom volt Matild, a legnagyobb testvérem, s még egy hétéves leánka. Négyen voltunk, s itt hagyt az erdő torkába.*

Akkor BEKE volt a jegyző, s azt mondgya nagyanyám: mit csináljak Jegyző Úr?

– Tudod-e mit mondok Mári? – menj fel s őrlögess, nezd meg, hogy minden lesz, én es odaviszem, s más es viszi, s nezd meg, helyre jön a malom.”¹¹⁸

A molnár-családok Felsőcsernátonban külön társadalmi csoportosulást képeztek. Ezzel magyarázható, hogy egymással családi, műrökonsági összefonódásban éltek. A molnárlegények szívesen nősültek másik malomból, mert az ott nevelkedett leány ismerte a malmot, és szükség esetén maga is el tudta azt látni. Volt rá példa, hogy egy-egy molnárlegény nemcsak elvette egy másik molnár lányát;¹¹⁹ hanem miután időnek előtte megözvegyült, újra malomból nősült.

A foglalkozásbeli belterjesség másik tényezője a vagyon egy helyen tartása volt. Ezek a tényezők gyakran vezettek rokonságon belüli házassági kapcsolatokhoz is: „*egymásét megtartották, nem engedték, hogy más jöjjön oda idegenből, hanem ők, ha rokon volt, ha unokatestvér, ha mi, megnősültek, s mind molnárok lettek.*”¹²⁰ Amikor a házasulandó legény választása nem rangbélire esett, akkor az ő hozományát is megnyírbálták: „*Vagyon elég volt nagyapámnak, csak nem akarták, hogy édesanyámat elvegye*

apám, me szép fehérnép volt, de szegény, s odaadták a másoknak, Dávidéknak.”¹²¹

Csernáton földhivatali és anyakönyvi iratait vizsgálva gyakran találtam adatokat két család között többszörös házassági összefonódásra.¹²² A Csenátonon belüli kapcsolatokon kívül rábukkantam rokoni és házassági kapcsolatokra más felsőháromszéki molnárcsaládokkal is: pl. Torján a SÓLYOM-, Szárazpatakon a KERESZTI családokkal állnak kapcsolatban.

Malomcselédek

Ott, ahol a gyermekek elkerültek a háztól vagy talán még nem nőttek bele a munkába, mint már említettem, gyakran cselédet fogadtak föl segítségül.

A cselédek megfogadása általában „Szent alá s fel napján”, január másodikán történt, és következő január másodikáig tartott a szolgálatja. „Ezt a napot így hívták, mert ekkor a cselédek felszabadultak, ez a nap szabad volt, ki lett fizetve a még fel nem levő bére. Akkor jöttek le s fel, hogy megfogadja-e valaki jövő évre.”¹²³ Több esetben megtörtént, hogy egy-egy cseléd több évet is lehúzott egy gazdánál, de az volt az általánosabb, hogy nemigen szerettek egy helyben sokáig megmaradni. Erre így emlékszik vissza az egyik volt malomcseléd: „Há nem vótam megesküve velik, nem vót semmi bajom, de tudja, ez úgy szokott lenni, több idő alatt megbátrodik a cseléd es, a gazda es, s akkor mint a kutya s a macska morrognak, s aztán jobb örökké frissebbet választani.”¹²⁴ Ha egyik-másik cseléd valami miatt nem volt megelégedve gazdájával s tovább akart állni, azt szintén e napon jelentette be. Ilyenkor nem lett harag belőle, de azért illet legalább két héttel előbb szólni, hogy a gazda is más után nézhessen. Ha a molnár rákérdezett, hogy miért nem akar tovább maradni, akkor legtöbbször tréfás kitérő választ kapott: „azt esetleg megkérdezték – mé mész el? De mondtam: a féreg es megunja örökké egy likba járni, há nem igaz-e? – ő es likat változtat.”¹²⁵ Időnként – ha a bér volt az indok –, akkor megpróbálták újra megegyezni a következő évre, ha más többet ígért, akkor oda állt be.

Ezen a napon a legények nagy része már tudta, hogy következő évben hol fog szolgálni. Akinek nem volt még kiszemelt helye, az betért egyik-másik gazdához, és rákérdezett: befogadnák-e. Ha meg tudtak egyezni, akkor már be is állt oda, csak a holmijáért ment haza.

Ilyenkor a gazdák is szétnéztek, kit lehetne megfogadni. „Édesapám befogott egy-két lovat, s elment egyikhez vagy másikhoz, s meg nézte, meg tudnak-e egyezni, s ha meg tudtak egyezni, akkor már hozta es.”¹²⁶ Évközben a gazdák is odafigyeltek egyik-másik siheder viselkedésére, munkájára, s gyakran megesett, hogy a szomszédságból, távolabbi rokonságból vagy más malomból fogadtak fel cselédet.

Cselédnek általában már meglelt korú fiatalembereket, legényeket kerestek a malomba, kinek több hasznát vehették. A megállapodás ilyenkor magával a legénnyel történt. De előfordult az is, hogy csak egy gyermeket híttak, hogy legyen kit jobbra-balra szalasztani, ez esetben a szülőkkel egyeztek meg a járandóságban.

Miután egy-egy legény elszegődött, rendszerint már aznap oda is költözött új gazdájához. Vasárnaponként rendszerint hazament *fehérvenni*, azaz tisztá ruháért.

Bérük mindig is a megállapodástól függött. A negyvenes években általában egy pár csizma, egy rend ruha, két ing, két gatyka, sapka, kalap, tíz mázsa gabona, valamennyi pénz (tizenöt-húszezer lej), egy malac, két *tere fa* volt.

Csernátonban a gazda asztalánál ettek a cselédek is, nem volt szokás, hogy számukra külön főzzenek.

Munkaidejük hét közben sokszor kora reggeltől késő éjszakáig tartott. Minden munkát el kellett végezniük a malom és a gazdaság körül. Ha a molnár nem volt otthon, akkor a gazdaszszony irányításával kellett járatniuk a malmot, ellátni az állatokat, de mezei munkák idején abból is ki kellett, hogy vegyék a részüket.

A cseléd járt a lovakkal őrlőért és hordta haza a gazdákhöz a lisztet. A molnár egyszer elvitte magával a faluba megmutatni, merre és hogyan kell járni az őrlőni valóval. Megtanította a gabonát hogyan kell felmenni s jól bekötni, va-

lamint megismerni, hogy melyik zsákot hova kell hazaadni, azután már egyedül küldte el.

Ezenkívül nagyon gyorsan meg kellett tanulniuk a kövek megvágását, a zsákolást, a malom garatjára való felöntést, a fogak faragását.

Amikor még fiatal gyermeket vetek fel, az első időben a gazdasszonynak kellett segítenie az állatok ellátásában, tüzelő, víz behordásában. Dolga volt továbbá a malom tisztán tartása, és miután már bizonyította ügyességét, avatta be a molnár a mesterség többi csínyjába.

A gazdák mindig is megkövetelték, hogy a kiadott munka időre és hiánytalanul el legyen végezve. Gyakran ez volt az oka, hogy nem sokáig maradt egy-egy legény egy helyben. *„Emlékszem, volt egyszer egy felsőcsernátoni, az három évig volt, s azután osztán a többi mind elment egy év után. Ugye nálunk apám szigorú ember volt, amit megmondott, azt meg es kellett csinálni. Ő ment elől, s utánna kellett menni, akár kaszával, akár az ekével, akár a malomba.”*¹²⁷

A molnár is, a cseléd is igyekezett kihasználni, ha kapós fehérszín került a közelébe. Így egy-egy jóképű legény hamar a gazdasszony vagy a háznál levő leányok kedvébe kezdett járni. Ennek eredményeként megesett, hogy a cseléd benősült a malomba.¹²⁸

Temetkezési szokások, molnársírok

A Nagypatak menti molnárcsaládok temetkezési szokásait megfigyelve, egy jól körülhatárolható fontos választóvonalat találhatunk. Különösen a felső malmoknál¹²⁹ gyakori, hogy a kert egy árnyékos sarkában ott található a **családi temető** az ősök sírjaival¹³⁰. Ez a térképmelékleten 14. számmal jelölt SZÁNTÓ Gergely malomtelke alatt húzható meg. A vízfolyás mentén ezen alul eső molnárcsaládok a felsőcsernátoni református vagy katolikus temetőbe temetkeznek, míg a forrás irányában fölfele található portákon halottaikat a saját telkükön temetik el. Az itteni molnárok vallásuk szerint többnyire református és római katolikus családok. A viszonylag korán elterjedt és a polgárosodás hatásának megjelenését tükröző gyászjelentők alap-

ján is szépen meghúzható az említett határvonal. Ez a határ valószínűleg valamikor lennebb lehetett, mert a DÉNES Gáborné malomtelkén a nyolcvanas években való építkezéskor a ház alapjának ásása közben emberi csontokra bukkantak. A szövegezésben a felekezet megjelölése után a temetés helyét csak abban az esetben nevezik meg konkrétan, ha a temetőben helyezik örök nyugalomra halottukat (pl. *„Drága halottunk földi maradványait folyó hó 13-án helyezzük örök nyugalomra a református egyház szertartása szerint a felsőcsernátoni temetőben”*¹³¹). Ha a temetés a molnár saját telken történik, akkor csupán az időpontot és az egyházi felekezetet jelzik (pl. *„Drága halottunk földi maradványait 1968. augusztus hó 2-án du. 4 órakor fogjuk a református egyház szertartása szerint örök nyugalomra helyezni.”*¹³²).

Ők maguk, mint már jeleztem, erről így beszélnek: *„Tudja, a falutól messze voltunk, és mindenki családi sírt állított a kertjében, a messzeség miatt.”*¹³³ *„Ott gyönyörű szép temető van mindenkinek, a molnároknak, szépen be is kerítettem, s virrasztani is oda megyek”*.¹³⁴ A mellékelt térképvázlaton „+” jellel jelöltem azon malmokat, ahol a családi sírhely a portán található.

Első benyomásra ezen temetkezési szokás kézenfekvő okának a köztemetőtől, a falutól való távolság tűnhet. A dolgozatban tárgyalt jelenség magyarázata azonban túlmegy a csupán a falutól való távolsággal indoklásban. Itt az elődök sírjai az ősi földhöz, a portához, az „*élethez*” való szoros kötődést is jelentik. A porta a hely, amelyet őseik valamikor megültek és itt benne él azóta minden utódjuk. Milyen szépen mondják: *„Itt születtem ebben a rongyos életben, s ha meghalok is, ide temetnek a hegyoldalba apám mellé”*¹³⁵. Érdemes elgondolkozni azon, hogy a székely szeres településeken a temetőben is követték a családok a falubéli elhelyezkedés rendjét. A molnárság máig erre utaló társadalomszerkezete, az erősen patriarchális családmódel feljogosít, hogy ilyen ősi elem maradványaként értékeljük temetkezési módjukat. Saját véleményük erről: *„Az összes, KÁSZONI Dénes bácsi, PAJZS János bácsi mind oda vannak temetve a*

kertbe, mindenki a saját kertjébe"¹³⁶. „Csuda szép temetése volt Gerő keresztapámnak, képzelje el, az összes mónárok mind itt voltak, teli volt itt az egész udvar a gyászolókkal s vitték ki itt az oldalba a kertbe az apja s keresztanyám mellé, alig egy évre utánna, mindenki sírt”.

E szokás nyomaira bukkantam Torockón is. Itt a nevezett molnárportát a századelőn magyar molnártól bérelte, majd vásárolta meg egy román család. Ma kertjében egy, az előző tulajdonos idejéből maradt kőkereszt, valamint a jelenlegi molnár szüleinek és családjának előre elkészített sírköve áll. A végtisztesség megadásának ezen módját hamarosan átvették a szomszéd magyar malmokat felvásárló román molnárcsaládok is. A mesterség társadalmi elkülönülését jelző, hasonló temetkezésről tudunk, mint már említettem, Gyergyó vidékéről is, ahol közös molnártemetőbe temetkeznek.

Egy, az avassági szőlőhegyeket bemutató dolgozat szerzői bukkantak a szőlősgazdák szintén szakmai indíttatású, saját telken való temetkezésének nyomaira¹³⁷.

Az előbb leírt felsőcsernátoni temetkezési szokás napjainkig él. Így 1996 novemberében SZÁNTÓ Gergely molnár (14.) feleségét és alig egy esztendőre rá magát a molnárt, SZÁNTÓ Gergelyt helyezték örök nyugalomra a családi sírban.

A halál beálltáról gyorsan értesültek a szomszédos molnárcsaládok és a legrövidebb időn belül hozzáláttak a temetés előkészítéséhez. A férfiak a családi temetőben, még a megboldogult által kiválasztott helyen hozzáláttak a sír megásásához. A hely megjelölésénél fontos szempont, hogy a terület ne legyen vízmosta helyen. Az asszonyok a ház kitakarításánál és a halottas estékre való kalács sütésénél segédkeztek. A halottat rendszerint a malom melletti tisztaszobában ravatalozták fel, a mestergerenda alatt. Esténként a pap prédikált, és az asszonyok együtt imádkoztak a halottért. Siratni kötelessége volt elmenni a molnárcsaládok nőtagjainak, minden este, amíg a halott a ravatalon feküdt. A férfiak eközben valamelyik helyiségbe félrehúzódva poharazás mellett kártyáztak, beszélgettek. A

koporsót csak azután zárták le, miután a pap a halottat elprédikálta. A holttestet általában a komák vitték, rúdon a családi sírhoz. A halott leeresztése előtt a pap megáldotta a sírt. A sírgödöröt minden esetben padmallyal készítették, azaz a gödör felmenő oldalfalaiban lépcsőzetes ugrást hagytak, hogy miután a koporsót leeresztették, erre támaszkodva cserepapallókkal elfödjék, és csak ezután töltötték vissza rá a földet. A szertartásokon természetesen a molnártársadalom majd minden felnőtt tagja részt vett, utána közösen ülték meg a halotti tort.

Amint azt már fentebb említettem, a század közepétől általánossá vált a nyomtatott gyászjelentő, melyet névre szólóan, a kézdivásárhelyi nyomdából rendeltek. Elkészülte után minden molnárcsaládhoz eljuttatták. Gyakran lehet látni, hogy egy, a falba vert szegre tűzik fel egymás fölé e gyászkeretes lapokat, vagy a családi iratok között őrzik tovább. Egy-egy ilyen gyűjtemény fontos család- és mesterségtörténeti forrásként is használható az etnográfus számára.

A sírok rendbentartását a malomházban maradt családtagok végzik. Azon molnárok asszonyai, akik időközben leköltöztek a faluba, év közben visszajárnak rendezni a hantokat. A sírok megjelölésének változatos módjait találhatjuk meg: különösen a régebbieknél gyakori, hogy mára már csak a hant látszik, melynek fejéhez egykor fát ültettek, pl. az OROSZ-féle malom telkén (13.). Találtam faragott kőoszlopot is, mely napjainkra már kidőlt (a KONNÁT-féle telken). A legelő állatoktól való védelem és a gondozhatóság végett többen vasráccsal vagy léces fakerítéssel vették körül a műköből készült családi síremléket, pl. BAJKA István (11.), PÉLI Károly (6.), BAJKA Mihály (7.). Többen már életükben megcsináltják vagy maguk csinálják meg saját sírjaikat a síremléssel együtt, pl. SZÁNTÓ Gergely (14.).

Ha nem kerített a hant, akkor az emlékezés koszorúit a fákra erősítik fel, hogy az állatok ne hordhassák szét (OROSZ-féle malom, 13.). Halottak napján mindenki gyertyát gyújt a kertjében levő sírnál. Azok, akik időközben leköltöztek a faluba, szintén kimennek „világta-

ni" (gyertyát gyújtani). Ilyenkor megbolydul a község, mert a családok szerteágazódása miatt sokaknak 4-5, sokszor egymástól jelentős távolságra levő helyen is le kell róniuk halottaik iránti kötelezettségüket

Jegyzet

1. MOLNÁR István, dr. 1971. p. 4. B. M.-től gyűjtötte
2. TAKÁTS Sándor 1907b. p. 144.
3. Nicolae MOLDOVAN-tól átvéve, forrása: PÁLMAJ József: **Háromszék Vármege nemes családjai**, Sepsiszentgyörgy. 1902. p. 120.
4. IRIMIE, Cornel 1968a. p. 13.
5. IRIMIE, Cornel 1968b. p. 472-473
6. CATRINA, Constantin; BUSILĂ, Alexandru 1971. p. 407
7. Uo., p. 264.
8. MOLDOVAN, Nicolae 1972. *Considerente asupra tehnicii populare din bazinul Riului Negru*, p. 2. (kézirat)
9. MOLNÁR István, dr. 1971. A Csernáton vize mentén p. 4.
10. BÁLINTH Gyula és társai 1969. p. 149.
11. B. I. 1996.
12. Alsó Csernáton község 1665, 66 és 1716 évi falutörvénye 11-es paragrafus. A csernátoni múzeum archívumában. Köszönet HASZMANN Pálnak, hogy rendelkezésemre bocsájtotta.
13. Uo.
14. Felső Csernáton község Számadási főkönyve 1875. CsMLT
15. Csernátoni múzeumban
16. HASZMANN Pál közlése 1734 -es okmány alapján i.f., uo.
17. HUSZKA József: *A székely ház*, 1895. p. 12.
18. A Csernátoni Múzeumban újra felállított Kásások malmanak felirata
19. Csernátoni füzetek 1993. december, p. 10., szerző nélkül
20. ORBÁN Balázs 1869. p. 97.
21. Ifj. NAGY Elek. In: POTSÁ József 1899.
22. Nicolae MOLDOVAN bocsájtotta rendelkezésemre
23. IRIMIE, Cornel 1968/b. p. 475. Ugyanezen nyilvántartás adatai szerint a Feketetűgyűjtőműhelyében 92 víziszervezet közül 87 vízimalom, 3 ványoló és 3 gyapjúfésű működött. P. 472.
24. BÁLINTH Gyula és társai 1969. p. 150.
25. 1941. okt. 7-én, Kézdivásárhelyen kelt 3696/1941 sz. bíróvási végzés KÁSZONI Demeter és társai panaszában BENEDEKNÉ FÜLÖP Mária ellen. a vízjárat elzárása miatt.
26. BALÁZS György 1993. p. 331.
27. WERBŐCZY István 1517. Titulus LXXXVII „Mit kell érteni az Folyó vizeknek nagy áradása és ereje által elvonyattatnak”.
28. WÖLLER István 1994. p. 29.
29. TARISZNYÁS Márton 1982. p. 111.
30. B. F., 1996
31. P. K.-né, 1996
32. BALÁZS György 1995. p. 21.
33. Kézdi járás főszolgabírója által kiadott 1944/808 számú büntetőparancs, másolata tulajdonomban.
34. Sepsiszentgyörgyön, 1900. április 24-én kelt 8744-1900 számú engedély okirat malom építésére. Rendelkezésemre bocsájtotta CSOBOT Antal molnár (Torja). Köszönet érte.
35. CS. J., 1995.
36. lásd 45. j.
37. uo.
38. B. I., 1996.

39. TARISZNYÁS Márton 1982. p. 111.
40. HASZMANN Pál: *Emlékeink sodrásában*, 1995
41. MOLNÁR István, dr. 1971. p. 4.
42. Maguk a bennvalót életként emlegetik.
43. B. D., 1995
44. KJFH. Csernátoni telekkönyv
45. B. I., 1996.
46. A tanfolyamokat, amint az BEKE Károly (26.) molnár 193/23. számú bizonyítványából (kelt.: Felsőcsernáton. 1944. március 19.) kiderül, a Jászberényi Magyar Királyi Mezőgazdasági Szakiskola szervezte
47. B. Gy., 1995.
48. KJFH. Csernátonj telekkönyv
49. Magát a malmot a „Malomépítés” fejezetben tárgyalom.
50. Az általam tárgyalt 34 malomból csak egy (26.) esetben épült külön földel alá, de itt is közvetlen a lakóház mellé.
51. B. Gy., 1996
52. 19. (B. Á.), 22. (M. A.), 28. (B. I.) malmaiban
53. S. A., 1995.
54. B. I., 1996.
55. B. I., 1996.
56. HUSZKA József, 1895. p. 13.
57. SELMECZI KOVÁCS Attila 1967. p. 198.
58. 1-14. malmoknál
59. KJFH. Csernátoni telekkönyv birtoklapjain külön helyrajzi számmal vannak feltüntetve, pl.: 1215. sz. birt. lap 907/1. hrsz. alatt: „*családi str 6 #01*”.
60. B. Gy., 1995.
61. BALASSA Iván 1987. p. 14.
62. B. Gy., 1996.
63. MOLNÁR István, dr. 1971. p. 4.
64. B. I.
65. KJFH. 339-es birtoklap
66. „1585: *Vetten ismet a malomhoz: Razmanstul kett eoregh wasat az eoreg vasakbul, meljbul chenalattam ezzer is muskor is perepencet, es Gereudielckre valo vas karikakut*”. Szt IV. Bukarest, 1984. p. 576.
67. „1812: *Malom Követ, Bél és Víz keréknek való Kaldás lákut, Gereudely... a Mglós Udvar fog adni...*” Szt I. Bukarest, 1975. p. 768.
68. „1593: *Egy Saraj emberből veotien 8 darab Gyortyan fas jogh fanuk (tro) d 50 - Malomhoz*”. Szt IV. Bukarest, 1984. p. 774.
69. KÖRMENDI Géza 1988. p. 40.
70. P. K.-né, 1996.
71. H. P. közlése
72. „1851: *A Malom áll 17 tölgys lábokon... A 'kő' melletti kőregék mind jők... van három harang alkalmazva a 'három kőhöz*.” Szt IV. Bukarest, 1984. p. 1063.
73. „1585: *...chenalattam ezzer is muskor is perepencet...*” Szt IV. 1984. p. 576.
74. B. D., 1994.
75. B. I., 1996.
76. „1815: *Az úgy nevezeti Bihalok, vagy azok a Talpok a 'mellyeken a 'kő Pad raro Medve Lábok állanak régiek*” Szt VII. 1995. p. 384.
77. „1810: *...Czifrázot derek fajtu kópud benne*”, Uo.
78. B. I., 1996.
79. „1742: *akkor látván a kupát mellyet őe kegelme bélyegzett meg Groff Uram bélyegző vasával...*” Szt VII. Budapest-Bukarest, 1995. p. 641.
80. B. M., 1995.
81. „1585: *egy keo vago chukany f0/75...*” Szt VII. Budapest-Bukarest, 1995. p. 476.
82. „1676: *Vadnak ezen malom házhoz tartozó... keő emelő vas rudak...*” Szt VII. Budapest-Bukarest, 1995. p. 312.
83. B. F., 1995.

84. MOLNÁR István, dr. 1971. p. 4.
 85. B. I., 1996.
 86. B. I., 1996.
 87. IRIMIE, Cornel 1981. p. 230–233.
 88. A meglévő adatokban levő esetleges átfedés egyik oka lehet, hogy a malmok fokozatos leálltával a tovább dolgozó molnárok átvették azok körzeteit.
 89. Tulajdonomban áll több ilyen írtelési jegy, valamint ellenőrzési, hűntetési jegyzőkönyv másolata.
 90. B. Á.-né, 1994.
 91. P. K.-né, 1996.
 92. TAKÁTS Sándor 1907b. p. 146.
 93. P. K.-né, 1996.
 94. MOLNÁR István, dr. 1971.
 95. B. I., 1995.
 96. P. K.-né, 1995.
 97. O. L., 1995.
 98. „Ha a király azt mondja: nem igaz!” – népmese, gyűjtője: SZABÓ Judit Csíkszentdomokoson. 1971-ben, SÁNDOR Mártontól (sz.1883). Köszönöm, hogy közléscé átengedte.
 99. B. F., 1995.
 100. B. Gy., 1995.
 101. A dolgozat függelékének erre vonatkozó melléklete szerkesztési okokból maradt ki (Szerk. megj.).
 102. P. K.-né, 1995.
 103. P. K.-né, 1995.
 104. 1885:XXIII törvény-cikk A vízjogról
 105. BÓLONI Dávid csernátóni molnár sógora, ő ajánlotta.
 106. B. Gy., 1995.
 107. B. D., 1995.
 108. MOLNÁR István, 1980. p. 217.
 109. BÍRÓ Dávid malmára is találtam emléket, de még nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítanom.
 110. B. Gy., 1995.
 111. Birtoklási és családtörténeti kutatásaim egy későbbi feldolgozás tárgyát képezik.
 112. SZABÓ Judit szíves közlése, gyermekkorában még élt Gernyeszegen e szokás.
 113. B. I., 1995.
 114. B. D., 1995.
 115. B. I., 1995.
 116. A csernátóni múzeum irattárában fellelhető felsőháromszéki parafernum leveleken majd minden alkalommal ott találhatók lucatszámra a zsákok. Mintázatuk mindig meghatározó volt. A lányok később maguk is ezt a mintát szűtték tovább saját lányaiknak.
 117. B. I., 1996.
 118. B. Gy., 1995.
 119. B. I. édesapjáról, idős BULÁRKA Istvánról mesélte.
 120. P. K.-né, 1996.
 121. B. F., 1994.
 122. Pl. a KÁSZONI- és RIZOTTI családok között három házasságot is kötöttek. Forrás: id. KÁSZONI Dénes gyászjelentője.
 123. B. I.
 124. B. F.
 125. B. F.
 126. B. I.
 127. B. I.
 128. Szentivánlaborfalvi PÁL malom.
 129. 1–14. malmoknál
 130. KJFH. Csernátóni telekkönyv birtoklapjain külön helyrajzi számmal vannak feltüntetve, pl.: 1215. sz. birt. lap 907/1. hrsz. alatt: „családi sír 6 #01”.

131. Id. DEZSŐ Dénes gyászjelentője
 132. BAJKA Mihály gyászjelentője
 133. B. Gy. 1995.
 134. P. K.-né 1996.
 135. B. Gy. 1995.
 136. P. K.-né 1996.
 137. MÓD László, SIMON András 1996. p. 62.

Irodalom

- BALASSA Iván (1987): **Magyar falvak temetői**, Corvina, Budapest.
- BALÁZS György (1993): **Malmok a Kisalföldön**. In: **A Kisalföld népi építészete**, Szentendre–Győr. p. 329–356.
- BALÁZS György (1995): **Élőrovel működő malmok** (kand. értekezés).
- BÁLINT Gyula és társai (1969): **Kovászna megye**, Sepsiszentgyörgy.
- BOGDÁN István (1966): **A malom és a népszerűség**. In: **Agrártörténeti Szemle VIII.** 1–2. p. 178–189.
- BUTURA, Valeriu (1966): **Sectia în aer liber a muzeului etnografic al Transilvaniei**. In: **Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964**, Cluj, p. 4–72.
- CATRINA, Constantin; BUȘILĂ, Alexandru (1971): **Morile de pe valea Comanei, Țara Oltului**. In: **Aluta 1971**. Sepsiszentgyörgy, p. 405–426.
- CATRINA, Constantin; DAN, Petre; BUȘILĂ, Al (1970): **Pivele de pe Valea Comanelor, Țara Oltului**. In: **Aluta 1970**. Sepsiszentgyörgy, p. 313–331.
- DÉKÁNI Kálmán (1915): **Az erdélyi patakmalom részének nevei**. In: **Ethnographia XXVI.** p. 57.
- GAALI Zoltán (1938): **A székely ósvárak története I. Bp.**, hasonmás kiadás: 1993. p. 257.
- GYÖRFFY György (1987): **Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.** Akadémiai K., Bp.
- GYÖRFFY István (1943): **Magyar falu – magyar ház**, Turul (repr.: Budapest, 1987).
- HAÁZ Ferenc (1942): **Udvarhelyszéki falmesterségek**, Minerva, Kolozsvár.
- HASZMANN Pál (1983): **A csernátóni múzeumrészleg mezőgazdasági szerszám- és gépkiallítása**. In: **Aluta 1982–1983**, Sepsiszentgyörgy, p. 237–240.
- ILA Bálint (1964): **A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. sz. végén**. In: **Agrártörténeti Szemle VI.** 1–2. p. 415–425.
- IMREH István, PATAKI József (1992): **Kászonszéki krónika 1650–1750**, Európa–Kriterion.
- IRIMIE, Cornel (1986a): **Cercetări etnografice privind istoria tehnicii populare la români**. In: **Cibinium 1967/68**, p. 5–13.
- IRIMIE, Cornel (1968b): **Ancheta statistică cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României**. In: **Cibinium 1967/68**, p. 413–488.

19. IRIMIE, Cornel (1972): *Instalații tehnice țărănești pentru produse alimentare*. In: *Țara Bîrsei I*. București, p. 330–337.
20. IRIMIE, Cornel (1981): *Cercetări etno-sociale în Țara Oltului în perioada interbelică: despre relații sociale inter-sătești*. In: Aluta 1981. Sepsiszentgyörgy, p. 229–245.
21. JUHÁSZ Antal (1960): *Vízimalmok a szegedi Tiszán*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–1959. Szeged, p. 20.
22. JUHÁSZ Antal (1991): *Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség*. In: *Magyar Néprajz III. Kézművészet*, Akadémiai K., Bp., p. 157–213.
23. K. MÁTYUS István M. D. (1787): *Ó és Új Diaetetica...* Pozsony.
24. KARDALUS János (1980): *Posztó- és csergeványolás a Kis-Homoród mentén*. In: *Acta Hargitensia I.*, Csíkszereda, p. 223–234.
25. KÓNYA Ádám (1972): *Kovászna megye idegenforgalmi övezetei*. In: Aluta 1972. Sepsiszentgyörgy, p. 127–137.
26. KÓS Károly, dr. (1963): *Pietrăritul și pietrele de moară din Ciceu*. In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, pe anul 1959–1961. Cluj, p. 74.
27. KÖRMENDI Géza (1988): *A tatai vízimalmok*, Tata.
28. LAMBRECHT Kálmán (1915): *A magyar malmok könyve*. In: *Iparosok Olvasótára XXI*. Budapest.
29. MADARASSY László (1930): *A „malom alatt”*. In: *Népiünk és nyelvünk 2/3–5* Szeged, p. 143–145.
30. MÉSZÁROS B. Albert (1970): *Áll a malom, áll a vitorlája*. In: *Megyei Tükör III/1970. jan. 10.*, Sepsiszentgyörgy.
31. MOLNÁR István (1971): *A Csernátón vize mentén*. In: *Megyei Tükör IV/347*, Sepsiszentgyörgy, p. 4–5.
32. MOLNÁR István (1980): *A csernátóni kölehashántoló malom*. In: Aluta X–XI. Sepsiszentgyörgy, p. 217–231.
33. NAGY Gyula (1956): *Az utolsó működő szárazmalom*. In: *Néprajzi Értesítő XXXVIII. évf.*, p. 83–18.
34. ORBÁN Balázs (1869): *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiismereti szempontból...* III. Pest.
35. PONGRÁCZ Pál (1957): *A mezőgazdasági jellegű ipari építészeti műemlékei. A malmok*, Budapest.
36. PONGRÁTZ Pál (1967): *Régi malomépítészeti, Műszaki Kiadó, Bp.*
37. POTSA József (szerk.) (1899): *Háromszék Vármegye. Emlékkönyv...*, Sepsiszentgyörgy.
38. RÁDULY János (1987): *Mikor a szolgának telik esze-tedeje*, Kriterion, Bukarest.
39. SELMECZI KOVÁCS Attila (1967): *A mátravidéki molnárok élete a XIX. század végén*. In: *Ethnographia*, 1967, p. 189–199.
40. SZABÓ T. Attila (szerk.) (1975–1996): *Erdélyi Magyar Szótörténelmi Tár (a továbbiakban: SzT) I–VII* (vonatkozó szócikkei). Bukarest–Budapest.
41. SZÉKELY Gergely (1875): *Háromszék gazdasági viszonyai*. In: *A magyar orvosok és természetvizsgálók XVIII. Nagygyűlésén 1875. aug. 27–szept. 5-ig...* Bp., p. 261.
42. SZÉKELY Zsófia (1975): *Ikafalva földrajzi nevei*. In: Aluta VI–VII (1974–1975), Sepsiszentgyörgy, p. 319–329.
43. TAKÁTS Sándor (1907a): *A magyar molnár*. In: *Századok*, p. 52–55.
44. TAKÁTS Sándor (1907b): *A magyar malom*. In: *Századok*, p. 143–159., 236–249.
45. TARISZNYÁS Márton (1982): *Gyergyó történeti néprajza*, Kriterion, Bukarest.
46. TÖRÖK Sándor (1978): *Csernátón község patakának vízimalmai a 20-ik század elején* (kéziratos térkép-vázlat). lp.
47. WERBŐCZY István (1517): *Triparditum* (ford.: WERES Balázs, Debrecen, 1991).
48. WÖLLER István (1994): *A Tapolca vízimalmai Pápa és környékén*, Pápa.

Rövidítések

KJFH – Kézdi, járás Földhivatali Telekkönyvek.
OHMT – Országos Hadtörténelmi Múzeum Térképtára
CsML – Csernátóni Múzeum Levéltára

Adatközlők

BAJKA Aranka, háziasszony, sz. 1968, Felsőcsernátón (Ba. A.)
BAJKA György, molnár, malomács, sz. 1936, Felsőcsernátón (B. Gy.)
BAJKA Gergely, gépkocsivezető, sz. 1929, Felsőcsernátón (B. G.)
BAJKA István, gazdálkodó sz. 1957. (B. Is.)
BEKE Ferenc, malomcseiéd, órás, sz. 1912, Felsőcsernátón (B. F.)
BEKE Mária, sz. LUKÁCS, 1951, Felsőcsernátón (B. K.-né)
BÍRÓ Árpád, molnár, sz. 1935, Felsőcsernátón (B. Á.)
BÍRÓ Árpádné, sz. HERE Júlia, 1935, Felsőcsernátón (B. Á.-né)
BÍRÓ Sándor, asztalos, sz. 1959, Felsőcsernátón (B. S.)
BÖLÖNI Dávid, ifjú, állatorvos, polgármester, sz. 1954, Felsőcsernátón (B. D. ifj.)
BÖLÖNI Dávid, molnár, sz. 1912, Felsőcsernátón (B. D.)
BULÁRKA István, molnár, sz. 1920, Alsócsernátón (B. I.)
CSÁKI János, molnár, sz. 1914, Torja (Cs. J.)
CSOBOT Antal, molnár, pálinkafőző, sz. 1927, Torja (Cs. A.)
HASZMANN Pál, faragó népművész, sz. 1946, Felsőcsernátón (H. P.)
KÁSZONI Márton, molnár, sz. 1938, Felsőcsernátón (K. M.)
MÁRTON Benedek, malomcseiéd, sz. 1982, Futásfalva (M. B.)
ORBÁN László, parasztagazda, sz. 1904, Bélafalva (O. L.)
OROSZ Imréné, özv., sz. HERE Erzsébet, sz. 1921, TS-nyugdíjas, Alsócsernátón (O. E.)
PÉLI Károlyné, molnárné, sz. MARIN Viktoria, sz. 1921, Felsőcsernátón (P. K.-né)
RÉTYI Mihályné, sz. LUKÁCS Lujza, sz. 1933, Felsőcsernátón (L. L.)
SÓLYOM Antal, molnár, gazdálkodó, sz. 1933, Torja (S. A.)
SZÁNTÓ Gergely, molnár, sz. 1934, Felsőcsernátón (Sz. G.)
VIRÁG Erzsébet, sz. BÍRÓ, sz. 1916, Felsőcsernátón (B. E.)

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézeteket, kötet szerkesztési szempontok indokolják. Szerk. megj.)

Mori și morari la Cernat, (jud. Covasna)

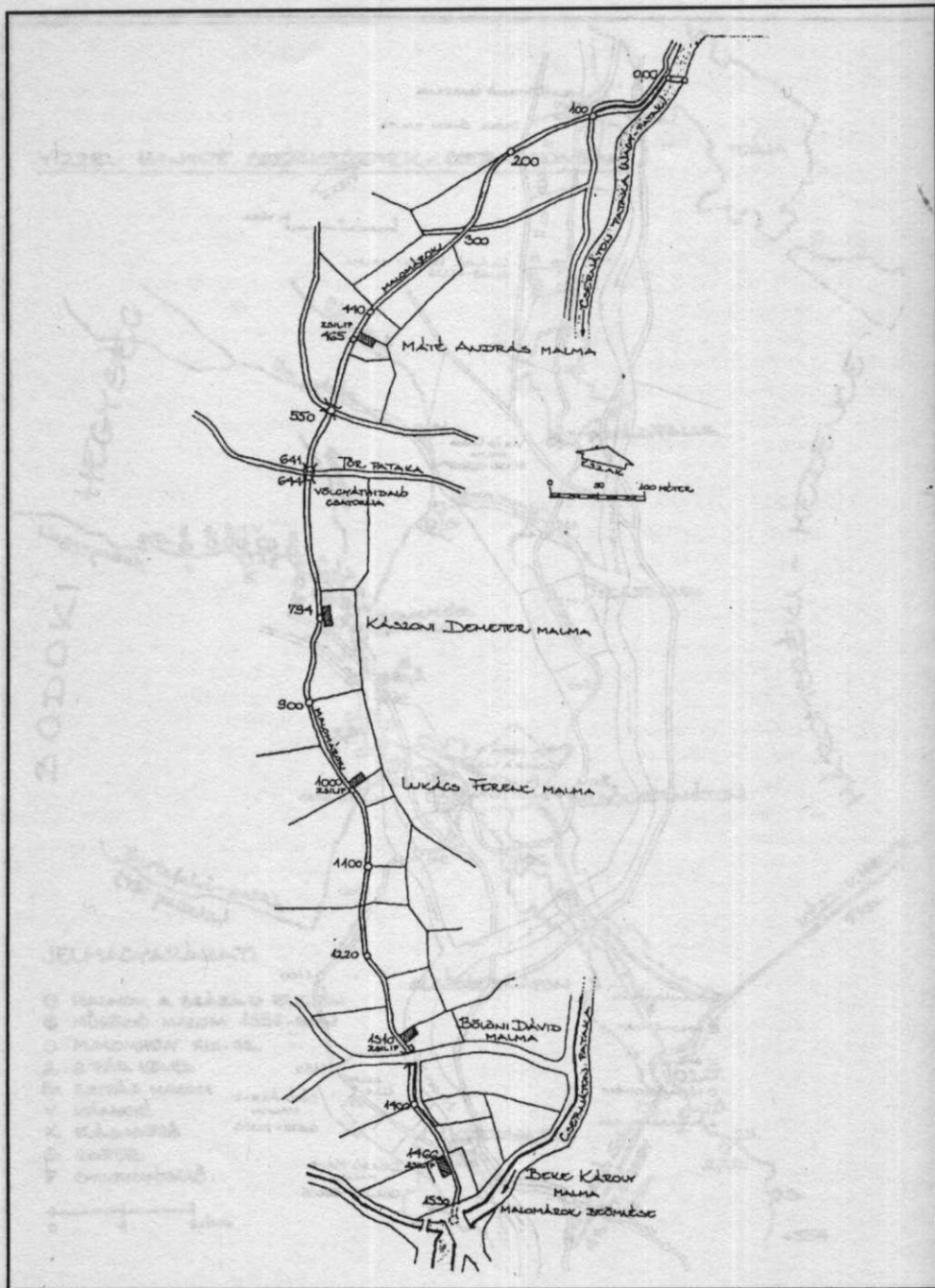
(Rezumat)

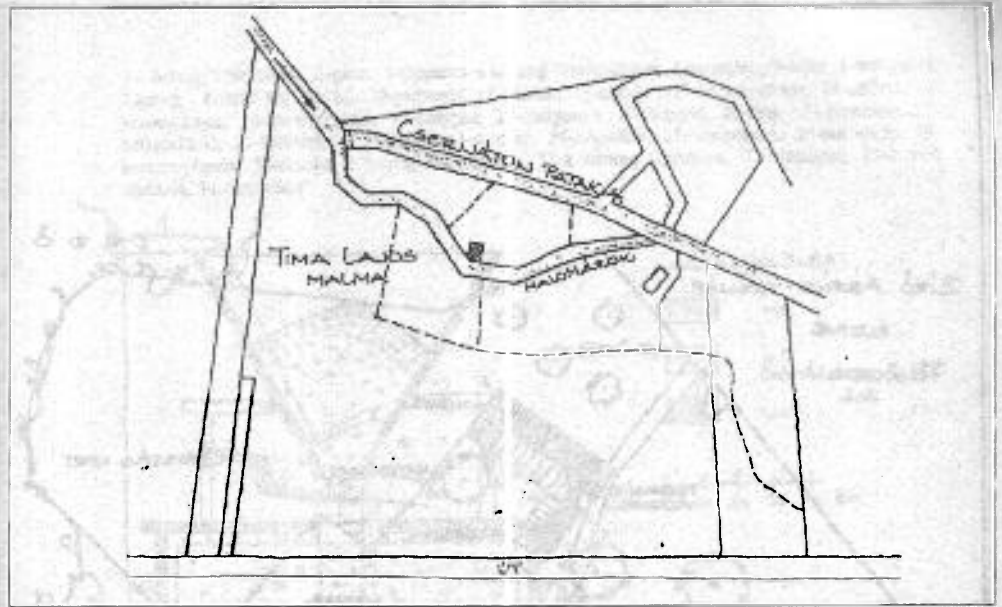
Lucrarea face parte din lucrarea de licență a autorului, din 1996. Abordează problematica folosirii apei la Cernat, locul instalațiilor tehnice acționate cu forța apei, proprietarii, gospodăriile și viața familiilor de morari, construirea morilor și meseria morăritului, întreținerea morii și a canalului de apă, respectiv celelalte instalații tehnice acționate cu apă din localitate.

Mills and Millers in Csernátön (Cernat, Covasna County)

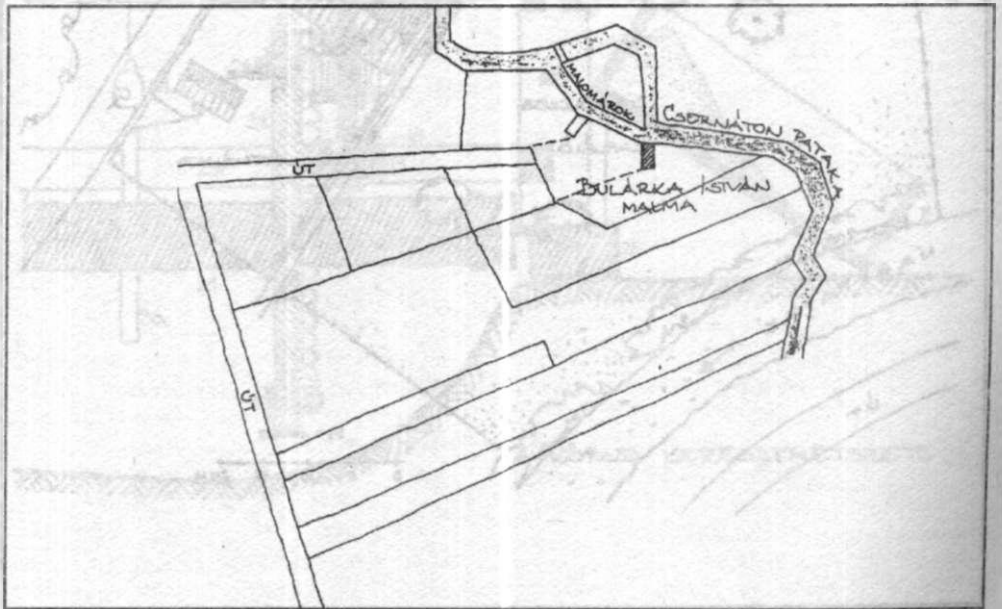
(Abstract)

The paper is part of the university degree thesis written by the author in 1996. Its topic is the use of water in Csernátön, the role of technical installations driven by the force of water. Further, it deals with the owners, the farms, and the lives of the miller families, the building of the mills and the miller trade, the maintenance of the mills and of the water pipes, respectively of other technical installations driven by water.

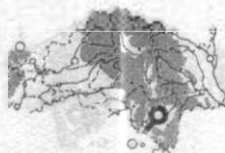

4. ábra A SÁNTA-malom tervrajza az I. világháború idején (B. I.)

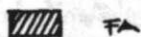

5. ábra A BULÁRKA-malom tervrajza az I. világháború idején (B. I.)

1- harang kiakasztója, 2-garat, 3-lappancs a harang fenntartására, 4-garatszék, 5-tejke, 6-ördögpáca, 7-kéreg, 8-felső kő, 9-aljkő, 10-perpence, 11-köldök, 12-kaloda, 13-kőpadgerenda, 14-szalvas, 15-korongtányér, 16-korong orsók, 17-szappan, 18-cserpenyő, 19-vaspalló, 20-ékek, 21-gerendely, 22-bélkerkküllő, 23-bélkerékfal, 24-fogak, 25-vascsap, 26-kőpadláb, 27- szemöldök, 28-medvetalp, 29-keresztgerenda, 30-deszka a harang rángatására, 31-a harang ellensúlya, 32-szabályzó, 33-lisztelő csatorna, 34-lisztelőláda

ANYAGVÉTELÉS:

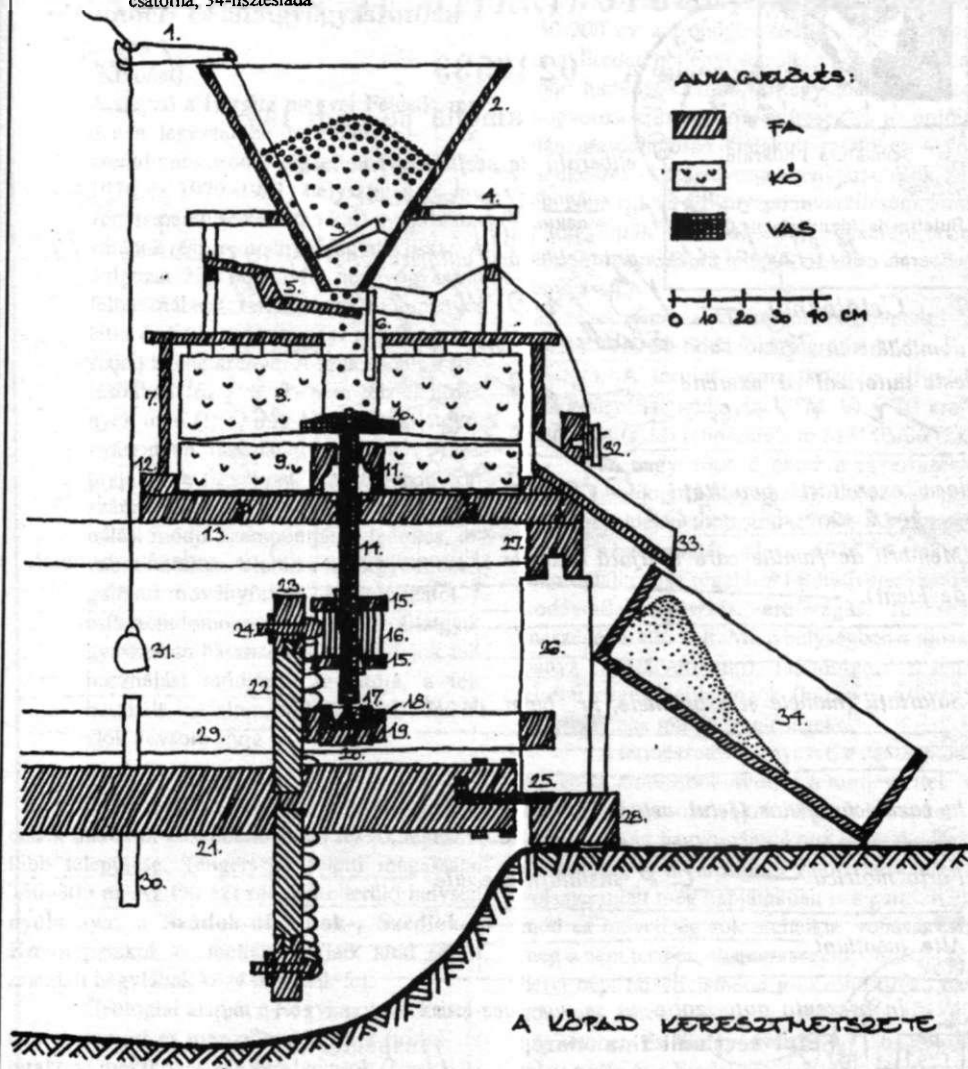
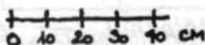
FA

KŐ

VAS

A KŐPAD KERESZTMETSLETE

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
MINISTERUL FINANTELOR

AUTORIZAȚIE DE FUNCȚIONARE

0226539

nr. 1525

valabilă pe anul 1961

Semnătura titularului

eliberată de secțiunea financiară

Buletin de identitate nr. 818711

raionului / județului

regiunea

eliberat de

data eliberării autorizației

11 noiembrie 1961

Cetățeanul

domiciliat în

este autorizat să exercite

Biro Arpad
Bernatului str. *dei nes*
princei nr. *120*
Comuna Bernatului

locul exercitării activității

Membrii de familie care îl ajută (numele și pronumele, gradul de rudențe, nr. bulet. de ident).

Salariații (numele și pronumele, nr. bulet. de ident.)

În cazul cărușilor (felul vehiculelor și nr. de circulație)

Forța motrică *C. P. Instalații speciale*

Alte mențiuni

In prezența autorizației nu se vor face ștersături sau corecturi.

Șeful secțiunii financiare,

inspector șef de impozite,

Împr. Băncii, de Stat c. 2903

Növények a csíkszentdomokosi ember- és állatgyógyászatban

(Kivonat)

A szerző a Hargita megyei Felcsíki-medence legészakibb településén – Csíkszentdomokoson – végzett öt éves (1972, 1976 és 1979–1981) helyszíni népi növényismereti (etnobotanikai) gyűjtőmunkájának részeredményét foglalja össze. A dolgozat 234 növényfaj népgyógyászati felhasználását tartalmazza tudományos latin és helyi magyar népi nevek szerint szócikkbe szedve. A szakirodalmi forrásokban (6, 7, 8, 9) nem jelzett növények után (!) –, míg a csak az állatgyógyászatban használatosak után (!!)

jel hívja fel a figyelmet. Az aláhúzott sorszámú fajok a gyógynövény felhasználási módja szempontjából ígéretes, további hatástani elemzések tárgyául szolgálható növényfajok. A dolgozatot a csíkszentdomokosi ember és állatgyógyászatban használatos növényfajok felhasználási módjának mutatója, a felhasznált irodalom, valamint az adatközlők névsora zárja.

*

Csíkszentdomokos a Felcsíki-medencének marosfői küszöbe tövében fekvő, legészakibb települése. Tengerszint feletti magassága 750–800 m. Az Olt két oldalán elterülő helység nyúlványai a Szádok-út-, Lok-, Szedloka-Kurta patakok és mellékpatakaik által sűrűn szabdalta hegylábak közé hatolnak fel.

Geológiai alapját a Nagyhagymás kristályos-metamorf és mezozoós üledékes (triász- és jurakori) mészkövei, a Csíki-havasok (Naskalathegycsoport) homokkövei és márgái, illetve a Hargita negyedkori vulkanikus eredetű kőzetei képezik. Az uralkodó talajtípus a podzolosodott,

savanyú vegyhatású barna erdei talaj. A patakok és az Olt völgyében öntéscsernozjom talaj alakult ki. Éghajlata mérsékelt szárazföldi, hűvös, csapadékos nyárral és hosszú hideg telekkel. Az évi átlaghőmérséklet 5–7°C, az évi csapadékmennyiség pedig 700–1000 ml között ingadozik.

Természetes növénytakaróját az utóbbi 150–200 év antropogén-zoogén hatása módosította. Eredeti növénytakaróját a hegyekre kapaszkodó lucfenyős erdők, a hegylábakra telepedett mogyorósok, mogyorós-nyíresek és az erdőirtás után másodlagosan kialakult szélfüves – vörös csenkeszes – szőrfüves növénytársulások képezik. Nem ritka a növényzeti inverzió sem, amikor a tölgyerdők (Cserés) és a bükkerdők (Lető-bükkje) magasabbra települtek, mint az uralkodó fenyvesek.

A romániai viszonyokhoz adaptált NYÁRÁDY-VICOL féle biokartográfiai kódja: F. III. 39. (1). A terület nemzetközileg elfogadott biokartográfiai kódja az UTM 10 x 10 km²-es hálózatos (grid) rendszerében: MM 05/06 (2).

A nagy többségében magyar-székel, római-katolikus vallású község lakosainak száma a gyűjtés idején több, mint 7000 (1992-ben az utolsó népszámlálás adata: 6676. A lakosság alapfoglalkozása régebb a földművelés, pásztorkodás-állattenyésztés, erdővágás, fuvarozás, mészegetés stb. volt. Ma a helységben a mozaikbánya (kristálydolomit), fafeldolgozó üzem és kisebb cégek, vállalkozók (háziipar, szövés-fonás) kínálnak munkalehetőséget.

A természetes környezet, a pásztorkodásból és az erdőlésből eredően a természettel való közvetlen kapcsolat sokrétűsége, a középkorú és idős lakosság hagyományokhoz ragaszkodása, a vallásosság és a városoktól való relatív nagy távolsága miatt még napjainkban is a paraszti életmód és műveltség sok archaikus vonását őrizte meg a népi természetismeret szempontjából is. A helyi népi növényismeret jól azonosítható hasznos vagy káros növényeket tart számon, s így a népi ember- és állatgyógyászat a gazdag tapasztalati tudás és a hiedelmek sajátos ötvözete.

Jelen dolgozat adatai öt év (1972, 1976 és 1979–1981) helyszíni gyűjtőmunkájának eredménye, s mint ilyen, teljességében eredeti,

* 1985-ben, a csíkszeredai IV. Etnobotanikai szimpozionon bemutatott dolgozat. 1987-ben a szimpozion anyagai már politikailag nemkívánatosnak minősültek, így másfél évtized késéssel jelenik meg.

nem közölt anyag. Helyi népi ember- és állatgyógyászati gyűjtésünket tág értelemben értelmeztük, oly módon, hogy a spontán fajok mellett bevettük adattárunkba azokat a konyhakerti zöldségeket, gyümölcsöket, dísznövényeket, fűszernövényeket, exotikus fajokat stb., melyeknek valamilyen gyógyhatást tulajdonítottak vagy tulajdonítanak, s mint ilyeneket felhasználták vagy felhasználnák. Így dolgozatunk teljességre törekszik.

Összesen 234 növényfajt azonosítottunk (3, 4, 5) s a fennebb, illetve továbbiakban jelzett szempontok alapján vettük be felsorolásunkba, adattárunkba. A felhasznált fajok közül 213 (+4) embergyógyászatban, 284 gyógyítás- és kezelésmódra, külső- és belső parazita elleni, 762 (+15) gyógynövényhasználatra és 82 (+1) faj állatgyógyászatban, 121 gyógyítás- és kezelésmódra, külső- és belső parazita elleni, 261 (+4) gyógynövényhasználatra vonatkozik.

A növényfajokat két fő csoportba – virágtalan (15 faj) és virágos növények (219 faj) – soroltuk, míg a csoportokon belül a virágtalanokat rendszertani, a többit pedig tudományos latin növénynév betűrendje szerint rendeztük sorszámozott szócikkbe. A szócikk elején a latin név címszóként áll, ezt követi a helyi magyar népi név (esetenként népi nevek), majd az illető növényfaj embergyógyászatban, s ha ismeretes, állatgyógyászatban való felhasználási módjának, hatásának leírása. Terjedelmi okok miatt nem térhetünk ki a felhasználásra kerülő anyagok (pl. írek, kenőcsök), az elkészítési módok és a használati hatásmechanizmusok részletes taglalására. A növényfajhoz, felhasználásához fűződő hiedelem, babona vagy szokás csak abban az esetben említődik, ha az közvetlen kapcsolatban áll a felhasználás módjával. Az embergyógyászatban használatos fajokat összevetettük a CSEDŐ K. (6), esetenként RÁ CZ G. és munkatársai (7, 8, 9) könyveiben leírt fajok hatás-
módjával. A hivatalosan is gyógynövényként számontartott fajok hatásával megegyező felhasználást a (+) jel jelöli. A kétes – feltehetően igazolható gyógyhatású felhasználási mód után (?) jel áll. Az embergyógyászatban használt, az összevetés alapjául felhasznált szakirodalmi forrásokban nem jelzett növényfajok után (!), míg a

csak az állatgyógyászatban használatosak után (!!)

jel hívja fel a figyelmet. Az aláhúzott sorszámú fajok a gyógynövény felhasználási mód szempontjából figyelemre méltó, további elemzések tárgyául szolgálható virágos növényfajokat jelöli.

Dolgozatunk végén a felhasználási módokra az adattári sorszámok utalnak.

1. Adattár

I. Virágtalan növények

1.(!) Spirogyra sp.; békanyál. Rongyra rátéve égési sebekre (?) borítják.

2.(!) Saccharomyces cerevisiae L.; élesztő. Vértisztító hatásánál (?) fogva pattanásos arc (?) esetén eszik. Élesztőpaklást tesznek a pattanásra és a viszérre (?). Gyomorsüléskor a disznónak élesztős levet adnak.

3.(!) Pennicillium sp.; penész, zöld penész. Torokfájáskor penészes kenyeret nyelnek (?).

4. Clavices purpurea L.; anyarozs, rozsnya. Levét megfőzve csalánkiütések ellen használják (?), megtörve, pálinkába téve belső vérzést szünteti (?), a havi vérzés zavarait szünteti (?).

Megőrölt, megpergelt porát moslékba adva a tehénnek elhajtja a „poklát” (borjútartóját), méhlepényét.

5.(!!) Polyporus sp.; taplógomba, fűzfapapírló. A ló „kehe” ellen füstölőszer. A ló fejét pokróccal leborítják, s a taplógombát lapátra tett szénen égetik el.

6.(!!) Lactarius piperatus Fr.; tejesgomba. Száritott porát a tehéneknek adják gyomormenés ellen.

7.(!) Lycoperdon hiemale L.; puhatag, puhataggyom, lóposztag. Spóráit (porát) friss vágásra (?) tették, vérzéscsillapítóként (?).

A ló hasadt körmén a vérzést elállítja.

8. Cetraria islandica. (L.) Ach.; izlandi zuzmó. Köhögés ellen főznek teát belőle (+). A közeli Nagygyomról (Bárányhavas) gyűjtik.

9. Parmelia furfuracea Ach.; erdei fehér zuzmó, fenyőgomba. Fojlás, szívásztma esetén főznek teát belőle (?).

10. Lycopodium clavatum L.; ciframoj, korpafű, moj, nyúlomaj, serkefű, saskörmű fű. Teája ekcéma borogatására (?), hajmoly ellen (?) és dohányzás leszoktatására (+) használatos.

11. Equisetum arvense L.; mezei zsurló, sullófű, surlófű, fentőfű. Vizelethajtó (+), vízhólyaggyulladás (?), vízkórság (?), sárgaság (?) gyógyítására használatos a teája.

A tehen lesült gyomrát helyrehozza, tartják. Lócsolás formájában „imej”-ek (közönséges marhabagócs – Hypoderma bovis – nyúszérű lárvái) ellen is használatos.

12.(!) Equisetum hiemale L.; békaláb, békalábfff. Vizelethajtó (+), vesegyulladás (?), rekedtség (?) és bőrbetegségek (?) esetén jó.

A békalás széna jót tesz, ha a tehén gyomra le van sülve.

13.(!) Equisetum silvaticum L.; medveszaka, medveszakál.

Teája vesegyulladás (+), májbetegség (sárgaság) (?) esetén jó.

A tehénnek éhére adják teáját gyomorgyulladás alkalmával. A kezelés alatt vizet innia nem szabad!

14. Dryopteris filix-mas (L.) Schott.; ördög-borda.

Vérhas (?) ellen jó a teája, ágyba téve bolhaűző (emberbolha – *Pulex irritans*) hatása van (?).

A gyomorgyulladásos disznó lázát csillapította az ördögbordeaalomba való fekvés. Sertésorbánc esetén is ördögbordea közé fektették a disznót. Ezekben az esetekben ördögűzészről, rontás ellen való védekezésről volt szó. Télen szárított levele porát a tyúkok vizébe tették tyúkvész ellen.

15. Polypodium vulgare L.; édesgyökér, kőmez.

Gyöktörzsének teája vagy reszeléke citrommal összekeverve enyhíti a köhögést (+), szívasztma (?) ellen is jó. Májtisztító tea is készül belőle (?).

II. Virágos növények

16.(!) Abies alba L.; fehér fenyő. Kérge zuzalékát mindenféle bőrgyulladásra (?) tapasztják.

17.(!) Acer platanoides L.; csipke johar, johar fa. Tavaszai megcsapolással nyert növényi nedvét, a „viricset” nyalogatva, edénybe felfogva isszák tüdőbaj (?) ellen.

18. Achillea collina Becker. Achillea millefolium L., Achillea pannonica Scheele; cickafarkú fű, egérfarkfű, fehér cickafarok, pulykaffű. Egyik legjobban ismert gyógynövény. Borogatásképp kiütéses bőrre (+), külső sebre (+), kézdaganatra jó (+). Étvágyjavító tea (+), gyomorfertőtlenítésre (+), gyomorégés csillapításra (+), gyomorfekély esetén (+) is használatos. Húgyhólyaggyulladás (?) és májbaj (?) esetén próbálkoznak vele. Tüdőasztma (?) esetén is isszák.

A tehénnél tőgyuladást borogatnak vele.

19.(!) Aconitum variegatum L.; kisasszony-papucs. Virágzata teáját fulladás, fojlás (?) esetén használják.

20.(!) Actaea spicata L.; tolvajlapi. Leveleit a sebekre borítják, a gennyet kihúzza (?).

21. Aesculus hippocastanum L.; gesztenye, gesztenyefa, vadgesztenye. Magvai kékszeszes kivonatát hajhullás (?) ellen használják. Szeszenben kiáztatva izületi borogatásra (+) jó. Reszeléke pálinkában (kis-

gyermeknek vízben) kiáztatva gyomormenés (?), vérhas (?) esetén használatos.

Cikóriakávéval összefőzve a tehén gyomormenése, vérhasa ellen itatódik.

22. Alchemilla vulgaris L. ssp. alpestris (Schm.) E. G. Cannus; harmattartó lapi, pecérlapi, zsanika. Virágos, leveles szárából főzött tea szemárhögés (?) ellen, levelei sebtapaszként (+) használatosak.

23. Allium sativum L.; foghagyma, fokhagyma. Fogfájáskor (?) fokhagymacikket tesznek a lyukas fogba. Jótékony hatása van az emésztésre, étvágycsináló (?). Korhely állapot után ecetes cibrért fogyasztottak. Nátha, grippe esetén összetörve sós, ecetes borogatásként a talpra teszik (+). Tüdőgyulladások (+) zacskóba kötve mellre kötik. Vérnyomás (+), szédülés (+) esetén fokhagymás zsír kell fogyasztani. Összetörve, meleg vízben kiáztatva beöntést csinálnak, de éhére is fogyasztják „geleszták” (horgasfejú galandfereg – *Taenia solium*) ellen (+). A fokhagyma hatása csak akkor lesz jó, ha péteken eszik, mert akkor a „geleszták” felfele állanak.

Állatgyógyászatban is igen hasznos. A megcsemerlett vagy gelesztás (lásd előbb) disznónak tejes, fokhagymás moslétket adtak. A gelesztás kutyát (fűrészes galandfereg – *Taenia pisiformis*) is így kezelték. A tyúkvész esetén fokhagymát etetnek a tyúkokkal.

24. Allium cepa L.; piroshagyma, vereshagyma. A hagyma szárát zölden méhcsípés (?) esetén súrolták a bőrre. Nyers cikkeit hajra, fejbőrre súrolták hajhullás esetén (?). A fagyott testrészt hagymával borogatták (+). megsütött cikkeit, de a viasszal, veres szurokkal, kovással és főzőolajjal elkevert hagymát „kelis”-re tették, jó hatásúnak tartják (+). Étvágyat fokozza (+), köménymaggal vagy dióhéjjal teát főznek belőle szélhajtó (+) hatásáért. Vizelethajtó teaként (+) is használatos. A hagymaszirup köhögéscsillapító (+) szerként ismeretes.

Az állatgyógyászatban is jó hatása van a tehén gyomorgyulladások, gyomorsülésekor. Összetörve, megpergeelve főzőolajjal, avas hájjal, savanyú tejjel keverik össze. A tehén, juh felfűvódásakor négyfele vágják és a végbélbe dugják. A zöld hagymaszár tavasszal jó a szárnys állat mindenféle betegsége ellen. Az izületes és májfájásos tyúknak is adnak belőle.

25.(!) Alnus incana (L.) Mönch; cserfa, egerfa. A cserfa héját megfőzve az ekcémás bőrt (?) fűrösztik levéllel.

26. Aloë arborescens Mill; gyógykaktusz, gyógykaptusz. Leveléből kifacsart levéllel bőrbetegségeket, ekcémás bőrt kengettek (+). Megőrölt leveleit mézzel, citromlével, szőlőborral vagy almaecettel és tojással elsűrölve, hat napig érlelve gyomorbetegségeket, gyomorfájás, gyomorfekély ellen fogyasztják (+).

27. *Althaea rosea* L.; fátalan rózsza, mályvavirág. Gyökerét teának elkészítve „gusásodás“ (golyva) (?) ellen tartják hatásosnak. Levelét megszártva, összetörve mézzel, liszttel, avas hájjal összekeverve a „kelisre“ teszik.

28. *Anethum graveolens* L.; kapor, kerti kapor. Zölden fogyasztva elhízás ellen (?) ajánlják. Teáját puffadás (+), torokfájás (?), csuklás (?), szédülés (?) és magas vérnyomás (?) esetén használják.

29.(!) *Angelica silvestris* L.; angelika, angyélika. Teáját vizelet- (?) és szélhajtó (?) hatásánál fogva használják. Jó volt vízholgygyulladásakor is (?).

30.(!) *Anthemis tinctoria* L.; kurucbokréta, sárga margareta. Virágjait köhögés (?) esetén és tüdőbaj (?) ellen használták teának főzve.

31. *Apium graveolens* L.; celler, zeller. Zöld leveleit nyersen rágsálvá érelmeszesedés (?) és vérnyomás (?) esetén. Megfőzve jó vizelethajtó (?).

32.(!) *Aquilegia vulgaris* L.; kék harangvirág, kerti harangvirág. A virágából készült teát gyomorfájás (?) ellen javallják.

33. *Arctium lappa* L.; bojtorján, burasztuj lapi, keserű lapi. A gyökereiből főzött tea fejiszketés (+), hajhullás (+) ellenes borogatószer. A levelét fejre borítva enyhíti a fejfájást (?). Teája köhögéscsillapító (?) és vizelethajtó hatású (+).

34.(!) *Aristolochia clematitis* L.; farkasalma. Levelét és a belőle készült teát lósebek lemosására, borogatására használják. Szárát megtörve szintén sebekre hintik.

Levele jó a ló szügyére kehe esetén. Csík-szentdomokoson nem él a növény.

35.(!) *Armeniacia vulgaris* Lam.; kajszibarack. Gyümölcsét fogyasztva vérkeringést serkentő hatást tételeznek fel (?).

36. *Armoracia rusticana* (Lam.) G. M. Ich.; torma. A zöld tormalapi nyersen fejre, nyakra kötve a fejfájást (?) szünteti, úgyszintén kézre és lábra (talpra) kötözve. Reszelve csípős ízű gyökéreszelékét tejben, mézzel, tojássárgával összekeverve étvágygerjesztőként (+), rekedtség és számköhhögés (+), tüdőgyulladás (?), tüdőasztma (?), illetve szilikózis megfékezésére (?) fogyasztják. A feketeteretek reszeléké mézzel összekeverve dohányzás ellen (?) gyógyító hatású.

Az állatgyógyászatban is sokféle felhasználása ismeretes, a sós vizes, ecetes borogatás a tehén, ló, juh és disznó tüdőgyulladása esetén jó, 2-3 napig kell borogatni. Kehesség ellen az olajos vagy faggyas torma – húgyos zabbal vagy nyers reszelt pityókával az abrakba téve hatásos. A húgyos zabbal kevert torma a száraz kehes ló orvossága. A disznó zöld tormalapival borogatva helyrejön a tüdőgyulladás okozta láztól. Ecetes, fokhagymás tormának levélvel öntözik a rühös (varasos) disznót.

37. *Arnica montana* L.; árnyékfű. Virágából jó toroköblögetőszer készül tea formájában (?). A közeli Tarkó (Terkő) havasi kaszálóin szórványosan található.

38. *Artemisia absinthium* L.; fehérüröm, üröm. Száritott kóróját összemorzsolva és több más növényvel, viasszal, avas hájjal, murokkal, főzőolajjal vagy tejfellel keverve kiütéseket, pattanásokat (?), ekcémát (?) és a bőr szárazságát (?) kezelték. Sós lében áztatva izomgyulladás (?), lábtörés (?), „rehoma“ (izületi fájdalom) (?) esetén borogatószer. Liszttel összekeverve a „gusa“ (?) borogatója. Ülőfürdőképp felfázás, vese és vízholgygyulladás (?), aranyér (?) gyógyítására használatos. Teája szájkicsattogás (?), torokfájás (?) esetén hatásos. Megforrázva iszákosság (?) ellenes szere. Vizes ázaléka „danciagyűkérrel“ társítva dohányzástól (+) Jeszoktató szer. Epekő elhajtószer (+) teaként fogyasztva.

Almáecetbe áztatva a lónak étvágygerjesztő. Kóróját, de magvait is az ágyba szórva bolhaűző szer (+).

39.(!) *Artemisia annua* L.; vénasszony büzlentyű. Kórójából gyomorfájás esetén tea készül (?). Összekötözött töveit gerendára függesztve tartották. Ha meglibbentették, jószagú lett a levegő (aromaterápia!).

40. *Artemisia dracunculus* L.; tárkony, tárkony. Zölden rágsálvá vagy tea formájában a szájfájás (?), szájpénész (?) ellen használatos. Ugyanígy leveiben étvágycsináló (+), gyomorsavtermelést serkentő (+) hatása van. Azt tartják, hogy csökkenti a vérnyomást (+). Epehajtó teaként (?) is felhasználják.

Állatgyógyászatban a szájfájás, nyelvdaganat, nyelvhólyagosodás bedörzsölő szere a sós, ecetes tárkony, s mint ilyen, a tehénnél és juhnál használatos.

41. *Artemisia vulgaris* L.; bolhaölő fű (kóró), büdöskóró, fekete üröm, üröm. Kórója füstjével kezelik a kehes lovat. Kóróját „bolhaseprűnek“ kötik össze, s beteszik az ágy alá vagy a szalma közé, jó bolhaűző (?).

42.(!) *Avena sativa* L.; abrakzab, zab. A melegített zab röngyba kötve hasra téve görcsoldó (?), sóval elegyítve zsába (?) ellen használatos. A fültömirigy-gyulladást is meleg zabbal borogatják. Szalmájából, polyvájából ülőfürdő készül aranyér (?) és kiütések (?) esetén. A polyvájából főzött zabtea is fojlás (?), köhögés (?) ellen jó. Megdarálva, összekeverve akácmézzel három napig érlelve tüdőasztma (?) esetén használatos. Teája érelmeszesedés (?) ellen is főződik.

A tehén „vérhűdás“-akor (megszakadás) a pergelt zab jó gyógyszer, a különböző zserekkel és tormával, illetve hüggyal társítva a kehes ló hatásos orvossága.

43.(!) *Begonia semperflorens* Link. et. Otto; jégvirág, jégrozsa. Sebre, eredésre, gyulladásra jó

borogató a levele (?). Fülre rákötve fülfájáskor használatos (?).

44. *Bellis perennis* L.; boglár, fehér boglár, százsorszép. Föld feletti részeiből teát főznek hasmenés (?) ellen.

45.(!) *Beta vulgaris* L. var. *sacharifera* Döll; cukorrépa, répa. A cukorrépa-reszeléket lábviszketés esetén (?) tették a lábfejre. Főzetét, a melászt – cukros szirupot – gyomorfekély (?) és köhögés (?) esetén itták. A nyers répalapít pattanásra (?) tették. A hályogkőves (rézszulfát) répát a száraz kehes lónak adták. Egy hónapig répát adtak a szőrférges lónak (hegyesfarkú ló-giliszta – *Oxyurus equi*) is. s az elhajtotta.

46.(!) *Beta vulgaris* L. var. *conditiva* Alef.; cékla, piros cékla, verescékla. A céklalapi külsőleg „kelis”-re téve gennyhúzó (?) hatású. A reszelt cékla cukrosan, ecetesen vértisztító (?) és vérpótlószer (?). Emeli a vérnyomást is (?).

47. *Betula verrucosa* Ehrh; nyír, nyírfa, fehér nyírfa. A helyi népi növénygyógyászat legismertebb és legszélesebbkörű felhasználású fafaja. Úgy ember-, mint az állatgyógyászatban fája, leveles ága, levelei, kérge és a „virics” néven ismert tavaszi növényi nedve hasznosított. Elégetett fájából nyerik a nyírfahamut és leveles ágaiból (még a száraz seprűből is) a nyírfa ágolajat, nyírfaolajat, seprűágolajat. Az utóbbi úgy készült, hogy az ágat elégették, s szenes felét a vashoz pl. a fejse éléhez vagy két tányér közé nyomták így kicsapódott, olajos párlat rakódott le. A „virics”-et a tavaszi nedvkeringés idején csapolták le, s vagy a gyökér alá ástott gödörbe tett vagy a fa törzsére szerelt kis csatornás lefolyó vezette a felrogzított edénybe.

E növényi termékeknek változatos felhasználása terjedt el a helyi ember- és állatgyógyászatban. A nyírfahamut olajjal keverve orbánca (+) kenték. A nyírfaágolajat (+) ekcéma (+) és epszemreg (+) gyógyítására használták. A láb izzadása (+) ellen a lábujjak közé nyírfaolajot tettek. Hajhullás (+) megakadályozása céljából tavasszal, amikor a nyírfa kezdett levelezni, a kalapot vagy sapkát friss nyírfa levéllel szedték meg, fejre tették, s így adták több éjszakán. Rongyba göngyölgetve a lábra csavarva a sós nyírfalevél borogatás jó reumaellenes (+) szer. Fűzfakéreggel összefőzve leveleiből reumaellenes (+) és vizelethajtó (+), vesekőoldó (+) teát készítettek. A viriccsel fejet mosva hajhullást (+) gyógyítottak. Szökések (+), pattanások (+) szere szintén a nyírfa, a virics. A fülfájáskor (?) fülbe cseppentettek, szilikózis (?) és vesekő (+) esetén szintén viriccsel ittak.

A nyírfa állatbetegségek elleni felhasználása is éppen ilyen gazdag. A hólyagkékkövel, avas hájjal kenőccsé kevert nyírfahamu sertésorbánc ellen használatos. A nyers és szárított nyírfakéregből főzött tea

gyomormenés esetén jó a tehénnek. A seprűágolaj faggyúval összekeverve a varas (rühös) tehén gyógyszer. Az orbáncos tehént, kecskét szintén nyírfaolajjal kenik. A nyírfaolaj zölden fogyasztva a juhból elhajtják a sárvizet.

48.(!) *Brassica oleracea* L. convar. *capitata* (L.) Duch; fehér káposzta, káposzta, fejes káposzta. A nyers káposztalapít égésre (?) ,fájós fejre (?) borították, hűtötte azt. A sós káposztalapít fagyott testrésze (?) borították, jó volt eredésre (?) is. A „káposztacikát” gyomorsavpótlóként (?), szélhajtóként (?) alkalmazták. Káposztalével fűrésztették a rühös (rühátka – *Sarcopites scabiei*) (?) testjüket. Vízrel váltogatva inni jó hashajtó (?). Gyomorégés esetén (?), tüdőbaj (?) ellen, tüdőerősítőként is használatos.

A káposztalével olajat keverve adják a tehén gyomorsülése és a juh felfűvődése esetén. A hólyagkékköpor káposztalében feloldva, három napig éri elve a ló varasodása esetén lemosószer.

49.(!) *Caltha palustis* L.; gólyvairág, mo-csárvirág, sárgavirág. Leveleit borogatóként „reho-ma” (?) ellen használják. Virágjából számarköhögés (?) és mellhártyagyulladás (?) gyógyítására főznek teát.

50. *Cannabis sativa* L.; kender. A virágos kenderből készült tea levében hajhulláskor (?) mosták a fejet. A kendermag megtörve, megfőzve, rongy közé téve nemi szervre borogató gyulladás (?) esetén. Kendermagból ütött olajjal érelmeszesedéskor (?) jó volt főzni. Kendertörölt sós vízben megmártva tüdőgyul-ladás (?), míg bárányfaggyúval mellhártyagyulladás (?) esetén használták. A hiedelem szerint kendercérnával, ha a „fökönt” (sümböcs, szemölcs) jól megkengették, s a cérnát kő alá vagy csepegő alá tették, amíg a cérna elrohad addig a fökőn is elmúlt.

Állatgyógyászatban megtört, megszitált, vízben elkevert magját a tehén gyomorgyulladásá ellen használták. Az avas hájjal gyúrt kenderpolvyát a ló zablájára kötötték kehe ellen. Kenderpolvyát törnek és közébe kevés sói keverve nyaltatják a „metélyes” (máj-métely – *Fasciola hepatica*) juhval, kihajtja belőle. Kenderma-got és lenmagot etetve a juhval gyógyították a „sárvizet”, felitta benne a sárvizet.

51. *Capsella bursa-pastoris* L.; pásztor-tás-ka, sulyokfű, táscaffű. A föld feletti részéből főzött teáját szívfájás (?) ellen, szíverősítő (?) szerként használták. Jó volt, mint belső vérzéscsillapító (+) szer, s a havivérzés zavarai (?) esetén is. Tea készült sárgaság (?) ellen belőle.

52. *Capsicum annum* L.; csipős paprika. Var ellen (?) büdöskövirágból, disznózsírból, csipős borsból és csipős paprikából készült ír. A keveréket három napig érlelték, s esténként a beteg ember testét kenték vele. A tűzbe szórt piros paprika és bors füstje

megölte a poloskát (ágyi poloska – *Cimex lectularius*) (?). A hegyes paprika (var. *longum*) levével szintén poloskát irtottak.

Paprikás zsírral a tetves disznót és tyúkot (disznótetű – *Haematopinus suis* és közönséges tyúktetű – *Menopon gallinae*) kenik. A paprikás-foghagymás étel jó a „gelesztás” kutyának. A paprikás szalonnakockát tyúkvész esetén etették a baromfival, s jó volt májbetegség ellen is.

53.(!) *Cardamine amara* L.; vízitorma. A nyakra borogatásként kötve szünteti a fejfájást (?).

54.(!) *Carlina acaulis* L.; bábakalács. Gyökereiből főzött tea fojlás (?) ellen használatos. Virágzatát fojlás és szemárhögés (?) esetén tea formájában készítették el.

55. *Carum carvi* L.; köménymag, keménymag, vadkapor. Gyógyteája görcsoldó (+), hasfájás elleni (+) hatású. Pergelt cukorból és összetört köménymagból készült szirupja köhögés-csillapító (?). Úgy tartják, hogy teája, leve-se jó vizelethajtó (?) és tejelválasztó hatású (?).

A vadkaporból teát gyomormenés esetén itattak a tehénnek.

56. *Centaurea cyanus* L.; búzavirág, gabonavirág, kék búzavirág. Gyomormenés (?) ellen készül tea belőle. A tea vízajtó (+) hatású.

57. *Centaurium pulchellum* (Szv.) Druce, *Centaurium umbellatum* Gilib.; ezerjófű. Népies nevéhez illően nincs olyan szerv vagy betegség, mely ellen ne volna használatos. Bőrbetegségek (?) esetén levelét borogatásra használják, keserű teáját étvágycsinálónak (+), de használatos különböző gyomor- és bélmegetedések gyógyítására is (+). Máj- és epefájás (?) esetén is használják. Torokfájás (?), fojlás enyhítő (?). Vesetisztító tea készül belőle (?). Jót tehet cukorbetegség (?) esetén is.

Halalófüvel keverve teájuk jó a tehénnek „vérhuddás”-kor.

58.(!) *Cerasus avium* L. Mnch.; cseresznye, cseresznye. A tehén vesegyulladásá, „vérhuddása” esetén száraz petrezselyemzölddel és kokojzakóróval összefőzve addig adják, míg az állat vizelete megtisztul.

59. *Cerasus vulgaris* Mill.; meggy, meggyfa. A meggyzáróból főzött tea vízkórság esetén vizelethajtóként (+) használatos. Az aszalt meggy hasmenés (?), vérhas (?) ellen fogyasztható.

60. *Cerantonia siliqua* L.; Szentjános-kenyér. Megtört magjából teát hasmenés (+) ellen használták régebb. Bolti áruként vásárolták.

61.(!) *Chaerophyllum bulbosum* L.; baraboj, földi mogoró. Tavaszi gyermekcsemege. Ha sokat eszik belőle az ember, hashajtó (?) hatását megéri.

„Gyökere” (gumója) a disznó fülébe dugva mindenféle betegség ellen jó.

62. *Chelidonium Majus* L.; döggű, kutyatej, kutyavirág, vérejáró. Külsőleg a „fökön”-t kenik vele, s elműlik (+). Teája sárgaság (+) ellen hatásos.

A zsákba varrt vérejárót és földi bodzát borogatóként használják a tehén lábcसारodása esetén. A kutyatej virágjából szájomosó folyadék készül a tehén índaganata mosására, de ezzel a lével öntözik a juh és kecske fájós körmét is körömfájáskor.

63.(!) *Chenopodium bonus-henricus* L.; lúdeper, Pusztapéter lapi. Piros bogójával a „fökön”-t kenegetik (?).

64.(!) *Chrysanthemum balsamita* L.; Boldogasszonylapi. Levelét mézzel ragasztják a keléses sebre (?). Májbetegség (?) és sárgaság (?) elleni tea készül kórójából.

65. *Chrysanthemum vulgare* (L.) Bern.; Jézuslajtörja. Virágzatából epekőhajtó (?) és fehér-folyás (?) elleni tea készül.

66. *Cichorium intybus* L.; katánkóró, ketánkóró, ketránkóró, kékvirág. Kékvirágos kórójából gyomorfájás (?), gyomorfekély (?) elleni tea készül. A máj és epe működésére (+) jó, felhasználható. A pajzsmirigygyulladás (?) esetén is javallják.

67. *Cinnamomum zeylanicum* Nieses; fahaj, fahéj. Megtört porát orrvérzés csillapítására (?) használták. Felszipantják. Bolti áru.

68.(!) *Cirsium arvense* (L.) Scop.; számarcsipke. A számarcsipke gyökereiből főtt tea fojlás (?) és számarcköhögés (?) esetén használatos.

69.(!) *Citrus aurantiacum* L.; narancs. Héjából főzött tea hányás (?) ellen használatos.

70.(!) *Citrus limon* Burm.; citrom. Levét külsőleg tojással összekeverve pattanás ellen (?), bőrszárazság ellen (?) kenik. A szepő ellen hóvirágszirommal együtt borogtatják (?) a bőrt, a méh és darázs, illetve a „szunyák” (esőthozó pócsike – *Haematopoda pluvialis*) csipésekor kenték a csipés helyét, s nem viszketett (?). Étvágycsináló (?) hatása van, de több levelet fogyasztva elhízás ellen (?) is jó. Az olajos-citromos levét a máj- és epefájás (?) esetén alkalmazták. Csuklászor jó a szájba cseppenteni (?).

71. *Coffea arabica* L.; babkáv, kávé. Órölt magjából a „babkávéből” vérnyomást emelő hatású kávé fő (?). Bolti áru.

72.(!) *Coleus blumei* Benth.; csihánvirág, Jézusvérevirág. Sebre tapasztják (?).

73. *Convallaria majalis* L.; gyöngyvirág, kerti gyöngyvirág. Teája lázcsillapító (?), mandulagyulladás (?) és tüdőgyulladás (?) esetén használják. Szívnyugtató hatású (+), csak három szálát szabad főzni tenni. Teáját fűfájás (?) esetén mosó, öblögető szerként használják.

74. Convolvulus arvensis L.; **fuláklapi, fulánklapi, fuváklapi.** Az aratáskor elvágott ujj sebére fuváklapi tettek vérzést csillapító (?).

75. Corydalis cava (L.) Schw. et. K.; **szü-gomba, szüfgomba.** Föld alatti gumóját három napig vízbe áztatva a leve szíverősítő (?) hatású, jó fojlás (?) esetén is. Savanyútejtel összefőzve „szívroham“ (?) ellen használható.

76. Coryllus avellana L.; **mogyoró, mogyorófa.** Leveléből köhögés (?), terméshéjából vérnyomás elleni (?) tea készül. A termés csonthéjának csont-erősítő (?) hatást is tulajdonítanak. Az összetört, tejszínnel kevert mogyoróbélpép jó a kelésre, eredésre (?) – érleli azt.

77. Crataegus oxyacantha L.; **galagonya, istengyümölcs.** A virágzat vagy a piros bogvői teája vérhas (?), sárgaság (?), fojlás (?), köhögés (?), magas vérnyomás (?), érelmeszesedés (?), cukorbeteg ellen jó. Az istengyümölcsből készült tea szíverősítő (+), idegnyugtató (+) hatású.

78.(1) Cucumis sativus L.; **uborka.** Az uborkahéjjal borogatott arcról eltüntet a szeplőket (?), a homlokra ragasztott uborkahéj a fejfájást csökkenti (?). A sós uborka gyomorsav hiány esetén jól tesz (?).

79.(1) Colocynthis citrullus (L.) Ktze.; **dinnye, görögdinnye.** Húsos levele vízajtó (?), vesetisztító hatású (?). Kedvelt piaci termék.

80. Cucurbita pepo L. var. oblonga Willd.; **tök, főzöttök.** Az éhére fogyasztott tökmag bélféreg (?) (orsógiliszta – *Ascaris lumbricoides*), „geleszta“ ellen jó (?). Teája májbetegség (?) és vesegyulladás (?) alkalmával használható.

Az apróra megtört, héjától megpergelt tökmag negyed liter tejen feloldva a tehénnek a szájába töltve jól tehet, ha nem kérdőzik, vagy gyomorgyulladás van.

81. Cydonia oblonga Mill.; **birsalma.** A birsalmából készült szirup köhögés (?) esetén jó. A helységben nem termesztik.

82.(1) Daphne cneorum L.; **cserevirág (1. ábra).** Női nemi szervek gyógyítása, rendetlen vérzés (?) esetén virágzatából főzött tea használatos. Védett növény. A Garadosban terem.

83.(1) Daphne mezereum L.; **farkashárs, vadboroszlán.** Kérgéből főzött itéval borogatták, öblögették a fájós fogat (?). Ágaiból, kérgéből a „rehomás“ testet, testrészt borogató, fűrésztő fürdőt vesznek (?).

84.(1) Daucus carota L. ssp. sativus (Hoffm.) Hay.; **murok.** A reszelt murkot éhére fogyasztva giliszta ellen (?) használták. A murokból főtt szirup köhögéscsillapító (?) hatású. A sárgaság (?) ellen következőképp készítették orvosságot: a murok belét kifűrták, belevizeltek, és 2-3 napig fűstre téve tartották – majd a vizeletet megtírták, s a murkot megették.

Az olajjal összekevert murkot kehe esetén etették a lóval. Éhére összetört fokhagymát és reszelt murkot etettek a „gelesztás“ disznóval többször.

85. Delphinium consolida L.; **kék sarkantyú, szarkaláb.** Teája szívfájás ellen használatos (?).

86.(1) Echium vulgare L.; **gyászpirító, gyászpiritusz.**

Kórójából lábfejás, békavar ellen készül lemosó szer a tehénnek.

87. Eryngium planum L.; **kékiringó.** Köhögéscsillapító (+) tea készül kórójából. A helység határában nem terem.

88.(1) Eugenia caryophyllata Thumb.; **szegfűszeg, szekfűszeg.** A szekfűszeg „gombját“ lyukas fogba téve szünteti a fogfájást (?). Megőrölve, teának elkészítve magas vérnyomást csökkentő (?) hatású. Bolti fűszernövény.

89. Euphorbia amygdaloides L.; **halalófü, halolófü, halólófü.** Egyike a leghasznosabb növényeknek. Sebre, vágásra, zúzódásra, daganatra tapasztva jó hatású. Levében fűrésztik a „vizeser“ lábat (?), s az aranyér (?) ülőfürdőjének is javallják. Az égett testrészt (?) szintén locsolták a halalófü levével. Teája hastífusz (?) ellen használatos.

Az állatgyógyászatban is közismert, sok hasznosítású növény. Különösen sebekre teszik vagy levével locsolták. A farkas harapta seb és a medve „csabodás“ legjobb orvossága (a tehénnek). Tehén és juhnál a körömfájást locsolták levével. A járom által feltört nyakat (tehén), jégbevégett lábat (ló), patkó által levásolt körmöt (ló), a hasított sebeket (általános) mindmind e növény levével locsolták. A ló vérmérgezéses sebéit is mossák vele, s ezerjófű és halalófü tea keveréket itatnak a „vérhuddó“ tehénnek.

90.(1) Euphorbia cyparissias L.; **kutyatej.** Szárából kifolyó „tej“ (latex) „főkön“-re kenik, s elmúlik (?).

91.(1) Fagus sylvatica L.; **bükk, bükkfa.** A megszártított, megtört bükkfakérges teának főzve gyomormenés (?), vérhas esetén (?) itatták. Leve jó volt eredést (?) locsolni is. A bükkfahamuból főzött lúggal fejet mostak hajhullás (?) ellen. Fürdőképp felhígítva vízzel bőrgomba (?), var (?) és rüh (?) ellen használták.

Az állatok kezelésében is hasonló esetben alkalmazták. A porrá tört, szárított bükkfakérges pulviskálissal megpirítva szárazon, más esetekben lósódsíval vagy vérfüvel társítva itatták gyomormenés, vérhas esetén – jó gyomorfogó hatású. Lúgával a varas tehenet, lovat, a gyapjú lenyírta után pedig a juhot mosták le, locsolták. A „bükkfahéj“, olajos terekbúza és bükkfalapi kevertjét megvágva etetik a kehes lovat.

92.(1) Ficus carica L.; **tengerifüge.** Megvágva, nyálal összekeverve kelésre kötötték, kifakasztotta azt (?). Ritka bolti csmegeként ismerik.

93.(!) *Fragaria moschata* Duch.; földi eper. Gyökeres-leveles szárát vadpetrezselyemmel teának megfőzve a tehén gyomorsülése esetén rövidesen hatása van. Akkor is jó, ha a marha nem vizel, „elakad a vize”.

94. *Fragaria vesca* L.; berkeper, eper, erdei eper, szamáca. Leveleiből gyomorfogó, hasmenés elleni (+) tea készül. Májbetegeknek (?), vérhas- (?) és cukorbetegeknek (?) is hasznos lehet.

95.(!) *Fuchsia hybrida* Voss.; csengős fukszia, fukszia. A fukszialapít sebre teszik borogatóként (?).

96.(!) *Galanthus nivalis* L.; hóvirág. A hóvirág szirmai citromlével keverve esetenként a szeplős bőrt (?) kezeli. Felhasználták görcsoldó (?) teaként is.

97.(!) *Galium aparine* L.; arankaragadvány, ragadványvirág. Indáját teának megfőzve „hajhullástól” (?) mosták a fejet.

Levével fűrésztik a tehén szájfájását is.

98. *Gentiana asclepiadea* L.; epefű. Májbetegségek, epefájáskor teáját használják (+).

99. *Gentiana lutea* L.; dancia, danciagyökér, dancuragyökér (2. ábra). Levelének teája és a dancialapi kéz- és lábdagadás (?) esetén használatos. A danciagyökér tea étvágycsináló (+), gyomorfájás ellenes (?) hatású, jó fojlás (?) ellen is. Magas vérnyomás (?) ellen csak borban kiáztatva jó. A gyökeret és ürömfüvet egy napig vízben áztatva dohányzás (?) ellen jó illogatni.

A tehén gyomormenése, puffadása esetén danciagyökeret etetnek a beteg állattal. Kámfor, timsó és danciagyökér szeszes kivonata jó bedörzsölő szer a disznó orbánca ellen. A sárga tárnics védett növény. A Nagybagyos, Öcsém sziklavápaiban, Fehérmezőn él.

100. *Helianthus annuus* L.; napraforgó. Olajos magvait embernek és állatnak hashajtószerként etetik (?). A kipréselt olaja írek, kenőcsök, de más szerkeverő közege is.

101.(!) *Helianthus tuberosus* L.; tótrépa. Tejfőllel és lenmaggal pépet készítenek, s így rakják a kelisre (?).

A reszelt tótrépagumó tejbe téve, szótt vászonon elterítve, kicsit megszóva a ló kelisre hasznos. Este, ha ráteszik, reggelre kifakad. Ma már ritka gyermekcsemege.

102.(!) *Helleborus purpurascens* L.; paponagyökér, papunagyökér, paponagyökér, paponagyökér.

A növény a helyi állatgyógyászatban, különösen a disznók betegsége esetén használatos. A kehes lónak paponagyökeret húztak a szügyébe, az odahúzta a gennyet, s kicsepegett. A gyökeret a tormával, főzőlajjal, tojással és cukorral összekavarva itatják a kehes lóval. A fejfájás, fej megdagadása, agyhártyagyulladás (?) vagy a disznó bármilyen betegsége esetén paponagyökeret húznak a fülébe. Ha használ, a fül megdagad,

a befűzés helyén megfeketedik, majd az elhalt rész kiesik. Patkányirtásra is használják. A gyökeret megtörtve liszt közé keverik. Így a patkányt, vagy más rágcsálót meg lehet „étetni”, mérgezni.

103.(!) *Hordeum vulgare* L.; árpa. Zsákban zacskóban megmelegítve a fültömirigygyulladásra („mumusz”), fájós fültre (?) tették. Az árpasör jó vízkórság esetén (?).

104.(!) *Hydrangea opuloides* (Lam.) C. Koch; hortenzia. Levelét seborogásra használják (?).

105. *Humulus lupulus* L.; komló. A „komlóvirágot” (tobozszerű virágzat) altató (+), idegnyugtató (+) teának főzik.

106. *Hyssopus niger* L.; belénd, beléndlapi, belindkoró, bölénlapi. Leveles szárát összezuva, megfőzve gennyes sebre (?), „kelisre” (?), ütésre, daganatra (?) teszik borogatóként. Timsóban megfőzve fogfájásra (+) használatos öblögetőszerként. Magját is a fájós fogba teszik.

107. *Hypericum perforatum* L.; vérfű, orbáncfű. Közönséges, közismert gyógynövény. Kórójának levét égési sebre (+), ekcémára (?) borogatóshoz használják. Szemborogatónak is jó a teája (?). Az emésztőszervek megbetegedései, hasmenés, vérhas, gyomorégés és bélgyulladás esetén isszák (+). Jó hatása van a máj működésére is (+). A „gutta” (agyvérzés) esetén is használatos (?).

Az állatgyógyászatban teáját vagy más növényekkel mint lósódi, szulfú összefőzve gyomormenés, gyomorgyulladás, vérhas esetén használatos tehénnek, lónak, juhnak. A megszakadás esetén jelentkező „vérhúddát” is gyógyítják vele.

108. *Hyssopus officinalis* L.; ezsóp. Leve szemgyulladás (?) esetén borogatóként jó. Kórójából hűlés (+) ellen készült tea. 1978-ban Csíkszentdomokosról kiveszett.

109.(!) *Inula britannica* L.; örvénygyökér. Virágos szárából köhögést, légcsőfájdalmat (+) szüntető tea készül.

110. *Iris germanica* L.; kékliliom. Gyökértörzsét megtisztítva a csecsemőknek adják fogínyerősítő (+) és szájpenészt gyógyító hatása (?) végett.

111. *Juglans regia* L.; dió, diófa. Leveléből főzött tea hajhullás, korpásodás (?), orbánc (+), étvágytalanság (?), de főleg mint hasfogó (+) és toroköblögető (+) szer jelentős. Ágyba téve bolhaűző hatású (?). Zöld termésburkát köhögés (+) és toroköblögető (+) tea főzésére, míg a száraz csonthéjas termés héját csonterősítőként (?) használják fel. A mag összetörve, megrágva „kelisre” (+), eredésre (+) jó. Altató hatást (?) is tulajdonítanak a magnak. A magból forró vassal kinyomott „zsír” börgomba (+) ellen kenik a bőrre. A diófaolaj (pác?) hajhullás (?) esetén jó bedörzsölő szer.

112. Juniperus communis L.; boróka, borókafenyő, borsfenyő, borsika. A borsikabogyóból készült tea főleg hűléses betegségek esetén jó. Így „re-homa” (+), rekedtség (+) („megengedi a beteg hangszálat”), torokfájás (+), nátha (?) esetén használatos. Puffadás esetén görcsoldó (+), de vizelethajtó (+) hatása is ismeretes. Keserűn fogyasztva elhíjasodás, elhízás (?) esetén javallják. Ágait, bogyóit elégetve fertőtlenítésre (?) használják füstölés révén.

Állatoknál megvágott gyökérből főzött levét megszakadás, „vérhúddás”, vérvizelés esetén használják a tehén gyógyítására. A zab közé borsfenyőmagot keverve indulás előtt etetve jót tehet a száraz kehes lónak.

113.(!) Lactuca sativa L.; fejes saláta, saláta. A salátaleves gyomorégésre (?) és gyomorsavpótlóként (?) használatos, mint gyógyhatású növény.

114. Lamium album L.; árvacsalán, árva csihán, fehér csalán, légycsihán, léscsihán. Külsőleg levelét sebre tapasztják (?), a fagyott testrésze is fagyás ellen (?), „vizer” borogatására (?), aranyér (?) fűrdőre használják fel. Virágjából idegnyugtató (?) tea és köhögés, hűlés (+) elleni öblögetőszer készül. Használják fehérfolyás (?) esetén is, mint lemosó folyadékot. Gyökérének főzete számarköhögés esetén jó (+). Vízajtó (?) hatását is számon tartják.

115.(!) Lathyrus vernus (L.) Bernh.; borsó-berek, tarkaberek. Virágait szilikózis (?) ellen főzik teának.

116.(!) Laurus nobilis L.; babél, babér, babérlevél. Leveléből főzött tea hűlés (?), a dióhéjjal és pergelt cukorral elkészített folyadék, tea köhögés (?) ellen jó. Bolti fűszernövény.

117. Leonorus cardiaca L.; gyöngyaja, gyöngyaltja, gyöngyajak, szárós gyöngyaja. Virágos, leveles szárából főzött tea szívbetegeknek (+) használatos. Szívastma, fojlás esetén, de szívnyugtatóként is használatos. Pajzsmirigynek szintén jót tehet (?).

118. Levisticum officinale Koch.; leostyán. A leostyángyökér magára fogyasztva, teának megfőzve vízelhajtó (+), epetisztító (?) hatású. Teája érelmeszesedés, magas vérnyomás (+) ellen is felhasználható. Alkoholmérgezéskor jó a leostyán tea (?). Gyökere csihánlevéllel összefőzve izzadásgátló szerként (?) ismeretes. Kockára vágva lapijával együtt főzött levét epekő (+) ellen fogyasztják. A leostyánlapi rágva fogfájásra (?) jó.

119.(!) Liliium candidum L.; fehér liliom, liliom, Szent-Antal virága. Fehér szíromleveleit szeszebe téve tartósítják és sebek (?), pattanások (?) borogatására használják.

120. Linaria vulgaris L.; mezei tatógtató, vadtatógtató. Virágos szárának főzetét májbetegségek (+) és érelmeszesedés (?) ellen használják fel.

121. Linum usitatissimum L.; len. Házilag a lenmagot megtörve, édes tejjel elegyítve kelésre (+), sebre borogató. „Kelésre” borogatónak használják a tót-répával összekeverve, édes tejföllel pépet készítve. A lenmagolaj a bőr felületén kenve égési sebek (+) gyógyítására jó. A mézzel készült mag megtörve tüdőka-verna (?) ellen jó. A lenmagból készült tea, zúzalék jó hashajtószer (+).

A lenmagot sós tárkonyal elegyítve a tehén nyelvdaganatára (szájfájás?) használják. A kehes ló legjobb orvossága a lenmagból készült. A megőrölt lenmagot édes tejbe téve „lenmagos kötőt” készítenek a lóseb, „kelis” kifakasztására. Édes tej, lúdzsír és lenmag keverékéből készült eleggyel kezelik a gyomor-gyulladásos lovat. A kehes lónak lenmag olajat tölnek le a torkán. Ezt főleg a cigányok csinálják, hogy túladjanak a felhízalt, de kehes lovon. A lenmag pogácsát vízben áztatva s a levét a víz helyett a lónak adva jót tesz csitkőkehe esetén.

122. Lysimachia nummularia L.; fillérfű. Leveles szárát „rehomás” testrészek borogatására használják (?).

123. Majorana hortensis Munch.; majorana, majorána. Teájának gyomorfogó (?) hatása van, jó májbetegség (?) esetén. Használatos cukorbetegség (?) ellen is. A majoranna polyvája (szárított zúzalék) felszippantva elősegíti a tüsszentést, fojlástól (?) hasznosított. Ritka, cseresep növény. A hétfői piacon veszik a Maros megyiektől.

124. Malva neglecta L.; papsajt. Gyökérért megtisztítva gyomorsavtúllengés (?) esetén ették. Levelét leforrázva rátették az eredésre (+). Korong alakú, lapos terméseit, a „papsajt”-ot teának megfőzve köptetőszerként (?), gyomormenés ellen (?) és értágítóként (?) használják.

125.(!) Malus pumila Mill. var. domestica Brokh.; alma, almafa.

Az alma jó vitaminpótló gyümölcs. A főzött almacikkal sűrölva, s azt a csepegő alá ásva, mire elrothad, a „fökön” is elműlik, tartja a hiedelem. A sült alma vérhas (?) ellen jó. Héját megenni „mejfájás”-ra hasznos. Az almaecet mézzel étvágycsináló (?) hatású, vízzel keverve elhízás (?) ellen hasznos, de bélgyulladás (?) esetén is hatásos lehet.

Az almalapít száraz emberganéval, fehér fűzfa „rénnel” (rothadt fa), büdöskövel együtt füstölőként és abrakjába téve a ló kehe ellen használják. A disznó gyomorgyulladás, gyomorsülése esetén nyers, apróra vágott almát adtak. A tehén gyomormérgezésekor borecetet és almaecetet töltenek szájába, s almaccettel mos-ták le a ló sebes lábát is.

126.(!) Malus silvestris (L.) Mill.; vadalma, vackor. Savanyú gyümölcsét gyomorsavhiány pótlására (?) használják.

A vadalma ecet fokhagymás lével jó bedörzsölő szer, ha a disznó belázasodik, megcsömörlik.

127. Matricaria chamomilla L.; kamilla, székfű. A legáltalánosabban használt háziszser. Borogatásra, párlásra általánosan használatos. A bőr különböző sérülései, betegségei esetén külső lemosószerként, mint pattanásos (+) arc, bőrszárazság (?), (csihánlével együtt) fejevízkezelés (?), hajhullás (szeszex kivonata) (+), sebek (+), eredés (+), égési seb (+), kiütés (+), himlő (?) esetén és izzasztószerként (?) egyformán hatásos szer. Az érzékszervek, szem, fül gyulladása állapotában kiütő gyógynövény. Így a szemgyulladás (+), csipázás (+), „árpa” (+) esetén borogatószerként, szárazon „kamillapárnának” elkészítve fülfájás (+) enyhítésére alkalmazott. A tápcsatorna gyulladással megbetegedései, mint a gyomorgyulladás (+), vagy gyomormérgezés (?), csemer (?), sárgaság (+) ellen is hatásos. Kisgyermeknél szájpenész (+) ellen öblögetőszer, az aranyereseknek ülőfürdő (?) készítésére alkalmazott növény. Javítja a húgyhólyaggyulladást (?), s használják a fehérfolyás (?) lemosószeréeként is.

A tehén vérhasa, s a disznó gyomorsülése esetén is próbálkoznak adagolásával tea formájában. A baromfiaknak ivóvizébe töltik, a tyúkoknak teaként adják, ha a tarajukon valamilyen változást észlelnek.

128. Melissa officinalis L.; citromfű. Kórójából főzött teáját májbetegség (?) esetén használják.

129. Melittis melissophyllum L.; dobrogánlapi. Torokfájás (?) esetén jó öblögető tea készül belőle. Ritka növényfaj, Nyáros kaszálóin terem.

130. Mentha crispa L.; fodormenta, fodormenta. Izzasztó (?) tea készül belőle. Általában az emésztőkészülék és légzőkészülék betegségei esetén használatos. Így gyomorgyulladás (+), májfájás (?), epegörcs (+) és hasmenés (?) esetén használják fel. Köptető hatása miatt a dohányzástól való leszoktatás (?) egyik szere. A légzőkészülék megbetegedései közül köhögés, torokfájás, fojlás, tüdőgyulladás, hűléses betegségek (?) ellen javallott. Jónak tartják húgyhólyaggyulladás (?) esetén is. Idegnyugtatóként is alkalmazák (?).

131.(!) Mentha longifolia L.; lómenta, lómenta, vadfodormenta.

Az állatgyógyászatban torokgyík elleni főzet készül belőle a disznónak.

132. Mentha piperita L.; borminta, borminta. Hűléses megbetegedések esetében jó, s így köhögés (+), torokfájás (+) ellen isszák. Hűsítő (+), köptető szer. Leveles ágait lábfej (?) esetén borogatásra használják. Jó májbetegségek (+) gyógyítására is.

133.(!) Mentha viridis L.; kámformenta. Teája köhögés (+) ellen és görcsoldó hatásától fogva hasfájás (+) ellen jó. Jó hűsítő (+) hatása van.

134. Morus alba L.; eperfa, fehér eperfa. Cukorbetegség (+) esetén készül tea leveleiből. Vértisztító (?) hatású. A faluban nem terem.

135.(!) Myricaria germanica L.; tamarikusgyökér, tamariska. Megszáritott gyökeréből gyomormenés ellen tea főzhető tehéneknek. Az Olt porondos-füves helyein (Gálkút-pataka) található.

136.(!) Nerium oleander L.; oliander, oliander. Leveleit gyulladásra tapaszta (?) alkalmazzák.

137.(!) Nicotiana tabacum L.; dohány, dohány, tubák. Száritott levelét épen, vagy porrá morzsolva használják fel. A „szivarat” megfőzik, s levélvel mossák a fejet, hajhullás, hajmoly (?) ellen. Dohányt rágtak, s a levét a fájós fogra vették (?). Kővér emberek elhízás esetén (?) ajánlják a dohányzást. A mézes dohánylapi hatásos borogatóként oldalborda töréskor (?), de cserélgetve mellhártyagyulladásokor is (?). A kiáztatott dohánylével bespriccelt ágyból elmenekülnek a bolhák (?). Zászpával összefőzve pedig, káposztaléval elegyítve, 3-4 napig érlelve a fejteit (fejteit - Pediculus capitis) (?) ellen készült lemosószer. Ekcémás bőr (?) kezelésére készített keverék, ír összetételében is hasznos szer a dohánypor.

Az állatgyógyászatban a dohánylé itatása hatásos, ha a tehén „megfújja magát” vagy ha „megáll a kérője”. Dohánypor és összetört só elegyét a szemhályagos ló szemébe fűjják. A dohánylé a varas ló lemcasására is alkalmas. Tyúkvész, májfájás esetén dohánylével itatták a tyúkokat.

138.(!) Olea europaea L.; maszlina, olajbogyó. Gyomorégés (?) és gyomorsavtúltengés (?) esetén jót tesz a maszlinabogyó. Bolti csemege.

139. Orchis morio L.; baszapurdi, purdivirág. Földalatti gumói megszáritva, porrá törve, teje téve kábító erejű (?) folyadék. Lányoknak készítik neki izgatószernek (?).

140. Origanum vulgare L.; erdei majoranna, szujfű, szulfű. Egyike a legismertebb növényeknek. Teáját gyomorfájás (?), hasmenés (?), vérhas (?) esetén használják. Fulladás (+) elleni használata is ismeretes. Tisztítja a vesét (?).

A tehén és juh esetében szintén gyomormenés, vérhas ellen használatos, sokszor vérfüvel társítva.

141.(!) Oryza sativa L.; rizs, rizskása. Hasmenés (?) ellen vízben „szűz” rizksását főztek.

Olajos tejbekását főznek a gyomormenéses tehének és malacoknak.

142.(!) Paeonia officinalis L.; bazsarózsa. A virág szirmaiból készült tea vakbélfájás (?) esetén és aranyerre (?) ülőfürdőképp volt alkalmazva. Leveléből készült folyadék a láb borogtatására szolgál, görcsök ellen (?).

A virág szirmaiból főzött teát tehénnel itatták meg „vérhűdás” (megszakadás) esetén.

143. Papaver rhoeas L.; pipacs, piros pipacs. Szirmaiból főzött tea hűlés, nátha (?) esetén jó. köhögéscsillapító (+) hatása miatt szamárköhögés (+) ellen használatos. Idegesség (?) elleni teaként is felhasználásra kerül.

144. Papaver somniferum L.; mák. A mákhéj teát csecsemőknek altatóként (+) használták. A pergelt mák vérhas (?) ellen hatásos. A sós fürdőbe ült aranyerek megmákozták az aranyeret s „visszahúzódtot”.

A tehén borjúzásakor kijött borjútartóját megmákozták s így visszanyomták a tehén testébe. Valószínű összehúzó hatása van (?).

145.(!) Paris quadrifolia L.; négylevelű lapi. Egyik közismert és hasznosított, sebtapaszként szolgáló faj. Nyílt sebekre, eredésre, gennyhúzóként teszik (?). Vérzéscsillapító (?) hatása is van.

146.(!) Pelargonium odoratissimum L.; édesmuskátl, édesmuskáta. Levelét sebre tették, gennyhúzó (?).

147. Pelargonium radula (Cav.) L'Hérit.; recésmuskáta. Meghámozott szárát fogínyerősítőként (?) és szájpénész (?) ellen rágatják a kisgyermekkel.

148.(!) Pelargonium zonale L.; lizi, muskátli. Szárát megmosva, szeszrel fertőtleníve végbélkúp-ként alkalmazzák, ha a kisgyermek „gyomra meg van sülve” (gyomorszorulása van) (?). Levét sebre téve gennyhúzóként (?) használják.

149. Petasites hybridus (L.) G.M. Dch.; acsalapi, acsalapu, burusztujlapi. Levelét gyulladáskor, felékek borogatására (+) használják. Fejre téve napszúrás ellen védekeznek (?).

Leveléből főzött teával itatják „gusásodás” ellen a juhokat.

150. Petroselinum hortense Hoffm.; petrezselyem, petrezselyem. Zöld levele étvágycsináló hatású (?). Petrezselyemzölddel dörzsölik a méhcsípést (+), sebre (?) borogatni is alkalmazzák. Gyökeréből vesebántalmak elleni teát készítenek, így vesegyulladás, húgyhólyaggyulladás, vízhajtóként vízkórság esetén (+). A tejben megfőzött, elnyomkodott gyökerét rongyba téve a vesére borították vesegyulladás (+) esetén. A méhbe feldugva terhességmegszakításra (?) (mechanikai hatás) használták. Magját porrá törve friss disznózsírral összekeverve kenőcsként hajhullás (?) ellen használgják.

A tehén gyomorgyulladására esetén édes tejben főzött zöld petrezselymet itattak a beteg állattal. A petrezselyemzöldet csersznyeszárral, kokojzakóróval társítva vesegyulladás esetén adagolják, míg az állat vizelete megtisztul.

151.(!) Peucedanum oreoselinum (L.) Mch.; mezei petrezselyem, vadpetrezselyem. Teáját vesegyulladás (?) esetén alkalmazzák vízhajtóként.

Édes tejjel főzetét gyomorgyulladásra, „s ha megáll a kérődzése”, a tehénnek adják. Az állatok száját is, ha fáj (tehén, juh), bedörzsölőként e növényvel kenik.

152.(!) Phaseolus coccineus L.; fehér bivaly-fuszulyka. Terméshüvelyt vényomás (?) elleni tea készítésére használják.

153. Phaseolus vulgaris L.; faszulyka, fuszulyka, paszuly. Zöld levelét (télen áztatva) fagyásra teszik (?). Hüvelyt vizelethajtó (+) teaként fekete kokojzával és nyírfalapival együtt pedig cukorbetegség (?) kezelésére használják. A porrá tört szemes fehér fuszulykát magára, vagy cukorral csonterősítőként (?), angolkór (?) ellen használják. Vízrel megfőzött porát ekcémás test (?) kenésére alkalmazzák. Érelmeszesedés (?), magas vérnyomás (?) esetén is a fehér fuszulyka por jól tesz. A fuszulykaleves szélhajtó hatású.

A tehén orbánca esetén pergelt vajfuszulykából olajjal keverve pépes kenőcs készül, ezzel kenik a sebes állatot. A fagyos fuszulykalapi, a szemes vagy porrá tört fehér fuszulyka („faszulykaliszt”) a „mete” és „sárvíz” gyógyítására alkalmas a beteg juhoknál.

154. Picea excelsa (L.) Carsten.; fenyőfa, veresfenyő. A veresfenyő felhasználása szempontjából egyike a leghasznosabb gyógyhatású faféléknek. Szinte minden részéből készül valamilyen szer. Felhasználásra kerül a fa elégetett szene, a nyers vagy szárított kéregből főzött tea („cserlé”), a gyanta („folyósurok” és „veressurok”), a zöld ág újlás („fenyőbojt”), elszáradt tűlevél („csereklye”), a leluított toboz („csalóka”) stb. Több esetben különböző szerekek készített kenőcs, ír alapanyagát képezi a folyó- és veressurok. A fenyőfa szén összetörve és kis darabokban fogyasztva vérhas (?) esetén használatos. A nyers kérget sebre (?) kenve, a kéregből főzött „cserlé” gennyes sebek (?) öntözésére, bőrszírosság elleni (?) fürdőzésre volt alkalmazva. A kovással, viasszal összegyúrt szurok kelés (?) eredés (?) gyógyítására alkalmas, a folyósurok hasadásos ekcémára (?) míg a veressurok és méhviasz, vereshagymalé, kovász és fűzölaj keveréke orbánc (?) ellen használatos. A csicseri szurok rágása orbánc (?) ellen használatos. A csicseri szurok rágása fogtisztító hatású (+). A fenyő újításból, fenyőbojtból mandulagyulladás (?), fojlás (?) ellen készült tea. Beöntés formájában bélbetegségek (?), vérhas (?) esetén jó. Kenyérrel fogyasztva a fenyőbojt köptető hatású. A fenyőtűkből („csereklye”) torokfájás (?), torokgyík (diftéria) (?) ellen készült tea, melynek vértisztító hatást (?) is tulajdonítanak. A piros termős tobozokból készült szirup köhögés (+), szilikózis (+) ellen igen hatásos. A csalókalé viasszal, zsírral és juhsavóval kenőccsű, írré keverve a bőr kiütése esetén hatásos. A sárgasággal (?) gyanús beteget hosszabb ideig (30 nap) száradó csalókéval telt szobába rektették (aromaterápia) (+).

Az állatgyógyászatban is széleskörűen felhasználható gyógynövény. A fenyőfakéregből főzött cserlé, esetenként halolőfűvet is elegyítve a főzetbe, igen jó volt, ha a tehén nyakát feltörte a járom, de a lósebet is jól gyógyította. A veresszurok különböző elegyítő anyagokkal keverve (kovász, búzaderce, tejszín stb.) a sindéses lábú tehén körme közé téve puhította a sebet, de jó volt a kisebző „csics” kenésére is. A rézpor, vaspör, őrlött bors, cukorpor, ivószóda és szurok porrá törve, a dühbögár (nünüke – *Meloë proscaraboides* L.) sárga levélvel összekeverve, langyos vízzel adagolva a veszett kutyának hatásos szer.

155. *Pimpinella anisum* L.; ánís, áníz. Teáját görcsoldóként (+), szélhajtóként (+) használják, főleg a gyermekek számára. Vizelethajtó (?) hatásáért is főzik.

156. *Pinus silvestris* L.; erdei fenyő, lúcs, lúcsfenyő. A rügyéből köhögés elleni (+) és vízajtó (?) tea készül.

157.(!) *Piper nigrum* L.; bors, csipős bors. Fogfájás esetén lyukas fogba téve szünteti a fájást (?). A borsos pálinka hasmenés (?) és „geleszta” ellen (?) volt használva. A tűzbe szórt megtört bors és csipős paprika füstjét irritáltak a poloskát (?). Különböző anyagokkal összekeverve var (?) ellen készült orvosság, kenőcs belőle.

A borsos tejet a juhok „vérülése” (csemer) és a baromfiak bármilyen betegsége ellen adják. A pulyka nyakán, „ha nem hányja ki a gyöngyeit”, lábukat ecetbe mártják, s 3-4 csipős borszemet nyeletnek le vele. A tyúkvész ellen borsos és paprikás szalonna kockát nyeletnek a beteg állatokkal. A borsos, fokhagymás pálinka jó „geleszta” elleni hajtószer a disznónak. A kutya veszettsége ellen l. 154.

158.(!) *Pirus sativa* Lam. et Dc.; körte. Gyümölcse szélhajtó (?) hatású.

159.(!) *Pisum sativum* L.; borsó. A főtt, sült meleg borsószemet három napig fogyasztva sikeresen használták bélgiliszta, bélféreg ellen (?).

160. *Plantago major* L. és *Plantago media* L.; útifű, útilapi. Külsőleg gennyes sebekre, „kelisekre” (+) tapasztják. Feloldja a „vizér fekélyeket”, borogatásként teszik a lábszárra (?). Teája köhögés (+), fulladás (+), torokfájás (?) ellen jó. „Bogyójának” teája idegnyugtató (?) hatású, tartják.

161. *Polygonum aviculare* L.; pajzsfű, parcsfű, porcsfű. Ördögbordával, kimagzott csihánvirággal összedörzsölve teáját vérhas (+), bélhurut (?) ellen használják.

162.(!!) *Polygonum bistorta* L.; ráknyakfű, síklapi.

Gyökerének zúzatát, de leveles szárát is teának főzve a tehének vérhasbetegsége esetén adagolják.

163. *Polygonum hydropiper* L.; *Polygonum persicaria* L.; hunyor, hunyorfű. Levelét „szunyák” (esőhozó pöcsile – *Haematopoda pluvialis* L.) csípése esetén dörzsölik a csípésre. Levét szepplő ellen (?) használják, és sebek borogatására (?).

Az állati sebek egyik legjobb borogatószere, megakadályozza, kiűzi a legyek lárváit („nyüvek”) a sebből.

164.(!) *Polygonatum officinale* L.; medveszőllő. Főzetét a gyenge szem erősítésére (?) használják lemosószerként.

165. *Pópulus nigra* L.; nyárfa, fekete nyárfa. Leveles ágait reuma elleni (+) fürdőzésre használják.

166. *Potentilla anserina* L.; fehérhátú hát-lár, libapimpó, libafű, lúdláb, lúdlábfű, pipepimpó. Teája hasmenés (+), gyomorgyulladás (+) és kicsinek bélhurut (+) ellen használatos. Főzetét vérzescsillapítóként (+) is használják, sőt a havivérzés zavarai (?) esetén is ajánlják. Jónak tartják hűlés (?), szamárköhögés (?) esetén is.

A tehénnek gyomormentés elleni tea készül főzetéből.

167. *Primula veris* L.; kakasvirág, kakukkvirág, kankalin. Főzetével daganatot (?) borogatnak. Virágának teája szemet párolni (?) jó. Főleg köptetőnek (+) és köhögés (+), tüdőgyulladás (?) esetén használják. Sárgaság (?), májbetegség (?) esetén is próbálkoznak vele.

168. *Prunus avium* L.; cseresznye, cseresznye. A cseresznyeszár (terméskocsány) teája vizelethajtó (+), vízkórság ellenes (+), vesetisztító (+) hatású. Húgyhólyaggyulladás (+) esetén is felhasználják.

169.(!) *Prunus domestica* L.; szilva. A nyers szilvát gyomorsavpótlóként (?), míg az aszalt szilvát megfőzve leveles hashajtóként (?) használják.

170. *Prunus spinosa* L.; kökény, kék kökény. Savanyú bogyóit hasmenés ellen, hasfogóként használják (+). A helység környékén ritka, Szedlokán van pár bokor belőle.

171. *Pulmonaria officinalis* L.; dungóberek, dungóvirág, tüdőfű. Leveles, virágos szárából köhögés (+) és légcsőhurut (+) ellen főznek teát.

172. *Quercus petraea* (Matt.) Liebl.; cseréfa, tölgyfa. A szárított cseréfa kéreg főzetét kiütések lemosására (?) és aranyér fürdőként (+) hasznosítják külsőleg. Teáját gusásodás (?), hasmenés (+) esetén és terhességmegszakító szerként (?) itták. Leveléből izzadásgátló (?), vérzescsillapító (+) és elhízás elleni (?) tea készült.

A kéreg főzete, de a cseremakk is gyomormentés esetén használatos a tehénnél.

173.(!!) *Ranunculus repens* L.; lantornafű.

Sebek (?) borogatására használják, főleg a lovknál.

174.(!) *Raphanus sativus* L. convar. *niger* (Mill.) D. C.; fekete retek. A gyökeret kifúrva, cukrot vagy mézet téve bele, fogyasztják sárgaság (?), illetve epekő (?) ellen. A gyökér reszeléke gyomorégés (?), méz-zel összekeverve fojlás (?), tormával elegyítve pedig dohányzás (?) ellen használatos. Levét szirupnak elkészítve számarköhögs, korbaj és vesekő (?) esetén jó.

175. *Rheum rhabonticum* L.; rebarbara. Levényelét rágsálva hashajtó hatású (+). Gyermekek-csemege, de ritka.

176.(!) *Rhinanthus alectorolophus* (Scop.) Pall.; csengőkörö. Virágos szárát fekélyes gyomorbántalmak (?) és epe-, illetve májgyulladás esetén használják (?).

177.(!) *Ribes grossularia* L.; füge, egres. A belőle készült bort gyomorfekély (?) ellen isszák.

178. *Ribes nigrum* L.; fekete ribizli, fekete ribiszke. Leveléből májbajra-sárgaságra (?), fojlásra (?) készült tea, vérnyomáscsökkentő (+), vizelethajtó (+) hatású. Bogyós termése vérpótló hatású (+?), és csuklás esetén (?) is használatos. A fekete ribizli bora vérnyomást emelő (+), vérpótló (+), vérszegénység esetén (+) hasznosítható.

179.(!) *Ribes rubrum* L.; piros ribizli, piros ribiszke. A bogyójából készült bor vérnyomást emelő (+) hatású. Úgy tartják, hogy aki vérbajban (?) volt, annak minél több piros ribizli bort kellett innia.

180. *Ricinus communis* L.; ricinus. A ricinusolaj hashajtó (+) hatású.

181. *Robinia pseudacacia* L.; akác, akácfa, fehér akác. Levelét eredésre (?) teszik. Az akácfavirágból készült tea hűlés (+), köhögés (+) esetén használatos. Még a gyomorműködés (?) elősegítésére és húgyhólyaggyulladás (?) esetén is használják.

182. *Rosa canina* L.; csipkefa, hecselli, seggvakaró, rózsabogyó, vadrózsa. Jól ismert és hasznosított növény. Fáját elégetik, s a kicsepegő levélvel kenik a bőrgombás bőrt (?). Levelének teáját, de magát a levelet is kézdagadás (?) esetén borogatóként használják. A hecselivirág szirmait tejszínnel, szurokkal összefőzve kenőcsként használták bőrszírosság esetén (?). A bogyójából főzött tea vitamintartás a szervezetnek. Ugyanezt a teát gyomorfájás (?), hasmenés (+) esetén használják. Jó meghűlés, köhögés ellen is (?). A szívastma (?) és idegnyugtató (?) hatásánál fogva ezek ellen is ajánlják. A bogyó húsát a lyukas fogba téve szünteti a fogfájást (?).

183. *Rosa* spp.; tearózsa, rózsafélék. A szárított rózsaszirmából főzött rózsaméz kisbabák szájpenésze (+) ellen használatos.

184. *Rubus caesius* L.; szeder. A szederlevél teával borogatják az ekcémás (?) bőrt, de vértisztító (?)

és nyugtató (?) hatást is tulajdonítanak neki. A szeder gyümölcséből hasmenés elleni tea (?) készül, gyermekeknek enyhén hashajtó (?). Ritka erdei cserje környékünkön, Szedloka fejében terem.

185. *Rubus idaeus* L.; málna, mánafa, mánabokor. Leveléből főzött tea lábfájás (?) párolására, a levél maga pedig seb borogatására (?) használatos. A tea étvágycsináló, gyomorégés, gyomormenés, gyomorsavtúltengés és sárgaság ellen is jó (?). A málna gyümölcséből készült szirup rekedtség (?) és tüdőgyulladás (?) esetén hatásos.

186. *Rumex acetosa* L.; sósdí, sóska. Gyomorsavhiány ellen és dohányzásról való leszokás (?) céljából is fogyasztják.

187. *Rumex alpinus* L.; lórum, nagy lórum. Gyökerét megreszelve, tejbe és kovászba három napig érlelve sárgás folyadék képződik, melyet a rüh (+) kezelésére használtak.

Az állatgyógyászatban leveles, kimagozott szárát gyomormenés esetén használják, minden nagy állatnál.

188. *Rumex crispus* L.; lórum, lósósdí, lósózsdi, vad lósósdí. Virágos, kimagozott szárát gyomormenés (+) és vérhas (?) esetén használják.

A lósósdí tea vérfüvel társítva a nagyobb házi állatok legjobb gyomormenés, gyomorgyulladás, vérhas elleni szere (bukkfakéreg liszt és ecetes puliszkaliszt keverékével). Levét használják a tüdőgyulladások is, borogatóként (tehénnek).

189. *Salix alba* L.; fűzfá, pimpófa és *Salix cinerea* L.; rakotya. A porrá tört szárított kéreg sebre hintve vérzéscsillapító (?). A „kereg” teáját nyírfalevéllel társítva reuma elleni fürdő (+) készítésére használják, de jó lázcsillapító (+) hatású is. Használják aranyérfürdőnek (?) is. A fűzfalapi. reuma kezelésére (+) alkalmas, a rakotya is! Ugyanez hajhullás (?) esetén is használatos. A „pimpója” (barkavirágzata) szénre téve s ecettel társítva jó pároló szer nátha (+) esetén. A szentelt pimpót (barkát) torokfájáskor (?) nyelték le.

Az állatgyógyászatban a fűzfa kéregből főtt teát a gyomormérgezéses tehen itatására, s az üleméresedett lábú bárány és juh lábának locsolására használják. A kehes ló kezelésére használt fűzfatapló és „fűzfarén” felhasználását l. az 5. és 125. szócikknél. A szentelt pimpót meggyújtva a tehen és juh tőgyének füstölésére használják, ha megmarja a menyed (menyét), kígyó, vagy ha „megszopja a béka”. Hatásos a tőgyromlás esetén is.

190. *Salvia officinalis* L.; zsályá. A zsályá levét fagygyulladás (+), fagygyulladás (+) és mandulafájás (+), tüdőasztma esetén használják öblögetőszerként. A szem (?), fül (?) és fogfájás (+) esetén szintén hatásos. Teáját borogatóként ekcéma (?) és gusa (?)

ellen hasznosítják. Hatásosnak tartják iszákosság (?) esetén is.

191. Sambucus ebulus L.; földi bodza, gyalog bodza, bűdös bodza. Virágaiból főzött teáját izzasztószerként (+), köptető (?) és vérnyomáscsökkentő (?) hatásáért főzik.

A vérejáróval együtt megfőzve – leveles ágaitak zsákba varrva a tehén lábcavarodása esetén borogatóként használják.

192. Sambucus nigra L.; bocza, bodza, fekete bodza, vadbodza, bojza, bozza. A kérgéből vizelethajtó (?) tea készül. Levelét reuma és daganatok borogtatására használják, a levelét és kéreg főzetét viszont az eltörött testrészt és „vizér” (?) esetén fürdő formájában hasznosítják. Virágából készült teáját izzasztószerként (+), hűléses betegségek, légcsőhurut (?) esetén javallják. Teáját és szirupját (citrommal, cukorral elkészítve, két hétig érlelve) a tejelválasztás (?) fokozására és idegnyugtatóként (?) használják. A levelét és virág főzete görcsoldó (?) hatású.

A tehén testén levő daganatot felfőzött víz és bor keverékébe tett timsó, méz és bodzafa virág levélével öntözték.

193. Satureja hortensis L.; csombor, csombord, kerti csombord. Teáját fogfájásra (?), májbetegségre (?) és vérnyomást csökkentőként (?) használják. Éhére fogyasztva bélféreg ellen jó hatású (?).

194.(!) Secale cereale L.; rozs, tavasz rozs.

A tavasz rozs állatgyógyászatban széleskörű felhasználásra talál. Különösen a kehes ló gyógyszer. A szemes rozs adagolása a tehén felpuffadása, csumas (csitkőkehe) ló, a sárvizes, aprós juh esetében történik. A pergelt és megtört rozs cukorral, bűdöskővirággal (kénnel) és avas hájjal keverve a ló zablájára kerül, hogy indítsa meg a folyó kehet. A nyers, tört pityóka rozssal szintén a folyó kehe ellen való. A rozskorpából készült moslékot a tehén gyomorgyulladására, a ló szőrfege ellen hasznosítják. A rozsból főzött pálinka után maradt „malátát”, „malótát” a juh „meté”-je ellen adták, de ezzel borogatták üleméresedés esetén is a juh lábát.

195.(!) Sedum acre L.; varjúhájfű. Pozsgás leveleit reumás bedörzsolószerként (?) használják, szeszese oldatban szétnyomva.

196.(!) Sempervivum tectorum L.; kőrözsza, kővirözsza, házi kőrözsza. Leveleiből kicsavart levét a fájós fülbe csepegtették (?).

197.(!) Senecio rupester W. et K. és Senecio vulgaris L.; rontófü. Kőrója megtörve, megsóva vakütésre, törésre használatos (?).

Az állatok seibeire, daganataira szintén használatos, főleg a tehének és lónak.

198.(!) Silene armeria L.; cinktorja, cintória, cintórium. A növényt összetévesztik és az ezerjófű

(*Centaurium umbellatum* L.) helyett szedik. Felhasználása hasonló ezzel. A hatásmódot, felhasználásmódot l. az 57. szócikknél.

199. Sinapis alba L.; A mustármagot megdarálva eszik, érlemeszesedés (?) ellen. Éhgyomorra fogyasztják.

200.(!) Solanum lycopersicum L.; paradicsom, piros paradicsom. A „kelises” sebre paradicsomszeletet tettek. Szájfájás (?), torokgyulladás (?) esetén jó volt a piros paradicsom leve. A gyomorsavhiányra (?) sok paradicsomot kellett enni.

A tehén és a juh szájfájása esetén a sós tárkony mellett paradicsomot is kentek a fájós szájra, körömsindésekor pedig paradicsomot kötöztek a körömrre.

201.(!) Solanum tuberosum L.; pityóka. A pityókás verembe fektették a hűléses beteget (?), s helyrejött. Szeletet vágva fagyásra (?) tettek. Reszelve, ecetesen a lázas beteg kezébe és talpára kötözték, csökkent a lázat (?). A reszelt pityóka az elégtelt testrészt (?), fagyásra (?) is jó. Kívül, borogatóként a hasra tették gyomorgyulladás esetén (?). Kipréselt leve cukorral fogyasztva gyomorfekély (?) ellen használatos. A „sóska pityóka” (sóban, hájában megfőzött pityóka) vérhas (?), míg a sült pityóka szélhajtó (?) hatású. A „pityókapárló” húgyhólyag gyulladáskor (?) tesz jót.

Az állatok betegségei ellen is jól használható. A nyers pityóka szeletek bűdös virággal (bűdöskővirággal) a tehén köhögése, vereshagymával gyomorméregzése ellen jó. A moslékba belevágott fagyos pityókát a juh „sárvize” és „metyele” esetén adják addig, amíg meggyógyul.

202. Sorbus aucuparia L.; belekenyer, belekenyér. A belekenyer kéreg főzete fájós fogba öblögetni jó, szünteti azt (?), de jó hatása van gyomorméregzésre (?) és vérhas (?) esetén is. Leveléből készült tea hashajtó (?) hatású. Az érett bogoyótermések akár nyersen, akár szárítva és teának megfőzve étvágycsináló (?), magas vérnyomás (?) és vesekő ellenes (+) hatású, úgyszintén a cukorhaj (?) ellenszere is.

A kérgéből készült tea gyomorgyulladás, gyomorméregzés és vérhas (borjú) ellen használatos az állatgyógyászatban.

203.(!) Spinacia oleracea L.; spenót, spenótlapi. A spenótból készült ételk vérpótló (?) hatásúak.

204.(!) Stellaria media (L.) Cyr.; tyúkorrffű. Leveles szárának zúzálékát sóval összekeverve ütközetre, romlásra (?), sebre (?) teszik borogatóként.

205. Symphytum officinale L.; nadály, fekete nadály. A fekete nadály gyökerének reszeléke, föld feletti részeinek főzete jó borogató repedés (+), törés (+), „csontszűj” (csonttritkulás) (?) esetén. A gyökér reszeléke édes tejjel összefőzve kelések (+) borogtatására alkalmas, míg gyógyszereszes, csípős borsos

keveréke az ekcémás (+) bőr kenésére használatos. Az egész növényből készült főzet aranyereseknek (?) hatásos fürdő.

Az állatok gyógyítására is gyakran használatos. Teája vérhas, „vérhúddás” esetén itatódik, külsőleg a tehén és juh tőgyromlása, míg halaló fűvel összefőzve a ló lábtörésének (?) borogatására, de a disznó lábának öntözésére is használatos.

206.(!) Syringa vulgaris L.; fehér boroszlán, fehér orgona. Levelét seborogatóként használják (?), de jó repedésre, törésre is. A borogatásra használt főzet a trombózisos (?) lábára rátéve is jól tesz. Fehér virágainak zúzata tejszínnel és cukorral összekeverve kenőcs formájában a bőrszárazság ellen orvosság.

207. Taraxacum officinale Webb.; cikória, gyermekláncfű, lánclapi, pitypang, sárgavirág. A szárított cikória gyökeréből készülő főzet epe- (+) és májfájás (+) ellen, míg a virágaiból készült szirupjának (100 virág, 1 kg cukor...) köhögés, fojlás, tüdőasztma (?) esetén van hatása. Levele főzete, de maga a levél is reuma esetén jó borogatószer (?). Teája elhízás esetén is jól tesz vizelethajtó hatása (+) révén.

208. Theobroma cacao L.; kakaó. Elkészítve kávénak vérnyomásemelő hatása van (?). Exotikus élvezeti cikk.

209. Thymus spp.; kakukkfű, mezei csombor, vadcsombor. Leveles föld feletti részéből hajhullás (?), korpásodás (?) ellenes és szeplőirtó (?) tea készül. Szájöblögetőként, szájpenész (?) esetén is felhasználható. Máj betegsége – sárgaság (?), bélgyulladás ellen is ismert. Vérnyomáscsökkentő (?) és vizelethajtó tulajdonságot (?) is tulajdonítanak neki. Leghatásosabb azonban köhögés (+), légcsőgyulladás (+) és tüdőasztma (+) esetén.

Vadcsombort rágnak a gyomorgyulladásos tehénnel is.

210. Tilia cordata Mill.; szádokfa, szádogfa, hársfa. A hársfavirág főzetét főleg hűléses megbetegedések esetén használják, így rekedtség, köhögés (+), nátha (+), torokfájás (+), s mézzel keverve tüdőgyulladás (+) ellen. Jó izzasztószer (+). Nyugtató hatásánál fogva jó az idegeknek (+). A kergéből főzött tea hasmenés (?), bélgyulladás (?) esetén jó. Vizelethajtó hatását is ismerik (+).

211.(!) Trifolium pannonicum L.; fehér herebotikó, nagy fehér herebotikó. Virágjának főzete fojlás (?) és tüdőgyulladás (?) ellen használatos.

212. Trifolium pratense L.; piros here, piros herebotikó. Hűléses betegségek (+) ellen készül tea belőle.

213. Trifolium repens L.; fehér here, fehér herebotikó, fehér herevirág, vadhere. Teáját torokfájás (+), vesegyulladás (?) és idegnyugtatóként (?) használják. Jónak tartják fehér folyás (?) esetén is.

214.(!) Triticum vulgare Vill.; búza. A melegített búzára fekvé vesegyulladás (?) enyhíthetnek. A búzakorpa (derce) leforrúzva a lábizzadás (?) , édes tejben megáztatva „kelisre”, daganatra (?) használatos. A finom liszt elkeverve égésbe sebekre (?), szeszszel pedig eredésre volt használatos.

A forró tejet és búzadércét összekeverve a juh szájsindésekor alkalmazták. A savanyú kovászle a disznónak gyomorsülés esetén tett jól. Szappanos forrásvízben vajjal, olajjal keverve sósan „gelesztahajtó” szerként használatos a tehénnél.

215.(!) Tropaeolum majus L.; sárog sarkantyú, sárga töcséres. Levelének főzete hasmenés (?) ellen jó.

216. Tussilago farfara L.; békavirág, martilapi, sárgavirág. Levelét nyílt sebekre és égési sebekre borítják (?). Pipába tett szárított levelét görcsös köhögés (+) ellen szívják. A levél teája izsákossg (?) ellen is használatos. Virágjából készült tea köhögés, szármásköhögés (+), hörghurut (+), mellhártyagyulladás (+) és tüdőasztma (+) esetén hatásos. A virágból főzött szirup fojlás (+) és szilikózis (+?) esetén igen jó gyógyszer.

A tehén lába, ha varas, leveléből készült főzettel kell borogatni.

217. Urtica dioica L.; csihán, csihány, csalán, csipős csihány. Sokféleleppen és sokféle betegség ellen felhasznált növény. Gyökeréből készült főzet hajhullás, korpásodás (+), kiütés (viszketegség) (+), sárgaság (?) és timsóval összefőzve ülfürdőként aranyér (+) ellen jó. A „csihánygy”, vagy a csihánnal való megveregetés gyógyította a szívasztmát (?), a hűléses megbetegedéseket (zsába) (?), s a huzattal (?) is jól tett. A zöld, leveles csihán, de a „kimagzott” csihán is sokféleleppen volt használva. Teaként elkészítve ekcémára (+) borogatóként, égési sebre sebtapaszként (+), patanásos arcnak lemosószerként és vizelethajtóként (+) használják. Más anyagokkal elegyítve szintén jó hatású különböző betegségek ellen. Így cukros leve vértisztító (?), szeszben elmorzsolva, kioldva ízületi fájdalmak (+) bedörzsölőszereként, kamillával összefőzve a bőr szárazsága (+) s leostyán levéllel társítva izzasztószerként, elhízás (+) ellen használatos. Felforrósított csalánlevelekre ráülve megszakadt a terhesség (?).

A tehének és juhok sindése esetében csihánt forráznak, s azt adnak, s levét itatják a beteg állattal. A disznók mindenféle betegsége ellen jó a csihán, úgy szintén a baromfinak is keverttel elegyítve. A tehén tőgyének kígyó által történt megmarásakor vízben áztatott kígyóbőrrel súrolták a tőgyet, s kilenc szál csihánnal veregették azt. Mágikus gyógyításmóddal (ráolvasással) is társították a mechanikus gyógyítást.

218. Vaccinium myrtillus L.; áfonya, fekete áfonya, fekete kokozja, kokozja. Leveles ágaiból főzött tea hasmenés (+), gyomorgyulladás (+), vérhas

(+?) ellen használt. A bogycók szeszes oldatban szintén jó gyomorfogó (+) hatásúak és vértisztítók is (?). Kórójának főzete fuszulykahüvellyel és nyírfalapival cukorbetegség (+) ellen hasznos. Jó lehet ágybavizelés (?) esetén is.

Kórójának főzete a tehén vesegyulladásáa esetén használatos.

219. Vaccinium vitis – idaea L.; piros kokojza, kokojza. A piros kokojzakóró teát vesefájás, vesegyulladás (+) esetén adagolják. Javasolják még idegnyugtatóként is (?).

220. Veratrum album L.; ászpa, zászpa. A gyökeréből főzött zászpalevet vágott dohány- és káposztalével keverve, érlelve, a keverékkel hajjat mos-tak, majd lekötötték a tetvek (fejtetű) ellen.

Az állatgyógyászatban is a zászpalevelet külső élősködők, tetvek ellen főzték a tehén, kecske, disznó esetében. Ugyancsak ez a lé jó öntözőszer rüh (ló) és var (juh) esetén. Megjegyzendő, hogy a lemosott állatot azonnal letakarják, mert mérgező.

221. Verbascum phlomoides L.; ökör-farkkóró. A kórójából főzött teát „fojlás” ellen használják (+).

222. Viola odorata L.; ibolya. Külsőleg levelelének teája és a levél az ekcémás (?) bőr borogatásáa hasznosítható, belsőleg gyomorfájás (?) ellen jó.

223. Viola tricolor L.; fecskefű, fecskevirág, vadárvácska. Teája hűlés (?) ellen, borogatóként reumára (?) és bőrbetegségek (+), gyulladásoos sebek (+) ellen használatos. A női nemi szervek gyulladása esetén jó lemosó szer (?).

224.(!) Viola witrockiana Gens.; árvácska. Teáját köhögés (?) ellen fogyasztják.

225.(!) Vitis vinifera L.; szőlő. A savanyú bor gyömsorsavhiánykor használatos (?), emeli a vérnyomást is (?).

226. Zea mays L.; kukorica, törökbúza. A főtt kukorica elhízás (+) ellen hatásos, a pattintott kaka-s gyömsorsavtölténgés (?) ellen. A torzsavirágzat „ba-jusza” megfőzve vizelethajtó (+), vízhólyaggyulladás (+) és vesekő esetén (+) hatásos. A pergelt kukoricaliszt vízzel elkeverve s bőrrre tapasztva jó a bőrszíros-ság (?) ellen. Tejben áztatva viszont a kelisre jó (?), kifakasztja azt. A forró puliszka ekcémára (?) téve esők-kenti a fájdalmat.

A puliszkaliszt lósódsi maggal, bükkfakéreg-gel ecetesen a tehén vérhasa esetén, míg hályogké-kővel keverve a kehes lónak jó. Dögvészkor szénamul-hás törökbúzaakevertet adnak a baromfinak.

Pótlék (P)

1. Szénamulha. A szénatöredék és különböző növények magjai képezik. Forró vízzel leöntve izzasz-tószerként, hűléses, náthás esetekben, felfázás, vízhó-lyaggyulladás esetén használják. Párját belelegezve szívasztma és tüdőasztma ellen használják. A széna-mulha fürdő aranyér ellen is jót tesz. A pára fűlfájás, fűlfolyás esetén is hasznosítható.

Az állatgyógyászatban a szénamulha forráza-tát kenderzsákra öntik s borogatják a tüdőgyulladásos tehenet, vesegyulladásos lovat. A szénamulha pára jót tett a csitkőkehé, kehe esetén is, az állat fejére húzzák a zsákok, hogy a ló lélegezze be.

2. Lóganyé tea, lódió tea. Kamillát és „lódiót” főztek össze gézbe csavarva. A keletkező tea köhögés, tüdőgyulladás ellen volt jó. A kis gyerme-keknek a csitkő, míg a felnőtteknek a „lódió” volt a hatásosabb. Az iszákos embernek is lóganyé levelet csa-vartak le a torkán.

3. Marhaganyé. Sóval meghintve, egy fehér rongyba betéve hatásos borogató volt az égett sebre.

4. Hangyaboly. A fenyőcserekléből készült hangyaboly mindenestől megfőzve hűléses betegségek esetén jó fürdővizet szolgáltat. Teája is iható.

2. A csikszentdomokosi ember- és állatgyó-gyászatban használt növények felhasználási módjának mutatója

2.1. Embergógyógyászat

- agyvérzés (gutta) 107(?); alkoholmérgezés 118(?); altató 105(+), 111(?), 144(+); angolkór ellen 153(?); aranyér, ellen 27(?), 38(?), 42(!)(?), 114(?), 127(?), 142(!)(?), 144(?), 172(+), 205(?), 217(+), P1;
- „árpa” ellen 127(+); ágybavizelés 218(?);
- belsővérzés 4(?), 51(+);
- bélbetegségek 57(+), 154(?); bélféreg, bél-giliszta ellen 80(?), 159(?), 193(?); bélglyulladás ellen 107(+), 125(!)(?), 209(?), 210(?); bélhurut ellen 161(?); bélhurut ellen (kicsiknek) 166(+); bolhaűző 14(?), 38(+), 41(?), 111(?), 137(?); borjúorobánc 47(+); boro-gatás a lábszárra 160(?); bőrbetegségek esetén 12(!)(?), 26(+), 57(?), 223(+);
- cukorbaj, cukorbetegség 74(?), 94(?), 123(?), 134(+), 174(!)(?), 202(?);
- csalánkiütés 4(?); csemer ellen 127(?); csipázás 127(+); csonterősítő 76(?), 123(?); „csontszűj” (csontritkulás) 205(?); csuklás 28(?), 70(!)(?), 178(?);
- daganatra 89(?), 106(?), 167(?), 192(?), 214(!)(?); darázs csípés ellen 70(!)(?); dohányzásról való le-szokás 10(+), 36(?), 38(+), 99(?), 130(?), 174(!)(?), 186(?);

- ekcéma borogatása 10(?), 25(!)(?), 26(+), 38(?), 47(+), 107(?), 137(!)(?), 153(?), 172(?), 184(?), 190(?), 217(+), 222(?), 226(+); ekcémára 226(?) - forrón; ekcémás bőr 205(+)- kenése; elhízás ellen 28(+), 70(!)(?), 112(?), 125(?), 137(!)(?), 217(+); eltörött testrésze 192(?) - fürdőzés; epefájás 57(+), 70(!)(?), 98(+), 207(+); epegörcs 130(+); epegyulladás 176(!)(?); epekő ellen 118(+), 174(!)(?); epekő 38(+), 40(?), 65(?) - elhajtó; epeműködést javítja 66(+); eredésre 43(!)(?), 48(!)(?), 76(?), 91(!)(?), 111(+), 124(+), 127(+), 145(!)(?), 154(?), 181(?), 214(!)(?) - szesszel; epetisztító 118(?);

- égési sebre 1(!)(?), 48(!)(?), 107(+), 121(+), 127(+), 214(!)(?), 216(?), 217(+), P3; égett testrésze 89(?), 201(!)(?); érelmeszesedés ellen 31(!)(?), 42(!)(?), 50(?), 77(?), 118(+), 120(?), 153(?), 199(?); értágító 124(?); étvágycsináló 23(?), 40(+), 57(+), 70(!)(?), 99(+), 123(!)(?), 150(?), 185(?), 202(?); étvágyfokozó 24(+); étvágygerjesztő 36(+); étvágyjavító 18(+); étvágytalanság ellen 111(?);

- fagyásra 24(+), 153(?), 201(!)(?); fagyott testrésze 48(!)(?), 114(?); fájós fogra 202(?) - öblögetni; fájós fejre 48(!)(?); fájós fülbe 196(!)(?);

- fehérfolyás ellen 65(?), 114(?), 127(?), 213(?); fejfájás 33(+), 36(?), 53(!)(?), 78(!)(?); fejtető ellen 137(!)(?), 220(?); fejtisztítás 33(+), 127(?); fekélyes gyomorbántalmak 176(!)(?); felfázás 38(?), P1; fertőtlenítésre 112(?) - bogycit füstölésre;

- fogfájásra 23(?), 83(!)(?), 88(!)(?), 106(+), 118(?), 137(!)(?), 157(?), 182(?), 190(+), 193(?); foggyulladás 190(+); fogínyerősítő 110(+), 147(?); fogínygyulladás 190(+); fogtisztító hatású 154(+); fojlás (aszma) ellen 9(?), 19(!)(?), 42(!)(?), 53(!)(?), 57(?), 68(!)(?), 75(?), 77(?), 99(?), 117(+), 123(?), 130(?), 134(?), 174(!)(?), 178(?), 207(?), 211(!)(?), 216(+), 221(+);

- friss vágásra 7(!)(?); „fökön“-re (sümölcs, szemölcs) 50(?), 62(+), 63(!)(?), 30(!)(?), 125(!)(?);

- fulladásra (aszma) 19(!)(?), 140(+), 160(+); - fülfájásra 26(?), 43(!)(?), 47(?), 73(?), 103(!)(?), 127(+), 190(?), 196(!)(?), P1; fülfolyás P1; fültőmirigygyulladás („mumusz“) ellen 42(!)(?), 103(!)(?);

- „geleszták“ (giliszták) ellen 23(+), 80(?), 84(!)(?), 157(!)(?);

- gennyes sebek 106(?), 160(+)- borogatása, 154(?) - öntözése; gennyhúzó 46(!)(?), 145(!)(?), 146(!)(?), 148(!)(?); görcsoldó 42(!)(?), 55(+), 96(!)(?), 112(+), 155(+); görcsös köhögés ellen 216(+);

- pipázás; grippe 23(+); - gusa, gusásodás (golyva) ellen 27(?), 38(?), 172(?), 190(?); gutta (agyvérzés) 107(?);

- gyenge szem erősítése 164(!)(?) - lemosó-szerként;

- gyomorbetegségek ellen 57(+); gyomorrégés csillapítására 18(+), 48(!)(?), 107(+), 113(!)(?), 138(!)(?), 174(!)(?), 185(?); gyomorfájás ellen 26(+), 32(!)(?), 39(!)(?), 66(?), 99(?), 140(?), 182(?), 222(?); gyomorfekély ellen 18(+), 26(+), 45(!)(?), 66(?), 177(!)(?), 201(!)(?); gyomorfertőtlenítő 18(+); gyomorfogó, gyomormenés ellen 21(?), 56(?), 91(!)(?), 94(+), 123(?), 124(?), 185(?), 218(+); gyomorgyulladásra 127(+), 130(+), 166(+), 201(!)(?), 218(+); „gyomor meg van sülle“ (kisgyermeknél) 148(!)(?); gyomormérgezés ellen 127(?); gyomorműködés elősegítésére 181(?); gyomorsavhiány pótló, gyomorsavpótló 48(!)(?), 78(?), 113(!)(?), 126(!)(?), 169(!)(?), 186(?), 200(!)(?), 225(!)(?); gyomorsavtermelés serkentő 40(+); gyomorsavtúltengés ellen 124(?), 138(!)(?), 185(?), 226(?);

- gyulladásra (bőr-) 43(!)(?), 136(!)(?), 149(+); gyulladássos sebekre 223(+);

- hajhullás ellen 21(?), 24(?), 33(+), 47(+), 50(?), 91(!)(?), 97(!)(?), 111(?), 114(?), 127(+), 137(!)(?), 150(?), 189(?), 209(?), 217(+); hajmoly 10(?), 137(!)(?); hasadós ekcéma 154(?); hasfájás ellen 55(+), 133(!)(?); hasfogó 111(+), 170(+); hashajtó 48(!)(?), 61(!)(?), 100(?), 121(+), 169(!)(?), 175(+), 180(+), 184(?), 202(?); hasmenés ellen 44(?), 59(?), 60(+), 94(+), 107(+), 130(?), 140(?), 141(!)(?), 151(!)(?), 166(+), 172(+), 182(+), 184(?), 210(?), 215(!)(?), 218(+); hasfűsz ellen 89(?); havivérzés zavarait szünteti 4(?), 51(?), 166(?);

- hányás ellen 69(!)(?);

- himlő („apró“) ellen 127(?);

- hörghurut ellen 216(+);

- húgyhólyaggyulladás ellen 18(?), 127(?), 130(?), 150(+), 168(+), 181(?), 201(!)(?) (pityókapárló);

- huzattól 217(?);

- hűlés, hűléses betegségek esetén 1087(+), 114(?), 116(!)(?), 130(?), 143(?), 166(?), 181(+), 182(?), 192(?), 201(!)(?), 212(!)(?), 223(?), P1, P2;

- hűstő hatású 132(+), 133(!)(?);

- idegesség ellen, idegnyugtató 77(+), 105(+), 114(?), 130(?), 143(?), 160(?), 182(?), 192(?), 213(?), 219(?);

- iszákosság ellen 38(?), 190(?), 216(?), P2;

- izzadságátlószer 118(?), 172(?); izzasztószer 127(?), 130(?), 190(+), 192(+), 210(+), 217(+), P1;

- izomgyulladás borogatása 38(?);

- ízületi fájdalmak ellen 21(+), 217(+);

- kábfő erejű 139(?);

- keléses sebekre 64(!)(?), 121(+), 149(+), 154(?), 205(+);

- „kelis“-re (kelésre) 24(+), 27(?), 46(!)(?), 76(?), 91(!)(?), 101(?), 106(?), 111(+), 121(+), 160(+), 214(!)(?), 200(!)(?), 226(?);

- kézdaganatra 18(+), 99(?), 182(?);
 - kiütésre 127(+); kiütéses bőrre 18(+), 38(?),
 42(?); kiütések lemosása 172(?);
 - korhelyállapot (ittasság után) 23(?); korpá-
 sodás ellen 111(?), 209(?), 217(+);
 - köhögéscsillapító 24(+), 33(+), 55(?),
 84(!)(?), 87(+), 143(+); köhögés ellen 8(+), 15(+),
 30(!)(?), 42(!)(?), 45(!)(?), 76(?), 77(?), 81(?),
 109(!)(+), 111(+), 114(+), 116(!)(?), 130(?), 132(+),
 133(!)(+), 154(?), 156(+), 160(+), 167(+), 171(+),
 181(+), 182(?), 207(?), 209(+), 216(+), 224(!)(?), P2;
 köptetőszér 124(+), 130(?), 154(?), 167(+), 191(?);
 - külső sebre 18(+);
 - lábdagadás 99(?); lábfejás 185(?) - párolása;
 lábgyökerek ellen 142(!)(?) - borogatás; lábizzadása
 ellen 47(+), 214(!)(?); lábtörés 38(?) - borogatószer;
 lábvizketés 45(!)(?); lázcsillapító, csökkenti a lázat
 73(?), 201(!)(?);
 - légszűrés ellen 109(!)(+); légszűrés ellen
 209(+); légszűrés ellen 171(+), 192(?);
 - magas vérnyomás ellen 28(?), 42(!)(?),
 77(?), 88(!)(?), 99(?), 118(+), 153(?), 202(?); mandu-
 lagyulladás, mandulafájás ellen 73(?), 154(?), 190(+);
 - májbaj, májbetegség ellen 18(+), 64(!)(?);
 94(?), 98(+), 120(+), 123(?), 128(?), 132(+), 167(?),
 193(?); májfájás ellen 57(?), 70(!)(?), 130(?), 207(+);
 májműködést javítja 66(+); májtisztító 15(?);
 - „mejfájás“ 125(!)(?); mellhártyagyulladás
 49(!)(?), 50(?), 137(!)(?), 216(+); méhcsípés ellen
 24(?), 70(!)(?), 150(+); - bedörzsölni;
 - „mumusz“ (fültömirigygyulladás) 130(!)(?);
 - napszúrás ellen 149(?); nátha ellen 23(+),
 112(+), 143(?), 189(+), 210(+), 223(?), P1;
 - nemi izgatószer 139(?); nemi szervek gyul-
 ladása 50(?) - borogatás; női nemi szervek gyógyítása
 82(!)(?) - tea; női nemi szervek gyulladása 223(?) -
 lemosószer;
 - nyílt sebekre 216 (?) ; nyugtató hatású (ide-
 geknek) 184(?), 210(+);
 - oldalborda töréskor 137(!)(?) - borogatók;
 orbáncra 47(+), 154(?); orrvérzés ellen 57(?);
 - pattanásos arcra 2(!)(?) - pakolás, 127(+)
 - borogatás, 217(+)
 - lemosószer; pattanás ellen 38(?),
 45(!)(?), 47(+), 70(!)(?), 119(!)(?);
 - pajzsmirigygyulladás esetén 66(?), 117(?);
 - poloska ellen 52(?), 157(!)(?) - füstölés;
 - puffadás ellen 28(+);
 - „reuma“ (reuma) ellen 195(!)(?) - bedör-
 zsolószer; 47(+), 49(!)(?), 122(?) - borogatás, 38(?),
 207(?) - borogatószer; 192(?) - daganatok; 165(+),
 189(+)
 - fürdő, 83(?) - fürösztő fürdő; 112(+)
 - tea; rekedtség ellen 12(!)(?), 36(+), 185(?), 210(+)
 és 112(+)
 - „megengedi a beteg hangszálat“; rendetlen

vérzés esetén 82(!)(?); repedésre 205(+), 206(!)(?) -
 borogatószer;
 - „romlás“-ra 204(!)(?);
 - rüh (var) ellen 91(!)(?), 187(+); rühös (va-
 ras) testre 48(!)(?);
 - sárgaság ellen 11(?), 13(!)(?), 51(?), 62(+),
 64(!)(?), 77(?), 84(!)(?), 127(?), 167(?), 174(!)(?),
 178(?), 185(?), 209(?); sárgasággyanús betegnek
 154(?) - aromaterápia;
 - sebre 20(!)(?), 22(+), 43(!)(?), 72(!)(?),
 74(?), 89(?), 95(!)(?), 114(?), 119(!)(?), 127(+),
 146(!)(?), 150(?), 204(!)(?); sebek borogatására
 104(!)(?), 163(?), 185(?), 206(!)(?); gennyes sebre
 106(?), 154(?); kelés sebre 64(!)(?), 121(+); nyílt
 sebre 145(!)(?) - sebtapas;
 - szármásköhögés 114(+), 166(?) - főzete;
 174(!)(?) - szirup; 22(?), 36(+), 49(!)(?), 54(!)(?),
 68(!)(?), 143(+), 216(+); szájfájás esetén 40(?),
 200(!)(?); szájkicsattogás ellen 38(?) - tea; szájpenész
 40(?), 110(?), 127(+), 147(?), 183(+); 209 (?) - öblö-
 getőszér;
 - szepplő ellen 70(!)(?), 78(!)(?) - borogatás;
 96(!)(?), 163(?) - leve; szepplőirtó 209(?) - tea; szem-
 fájásra 167(?) - párolni; 190(?) - öblögetésre; szem-
 gyulladásra 107(?), 108(?) - borogatás; szédülés ellen
 23(+), 28(?); szélhajtó 14(+), 24(!)(+), 29(!)(?),
 48(!)(?), 153(?), 155(+), 158(!)(?), 201(!)(?);
 - szívbetegeknek 117(+); szíverősítő 51(?),
 75(?), 77(+); szívfájás ellen 51(?), 85(?); szilikózis
 ellen 36(?), 47(?), 115(!)(?), 154(?), 216(+?); szívnyug-
 tató 73(+), 117(+); „szívrehoma ellen“ 75(?);
 - „szökések“ (pattanás) ellen 47(+);
 - „szunyákcspés“ ellen 70(?), 163(?);
 - tejelyalasztás fokozása 55(?), 192(?); ter-
 hességmegszakításra 150(?), 172(?); „felforrósított
 csalánlevelekre ráülve megszakadt a terhesség“ 217(?);
 - tisztítja a vesét 140(?);
 - torokfájásra 3(!)(?), 28(?), 38(?), 57(?),
 112(+), 129(?), 130(?), 132(+), 154(?), 160(?), 189(?);
 210(+), 213(?); 37(?), 111(+)
 - öblögető; torokgyík
 (diftéria) ellen 154(?); torokgyulladásra 200(!)(?);
 törésre 197(!)(?), 205(+), 206(!)(?);
 - trombozisos lábra 206(!)(?) - főzet;
 - tüdőasztma (fojlás) ellen 18(?), 36(?),
 42(!)(?), 190(?), 207(?), 209(+), 216(+), P1; tüdőbaj
 ellen 17(!)(?), 30(!)(?), 48(!)(?); tüdőerő-sítő 48(!)(?);
 tüdőgyulladás ellen 23(+), 36(?), 50(?), 73(?), 130(?),
 167(?), 185(?), 210(+), 211(?), P2; tüdőkaverna ellen
 121(?); tüszentést segíti 123(?);
 - ütésre 106(?); ütözetre 204(!)(?) - borogatóként;
 - vakbélfájásra 142(!)(?); vaktüésre 197(!)(?);
 var (rüh, rühösség) ellen 52(?), 91(!)(?), 157(!)(?);
 vágásra 89(?);

- vesefájásra, vesegyulladásra 12(!)(?), 13(!)(+), 38(?), 150(+), 151(!)(?), 213(?), 214(!)(?), 219(+); vesekő ellen 174(!)(?), 202(+), 226(+); vesekőoldó 47(+); vesetisztító 79(!)(?), 168(+); vérbaj esetén 179(!)(?); vérhas ellen 14(?), 21(?), 59(?), 77(?), 91(!)(?), 94(?), 107(+), 125(!)(?), 140(?), 144(?), 154(?), 161(+), 188(?), 201(!)(?), 202(?), 218(+); vérkeringés serkentő 35(!)(?); vérnyomás ellen 23(+), 30(!)(?), 40(+), 76(?), 152(!)(?), 178(+), 191(?), 193(?), 209(?); vérnyomás emelő 46(!)(?), 71(?), 178(+), 179(!)(+), 208(?), 225(!)(?); vérpótlószér, vérszegényeknek 46(!)(?), 178(+), 203(!)(?); vértisztító 2(!)(?), 46(?), 57(?), 134(?), 184(?), 217(?), 218(?); vérzéscsillapító 7(!)(?), 74(?), 145(!)(?), 166(+), 172(+), 189(?);
- „vizérré”, „vizér fekélyre” 114(?), 160(?) - borogatás; „vizérré”, „vizeres” lábra 89(?), 192(?) - füröszük; vizérré 2(!)(?) - pakolás; vizelethajtó 11(+), 24(+), 29(!)(?), 33(+), 47(+), 55(?), 59(+), 112(+), 153(+), 155(?), 168(+), 178(+), 192(?), 207(+), 209(?), 210(+), 217(+), 226(+); vizelethajtó 118(+); vízahajtó 56(+), 79(!)(?), 114(?), 150(+), 151(!)(?), 156(?); vízholdagyulladás 11(?), 29(!)(?), 38(?), 226(+), P1; vízkórág 11(?), 12(!)(+), 103(!)(?), 150(+), 168(+); viszketegség (kiütés) ellen 217(+); vitaminforrás 182(+), 185(!)(+);
- zúzódásra 89(?);
- zsába ellen 42(!)(?), 217(?).

2.2. Állatgyógyászat

Baromfiak: baromfiak bármilyen betegsége ellen 157, 217; dögvész 226; izületes tyúk gyógyítása 24; májfájásos tyúknak 24, 52, 137(!); „nem hányja ki a gyöngyeit” (pulyka) 157(!); szárnyas állat mindenféle betegsége ellen 24; tetves tyúk kezelése 52; tyúkfész esetén 14, 23, 137(!), 157(!);

Kutya: „gelesztás” kutya kezelése 23, 52; veszttség ellen 154, 157(!);

Disznó (sertés): agyhártyagyulladás, fejfájás, fej megdagadása 102(!) - gyökérhúzás; „gelesztás” ellen 23, 84, 157(!); gyomorgyulladás 14, 125(!), 188; gyomormentés 141(!), 187, 188; gyomorsülés esetén 2(!), 125(!), 127, 214(!); lázcscillapító 14, 126(!); megcsemerlés 23, 126(!); mindenféle betegségek ellen 61(!), 102(!), 217; rühös (varasos) disznó gyógyításra 36 - öntözés; sertésorbánc ellen 14, 47, 99; tetvek ellen 52, 220; torokgyík ellen 131(!) - fűzet; tüdőgyulladás 36 - sós, ecetes borogatás;

Juh: apró ellen 194(!); felfúvódás ellen 24, 48(!); gyomorgyulladás esetén 107, 188; gyomormenés ellen 107, 140, 187, 188; körömfájás, körömsindéskor 62, 89, 200(!); „mete” ellen, metélyes juhnak 50, 153, 194(!), 201(!); nyelvdaganat, nyelvhólyagosodás ellen

40; sárvíz gyógyítására 47, 50, 153, 194(!), 201(!); szájfájás, szájsindés 40, 151(!), 200(!), 214(!), 217; tőgyromlás 205; tüdőgyulladás 36 - borogatás; üleméresedés (lábfej) 189, 194(!); varas (rühös) juh 91(!) 220 - locsolni; vérhas ellen 107, 140, 188, 205; vérülés (csemer) 157(!) - borsos tejet itatni;

Kecske: kecsketetű ellen 220 - lemosni; körömfájás 62; orbánc (?) ellen 47;

Ló: csitkőkehe (csuma) 121, 194(!), P1; daganatra 197(!); étvágygerjesztő 38; folyókehe ellen 194(!) - zablára téve; gyomorgyulladás, gyomormenés 107, 121, 187, 188; jégbevágott láb 89 - locsolni; kehes lónak, kehe ellen 5(!), 34(!), 36, 41, 42(!), 50, 84(!), 91, 102, 121, 125(!), 189, 194(!), 226, P1; „kelisre” 101(!), 121; lábtörés esetén 205 - öntözés, borogatás; sebekre 34(!), 89, 121, 125(!), 154, 163, 173(!), 197(!); száraz kehes lónak 36, 45(!), 102, 121; szemhályogra 137(!) - szembefújni; szőrférges lónak 45(!), 194(!); vesegyulladás P1 - forrázatával borogatni; vérhas esetén 107, 188 - tea; vérzéscsillapító 7(!);

Tehén (szarvasmarha): békavar, lába ha varas 86(!), 216; „elakda a vize” 93(!); felfúvódás, felpuffadás, „megfújja magát”, puffadás esetén 24, 99, 137(!), 194(!); gyomorfogó 91(!); gyomorgyulladás 13(!), 24, 50, 80, 107, 150, 151(!), 188, 194(!), 201(!), 209; gyomormenés ellen 6(!), 21, 47, 55, 91(!), 99, 107, 135(!), 140, 141(!), 166, 172, 187, 188, 201(!); gyomormérgezés esetén 125(!), 189, 201(!); gyomorsülés ellen 11, 12(!), 24, 48(!), 93(!); ha megmarja a kígyó 189, 217; ha kijött a borjútartója (méhlepénye) 144; ha megmarja a medved (menyét) 189; ha megszopja a béka 189; indaganatra 62 - mosására; „imely”, „nyüvek” (májmetely lárvája) ellen 11, 163; köhögés esetén 201(!); körömfájás, körömsindés 89, 154, 200(!); kisebített csics 154 - ír; lábcsavarodás 62, 191 - mosás, borogatás; „megáll a kőrője” (kérődzése), nem kérődzik 80, 137(!), 151(!); megszakadás esetén 112, 142(!); nyelvdaganatra, nyelvhólyagosodásra 40, 121; nyaka feltörök 89, 154 - locsolás; orbánc 47, 153 - kenőcs; „poklát elhajtani” 4; sebek 89, 153, 197(!) - lemosása, kenése; szájfájás, szájsindés 40, 97(!), 151(!), 200(!), 217; tőgygyulladás 18, 188 - borogatás; tőgyromlás 189 - füstölés, 205 - tea; tüdőgyulladás 36, P1; testén lévő daganat 192, 197(!) - öntözése; varas (rühös) tehén 47, 91(!) - kezelése; vesegyulladás 58(!), 150, 218; vérhas 21, 91(!), 107, 127, 140, 162(!), 188, 201(!), 205, 226; „vérhuddás” esetén 42(!), 57, 58(!), 107, 112, 142(!), 198(!), 205; vérvelés ellen 112; tetű ellen 220 - lemosni;

Más: parkányirtás 102(!); más rágcsálóirtás 102(!).

Adatközlők

1. ALBERT András (1906)
2. ALBERT Andrásné KURKÓ Emerencia (1908)
3. ALBERT Károly (1916)
4. BARA Lajosné KEDVES Juliánna (1925)
5. BOROS Dávidné KEDVES Emerencia (1925)
6. GÁLL Ignác (1934)
7. KARDA Péterné OPRA Viktória (1903)
8. öz. KEDVES Lajosné KRISTÁLY Regina (1939)
9. KOPACZ Mártonné FERENCZ Terézia (1906)
10. KRISTÁLY Albert (1888)
11. KRISTÁLY Józsefné KEDVES Amália (1926)
12. öz. KURKÓ Györgyné KARDA Amália (1904)
13. LÁSZLÓ Félix (1922)
14. MARKALY Lajosné KRISTÁLY Juliánna (1949)
15. MÁRTON Ágoston (1904)
16. MÁRTON Ágostonné LÁSZLÓ Ida (1911)
17. MÁRTON Dávidné (1910)
18. MÁRTON Sándorné ALBERT Rózália (1910)
19. TIMÁR Ignácné BARA Erzsébet (1914)
20. TÖRÖK Illyés (1899)
21. TÖRÖK Illyésné SÁNDOR Amália (1905)

Irodalom

1. NYÁRÁDY, A.; VICOL E. C. (1969): **Contribuție la un proiect pentru cartarea florei din Republica Socialistă România.** Lucr. Șt. Inst. Agr. „Dr. Petru GROZA”. Cluj. Seria Agr. 25. 142–152.
2. LEHRER, A. Z.; LEHRER, M. M. (1990): **Cartografierea faunei și florei României** (coordonate arcalografice). Ed. Ceres, București, 232.
3. (...) **Flora RPR-RSR**, Vol. I–XIII. (1952–1976); Ed. Academiei, București.
4. PRODAN J., BUIA AI. (1960): **A Román Népköztársaság flórájának kis határozója.** Mezőgazdasági és Erdészeti Könyvkiadó, Bukarest.
5. JÁVORKA S., CSAPODY V. (1975): **Iconographia florae partis austro-orientalis Europae centralis.** Akadémiai Kiadó, Budapest.
6. CSEDŐ K. (szerk.) (1980): **Hargita megye gyógy- és fűszernövényei.** Marosvásárhely.
7. RÁCZ G., LAZA, A.; COICIU, E. (1972): **Gyógy- és illóolajos növények.** Ceres Könyvkiadó, Bukarest.
8. RÁCZ G., LAZA, A.; COICIU, E. (1975): **Gyógynövények,** Ceres Könyvkiadó, Bukarest.
9. RÁCZ G.; RÁCZ-KOTILLA E.; LAZA, A. (1984): **Gyógynövényismeret.** Ceres Könyvkiadó, Bukarest.

Plante în medicina umană și medicina veterinară populară din Sândomic, jud. Harghita (Rezumat)

Lucrarea prezintă rezultatele parțiale ale cercetării etnobotanice efectuate în anii 1972, 1976 și 1979–1981, în comuna Sândomic, localitatea cea mai nordică a Bazinului Ciucului Superior. Trece în revistă utilizarea în scopuri de medicină populară a 234 de specii de plante, în articole aranjate alfabetic după denumirile științifice (latinești) și cele populare locale maghiare. Atrage atenția asupra plantelor neregăsite în literatura utilizată (6, 7, 8, 9) prin semnul (!) –, iar asupra celor utilizate exclusiv în medicina veterinară cu semnul (!!). Speciile având numărul curent subliniat prezintă interes pentru cercetări științifice de mai târziu.

Plants in Human and Veterinary Medicine in Csíkszentdomokos (Sândomic, Harghita County)

(Abstract)

The paper summarises the result of his five years' (1972, 1976, 1979–1981) ethno-botanical collecting work in Csíkszentdomokos, a settlement in the northeastern part of the Felcsík Basin. It comprises the use of 234 species of plants in ethno-medicine, arranged according to their scientific Latin and local Hungarian names. The species of plants that do not appear in the literature (6, 7, 8, 9) are marked with the sign (!), while those that are used in veterinary medicine are marked with the sign (!!). Those that are underlined indicate the species that are promising from point of their use, or their effects may be the objects of further investigation. The work shows how these species of plants from Csíkszentdomokos can be used in human and veterinary medicine.

Atropa belladonna L. és a hozzá kapcsolódó tudásanyag egy falu növényismeretében

(Kivonat)

A dolgozat a nadragulyához (*Atropa belladonna* L.) fűződő geryeszegi (Maros megye) népi tudásanyag változását vizsgálja, több generáció ismeretein át. 130 év alatt ez a tudás gyakorlatilag eltűnt, akárcsak a növény a faluból. Az 1999-ben véglegesített dolgozat egy korábbi változatát a szerző az 1985. évi csikszeredai etnobotanikai szimpozionon mutatta be, amelynek anyagai 1987-ben már politikailag nemkívánatosnak minősültek.

*

Az ember és növényvilág egykor oly szoros kapcsolata, amely főleg a falu világát jellemezte, századunkban, de főleg az utóbbi 40–50 évben igen meglazult, szétesett. A természet növények közül a nagyüzemi gazdálkodás – a remélt nagyobb terméshozam érdekében – a tájfajtaikat szinte teljesen kiszorította. Az etnobotanika számára jobbára csak az egykor nem szövetkezetesített falvak mezői, konyha-, és virágoskertjei teremnek kuriózumokat. Itt még megmaradtak a kiveszőben levő gabonafélék és konyhakerti növények talaj- és éghajlati viszonyokhoz jól alkalmazkodott tájfajtái. Ezekből fűszer-, dísz-, és gyógynövények még gyakran találhatóak.

Nemcsak a növénytermesztés mikéntje változott, a honos tájfajták vesztek ki a legtöbb helyen, hanem a növények hasznavehetőségének tudománya is megcsappant, holott ez a paraszti tudás egyik leglényegesebb részét képezte a hozzá kapcsolódó hiedelemháttérrel és babonás cselekvésekkel együtt. Meglepően gyors az a változás, amely négy-öt nemzedék életideje alatt

végbement a növényismeretben és a hiedelemvilágban. Az iskolázottság, a médiák, a megváltozott életforma és életkörülmények előbb az emlékek, majd lassan a teljes feledés világába utalták/utalják az ismereteket.

A dolgozat célja a népi növényismeret, a népi gyógyítás és hiedelemvilág egymást érintő, átfedő területén elhelyezhető növény, az *Atropa belladonna* L. ismeretszintjének felmérése egy közösség tudásanyagában és hiedelemvilágában.

A kutatópont kiválasztása tudatos volt. A marosmenti Geryeszeg, szülőfalum, amelynek népi kultúráját évtizedek óta gyűjtöm, és amelyet belülről ismerek. E közösség életének, szokásrendjének sok vonatkozását magam is megélttem, megtanultam, alkalmazkodtam hozzá. Noha rég kiszakadtam e közösségből – amely maga is erősen megváltozott – ennek ellenére ma is tagjának tekint és a gyűjtőmunkámat tisztelve legjobb tudásuk szerint segítenek.¹ Részből ezért is választottam kutatópontnak, másrészt pedig ez a gyűjtés is egy szelete lenne egy majdani falurajznak.

A gyűjtést 1992 áprilisában kezdtem, bár korábban is, más természetű, főleg hiedelemanyag gyűjtésekor már kerültek elő erre adatok, amelyeket ide beépítettem. Azóta évente, minden adandó alkalommal még kiegészítettem, pontosítottam.

A közel kétezer lelket számláló, vegyes lakosságú, zömében (80%) magyar, de román és cigány lakossággal is bíró faluban korcsoportonként válogattam ki az adatközlőket, gondosan vigyázva arra, hogy helybeliek, ne későbbben beköltözöttek legyenek. A megkérdezettek korcsoportjait a következő képpen állítottam össze:

KORCSOPORTOK	
I	7–10 éves
II	10–20 éves
III	20–30 éves
IV	30–40 éves
V	40–50 éves
VI	50–60 éves
VII	60–70 éves
VIII	79–90 éves
IX	Minden 90 év feletti személy

Egy korcsoportban általában 5–7 embert kérdeztem meg. Az adatközlők névsorában csak azoknak a nevét tüntettem fel, akiktől kérdéseimre érdemben választ kaptam. Adataikat gyakran szóserint idézem, nem tüntetem fel az a-zó, i-zó szóalakokat, mert az már nem minden esetben következetes. A tudatos kétnyelvűség, a nyelvjárás, ill. köznyelv használata jól érvényesül beszédjükben.

A kérdéses során a növény helyi nevét, a matragunát² és a köz- és irodalmi nyelvben általánosan használt nadragulyát³ egyaránt, változtatva használtam. Gernyeszegen, akik még ismerték, emlékeztek rá, matraguna, madraguna névvel illették. A falu magyar nyelvjárásában gyakori jelenség a román kölcsönszavak megéléte. A jelenség fordítottja is érvényes, a helybeli románság körében.

A továbbiakban az erre vonatkozó szakirodalom segítségével próbálom a növény lehető legpontosabb leírását adni, azért, hogy összehasonlítási alap legyen az adatközlők emlékezetében élő és elmondott jellemzőkkel.

A burgonyafélék (Solonaceae) családjába tartozó, évelő növény. Vadon, bükk- és gertyánirtásokban, ritkás erdőkben, vágterek mellett utak mentén fordul elő. Gyöktörzse több fejű, a belőle fejlődő 40–50 cm hosszú, 4 cm vastag, vagy ennél nagyobb átmérőjű gyökerei kívül sárgásbarnák, belül szürkésfehérek. Gyökere karó alakú, szennyesfehér színű, enyhé szagú, undorító ízű. Szára 1–1,50–2 méter magas, egyenes, hengeres, tetején elágazó. A száruk hosszúak és bokorszerű termetet kölcsönöznek a növényeknek. Minél öregebbek a tövek, annál több szárat fejlesztenek. Levelai nyelesek, a szár alsó részén szórtak, feljebb párosan állók. Hosszúak, ellipszis, vagy tojásdad alakúak, nyélbekenyedők, ép szélűek, 15–20 cm hosszúak. Virágai levélhórnáljakkal, egyesével, vagy párosan állók; a csésze öt cimpájú, a párta 2–3 cm hosszú, hengeres, harang alakú, szennyes-ibolyaszínű, de lehet ibolyásbarna, belül sárgás alapon bíborpiros ibolyás erezzel. Termése 10–15 mm átmérőjű, lapított gömb alakú, fénylő fekete, lila nedvű, sokmagvú bogvó. Alapjánál az ótágú, csillagszerű maradandó csésze látható. Gyakran

ugyanazon a tövön nyáron a virágok alatt zöld, alább már fekete termések találhatóak. A magvak barnák, átmérőjük kb. 2 mm.

Sok nedvességet, fényt és elegendő meleget igénylő növény. Tenyészideje júniustól szeptemberig tart. Minden része erősen mérgező.⁴

A növény kultúrtörténete a legrégebbi időkig nyúlik vissza. Már a Bibliában is van utalás rá.⁵ Szépítő, gyógyító és erősen mérgező hatását egyaránt ismerték, ismerik. Latin nevének második tagja (belladonna = szépasszony) arra utal, hogy az olasz nép arcát festette vele.⁶ „A belladonna a római úrhölgyeknek arra a csöppet sem veszélytelen szokására utal, hogy ezzel a növényvel tették ragyogóbbá a szemüket, nem kis kockázatot vállalva a szépség érdekében.”⁷

Mint minden gyógynövény vagy gyógyszer, az avatott, segítőképz ember kezében orvososság, de a tudatlan vagy a gonosz jóvátehetetlen bajt okozhat vele. Mérgező, mély alvást, bódulatot kiváltó hatásáról MÉLIUS PÉTER így ír: „Ha sokat iszol a succusában, azaz kifacsart vizében, megöl. Ha gyökerét iszod borban bolondá térszen, elalut mint egy holtat”. Nem veletlenül illeti kőnyvében „bolondfű”, illetve „elalutó szép szőlő” névvel.⁸

Mérgező hatását ismerve, óvakodtak érintésétől, gyerekeknek tiltották a megközelítést is. A növényevő háziállatok ösztönösen elkerülik. Vannak azonban olyan növényevők, például a nyulak, amelyeknek bélrendszerében mérge le bomlik.⁹

Gyógyító hatását a népi gyógyászat és a mai orvostudomány egyaránt ismeri, alkalmazza. A 17. századi orvosi könyv sebgyógyító hatásáról ezt írja: „Az zöld levelét és gyökerét ha mézzel öszvetöröd és egy kis faolajjal ölgited, megrothadt sebet gyógyít”. „Ha az gyökerét öszvetöröd ecettel, Szent Antal tüzeit megoltja” (Szent Antal tüze = orbánc). „Ha két obulusni vagy egy scrupulust, azaz két pénzt nyomónét mézes vízbe vagy méhserben iszol, epét, okádást kitisztít”.¹⁰ Palócföld népi gyógyászatában ez az erősen mérgező növény a 44. helyen áll a gyógyító növények jegyzékében.¹¹ Sajnos, a mi tájaink gyógyító növényeiről ilyen jellegű rangsorolás nem készült.

A modern gyógyszeriparban drogként elsősorban a leveleket (Folium Belladonnae) és kisebb mértékben a föld alatti részeket (Radix Belladonnae) gyűjtik. Hatóanyagai alkaloidok (hioszciamin, ill. a kivonás során keletkezett származékai: az atropin, a scopolamin, a belladonin stb.), neurotrop alkaloidák, a simaizmok tónusos állapotát szüntetik meg, görcsoldó hatásúak. A maszlagos nadragulya kivonatai a legtöbb európai gyógyszerkönyvben hivatalos készítményként szerepelnek.¹² „Fő alkaloidja a hioszciamin... a növényi részek szárítása során, de főleg a kivonatok készítésekor jórészt atropinná alakul. ...Hatására a szembogár tartósan kitágul (midriazis), e célból használják a szemészetben tükörzéshez.”¹³

Nagyon fontos drog, és ezért – természetesen kellő hozzáértéssel és megfelelő óvintézkedések mellett – a gyógyszeripar számára termesztik. Kertekben való termesztésére már MÉLIUS PÉTER is utal, „kertben termő szép szőlőnek” nevezi.¹⁴

A mai gyógynövénykönyvekben is megtaláljuk a termesztésére vonatkozó tanácsokat: „Humuszban gazdag, mélyrétegű talajt igényel, fekvése félmélyéken is lehet ... Téltre a palántákat takarással kell a fagytól óvni ... Nyár végén a levelek legfeljebb egyharmadát le lehet szedni.”¹⁵

Bár alkaloidái szintetikususan is előállíthatók, a gyógyszeriparban igen fontos drog. Gyógyhatása több irányú. Csökkenti a simaizmok görcskészségét, a gyomorsavtúltengést, adagolják tengeri betegség, hányinger és hányás csillapítására. Atropin származékokat tartalmazó gyógyszereket használnak az epehólyag és a húgyutak görcsös állapotának megszüntetésére, a tüdőasztmások esetében a hörgők görcsének megszüntetésére. Gyakorló orvos közlése szerint, manapság már részben háttérbe szorult és nagy körültekintéssel alkalmazzák. Különösen vigyáznak arra, hogy egy asztmás vagy fekélyes betegnek ötnél több injekciót ne adjanak, mert a szervezetben felhalmozódó alkaloida először erős eufóriás állapotot okoz, a beteg nevetőgörcsben tör ki, majd sírni kezd és megmutatkoznak a mérgezés tünetei: az izzadás, a pupillatágulás, a végtagok hidegsége.¹⁶

Gyógyszertárakban kapható készítmények: Foladon, Fobenal, Distonocalm, Calmogastrin, Tusomag, Lisadon, amelyek a növény valamelyik alkaloidját tartalmazzák.¹⁷

Egyes növényeket különleges alakja miatt titokzatosság lengett körül, félelmet ébresztettek, varázserőt tulajdonítottak nekik. Ilyen szignatúras növény a nadragulya, matraguna is. A gyökér emberalakját már MÉLIUS PÉTER Herbáriuma is leírja. „Az gyökere szőrös, mint egy majom vagy szőrös ember lába, de kétfelé hasadt gyökere az hímnak, a nőstínek reátekeregett”.¹⁸ Amint a fenti szövegből is kitűnik, egy kis fantáziával emberalakot is láthat bárki benne. „A mandragórának, más néven embergyökér, vagy szerencsegyökér, arabosan alraun – kis képzelőerővel – emberformára emlékeztető gyökere a középkorban az arannyal egyenértékű volt, mert úgy hitték, hogy akinek birtokában van, annak gazdagságot, azaz szerencsét hoz. Ezért aztán képesek voltak egy-egy gyökérért annyi arannyal fizetni, amennyi a súlya volt.”¹⁹

A növény kultúrtörténetéhez tartoznak azok a közismert irodalmi feldolgozások is, mint MACHIAVELLI Mandragóra című színműve vagy JÓKAI MÓR Sárga rózsza című regénye. Az utóbbiban a népetimológia szerint a „nadráguja emberke” gyökér afrodisziákumként szerepel. A csikósbojtárnak majdnem az életébe kerül a szép kocsmaóslány szerelmi varázslata. Különben JÓKAI jó néhány érdekes adattal szolgál a növényre és a hozzá fűződő babonákra vonatkozóan is.

Ennek a megfelelően terjedelmes előismertetésnek célja az, hogy a szak- és népszerűsítő irodalomban hozzáférhető és egy meglehetősen szűk népi közösség emlékezetében még megőrződött ismeretek összehasonlítását lehetővé tegye. A növény külső leírására vonatkozóan a következő adatokat sikerült gyűjtenem, elsősorban azoktól, akiknek felmenői között valakinek a kertjében volt. Az adatközlők által elmondottakat életkoruk szerint, a legidősebbektől lefelé haladva közlöm. „Matragunája vót BRINZÁRNÉNAK is. Jó nagy, lapus bokor vót.” (BERKMÉRI SÁNDOR, 1896–1992) „Úgy képzeld

el, mint egy nagy bazsarózsa bokrot.” (ERCSE Józsefné KOLCSÁR Róza, 1901–1995) „Olyan vót, mint egy bazsarózsa bokor, kicsi tölcséres, rózsaszín virága vót.” (BÁLINT Mihályné VAJDA Anna, sz. 1923.) „Pontosan úgy néz ki, ahogy a leostyán, csak szélesebb a levele, olyan mint en-nek a néma krumplinak. Jó magasra megnő. Valami olyan bogója vót, csak úgy képzelheted el, mint a bazsarózsa, ha kibimbózik, vagy a szalmarózsa. Olyan halvány lila. Én legutoljára Sáromberkén láttam. Még a Gostatnál dolgoztam '88-ban, szántottam meg a kertjét a mérnök úr nagyanyjának. Az öregasszon kijött, s erősen meghatta, hogy aztat kerüljük ki. Hát én megüsmertem. Most is, ha látnék megüsmerném.” (KOLCSÁR Dezső, sz. 1930.)

A leggyakoribb a bazsarózsaival (*Paeonia officinalis*) és a krumplival (*Solanum tuberosum*) való összehasonlítás.

Megszerzésére, telepítésére, megjelenésére vonatkozóan eléggé ellentmondásosak és hiányosak a közlések. Személyes emlékeit mesélte el az egyik legidősebb adatközlő: „Nagymámának, Gyurikánénak, vót. Mikar én ide jöttöm férjhez, ő itt lakott a szomszédba, édesanyáméknál, s azt mondja, hogy viszek neked is a kertbe egy szerencsefüvet. «Nekem nem kell nagymámá lelke!» «Hadd el fiam, lesz szerencsétek a házba, a ház szerencséjére teszem.» El is hozta a krajcárakat is. Tett a tövire egy fillért, a gödörnek fenekire, ahová elültette. Egy pénzt, egy fillért. Ide elültette a kertbe, azt mondta, hogy csak öntözsem, kúráljam.” (K. R., 1901–1995)

A megkérdezettek közül a fenti kivétellel az ültetéséről, telepítéséről senki sem tudott bizonyosat mondani. A faluban virággal, fűszernövényekkel kapcsolatosan azt tartják, hogy csak úgy marad meg, ha hajtást vagy gyökeret lopnak belőle. A matraguna lopását kizártnak tartották, mérgező volta miatt.

A növény megjelenését valakinek a kertjében szerencse jelének tekintették. Egyik adatközlő így beszél róla: „Az úgy jött oda, úgy kellett kikeljen magától. Azt mondták, hogy szerencse. Azt mondták, hogy úgy búvik ki magától a szerencse.” (TÖRÖK Józsefné PAPP Ilona, sz. 1941.)

Ezt a magától való kikelést csak a fent jelzett egyetlen adatközlő tudta, másoktól rákérdezés alapján sem kaptam hasonló választ. Nem tudták már, hogy azok, akik rendelkeztek vele, honnan, hogyan szerezték.

A gondozását illetően a legtöbb és legpontosabb adatot az a férfi szolgáltatta, aki gyerekként a dédnagyanyjának minden ezzel kapcsolatos tevékenységét végignézte, megélte: „Hát én emlékszek, hogy a vénasszon, nanóm Gyurikáné foglalkozott vele. Télire bétakarta, s ő takarta ki tavasszal. Kibontotta, rendesen megkapálta, porganét tett reá, öntözte, megszedte ügyesen a leveleit. Mintha lánám mast is, piros fonallal átalakította, piros kötővel, hogy ne omoljon széjjel.” (K. D., sz. 1930.)

Azt az idősebb adatközlők valamennyien tudták, hogy a matraguna elpusztult, ha a gazdasszonya meghalt és a hátramaradt hozzátartozók vagy az, akinek ő meghagyta, nem viselte gondját. „Hát nekem elültette, de én nem gondoltam, filtem tülle. Azt mondta, hogy csak öntözsem, kúráljam. Na de aztán kiszáradott, mert nekem nem kellett, nem is akartam.” (K. R., 1901–1995) Az elhanyagolás, vagy a gazdasszony halála miatti pusztulást megerősítette több adatközlő is.

A növényt körülengő titokzatosság, halálisan mérgező volta adhat magyarázatot arra, hogy szándékosan nem merték kipusztítani, mert ha szerencsét hozhat, akkor az elpusztítása bajt is idézhet elő.

A szándékos kipusztításnak meglehetősen furcsa módját beszélte el az az adatközlő, akinek mindkét nagyanyja kertjében volt matraguna. „A másik nagyanyámnak, VAJDA Andrásné KIRILLA Máriának is volt a kertjében, de kipusztult, mert nagyanyám halála után nagyapám minden nap járt hátra és reápisilt a matragunára, hogy pusztuljon ki. Valamiért haragutt reá.” (V. A., sz. 1923.)

A fentieknek homlokegyenest ellentmondanak azok a közlések, amelyek a növény szívdosszágra utalnak; elhanyagolása vagy gazdasszonya halála után minden tavasszal történő megjelenésére vonatkoznak. Ezt mondják arról a

tőről is, amely a környék híres gyógyító asszonyának, VAJDA Györgyné KÁDÁR Juliannának, Gyurikánének a tulajdonában volt. Ő férje halála után a leányához költözött, a matragunát áttelepítette, hozta magával. Késő öregségében a leányára hagyta, aki átültette az udvar másik részébe, és ő is gondozta, ápolta késő öregségéig. Halála után lakása helyére újat építettek, a helyet lebetonozták, de még évekig a beton szélénél előbbűjt a matraguna. Ez volt az a tő, amelyre magam, az alulírott is emlékszem gyermekként, főleg az örökös tiltásra, hogy ott ne járjunk, ne játszadjunk.

A növény halálosan mérgező voltát az idősebb, az ötvenen felüli generáció minden tagja tudta. A szülőknek, nagyszülőknek gondja volt rá, hogy a már járnai tudó gyermekbe beleneveljék a növénytől való félelmet és ezáltal igyekeztek őket megóvni az esetleges mérgezésről. Ugyanakkor jó őrző is volt a gyümölcsfák, cserjék táján garázdálkodó gyermekek ellen. *„Mérges vót. Halálos veszedelem. Mű, gyermekek, mentünk le nagymamákhoz, ott meggy vót, ott alma vót, ott egres vót. Mindig azt mondták, vigyázzatok, hogy mentek bé a kertbe, mert ott van a matraguna, s ha hozzáérték, mind meghaltok. Úgy féltünk attól a matragunától, hogy még közel se mertünk menni, s sokszor még hátra se mentünk a kertbe.”* (P. I., sz. 1941)

A tilalom általános voltát igazolja az előbbi és a következő emlékezés. A félelmetes növény a falu két, egymástól meglehetősen távol eső részében volt. Az merő véletlen, hogy a két adatközlő férj és feleség. *„Dezsőéknél vót egy piros nyárialmafa. Nem vót szabad hozzányúljunk, mert ott vót a matraguna az almafa alatt. Annyi vót az alma alatta, de nem mertünk hozzányúlni. Abból nem vót szabad enni.”* (TÖRÖK József, sz. 1936.)

A mérgezéssel kapcsolatosan egyetlen adatközlő említette, hogy ha a tehén megette, megdöglött tőle.

Emberre vonatkozó, halálos kimenetelű mérgezést egyet ismernek a faluban, amelyet kisebb-nagyobb változtatásokkal, hasonlóan meséltek el. A leghitelesebbnek tűnő változatot köz-

löm, amelyet attól az asszonytól jegyeztem le, akinek a családjában történt. *„Az én egyik nagyanyám, az édesanyám felől való, SUCIU Fironica volt, MALOS Mihainé. Az ő első ura egy BREJAN nevű román volt valahol a Mezőségen. Szántott a kertben két ökörrrel. A matraguna ki volt virágozva. Leszakított belőle két szálat, s egyet a kalapjába tett, s a másikat az ökör szarvára. Elvégezte a szántást, elé ment, rosszul lett. Nem tudtak rajta segíteni. Reggelre meghót. Az ökörrrel nem törődött senki, mert vele voltak elfoglalva. Reggelre az ökör is megdöglött. Nagyanyám még húszesztendő alig vót. Vót egy gyermeke, Tichia bátyám. Aztán nagyapám úgy vette el a gyermekkel. Úgy jött ő Gernyeszegre. Csak azt nem értem, hogy ha az ura attól halt meg, akkor mégis mért tartotta a kertjében.”* (V. A., sz. 1923). A történetet az ötvenen felüliek valamennyien ismerik, de sokan már úgy tudják, hogy itt esett meg a faluban, és az áldozatot behelyettesítik a második férj személyével.

A növény iránt megnyilvánuló, félelemmel vegyes tisztelet *„emberszámba”* emelte ezt a különös növényt. Személynek tekintették, köszöntek neki. A köszönést minden adatközlő tudta, és a köszönés-formulát ugyanúgy mondta el: *„Jó reggelt, matraguna! Jó estét, matraguna!”* – holott szülőfalum idősebb nemzedékének köszönés-formulái az *„Adjon Isten”*-nel kezdődnek. Bár minden érdembeli adatközlőt megkérdeztem, csak a legidősebb tudott rá magyarázatot adni. *„Ez ördögi praktika vót, nem vót tiszta dalag, ezért nem vót szabad az Isten nevével együtt emlegetni.”* (K. R., 1901–1995) Ez a magyarázat jól egybecseng a BORNEMISZA Péter szavaival: *„Minden városban, minden faluban, sőt minden házban az egész világon külön-külön babona vagyop, azaz olyba való bizodalom, kit Isten nem hagyott és azért nem isteni, hanem ördögi bizodalom.”*²⁰

Az antropomorfizációval összefüggő jelenség a szemmelverés elleni védekezés, a köpködés. Gernyeszegen illik megköpdödni a kisgyereket, a szép leányt, a terhes fiatal asszonyt, virágzó fát, hogy *„az igézet ne fogja”*. A matragunával is ezt tették.

A növényrel kapcsolatosan erősen kihangsúlyozták a borral való öntözést, nemcsak ültetéskor, hanem a növény egész tenyészideje alatt. „*Borral öntözte mindig. Vitte a félpohár bori, s öntötte le. Neki külön vót bora arra a végre.*” – emlékezik a dédnagyanyjára KOLCSÁR Dezső.

Az antropomorfizáció másik megnyilvánulása a növényvel való „*beszélgetés*”. Ezt ugyanúgy, mint a fent említett jelenségeket, minden adatközlő tudta, többen szemtanúként mesélték el, főleg azok, akik a matraguna tulajdonosának szomszédjában laktak, hiszen a telkeket elválasztó alacsony sövényen, illetve deszkakerítésen átláttak egymás telkére. „*A kertjek farába vót a matraguna. Mentünk hátra, s láttuk, hogy nagymamá diskurált vele. Mindig elment, beszélgetett vele, tanácsot kért tülle. Szomszédban laktunk láttam minden reggel.*” (PETRA Istvánné KISS Anna, sz. 1919.) „*Mikor valami nagy gondja, bánata vót, vagy elvállalt egy-egy súlyosabb beteget, sokszor órákig állott a matraguna mellett, s ejjsze tanácskozott vele.*” (K. D., sz. 1930.)

A dolgozat bevezetőjében leírt módszerrel végzett felmérés a következő eredményt mutatja. A különböző korcsoportoktól kapott válaszok pontos képet adnak arról, hogy a vizsgált közösség tudásanyagából miként tűnik el egy ismeret.

A korcsoportok szerint adott válaszok pontosan kirajzolják a növényrel kapcsolatos ismereteknek a feledés irányába mutató görbéjét.

Az első korcsoport, (7–10 évesek) számára maga a név is ismeretlen volt. Ezek nagyszülei – akik kortársaim – 7–10 éves korukban rettegve kerültek el a növényt.

A második csoportban (10–20 évesek) találkoztam olyanokkal, akik egyáltalán nem ismerték, de olyanokkal is, akiknek olvasmányélményei alapján volt ismeretes. Ezek jobbra középiskolai tanulók vagy frissen érettségizettek. Többen említették JÓKAI Sárگا rózsa című regényét.

A harmadik csoport (20–30 évesek) nagy része kissé bizonytalanul visszakérdezett: „*Nem valami növény, burján?*”

Az **Atropa belladonnának** a falu növényismeretében való megléte a negyedik kor-

csoportnál kezdődik. (30–40 évesek). Ott is leginkább azoknál, és csupán hallomás szintjén, akiknek szülei, nagyszülei meséltek róla, hogy nagyanyjuk, dédnagyanyjuk kertjében volt ilyen. Nagyrészt a felmenőiktől hallottakat ismétlik, hozzáadják az olvasmány-élményeiket, esetleg a növénytanból tanultakat.

Ezzel a szinttel majdnem teljesen megegyezik a 40–50 évesek korcsoportjának ismeretanyaga. Hallottak valamit róla, de megmosolyogták a kérdést, legyintenek rá és úgy vélekednek, hogy az valami babonáság volt.

Megélt élmény, tényleges ismeret, gyermekori emlékként csak az 50–60 évesek korcsoportjában jelentkezik. Ezeknél a növény hálvány emlékképe is él, de legerősebben a tiltás és a félelem emléke maradt meg.

A 60–70 évesek már pontosan emlékeztek a növény alakjára, virágára, neveket soroltak fel, hogy kinek volt a kertjében, pontosan meg is tudták mutatni a helyét a kertben, a növényrel kapcsolatos cselekvések is feltűnnek, főleg azoknál, akiknek felmenője vagy szomszédja tartott mátragunát. Ezeknél a mérgezőstörténet is kisebb-nagyobb pontossággal már ismeretes.

A 70–80 évesek korcsoportjában találtam a legtöbb pontos közlést és valóságos élménybeszámolókat tartottak. Meg tudták nevezni azokat, akiknek a birtokában volt ez a félelmetes szerencsefű. Összesen 14 asszonyt tudtak megnevezni, románt, magyart egyaránt. Sajnos, ebben a korcsoportban igen sok olyan volt, akik korábbi gyűjtéseim alapján nagyon jó, megbízható adatközlőknek bizonyultak, de néhány év alatt a súlyos érzelmesedés, az emlékezetkiesés miatt semmi érdemlegeset nem közöltek.

Kilencvenen felüli adatközlő mindössze négy volt a faluban, mindannyukat megkérdeztem, és meglepő módon ebből a csoportból volt egy kilencven éven felüli asszony, akitől a legtöbb és legpontosabb adatot kaptam, sok személyes élményét mesélte el. (K. R., 1901–1995)

A növény külső képét illetően az adatközlők emlékei jól egybecsengnek a szakirodalmi leírásokkal. Halálosan mérgező voltát az idősebb adatközlők valamennyien tudták, azonban a legkevesebb adatot gyógyító növényként

való felhasználására találtam. Az egyetlen, akiről egybehangzóan állítják, hogy gyógyfüvei között használta, az az adatközlők által oly sokat emlegetett Gyurikáné volt, VAJDA Györgyné KÁDÁR Julianna. 1853-ban született és 1941-ben halt meg. A szomszéd faluból, Sáromberkéről hozta férjhez VAJDA György 1870 körül. Gyógyító tudományáról valamennyi érdembeli adatközlő a legnagyobb elismeréssel beszélt, unokája, dédunokái, valamennyi szomszédja és mindenki, aki ismerte. Emlékeznek arra, hogy kora tavasztól késő őszig járta a határt, gyűjtötte, szárította a gyógynövényeket. Tudott kenőcsöt készíteni rüh ellen, sebre való irt, „*csontforrasztó*” főzetet, borogatást, párlót. Többen kihangsúlyozták, hogy értett a nemi betegségek gyógyításához is. „*Jöttek hozzá messzinnőt, még a rómanság is, akik ebbe a «rosszbetegségbe» vótak, férfiak, s azakat is meg tudta gyavítani. Vót neki egy nagy szapulókádja. Az üstben főzte a burjányokat. Szénamurvát s még ki tudja mit tett belé, s aztán a kádba beléülte, amilyen melegen csak elállotta, letakarta. Ott háltak a csűrben, ott ültek egy hétig vagy kettőtig, s úgy mentek haza, mint a nagylegények. Mindennap megferesztette őket. Letakarta nagy pokrócokkal, hogy abban a párában üljenek, amég kihül a víz a kádban.*” (PETRA Istvánné KISS Anna, sz. 1919.)

Egy olyan esetet is elmesélt é dédunokája, hogy egy tízéves fiúcska amputálásra ítélt lábát megmentette. Ezt a csodaszámba menő gyógyítást a hajdani beteg fia is megerősítette. Betegeit mindig a saját házánál gyógyította. Azt azonban, hogy gyógyító tudományát honnan szerezte, még a 94 éves unokája sem tudta megmondani. Leánya, akinél özvegye közel két évtizedét töltötte, vajmi keveset tanult meg tőle, de a matragunát megőrizte.

Köztudott, hogy a gyógyftókat nagyon sokszor boszorkánynak kiáltották ki. Róla ezt egyetlen adatközlő állította, de megindokolni nem tudta. Rontást, boszorkányságot, tejbabonát a legtüzesebb rákérdezéssel sem deríthettem ki személyével kapcsolatosan. A felmérés alapján az alábbi eredményre jutottam:

– Az **Atropa belladonna** L., mint mérgező növény csak az 50 éven felüliek emlékezetében él.

- A faluban egyetlen példányról sem tud senki.
- A népi gyógyászatban való felhasználását egyetlen személyhez tudták kötni.
- Akiknek kertjében volt, főként szerencsehozó mivoltáért tartotta.
- A növényt kapcsolatosan a lehangsúlyozottabb dolog a mérgezéstől való félelem volt.
- Szerencsehozó voltában a legidősebbek sem hittek, hisznek.
- A növényt való gyógyítást kuruzslásnak tartották.
- Nagy meglepetéssel és kétkedéssel fogadták, hogy gyakran használt gyógyszereik között vannak olyanok, amelyek e növényből származó hatóanyagot tartalmaznak.

Az 1. táblázat jól szemlélteti, hogy egy családon belül, hat generáción át, hogyan tűnik el a közösség növényismeretéből az egykor oly jeles növény.

Ehhez hasonló táblázatot legalább öt rokonság esetében fel lehetne állítani. Az anyag gyűjtőcse során találkoztam olyan jelenséggel is, hogy az egy udvaron lakó négy generációt kérdezhettem meg a növényről. Az eredmény a fentéhez hasonló volt. Egy másik gyűjtési alkalommal egy család négy generációja jött össze ünnepelni. A kérdezgetés alatt a legfiatalabbak rácsodálkoztak a nagymamára, főleg a dédmamára, hogy miket tud.

A legifjabbak számára teljesen ismeretlen volt minden, ami a növényt kapcsolatosan elhangzott, de nem zsenge életkoruk, hanem mai életformájuk okán. A náluk 10–20 évvel idősebbek korcsoportjában gyér ismeret és elutasítás volt a jellemző. Ha még egy generációt lépünk vissza az időben, valamivel több az ismeret, de jelen van az elutasítás, a kinevetés. A legidősebb nemzedéknek elég sok ismerete, élménye van, de hiedelemháttér nélkül.

A fentiek jól igazolják, hogy mintegy 130 év alatt, négy-öt generáció életideje folyamán egy növény ismerete, termesztése, felhasználása, a hozzá fűződő hiedelmek hogyan merülnek a teljes feledés homályába.

Adatközlők

1. BEREKMÉRI Sándor (1896–1992)
2. ERCSE Józsefné KOLCSÁR Róza (1901–1995) – K. R.
3. BÖJTHE Lajosné SZABÓ Rozália (1916–)
4. SZABÓ Vilmos (1916–1998)
5. PETRA Istvánné KISS Anna (1918–) – K. A.
6. VAJDA Lajosné SZABÓ Anna (1919–)
7. ELEKES Albertné SZABÓ Julianna (1919–)
8. BÁLINT Mihályné VAJDA Anna (1923–) – V. A.
9. KOLCSÁR Dezső (1930–) – K. D.
10. KISS Józsefné TÖRÖK Jolán (1934–)
11. TÖRÖK József (1936–)
12. TÖRÖK Józsefné PAPP Ilona (1941–) – P. I.
13. KOLCSÁR Józsefné VAJDA Anna (1941–)
14. SZÁSZ Lajosné VAJDA Margit (1942–)
15. PAPP Gyula (1942–)

Irodalom

- *** RÉVAI Nagy Lexikona II. köt. (1989, 1911). Budapest.
- BORNEMISZA Péter (1991, 1933–1937): *Az őrdögi kísértetekről. In: A magyarság néprajza II.* Szerk.: BÁTKEYÖRFFY-VISKY, Budapest.
- JÁRAIné KOMLÓDI Magda (1990): *Növényi csodák.* Budapest.
- JUHÁSZ József, SZÉKELY István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSKY Miklós (szerk.) (1972): *Magyar Értelmező Kéziszótár.* Budapest.
- KELEMEN Béla (szerk.) (1964): *Dicționar român-maghiar*, vol. II. București.
- MÉLIUS Péter (1978): *Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* (Bevezető tanulmányokkal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte SZABÓ Attila.) Bukarest.
- PÁZMÁNY Dénes (1983): *Növényhatározó.* Kolozsvár.
- PÓCS Éva, HOPPÁL Mihály (é. n.): *Kérdőív a palóc néphit és népi gyógyászat gyűjtéséhez.*
- RÁCZ Gábor; RÁCZ KOTILLA Erzsébet; LAZA, Aristide (1984): *Gyógynövényismeret.* Bukarest.
- RÁPÓTI Jenő, ROMVÁRY Vilmos (1977): *Gyógyító növények.* Budapest.
- SZABÓ Attila, PÉNTEK János (1976): *Ezerjófű.* 159. Bukarest.

Jegyzet

1. Itt köszönöm meg tisztelettel minden falusfelemnek, nagyrészt rokonnak, szomszédaimnak azt az őszinte segítőkészséget, amellyel gyűjtőmunkámat lehetővé és eredményesé tették, legjobb tudásuk szerint őszintén megnyilatkoztak, támogattak. (SZ. J.)
2. *Dicționar român-maghiar*, II. 1964. 25.
3. *Magyar Értelmező Kéziszótár*, 983, 1972.
4. RÁPÓTI, ROMVÁRY, 1977. 222–223; PÁZMÁNY, 1983. 110; RÁCZ, KOTILLA, LAZA, 1984. 113–114.
5. JÁRAIné, 1990. 8.
6. RÉVAI Nagy Lexikona, II. 1911. 263–264.
7. SZABÓ, PÉNTEK, 1976. 159.
8. MÉLIUS, 1978. 186.
9. RÁCZ, KOTILLA, LAZA, 1984. 74–75.
10. MÉLIUS, 1978. 178–186.
11. PÓCS, HOPPÁL, é. n. 19.
12. MÉLIUS, 1978. 407.
13. RÁCZ, KOTILLA, LAZA, 1984. 113–114.
14. MÉLIUS, 1978. 467.
15. RÁPÓTI, ROMVÁRY, 1977. 222–223.
16. A fenti közlést tisztelettel köszönöm a kézdivásárhelyi kórház belgyógyász főorvosának, Dr. ERDÉLYI Csabának.
17. BORCSA Irén, kézdivásárhelyi gyógyszerész nő szíves közlése, amelyet ezúttal is tisztelettel köszönök.
18. MÉLIUS, 1978. 186.
19. JÁRAIné, 1990. 9.
20. GYÖRFFY, VISKY, II. 1991 (repr.), 421.

Atropa belladonna L. și cunoștințele populare legate de ea la Gornești, jud. Mureș (Rezumat)

Lucrarea trece în revistă elementele de cunoștințe populare legate de mătrăgună (*Atropa belladonna* L.) în localitatea Gornești, la nord de Tg. Mureș. Timp de 4–5 generații (130 de ani) aceste cunoștințe s-au tot împutînat, până la dispariția totală, odată cu dispariția plantei din localitate. Lucrarea reia problemele prezentate la simpozionul de etnobotanică din 1985, de la Miercurea-Ciuc.

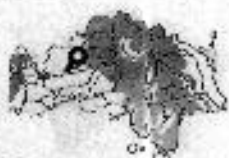

**Atropa belladonna L., and
the Folk Knowledge Connected
to It in Gernyeszeg
(Gornești, Mureș County)**

(Abstract)

The paper refers to the elements of folk knowledge connected to the atropa belladonna L. in the village Gernyeszeg, north of Marosvásárhely (Tg. Mureș). During a period of 4–5 generations these information have decreased to the total vanishing of the plant in the village. The paper revises the problems presented at the 4th Ethno-Botanical Symposium that took place in Csíkszereda (Miercurea-Ciuc) in 1985.

Név	Születés és elhalálozás éve	Rokonsági fok	Ismeretei
1 VAJDA Györgyné sz. KÁDÁR Julianna	1853–1941	anya	Birtokában volt, tisztelte, gondozta, gyógyított vele, szerencsehozónak tartotta, bűvös erejében hitt.
2 KOLCSÁR Mihályné sz. VAJDA Zsuzsa	1878–1973	leánya	Birtokában volt, tisztelte, gondozta, nem gyógyított vele, de szerencsehozó hatásában hitt.
3 ERCSE Józsefné sz. KOLCSÁR Róza	1901–1995	unoka	Ismerte de nem gondozta, elutasította, félt tőle, szerencsehozó voltában nem hitt.
4 KOLCSÁR Dezső	1930–	dédunoka	Ismerte, de gyógyító, szerencsehozó voltában nem hisz.
5 SIMON Mihályné sz. KOLCSÁR Ilona	1957	ükunoka	Csak nagyapja és rokonai elbeszélése alapján hallott róla.
6 SIMON Laura SIMON Andrea	1978– 1988	szépunoka	Számukra teljesen ismeretlen, nem is hallottak róla.

SEBESTYÉN DOBÓ Klára

Kászoni népzene gyűjtés 1952-ből I.

(Kivonat)

Az itt, előbb rövidebb, majd hosszabb részletekben közlésre kerülő népzenei anyag 1952-beli kászoni gyűjtőút terméke. A közlésre szánt 192 dallam megoszlása a következő: 16 énekes játék, 12 szokásdál, 47 a régi réteghez tartozó, 44 az új stílust képviselő, alkalomhoz nem kötött dal és ballada, 13 táncdallam és végül 60 csak kezdősorával közölt műdal. Ennyi a gyűjtés alapanyaga. Emellett sok adat került elő a zene szerepéről az öt kászoni falu életében, az egyes emberek életében, korosztályok szerint is. Közlünk az adatközlők szavaival szokásleírásokat (az „Élet ünnepei”-ről, „Jeles napok”-ról stb.), gyermek- és fonójátékokat, találós kérdéseket. Az anyagot zenei és szövegmutatók, szójegyzék, beszédfordulatok és mondások mutatója zárja. Technikai okoknál fogva a közlés nem a kottás anyaggal kezdődik.

Bevezető

1952-ben a Román Akadémia magyar néprajzkutató csoportja kászoni gyűjtést kezdeményezett. Ennek eredménye megjelent 1972-ben a Kriterion kiadásában: „Kászoni Székely Népművészet” címmel; gyűjtők és szerzők: ifj. KÓS Károly (Építkezés. Lakásbelső), SZENT-IMREI Judit (Szóttas és varrottas munkák) és Dr. NAGY Jenő (Öltözet).

A néprajzi gyűjtéssel egyidőben folyt népzene-gyűjtésem. Sajnos, gépi felszerelés nélkül. Ennek eredménye most kerül közlésre, 46

év múltán (19 dal megjelent SZEGŐ Júlia és SEBESTYÉN DOBÓ Klára „Kötöttem bokrétát. 150 népdal” című kötetben; Zenemű kiadó Bukarest, 1958). A teljes kézirat megtalálható a kolozsvári Folklór Intézet irattárában.

Gyűjtésem tárgya elsősorban a népdal volt, azonban alőkerültek még hangszeres és szöveg nélkül énekelt táncdallamok, gyermek és fonójátékok, szokásleírások (lakodalom, temetés, névnap, katonabúcsúztatás stb.), találós kérdések, adatok a dalolási alkalmakról, keretről, a daltanulásról, a hagyományörzés módozatairól, továbbá az énekesek életének egyes mozzanatairól.

A gyűjtés helyszíne az öt kászoni falu volt: Kászonalitz, Kászonzeltz, Kászoniimpér (és az odatartozó Doboly), Kászonújfalú és Kászonzakabfalú. Ezek mellett rövid kiszállások voltak: Kézdiszentlélekre, Kiskászonzra, a magyardormáni kászoni telepre és Csíkszentgyörgyre. Folklóranyagok a kászoniakkal együtt kerül közlésre itt.

BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán századeleji népdalgyűjtő útjainak fontos állomása volt a Székelyföld. Az öt kászoni falu legértékesebb népzenei kincsét KODÁLY Zoltán tárta fel: 91 dalt gyűjtött itt 1912-ben. Ezeknek egy részét más területek dalkincsével együtt közétette¹, majd művészi feldolgozásban a „Székely fonó” daljátékban, zongorakíséretes dalokban, gyermek- és vegyeskari művekben, a „HÁRY János” operában stb. használta fel.

1942-ben, majd 1955-ben JAGAMAS János végzett kászoni gyűjtést. Ennek egy része megjelent a „Romániai Magyar Népdalok” (Kriterion, 1974) kötetben és a többi megtalálható a kolozsvári Folklór Intézet archívumában.

1952-ben Kászonz öt falvában – a régi zenei réteg fokozatos eltűnése mellett – nagyon eleven, élő népzenei találatot. Az új réteg, az ún. új stílusú népdal virágzott, terjedt, közkinccs volt, számtalan változatot hozott létre. 6 évestől 78 évesig minden korosztálytól volt mit gyűjteni. A hagyományt közösen őrizték, becsben tartották.

Természetes a kopás folyamata. Díszítéssel csak az idősebb korosztály énekelt, de ők sem ékítették gazdagon. A régi réteg költői szövegeinek töredékei még előkerültek, dallam-

mal együtt. A balladák között kevés volt az értékes. A régi balladák közül például előkerült a Kőműves Kelemenné változata, de viszonylag új dalmittal (46. sz., vö. 47. sz.). A legjobb dalközlő, az impéri BALÁZS PÁL Ignácné „Burukáné” a Kőműves Kelemenné (A pallérné asszony) balladáját hosszan, színesen, eredetien, de csak szóban, dallam nélkül tudta felidézni (lásd a függelékben). Ugyanez az asszony a gyűjtéskor dallammal siratta el a férjét, de a siratást a temetéskor a fia nem engedte meg neki. – Az előkerült szokásdalok száma sem nagy. Pótolhatatlan mulasztásom, hogy Betlehemes játék után nem kutattam, pedig a kászonújfalusi 68 éves MIHÁLY Ádám magát hajdani nagy betlehemesnek említette. – Egy 78 éves énekes, LANG VÁNCSA Éva emlékezetében altató, koldusének és lakodalmas töredékek keveredtek, sajnos csonkán, hiányosan mind szöveg, mind dallam szempontjából.

A tánc hagyomány kopásáról is került adat, hangszerjátékosoktól. CSÜRÖS András, 65 éves hegedűs mondta a marosszéki táncról: „Kiváló tánc, mindenki nem tudta. Tizenöt éve lemaradt. ISTVÁN József tudja egyedül. Régen járta, bács (pásztor), erdőn van, vasárnap van otthon.” És: „Régi tánc még a csürdöngölő. Lemaradt.” Továbbá: „Most a lassú olyan gyors, mint azelőtt a friss csárdás volt. Most a frissnél meg vannak gabalyodva.”

A régi zenei réteg értékelése különbözik korosztályonként. Idősebbek mondják: „ennekelőtti szép ének”, „szébbek a régi énekek, mind az újak.” Fialalabbak a régi réteg dalairól: „vén hepegős nóta”, „Oan lib-lob a nótája”. Megjegyzendő, hogy olyanok mondják, akik tudják és éneklék czekek a dalokat.

A kászon falvak életében 1952-ben az éneklés állandóan jelen van. A téli hónapok alatt a fonóban, „cuk”-ban, ahogy nevezik, nem szünetel az éneklés. „Hogy gyülekeznek essze, a fiatalág téli időben nem is szórakoznak egyébbel.” – mondja BALÁZS Györgyné SANTA Anna „Kacári”, 40 éves kászonimpéri asszony. – „Énekelnek fiatal énekeket, mind a fiatalok.” – mondta MÁTÉ Terka, 67 éves kászonaltízi asszony. – „Dologban olyan jól tud az ember éne-

kelni.” – jegyzi meg KELEMEN Boris, 60 éves altízi asszony. Máskor, más munkához is jól talált az éneklés: „mikor erdőbê takartunk”, „kaszaveregetésnél”, házi szolgálatban stb.

A fonón kívül a falu életében zenés alkalom volt még: a lakodalom, keresztelô, névnapok, katonabúcsúztatás, zárándoklások (mikor nem voltak letiltva), pásztorfogadás, tollfôsztó, farsang, táncok, bálók, „mullaccságok”, temetés, férfiaknak ezeken kívül a katonaságban és a „bodegában” (= kocsmá).

Mivel a kászoniak nem tudtak rossz termôföldjükbôl megélni, sokfele jártak dolgozni²: a férfiak gyárba vagy aszталos és kôműves munkára, főleg Galacra és Brăilára, a nők a borvízforrásokhoz és városra „szolgálni”, Galacra, Brassóba, Bukarestbe. Csoportosan jártak el és vasárnaponként összegyűltek „magyar tánc-
ra”, éneklésre. Egy énekes szavai errôl: „Galacba vótak a lányok szolgálni és emberek gyárban. Minden vasárnap volt magyar tánc. Összegyűltek. Mindenki hozta hazuról az éneket és ott megtanulták egymástól.” (MIHÁLY Mártonné BODÓ Kati 65 éves asszony mondja 17 éves koráról, azaz 1904-rôl.)

A katonaságban is sokat énekeltek. A visszaemlékező 52 éves PÉTER ILLYÉS Antal megjegyzi: „Ami tudtak a csfkiak, az ország többi részéről jött katonák is ismerték.”

Énektanulásra számtalan alkalom adódott. Az erre vonatkozó kérdéseimre különbözô válaszokat kaptam. Családon belül is minden irányban folyt a hagyomány átadása: öreg a régi öregektôl, de ugyanakkor testvére kisiától is tanul (például BALÁZS PÁL Ignácné az „Ahol én elmenyek” dalt.) – Az unoka a nagyanyjától: „Nagyanyó szövege az Oláhos-hoz”, ezt külön megjegyzi, nem tekintí sajátjának, de tudja, éneklí jól a 20 éves KARÁCSONY Mária. Egy 56 éves férfi, KOLOZS Mihály mondja: „Apjától gyerekkorban. Más nem tudja.” MIHÁLY Mártonné BODÓ Kati 65 éves asszony mondja a „Búza, búza, piros búza” dalról „Édesapám éneke. Kézvonót vonogatta, akkor énekelte.” A 69 éves „Burukáné” menyétôl is tanult, aki vizsont az öregektôl tudja a dalt. BODÓ PATAKI Imréné 72 éves asszony mondja: „Az uramtól

hallottam". LANG VÁNCSA Éva 78 éves asszony „Édesanyjától” hallotta.

Családon kívüli alkalom talán még több van. A 10 éves BALÁZS Dénes jó új stílusú népdalokat énekel. „Vót egy pásztor, attól egy éve hallottam”, mondja. – A 20 éves PÉTER Rózsi-ka, új stílusú dalról: „A télen tanultam legényektől, táncba. Mindenki tudja most.” Vagy: „Leányoktól 2 éve. A fiatalság ismeri.” Vagy: „Táncba, rég.” És: „Lakodalomba.” – Szokatlanabb, szép megjegyzés a 72 éves PÉTER Mári részéről, a „Cifra szűröm” dalhoz: „Az öreg KOVÁCS János hatta nekem testamentomba.” (Dalkincs öröklés!) – A 72 éves pásztor, MÁRÓ Simon válasza: „Korcsonyákon tanultuk.”

Hangszertanulásról mondja CSÜRÖS András hegedűs: „A hegedűnek a fogásait, a sivatásait a cigányoktól loptam, a dalokat a magyaroktól.” „Tökéletes cigán vótam.”

Az öt falu fiataljai néha összejöttek. A már említett 10 éves impéri kisfiú, BALÁZS Dénes, jó új stílusú népdalt egy „jakabfalvi juhászlegénytől” tanult. – Hogy a falvak közös hagyományt őriznek, mutatja például az Impéren és Jakabfalván gyűjtött „Piros alma” kezdetű népdal. Két fiatal lány szöveg és dallam szerint teljesen egyformán énekelte, csak a jakabfalvi toldott hozzá egy negyedik versszakot is.

A hagyományos szövegeket néha „helyi jellegűvé” alakították át. A megújított versek szólhatnak Kászon életéhez kapcsolódó szokatlanabb eseményekről, ezeket az ismert dalokhoz folytatásként illesztették vagy ismert dallammal társították, mint különálló éneket. A helyi vonatkozás sokszor csak egyszerű személynév- vagy helységnévcseréként jelenik meg. Jellemző, hogy 1952-ben több az így felhasznált régi és új stílusú dallam, mint a műdal vagy idegen dallam. Itt következnek a példák:

– „Fenn az égen bús gelice csiriko!” dal-
lámára „az éneklí, aki szolgál”, „Hazafele áll a
szekerem rúdja” kezdettel.

– „Addig mondad: elmész, itt hacc” dala-
mára keletkezett egy helyi gyilkossággal kapcsolatos
rab ének: „Szabad élet, szabad madár”.

– 72 éves asszony, BODÓ PATAKI
Imréné visszaemlékezik borvízforrásnál kelet-

kezett dalra: „GYÖRGY József úr, az istené,
micsinál? Talán bizon üvegeket vizitál?” (A dal-
lam eredeti szövegéből odatévedt egy strofa: „A
rózsámnak nincs egyéb egy pohárnál.” – „Ez
nem ide tart” – mondja az énekes.)

– Ugyanaz a 72 éves asszony emlékszik
vissza „Ha itt marattam is Bodokon” dalra: „Ezt mi
csináltuk, óvodában tanult énekre” – és eléneklí az
idegen dallamú dalt is: „Leszállott már a nap.”

– Egy 24 éves legény bicskázás áldozata
lett. „ISVÁNY András voltam én idáig” kezdettel
előbb népies, aztán egyházi dallamra éneklí a 7
strofát KARÁCSONY Mári 20 éves leány. A
szöveget állítólag az esperes írta.

– TODORÁN Ilus 17 éves feltízi leány
énekel feltízi vonatkozású dalt, kvintelű új stílu-
sú dallamra: „SÁNTA Lajnál megnyílt a bode-
ga, Háromszáz lej egy félliter pálinka.” A ne-
gyedik szakasz részlet a dal eredeti szövegéből:
„Szár az fából könnyit (sic!) hídát csinálni.”

– ANDRÁS Anna 16 éves feltízi leány
mondja: „Katonaszökevények magukról éneket
kesztek 1946-ba.” Új stílusú dallammal éneklí:

„Bújdosik a belyár a nagykászoni erdőbe,
Negyven csendőr nem találja sehó se.”

– Ugyanaz a 16 éves leány énekel egy
gúnyos párosítót. Benne csak a nevek cserélőd-
nek, de az énekes új alkotásnak tekinti. „A többi
fiú keszti ezt az éneket”:

„Acél Teréz kapuja, kapuja, kapuja...

Tamás Márton jár oda, jár oda be rajta.”

– Régebbi veretű párosító név behe-
lyettesítésével a 69 éves „Burukáné” dala is, amit
az „Elveszett a tojó lúdám” folytatásaként
énekel a gyűjtéskor, „Kicsi murek, petrezse-
lyem” kezdettel.

A jelen anyag egyszeri gyűjtőit ered-
ménye, visszatérni, a hiányosságokat valamennyi-
nyire pótolni és a feldolgozást akkor elvégezni
nem állt módomban. Hogy az ötvenes években
annyira élő kászoni hagyomány sorsa e század
végére mi lett, annak megállapítása más gyűjtők-
re váró feladat.

Köszönettel tartozom Dr. SZENIK Ilo-
nának, akinek a gyűjtés nagy részét bemutathat-
tam és akitől értékes segítséget kaptam a dala-
mok osztályozásában.

Külön köszönet illeti dr. TÚDÓS S. Kinga művészettörténészt, aki gyűjtésem közlését javasolta és támogatta.

Bukarest, 1998. július.

Adattár

1. Gyermekjátékok

1.1. Játszó csoportok, játékkörülmények, játékleírások

(dallam nélküli anyag)³

1.1.1.

Kászoniimpér 1952. aug.

7–10 éves kislányok közlése

Játszó csoport:

MIHÁLY Teréz 9 éves, 83 házszám, III. osztályba megy

BALÁZS Erzsi 9 éves, 206-os házszám, III. osztályba megy

FÜLÖP Teréz 7-et töltött, 170-es házszám, II. osztályba megy

ISVÁNY Ida 7-et töltött, II. osztályba megy

MIHÁLY Francis 7 lesz, 83-as házszám, I. osztályba megy

ANDRÁS Julis 10 éves, 87-es házszám, IV. osztályba megy

BALÁZS Mária 10 éves, 206-os házszám, IV. osztályba megy

Ez a hét kislány szokott együtt játszani az impéri tejszarnok előtt vagy Fenyőfalján az impéri kápolnánál a dombon (ott télbe bakóznak: szánkázni), FÜLÖP Teriéknél az udvaron vagy közülük akármelyik leánykánál az udvaron. Játsszanak vasárnap és hétköznap is, mikor nem mennek takarni. Játsszanak délkor és délután, estefelé. Reggel nemigen engedik őket, mert mit nem tudnak elvégezni a szüleik, ők csinálják.

Vasárnap a kúriánál (volt BALÁZSI-ház, Impéren, most iskola) a futbalpályán fiúkkal játszanak: ötödikesekkel. *Hatodikosok már nem állnak bé, hat évesnél kisebbet nem vesznek bé. A fiúk akkorák mint a lányok* (korban). Minden vasárnap játszanak a fiúkkal, ha azok el nem mennek takarni.

Mikor letelik az iskola, akkor játszanak többet, vakációban. Iskolaidőben csak szünetben.

Óvodáskorba kerülnek össze. A felsoroltak közel laknak egymáshoz, de vannak máshol is barátnőik. FÜLÖP Teriéknél pl. Feltízen, azzal labdázik és megy feredni.

Főzünk, vízvel kevergessük, süteményeket csinálunk, sárból, előncsük, esent csináljuk.

Vasárnap a kúrián futballt hoznak fel. Katonázunk labdával: Felállunk két sorba, 10 méterre egymástól. Van egy középvonal s oda beáll egy, kettő vagy három. Célozgatnak a labdával a szomszéd sorok, egymásnak dobják. Ha eltalálták a középsőket, amelyek eltalálja az beáll (középre). Aki középen van, fut, amíg leütik. Amelyiket nem tudják hamar leütni, azt tartják ügyesnek. Addig jáccanak vasárnap este, amíg a nap lemenyen.

Karácsonykor az egyik kislány csepszt kapott a babának s rokolyácskát. Van két rongyocskája: régi keresztiszemes, azzal díszít.

1.1.2.

Kászonalítz

7–12 éves kislányok közlése

Játszó csoport:

KOVÁCS Magda 8 éves, Altíz, 181 sz. II. o.-ba jön

BARA Anna 10 éves, Altíz, (szomsz.) III. o.-ba jön

BARA Mária 11 éves, Altíz, (szomsz.) V. o.-ba jön

OKOS Margit 12 éves, Altíz, (szomsz.) VI. o.-ba jön

(TURU Rózsika 5 éves, Altíz, (szomsz.))

BIRÓ Manci 7 éves, Altíz, (szomsz.) II. o.-ba jön

FÜLÖP Erzsike 8 éves, Altíz, (Csáburd ucca) II. o.-ba jön

Valamilyiknek az udvarán játszanak vagy a piacon az iskolánál. Játsszák: Érik a meggyfa, Tüzet viszek, Dombon törik a diót, Künn a bárán.

Azért játsszuk ezeket, mert a többi mind rosszabb, kicsi a szünet, hamar bé kell mennünk. Eccer jáccottuk. Buj, buj, zöd ág, akkor is félbe kellett hagyjuk mert be kellett mennünk.

Nyáron babával jáccunk. KOVÁCS Magda tanul varmi.

Murkot megfőztük egyszer és megettük. Most nem jáccok (aug. 7.) met megyek a mezőre takarni. Azt is jáccottuk: tornászni, ahogy a nagyobb osztályosok tornásznak.

Játsszunk, mikor kisüt a nap reggeli után, ebéd után is. Vasárnap egész estig.

1.1.3.

Kászónújfal

SZTOJKA Karolina (10 é.) közlése

Házaknál játszanak s az uccán. Fiúkkal is, óvodásokkal is játszanak. Játékok:

Érik a meggyfa, Dombon törik a diót, Nyuszi ül a fűbe, Cin cin cini (Ördög-angyal), Kiteccezünk, Ceka pecezünk (:hátulsó pár előre), Búj, búj, zöd ág, Kerek ez a zsemlye – zsinpadon, Tüzet viszek, ne lássá-

tok, Elvesztettem zsebkendőmet – Párnás tánc (4 sorosan éneklő és csak a 4. sorban megy le az alaphangra), Tornászunk, Dobjuk hátra a labdát (egy dobja, hátul csomón állnak, kifogják. Aki kifogta, az megy előre)

Csen csen gyűrű (iskolából)

Aki dugja a gyűrűt, mondja:
Csen csen gyűrű, arany gyűrű,
Kinél van az arany gyűrű?
Itt csörög, itt börög, itt áll el.

A másik közbe kimenyen, hogy húnyjon. Bé jó, keresi, de nem kapja meg. Akkor esméig vissza menyen, szemet huny. „Jöhet a cica!” aszongyuk. Jó vissza. Ha harmadszorra nem találta meg, férhez aggyák. Ebbe ja fiú és leánka jáccódik. Kettő elmenyen, mongyák a leánkák: fehér, zöld, sárga s piros. Jönnek vissza, a gyermek s a leánka. Kérdik tőlük: Melyik teccik? a piros-e, a zöld-e, a sárga vagy a fehér? Amelyiket kimongya (pl. sárga), kérdik: „Micsinálsz vele?” „Felakasztom”. Kiderül, hogy az anyja. Esmég kérdezik a mások: „A fehér teccik-e?” Aszongyák, „Igen.” Akkor kérdezik, hogy ki az? – BARTA Annus. Esmég kérdezik a zödre, ki az? – BARTA Erzsébet. A pirosnát is kérdezik: „Ki az?” Mondja, hogy PÉTER Rozális. Több nincs. Amelyikre azt mondja, hogy „Szeretem”, ahhoz adják férhez.

1.1.4.

Csikszentgyörgy 1952
7–12 éves iskolások közlése

Cekuláre Cekapec

(Másutt: hátulsó pár előre fuss)

Aki elől áll, a macska. Ha nem fogja meg a futókat, egy éves. Kihirdessük: Egy éves a cica. Ha nem fogja meg a következőket, kihirdessük: Két éves a cica. Mikor három éves lett, három facskát szedünk, fiúneveket adunk neki. Kell válasszon egyet. Elvette ezt (:egyiket), ezt diktálnuk TOMPOS Lajinak, akkor evel kihirdettük: Ezt a fiút választottad.

A felállítás a szokásos. Egy oszlop, párokból, előttük, nekik háttal a „macska”. A hátsó pár szalad és össze kell találkoznok, mielőtt a macska elérné őket. Aki pár nélkül marad, lesz a macska.

1.1.5.

Kászonalitíz
BECE Ágnes (40 éves), ANDRÁS Anna (18 éves)

Csiporkázás

10 év körüli gyermekek csiporkáznak. Minden nagyobb tart egy kicsit maga előtt, csipornak, amelyik lekuporodik. Egy szalad körül, a vásárló, aki akarja megvenni a csuprot. Ráteszi a gyermek fejire a kezét.

Kérdi: Hogy aggya csiprát?

Válasz: Egy tetüett, egy botháétt
S nagyapám szakálláétt.

Akkor szaladnak kétfelé, amék hamarabb odeér. a marad ott, a másik lesz a vásárló.

1.1.6.

Kászoniimpér
SOMODI Mária 12 éves

Ipi-apacs (Számolás)

Mikor akarnak ipi-apacsolni, a hunyót számolással választják meg. Egy számol s mutassa a kezivel szerre:

Én, te, ő, Mi, ti, ő,

Nagykászonba nagyobb számár

Nincs mint ő.

Addig mondja, amíg csak egy marad fenn, az lesz a hunyó. Számol 20-ig (30-ig) s addig el kell bujniok. Mondja, bújjon: Ipi-apacs, ki el nem bújt, bújjon el. Menyen, keresi, s amelyiket meglássa, kiüti. Ha nem látja meg, kiüti őt s mondják: Ipi-apacs s a nevét.

1.1.7.

Kászoniimpér
SOMODI Mária 12 éves

Körbeforgó

Körbeálltak s mentek körbe. Egy a közepibe áll. Mondják:

Araráncom cernám,

Girizs garazsirnám,

Benne forog kurta legény (lejány)

Akit szerecc, kap' ki!

Egyet kikap és forognak a kör közepibe.

Ezt szerettem, ezt kedveltem,

Ez az én édessem,

Ha pénz volna, pendülne,

Rózsa volna, terülne.

Ég a gyertya, ha meggyujcsák,
Mikor a szép táncot járják.
Járjad, járjad jó leánkám.
Hogy dobogjon ez az ucca, ájj ki!
Az áll ki, amelyik elsőnek bedült, amelyik el-
kapta a másikat.

1.1.8.

Csikszentgyörgy 1952
7–12 éves iskolások

Ludazás

Egy gazdasszony, annak vannak a libák, s egy
farkas, a híd alatt.

A gazdasszony mongya: Jertek haza libuskáim.

Libák: Nem merünk.

G.a.: Mér?

L.: Farkas ott a híd alatt.

G.a.: Micsinál?

L.: Mosdódik.

G.a.: Mivel törülközik?

L.: Kutya lompos farkával.

G.a.: Egy szem törökbuzáért haza jönnétek-e?

L.: Nem.

G.a.: Hát két szemétt?

L.: Nem.

G.a.: Hát hárométt?

L.: Haza, haza, gá, gá, gá! – és futnak a gazd-
asszony felé. A farkas fut utánuk. Egyet megfog, elviszi.
Akkor kezdik megint, amíg mind elvitte. Ott a vége.

Régi játék.

1.1.9.

Csikszentgyörgy 1952
7–12 éves iskolások

Sánta zsidó

Van egy sánta zsidó, egy anya s egy rantás ke-
vergető, vannak posztók (fiú vagy leánka és mongyák,
hogy posztó). Elmegy az anya Szeredába, vagy
ahova akar. Mongya a kevergetőnek, aki facskával ke-
veri a rantást: „Elmegyek Szeredába. 10 posztó van, s
ha va egy elvesz, megverlek.” Akkor elmegy Szeredába.
Mikor az anya elment, a sánta zsidó jön és mongya a
kevergetőnek: „Fuss hamar, mer anyád beléesett a
kútba.” Fut a kevergető és mongya az anyának: „A
sánta zsidó ezt monta, hogy maga beléesett a kútba.”
Látta (a kevergető), hogy viszi a posztót a sánta zsidó
és monta azt is az anyának. Az anya megfogta s meg-
verte a kevergetőt, azért hogy a posztót elvitte a sánta
zsidó. Ahány gyerek van, így sorra mind elhorgya a

sánta zsidó. A végén elbutattyák a sánta zsidót a
posztók. Montá a kevergető (mikor az anya keresi):
„Elment a hiuba szalonáétt.” Az anya elmeen keresni,
visszajön: „Nincs ott. Elment 100 lépésre a vécére.” Az
anya keresi, visszajön: „Nincs ott.” Megin elküdik,
mennyiszer akarják. Nem találja. A végén előugrik a
sánta zsidó, kikirilnek, koikodácsolnak, kukuru! Meg-
fogják őt és a kevergetőt s megverik. Vége.

(Iskolából tudják, 2–3 éve, a tanítónénitől)

1.1.10.

Kászonaltiz
BECE Ágnes édesanyja, kb. 70 éves

Sóska-szedés

Tavasszal, mikor bújik elő a sóska, 5–8 éves
gyerekek mennek keresni. Közben mondogatják:

Gyerz elé, sóska,

Tejet adok, sóska.

1.1.11.

Kászoniimpér
SOMODI Mária 12 éves

Számolás

Lementem a pincébe

Vajat csipegetni,

Utánam jött édesanyám

Pofonveregetni.

Nád közé bújtam,

Nádsípot csinátam,

Az én sípom így szólott:

Gi gá gu,

Te vagy az a nagy szájú.

(Az adatközlő anyja nem ismeri ezt, azt hiszi,
hogy magyar világban könyvben volt.)

1.1.12.

Kászonfeltíz
? Erzsi 75 éves

Altatja az unokáját (dallam nélkül):

Gyi el lovam Brassóba.

Mit hozzak én Gyurikának?

Csengőt bongót a nyakára,

Nyílkarikát a likára,

vesszőt ide a seggire.

1.1.13.

Kászonimpér

BALÁZS PÁL Ignácné, LÁSZLÓ Anna
„Burukáné” 69 éves

Csali-mese

Égyszer^A vót, hol nem vót, hetedhét osrszágon túl, hol a tetüt s a bolhát rézpatkóba verték, hogy a sulyba s a fenébe ne botorkázzék, egy asszonynak vót három leánya. Lányikat hívták zsírnak s a másikat vajnak s a harmadikot csapnak (=gyújtóanyag, fenyőgallyak). A harmadikot ne felejtésétek! – mondja a mesélő a gyermekeknek. A zsírt a kemencéhez kütte az anyja, hogy nézze meg a tüzet. „Jaj édesanyám, hát én zsír vagyok, elolvadok.” Akkor kütte a vajjat, s az is azt mondta: „Édesanyám, én vaj vagyok, elolvadok”. Harmadik mi is lén? Aki hallgassa, mondja: „Csap!” Na csapp seggembe orrod!

(Az adatközlők elmondásában)

2. Szokások

2.1. Az élet ünnepei

(Szokásleírások)

2.1.1.

Elmondják: KARÁCSONY Mária 20 éves,
KARÁCSONY Mancsi 22 éves és édesanyjuk kb. 40 éves.

Kászonaltíz, 1952

Lakodalom

Jár a legény vizitába. Megegyeznek és megbeszélnek a családdal (a legény a leányos családdal), hogy mikor jelenkeznek. A legény addigra otthon már megbeszélte: egy szerda nap délután jelenkeznek két emberrel, két tanúval, egyik van a legény részről, másik a leány részről, jelenkeznek a községházán s a papnál, közszemlére kitevés végett. Hazajövet összegyűlnek a fiúnak a szülei, a tanak és a tanak feleségei a leányos házhoz. S akkor kénálkoznak tésztával, pálinkával, kürtüskaláccsal. Akkor következnek az irogatás, mit adnak a leánknak (perefernum levél). Azután van a vacsora. Beszélgetnek. Megbeszélnek a továbbiakat s elmennek haza.

Eltelik 21 nap. Nagy készülődés a leányos háznál. Varrás. Három egymásután való vasárnap kihirdetik a templomba, harmadik vasárnap gyónnak a fiatal pár.

Hétfőn reggel összegyűlnek 9 órakor s akkor tisztelgnek a legények a leányos házhoz: előbb ki-

nálkodnak, esznek, isznak s akkor elindulnak a legények a leányos házhoz „hítre felkérni”, 6 vagy 8-an és a vőfő, akit a legény választ közeli rokonokból. Addig a leányos háznál nagy várakozás van, hogy jöjjenek. Kávével kinájják a leányokat s tésztával. Ezalatt mondatnak a lányok a menyasszonynak. Egy barátnéja feltrja, ki mit ad: pénzt, lámpát, lábost, tányérokat, amire szüksége van. Akkor jönnek a legények „hítre felkérni”.

Jő az egész násznép mostmár. Kikérik a menyasszonynak a kezét s azt pedig csak pénzért adják ki. Viccelnek. Nem akarják kiadni a leányt, nem elég a pénz. Bé akarják csapni a leányt, rossz régi pénz adnak, lyukas gombbal akarnak kísérletezni, hogy annál többet nem ér. Mondják a legénynek: Ebbe az uccába jártunk s még huszat kértünk s mind a 20 ígéretet azér a pénzér. Mondják a lányok: Akkor mennyetek s vigyék azokat s hagyjátok ezt itt. Nagykésőre mégis megaták a pénzt. Azt mondják meleg kezet kérnek. a menyasszony kezét, csak neki ágygák oda a pénzt. Nyújtogatják a többiek a kezét, de az nem kell. Akkor odagyák a menyasszonynak és kiveszik az asztaltól, ahol ült közbul, lányok közt s a vőfő megtácoltassa egy párba. Megkinájják az egész vendégeket pálinkával, tésztával, töött kaláccsal.

Közbe a menyasszony búcsúzik a szüleitől, megköszöni fáradságaikat, hogy felnevelték, leánybarátaiktól, szomszédaitól, versben. Megcsókozza őket. A vőlegény is (versbe) megköszöni (fejből is), hogy felnevelték neki s akkor indulnak esküdni.

Az első szekéren ül a menyasszony a nász naggal (:a fiú közeli rokona, kezes ember), a gazda, a vőfőly és ha van koszorús leány, az is. A második szekéren ül a vőlegény a násznagyasszonnyal (a násznagy felesége). Másik szekerek: legények a muzsikásokkal, leányok külön, 10–12-en egy szekéren, párosok külön (férj, feleség) stb. Közben énekelnek: „Es az eső, de csepereg”. „Jaj de széles, jaj je hosszú az az út”, „Barna legény megy az úton lefelé”. A szekéren ezt kezdik s végzik, ismételik anélkül, hogy másra térnének. A szekérvél gyorsan mennek, míg elénekelik, eljutnak a templomig.

Előbb elmennek a községházáig, ott megesküsznek polgárilag s a fiatalok táncolnak a piactéren, amíg bent vannak az irodán a menyasszony s a vőlegény. Az egészet muzsika kíséri; a legények külön szekéren ülnek s a muzsikusok is azon vannak. Ha gyalog vannak, a muzsikás menyen legelől s a legények utána.

Innen mennek a paphoz, lakására. Ott is nagy térség van. Ott megint, amíg bevezetik az anyakönyvbe, addig kint táncolnak. Akkor elmennek ki a templomh, megesküsznek egyházilag s mennek haza.

Mikor hazaérkeznek a legényes házhoz, beköszön a menyasszony, az após s az anyósnak, versbe. Akkor táncolnak kettőt. Akkorra meg vannak ehülve, délután 3 óra fele ülnek asztalhoz (9-kor gyűltek össze reggel, 12 órakor vótak az egyházi esküűn). Mikor ülnek az asztalhoz, ez az ebéd. Van kínálkozás pálinkával. A gazda bémongya sok szerencsekévánattal. A legények külön ülnek s a leányok. A házaspárok közé beültetik a menyasszonyt s a vőlegényt. A vőlegény mellett ül a násznagya, a menyasszony mellett a násznagyasasszony, a násznagyasasszony mellett a keresztiszülők, azután az idegenyebb vendégek s a végén a rokonok. A más szobába a fiatalok, a mozsikások a két ajtó közt, hegedőlnék, mullattassák a népet. Meg van rendesen terítve az asztal: tiszta fehér abrosz, két tányérral, két pohárral (pálinkás és vizes) mindenkinek.

Jőnek az ételek: bornyú- vagy majorságpaprikás rizskása gárnéval, tyúkhúsleves bordáslaskával (laskatészából picike kockára vágják, sarokra feltürve orsó hegyen a bordán megsűritik), a leves tetejét beszórják, mintha eső bugyorka volna, „bugyorkával” (: két laskát eszefordítva egymásra, pohárral vagy gyűszűvel félhold alakot és egész kereket vágna, zsírba pirosra sűtik, tálaláskor a leves tetejére szórják). Utána adnak sóbafőttest tormával (majorság hús, ami a levesbe főtt), utána tészta: tavasszal ordástészta, piszkótészta, zsíros kifli lekvárral, stb. s fekete-káv, árpa s vegytőből. Ezelőtt vót szemeskáv. Kaláccsal esznek, nem kenyérral. Isznak többször, viccelődnek, énekelnek közben mindenfélét, nincs választott ének.

Mikor akarnak kikelni evés után (kikeléskor) bémondassák a menyasszonynak a csepszet, fejkendőt s egy pár cipőt. A konyháról a gazda béviszi az asztalhoz s megmongya a menyasszonynak, hogy a vőlegény megajándékozta ezzel a csepszel, hogy békességgel, jó egyetértésbe horgya holta napjáig. A menyasszony szomoruan megköszöni szépen. Egyebet nem mond, mer le van akkor hangolva.

Kikelnek az asztaltól s táncolnak, az egész három vagy négy párt, (csárdást, valcert) s akkor mennek el, s bekontyolják a menyasszonyt: a szakácsnék s a keresztanyák s aki akar, asszonyok és lányok. Ha nincs hely a háznál, mennek a szomszédba. Kontyot fűsülnek neki (addig leeresztve van a haja) konty fűsüre, ami régen fából vót s négy fogacska vót, felteszik a csepszet (főkötő), réa a ruhát (fejkendő), levetkezik a menyasszonyi ruhából, veszen szőttést és lájbit, vagy csak fehér blúzt. (A csepszethez szőttés való. Menyasszonyi ruha: lerakott szoknya s blúz hozzá.)

Akkor hárman (férfi is lehet közte) ott a szobában leülnek egy padra, letakarják lepedővel az egésztest egybe. Akkor hiják a vőlegényt, hogy keresse meg a párját. Dugogassák a lepedő alól az ujjakat,

hogy kapja meg a vőlegény. Amelyiket megkapja, azzal egyet táncolnak a szobában. Az egészet, akik ott vannak, a menyasszony megkínálja mézespogácsával és mézes pálinkával: konytylével, hogy olyan édes legyen az életjük. Akkor kimennek a többi közé és táncolnak éjjel után 1 óra korig. Közben kínálkoznak pálinkával, kaláccsal.

Akkor ülnek a vacsorához a második asztalhoz. Elfoglalja az előbbi helyit mindenki. Esznek. Akkor mondatnak: az ajándékokat adják a fiatal pároknak. A gazda mongya: „Hajjon szót kegyelmed öröm-ember uram (: a vőlegény). Szól kegyelmedhez a jelni keresztapja (: amelyik jelen, ott van), megajándékozta kegyelmedet egy fias jűhval.”

Akkor a násznagya a vőlegény helyett megköszöni: „Igen szépen megköszöni a vőlegény uram s igéri, hogy amiből tudja, vissza fogja szolgálni”: Ez asztán így ismétlődik végig vagy 50-szer, unalmasan, hosszasan.

Azután a menyasszony megajándékozta az apótot egy ingvel vagy egy ingre való vászonnal, az anyótot egy blúzra valóval; a násznagya egy ingre valót kapott, de most két zsebkendőt kap, a vőfő is két zsebkendőt, a szakácsnék egy-egy köténynek valóit.

A mondatás alatt nincs muzsika. A mondatásnak vége evvel.

A mozsikás kimenyen s mozsikaszóval hozzák, an:it a násznagyasasszony ajándékozott az új párnak: 6 tőtőt kalácsot mákkal, 3 libát sülvé, vagy egy verő (4-6) hetes malacot, egy tortát (volt tészta), s tíz liter édes pálinkát (meg van cukrozva s rum eszenc van benne).

Akkor hozzák a töltelékes káposztát: a gazda, a vőfő s a szakácsnék négyen szokták hordani. A gazda régi rigmust mond: A disznó megsérült s belédöglött oda a káposztába – s ilyesmiket magyarul. Esznek, jön a sült, disznó s majorság: liba, pulyka, melléje ugorka, saláta; aszaltszilva, s körte főve édesen. Aztán a torta. Közben isznak, a násznagypár vagdalja a kalácsot, mindenki egy szeletet kap.

Mikor akarnak kikelni, akkor a szakácsné bekötözve, harangcsengettyű a nyakára s a derekára kötve, nagy szalmakalap a fejibe s a gazdának a csepszet visszafele felkötve a fejibe, ketten jönnek, kéregetnek pénzt. Fakanál van a szakácsné kezibe. Közbe a muzsikával s az egész vendégek énekelik: „Káposztavágáskor elmúlt esztendeje, Hogy a szakácsnének légett a keze” stb. Mindenki ad, me ha nem, ütik a fakalánval. S a végén egyet táncolnak, hogy nem égtek el. Kikelnek az asztaltól, s táncolnak reggelig. Ki mikor akar, elszeded haza.

Reggel menyen a menyasszony a násznagyasasszonnyal avatni a templomba. Belészentelik a csepszet a fejibe, hazamennek s végzi az otthoni teendőit.

2.1.2

Kászonújfalu
Lakodalom
1952. aug. 9-én

*Látjátok jó uraim,
Az asztal meg van terítve,
Kés, kalán, villával föl van ékeztve.
Mos jönnek az étek is mingyán sorjába,
Hogy ez a sok vendég ne várjon hiába.
Az első tál étel lesz bagolynyerítés,
A második: üres kocsi zörgés,
A harmadik: vénasszony nyöszörgés.
Egy düglött bolha föl leszen pácolva
És egy háromszáz esztendő's kereknek az agya.
Most többet nem papolok,
Megyek a konyhára,
Mer a szakácsné felönt a kontyára.
Itt hozom a levest, tessék mindenki hozzálátni.*

...
*Itt hoztuk a pörköltet,
Nagyon kitűnő, betűnő
És az asztalról eltűnő („székely fufang”)*

...
Itt hoztuk a jó finom tésztát

...
*Adakozzunk a fiatal párnak:
A menyasszony keresztanyja ajándékoz nekik
egy párnát: A közepe szakagyon, A két sarka épen ma-
ragyon.*

*Ha Isten élteti, visszazolgnának többet.
Szépen megköszönik.*

Kapnak még:

Bárányt

Pénzt

Tányérok

2 kisszékét

Fonógépet

25–40 lejeget (sógortól stb.)

Vánkoshéjat (: bánathéj)

Inget

Egy csomagot (kibontják: sündiszó! – sikit a
menyasszony)

Boratlan készlet

Üvegtál és tányér

20 lej legényektől

Egy lábos

Palacsintasütő: asszonyverő

Pálinkakészlet (6 db.)

Mindegyikre a válasz: Megköszönik az új
párok, ha Isten élteti, vissza fogják szolgálni.

(Ajándékozás közben egy fekete figura csen-
gővel és egy nagy babával a nyakán fel-alá jár.)

...
A szakácsné ajándékozzák:

Kendővel.

Az anyósnak, TIMA Lajosnének kartont.

...
A menyasszony az apósnek: gagyának valót
(szemfödőnek való), sógórőinek: anyagokat.

Menü volt: káposztaleves, laska, pörkölt, tész-
ták (ordás stb.)

A menyasszony és a vőlegény családjá: 9-9
tag – főleg belőlük állt a vendégsereg.

2.1.3

Magyardormán 1952

Elmondja: BENKŐ Anna 42 éves, analfabéta⁵

Lakodalom

*Épp olyan a magyaroznál, mind a román-
noknál, csak ott kettő-három eszik egy cseréptányér-
ből, nálunk több az étel. A vőlegény állja ki az összes
lakodalmat. Meghívják a népet. Mire megvacsorálnak,
bemondassák a poharakot és az ajándékot. Ki nem vitt
ajándékot, pénzt mondat. Kereken menyen egy a borval
és egy szedi az ajándékot.*

2.1.4.

Kászonimpér, Doboly 1952

Elmondja: LANG VÁNCSA Éva 79 éves,
görögkeleti vallású

Keresztelő

*Régen egy komaasszony keresztelt, most 5–6
és mozsika van, van 5–6 keresztapja egy gyereknek. Én
egyedül kereszteltem, oda nem kellett sem férfit vinni,
sem semmit. (A férfit akkor vittem, mikor vittem a
radinát.)*

*Megszületik a gyermek. Felhívják, aki ajánl-
kozott, hogy kereszteli, aki elkérte, mikor látta, hogy
állapotos az asszony. Odaggyák. A bábaasszony
értesíti: ekkor s ekkor gyere oda s akkor keresztelnek.
Elmentem a házhoz, a gyermeket felvettem – nem jött
velem se apja, se anyja, senki –, elvittem a paphoz,
megkeresztelte. Hazavittem s mondtam: „Pogánt vit-
tem s keresztént hoztam.” Hazajöttem s mikor a radinát
akartam vinni, elvittem: három fazak ételt – ecetes
levest – szilvát, kalácsot, egy liter pálinkát, egy tányér-
val süteményt, akármient, ha ordinaré, ha nem. A ház-
ba es készítettek, mincsak úgy. Leülnek asztalhoz, esz-*

nek, isznak, szerencsét kívánnak, énekelnek világi éneket, táncolnak, muzsikálnak.

2.1.5.

Magyardormán 1952

Elmondja: BENKŐ Anna 42 éves, analfabéta

Keresztelő

Egyszerű. A keresztanya hazahozza a keresztelt gyereket. Készítnek ki asztalt. Köszöntő. Ha jut, ideget is hínak. Tánc nincs.

2.1.6.

Kászonimpér. Doboly.

Elmondja: LANG VÁNCSA Éva 79 éves, görögkeleti vallású

Halottas háznál

Miko meghal valaki, gyászbahúzzák az ajtókat (fekete bársonból), – szállót tesznek a halottra míg elnyúccsák, míg koporsóba teszik. Ma meghótt délkor, hónap má koporsóba teszik, addig elnyútván van a rovatlon. Ki keresztelt, keresztbe teszik a két kezét, ki nem keresztelt, kétfelől elnyúccsák a kezét.

A halottra atak fér inget, rokolyát, ha csepszesen járt, csepszet tettek s ruhát a fejire. (Meghatta, hogy a rokolyából egyet húzzanak rea.) Rendes szóttest is attak fiatalnak, másnak fehér inget, fehér rokolyát, fehér ruhát a fejire. Mária gyássza a fehér. Férfiura adnak egy gagyát, egy inget, sapkát a fejire, strimflüt vászonból a lábára. Szemfedél hóti (halotti).

Régen vót virrasztás. Halottét (: ért) szánják az imádságot a halottas háznál. Végvacsorát csinájnak, másnap temetik. Mikor etemették, etorójják. Adnak ételt, toron mindcsak olyant ettek, mint a végvacsorán: pilafot majorságból, levest, kenyeret, pálinkát, faszulyka levest, tokánt. (Egy asszony monta: „Sehant sem szeretem úgy a faszulyka levest, mint a toron.”)

A házinak nem szabad, hogy dógozzék a készítésbe, idegenek készítenek. Szokásba van. A háziak nem foglalkoznak, mer sok undorodik, hogy a halotthoz hezzanyult.

Koporsóra koszorut csinál a fiatalság s a rokonság.

Toron fonattas peracet sütnék, mindenkinek egyet. Mikor a halottat kiviszik a gödörhöz komaaszonyok (négy viszi) a gyerekeknek adnak peracet keresztül a gödörön.

Aki akar, szolgálat misét a keresztfába. Ki él-tibe adna, a vóna jó. Az érte esik, amit a szegényeknek osztogat. A gödörös viszi a keresztet, arra kötnek egy

dörgölőt. (Mostani helyzetbe elmaratt, nekem meg vannak azok is szöve.) A komaaszonyok (négy viszi) a takaróruhát elosztják, ami rá van vetve a koporsóra. Négy gyertyára is négy takaróruhát attak, azt a rokonok viszik: fehér gyapot, fekete fejtövel. (Én szövő-fonó asszony vagyok, adom pománába.) Aki hívő (baptista) az elhagyta. Valakinek van úgy is, hogy fekete széjű gyöcszsebkendőket osznak. Ha aggyák, Istennébe aggyák.

Hat hét múlva miseszolgálatot csinál a pap. A halotthoz a hezzatartozói megint esszegyülnek, rokonokat megpománázzák. Pomana lepényeket sütnék (ke-rek lepény, mind ezelőtt a pékek süttek egyet).

Sírtak:

1. mehent meghót, moment (: akkor rögtön)
2. a végvacsorakor, a vacsorán, mikor köszönték a népnek a gyülekezetet
3. mikor elkészítették a halottat a gödör széjre, reabuttak, sírtak.

Mindenkinek kerül, ki sirassa.

2.1.7.

Kézdizsentlélek 1952

Halott-siratásról

Siratás van: papi szertartáskor és gödör széjin. Virrasztás csak a cigányoknál szokás. Mondják: „Jaj, drága Albert, meghalál. Jó kenyérrrel tartottál eddig, jó fával. Albert, Albert, ilyen ember nem vót több a faluba.” – Úgy se hajja meg, minek mongya, hogy azután kacagják. Legjobb, aki nem mond semmit, azért ő busulhassa. Én nem tudtam megsiratni. A három ház teli vót, az udvar teli vót emberrel, egy könnyem sem esett ki, pedig senki a szüleit nem szerette jobban.

Nyújtópadra teszik a derekajját, három párnát, rá a koporsót.

Temetés után tort csinál, akinek módja van. Ott esznek, imádkoznak a jóemberei. Idegeny nincsen. Van kásaleves majorságból, paprikás, sült, kalács, pálinka. Jól eszik mindenki. Annak csinálnak, aki meghaggya, hogy csinájjanak.

2.1.8.

Magyardormán 1952

Elmondja: BENKŐ Anna 42 éves, analfabéta
Tor

Nálunk, mikor kész a zsótározás (két este szokott jönni a kántor), a halott még a házban van, akkor kenyeret s pálinkát vagy bort osztanak. A románok a temetőben peracet, gyertyát osztanak. Kicsinek, gyermeknek szoktak, csak mikor eltemették, a temetőbe osztogatnak kenyeret, pálinkát, egy-egy szál gyertyát, nálunk.

Jegyzet

1. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán. Erdélyi magyarság. Népdalok. (150. nd.) 1923; KODÁLY Zoltán. Iskolai énekgyűjtemény I-II. 1943-44.
2. Ifj. KÓS Károly, SZENTIMREI Judit, NAGY Jenő. Kászoni Székely Népművészet, Kritérium, 1972, 7. o.
3. Ld. még az „Énekes játékok”-nál a leírásokat. (A következő évkönyvben közlésre kerülő anyag. Szerk. megj.)
4. A gyűjtött anyagban elég hiányos a zárt e jelölése (ë). A gyűjtés megismerhetetlenségére gondolva, indokoltnak látszik a feltüntetése ott, ahol megtörtént, akkor is, ha ez a közlés módszertani egységét megbontja.
5. Az adatközlő gyerekkorától románul tanul. 8 éves kora óta szolgál. Egy testvére volt Galacon, ott volt cseléd, iskolába nem jártak. Nem tud írni-olvasni. Akart tanulni most, de „nem tudta eszbe tartani”.

Culegere de folclor din Cașin din 1952 I.

(Despre publicare)

Materialul folcloristic din lucrare este rezultatul culegerii din 1952. Începând cu acest anuar, publicăm, în mai multe părți, texte și 192 de melodii (jocuri și obiceiuri cântate, cântece populare independente, de stil vechi și stil nou, balade, melodii de dans etc.). Materialul cules se completează cu date privind rolul muzicii în viața oamenilor de diferite vârste și a comunităților sătești, în special din cinci comune din Cașin. Lucrarea se va termina cu indice tematice. Din motive tehnice, începem nu cu melodiile, ci cu descrierea unor obiceiuri și jocuri de copii.

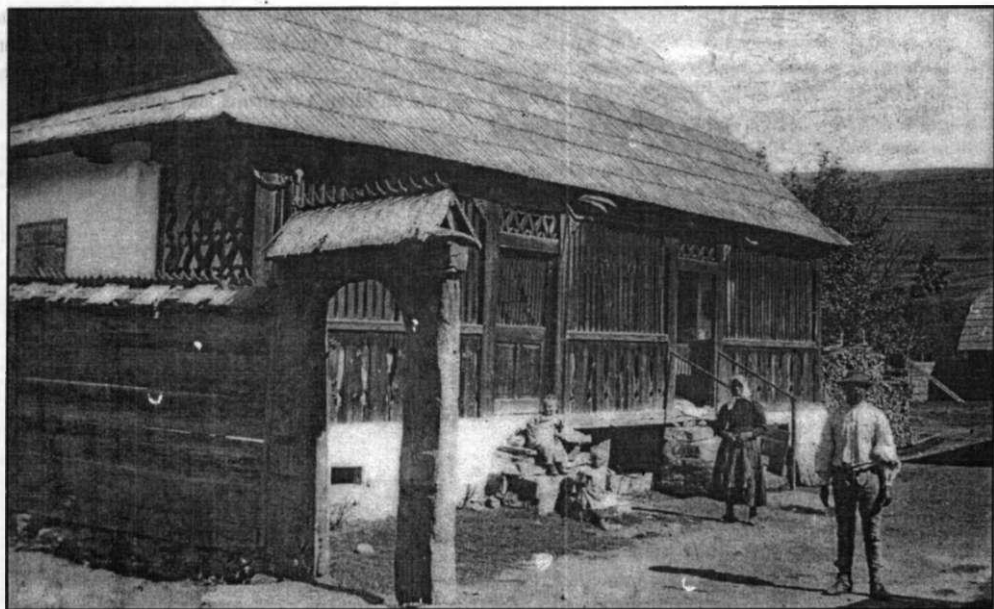
A Folklore Collection from Kászon (Cașin Basin, Harghita and Covasna Counties), Dated 1952 I.

(About the publication)

The folkloristic material in the paper is the result of the collections dating from 1952. Starting with this yearbook, we intend to publish in several parts, texts and 192 melodies (played games and customs, independent folk songs in new and old style, ballads, dancing melodies etc.). The collected material will be completed with data on the role of music in the lives of the people of different ages and of the village community, especially in five villages from

Kászon. The paper will end with a thematic index. Due to technical reasons, we do not start with the melodies, but with the description of some children's customs and games.

1. ábra „MEZEI Péter háza (legutolsó ház Kászonimpér felé). A ház tornáca teljesen belécezte, a kapu perzsáfv szerint van kivágva. Kétszázon felül van ilyen ház a négy faluban.” ROEDIGER Lajos felvétele. Kászonjakabfalva. 1910. szeptember (SzNM, Néprajzi Részleg, 54/1911)

Egy 17. századi könyv restaurálása

(Kivonat)

A dolgozat a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban található, 1617-ben nyomtatott könyv restaurálását írja le. Különleges megoldást kért a borítótáblába bekötött, 14–15. századi kottatöredéket tartalmazó pergamen újrabéépítése. A restaurálás a csíkszeredai Csiki Székely Múzeum könyvrestauráló műhelyében történt. (A szerk.)

A tárgy leírása

A könyv a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona.

Két szerző munkáját tartalmazza: BUCHLER, Johannes: Thesaurus Phrasium Poeticarum és PONTANUS, Jacobus: Institutio Poetica. Coloniae, Editio sumptibus Bernardi, GUALTERI, 1617. – 12.

Méretei: 135 x 72 x 30 mm, vászon-táblájú, félpergamen¹ és papírborítású (1. ábra). A félpergamenborító egy színes² kottás kéziratnak a része. A borítópapír töredékeken frott szöveg nyomait véltem felfedezni. A könyvtestet 3 szimpla kenderzsinegbordára fűzték (2. ábra). Az oromszegő egyszerű, vászon alapú, ragasztott. A könyvtestet változó számú lapokból kialakított ívek alkotják. A lapok merített papírból készültek, csomós, felhős átnézetűek, vízjelet nem találtam rajtuk. A nyomtatott információs anyag fekete nyomdafestékkel, magas nyomású technikával készült³. Díszítő motívumként iniciálékat alkalmaztak. Az eredeti nyomtatott címlap hiányzik, ezt vasgallusz-tintával⁴ írt kézirat címlap helyettesíti (3. ábra). A hátsó előzőken szintén vasgallusz-tintával írt bejegyzések vannak (4. ábra).

A könyv tönkrement állapotban került a Csiki Székely Múzeum restauráló műhelyébe (5. ábra). A vászontábla elvált a könyvtesttől, málolt, rongyos, a ragasztóanyag kioldódott belőle. A gerincet alkotó kottás pergamennek 1/3-a hiányzik, a nyílásban végigszakadt, a festék sok helyen lekopott vagy pattogzott róla. A 4 sarokborítóból 1 hiányzott. A borítópapírnak töredéke maradt meg, különösen gyenge állapotban. Az első előzőknek csak a tükör része maradt meg, a röplap valószínű a nyomtatott címlappal együtt tűnt el. Egyedül a könyvtest papíryanaga jó megtartású. Ebben a korban a papírt rongycellulózsból készítették, ami évszázadokon keresztül jobban ellenáll a nem megfelelő hőmérsékleti-, nedvességi-, fény- és UV-viszonyoknak, savas és oxidáló légszennyeződéseknek, mint a későbbi, facellulózsból készített papír. Biológiai károsodás (penész, gomba) nyomait nem észleltem a papíron. A foltok, ujjnyomok emberi gondatlanságnak tudhatók be. A nagyobb hiányok, véleményem szerint, rágcsáló okozta kár.

E tapasztalati megállapítások után anyagvizsgálatokat végeztem (mikroszkópos vizsgálatot a festékrétegről, oldhatósági próbát, pH-mérést) és fényképeket készítettem a dokumentálás végett. Az eredményeket lejegyezve és figyelembe véve fogtam a restaurálási művelethez.

Tisztítási, konzerválási, restaurálási munkafolyamatok

A könyvet nem fertőtlenítettem, mert nem láttam ennek szükségét. A táblát a könyvtestről nem kellett lebontanom, mert az már leeseett. A hatékony tisztítási folyamatok elvégzése céljából a könyvet szét kellett szednem. Ez orvosi szike segítségével történt, elvágva a fűzőcérnát. Először puha szőrű ecsettel portalanítást végeztem, leszámoltam a könyvlapokat, majd körkörös mozdulatokkal, radírpórral mechanikai tisztítást végeztem⁵.

A nedves tisztítást áztatással kezdtem. A tiszta, hideg víz már sok szennyet és savat távolított el a papírról. A mosás 40–50 °C-os vízben, műa-

nyagtáblákban történt. A vízben felületaktív anyagot, az anionaktív zsíralkohol-szulfátot tettem⁶. A felületaktív anyag elősegíti a felületi feszültség csökkentését, a víz behatolását a cellulóz-molekulák közé. A papír jó állapota ellenére a pH mérés eredménye (pH = 6)⁷ szükségessé tette a savtalanítást és semlegesítést. Erre a célra Ca(OH)₂-ot használtam. Literenként 2 g CaO-ot tettem vízbe, 10 percig hagytam oldódni, majd leülepedni. A kívánt mennyiségű oldatot kétszeresére hígítottam és belehelyeztem a lapokat 25–30 percig. A Ca(OH)₂ a papírban lévő savakkal vízben oldódó sókat képez, amit ki lehet mosni a papírból. A szárítás szűrőpapíron, a szabad levegőn történt. A levegőn száradó felületen a Ca(OH)₂ molekulák reagálnak a levegő CO₂-jával és CaCO₃ keletkezik, ami egy puffer, és megvédi a papírt a további savasodástól. A nagyon törékeny és csonka borítópapírt szintén így tisztítottam, csak műanyagszita közé helyeztem a mosás ideje alatt. Hogy erősítsem e papírdarabkákat, 2%-os CMC-vel (karboxi-metil-cellulóz nátriumsója) átkentem. A megszáradt lapokat kézi könyvkötő présbe helyeztem. Az értékes pergamenek tisztázása és konzerválása nagy odafigyelést és türelmet igényelt, mert a festékanyag most is pattogzott a felületről, a mechanikai igénybevétel és a ragasztóanyag kioldódása miatt. Klucel M (hidroxil-propil-cellulóz) 3,5%-os izopropil-alkoholos oldatát puha ecsettel több rétegben vittem fel a felületre, várva, hogy a ragasztóanyag beszívódjon a festékszempcsék közé. A rögzítés után szilikonos emulzióval⁸ itattam át a pergamen felületét. Ez jól tisztított és a pergamen kollagén állapotát is regenerálta. Ezek után japán papírral⁹ dupla kiegészítési móddal pótoltam a könyvlapok hiányzó részeit. A restaurálásnak ez a legtöbb időt, türelmet és művészi hozzáértést igénylő része (6. ábra). Ragasztóanyagként Glutofix 600 (metil-cellulóz) 2%-os vizes oldatát használtam. A kiegészített lapokat ívekbe szedtem és az eredetihez hűen 3 szimpla kenderzsinegbordára fűztem, kialakítva így ismét a szétszedett könyvtestet. E könyvtesthez fűztem hozzá a kiegészített régi előzőeket és a tartósság szempontjából a vastag japánpapírból készített új

pótelőzőeket (7–8. ábra). Mivel az eredeti vászontábla gyenge megtartású, 4 rend vásznat rizskeményítővel és Planatol BB Superior (polivinil-acetát vizes diszperziója) ragasztóval összekasírozva egy új tartós táblát alakítottam ki. A táblára egésszborító japánpapírt tettem, és erre helyeztem rá a pergamen és papírborító darabokat, eredeti helyüket figyelembe véve (9. ábra). Így egy tartós táblájú könyvet nyertem.

Az a változat is fennállhatott volna, hogy a megtisztított, konzervált pergament nem teszem vissza a könyvtáblára, hanem borítékban a könyvhöz csatolom. Szakemberekkel konzultálva nem ezt választottam, mert így könnyen elveszhet, másrészt pedig a könyv ezzel a pergamenborítóval került hozzám restaurálás céljából. A pergamen mindkét oldaláról fénymásolatot készítettem, a további kutatás céljára.

A kész könyvet védődobozba tettem, és javasoltam a tulajdonos múzeumnak, hogy az optimális raktározási követelményeket betartva helyezték vissza a könyvtárba.

Véleményem szerint a könyvnek nem ez volt az eredeti táblája, ez egy másodlagos kötés, de sikerült a pusztulástól megmentenem és érték-növelő állapotba hoznom.

Jegyzet

1. A pergamen cserzetlen, meszesett, szírtelenített bőr, amely kollagén fehérje rostos szöveteiből, valamint zselatinszerű rostokból állományból áll. A fehérjeláncok a pergamenben nem kötődnek cserzőanyagokhoz, mint a cserzett bőrnél, így a szerkezeti elemeket ezek nem védik. Ezért kevésbé ellenálló a hőmérséklet változásaival és főleg a nedvességgel szemben.
2. A színes anyagok lehetnek pigmentek (általában szeretlen kristályos vegyületek, amelyek annál halványabb színt adnak, minél apróbb szemcsékre bontották) és színezékek (szerves, molekulárisan oldódó anyagok, mint pl. növényi festékek). Kötőanyaguk leginkább: tojásfehérje, tojásárgája, arabmészga.
3. A nyomdafestékek a nyomóforma nyomóelemeinek képét a nyomathordozó felületére átvitték és azt tartósan rögzítették. A használt nyomdafesték valószínneg, a korra jellemzően korom és lenolaj keveréke.
4. Vasgallus-tinta: vas-szulfátot (vasgálicot) adtak cersavtartalmú növények gubacsából készített vizes kivonathoz, ami galuszsavat tartalmaz, kötőanyaga: arabmészga. A papíron a levegőtől oxidálódva válik feketévé vagy sötétbarnává. Ez a tinta a színt adó vegyületen (a három vegyértékű vasgálicon) kívül mindig tartalmaz kénsvavat és vasoxidot is. Vízre nem érzékeny, de redukáló és savas hatásokra fakul és különböző mértékben elhalványodhat.
5. Rotes Gummigranulat Mehl 0–0,5 mm – Kremer Pigmente
6. A zsíralkoholszulfátot a zsíradékokból előállított szintetikus zsíralkoholoknak kénssavval, majd nátriumhidroxiddal való kezelése útján nyerik. Az anionaktív vízben könnyen oldódnak, nedvesítőképességük és mosóhatásuk egyaránt jó.

7. pH: a hidrogén-ion koncentráció negatív logaritmus. A 7 érték kémiaiilag semleges, a 7 érték alatt egyre savasabb, a 7 fölött egyre lúgosabb jellegű jelei.

8. Anionos szilikonemulzió. Az emulzió főlös felületaktív anyag tartalma miatt jó tisztító hatású. Az olaj komponense inerte, kémiai kölcsönhatásba nem lép, jó behatolóképeség. Az emulzió a zsírozó hatás mellett a főlös savtartalom közömbösítésére és pufferolására is alkalmas.

9. A japánpapírhoz általában kozo, mitsumata vagy gampi rostokat használnak. Távol-keleti növények, amelyeknek hosszú rostjai papírkészítésre alkalmasak. Hosszú rostjai jól összeilleszthetők a kiegészítendő papírral.

Irodalom

1. NEMES TAKÁCH László (1990): **Papírrestaurálás. Restaurátorképzés jegyzetei**, Központi Múzeumi Igazgatóság, Bp., p. 3.

2. KASTALY Beatrix, ALBRECHTné KUNSZERI Gabriella, BEÖTHYné KOZOCSA Ildikó, GAJDÓ Gyula, IZSÓ Miklós, JÁRÓ Márta, TIMÁRné BALÁZSY Ágnes, PANKASZI István (1994): **Kéziratok, nyomtatványok és grafikák fró és festékanyagai: összetételük, készítésük, vizsgálatuk, károsodásuk, rögzítésük. A grafikai technikák felismerésének alapjai**, Országos SZÉCHÉNYI Könyvtár, p. 37. és 72.

3. KISSné BENEDEFY Márta, BEÖTHYné KOZOCSA Ildikó (1992): **A bőr és pergamen felépítése, gyártása, tulajdonságai, károsodása és vizsgálata**, O.Sz.K., p. 43.

4. TIMÁRné dr. BALÁZSY Ágnes (1993): **Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása**, Magyar Nemzeti Múzeum, p. 84–403.

5. BEÖTHYné KOZOCSA Ildikó (1992): **Középkori pergamen kéziratok konzerválási eljárásának kutatása és feljegyzése. Az Országos SZÉCHÉNYI Könyvtár füzetei 3.** Budapest, p. 62.

6. KASTALY Beatrix, SINGER, H., DOBRUSSKIN, S., BANIK, G. (1992): **A papír nedves tisztítása, foltisztítás, ragasztók eltávolítása. Vízérzékeny tárgyak kezelése goretexszel**, Országos SZÉCHÉNYI Könyvtár, p. 6–7.

7. KASTALY Beatrix, SIMON Imola (1992): **A sérült papír kijavítása és a papír anyagának megerősítése**, Országos SZÉCHÉNYI Könyvtár, p. 6.

8. BENEDEK Éva (1996): **Egy bőrkötésű német reneszánsz könyv restaurálása**, Magyar Képzőművészeti Főiskola Restaurátorképző Intézet. Diplomamunka, 1., 6., 26., 39., 42.

9. *** (1998) **Scripta manent – A papír és könyvrestaurálás műhelytitkai**, Budapest, p. 6., 21., 55.

Restaurarea unei cărți din sec. al XVII-lea

(Rezumat)

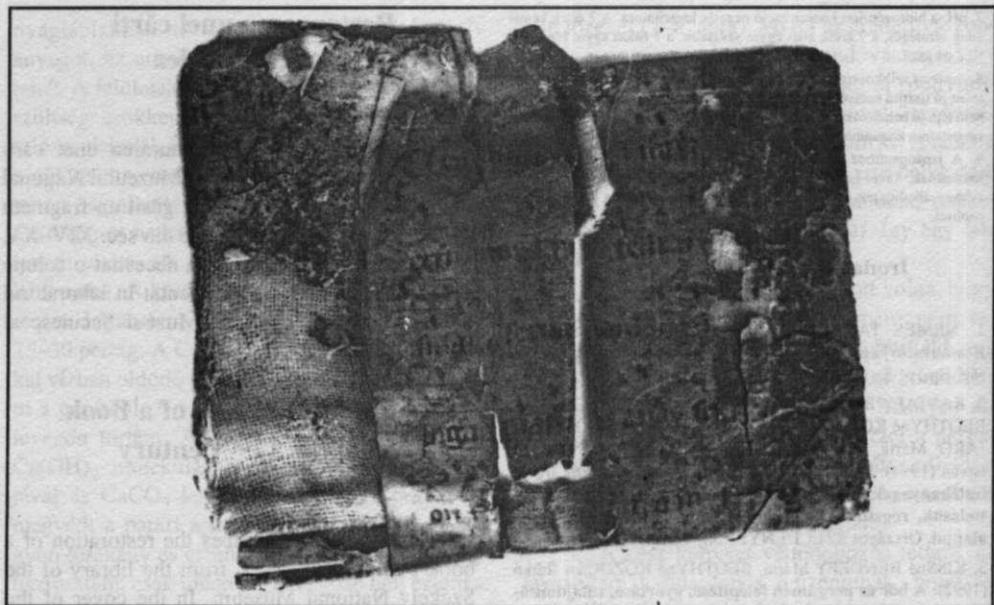
Lucrarea descrie restaurarea unei cărți editate în 1617, din biblioteca Muzeului Național Secuiesc. În coperta cărții s-a găsit un fragment de pergamen cu note muzicale din sec. XIV–XV. Reasamblarea fragmentului a necesitat o soluție specială. Restaurarea s-a executat în laboratorul de restaurare de carte din Muzeul Secuiesc al Ciucului. (Red.)

The Restoration of a Book from the 17th Century

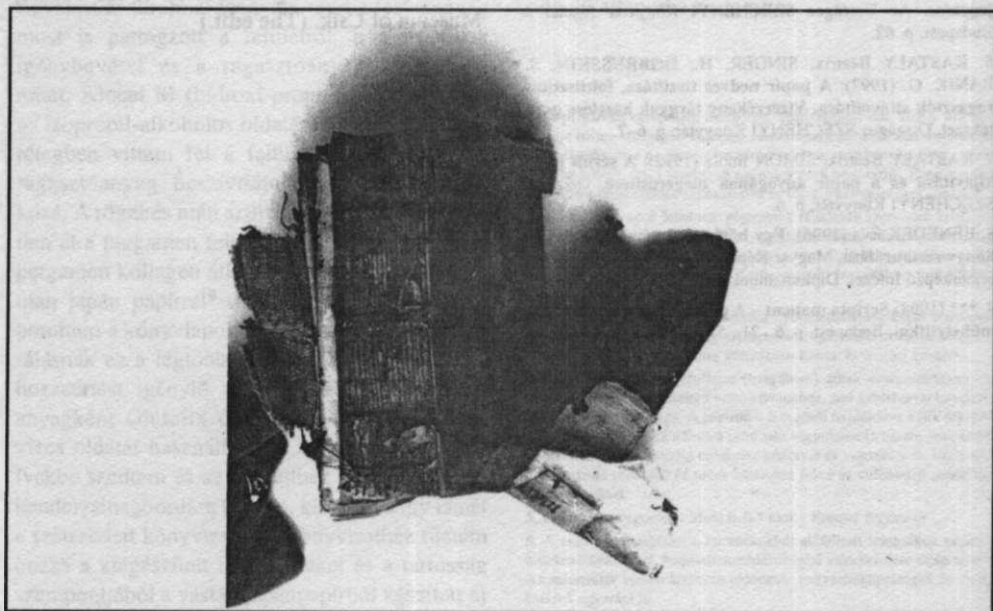
(About the work)

The paper describes the restoration of a book published in 1617, from the library of the Székely National Museum. In the cover of the book a parchment fragment was found which contained music notes from the 14th–15th centuries. The reassembling of the parchment required a special solution. The restoration was done in the book-restoring laboratory of the Székely Museum of Csík. (The edit.)

1. ábra

2. ábra

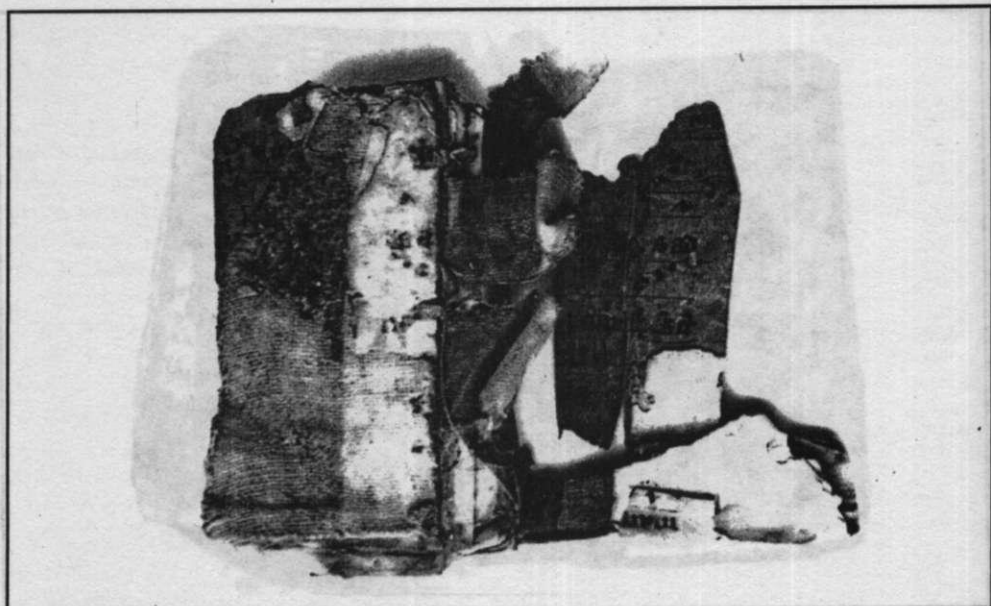

3. ábra

4. ábra

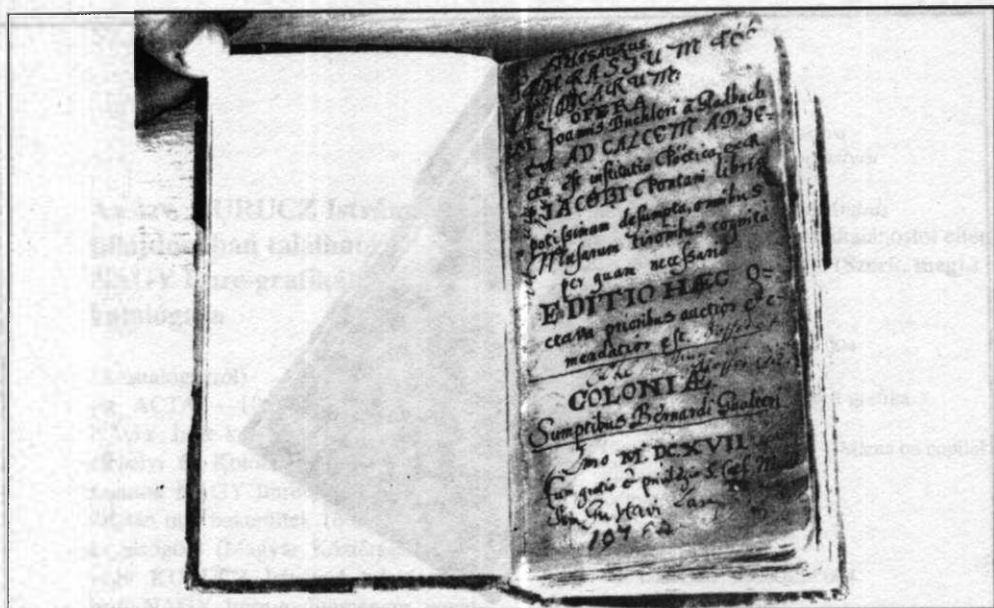

5. ábra

6. ábra

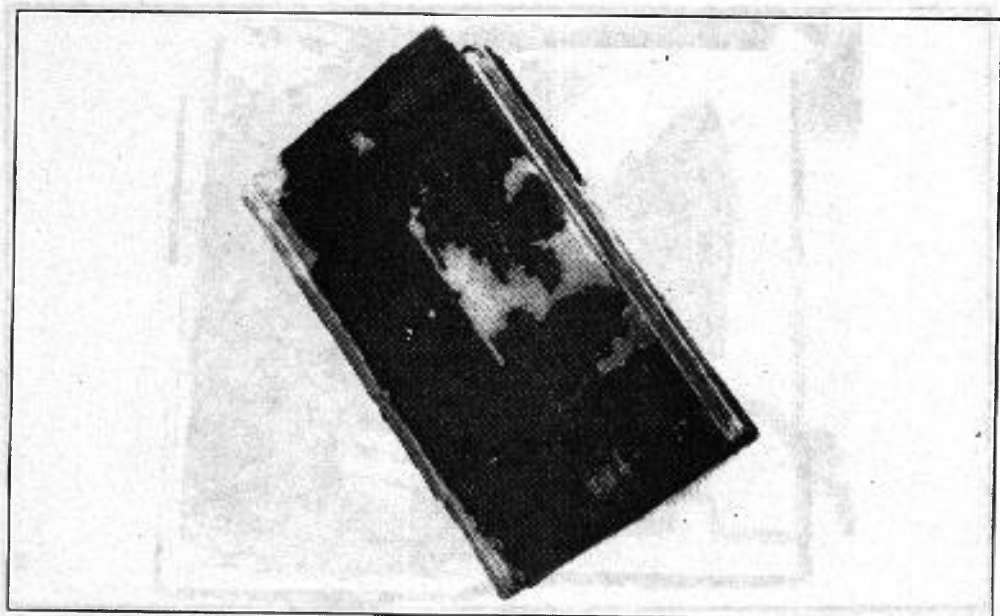

7. ábra

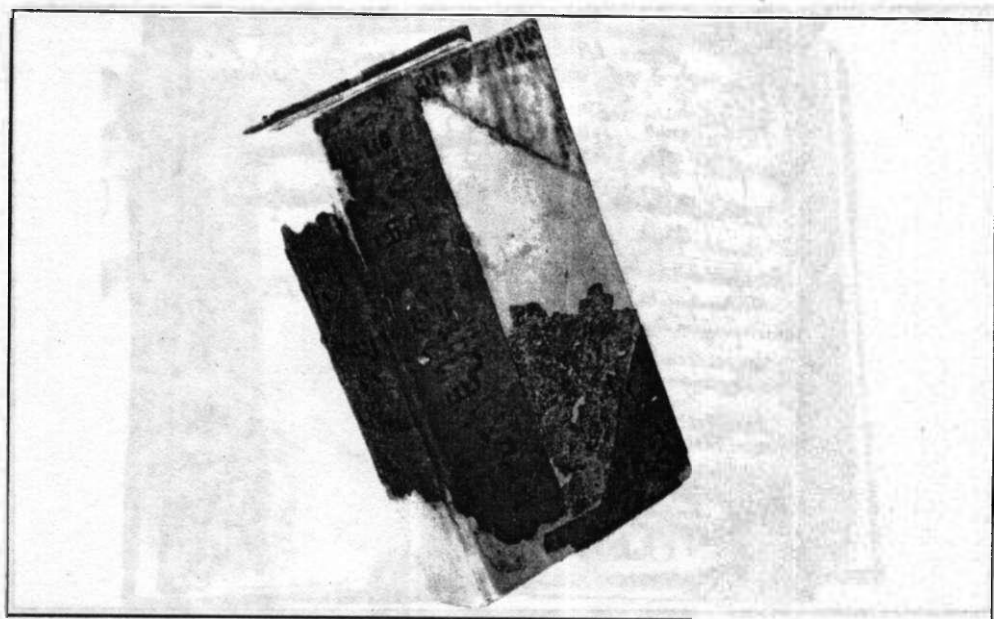

8. ábra

9. ábra

10. ábra

SZABÓ András

**Az özv. KURUCZ Istvánné
tulajdonában található
NAGY Imre-grafikák
katalógusa**

(A katalógusról)

Az ACTA – 1997/II kötetben közölt NAGY Imre-katalógusba (A Marosvásárhelyi és Kolozsvári Művészeti Múzeumok NAGY Imre-alkotásai) tévedés folytán már bekerültek 16 alkotás adatai az alsógödi (Magyar Köztársaság), özvegy KURUCZ Istvánné tulajdonában levő NAGY Imre-gyűjteményre vonatkozóan. Özv. KURUCZ Istvánné a NAGY Imre unokahúga, akit nevelt lányaként (Zsuzsika) tart nyilván a művészettörténet. A most közölt katalógus a teljes alsógödi NAGY Imre-gyűjtemény adatait tartalmazza (115 alkotás).

A Csíki Székely Múzeum számítógépes nyilvántartásának megfelelően az alsógödi NAGY Imre-katalógus adatfelvétele a következő általános (valamennyi alkotásra vagy nagyobb részükre közös) tételeket tartalmazza:

Tulajdonos: magángyűjtő

Tulajdonos neve, címe: özv. KURUCZ Istvánné, Alsógöd (H)

Kód: kzsgy

Szeremélyezés éve: ?

Gyapardási napló: 1

Gyűjtemény száma: 004

Mennyiség: 1

Mennyiség egysége: darab

Méretek 2: mm

Cím eredete: a címet a művész adta

Címváltozatok: –

A tárgy anyaga: papír

A tárgy anyaga 2: –

Készítő kód: nim

Készítő: NAGY Imre

Jelzések: igen

A tárgy állapota: ép

Restaurálás: nem

Elhelyezés: nincs pontosítva

Mozgás: gyűjteményben, helyén

Adatot felvette: SZ. A.

Adatot felvette 2: SZABÓ András

A jelen közlés csak az általánostól eltérő adatokat tünteti fel tételesen is. (Szerk. megj.)

Leltári szám: 0001

File DataEase: 00000254.004

Méretek: 200 × 230

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Anya gyermekével – Mama cu copilul

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1999/01/22

*

Leltári szám: 0002

File DataEase: 00000254.004

Méretek: 265 × 205

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Anya gyermekével – Mama cu copilul

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1999/01/22

*

Leltári szám: 0003

File DataEase: 00000254.004

Méretek: 305 × 240

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Korsós lány – Fata cu ulcior

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1999/01/22

*

Leltári szám: 0004

File DataEase: 00000226.004

Méretek: 315 × 240

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Akt korsóval - Nud cu ulcior

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1997/07/24

*

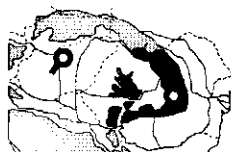
Leltári szám: 0005

File DataEase: 00000254.004

Méretek: 220 × 215

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Krisztus Keresztelő Szent Jánossal –
Hristos și Ioan Botezătorul
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1999/01/22

*

Leltári szám: 0006
File DataEase: 00000254.004
Méret: 230 × 285
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Cselédlány – Slujnică
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1999/01/22

*

Leltári szám: 0007
File DataEase: 00000228.004
Méret: 300 × 230
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Danaidák – Danaide
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0008
File DataEase: 00000230.004
Méret: 250 × 190
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Fitz KIMM portréja –
Portretul lui Fitz KIMM
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0009
File DataEase: 00000230.004
Méret: 300 × 210
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Parádés kocsis – Birjar
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0010
File DataEase: 00000231.004
Méret: 300 × 210
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: TAMÁSI Áron portréja –
Portretul lui TAMÁSI Áron
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0011
File DataEase: 00000232.004
Méret: 230 × 150
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: KACSÓ Sándor: Vakvágányon
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0012
File DataEase: 00000233.004
Méret: 300 × 205
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Csendélet – Natură moartă
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0013
File DataEase: 00000234.004
Méret: 225 × 230
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Kőtörők – Cioplitori de piatră
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0014
File DataEase: 00000235.004
Méret: 250 × 220
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: ZIFFER Sándor portréja –
Portretul lui ZIFFER Sándor
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0015
File DataEase: 00000236.004
Méret: 230 × 215
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Bertold BRECHT portréja –
Portretul lui Bertold BRECHT
Elhelyezés: lakásban
Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0016
File DataEase: 00000237.004
Méret: 275 × 210
A tárgy neve: sokszorosított grafika
Kategória: fametszet
Cím: Szüleim – Părinții mei

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1997/07/24

*

Leltári szám: 0017

File DataEase: 00000239.004

Méret: 290 × 230

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Elhelyezés: lakásban

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0018

File DataEase: 00000239.004

Méret: 185 × 195

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Zsögödi utca – Stradă din Jigodin

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0019

File DataEase: 00000240.004

Méret: 315 × 255

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Olvasó férfi (ZIFFER S.?) –

Bărbat citind (ZIFFER S.?)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0020

File DataEase: 00000241.004

Méret: 210 × 230

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Falu – Sat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0021

File DataEase: 00000242.004

Méret: 250 × 195

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Fiúportré – Portret de băiat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0022

File DataEase: 00000243.004

Méret: 250 × 220

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: VARGA Béla portréja –

Portretul lui VARGA Béla

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0023

File DataEase: 00000244.004

Méret: 235 × 240

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Kettős portré (Önarckép) –

Portret dublu (Autoportret)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0024

File DataEase: 00000245.004

Méret: 235 × 315

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Négy lány – Patru fete

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0025

File DataEase: 00000246.004

Méret: 245 × 195

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: HORVÁTH Henrich portréja –

Portretul lui HORVÁTH Henrich

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0026

File DataEase: 00000247.004

Méret: 250 × 175

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: fametszet

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0027

File DataEase: 00000248.004

Méret: 400 × 280

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0028

File DataEase: 00000249.004

Méret: 235 × 165

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

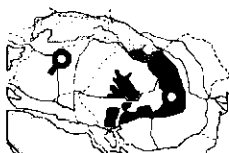
Cím: Olvasó nő – Femeie citind

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0029

File DataEase: 00000250.004

Méreték: 200 × 300

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Juhnyírás – Tunsul oilor

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0030

File DataEase: 00000252.004

Méreték: 305 × 225

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Édesanyám – Mama

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0031

File DataEase: 00000252.004

Méreték: 408 × 300

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Férfiportré –

Portrait de bărbat (KOVÁCS)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0032

File DataEase: 00000253.004

Méreték: 305 × 200

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Apám – Tata

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0033

File DataEase: 00000254.004

Méreték: 270 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Nőportré – Portrait de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0034

File DataEase: 00000254.004

Méreték: 305 × 220

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Zsuzsika – (Mica Suzana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0035

File DataEase: 00000255.004

Méreték: 160 × 205

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Kompozícióvázlat –

Schiță de compoziție

Cím eredete: egyéb

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0036

File DataEase: 00000257.004

Méreték: 255 × 255

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Lányok – Fete

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0037

File DataEase: 00000257.004

Méreték: 255 × 255

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Lányok – Fete

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0038

File DataEase: 00000258.004

Méreték: 250 × 245

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Oltpart – Malul Oltului

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0039

File DataEase: 00000259.004

Méreték: 305 × 150

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Vázlatok – Schițe

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0040

File DataEase: 00000260.004

Méreték: 290 × 235

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Fűzfák – Salcii

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0041

File DataEase: 00000261.004

Méreték: 310 × 230

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Anya gyermekével – Mama cu copilul

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0042

File DataEase: 00000262.004

Méretek: 175 × 140

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Önarckép – Autoportret

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0043

File DataEase: 00000263.004

Méretek: 270 × 220

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Annus – (Ana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0044

File DataEase: 00000264.004

Méretek: 235 × 185

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Annus – (Ana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0045

File DataEase: 00000265.004

Méretek: 305 × 230

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Zsuzsika – (Mica Susana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0046

File DataEase: 00000266.004

Méretek: 280 × 225

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Édesapám – Tata

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0047

File DataEase: 00000267.004

Méretek:

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Annus – (Ana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0048

File DataEase: 00000268.004

Méretek: 460 × 370

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Csodálkozók – Miraiji

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0049

File DataEase: 00000269.004

Méretek: 460 × 370

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Fejtanulmány – Studiu de portret

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0050

File DataEase: 00000270.004

Méretek: 395 × 495

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Tájkép – Peisaj

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0051

File DataEase: 00000271.004

Méretek: 455 × 375

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Férfiportré –

Portret de bărbat (JUHÁSZ Gy.?)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0052

File DataEase: 00000272.004

Méretek: 490 × 340

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Áktanulmány – Studiu de nud

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0053

File DataEase: 00000273.004

Méretek: 420 × 350

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Aktok – Nuduri

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0054

File DataEase: 00000274.004

Méretek: 390 × 300

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

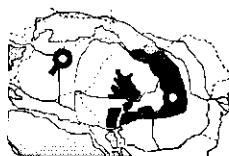
Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0055

File DataEase: 00000275.004

Méretek: 355 × 250

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: VEIL Erzsébet portréja –

Portretul lui VEIL, Erzsébet

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0056

File DataEase: 00000276.004

Méretek: 350 × 300

A tárgy neve: grafika

Kategória: szénrajz

Cím: Zsuzsika – (Mica Susana)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0057

File DataEase: 00000277.004

Méretek: 300 × 410

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Anya gyermekével – Mama cu copilul

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0058

File DataEase: 00000278.004

Méretek: 385 × 230

A tárgy neve: grafika

Kategória: szénrajz

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0059

File DataEase: 00000279.004

Méretek: 215 × 395

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Leányok – Fete

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0060

File DataEase: 00000280.004

Méretek: 225 × 350

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Mozgástanulmány – Studiu de mișcare

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0061

File DataEase: 00000281.004

Méretek: 390 × 260

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0062

File DataEase: 00000282.004

Méretek: 450 × 345

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Ferenc bá – Bade Ferenc

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0063

File DataEase: 00000283.004

Méretek: 350 × 410

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Fekvő aktok – Nuduri culcate

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0064

File DataEase: 00000284.004

Méretek: 280 × 250

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Utcarészlet – Porțiune de stradă

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0065

File DataEase: 00000285.004

Méretek: 340 × 255

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Őnarckép – Autoportret

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0066

File DataEase: 00000286.004

Méretek: 330 × 250

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: KÁNYÁDI Sándor portréja –

Portretul lui KÁNYÁDI Sándor

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0067

File DataEase: 00000287.004

Méretek: 355 × 255

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

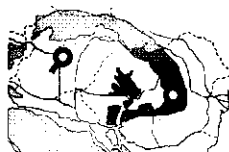
Cím: Lányportré – Portret de fată

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0069

File DataEase: 00000289.004

Méreték: 560 × 380

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Csihányos a Harommal –

Peisaj (Nume de dâmburi)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0070

File DataEase: 00000290.004

Méreték: 550 × 460

A tárgy neve: sokszorosított grafika

Kategória: aquaforte

Cím: Hazafele – Spre casă

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0071

File DataEase: 00000291.004

Méreték: 240 × 185

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: MEDGYESSY F. portréja –

Portretul lui MEDGYESSY F.

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0072

File DataEase: 00000292.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0073

File DataEase: 00000293.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Tyúkok – Găini

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0074

File DataEase: 00000294.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0075

File DataEase: 00000297.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Zsögödi részlet – Peisaj din Jigodin

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0076

File DataEase: 00000297.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0077

File DataEase: 00000297.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Két nő – Două femei

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0078

File DataEase: 00000298.004

Méreték: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Ásító –

Căscând (Önarckép – Autoportret?)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0079

File DataEase: 00000299.004

Méreték: 275 × 200

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Lányportré –

Portret de fată (KURUCZ Marina)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0080

File DataEase: 00000301.004

Méreték: 275 × 190

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Majom – Maimuță

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0081

File DataEase: 00000301.004

Méreték: 290 × 225

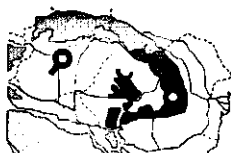
A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Zsuzsika hegedővel –

Mica Susana cu vioară

Dátum: 1999/01/25

Leltári szám: 0082
File DataEase: 00000302.004

Méret: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré –

Portret de bărbat (... András)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0083

File DataEase: 00000303.004

Méret: 295 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: FERENCZ Gyárfás portréja –

Portretul lui FERENCZ Gyárfás

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0084

File DataEase: 00000304.004

Méret: 195 × 120

A tárgy neve: grafika

Kategória: tinta (zöld)

Cím: Lábtanulmányok – Studii de picioare

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0085

File DataEase: 00000305.004

Méret: 195 × 120

A tárgy neve: grafika

Kategória: tinta

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0086

File DataEase: 00000306.004

Méret: 290 × 120

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Álló nő – Femeie stând

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0087

File DataEase: 00000307.004

Méret: 290 × 120

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0088

File DataEase: 00000308.004

Méret: 290 × 120

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Önarckép – Autoportret

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0089

File DataEase: 00000310.004

Méret: 240 × 180

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Alvó édesanyám – Mama dormind

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0090

File DataEase: 00000310.004

Méret: 135 × 200

A tárgy neve: grafika

Kategória: tinta

Cím: Két vázlat – Două schițe

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0091

File DataEase: 00000311.004

Méret: 265 × 175

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Álló férfi – Bărbat stând

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0092

File DataEase: 00000312.004

Méret: 290 × 200

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Bányászportré – Portret de miner

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0093

File DataEase: 00000313.004

Méret: 290 × 200

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: PUSKÁS Antónia portréja –

Portretul lui PUSKÁS Antónia

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0094

File DataEase: 00000314.004

Méret: 305 × 235

A tárgy neve: grafika

Kategória: szénrajz

Cím: PUSKÁS Sándor portréja –

Portretul lui PUSKÁS Sándor

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0095

File DataEase: 00000317.004

Méretek: 130 × 350

A tárgy neve: grafika

Kategória: tinta

Cím: Édesanyám I, II, III. – Mama I, II, III.

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0096

File DataEase: 00000317.004

Méretek: 130 × 145

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Gyermekportré – Portret de copil

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0097

File DataEase: 00000316.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Lányportré –
Portret de fată (KURUCZ Marina?)

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0098

File DataEase: 00000318.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Hasaló akt – Nud culcând pe burtă

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0099

File DataEase: 00000318.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0100

File DataEase: 00000319.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: tusrajz

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0101

File DataEase: 00000320.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0102

File DataEase: 00000321.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Nőportré – Portret de femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0103

File DataEase: 00000322.004

Méretek: 250 × 190

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Nő – Femeie

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0104

File DataEase: 00000323.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Kakasok – Cocosii

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0105

File DataEase: 00000324.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Lovak – Cai

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0106

File DataEase: 00000325.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Olvasó lány – Fată citind

Dátum: 1999/01/25

*

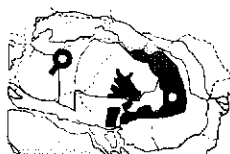
Leltári szám: 0107

File DataEase: 00000326.004

Méretek: 185 × 130

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Lányportré – Portret de fată

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0108

File DataEase: 00000327.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Késtanulmány – Studiu de cuțit

Dátum: 1999/01/25

*

Tulajdonos neve, címe

Leltári szám: 0109

File DataEase: 00000328.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré – Portret de bărbat

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0110

File DataEase: 00000329.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Kecskék – Capre

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0111

File DataEase: 00000330.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Vízhordó lány – Fată cărând apa

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0112

File DataEase: 00000331.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Kompozícióvázlat –

Schiță de compoziție

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0113

File DataEase: 00000332.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Portrévázlat és lófej –

Schiță de portret și cap de cal

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0114

File DataEase: 00000333.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Kecse és rucák – Capră și rațe

Dátum: 1999/01/25

*

Leltári szám: 0115

File DataEase: 00000334.004

Méretek: 290 × 210

A tárgy neve: grafika

Kategória: grafit

Cím: Férfiportré –

Portret de bărbat (Dr. SZÁVA János?)

Dátum: 1999/01/25

Catalogul colecției

Imre NAGY

din Alsógöd (R. Ungară)

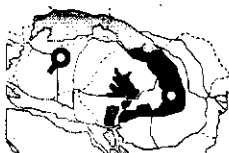
(Despre catalog)

În volumul ACTA – 1997/II, în catalogul colecțiilor Imre NAGY din Muzeele de Artă din Cluj și Tg. Mureș am publicat din greșeală și datele unui număr de 16 lucrări aflate în colecția văduvei lui István KURUCZ – nepoata lui Imre NAGY (istoria artei o cunoaște sub numele de Zsuzsika, fata adoptată a lui Imre NAGY). Catalogul publicat acum conține și aceste date.

The Catalogue of the Imre NAGY Collection from Alsógöd (Hungary)

(About the catalogue)

In the volume ACTA – 1997/II, in the catalogue of the works of Imre NAGY belonging to the Art Museums in Kolozsvár (Cluj) and Marosvásárhely (Tg. Mureș), we also published by mistake the data regarding 16 works that are in the possession of the widow of István KURUCZ (Alsógöd, Hungary). She is Imre NAGY's niece, and in the history of art she is known under the name of Zsuzsika (Suzy). She was the adopted daughter of Imre NAGY. The catalogue elaborated this time includes the data of the whole collection (115 works).

BÁLINTH Gyula
KARDA Zoltán
MAGYAROSI Sándor
SÁNTA István Zsolt

„Kontaktövezet”, 1999. tavasz (Kutatási terv és előmunkálatok)

(Kivonat)

A jelentés a hasonló nevű délkelet-erdélyi etno-kultúr-geográfiai kutatóprogram 199. tavaszi munkáját összegezi. Behatárolja a kutatási tárgyat és a kutatási területet, és három, a kutatott térségbeli problémákra nézve reprezentatív szűrőpróba alapján (három település – értékelésük összefoglalója a jelentés része) rögzíti/megállapítja a hosszabb távúra tervezett rendszeres kutatómunka módszertani kérdéseit és elsőbbségeit.

A „Kontaktövezet” Délkeleti Intézet-programot a Magyar Oktatási Minisztérium finanszírozza.

A. Kutatási szempontok

1. A kutatás tárgya :

Népességföldrajzi mobilitási folyamatok a délkelet-erdélyi, az egykori székely és szász székek közötti, történetileg labilis közigazgatási és birtokviszonyú területsávban, amelynek legjellemzőbb elemét a volt Felsőfehér megyei enkláv-sor képezi. A települések etnikai viszonyai és folyamatai. Családszerkezet szerepe.

2. Kutatási terület, kutatási pontok

A vizsgált területsáv fontosabb részei:

- a. Bodzavidék (a történeti Bodzamező) román településtömbje
- b. A barcasági csángó települések (Tíz-falu) román, magyar, roma közösségei
- c. A területsáv további, volt Felsőfehér

megyei, román, magyar, roma közösségek által lakott települései (Nyén–Bodola, Székföld, Oltkanyar, Sárkány–Fehéregyháza sáv stb.)

d. Királyföldi települések román, szász, magyar, roma közösségekkel

Kiterjesztés (lehetősége) a székelyföldi peremsávra (ill. a Barcaság többi településére).

Idei kutatópontok: Bodzakraszna, Nagypatak, Nyén, Bodola, Dobolló, Kökösbács-telek, Erősd, Apáca, Krizba, Barcaújfalu, Halmágy, Kóbor, Lemnek, Nagymoha, Mese, Kaca. Ebből első, reprezentatív szűrőpróbanak terepku-

- tatásra a következő három falut választottuk ki:
- Dobolló – KARDA Zoltán
 - Krizba – MAGYAROSI Sándor
 - Kaca – SÁNTA István Zsolt

3. Kutatási módszerek:

etno-kultúr-geográfiai vizsgálatok

3.1. Egyházi és állami levéltárakban található vonatkozó történeti dokumentáció feldolgozása

3.2. A település családszerkezetének szinkron vizsgálata

3.3. A település belső interetnikus kapcsolatrendszer:

- lokális szomszédsági kapcsolatok
- vérségi kapcsolatok
- társadalmi kapcsolatok (hierarchia)
- endogámia a párválasztásban (intra- és interetnikus)

– gazdasági kapcsolatok

– művelődési kapcsolatok

3.4. A település külső kapcsolatai:

– gazdasági kapcsolatok

– művelődési kapcsolatok

– felekezeti kapcsolatok

– interetnikus kapcsolatok

– párválasztás exogámiája

– intra- és interetnikus kapcsolatok

3.5. Lokális és szociális mobilitás hatásai:

– urbanizáció hatása

– mezőgazdaság szövetkezetesítése

– iparosítás hatása

– elnéptelenedés

– elöregedés

– etnikai összetétel (arányok változása)

3.6. Túlélési stratégiák, beilleszkedés,

asszimilációs problémák:

– értelmiségi próbálkozások

– gazdasági és demográfiai potenciál

3.7. Identitás, azonosságépítés :

– egyház szerepe

– iskola szerepe

– etnikus sztereotípiák és hatásaik

4. A kutatás tervezett időtartama:

2 év (1999–2000)

B. Az 1999. tavaszi előmunkálatok összefoglaló kiértékelése

1. Jelenkori történeti folyamatok

A második világháborút követően a terület népességének etnikai összetétele jelentős változásokat szenvedett; a szászok tömeges, a magyarok kisebb méretű, de hatását hosszú távon szintén éreztető kitelepedése a két népcsoport számbeli fogyásához vezetett. Az előbbi etnikum csaknem teljesen elvándorolt, ennek következtében egyfajta etnikai és demográfiai „légüres tér” keletkezett. A többé-kevésbé kiürülő települések korábbi lakosságának helyébe eltérő kultúrájú és nyelvű lakosság telepedett. A korábban magyar többségű falvakban nem került sor ilyen méretű lakosságcserére, de az egyes etnikai csoportok számbeli aránya jelentősen, a terület lakói számára is jól érzékelhető módon megváltozott.

2. A ki- és betelepülés három szakasza és a fontosabb tényezők:

2.1. 1944–1962

a. A háborút követő népmozgások (a megtorlástól való félelem)

b. A szocialista népességgazdálkodás által okozott népmozgások, kényszerlakhelyek bevezetése a kulákoknak nyilvánított személyek számára, román lakosság betelepítése.

2.2. 1970–1989

a. A szocialista urbanizáció következtében beinduló migráció.

b. A Románia és a Német Szövetségi Köztársaság között létrejött titkos államközi

egyezmény alapján a szász etnikumhoz tartozók „kiárusítása”.

2.3. 1989 után

A rendszerváltást követő elvándorlás

3. Etnikai sajátosságok szerepe

(családszerkezet, kulturális jellemzők)

A betelepülők nagy része a roma etnikum köréből került ki. Az etnikai arányok megváltozását nagyban elősegítette az utóbbi etnikum sajátos családmoddelle (a négy-öt gyermekes családszerkezet).

Az etnikai szerkezet átalakulásának következtében egy sor társadalmi és kulturális különbség jelentkezett a korábbi és az újonnan bevándorló lakosok között, amely konfliktushelyzetek létrejöttéhez vezetett/vezethet.

4. A szűrőpontokban végzett kutatás eredményeinek összegzése

a. Dobolló

Dobolló község az alsóháromszéki medence és a bodzai hegyvidék kontaktzónájában található. A település különböző földrajzi egységek találkozásánál fekszik – ez rányomta bélyegét a község társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyaira. A Bodzai-kapu, a Olt völgye és a Barcaság közelsége meghatározta a különböző népességföldrajzi paraméterek alakulását.

A település népességi változásait számos tényező befolyásolta az elmúlt fél évszázadban. A többségében románok által lakott település életében az igazi változások a 60-as években következtek be. A többségi románság mellett megjelent a főként Buzău és Prahova megyéből származó roma etnikum. A bevándorlás okai többé-kevésbé: társadalmi (konfliktushelyzetek a származási vidéken a többségi románsággal), de főként gazdasági (a domináns agrárfunkcióval rendelkező vidékek nem nyújtottak a népcsoportnak megfelelő életformát). A lépcsőzetes betelepülés első Kárpátokon inneni állomása Bodzakraszna és Szitabodza voltak. A Dobollóra betelepült román anyanyelvű roma közösség az ideiglenes letelepedést választotta, hogy idővel áttelepüljön a fokozatosan kiüregedő Olt-völgyi

magyar falvakba (Bölon, Hidvég, Apáca). A továbbköltözés folyamata egészen a 90-es évek közepéig tartott, és ennek credményeként a cigányság – nem alkotva egységes közösséget – mind társadalmi, mind gazdasági szempontból perifériára szorult. A 640 fős roma etnikumnak (a település összlakosságának 64%-a a becslések szerint) a falu életébe való integrálásával az utóbbi öt évben a helyi községi tanács próbálkozott. A próbálkozás kizárólag gazdasági fellendítésre, a közösség gazdag kulturális örökségének a megőrzésére irányultak. A település fakitermeléssel és mezőgazdasággal foglalkozó cigány közösségét szoros rokoni szálak fűzik az Olt-völgyi és barcasági cigány közösségekhez.

A közösség cigány (roma) identitástudata jelentősen változott az elmúlt húsz évben. Míg az 1977-es népszámlálás szerint 234 fő (18%) vallotta magát a közösség tagjának, 1992-ben a teljes etnikum románnak vallotta magát, annak ellenére, hogy nem tagadják cigány eredetüket. A többségében ortodox vallású közösség körében az utóbbi években igen elterjedtek a neoprotesztáns vallások (pünkösdistá, adventista).

A korábbi konfliktushelyzetek elkerülése végett a cigányság térbeli mobilitása elkerüli a települést, elősegítve a beilleszkedést.

A faluközösség konfliktuskezelő készségeként a helyi roma fiatalok állandó és időszakos munkahelyekhez jutottak, a falu életében igen gyakoriak a román–magyar–roma közös kulturális rendezvények.

b. Kaca

A Királyföld keleti részén, a homoródi dombságon fekszik. Közigazgatásilag Brassó megyéhez tartozik. A Homoród menti régi szász település első írásos említése 1299-ből való (Villa Felium néven). 1488-ban szerepel először Kaczendorf néven. Az egykori szász faluba a múlt században költöznek be magyarok, románok és románok. Az utóbbiak aránya nagyon elenyésző volt, századunk politikai eseményeinek hatására azonban a nemzetiségi struktúra teljesen megváltozik. Míg 1920-ban a falu összlakossága 1420 lakos, melyből román 594, magyar 106, szász 716, és csupán 6 roma lakossal ren-

delkezik, addig 1992-ben az 1122 főre zsugorodott településen az egyes közösségek nagysága is nagymértékben változik (a román 398 főre apad, magyar 196, a szász 20-ra csökken, a románok száma 508-ra duzzad). A terepadatok ma még több, mint egy 49% roma lakosságot mutatnak. A nemzetiségi arányok ilyen mértékű megváltozása és a közöttük létező kulturális különbségek szükségszerűen konfliktushelyzetek kialakulásához vezetnek. A rövid idő alatt a szászok után maradt „légüres tereket” kitöltő többségi roma közösség önmagában véve sem alkotott egy egységes közösséget, mivel az eddigi felmérések azt mutatták ki, hogy több, mint 22 különböző településről érkeztek. A különböző helységekről érkezett népesség nem volt képes kialakítani egy működő közösségi életet. Gyakorlatilag önálló társadalmi elemként, aleggységként (család) önállóan voltak életképesek, függetlenek az egységes rendszertől.

A konfliktusok áthidalására történtek érdembeli próbálkozások, és ez rövid idő alatt érezte is a hatását. Első lépésként közösségi élet kialakítására törekedtek úgy kulturális, mint gazdasági téren. Sikerült a roma lakosságot bevonni a falu gazdasági életébe. A többségében szász és magyar földtulajdonosok önmagukban már nem képesek megművelni a mezőgazdasági területeket, ezért nagyszámban alkalmaztak románokat, így állandó jövedelemforráshoz juttatva őket, megelőzve konfliktushelyzeteket.

1994-ben történtek értelmiségi próbálkozások is, a kulturális szakadék áthidalására. Frieder SCHULLER németországi filmrendező előadásorozatát szervezett, amelyre előbb évente, majd két évente került sor, jeles hazai és külföldi művészek résztvételével. A rendezvények ismertté tették a falut, elősegítették külföldi kapcsolatok kiépülését, miáltal a település jelentős anyagi támogatásban részesült.

c. Krizba

Krizba (Crizbav) a tíz barcasági csángó falu egyike, Brassó megyében, a barcasági síkság ÉNy-i szélén fekszik, román, magyar (barcasági csángó) és korábban szász többségű falvak szomszédságában (Szúnyogszék, Barcaújfalu, Földvár, Hóltóvénny). Az első világháborút megelőzően je-

lentos román közösséggel rendelkező, magyar többségű település; mára, bár tudomásunk szerint az impériumváltást követően nem történt nagyobb méretű román betelepedés, betelepítés, a falu etnikai összetétele lényegesen megváltozott.

A falutól körülbelül 1 km-re helyezkedik el a Kutas nevű egykori cigánytelep, létrejötté valószínűleg a múlt század második felére tehető, a halotti anyakönyvek tanúsága szerint román anyanyelvű, görög-katolikus cigányok telepedtek meg itt először. Míg a falu területén lakó néhány cigány család földtulajdonnal rendelkezett, illetve kovácsként dolgozott, a kutasiak kosárfonók, seprűkötők, teknő- és fakanálfaragók, napszamosok.

A szocialista urbanizáció beindulásával a falu magyar és román lakosai egyre nagyobb számban vállalnak munkát és telepednek meg a környező városokban, és ezzel párhuzamosan a nyolcvanas évektől egyre több cigány család vásárol házat a falu területén, a beköltözés azonban csak a rendszerváltás után ölt jelentős méreteket. Az etnikai összetétel változásait az 1992-es népszámlálási adatok nem tükrözik reálisan, mivel a cigányok nagy része románnek vallotta magát. A statisztikai adatok szerint a krizbai lakosság 12,38 % -a cigány, becslésünk szerint az összlakosság mintegy 49%-a tartozik az említett etnikumhoz. A teljesen cigány lakosságú Kutasban egyetlen személy sem vallotta magát cigánynak. Kutast beszámítva a cigányok valós aránya mintegy 64% .

A falu előregedő magyar, román lakossága fenyegetettséget érez a cigány közösség részéről. A cigányok/nem cigányok közötti gazdasági kötelékek a szocializmusban jórészt felszámolódtak, és a rendszerváltás után, a megváltozott viszonyok között (a nem cigány lakosság előregedése, a cigány közösség létszámának jelentős növekedése, a falu gazdasági életét befolyásoló folyamatok stb.) kialakuló új, csökkenő kapcsolattrendszer nem képes biztosítani a különböző etnikumhoz tartozók együttműködését. A nem cigányok úgy érzékelik, hogy teljesen kiszolgáltatottak az övéktől eltérő kultúrájú közösséggel szemben, anyagi javukat, esetenként testi épségüket is veszélyeztetve érzik.

„Zonă de contact”, 1999 – primăvară (Raport preliminar) (Rezumat)

În primăvara anului 1999 Muzeul Național Secuiesc a inițiat un program de cercetare complexă în spațiul sud-est transilvănean, de geografie etno-culturală, concentrându-se la aspecte ale relațiilor interetnice, în special asupra problematicii comunităților de romi. Raportul preliminar de primăvară al programului definește obiectul și zona cercetării, stabilind metodologia și precizând prioritățile pe baza experiențelor acumulate până la această dată, în primul rând a unor cercetări de teren efectuate pe o probă reprezentativă (trei localități, referitor la care anexăm câte o scurtă evaluare). Cercetările vor continua cel puțin doi ani, și se va pune un accent deosebit pe prognostizare, în vederea căutării din timp a unor soluții la problemele conflictuale sociale și politice preconizate.

„Contact Zone”, 1999 – Spring (Preliminary Report) (Abstract)

In the spring of 1999, the Székely National Museum initiated a program of complex research in the southeastern part of Transylvania. This investigation concentrates on some aspects of inter-ethnic relationships, especially concerning the problems of the Roma communities, from an ethnic and cultural standpoint. The preliminary program of the spring defines the object of the investigation and its area, establishes the methodology and puts forward the basic priorities to the experiences accumulated so far, first of all over some land research on a representative probe (three localities). The research is going to continue for two more years at least, and a special stress will be laid on prognosis, in order to look in due time for some solutions to the possible social conflicts and political problems

SZERZŐK – AUTORI

- ALBERT ERNŐ, Sf. Gheorghe, Înfrățirii 8, Bl. 4A/9, RO-4000
- BÁLINTH GYULA, Sf. Gheorghe, Oltului 26, RO-4000
- BARTÓK BOTOND, dr., Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- BENEDEK ÉVA, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100
- BENKŐ LEVENTE, Sf. Gheorghe, Podului 21, Bl. 51A/19, RO-4000
- BOÉR HUNOR, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- BORDI ZSIGMOND LORÁND, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- CSÁKI ÁRPÁD, Sf. Gheorghe, Stadionului 35, Bl. 16B/8, RO-4000
- CSEREY GÁBOR, Budapeșt, Ostrom 29/IV-1, H-1015
- CSEREY ZOLTÁN, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- DÉNES ISTVÁN, Baraolt, 1 Decembrie 1918, 27, Bl. 6B/5, RO-4023
- FERENCZI ISTVÁN, dr., Cluj, Donat 136, RO-3400
- GHIURCA, VIRGIL, dr., Univ. BABEȘ-BOLYAI, Catedra de Geologie, Cluj, M. KOGĂLNICEANU 1, RO-3400
- HASZMANN PÁL, Muzeul HASZMANN Pál, Cernat, Muzeului 330, RO-4067
- JÓZSEF ÁLMOS, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- KARDA ZOLTÁN, Sf. Gheorghe, N. IORGA 61, Bl. 10E/8, RO-4000
- KELEMEN ANTÓNIA, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- KOCS IRÉN, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- KÓNYA ÁDÁM, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- KOZÁK MIKLÓS, dr., KLTE Debrecen, Ásványtani és Földtani Tanszék, H-4010
- KRISTÓ GYULA, akad., JATE, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, Szeged, H-7620
- LÁSZLÓ ATTILA, dr., Univ. Al. I. CUZA, Catedra de Arheologie, Iași, Bd. Copou 11, RO-6600
- LÁSZLÓ ATTILA, Sf. Gheorghe, N. Iorga 61, Bl. 10A/8
- MAGYAROSI SÁNDOR, Sf. Gheorghe, Ciucului 28, RO-4000
- MOLDOVAN, NICOLAE, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- OLASZ GABRIELLA, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- OZSVÁTH GÁBOR DÁNIEL, Szeged, Vitéz 3, H-6722
- PÁL JUDIT, dr., Univ. BABEȘ-BOLYAI, Facultatea de Istorie și Filozofie, Cluj, M. KOGĂLNICEANU 1, RO-3400
- PÁLFALVI PÁL, Institutul Pedagogic BENEDEK Elek, Odorheiu Secuiesc, Piața MÁRTON Áron 2A, RO-4150
- PATAKY IVÁN, dr., Budapeșt, LEININGEN 41, H-1119
- PODLUSSÁNY ATTILA, Magyar Természettudományi Múzeum (Budapeșt, BERCSÉNYI 10, H-1111)
- RÁKÓCZY ROZÁLIA, dr., Budapeșt, Németvölgyi 28A, H-1126
- RÓTH ANDRÁS LAJOS, Muzeul HAÁZ Rezső, Biblioteca Documentară, Odorheiu Secuiesc, Piața MÁRTON Áron 2A, RO-4150
- SÁNTA ISTVÁN ZSOLT, Sf. Gheorghe, Teilor Bl. 6C/17, RO-4000
- SEBESTYÉN DOBÓ KLÁRA, București, Calea Moșilor 312, Bl. 62/61, RO-73252
- SZABÓ ANDRÁS, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100
- SZABÓ JUDIT, Muzeul Orășenesc, Tg. Secuiesc, Curtea 10/1, RO-4050
- SZABÓ V. GÁBOR, ELTE Régészettudományi Kar, Budapeșt, Múzeum Körút 4/B, H-1364
- SZÉKELY ZOLTÁN, dr., Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- SZÉKELY ZSOLT, dr., Institutul de Tracologie, Brașov, Piața Sfatului, RO-4200
- SZŐCS GAZDA ENIKŐ, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, KÓS Károly 10, RO-4000
- SZŐCS JÁNOS, Muzeul Secuiesc al Ciucului, M.-Ciuc, Piața Cetății 2, RO-4100
- TÓTH SZABOLCS, Sf. Gheorghe, 1 Decembrie 1918, Bl. 18F/17, RO-4000
- VASS ERZSÉBET, Turda, Romana Bl. 25C, RO-3350
- VOFKORI LÁSZLÓ, dr., Institutul Pedagogic BENEDEK Elek, Odorheiu Secuiesc, Piața MÁRTON Áron 2A, RO-4150
- WANEK FERENC, Institutul Geologic al României (Cluj, Gh. DIMA 33/15, RO-3400)

A nyomdai munkálatokat
a sepsiszentgyörgyi T3 Info Kft. végezte
Felelős vezető: TULIT Attila, igazgató

A kötészet műveletet
a csíkszeredai ALUTUS Rt. végezte
Felelős vezető: HAJDÚ Áron, igazgató